

АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ НА СССР
ИНСТИТУТ ПО ФИЛОСОФИЯ

**ОСНОВИ
НА
МАРКСИСТКАТА
ФИЛОСОФИЯ**

Издателство
на Българската комунистическа партия
София 1958

**ОСНОВЫ
МАРКСИСТСКОЙ
ФИЛОСОФИИ**

**Государственное издательство
политической литературы**

Москва 1958

ПРЕДГОВОР

В предлаганата на читателя книга, предназначена за учебно помагало за учащите във висшите учебни заведения и за самообразование, се дава системно изложение на основите на марксистката философия — диалектическия и историческия материализъм. Авторите се надяват, че тази книга ще бъде полезна на широкия кръг на нашата интелигенция, на актива на партията и съветите, на всички, които се интересуват от въпросите на научния мироглед.

Диалектическият и историческият материализъм представлява съставна част на марксизма-ленинизма, неговата философска основа.

Марксизмът като мироглед, като идеология на революционната работническа класа възникна преди повече от сто години. През тези години, изпълнени с велики исторически събития, възникваха и слизаха от сцената много буржоазни обществени и философски теории. Те се проваляха, тъй като не издържаха проверката на времето и обществено-историческата практика. Само марксизмът-ленинизмът и неговата философска основа — диалектическият и историческият материализъм, с чест издържа проверката на времето и световноисторическата практика. Яростните атаки на цялото сборище реакционни противници не можаха да направят пробив в стройното и величествено здание на марксисткия мироглед. Целият ход на световната история през това столетие неопровержимо доказва истинността на принципите на марксизма-ленинизма, на откритите от него закони. Както Великата октомврийска социалистическа революция и победата на социализма в СССР, а също и победата на социалистическата революция в Китай и редица други страни в Европа и Азия бяха триумф и потвърждение на

истинността на законите на историческия материализъм, така забележителните открития на съвременното природознание са триумф и потвърждение на истинността на диалектическия материализъм.

В нашата епоха не можеш да бъдеш прогресивен образован човек, който съзнателно се ориентира в събитията на съвременността, ако не изучаваш висшето постижение на философската мисъл — диалектическия и историческия материализъм.

В Декларацията на Съвещанието на представители на комунистическите и работническите партии от социалистическите страни, което се състоя от 14 до 16 ноември 1957 г. в Москва, с право се казва: „Теоретическата основа на марксизма-ленинизма е диалектическият материализъм. Този мироглед отразява всеобщия закон на развитието на природата, обществото и човешкото мислене. Този мироглед е пригоден за миналото, настоящето и бъдещето. На диалектическия материализъм противостоят метафизиката и идеализмът. Ако при разглеждането на въпросите марксистката политическа партия не изхожда от диалектиката и материализма, това ще доведе до едностранчивост и субективизъм, до закостеняване на мисълта, до откъсване от практиката и загубване на способността да се прави съответен анализ на предметите и явленията, до ревизионистки или догматични грешки и до грешки в политиката. Прилагането на диалектическия материализъм в практическата работа, възпитаването на кадровите работници и на широките маси в духа на марксизма-ленинизма е една от актуалните задачи на комунистическите и работническите партии.“

Настоящата книга, която осветлява основните въпроси на марксистката философия, е насочена против идеализма и метафизиката. Авторите си поставяха за задача да водят борба както против ревизионизма, който в наше време е главната опасност в работническото и комунистическото движение, така и против догматизма, за творчески подход към въпросите на марксисткия мироглед.

Ревизионистите на марксизма от края на миналия век и в наши дни се опитват да ревизират основните принципи на марксистката теория, включително и нейните философски основи. Повтаряйки буржоазните реакционни пошлости, че марксизмът бил „остарял“ и че де-

лоието на философията на материализъм и идеализъм било „примитивно“, съвременните ревизионисти се опитват да заличат границата между революционния, действително научния философски мироглед на работническата класа и идеалистическия, реакционен мироглед на буржоазията. Ревизионистите предлагат диалектическият и историческият материализъм да бъде допълнен с изводите на съвременната буржоазна философия и социология. Но съвременната буржоазна идеалистическа философия и социология са антинаучни и безплодни. Главното, което характеризира съвременната буржоазна философия и социология, е борбата против научния мироглед — диалектическият и историческият материализъм, против марксизма, против комунизма. А всичко това неизбежно води буржоазните философи и социолози до противоречие с действителността, с данните на науката.

Преди 50 години В. И. Ленин излезе против философския ревизионизъм със своето знаменито произведение „Материализъм и емпириокритицизъм“. В това, както и в други произведения, В. И. Ленин най-убедително доказва, че всички опити на ревизионистите да застанат над материализма и идеализма — двете основни направления във философията — означават измяна към марксизма, предаване на позициите му на неговите идейни врагове.

Всички тогавашни модни философски течения — „емпириокритицизъм“, „емпириомонизъм“, „енергетизъм“, „прагматизъм“, както и съвременните „изми“ всъщност са разновидности на идеализма — съюзник на религията, враг на науката.

Ленинският анализ и критика на философските произведения на ревизионистите запазват цялото си значение и за борбата със съвременните ревизионисти и другите врагове на диалектическият и историческият материализъм. В своите философски трудове В. И. Ленин, обобщавайки най-новите данни на природознанието и общественно-историческата практика, разви по-нататък всички основни положения на марксистката философия, издигна я на по-ново, по-високо стъпало. Философията на диалектическият материализъм е марксистко-ленинска философия. Тя получава в наше време по-нататъшно творческо развитие в произведенията на ръководителите на КПСС, на ръководителите и теоретическите кадри на всички комунистически партии. Само марксистко-ленинската филосо-

Фия е действително научният мироглед на нашата епоха, непримирим с каквото и да било суеверие и мистика.

Учебникът е написан от авторски колектив. Глави I, XV и XVI са написани от доктора по философски науки професор Г. Е. Глезерман; в разработването на някои раздели на първата глава участваха докторът по философски науки П. В. Копнин и кандидатът на философските науки И. В. Кузнецов. Глава II е написана от член-кореспондента на Академията на науките на СССР проф. М. А. Дишик, глави III, VII, VIII и IX — от доктора по философски науки професор М. М. Розентал, глави IV и V — от кандидата на философските науки И. В. Кузнецов, глави VI и X — от доктора по философски науки П. В. Копнин, глава XI — от член-кореспондента на Академията на науките на СССР професор Ф. В. Константинов, глави XII и XIII — от член-кореспондента на Академията на науките на СССР професор П. Н. Федосеев, глави XIV и XVIII — от член-кореспондента на Академията на науките на СССР професор М. Д. Камари, глава XVII — от доктора по философски науки професор А. Ф. Шишкин и от доктора по философски науки професор В. Ф. Берестнев, глава XIX — от член-кореспондента на Академията на науките на СССР професор Ю. П. Францев.

Общата редакция на книгата е извършена от Ф. В. Константинов.

Книгата бе прочетена в ръкопис от много научни сътрудници и преподаватели по марксистка философия и бе обсъдена на разширено заседание на Института по философия при Академията на науките на СССР с участието на философския актив и на преподавателите от висшите учебни заведения, както и във философските катедри на редица висши учебни заведения в Москва и Ленинград. Авторите изказват благодарност на всички другари, които направиха бележки и предложения и дадоха съвети. Всички ценни бележки и поправки бяха взети под внимание при подготовката на учебника за печат. Ние знаем, че учебниците и учебните помагала не се създават отведнаж. Те трябва да се „изпитат“ в практиката на преподаването и в учебната работа. Очакваме от читателите критически бележки, отзиви, предложения и съвети, които авторският колектив ще вземе с благодарност под внимание в по-нататъшната работа над книгата.

У В О Д

ГЛАВА I

ПРЕДМЕТ НА ФИЛОСОФИЯТА

Марксизмът представлява цялостно стройно учение, което има три съставни части: философия, политическа икономия и теория на научния социализъм. Тези съставни части на марксизма са вътрешно, неразривно свързани помежду си. Диалектическият и историческият материализъм е общотеоретическата философска основа на марксизма, на неговата политическа икономия, на научния социализъм, на стратегията и тактиката на марксистките партии. Вътрешната стройност, целостността, желязната логика и последователност на марксизма, които се признават дори от противниците на учението на Маркс, са резултат от прилагането във всичките му съставни части на единен метод, на единен мироглед. Мирогледът на революционната работническа класа и на нейните марксистки партии е диалектическият и историческият материализъм. Не може да се разбере дълбоко марксизмът-ленинизмът, без да се усвои марксистката философия.

Какво изучава марксистката философия, какъв е нейният предмет? В какво отношение се намира марксистката философия към другите науки и към различните форми на общественото съзнание? На тези въпроси може да се отговори най-лесно, като се подходи към тях исторически. Марксистката философия е закономерен резултат от цялото предшествуващо развитие на прогресивната философска и научна мисъл на човечеството; тя се опира на техните постижения и същевременно представлява качествено ново, по-високо стъпало в развитието на фи-

лософията. Затова трябва преди всичко да се изясни кои въпроси е решавала предшествуващата марксизма философия и как ги е решавала. След това ще ни стане ясно по какво се отличава марксистката философия от всички други философски течения, защо възникването на диалектическия и историческия материализъм означаваше революционен преврат в областта на философията.

1. Основният въпрос на философията. Материализмът и идеализмът като главни направления във философията

Названието „философия“ идва от гръцките думи „фило“ — обичам, и „софия“ — мъдрост, което означава любов към мъдростта. Обаче буквалният смисъл на думата „философия“ още не определя предмета, задачите и съдържанието на философията. Правилно определение на философията може да бъде дадено само като се вземат под внимание нейните особености в сравнение с другите науки и другите форми на общественото съзнание, във взаимодействие с които тя се е развивала.

Главната особеност на философията се състои в това, че от самото си възникване тя е представлявала повече или по-малко цялостен *мироглед*, т. е. давала е на хората общ поглед върху заобикалящия ги свят, отговаряла е на въпросите, какво представлява светът, съществува ли той вечно или е възникнал по един или друг начин, какво място заема в света човекът, какво представлява нашето съзнание, как се отнася то към света и т. н.

Общ възглед за света дава и религията, но този възглед е фантастичен, превратен. Религията твърди, че светът е сътворен от бога, че във всичките си действия човекът е подчинен на волята на бога, че животът на човека е само преддверие към неземния, вечния, „отвъдния“ живот. Както ще видим по-долу, имало е и има такива философски системи, които поддържат и се опитват да обосноват религиозния възглед за света. Проникнати сами от религиозно, мистично съдържание, тези системи все пак спадат към отделна, различна от религията форма на общественото съзнание, защото се опитват логически да обосноват своите възгледи и изводи.

Докато религията се основава върху сляпата вяра и иска от хората да приемат без разсъждения и проверка

догмите на нейния мироглед, философията изгражда своите изводи върху основата на факти и разсъждения, на логически умозаклучения и — ако тя е научна философия — обобщава истинските знания на хората за света, опира се на науката и практическия опит.

Основният въпрос на мирогледа е въпросът за отношението на мисленето към битието, на духа към природата. Кое е първично, предвечно: природата, материята или духът, разумът, съзнанието, идеята? С други думи: материята, природата, битието ли предшества съзнанието или, напротив, съзнанието, духът предшества материята? Битието, материята ли определя мисленето, съзнанието или обратното? Този въпрос винаги е бил главният при изработването на философския мироглед.

Всички явления, с които ние имаме работа, могат да бъдат отнесени или към материалните, т. е. съществуващите извън нашето съзнание (такива са предметите и процесите във външния свят), или към духовните, идеалните, т. е. съществуващите в нашето съзнание (такива са нашите чувства, мисли и т. п.). Материалното и духовното са пределно широки понятия, които обхващат всичко, което съществува в света. Затова, какъвто и да е мирогледът, той непременно изхожда от един или друг отговор на въпроса за отношението между материалното и духовното.

В зависимост от разрешаването на основния въпрос, т. е. въпроса за отношението на мисленето към битието, философите се делят на две основни направления. Ония философи, които признават за първична материята, се наричат *материалисти* (от латинската дума *materialis* — материален); те считат, че никой не е сътворил заобикалящия ни свят, че природата съществува вечно. Материалистите обясняват света, като изхождат от самия него, без да прибегват до помощта на каквито и да било свръхестествени сили, които уж се намират извън света. Напротив, *идеалистите* (от гръцката дума „идеа“ — мисъл) считат за първооснова на всичко мисленето, или „духа“. Те твърдят, че духът е съществувал преди природата и независимо от нея. Подобно на религията идеализмът така или иначе признава сътворението на света, отрича вечността на материята и твърди, че природата имала начало във времето.

Всеки повече или по-малко последователен мироглед непременно изхожда от признаването на първичността на едното начало. Било материята, било духа. Такъв мироглед се нарича монистически (от гръцката дума „монос“ — един). Наистина, в историята е имало такива философи, които са признавали и двете начала за първични и независими едно от друго. Тези философи се наричат *дуалисти* (от латинската дума *duo* — две). Признавайки материята и духа за самостоятелни субстанции, дуализмът не може да установи връзка между тях. Затова при обясняване явленията в света дуалистът неизбежно се уплита в неразрешими за неговата система противоречия и застава или на позициите на материализма, или на позициите на идеализма. Дуализмът не е някакво принципно ново в сравнение с материализма и идеализма разрешение на основния въпрос на философията, а израз на философска непоследователност.

Въпросът за отношението на мисленето към битието е основният въпрос на всеки философски мироглед, защото от неговото разрешение зависи отговорът на другите въпроси, с които се занимава философията. Така в зависимост от разрешението на въпроса, кое е първично: духът или природата, философите са отговаряли различно на въпросите, съществува ли светът вечно или има начало във времето, безкраен ли е той или е ограничен в пространството и т. н.

С признаването на първичността на материята или съзнанието е свързано и разрешаването на въпроса за съществуването и характера на *закономерността* на явленията в света. Материалистите считат, че светът съществува независимо от съзнанието на човека. А ако това е така, то и връзките между различните явления в света не се установяват от мисленето на човека, а съществуват обективно, т. е. независимо от съзнанието. Затова материалистите признават обективните закони, на които са подчинени всички явления и процеси в заобикалящия ни свят.

Другояче разрешават този въпрос идеалистите. Едни от тях (така наречените *субективни идеалисти*) считат за първично човешкото съзнание. Те твърдят, че човек има непосредствено работа само с явления на собственото му съзнание — усещания, представи, понятия и т. н., и няма право да допуска съществуването на нещо, което се намира извън съзнанието. Като отрича съществуването на обективния свят и счита предметите за съвкупности от усещания и идеи, субективният идеализъм отрича и обективната закономерност на явленията. От гледището на

субективните идеалисти законите на природата и обществото, откривани от науката, изразяват само привично наблюдаваната от нас последователност на явленията, но тази последователност няма никаква необходима сила.

Другото направление на идеализма — *обективният идеализъм* — счита за първично духа, идеята, които съществували извън човека и независимо от него. Обективните идеалисти признават в природата определен ред, законосъобразност на явленията, но източника на тази законосъобразност те търсят не в самата природа, не в естествената връзка между причините и следствията, а в „световния разум“, в „абсолютната идея“, в „световната воля“. Не е трудно да се види, че абсолютна идея, световен разум или воля са само други названия за бога, който уж е сътворил света и е поставил пред нас определени цели.

Който и въпрос от философията да вземем — за вечността на света и за неговото единство, за закономерността на явленията и т. н., подходът към тези въпроси зависи така или иначе от разрешаването на основния въпрос на философията. Тук минава водоразделът между двете главни направления във философията — материализма и идеализма.

На пръв поглед може да изглежда, че основният въпрос на философията поради своята общност стои далече от живота, от практическата дейност на хората. Но такава представа е дълбоко погрешна. От разрешаването на този въпрос произтичат определени социални изводи: едно или друго отношение на човека към действителността, едно или друго разбиране на обществения живот, на историческите задачи, на нравствените принципи и т. н.

Ако например заедно с идеалистите признаем за първично съзнанието, духа, ние ще трябва да търсим източника на социалните бедствия, от които жестоко страдат трудещите се в класовите общества, а особено при капитализма (заробване и мизерия на трудещите се маси, разрушителни войни и т. н.), не в условията на материалния живот на хората, нито в икономическия строй на обществото, нито в неговата класова структура, а в условията на духовния живот, в заблужденията на хората, в техните нравствени пороци. Такъв възглед не дава възможност да се определят действителните средства за изменение на обществения живот. Той не може да посочи

на трудещите се пътищата за разрешаване на основните проблеми на съвременността: осигуряване на мира, предотвратяване на империалистическите войни, премахване на колониализма, на националното и класовото потисничество.

Идеалистическият възглед за света така или иначе поддържа религията. А религията в класовото общество играе напълно определена социална роля: тя е оръдие за духовно заробване на масите, тя представлява — по образния израз на К. Маркс — опиум за народа. Проповядвайки вяра в бога и в задгробния живот, религията внушава на трудещите се мисълта за преходността на земния живот и за безполезността на тяхната борба за освобождение от класово потисничество, насажда в тях дух на пасивност, на примирение със социалната несправедливост на земята, като им обещава награда на небето.

Идеализмът и религията си приличат по главното, по разрешаването на основния въпрос на миросгледа. Всяка религия е основана върху вярата в свръхестествени сили, които управлявали света. Същото учи и идеализмът, съгласно който нематериална, духовна сила лежи в основата на всички неща и твори света. Подобно на религията идеализмът стига до удвояване на света: наред с материалния свят и над него той поставя един идеален, свръхестествен свят. Наистина, за разлика от религията философите-идеалисти не винаги наричат бог духовното начало, което според тях твори света, но от това работата ни най-малко не се променя. Дори в ония случаи, когато те отхвърлят примитивната, наивна вяра в бога като всемогъщо лично същество, техните учения неизбежно водят към пощипана, към поддържане на религията.

Разбира се, това не значи, че идеалистическата философия може просто да се отъждествява с религията. Религията не е форма на познаване на действителността. Тя отклонява хората от познанието, отвеждайки ги в областта на фантастичните измислици, и дава превратно обяснение на действителността. Идеалистическата философия в основата си също е лъжливо учение и представлява пустоцвет, но пустоцвет, който расте на живото дърво на живота, плодотворно, могъщо, всесилно човешко познание. Някои идеалистически системи са съдържали и рационални зърна на знанието за света: много видни философи-идеалисти със своите обобщения са тласкали на-

пред познанието на някоя страни на действителността, макар общо взето да са схващали света едностранчиво и превратно; достатъчно е да посочим за пример Хегел, който в своята философия разработи идеята за диалектическото развитие, но като идеалист представи това развитие изопачено, като проява на саморазвитие на „абсолютната идея“.

Идеалистическият миросглед изопачава действителността, покрива с мистично покривало съществуващото положение на нещата. Това превратно тълкуване на света често се използва от реакционните сили, които се борят против социалния прогрес. Не случайно съвременната буржоазна философия стои обикновено на позициите на идеализма, докато преди два века, например във Франция, философите, които изразяваха идеологията на буржоазията, отстояваха материализма. Това изменение на философските възгледи се обяснява с изменението на положението на класата, чиято идеология те изразяват: от прогресивна, революционна, възхождаща класа буржоазията се превърна в реакционна, умираща класа.

В противоположност на идеализма материалистическият светоглед по начало изразявал интересите на напредничавите, прогресивните сили на обществото, заинтересовани в развитието на общественото производство, а следователно и в развитието на науката.

След възникването на науките за природата материализмът като философски миросглед се развивал в тясна връзка с природознанието. Всяко научно обяснение всъщност е материалистическо, защото науката дава естествено тълкувание на явленията, способно да въоръжава човека за преобразуване на света. Науката изхожда от това, че изучаваните от нея предмети и целият заобикалящ ни свят съществуват обективно, независимо от нашето съзнание. Науката изцяло отхвърля съществуването на свръхприродни сили. Цялото развитие на природознанието доказва несътворимостта на природата, вечността на материята и на нейното движение. Материята и нейното движение постоянно се превръщат от едни форми в други, но никога не възникват и не се унищожават.

В многовековната борба между науката и религията идеализмът по начало стоял на страната на религията, а материализмът — на страната на науката. Материализмът по своята същност е враждебен на религията. Затова като

защитници на материализма в историята са се явявали обикновено ония социални сили, които са се борили против религията и суеверията, за разпространение на просвещението. В. И. Ленин отбелязва, че в течение на цялата най-нова история „материализмът се оказа единствената последователна философия, вярна на всички учения на природните науки, враждебна на суеверията, лицемерието и др. подобни“¹.

Освен въпроса, кое е първично — мисленето или битието, основният въпрос на философията съдържа и една втора страна: как нашите идеи, мисли, знание за света се отнасят към този свят? В състояние ли е нашето мислене да познае действителния свят?

Почти от самото начало на съществуването на философията една от най-важните ѝ задачи е било изследването на процеса, метода и средствата за познаване на действителността. Тя се е опитвала да изясни кое е източник на нашето познание, може ли нашите усещания, представи и понятия да се разглеждат като отражение на света и способни ли са те да отразят правилно света.

В разрешаването на тези въпроси също проличава противоположността между материализма и идеализма.

Материализмът твърди, че светът съществува обективно, независимо от съзнанието, а хората представляват част от природата и я отразяват в своето съзнание. Оттук, естествено, произтича признаването на възможността за познаване на света и неговите закономерности.

Много идеалисти също не са отричали възможността за познаване на света, но всички те отхвърлят възгледа за познанието като отражение на обективната реалност. Едни идеалисти (например древногръцкият философ Платон) твърдят, че източникът на познанието лежи в „отвъдния свят“, затова човекът, който желае да знае истината, трябва да се отвърне от заобикалящия го свят, да затвори очите и ушите си, да си спомни това, което неговата безсмъртна душа е наблюдавала по-рано в света на идеите. Други идеалисти (например Хегел) разглеждат познанието като самопознание на абсолютната идея, която твори света и в лицето на човека познава самата себе си. При цялото разнообразие на идеалистическите школи и при различието в техните възгледи за познание-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 19, стр. 4.

то всички те отказват да виждат в усещанията, понятията, идеите на човека отражение на предметите, отказват да считат обективния свят за източник на познанието.

Наред с философите, които признават възможността за познаване на света, е имало и има философи, които поставят под съмнение тази възможност (*скептицизъм*) или дори се опитват да обосноват невъзможността за познаване на света. Философското направление, което отрича възможността за постигане на достоверно знание, било наречено *агностицизъм* (от гръцкото „а“ — не, „гносис“ — знание).

Агностицизмът често се явява като опит да се избегне разрешаването на основния въпрос на философията, да се обяви за неразрешим въпросът за първичността на материята или съзнанието и дори за самото съществуване на обективния свят. Но претендирайки за някаква „средна“ линия между материализма и идеализма, агностицизмът в повечето случаи в действителност застава на гледището на идеализма¹. Твърде характерно е, че съвременната буржоазна философия почти винаги стои на позициите на агностицизма: отрича способността на човешкия разум да познае света, непрекъснато говори за безсилнето на логическото мислене. Това е една от проявите на упадъка на капитализма и буржоазията, която отдавна е изгубила гордата вяра в творческата сила на човешкия разум и в обществения прогрес.

Отричането на познаваемостта на света принизява науката. Като твърди, че познанието на света е невъзможно, агностицизмът открива пътя на религиозната вяра, на примирението на науката и религията. Ако достоверното знание за света се счита за невъзможно, то остава да се признае, че човек трябва да основава своята практическа дейност не върху данните на науката, а върху догмите на вярата. В съвременните условия агностицизмът подкопава увереността на работническата класа във възможността да познае условията на своето освобождение от капиталистическо робство, а следователно и да разкъса на практика веригите на това робство.

¹ Агностицизмът в миналото понякога се явявал и като плаха форма на материализма. Така някои естествоизпитатели от XIX в. в Англия (Т. Хъксли и др.), като не се решавали под влиянието на буржоазните предубеждения да се признаят открито за материалисти, се представяли за последователи на агностицизма.

Социалният смисъл на такава проповед е ярко разкрит от М. Горки в следните белешки от дневника:

„В света живеят две мисли: едната гледа смело в мрака на загадките на живота и се стреми да ги разгадае, другата признава тайните за необясними и в страха си от тях ги обожествява.

За едната няма непознаваемо, има само непознато, другата вярва, че светът е непознаваем завинаги.

Първата върви през хаоса на явленията на битието, като безстрашно се докосва до всичко по трудния си път и съживява всичко със своята енергия, тя заставя дори немите камъни да разказват красноречиво за началото на живота; втората страхливо се мита от една страна на друга, опитвайки се безуспешно да намери оправдане на своето битие.

— Съществувам ли аз? — пита се тя, докато първата казва:

— Аз действувам!

Първата често сама се предава на мъките на съмненията в своята сила, но студът на скептицизма само я оздравява и — още по-силна — тя отново вижда целта на битието в действието; втората винаги живее в страх от себе си, на нея ѝ се струва, че освен нея има нещо по-висше — начало, което ѝ е родствено, но е враждебно и свирело пазн тайната на своето битие.

Целта на първата е безкрайното движение от една истина към следващата и през всички — към последната, каквато и да е тя; целта на втората е да намери в света на вечното движение, на вечните колебания мъртва точка и да утвърди върху нея неоспорима догма, да окове духа на изследването и на критиката с железните окови на внушението.

Едната философствува от любов към мъдростта, мъжествено уверена в своята сила; другата размислява от страх, в очакване да победи страха.

Те и двете са свободни, едната — като всяка енергия, другата — като бездомно куче, тя скимти пред всяка врата, зад която чувствува топлина, покой и евтиничък комфорт.

Най-често тази втора мисъл пълзи пред входовете на храмовете, молейки за милостинята на вниманието към нея — сила, създадена пак от нейния страх.

Разлагайки се, тя отравя земята с отровите на... мистиката, а първата мисъл по своя път украсява света с даровете на изкуството и науката.¹

Историята на философията от древността до наши дни е история на борбата между материализма и идеализма. Борбата между тях се е водила и се води извънредно ожесточено, което само по себе си показва колко отблизо философията засяга жизнените интереси на хората. В книгата „Материализъм и емпириокритицизъм“, посветена на защитата на материалистическия мироглед и на непримиримата борба против реакционната, идеалистическата философия, В. И. Ленин характеризира мате-

¹ М. Горький, Собрание сочинений, т. 14, 1951, стр. 207—208.

риализма и идеализма като две партии във философията. Най-новата философия, подчертава Ленин, е също тъй партийна, както и преди две хиляди години. Борещите се партии по същество са материализмът и идеализмът; тяхната борба в крайна сметка изразява тенденциите и идеологията на враждуващите помежду си класи.

Не винаги борбата между материализма и идеализма се води открито, нито пък философите обявяват открито своята принадлежност към единия или другия лагер. В историята на философията са били правени не малко опити да се заобиколи противоположността между материализма и идеализма, да се създаде някакво трето направление във философията, което да не бъде нито материалистическо, нито идеалистическо. Но тези опити са безплодни. Те водят към еkleктизъм¹ или към завоалиран идеализъм, изразен в нови термини. Това е особено характерно за съвременната буржоазна философия. В съвременната буржоазна философия има направления, които повече или по-малко открито защитават идеализма и религията (такава е например философията на неотомистите — повите защитници на учението на Тома Аквински, идеолога на католицизма). Но още повече са ония философи, които заявяват, че нямат нищо общо нито с материализма, нито с идеализма.

Позитивистите например на думи изобщо отричат философията, заявявайки, че признават само положителното, позитивното знание. Много буржоазни философи твърдят, че дух и материя са само думи, лишени от смисъл, и че поради това философията изобщо не трябва да се занимава с въпроса за техните взаимоотношения. Според тях въпросът за отношението между битието и съзнанието не само не е основен въпрос на философията, но изобщо е недостоеен за вниманието на философите, е безпредметен.

До какво в такъв случай свеждат тези философи предмета на философията? Един от основателите на така наречения логически позитивизъм, или неопозитивизъм, известният английски философ *Б. Ръсел* заявява, че философията не може да даде никакво ново знание за света,

¹ Еклектизъм (от гръцкото „склего“ — избирам) се нарича механичното, безпринципно съединение на разнородни идейни направления, течения, възгледи.

че нейната задача се състои само в това, да даде логически анализ на научното познание; затова логиката, разглеждана като формална наука, е същността на философията. Тази позиция означава опит да се заобиколи основният въпрос на миросгледа.

По-далеч от Ръсел отива друг представител на съвременния позитивизъм — *Р. Карнап*. Той счита, че логическият анализ е в основата си анализ на езика, че „логиката е синтаксис“, а задачата на философията се свежда до логическия анализ на думите, изреченията и т. н. Философът трябва да разбере веднаж завинаги, че не разполага със средства, за да отговори на въпросите, които се отнасят до света. „... Проблемите на философията — заявява Карнап — се отнасят не до пределната природа на битието, а до семиотическата (смисловата) структура на езика на науката, включително и теоретическата част на ежедневния език.“¹ И така Ръсел и Карнап считат за единствена цел на философията логическия анализ на понятията, на общите термини; за разлика от науката философията не утвърждавала истината, а само учела как да бъде тя изразявана.

Такова гледище означава опит да се ликвидира самият предмет на философията. Защото философията винаги е разглеждала въпросите за същността на света, за отношението между мисълта и обективната действителност като свои основни проблеми. Но опитвайки се да заобиколят разрешаването на тези основни въпроси на миросгледа, избягвайки страхливо борбата между материализма и идеализма, всевъзможните позитивисти всъщност не могат да останат настрана от тях. Те отричат възможността за познаване на обективния свят, отхвърлят самото понятие за обективно битие и по този начин застават на позициите на субективния идеализъм.

Близко до позитивистите в това отношение е другото направление на съвременната буржоазна философия — екзистенциализмът.² Екзистенциалистите не признават обективното битие нито за основа, нито за предмет на философията. По думите на френския философ-екзистенциалист *А. Камю* въпросът за отношението на мисленето към битието е също такъв „дълбоко безразличен“

¹ *R. Carnap, Introduction to Semantics, USA, 1946, p. 250.*

² По-подробно за същността на позитивизма и екзистенциализма виж в глава XIX.

и „празен“ въпрос, за какъвто той счита всеки научен въпрос, например въпроса, Земята ли се върти около Слънцето, или обратното. Единственото, което има смисъл, е „съществуването“, под което се схваща личното, индивидуалното съществуване на моето „аз“, „онова, което аз съм за себе си“. При такъв краен субективизъм философията се свежда напълно до индивидуален морал, до психология на субекта, а последната се разглежда в духа на егоцентризма. Западногерманският екзистенциалист Ясперс наричаше своята философия „психология на мирогледите“¹. Подкопавайки доверието към силите на човешкия разум и логическото мислене, той призоваваше своите последователи да „наблюдават психопатологически, да питат психопатологически, да анализират психопатологически и да се учат да мислят психопатологически“.

Но какво означава отказът от признаване на обективното битие и от възможността за неговото познаване, от обективната истина? Това означава защита на линията на идеализма. Колкото и да се стремят съвременните буржоазни философи да избягнат разрешението на основния въпрос на философията и да застанат извън материализма и идеализма, над тях, това е невъзможно: така или иначе те са принудени, макар и не винаги пряко, да отговарят на въпроса, съществува ли обективният свят независимо от нашето съзнание и как се отнася нашето мислене към заобикалящия ни свят.

Както в областта на политиката в едно общество, разделено на антагонистични класи, се борят различни партии, които изразяват интересите на една или друга от враждуващите класи, така в областта на философията всички разнообразни философски направления и течения в крайна сметка спадат или към лагера на материализма или към лагера на идеализма. В класовото общество няма и не може да има надкласова, безпартийна философия. Това особено трябва да се помни тогава, когато се изостря идейната борба между силите на прогреса и реакцията.

Съвременната епоха е епоха на остра борба между силите на растящия социализъм и отмиращия капитализъм. Тази борба е не само икономическа и политическа, но и идеологическа, която намира отражение и във въп-

¹ К. Jaspers, *Psychologie der Weltanschauungen*, Berlin, 1954, S. 6.

росите на ми­ро­гле­да. В ка­пи­та­ли­сти­че­ски­те стра­ни мно­го­брой­ни ре­ак­ци­он­е­ри, вклю­чи­те­лно и ня­кои дър­жав­ни дей­ци са пред­при­ели по­ход про­тив „ате­ис­тич­ни­те кон­цеп­ции“ на ко­му­ни­сти­че­ски­я свят, без да се спи­рат при то­ва пред­яв­ни кле­вети сре­щу ко­му­низ­ма и ма­те­ри­а­ли­зма. Же­ла­ей­ки на вся­ка це­на да очер­нят ма­те­ри­а­ли­зма, те обяв­я­ват ко­му­ни­сти­те за гру­би хо­ра, ко­ито пред­по­чи­та­т ма­те­ри­а­ли­сти­че­ски­те бла­га пред ду­хов­ни­те. Тези неве­жи и не­ле­пи пред­ста­ви за ко­му­низ­ма и ма­те­ри­а­ли­зма не са но­ви. Те бяха ос­ме­ни още от Ен­гелс в не­го­ва­та кни­га „Лу­д­виг Фой­ер­бах и край на класи­че­ска­та немска фи­ло­со­фия“ в ха­рак­те­ри­сти­ка­та на гер­ман­ски­я бур­жоа­фи­ли­стер, ко­й­то под ма­те­ри­а­ли­зъм „раз­би­ра ла­ко­мия, пи­я­н­ство, алч­ност, плът­ски на­сла­ди, над­мен­ност, жа­д­ност за па­ри, скъ­пер­ни­че­ство, е­го­изъм, лам­теж за печал­би и за бор­со­ви спе­ку­ла­ции — на­къ­со, все­чки он­ия гад­ни поро­ци, на ко­ито той сам тихомъл­ком се от­да­ва; а под иде­а­ли­зъм — в­ра­та в доб­ро­де­тел­та, лю­бов­та към ця­ло­то чо­веч­е­ство и изоб­що в един „по­добър свят“, с ко­ето той се на­ду­ва пред дру­гите, но в ко­ето сам вяр­ва най­-мно­го, до­ка­то пре­жи­вее гла­во­бо­ли­ето или бан­кру­та...“¹

Лю­бим по­хват, с ко­й­то си слу­жат иде­о­ло­зи­те на бур­жоа­зия­та, за да оп­ро­вер­г­аят мар­к­си­ст­ки­я ма­те­ри­а­ли­зъм, е също от­ъ­ж­дест­вя­ва­не­то му с *вул­гар­ния ма­те­ри­а­ли­зъм* от сре­да­та на XIX век или с *ме­ха­ни­сти­че­ски­я ма­те­ри­а­ли­зъм* на XVII—XVIII в. Всъщ­ност мар­к­си­ст­ка­та фи­ло­со­фия пред­став­ля­ва *съв­ре­мен­ен* ма­те­ри­а­ли­зъм, ко­й­то зна­чи­те­лно се от­ли­ча­ва от все­чки фор­ми на до­мар­к­со­ви­я ма­те­ри­а­ли­зъм, вклю­чи­те­лно и от ме­ха­ни­сти­че­ски­я ма­те­ри­а­ли­зъм.

Сла­бост­та на старите ма­те­ри­а­ли­сти­че­ски шко­ли се съ­сто­е­ше в то­ва, че тех­ни­ят на­чин на ми­сле­не бе­ше пред­им­но ме­та­фи­зи­че­ски; те не бяха в­ъ­оръ­же­ни с пра­ви­лен, ди­алек­ти­че­ски ме­тод на поз­на­ние.

*Ме­та­фи­зи­че­ски*² ме­тод се на­ри­ча такъв под­ход към из­уча­ва­не­то на пред­ме­ти­те и яв­ле­ния­та в при­ро­да­та, при ко­й­то те се раз­гле­ждат в­ън от тях­на­та ор­га­ни­че­

¹ Ф. Ен­гелс, Лу­д­виг Фой­ер­бах и край на класи­че­ска­та немска фи­ло­со­фия, стр. 42.

² Ду­ма­та „ме­та­фи­зи­ка“ е имала в ис­то­рия­та на фи­ло­со­фия­та раз­лич­но зна­че­ние. Пър­во­на­чал­но този тер­мин (от гръц­ко­то „ме­та­фи­зи­ка“ — бук­вал­но — след фи­зи­ка­та) въз­ник­нал ка­то об­оз­на­че­ние на он­ия съ­чи­не­ния на Ари­сто­тел, ко­ито били на­пи­сани след

ска взаимна връзка, като неизменни в своята същност и лишени от вътрешни противоречия. Този метод отразява едностранчиво някои черти на действителността: забелязва относителната устойчивост на предметите, като игнорира тяхното развитие; различава отделни елементи, забравяйки цялото, което те съставляват.

Противоположният на метафизическия метод на познание се нарича *диалектически*¹. Той разглежда предметите, явленията и техните умствени отражения, понятията, във взаимна връзка, в движение — във възникване, противоречиво развитие и изчезване. Непознаването на диалектиката било сериозна слабост на много материалистически школи на миналото². То им пречело да проведат последователно своето материалистическо гледище. Това особено проличавало в разбирането на явленията на обществения живот, които те тълкували идеалистически.

Маркс преодоля ограничеността на стария материализъм. Той обогати материализма с диалектиката — най-всестрашното и дълбоко учение за развитието.

Научният диалектически метод на познанието е революционен, защото признанието, че всичко се изменя и развива, води към изводи за необходимостта от премахване на всичко отживяло и пречещо на историческия прогрес. Затова именно марксистката диалектика е непозната от идеолозите на буржоазията. В послеслова към второто издание на „Капиталът“ Маркс, характеризирайки своя метод, отбелязва: „В своя рационален облик диалектиката вдъхва на буржоазията и на нейните

неговите трудове по физика: А тъй като в една част от своите съчинения Аристотел разглеждал въпроси за „умозрително постиганите начала на битието“, с термина метафизика означавали всяко философско учение за „недостъпните на сетивните органи принципи на всичко съществуващо“; тези „принципи“ философите обикновено разглеждали като неизменни. По-късно (от времето на Хегел) метафизика почнали да наричат антидиалектическия метод на познание, който разглежда света в състояние на покой.

¹ Думата диалектика идва от гръцкото „диалого“, което значи беседвам. В древността диалектиката се схващала като изкуство за достигане на истината чрез сблъскване на противоположните мнения.

² Както ще бъде показано в следващата глава, в миналото е имало и такива материалисти, у които материалистическият възглед за света се съчетавал със стихийно-диалектически подход към познанието на света или с елементи на диалектика. Но това още не бил научно разработен диалектически метод. Последният бе създаден за пръв път от Маркс.

доктринери-идеолози злоба и ужас, защото в положителното разбиране на съществуващото тя същевременно включва и разбирането на неговото отрицание, на неговата необходима гибел. разглежда всяка осъществена форма в процес на движение, следователно и откъм нейната преходна страна, не се прекланя пред нищо и по самата си същност е критична и революционна.“¹

Благодарение на изработването на научния диалектически метод материализмът бе издигнат на по-високо стъпало. Основоположниците на марксизма продължиха многовековното развитие на материалистическата линия във философията и същевременно създадоха нов мироглед — диалектическия материализъм, в който диалектическият метод на познание е органически свързан с материалистическото обяснение не само на природните, но и на обществените явления.

2. Предмет на марксистката философия?

Отношението на философията към другите науки

Диалектическият материализъм представлява единствено научната философия, която се опира на здравата основа на цялата съвременна наука.

Много съвременни буржоазни философи не поставят философията редом с другите науки. Някои дори я разглеждат като съединително звено между религията и науката, твърдейки, че тя е призвана „да обедини резултатите на конкретните науки с принципите на морала и религията“, или считат, че тя е нещо средно между науката и теологията (богословието). „Философията, така както я разбирам — пише Ръсел в „История на западната философия“, — е нещо междинно между теологията и науката. От една страна, подобно на теологията тя разсъждава за въпроси, по отношение на които досега не е било постигнато точно знание, но, от друга страна — подобно на науката тя апелира към човешкия разум повече, отколкото към авторитета, който има своите корени в традицията или в откровението. Всяко *точно* знание, в което аз съм свършено сигурен, принадлежи на науката. Всички *догми* относно онова, което излиза извън рамките на точното знание, се отнасят към теологията. Но между теологията и науката съществува ничия земя, която се опитват да завладеят и двете страни. Тази ничия зе-

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 50.

мя е философията.“¹ Тази характеристика е действително приложима към съвременната буржоазна идеалистическа философия, която по своето съдържание малко се отличава от религията, а от науката взема само формата на разсъждение. Тук Ръсел е прав. Но той дълбоко се заблуждава, като отнася тази характеристика към всяка философия. Има действително научна философия, изводите и методите на познание на която са също тъй научни и също тъй несъвместими с религията, както данните на физиката, химията, биологията и т. н. Тази философия е диалектическият материализъм.

Диалектическият материализъм възникна в резултат на историческото развитие на философията и науката. В процеса на това развитие се изменяше разбирането на самия предмет и на задачите на философията, на нейното място между другите науки.

Философията възникнала в древния свят като всеобемна съвкупност от знания. Хората тогава вече притежавали известни математически, астрономически, физически и други знания, но тези знания още не се били оформили в отделни, специални науки и влизали в състава на философията. Трактатите на древните философи често пъти се наричали: „За природата“, „За вселената“ и т. н. В тях наред със същинските философски въпроси се разглеждали и множество други въпроси, които сега са предмет на специалните науки: за произхода на растенията, животните, човека, за възникването на езика, за формите на държавния живот и т. н. В тези съчинения са изказани много гениални догадки, които предусещат понататъшното развитие на науката. Така например идеята, че телата се състоят от атоми, била изказана в древната философия повече от две хилядолетия преди природознанието да потвърди експериментално атомистичната теория за строежа на телата. Още древната материалистическа философия провъзгласила положението, че материята е вечна, че тя не възниква и не се унищожава; това положение намери по-късно природонаучно потвърждение.

В началото на развитието на философията наред с първоначалното, наивно материалистическо гледище за

¹ B. Russel, A. History of Western Philosophy, N.—Y. 1945, p. XIII.

света възникнал стихийно и диалектическият подход към познаването на света. Идеята, че всичко се движи („всичко тече, всичко се изменя“) и се намира във взаимна връзка помежду си, възникнала в резултат на наблюдаването на природните и обществените явления. Но това било знание или, по-точно, догадка за общото, която още не се основавала на детайлното изучаване на частното, т. е. на отделните предмети и явления. В това се състояла пейната историческа ограниченост.

От първоначално общия възглед за света, който давали прогресивните философски учени на древността, трябвало да се премине към научно изследване на отделните предмети и процеси в природата. Това станало особено необходимо тогава, когато развитието на производството наложило прилагането на данните на науката към техническите процеси. Това именно обусловило възникването на отделни науки, обслужващи потребностите на обществената практика. Науките почнали да се отделят от философията: още в древността започнал процесът на обособяване на астрономията, математиката и механиката в самостоятелни науки. Този процес бил ускорен от епохата на Възраждането и особено от XVII век нататък. Развитието на производството вече не можело без науката. Потребностите на производството дали тласък на развитието на такива самостоятелни науки, основани на опитното изследване на природата, като физиката, химията, по-късно биологията и други.

В този период науките се занимавали предимно със събиране на факти и с тяхното систематизиране, класифициране, т. е. с изучаване на частното. Връзката пък между различните области на знанието се опитвала да установи философията. Характеризирайки състоянието на научните знания от оная епоха, Енгелс отбелязва: „За осемнадесетия век бе характерна идеята на енциклопедията; тя се основаваше на съзнанието, че всички тези науки са свързани помежду си, но още не беше в състояние да направи преходите от една наука към друга, а умееше само просто да ги поставя една до друга.“¹ Философията именно се опитваше да обедини всички науки, да ги свърже в единна система. Отделните науки често се разглеждаха като части на философията, а философията се явяваше като един вид енциклопедия на човеш-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. 1, стр. 577.

ките знания и претендираше да играе ролята на „наука на науките“. Френският философ от XVII век Декарт в предговора към своята книга „Принципи на философията“ писа: „Цялата философия прилича на дърво, чиито корени са метафизиката¹, стъблото — физиката, а клопите, които излизат от това стъбло — всички останали науки, които се свеждат до три главни: медицина, механика и етика.“²

Претенциите на философията да играе ролята на „наука на науките“ имали известни оправдания, докато основаното върху експеримента познание на природата било слабо развито. В човешкото знание оставали множество празноти, които философията се стараела да запълни. Общите въпроси на редица науки, за разрешаването на които липсвали експериментални данни, се разрешавали по умозрителен път, т. е. чрез логически разсъждения. Но това пораждало наред с гениалните догадки и множество измислици, които спъвали развитието на природознанието.

Заставайки на твърдата почва на опитното познание, отделните науки постепенно се отделяли от философията, ставали самостоятелни. И това било прогрес не само за конкретните науки, но и за самата философия, тъй като я заставяло да се откаже от неосъществимата задача — да подмени всички други науки.

В XIX век откритията на природознанието тласнаха далеч напред познанието на взаимните връзки на процесите, които се извършват в природата, и то не само на връзките, които съществуват между процесите на природата в отделните ѝ области, но и на връзките между различните области, изучавани от разните науки. С помощта на данните на природознанието се оказа възможно да се даде обща картина на природата като свързано цяло. И тъй като сега всяка отделна наука можеше сама да изясни своето място в общата система от знания, оказва се излишна така наречената натурфилософия (философия на природата), която се опитваше умозрително да създаде обща картина на природата. По същия начин развитието на обществените науки и особено създаването от

¹ Декарт нарича метафизика учението за принципите на битието и познанието.

² Р. Декарт, Избранные произведения, Госполитиздат, 1950, стр. 421.

Маркс и Енгелс на научна теория за развитието на обществото — историческия материализъм, направиха излишна предишната философия на историята, която се опитваше също тъй умозрителю да даде свързано изложение на историята на човечеството и подменяше действителната връзка между явленията в историята с измислена връзка.

Възникването на марксистката философия през 40-те години на XIX век означаваше края на старата философия, която претендираше да играе ролята на „наука на науките“. Марксистката философия открито призна, че такава философия, която се опитва да застане над науките, не е нужна. Както подчертаваше Енгелс, задачата се състои не в това, да се измислят връзки между явленията, а в това, да се откриват връзките, законите в самата действителност. Марксистката философия по думите на Енгелс е „мироглед, който трябва да се потвърди и да прояви дейността си не в някаква особена наука на науките, а в реалните науки“¹.

Съвременните науки представляват извънредно разклонена система от знания. Която и област от явления в заобикалящия ни свят да вземем, тя се изучава от някоя специална наука. Какво остава в такъв случай за философията? Не напомня ли нейното положение сред науките печалната участ на Шекспировия крал Лир, който разделил царството си между своите дъщери, а сам останал без владения?

Не, такъв извод би бил неправилен. С ликвидирането на старата философия като „наука на науките“ философията не загуби своя собствен предмет. Философията изучава същия свят, който изследват частните науки. Но тя познава по-общите връзки и отношения от частните, специалните науки, които изучават едни или други отделни области от явления. Развитието на частните науки не премахна необходимостта от разрешаване на основните въпроси на миогледа, с които винаги се е занимавала философията. В своята книга „Материализъм и емпириокритицизъм“ Ленин неведнаж подчертава, че основният философски въпрос е въпросът, кое е първично — материята или съзнанието, кое е източникът на нашето познание. Този основен въпрос на всеки миоглед не трябва да се смесва с конкретните въпроси, които се разрешават от фи-

¹ Ф. Енгелс, Анти-Дюринг, стр. 150.

зиката, химията и другите науки. Ленин решително възразява против опитите на махистите да смесват „учението за един или друг строеж на материята с гносеологическата категория — да смесват въпроса за новите свойства на новите видове материя (например електроните) със стария въпрос на теорията на познанието, с въпроса за източниците на нашето знание, за съществуването на обективна истина и др. т.“¹.

Въпросът за признаването на съществуването на материята като обективен източник на нашите усещания е именно гносеологически, а не физически или химически въпрос, отбелязва Ленин². За разлика от частните науки — физиката, химията, историята и други — философията разрешава най-общите въпроси на миросгледа. Тук спадат преди всичко въпросите: за отношението на съзнанието към материята — кое от тях е първично и кое вторично, представляват ли нашите усещания, представи и понятия отражение на обективния свят, при какви условия това отражение представлява обективна истина, в какво се състои критерият на истината, какво представлява материята, какви са формите на нейното съществуване, как са общите закони на нейното развитие и т. н.

На всички тези основни въпроси на миросгледа правилен отговор дава философският материализъм на Маркс.

Развитието на науките за природата и обществото освободи философията от задачата да изучава частните закономерности, които са предмет на специалните науки. Всяка частна наука изследва законите за един или други форми на движение: механиката — законите за механичeskото движение, за преместването на телата; химията — движението и съединението на атомите и т. н.; биологията — законите за развитие на живите организми; обществените науки — законите за развитие на обществото или на един или други процеси и явления в обществения живот.

За разлика от тези науки предмет на марксистката философия (или на материалистическата диалектика като философска наука) е изучаването на най-общите закони на всяко движение и развитие. Ако частните науки изучават един или други области, страни на явленията в света, то диалектическият материализъм разкрива общото, което

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 127—128.

² Виж В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 284.

лежи в основата на всички явления и процеси, дава знание за общите закони, на които е подчинено всяко движение и развитие в която и област от явленията то да става: в природата, в обществото или в човешкото мислене.

Разбира се, неправилно би било да си представяме, че общите закони действуват изолирано от частните. Материя изобщо и движение изобщо не съществуват извън конкретните предмети и процеси. Но оттук не следва, че единствено реални закони са частните, специфичните закони. Такова гледище игнорира единството на света, представя го разделен на отделни, абсолютно несвързани помежду си области. А в действителност светът е единен, всички явления в заобикалящия ни свят представляват различни форми на движещата се материя. Затова има и единни, всеобщи закони, които са също тъй реални, както и частните закони.

Марксистката философия изучава не само най-общите закони, които действуват в целия свят, но и тяхното приложение към процеса на познанието. Общите закономерности на развитието на познанието не се изучават от която и да било от частните науки, а съставляват предмет на философията.

Но в какво отношение се намират помежду си общите закони за развитието на обективния свят и законите за развитието на познанието?

Както казахме вече по-горе, познанието на човека отразява обективния свят. Затова то не може да се развива по закони, съвършено различни от законите за развитие на самия свят. Когато човек мисли по законите на логиката, изхождайки при това от правилни предпоставки, той стига до такива изводи, които се съгласуват с действителността. Това показва, че мисленето и действителността са подчинени всъщност на едни и същи общи закони. Марксистката диалектика представлява наука „за общите закони на движението както на външния свят, така и на човешкото мислене“¹.

Диалектическият материализъм разглежда света така, както той съществува, т. е. в постоянно изменение и развитие. А ако всички предмети се намират в развитие, то това се отнася и за категориите (понятията), които ги от-

¹ Ф. Енгелс, Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия, стр. 57.

разяват. Всяка наука се ползува от известни общи понятия, категории, които се намират в логическа връзка помежду си. При това логическата връзка и последователност на категориите в науката се явява като обобщено ограждение на историческото развитие на самата действителност и на развитието на познанието.

Например в „Капиталът“ Маркс започва анализа на капитализма с изучаването на категорията стока, разкрива вътрешните противоречия на стоката и тяхното развитие, показва как диалектическото развитие на тези противоречия води до образуването на парите и как парите се превръщат в капитал. Тази логическа връзка между категориите (*стока — пари — капитал*) е не просто конструкция на мисленето, а обобщено отражение на историческия процес на развитие на капитализма. Известно е, че стоката не само логически, но и исторически предшества капитала, капиталистическото производство се ражда от стокото производство. Така логическият анализ у Маркс отразява сбито историческия процес. В същото време всяка от категориите на политическата икономия на Маркс отразява резултат от историческото развитие на познанието. Например категорията стока се явява у Маркс като несравнено по-богата по съдържание, отколкото у неговите предшественици — У. Петн, А. Смит и Д. Рикардо. Като използва всичко ценно в техните учения, Маркс отива по-далеко, разкрива по-дълбоко същността на стоката и показва двойствения характер на въплътени в нея труд.

За разлика от категориите на частните науки, например на политическата икономия (стока, пари, капитал и др.), философските категории са най-общите понятия, които се прилагат в която и да било наука. Никой учен, бил той естествоизпитател, историк, икономист, литературовед и т. н., не може без такива най-обща понятия като закон, закономерност, противоречие, същност и явление, причина и действие, необходимост и случайност, съдържание и форма, възможност и действителност и т. н. Тези логически категории изразяват най-общите връзки между явленията на действителността и същевременно представляват стъпало в познанието на света, служат като оръдия на мисленето, обобщават историческия опит в изучаването на света от човека.

Разбира се, изучаването на логическите категории не трябва да замести изучаването на конкретните процеси. Философията на марксизма-ленинизма служи като ръководство за познаването на най-различни области на действителността, но тя не подменя частните науки. Тя не дава готови разрешения на въпросите, с които се зани-

мават частните науки, а въоръжава всички науки с правилна теория на мисленето и с *метод* за намирането на тези разрешения.

Правилният метод има огромно значение за познанието на действителността. Знаменитият английски материалист от XVII век Ф. Бекон сравнява метода с фенер, който осветлява пътя на пътника. Той уподобява учения, не въоръжен с правилен метод, на пътник, който се лута в мрак и пипнешком намира пътя.

Но кой метод на познанието трябва да се счита за правилен? Не е ли изборът на един или друг метод въпрос на вкус за учения, както стягащият се за път пътник може да си избере по свое усмотрение един или друг фенер?

Не, правилният метод на познанието не може да бъде резултат на субективно усмотрение. Методът на познание не се свежда до проста съвкупност от технически похвати и навици на изследване: той трябва да представлява аналог на действителността, т. е. отражение на законите на самия обективен свят.

И наистина: методът на мислене е съвкупност от способности на дейност на разума, с помощта на които нашият ум преминава от знанието за един или друг предмет в даден момент, в дадени условия към знание за същия обект, но в друг момент, в други условия; или от знание за даден обект, към знание за друг обект, свързан с първия с някаква верига от причини и следствия и т. н. За да бъде един метод действително научен, т. е. да бъде средство за получаване на правилни знания, той трябва да води мисълта на човека един вид паралелно по пътя: по който се развива самата изучавана действителност. Методът трябва да отразява ония връзки между явленията, които съществуват между тях в действителност, да изразява ония изменения на обекта, които той реално претърпява — само тогава нашата мисъл ще дойде до онзи краен пункт в изучаването на дадено явление, до който достига самото явление.

Следователно, за да върви по правилен път, мисълта трябва да се движи от една фаза към друга по същите закони, както и самата изучавана действителност. Научният метод на познанието се опира следователно на прилагането към познанието на най-общите закони за развитието на природата, обществото и мисленето. А знание за тези закони дава материалистическата диалектика:

„... именно диалектиката — писа Енгелс — е за днешното природознание най-важната форма на мислене, тъй като само тя представлява аналог, а с това и метод за обясняване на извършващите се в природата процеси на развитието, на общите взаимовръзки, на преходите от една област на изследване към друга.“¹

Марксистката философия въоръжава учените от всички клонове на знанието с цялостна и последователно научна, диалектико-материалистическа теория на мисленето, с всеобщ метод на изследване. Да се отделя науката от философията значи да се обричат учените да извършват огромната работа на познанието на действителността слепешком, пипнешком, без направляващите миросгледни методологически идеи. Това значи да се заставят те отново да решават отдавна разрешени проблеми, при това да ги решават въз основа на ограничен и непълнен материал, без оглед на опита от цялата история на човешкото мислене. Да се постъпва така значи да се спъва развитието на науката и да се тласка тя в задънена улица.

В такава задънена улица тласкат науката например различните разновидности на *позитивизма* — течение, което започна да се разпространява в буржоазната философия от средата на XIX век. Позитивистите твърдят, че науката не се нуждае от никаква философия; техният лозунг е „науката е сама за себе си философия“.

Но позитивистите само на думи отхвърлят философията, като призовават учените да се придържат към положителното, опитното знание. В действителност те също проповядват философия, само че непаучна философия, която свежда опита до съвкупност от сетивни възприятия, отказвайки се да разреши въпроса, от какво са породени тези сетивни възприятия. В резултат позитивистите стигат до отричане на възможността за познаване на обективния свят, до агностицизъм и идеализъм.

А очевидно е, че никоя наука не може да се развива плодотворно без дълбоко убеждение в способността на човека да познае закономерностите на действителността и да използва знанията в практическата дейност. Да се отрича това значи да се обрича науката на безплодие, защото, както правилно отбеляза К. А. Тимирязев, „пристъп-

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 52.

вайки към обяснението на някое явление, не трябва да се изхожда от положението, че то е необяснимо“¹.

Много естествоизпитатели под влиянието на позитивизма заявяваха, че се отказват от всякаква философия. Но такъв отказ в действителност е невъзможен. В науката не можеш да бъдеш „насаме с фактите“, а да оставиш теорията пред прага на лабораторията и да я принудиш да мълчи, очаквайки какво ще кажат фактите в техния „чист вид“, фактите „сами по себе си“. Науката не може да съществува без теоретическо мислене, защото тя е призвана не просто да описва явленията, а да ги обяснява. Но щом ученият си поставя за задача да обясни едни или други явления, да установи връзката между тях, той трябва да мисли, а при това той ще не ще трябва да си служи с логически категории, с философски понятия. Наистина тези понятия не винаги се използват правилно. Често на тях се придава смисъл, който е натрапен от старата училищна, тривиална буржоазна идеалистическа философия. Но научните понятия, категории са резултат на продължително развитие на теоретическото мислене, на философията. Там, където от събирането и описването на фактите, процесите науката преминава към установяването на законите, към теоретическите изводи, всеки широкомыслец физик, химик, биолог, социолог навлиза в такава почва, където той не може без философия, без ми-роглед, без теория на познанието. Целият въпрос е само в това, от *коя философия* той се ползува — от научна, материалистическа, или ненаучна, идеалистическа, или, както често се случва, от еkleктическа, представляваща смесица от идеализма и материализма, дали той се ползува от модните продукти на господстващата в буржоазния свят повърхностна и еkleктическа философска мисъл или от научната философия на диалектическия материализъм, която е висш резултат от многовековното развитие на философията и природознанието.

В статията „Природознанието в света на духовете“ Енгелс пише, че философията си отмъщава на онези естествоизпитатели, които са я изоставили. Давайки за пример биолога А. Уолес, физика У. Крукс и други, които повярвали в съществуването на духове и станали жертва на диво суеверие — спиритизма, Енгелс показва, че плоска-

¹ К. А. Тимирязев, Витализъм и наука, Соч., т. V, 1938, стр. 188.

та емпирия, която презира теорията, води от природознанието към мистицизъм.

Давайки единен възглед за света, образувайки цялостен ми­роглед, научната философия позволява на изследователя да погледне всяка изучавана от него проблема от по-широко гледище. Това дава възможност да се преодолее онази едностранчивост в подхода към предмета на изследването, която неизбежно възниква при специализирането на науките.

Колкото и високо развитие да получат отделните науки, колкото и да се диференцира и разклопява дървото на науката, философията никога няма да загуби правото на съществуване. Развитието на науката, от една страна, ограничи и някак си стесни, но същевременно в известен смисъл разшири кръга от въпроси, които изискват философско обобщение. Прогресът на науката поставя пред най-частните науки такива въпроси, с които учените-специалисти не могат да се справят, ако не притежават научен философски ми­роглед.

В обстановката на остра идеологическа борба ученият-специалист от един или друг клон на знанието, невъоръжен с правилна материалистическа философия, често се оказва неспособен да устои на натиска на реакционната идеология и попада в плен на ненаучната, идеалистическа философия, която пречи на развитието на науката. „За да издържи тази борба и да я доведе докрай с пълен успех — подчертава Ленин, — естественикът трябва да бъде съвременен материалист, съзнателен последовател на оня материализъм, представител на който е Маркс, т. е. трябва да бъде диалектически материалист.“¹

Марксистката философия е ръководещ метод и за обществените науки. Тя ги въоръжава с разбиране на закономерностите на историческото развитие на човечеството. Общите закони на всяко движение и развитие, изучаването на които е предмет на диалектическия материализъм, намират приложение и в познанието на обществения живот. Маркс и Енгелс разпростряха материализма и диалектиката върху познанието на явленията на обществения живот, изработиха научно разбиране за обществения живот — историческия материализъм.

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 33, стр. 227—228.

Историческият материализъм е неделима част от философския мироглед, създаден от Маркс и Енгелс. Без правилно разбиране на най-общите закони за развитие на обществото не може да има цялостен научен мироглед. Материализмът като философски мироглед не бе завършен, не можеше да обхване с единно обяснение целия свят, докато не бе разпрострян върху познанието на човешкото общество. Като разрешиха тази задача, Маркс и Енгелс изградиха материализма догоре. По такъв начин с откриването на историческият материализъм бе за пръв път създаден цялостен, последователен и всестранно развит материалистически мироглед, който обхваща както природата, така и обществения живот.

Само на базата на материалистическото разбиране на историята, което разкри значението на общественно-историческата дейност на хората, можеше да бъде преодолян един от главните недостатъци на предишния материализъм — съзерцателният подход към действителността и към нейното познание. Изяснявайки принципналата отлика на своята философия от цялата предшествуваща философия, Маркс изтъква, че философите дотогава само са обяснявали света, а задачата се състои в това, да бъде той изменен. Тази действена роля именно изпълнява марксистката философия, която е средство за революционното преобразуване на света.

3. Диалектическият и историческият материализъм — идейно оръжие на революционния пролетариат

Всички преломни епохи в историята се характеризират с изостряне на борбата не само в областта на политиката и икономиката, но и в областта на идеологията. В такива епохи е особено паложителна потребността от философско обяснение на дълбоките промени, които се извършват в обществения живот, и нагледно се проявява сблъскването между различните мирогледи. Достатъчно е да припомним за пример епохата на Възраждането, когато се рушаха устоите на феодализма и на неговата духовна опора — църквата. В онази епоха в открита или скрита зад религиозно покривало форма се водеше борба между прогресивните и реакционните сили, която намираще израз в борбата между мирогледите. В съчиненията

на Коперник, Джордано Бруно, Галилей, Томас Мор и други мислители от онова време идеите на философския материализъм и хуманизма бяха противопоставени на духовната диктатура на църквата. По същия начин през XVIII век във Франция шурмуването на Бастилията бе предшествувано от атака срещу реакционните духовни устои на стария строй. Произведенията на френските просветители, които подложиха на критика идеологията и институциите на феодализма, извършиха революция в умовете, която послужи като встъпление към политическата революция.

Съвременната епоха е епоха на най-дълбок в историята социален преврат, призван да сложи край на класовото общество, основано върху експлоатацията на човек от човека, и да създаде ново, комунистическо общество, свободно от всички форми на класово и национално потисничество. Тя е същевременно епоха на най-остра борба между миросгледа на буржоазията, която се стреми с всички сили да защити отживелия времето си капиталистически строй, и миросгледа на революционния пролетариат.

Марксистката философия възникна като идеология на пролетариата, най-революционната класа в историята, която възглавява трудещите се маси в борбата за събаряне на капитализма и изграждане на комунизма.

Както отбелязва Ленин, философският материализъм на Маркс посочи на пролетариата изхода от духовното робство, в което вегетираха дотогава всички потиснати класи. Марксистката философия даде възможност на съзнателните работници да се освободят от духовния гнет на религията, от наивната вяра в добрите намерения на управниците и господарите на капиталистическия свят, да осъзнаят, че работническата класа може да се избави от експлоатацията само със собствената си активна борба. Ето защо правилният, научен миросглед има огромно значение за освободителната борба на работническата класа, която води широките слоеве на народа на борба за революционно преобразуване на обществото.

Благодарение на създаването на диалектическия и историческия материализъм, както и на разработването на своето икономическо учение Маркс и Енгелс можаха да превърнат социализма от утопия, от мечта за по-добро бъдеще в наука, сочеща на партията на пролетариата правилния път на борбата за изграждане на ново общество.

Марксизмът даде за пръв път последователно-научна база за практиката на революционното преобразуване на света.

Историята на социалните учения дава множество примери на хора, които са обявявали своите теории за крайно революционни, но са стояли на позициите на идеализма и са свеждали задачите за освобождение на трудещите се само до избавянето им от лъжливи идеи, от илюзии. Още в началото на своята дейност Маркс и Енгелс подложиха на унищожителна критика левите хегелианци¹, които виждаха причината за потиснатото положение на работниците в тяхното мислене и ги уверяваха, че унищожават капитализма, преодолявайки в мисълта *категорията* капитал. Работниците знаят, подчертават Маркс и Енгелс, че частна собственост, капитал, наеман труд, експлоатация на работниците от капиталистите представляват далеч не призрци на въображението, а реални отношения и че поради това те трябва да бъдат премахнати практически.

Не е трудно да се види, че в този спор се проявява същата противоположност между материализма и идеализма, която ние видяхме при разглеждането на основния въпрос на философията. И тук Маркс и Енгелс се явяват като последователни материалисти, които виждат причината за потиснатото положение на работническата класа в капиталистическите условия на нейното обществено битие и поради това считат за необходимо да преобразуват практически това битие, да унищожат по революционен път капиталистическия строй. Напротив, критикуваните от тях леви хегелианци стояли всецяло на позициите на идеалистическото разбиране на историята, което приписва определяща роля в обществения живот на идеите, на възгледите на хората.

От гледна точка на този идеалистически възглед работниците „престават да бъдат в действителност наемни работници, щом премахнат в мисълта мисълта за наеман труд, щом престават в мисълта да се смятат за наемни работници и съобразно с това прекалено въображение не допускат вече да бъдат заплащани като отделни лица. Ка-

¹ Леви хегелианци (или младохегелианци) били наричани идеолозите на германския буржоазен либерализъм през 30—40-те години на XIX век (Бруно Бауер, Д. Щраус и др.). По-подробно за тях виж в глава III.

то абсолютни идеалисти, като ефирни същества те естествено могат след това да живеят от ефира на чистото мислене.“¹

На същите идеалистически позиции стоят и съвременните десни социалисти, които подобно на бившия водач на френските десни социалисти Леон Блум се опитват да подменят задачата за революционно преобразуване на капиталистическото общество с проповед за нравствено усъвършенстване на хората. „Ние трябва да направим живота по-добър, усъвършенствайки себе си“ — лицемерно апелират те. Източника на социалната несправедливост те виждат в нравствените недостатъци на хората, а средството за тяхното отстраняване — в самоусъвършенстването. А в действителност, напротив, нравствените недостатъци имат за свой източник безчовечните условия на живот в капиталистическия свят, основан върху частната собственост и експлоатацията на човек от човека. Затова в противоположност на идеалистите привържениците на историческия материализъм считат за необходимо условие за премахването на социалното зло коренното изменение на общественото битие, което се осъществява от социалистическата революция на пролетариата. Материалистическият подход към явленията на обществения живот води по такъв начин към признаване на необходимостта от социална революция.

Идеята за социална революция, порождава от капиталистическата действителност, има за своя теоретическа основа диалектико-материалистическия възглед за развитието на природата и обществото. Ако всичко се изменя, както учи диалектиката, не може да бъде неизменен и общественият строй; всяка форма на обществения живот, породена на времето си от потребностите на историческото развитие, по-късно отживява времето си и трябва да бъде заменена с нова, по-висша форма. А това заменяне в класовото общество, което се развива чрез стълкновения между класите, се осъществява от социалната революция.

Разбира се, неправилно би било да схващаме това в смисъл, че научният социализъм на Маркс представлява чисто логически извод от марксисткия материализъм и диалектика. Научният социализъм е резултат на дълбок анализ на капитализма, на законите на неговото разви-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. 2, стр. 57.

тие. Марксистката политическа икономия показва противоречията на капитализма, които неизбежно водят към изостряне на класовата борба и към социалистическа революция на пролетариата. Но като се подчертава значението на икономическата теория на марксизма за обосноваването на научния социализъм, не може да не се вижда същевременно вътрешната връзка между материалистическата диалектика на Маркс и неговото учение за класовата борба, социалистическата революция и диктатурата на пролетариата.

Икономическата теория на Маркс също има за своя методологическа, философска основа диалектичния и историческия материализъм. Ленин писа, че в „Капиталът“ на Маркс е „приложена към една наука логиката, диалектиката и теорията на познанието на материализма“, че „диалектиката на буржоазното общество у Маркс е само частен случай на диалектиката...“¹ Затова не може да се разбере напълно „Капиталът“ на Маркс, особено първата му глава, без да се изучава диалектиката.

Философският материализъм и диалектичният метод на Маркс пронизват всички съставни части на неговото учение, обединявайки ги в единен строен миросглед. Опортюнистите от II интернационал, както и съвременните ревизионисти често са твърдели и твърдят, че марксизмът няма своя философия. Те са се опитвали да сведат учението на Маркс до историческа и икономическа теория, която можела да бъде съединена с всяка философска система².

¹ В. И. Ленин, Философски тетрадки, стр. 215, 328.

² В 1898 г. в писмо до Плеханов, написано в периода, когато ревизионистите се опитваха да съединят марксизма с неокантианството, Карл Кауцки, който на времето си беше виден теоретик на II Интернационал, писа: „Във всеки случай аз трябва открито да заявя, че неокантианството ме смущава най-малко. Аз никога не съм бил силен във философията и макар и да стоя всецяло на гледището на диалектичния материализъм, все пак мисля, че икономическото и историческото гледище на Маркс и Енгелс в краен случай е съвместимо с неокантианството.“ Десет години по-късно, когато ревизионистите почнаха да съединяват марксизма с идеалистическата философия на Мах, Кауцки заяви: „Аз разглеждам марксизма не като философско учение, а като емпирическа наука, като особено разбиране на обществото. Този миросглед наистина е несъвместим с идеалистическата философия, но той не противоречи на теорията на познанието на Мах.“

Еклектиците, които се опитваха да съединят марксисткото учение за обществото с немарксистки философски системи, неизменно се проваляха. Техните опити показват, че те не са разбирали и не са искали да разберат както трябва нито марксистката философия, нито политическата икономия, нито научния социализъм. Да се откажем от философията на марксизма — диалектическия и историческия материализъм — значи да изтръгнем революционната душа на марксистката теория, да лишим от научна основа и учението на Маркс за обществото, и неговата теория на социализма.

Също тъй враждебни на марксизма са и опитите на съвременните ревизионисти да обявят за „остаряло“ делението на философските направления на материализъм и идеализъм. Тези твърдения в действителност означават изпадане на ревизионистите на позициите на буржоазната философия, отказ от диалектическия материализъм, повтаряне на онова, с което започнаха своята измяна на марксизма Бернщайн, а по-късно Богданов, Кауцки, Макс Адлер и другите ревизионисти на марксизма.

Стратегията и тактиката на марксистката партия са неразривно свързани с основните предпоставки на нейния мироглед — диалектическия и историческия материализъм. Ленин неведнаж е изтъквал, че политиката на комунистическата партия се основава не върху субективни пожелания, а върху строго материалистическо преценяване на обективните условия, особено на съотношението на класовите сили. Изработвайки своята стратегия и тактика, партията разглежда класите и взаимоотношенията между тях не в статично положение, а в движение, и то не само от гледна точка на миналото, но и от гледна точка на бъдещето, както изисква революционната диалектика.

За комунистическата партия въпросите на мирогледа никога не са били и не могат да бъдат „частно дело“ на нейните членове. Опортюнистите твърдят, че философските възгледи и религиозните вярвания са частно дело на всеки социалдемократ, че партията не се обвързва от никаква философия. Такава проповед открива широко вратите за проникване на буржоазни възгледи в работническата партия, за ревизиране на марксизма и за подменяването му с идеалистическата буржоазна философия и социология. В противоположност на стремежите на

оюртюнистите комунистическата партия израсна и се закали като монолитна организация, обединена от общността на идейните, политическите, тактическите и организационните принципи. Комунистическата партия гледа на защитата на теоретическите, философските основи на марксизма като на свое партийно дело, защото в марксистката философия тя вижда духовно оръжие на работническата класа.

Не противоречи ли пролетарската, комунистическата партийност на теорията на нейната научност? Буржоазните идеолози, а в хор с тях и ревизионистите обикновено превъзнасят безпартийността в теорията като синоним на обективност, безпристрастност, научност. Но в действителност всяка философска, социологическа и икономическа теория, която се опитва да обясни животрептящите въпроси на обществения живот, изразява интересите на една или друга класа и в този смисъл е партийна. Цялата работа е там, коя е тази класа, в какво отношение към обществения прогрес се намират нейните интереси. Интересите на реакционната буржоазия изискват увековечаване на експлоатацията и потискането на човек от човек. Затова нейната идеология тласка към изопачаване на истината в името на тесноегоистичните интереси на класата, дава превратно изображение на действителността. За да запазят капиталистическия строй и господството на своята класа, идеолозите на съвременната буржоазия се стараят да представят капитализма в най-добра светлина, прикриват неговите противоречия и по всякакъв начин ругаят социализма. Реакционните класи не могат да приемат революционната, материалистическата диалектика. Напротив, пролетариатът като последователно революционна класа е заинтересован в коренното преустройство на обществото, в унищожаването на всяко потисничество. Той взема властта не за да замени една форма на експлоатация с друга, а за да унищожи всяка експлоатация и всички класи. А тази задача може да бъде осъществена, светът може да бъде преустроен едва тогава, когато се познават неговите закономерности. Затова пролетариатът и неговата марксистка партия са заинтересовани в познаването на света такъв, какъвто е, без всякакви изопачения, в разкриването на ония тенденции на развитието, които възникват в самата действителност. Само научният мироглед може да бъде правилно ръковод-

ство за революционни действия. Ето защо пролетарската, комунистическата партийност в науката, по-специално във философията, не противоречи на обективността, а изисква обективно познание на света, съвпада със строгата научност, с обективността.

Като признават партийността на теорията, заявяват съвременните ревизионисти, марксистите стигат до опростено деление на философите на два лагера — на материалисти и идеалисти, отблъскват от себе си значителна част от философите и представителите на другите обществени науки, отказват се от всичко ценно в немарксистката философия, социология, икономическа теория, историография и т. н.

Марксистите няма защо да разделят философите на два лагера, това деление съществува в живота независимо от чиито и да било преценки. Да се отрича този факт е също тъй безсмислено, както да се отрича съществуването на класите в съвременното капиталистическо общество. Но признаването на този факт съвсем не е тъждествено на nihilистично отношение към положителните резултати от изследванията на буржоазните учени. Марксистите умеят да правят разлика между най-ценните фактически изследвания, които нерядко правят буржоазните учени, които добросъвестно изучават действителността, и техните лъжливи теоретически, философски изводи. Отхвърляйки онова, което носи печата на буржоазната ограниченост и предразсъдъци, марксистите използват всички постижения на буржоазните изследователи. Да игнорират тези постижения — значи да изпаднат на позициите на сектанството, но да възприемат заедно с тях философските изводи на техните автори — значи да предават своите идейни позиции, да бъдат в плен на враждебна идеология.

По-нататък, реакционността на съвременния идеализъм като философско учение не означава, че всичките му привърженици са лично политически реакционери, врагове на мира и демокрацията. Идеалистическите заблуждения на буржоазните учени нямат непременно за свой източник личната користна заинтересованост в защитата на капитализма, както твърдят вулгаризаторите на марксизма. Тези заблуждения често са резултат от влиянието на буржоазните предразсъдъци, от ограничеността на обществения кръгзор и т. н. Не допускайки никакви ком-

промиси с буржоазната идеология, с философския идеализъм, марксистките партии не отблъскват от себе си проникнатите от тази идеология слоеве на буржоазната интелигенция, а, напротив, се стремят да ги привлекат на обща борба за мир, демокрация и социализъм. Колкото повече се задълбочава кризата на капитализма, толкова по-нагледно се проявява неговата неспособност да осигури по-нататъшния икономически, политически и умствен прогрес на човешкото общество, толкова повече най-добри представители на интелигенцията се освобождават от буржоазните предразсъдъци и обръщат своите погледи към социализма.

Днес дори противниците на марксизма са принудени за свое огорчение да признаят растящото влияние на марксистката философия върху трудещите се маси в целия свят. Някои от тях наричат учението на марксизма най-значителната и същевременно най-тревожната идейна сила в съвременния свят. „Води се голяма борба за умовете на хората — така започва своята книга „Жизнени проблеми на философията“ американският професор Харолд Тайтс. — Изходът от тази борба не се определя от военните победи и оръжието. Можем ли ние в предстоящите десетилетия да спечелим битката за цивилизацията? Можем ли да победим в битката на идеите, в борбата за умовете и убежденията на хората? Ние живеем днес в обстановка на световна революция, която упражнява влияние върху всички страни на човешкия живот и обществото и прониква до самите им основи. Може би това е период, подобен на падането на Рим, на Възраждането, Реформацията или промишлената революция... Някогашните обяснения и норми сякаш рухнаха, много хора се затрудняват да намерят нови, устойчиви основи на живота... Комунизмът застрашава нашите традиционни вявания и изостря борбата за умовете и сърцата на хората.“¹

Тревогата на защитниците на капитализма не е напразна. Великите исторически промени, които се извършиха в света през последните десетилетия — победата на социализма в СССР, социалистическите преобразования в Китай и в другите народнодемократични страни, продъл-

¹ *Harold H. Titus, Living Issues in Philosophy, N.—Y. 1953, p. 1, 3.*

жаващото се разпадане на колониалната система на империализма, — потвърждават истинността на марксизма-ленинизма. Трудещите се в целия свят виждат, че се сбъдва предсказаната от Маркс гибел на капитализма, че настъпва предсказаният от Ленин нов период в световната история, когато народите на Изтока сами решават своята съдба и стават нов мощен фактор в международните отношения.

Само идеите на марксизма-ленинизма се оказаха способни да посочат на народите пътя за тяхното действително освобождение, да дадат отговор на въпросите, поставени от съвременната епоха на световната история.

В такива преломни епохи, каквато преживява днес човечеството, особено нараства значението на правилния, научен ми­роглед, който вдъхва на трудещите се маси увереност в тържеството на тяхното право дело. Следващите глави на настоящата книга са посветени на процеса на възникването и развитието на ми­рогледа на работническата класа — диалектическия и историческия материализъм, на разкриването на неговото основно съдържание.

ГЛАВА II

БОРБАТА МЕЖДУ МАТЕРИАЛИЗМА И ИДЕАЛИЗМА В ИСТОРИЯТА НА ФИЛОСОФИЯТА ОТ ДОМАРКСОВАТА ЕПОХА

Световната история представлява закономерен процес на сменяване на по-низши обществени формации от по-висши. Развитието на философската мисъл на народите от древността до наши дни е съставна част и едно от отраженията на процеса на развитието на обществото.

Възникването на философията като особена форма на общественото съзнание се отнася към оная епоха на световната история, когато първобитнообщинният строй бил сменен от по-развит — от робовладелския строй. В оная епоха в древна Индия, в древен Китай, в древна Гърция, Рим и в други страни почнали да се появяват първите философски учения. В настоящата глава се разглежда накратко развитието на философската мисъл на народите от древността до възникването на марксистката философия.

1. Наивният материализъм и стихийната диалектика на древните

Още в народното творчество на най-древните епохи, в митологията, във фантастичните легенди за богове и герои наред с религиозно-мистичните представи за свръхестествени, божествени същества — творци на всички предмети, се проявяват зародишите на натуралистическо, природно разбиране на заобикалящите човека явления в света. Така в митовете на древните египтяни се казва, че всичко произлязло от водата—океан и че въздухът се

съдържа във всички предмети. Един от най-древните паметници на индийската митология — Ригведа, наред с митовете за девите — божества на първобитната религия, съдържа представи за естествения характер на произхода на предметите. Светът е произлязъл от водата — този митологичен образ на Ригведа е аналогичен на възгледите на древните египтяни, вавилонци и много други народи.

Подобни наченки на натуралистически подход към природните явления, които се срещат в древните митове, покъсно стават идеен източник на най-древните философски учени.

Прогресивните мислители на древния Египет, Вавилония, Индия, Китай, Гърция, Рим и другите страни на древния свят противопоставили на религиозно-мистичните, митологически възгледи, които се създали в първобитните времена, естественонаучно, материалистическо разбиране на природните явления. Те разглеждали света такъв, какъвто е, какъвто той се представя на нашия първоначален поглед, без да се внасят предвзети идеи в него.

Древните философи за пръв път поставили въпроса, какво лежи в основата на света. Съвсем естествено е, че при формирането на миросгледа въпросът за първоначалото и единството на многообразните явления в заобикалящата човека действителност излиза на преден план. Всъщност задачата на философията тогава се състояла именно в това, да се опита да обхване с един поглед цялото пъстро и огромно многообразие на природните и обществените явления, да намери единство и връзка там, където на повърхността излиза хаотично смесение на предметите и процесите.

Древните философи-естествоизпитатели схващали *материалността на света* и неговото *материално единство* като нещо, което се разбира от само себе си, необходимо било само да се посочи коя именно е тази единна материална основа на нещата. За материална основа и „първоначало“ на всички предмети един философи приемали огъня, други — водата, трети — въздуха, четвърти виждали материалната основа на всички предмети не в един, а в съвкупността на уж първоначални качествено различни елементи: огън, въздух, вода, земя, понякога дори дърво или метал. Това били смели, макар и наивни опити да се обясни природата, светът, като се изхожда от него

самия, с естествени причини. Разсъжденията на древните мислители за материалната основа на всички предмети били първоначалният естественонаучен подход към природните явления.

В древна Индия още няколко века преди нашата ера философите-материалисти (чарваки) се борели против религията на брахманизма, разпространена в страната. Те издигали искането светът и природата да се обяснят, без да се прибегва към каквото и да било божествено същество. От гледището на чарваките всички природни явления се състоят от съчетания на четири материални елемента: огън, въздух, вода и земя¹.

Древните китайски мислители учили, че природните явления се състоят от материални частици *ци* и се подчиняват на обективна природна закономерност *дао*. Подобни представи възникнали още през IX—VII век преди новата ера.

Древногръцките материалисти от VI век преди нашата ера *Талес*, *Анаксимандър* и *Анаксимен* считали природните явления за материални и виждали тяхната основа ведино „начало“. Талес считал за материално „начало“ водата, Анаксимандър — безпределната, неопределена материя (апейрон), Анаксимен — въздуха. Всички космични изменения съгласно учението на тези философи се обясняват с вечното движение на материалните „начала“, с тяхното безкрайно превръщане.

„Така че тук вече цял се изправя пред нас първоначалният стихнен материализъм, който напълно естествено в своето начало счита като нещо, което от само себе си се разбира, единството в безкрайното разнообразие на природните явления и търси това единство в нещо определено — телесно, в нещо обособено, както Талес във водата.“²

Древногръцките материалисти влезли в борба с религиозните представи. Съгласно учението на Анаксимандър боговете не вземат никакво участие нито във възникването, нито в развитието, нито в унищожаването на безбройните светове на безкрайната вселена; Анаксимен твърдял, че боговете, както и природните явления трябва

¹ Оттук, по мнението на някои изследователи, е произлязло и названието на това материалистическо учение — „чарвака“, което значи „четири думи“.

² Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 205.

да получат обяснение от едно материално „първоначало“ — въздуха.

Материалистическата философия била развита по-нататък в учението на *Хераклит Ефески*, който живял в края на VI — началото на V век преди нашата ера. Съгласно учението на древногръцкия материалист и диалектик Хераклит светът не е създаден от бога, но винаги е съществувал и вечно ще съществува. Единството на всички явления в света се обяснява с това, че в тяхната основа лежи единно „начало“, материален процес — огънят. Всичко в света, в космоса се развива закономерно благодарение на запалването и угасването на огъня. „Този космос, един и същ за всичко съществуващо, не е създаден от никакъв бог, никакъв човек, но винаги е бил, е и ще бъде вечно жив огън, който ту се запалва, ту изгасва.“¹ В. И. Ленин характеризира това изказване на Хераклит като много добро първоначално изложение на диалектичното разбиране на природата².

С учението на древните мислители за материалността на света били тясно свързани техните представи за *развитието* на природните явления. Като отхвърлили религиозните, фантастичните представи за сътворението на света от бога, хората погледнали на света непредубедено и пред тях възникнала философската проблема за движението, изменението и развитието на материята. В учението на Хераклит релефно се откроява органическата връзка на материализма на древните със стихийно-диалектичния подход към действителността. Първото, което се хвърля в очи при разглеждането на природата и обществения живот, е картината на всеобщо изменение, на сменяване на едни явления от други, на тяхното възникване и изчезване. Древните философи-материалисти, които вземали света такъв, какъвто е и какъвто изглежда на първоначалното наблюдение, отразили в своите учения този процес на всеобщо изменение, движение и развитие. Следователно стихийната диалектика възникнала едновременно с материализма на древните. „Този първоначален, наивен, но по същество правилен възглед върху света е възгледът на древната гръцка философия, който за пръв

¹ „Материалисти древней Греции. Собрание текстов Гераклита Демокрита и Эпикура“, М. 1955, стр. 44.

² Виж В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, стр. 294.

път е ясно изразен от Хераклит: всичко съществува и в същото време не съществува, тъй като всичко *тече*, всичко постоянно се изменя, постоянно се ражда и изчезва.¹

Измененията на „първоначалото“ — огъня, според Хераклит лежат в основата на всеобщия кръговрат на природните явления. „Срещу огъня се разменя всичко и огънят се разменя срещу всичко, както срещу златото се разменят стоките и срещу стоките — златото.“² Огънят преминава във въздуха, въздухът — във вода, водата — в земя и обратно.

Като „един от основоположниците на диалектиката . . .“³ Хераклит учил, че всичко тече, всичко се изменя, че няма нищо неподвижно. Той изразявал образно тази диалектическа мисъл, като сравнявал всичко съществуващо с река, с поток. „В една и съща река не може да се влезе два пъти.“⁴ Това значи, че всичко в природата се изменя подобно на течението на река; както в реката текат все нови води, така и в природата възникват все нови явления. Хераклит схващал всеобщата смяна на природните явления като преминаване на предметите в своята собствена противоположност. „Студеното се стопля, топлото истива, влажното изсъхва, сухото се овлажнява.“⁵ В запазените фрагменти (откъслечи) от съчинението на Хераклит „За природата“ в образна форма е изказана неговата забележителна догадка, че движението, развитието се извършва благодарение на борбата на противоположностите: „ . . . всичко става чрез борба“⁶. Хераклит наричал борбата на противоположностите вечно съществуващ „всеобщ логос“, т. е. закономерност. Аналогични възгледи развивали древните китайски философи, които също учили, че светът не се управлява от някакъв „небесен властелин“, но се развива, подчинявайки се на своя собствена природна закономерност. В древнокитайската философия тази природна закономерност в развитието на света се наричала *дао* (път). Хераклит я наричал *логос* (закон). Пак у Хераклит се среща мисълта, че всеобщият кръговрат на преходните състояния на материята е „път

¹ Ф. Енгелс, Анти-Дюринг, стр. 21.

² „Материалисти древней Греции“, 1955, стр. 49.

³ В. И. Ленин, Философски тетрадки, стр. 291.

⁴ „Материалисти древней Греции“, 1955, стр. 49.

⁵ Пак там, стр. 52.

⁶ Пак там, стр. 42.

пагоре“ (земя — вода — въздух — огън) и „път надолу“ (огън — въздух — вода — земя). Представите за *дао*, *логос* и т. н. били първоначалните опити за създаване на философската категория закон, закономерност.

Ученията на древните мислители за материалната основа на природните явления и за закономерността на тяхното развитие се видоизменяли и усъвършенствували. Движението на мисълта вървяло от първоначалното обобщаване на данните на живото съзерцание към по-дълбокото поставяне на философските въпроси, към разрешаването на въпроса за строежа на материята, към изясняването на характера на връзките между природните явления.

Макар и да нямали още възможност да се опрат на експериментално изследване на природата, все пак древногръцките философи *Левкип* и *Демокрит* (V век преди н. е.) развили забележителната мисъл за атомистичния строеж на материята и за причинната връзка между всички природни явления. За разлика от ония материалисти, които схващали цялото многообразие на природните явления като видоизменение на едно известно „начало“ — вода, въздух, огън, Левкип положил основите на древногръцката атомистика, а Демокрит развил цяла система на атомистичния материализъм.

За основа на всички природни явления Демокрит считал атомите (от „атомос“ — неделим) и празното пространство. Атомите на Демокрит са неделими, непритежаващи качества материални частици, които се отличават помежду си по своята форма. Разнообразието на природните тела се обяснява с разнообразното по ред и положение съчетаване на атомите. Възникването и гибелта на безбройните светове, които образуват вселената, всички изменения, които се извършват в природата, се свеждат според учението на Демокрит до различни съчетания, съединения и разединения на атомите, които се движат в празното пространство съгласно природна необходимост. Той схващал движението на атомите като вечно, нямащо начало във времето. Следователно Демокрит обяснявал природата материалистически, изхождайки от самата нея.

Атомистичната теория за строежа на материята била велико постижение на научната мисъл на древния свят и един от показателите за мощта на теоретическото мисле-

не. Разбира се, представите на древните философи и естествоизпитатели за атома като неделима и проста материална частица имали наивен характер, но за онова време това било гениална догадка за строежа на материята, потвърдена експериментално и доказана едва след повече от две хилядолетия.

Съгласно възгледите на Демокрит вселената е безкрайна и вечна; тя се състои от безбройни светове, които вечно възникват, развиват се и загиват. Мисълта на Демокрит, че движението на атомите, които съставляват всички предмети, е съществувало вечно и ще съществува вечно, изиграла голяма роля в развитието на категориите (понятията) материя и движение. Докато у Хераклит на преден план излиза проблемата на движението като развитие чрез борба на противоположностите, като преход на една противоположност в друга, Демокрит разглежда движението на атомите като преместване, като тяхно съединение и разединение, в което се проявила механистическата тенденция на неговата философия. Тук вече се очертавала разликата между философите в разбирането на категорията *движение*.

Атомистиката не била постижение на мислителите само на древна Гърция. В древноиндийската философия първоначалната сетивно-съзерцателна представа за материалната основа на природните явления също се сменила с атомистична теория за строежа на материята. Така древноиндийската философска школа няя-вайшешика считала неделимите материални частици *параману* за основа на всички природни явления. Индийската атомистика за разлика от древногръцката признавала атомите за качествено разнородни, а именно: частици на огъня, въздуха, водата и земята, т. е. в значителна степен запазила особеностите на сетивно-съзерцателното разбиране на материята. Древногръцката и древноиндийската атомистични теории представлявали велико завоевание на философската мисъл.

Атомистичният материализъм на древността изиграл значителна роля в историята на *детерминизма* (признаване закономерността, необходимостта в развитието на природните явления). Съгласно учението на Левкип и Демокрит „нищо не възниква безпричинно, всичко възниква на някакво основание и по силата на необходимост“¹.

¹ „Материалисты древней Греции“, 1955, стр. 66.

За значението, което Демокрит придавал на установяването на причинната връзка между явленията, говорят неговите думи, че той „би предпочел да намери едно причинно обяснение, отколкото да спечели персийския престол“¹. Запазили са се сведения за това, как Демокрит доказвал всеобщата причинна връзка между явленията. Да допуснем, казал той, че на главата на някой минувач падне костенурка. Какво е това — случайност? Вдигни глава нагоре и ти ще видиш на небето орел. С това древният материалист искал да каже, че падането на костенурката върху главата на минувача е имало своя причина, че орелът е изтървал костенурката. Всичко, което се нарича случай, случайност, има своите причини. Всичко съществуващо е причинно обусловено. Оттук Демокрит правил погрешния извод, че няма нищо случайно. Демокрит схващал случайността като безпричинно явление и затова я отричал, считал я за субективно понятие; с което хората само прикриват своето невежество². Учението на Демокрит, че всяко явление има своята причина, изиграло огромна роля в развитието на научното знание.

Древногръцките философи обръщали голямо внимание на въпроса за отношението между „душата“ и тялото. В противовес на религиозните представи за душата като отделно духовно безсмъртно същество философите-материалисти учили, че душата е материална и смъртна. Хераклит казал, че душата е едно от преходните състояния на огъня, т. е. на материалната първооснова на света. Демокрит си представял душата като съчетание от кръгли и бързо движещи се атоми, подобни на атомите на огъня. Такива били първите опити да се даде материалистическо обяснение на *съзнанието*. Разбира се, подобни възгледи били твърде далеч от правилното разбиране на съзнанието като свойство на високоорганизираната материя, но при цялата си примитивност те изиграли значителна роля за критиката на фантастичните измислици на религията и идеализма за безсмъртието на душата.

¹ „Материалисти древней Греции“, 1955, стр. 70.

² Както ще видим по-долу, научното, диалектичното разбиране на случайността не се ограничава с положението, че „нищо не става без причина“, а отива по-далеч: между самите причини то различава случайни причини, такива, които са можели и да не се явят, и необходими причини, които произтичат от вътрешните процеси на развитие на явленията. Случайността е обективна категория.

За прогресивното развитие на философията свидетелствува поставянето на редица теоретико-познавателни въпроси. Талес и другите древногръцки философи от VI век преди н. е. още не се занимавали с въпроси на теорията на познанието; човешката мисъл още не била направила процеса на познанието предмет на изследване. У Хераклит вече се срещат някои догадки за ролята на сетивата и теоретическото мислене в познаването на истината. В V век преди н. е. материалистите на древна Гърция били вече много близо до поставянето на теоретико-познавателната проблема.

Демокрит вече се замислял над такива въпроси като предмет на познанието, ролята на сетивата и мисленето в познанието. Така, той твърдял, че „действително“ съществуват само атоми и празно пространство. На атомите съгласно неговото учение са присъщи плътност, величина, неделимост, форма, движение. А такива свойства на телата като цвят, вкус, мирис, звук, топлина и студ съществуват само „в общото мнение“ и не са присъщи на атомите като такива. Качественото многообразие според Демокрит е свойствено не на атомите, а на телата, които се състоят от атоми. С помощта на усещанията хората познават качествата, свойствата на нещата, но не атомите. Усещанията на зрението, слуха, мириса и вкуса („тъмно“ познание) не дават знание за атомите, за това е необходима намесата на по-финото, „истинското“ познание — разума (теоретическото мислене). Но според Демокрит разумът получава достоверност на знанията от сетивата, от усещанията.

Теоретико-познавателните възгледи на Демокрит били значително постижение на древната материалистическа философия. Особено ценна била мисълта на Демокрит, че в основата на знанието, на теоретическото мислене лежи сетивният опит.

Древногръцкият философ *Епикур* (341—270) и римският поет *Лукреций* (99—55) развили по-нататък атомистичния материализъм на Демокрит. Те считали, че атомите в своето движение не само падат по отвесна линия, подчинявайки се на тежестта, но притежават също способността да се отклоняват самопроизволно настрани. С това Епикур и Лукреций направили опит да преодолеят известния фаталистичен оттенък на детерминизма на Демокрит и стигнали до диалектичката догадка, че източникът на

движението на материята се съдържа в нея самата. Епикур и Лукреций направили много за разпространението на атеистичните идеи на древния свят.

Поемата на Лукреций „De rerum natura“ („За природата на нещата“) е единственото стигнало до нас в почти съвсем запазен вид произведение, в което се излагат основите на материалистическата философия на древна Гърция и Рим. От произведенията на всички други материалисти на древна Гърция и Рим са се запазили само фрагменти. Живият, образен език на поемата, прекрасната художествена форма на изложението на философските проблеми придават особена сила и убедителност на материалистическите и атеистични идеи на Лукреций. Така, развивайки забележителната мисъл на древните материалисти, че нищо не може да възникне от нищо, римският поет красноречиво казва:

Ако действително от нищо се явяваха нещата,
Тогаз без семе раждали се биха разни същества:
Така например от морето хора биха се явявали —
От сушата рибни всевъзможни, а и птици също,
От небето ваял би едър и дребен добитък, в полята
И пустините — незнайно как — дивеч би се раждал.
На дървесата плодовете непостоянни щяха да са
И произволно щяха на всяко дърво да се изменят¹.

В течение на векове философската поема на Лукреций, която защитава и развива материалистическия мироглед на древните, вдъхновявала най-добрите мислители на борба против реакционните идеи, за създаване на нови, още по-съвършени материалистически учения.

Ние разгледахме най-важните положения на древния материализъм, изяснихме неговата прогресивна роля в борбата за науката, против религията. Но философията не била единна. В нея още в древността се борели две противоположни направления: материализъм и идеализъм. Читателят може да попита: какви са били възгледите на идеалистите в древността? По какви въпроси се водела тогава борбата между материализма и идеализма?

Идеалистите на древния свят обикновено защищавали религията, стремили се да придадат на религиозния мироглед теоретически обосноваана форма. Цялата по-нататъшна история на философията показва, че идеалистите винаги са стояли и сега стоят на страната на религията, против науката, че враговете на демокрацията винаги са се борили против материализма.

В началото на V век преди н. е. против материалистическите възгледи се обявили *питагорейците*. За основа и същност на всичко съществуващо питагорейците считали

¹ Лукреций, О природе вещей, изд. Академни наук СССР, 1946, стр. 15—17.

не някакво материално начало, а числото. В учението на питагорейците за числото се съдържа рационалната мисъл за необходимостта от количествено изучаване на природните явления, но по-късно те превърнали числата в някакви самостоятелни тайнствени същества и смятали, че числата съставляват основата на нещата. При това питагорейците били привърженици на религиозното учение за безсмъртието на душата и на фантастичните представи за „преселението на душите“ в телата на хора и животни.

Най-големите идеалисти на древна Гърция били Сократ (469—399 преди н. е.) и неговият ученик Платон (427—347 преди н. е.), който създал цяла система на обективния идеализъм. Платон наричал природните явления „сетивни неща“ и ги считал за вторични, производни на „идеите“, които според него съществуват обективно, извън съзнанието на човека и в своята съвкупност образуват свръхприродния „свят на идеите“. Платон се опитвал да докаже правотата на идеализма по следния начин. Да допуснем, че виждаме пред себе си някаква „сетивна вещ“, например маса. Всяка „сетивна вещ“, включително и масата, възниква, изменя се и загиба. А задачата на философията е да намери това, което не възниква, което не се изменя и не загиба, това, което съставлява „неизменната същност“ на „сетивните неща“. За масите такава „неизменна същност“ и образец е според Платон „масата изобщо“ — „идеята за масата“, която е предшествувала всички конкретни сетивни маси. Всеки вид неща има според учението на Платон своята „идея“, която предшествува самите сетивни неща.

Платон абсолютизира общото понятие (идеята), което в действителност е само отражение на общите свойства на реалните единични предмети, придава му самостоятелно съществуване извън човешката глава и го превръща в „първообраз“ на действителните предмети, които се обявяват за сянка на идеите. Платон твърдял, че „идеята“ е вечна и неизменна, а реалните, сетивно възприемани предмети възникват, изменят се и се рушат. Съвкупността на вечните и неизменни „идеи“ образува според Платон „света на идеите“, а природата представлява непостоянен „свят на сетивните предмети“.

Платон сравнявал живота на хората в „света на сетивните предмети“, т. е. в реалния свят, с усещанията на

оковани в тъмна пещера затворници, при което те не могат да се обърнат с лице към нейния изход. А покрай входа за пещерата пътници носят предмети с различна форма и техните сенки падат върху задната стена на пещерата. Само тези сенки са достъпни за погледите на затворниците, които не могат да видят нито пътниците, нито предметите, които те носят, нито слънцето, което ги осветлява. С това сравнение Платон иска да каже, че с помощта на своите сетива хората познават не „света на идеите“, а само сенки, подобия на „идеите“.

В противоположност на древногръцките материалисти, които считали съзнанието, душата на човека за производно на материята, Платон защищавал религиозния възглед за душата като безсмъртно същество, временно затворено в смъртното тяло като в тъмница. Обявявайки се против теорията на познанието на материалистите, Платон твърдял, че сетивата (усещанията) и опитът не могат да дадат истинско знание за същността на нещата, че те лежат в основата само на недостоверното знание за сетивните предмети. За познаването на истината Платон препоръчвал „да се затворят очите и да се запушат ушите“. Източник на истинското знание според Платон е спомениът на безсмъртната душа за това, как тя е съзерцавала „света на идеите“, когато още не се е била заселила в тъмницата на тялото и е живяла в обществото на боговете, на „идеално място“. Познанието на истината според Платон е достъпно само за разума, който е най-добрата част от безсмъртната душа на човека. Той твърдял, че разумът по умозрителен, свръхсетивен път се издига до истинското знание, предмет на което е не природата, а „светът на идеите“.

Отхвърляйки диалектическия подход на материалистите към природата, древногръцките идеалисти разработвали диалектиката в областта на понятията. Учителят на Платон Сократ съпоставял противоположни етични понятия и чрез анализ и сравнение се стремял да намери „общото“ в частните добродетели. Този „сократовски метод“ получил по-нататъшно развитие в учението на Платон. Диалектиката на Платон, както и на Сократ, означавала преди всичко умение да се задават въпроси и да се отговори на тях за разрешаване на философски проблеми. А по своето съдържание диалектиката на Платон била своеобразна логическа теория. Платон схващал диалектиката

като метод за съпоставяне на противоположни понятия на пример „едно“ и „много“. Според Платон разглеждането на противоположностите помага за познаването на истината. Докато идеалистическите фантастични възгледи на Платон спъвали развитието на научната мисъл, неговата диалектика изиграла известна положителна роля в историята на логиката.

На детерминизма на древногръцките материалисти, на тяхното учение за причинната обусловеност на природните явления Платон противопоставил телеологията, идеалистическо учение, съгласно което всичко в света се развива целесъобразно.¹ Следователно и по този въпрос материалистите на древния свят защитавали научния подход към действителността, защото признавали обективната закономерност на развитието на природните явления, а идеалистите се обявявали против науката, фантазирали за присъща на природата предвечна целесъобразност. Телеологическият възглед за света бил непосредствено свързан с религията: и наистина, кой може да постави цел за развитието на всички природни явления, ако не божеството! Такъв бил смисълът на разсъжденията на Платон и на другите идеалисти за целесъобразността на природата.

Платон обвинявал последователите на Демокрит в безбожие, а по тогавашните атински закони нападите против религията се наказвали със смърт. Той възнамерявал да изкупи и изгори съчиненията на Демокрит — толкова силна била омразата на идеалиста към материалистическата философия². В сблъскването между възгледите на Демокрит и Платон намира най-рязък израз борбата между материализма и идеализма, която отразявала борбата на класите, на прогресивните и реакционните сили в древна Гърция. Материалистите по начало още тогава се явявали в качеството на идеолози на прогресивните сили, а идеалистите — в качеството на изразители на реакционните сили, на защитници на отживялото, на робовладелската аристокрация, която се борела против демократическите сили.

¹ Телеология — учение за целта, за целесъобразното развитие на природните явления (от древногръцкото „телос“ — цел, и „логос“ — дума, учение).

² Реакционните буржоазни философи и до днес се борят против материалиста Демокрит като против жив враг и с всички средства превъзнасят идеалиста Платон, стремят се да възродят неговите идеи под лозунга „назад към Платон“.

Един от най-забележителните представители на науката на древния свят бил *Аристотел* (384—322 преди н. е.). Маркс нарича Аристотел Александър Македонски на гръцката философия. И действително в съчиненията на Аристотел са обединени резултатите от развитието на философските, природонаучните и социално-политическите идеи на древна Гърция, така както великата държава на Александър Македонски обхванала страните на античния свят. Главните съчинения на Аристотел са „*Метафизика*“, „*Физика*“, „*Органон*“ (събрание на трудовете по логика), „*Политика*“.

Аристотел подложил на дълбока критика учението на Платон за „идеите“. Платоновите „идеи“, казва Аристотел, не само не обясняват природните предмети, но, напротив, само удвояват броя на предметите, които изискват обяснения. С помощта на Платоновите неподвижни „идеи“, твърдял Аристотел, не може да се обясни движението в природата. По думите на Аристотел, ако се съгласим с Платоновото учение, ние трябва да считаме „идеите“ за причини на нещата, а всъщност Платон сам отрича съществуването на причинна връзка между „идеите“ и нещата.

Между многобройните и много сполучливи аргументи на Аристотел против идеализма на Платон най-дълбок е следният. Платон виждал същността на нещата в „идеите“, но същността се съдържа в самите неща, а не някъде вън от тях; затова философията трябва да се обърне към изучаването на природните явления и да отхвърли Платоновия „свят на идеите“.

Самият Аристотел, както ще видим по-нататък, не направил последователни материалистически изводи от своята критика на Платоновия идеализъм, но от неговата критика печелил материализмът, научният мироглед. Като отхвърля Платоновия „свят на идеите“, Аристотел доказва, че общото не трябва да се разглежда откъснато от отделното. *Общото и отделното* според Аристотел са неделими едно от друго: освен съществуващите отделни къщи няма никаква фантастична „къща изобщо“ в смисъла на Платоновата „идея“, противопоставена на „сетивните предмети“. Оттук Аристотел прави извода, че за познаването на общото трябва да се изхожда от отделното; теоретическото мислене трябва да се опира върху сетивните данни. Това било ценен и плодотворен опит на древ-

ния философ да мисли диалектически. Обаче Аристотел не е можал да схване цялата сложност на диалектиката на общото и отделното.

Стихийна диалектика се проявява и в разсъжденията на Аристотел за единството на материя и форма, на възможност и действителност. Аристотел разглежда природните явления в тяхното развитие, което той схваща като процес на оформяне на материята, като преход на възможността в действителност. Тази идея за развитието на природните явления лежи в основата на Аристотеловото учение за четирите вида „причини“: материална, формална, произвеждаща и крайна. Материалната причина е влияещата в състава на предмета материя, от която възниква самият предмет; например медта за статуята и среброто за чашата. Формалната причина, или формата, е това, което оформя материята и служи за „образец“. Произвеждаща причина Аристотел нарича това, което произвежда или изменя; например бащата е причина на детето; човекът, който е дал съвет, е причина. Крайна причина по определението на Аристотел е целта; например целта на разходката е здравето.

Аристотел тълкува развитието на природните явления по образа на творческата, целенасочена дейност на хората. Архитектът, който строи къща, а заедно с него и неговото изкуство е произвеждаща причина; планът — това е формата; строителният материал е материята; завършеният строеж е целта. Както скулпторът, въплъщавайки в статуята своята идея, превръща в действителност възможността, съдържаща се в безформения къс мрамор, така и развитието в природата е превръщане на възможността в действителност.

Подчертавайки диалектичното единство, връзката между съдържание и форма, възможност и действителност, Аристотел погрешно счита материята за пасивна, приписвайки активност само на формата. Освен това Аристотел противопоставя на природата външната за нея „форма на всички форми“, съвсем свободна от материя. Тази „форма на всички форми“, която напомня „идеята“ на Платон, е богът, „първият двигател“ на природата, нейната произвеждаща и крайна причина, целта на всеобщото развитие. Сам неподвижен, „първият двигател“ привежда целия свят в целесъобразно движение. Това идеалистическо учение отдалечавало Аристотел от „линията на

Демокрит“ във философията. На материалистическия детерминизъм на Демокрит Аристотел противопоставил телеологията.

На Аристотел принадлежи заслугата за създаването на една от първите класификации на философските категории, т. е. на основните понятия, които той се опитва да разглежда не изолирано едно от друго, а в определена връзка. Аристотел счита категорията същност за основна, а категориите количество, качество, отношение, време, пространство и т. н. според него уточняват и конкретизират нашето знание за същността на нещата.

При всичките си колебания между материализма и идеализма Аристотел внесъл много ценни неща в материалистическото разбиране на природата и съдействувал за развитието на древната, първоначалната форма на диалектиката.

В многообразните философски школи на древния свят били предугадени основните тенденции на бъдещото развитие на философската наука. Най-ценните завоевания на древната философия били *наивният материализъм* и *стихийната диалектика*, които сложили началото на научното разбиране на действителността и обогатили съкровищницата на културата с първоначален, наивен, но по същината си правилен възглед за света.

2. Материализмът на XVII—XVIII век и неговата борба против религията и идеализма. Метафизическият метод

Със започването на епохата на феодализма философията навлязла в нов стадий на своето развитие. Както робовладелският строй, така и феодализмът възникнал в различните страни далеч не едновременно. В Китай преминаването от робовладелския строй към феодалния станало значително по-рано, отколкото в Западна Европа, а именно в периода от II век преди н. е. до II век от н. е. Във феодалната епоха борбата между материализма и идеализма в китайската философия имала не по-малко остър характер, отколкото в предшестващата робовладелска епоха. В епохата на феодализма философската мисъл на народите от Изтока създала редица ценни, материалистически учения. Между философите-материалисти в епохата на феодализма в Китай особено видни били Ван

Чун (I век), Фан Чжен (V век) и Дай Чжен (XVIII век). В Индия продължили да развиват материализма *чарваките*; почетно място в историята на философията заемат ирано-таджикският философ Ибн-Сина (Авицена — 980—1037) и арабският философ Ибн-Рошд (Авероес — 1126—1198).

В епохата на феодализма религията подчинила другите форми на общественото съзнание. „Църквата с нейното феодално земевладение — пише Енгелс — била реалната връзка между различните страни; феодалната организация на църквата освещавала чрез религията светския феодален държавен строй. При това духовенството било единствената образована класа. Оттук от само себе си следвало, че църковната догма била изходният момент и основата на всяко мислене. Юриспруденция, природознание, философия — цялото съдържание на тези науки се е привеждало в съответствие с учението на църквата.“¹

Реакционната обществена роля на религията се проявявала особено в това, че тя овладяла съзнанието на народните маси и със своя духовен гнет поддържала безпощадната им експлоатация от феодалите.

Средновековните схоластици² в Западна Европа превърнали философията в прислужница на богословието. Те виждали задачата на философията в правоверното тълкуване и формалното обосноваване на религиозните догми, установени от господстващата католическа църква начело с римския папа. През XIII век теологът Тома Аквински (1225—1274) систематизирал католическото вероучение. Явявайки се в качеството на теоретик и апологет на духовната диктатура на папството, *Тома Аквински* уподобявал в своята теологическа система властта на римския папа на земята с властта на „бога на небето“. Католическата религия и теологическото учение на Тома Аквински (така нареченият томизъм) били главното идеологическо оръжие на духовните и светските феодали.³

Между средновековните теолози имало различия по въпросите на философията; в тези различия своеобразно се

¹ *К. Маркс и Ф. Енгелс*, Соч., т. XVI, ч. I, 1937, стр. 295.

² Схоластик — от гръцкото „схоластикос“ — учен.

³ В епохата на империализма религиозно-идеалистическото учение на Тома Аквински в малко изменен вид (неотомизъм) се превърна в едно от направленията на реакционната буржоазна философия и служи на враговете на марксизма.

проявявала борбата между материалистическата и идеалистическата тенденция. Между схоластиците се водел спор, какво представляват общите понятия („универсалиите“). Така наречените *реалисти* твърдели, че универсалиите са реални, че те съществуват обективно извън човешката глава; така те абсолютизирали общите понятия. При това някои от тях (средновековните платонисти) смятали, че универсалиите съществуват „преди нещата“, а други (средновековните привърженици на Аристотел) смятали, че универсалиите съществуват „в нещата“. Против „реалистите“ се обявили *номиналистите*, които учили, че универсалиите са имена на нещата и че следователно съществуват „след нещата“. Някои номиналисти схващали универсалиите като „концепти“, понятия на хората за нещата. В това се проявила материалистическата тенденция в средновековната теологическа философия. Наистина номиналистите не схващали действителната същност на понятията като обобщения, като отражения в съзнанието на общото, което съществува в единичните предмети и явления, и противопоставяли единичното на общото, не виждайки връзката между тях. Спорът между номиналистите и реалистите продължил няколко столетия.

Съществените изменения в материалния живот на обществото, по-нататъшното все по-бързо развитие на производителните сили довели до необходимостта от революционно сменяване на феодалния начин на производство от капиталистическия. „Откриването на Америка и на морския път около Африка създаде ново поприще за възходящата буржоазия. Индийският и китайският пазар, колонизирането на Америка, размяната с колонии, умножаването на средствата за размяна и изобщо на стоките дадоха на търговията, на мореплаването, на промишлеността непознат дотогава размах, а с това предизвикаха бързо развитие на революционния елемент в разпадащото се феодално общество.“¹ Феодалните отношения на собственост се превърнали в окови на развиващите се производителни сили и тези окови били разбити от буржоазните революции.

Общественият живот на онова време поставил пред философията исторически нарязлата задача да разкри-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Манифест на комунистическата партия, стр. 41.

тикува средновековния религиозен мироглед, да освободи съзнанието на хората от оковите на теологията и мистиката, от безплодните построения на схоластиката.

Обаче католическата църква съвсем не възнамерявала да се откаже без бой от своите привилегии. Тя жестоко преследвала своите безстрашни противници, изстребвала с огън и меч хиляди „еретици“ и в „Index librorum prohibitorum“ (списък на забранените книги) включвала най-добрите произведения на човешкия гений. Тя осъдила теорията на Коперник като еретическа, изгорила на клада забележителния философ Джордано Бруно, хвърлила Галилей в тъмница. Но нищо не могло да спре прогресивното развитие на науката и на материалистическата философия.

Процес на отделяне на природознанието от неразчленената наука на древните се очертавал в известна степен още в александрийския период (последните три века преди нашата ера), когато учените тръгнали по пътя на разчленяването и анализирането на природните явления. Тези наченки на точно изследване на природните явления получили по-нататъшно развитие у арабите. Като се почне от втората половина на XV век, специалните науки почнали да се отделят от предишната неразчленена наука, което съществено изменило взаимоотношението между философията и природознанието. Материалистическата философия се развивала в тесен съюз с природознанието. Именно в този период на историята природознанието започнало да се развива като наука в същинския смисъл на думата. След великите открития на Коперник и Галилей, които положили началото на астрономическата наука и механиката, последвало бързо и плодотворно развитие на природонаучните знания, което показало несъстоятелността на предишните умозрителни представи за природата.

Развитието на производството и свързаното с него разрастване на техниката съдействували за разпространението на точните експериментални и математически методи на изследване. Прогресивните учени трябвало да разрешават нови задачи, поставени от самия живот, както е било винаги в историята. Така във връзка с развитието на търговията и мореплаването науката била изправена пред задачата да определи точно географската ширина и дължина. В хода на разрешаването на тази

задача значително се обогатила астрономията. За развитието на механиката съдействували производствено-техническите задачи, поставени пред инженерното изкуство и науката, например необходимостта от регулиране течението на планинските потоци в Италия. Прилагането на машините в производството, което започнало в XVII век, ускорило развитието на механиката и математиката.

Механическата форма на движението била изучена от естествоизпитателите преди другите форми на движение на материята не само защото това отговаряло на насъщните потребности на развитието на производството и на целия икономически живот на тогавашното общество. Механическата форма на движение е относително по-проста и без предварителното ѝ изучаване било невъзможно изследването на другите форми на движение на материята. „Изучаването на природата на движението — пише Енгелс — трябваше, разбира се, да почне от най-низшите, най-простите му форми и да ги обясни, преди да може да направи нещо за обяснението на повисшите и по-заплетени негови форми. И действително ние виждаме, че в историческото развитие на природознанието най-напред се разработва теорията на простото преместване, механиката на небесните тела и на земните маси...“¹

Най-главното завоевание на природознанието по това време бил експерименталният метод на изследване. Учените на древния свят се ограничавали главно с непосредствения опит, а схоластиците на средновековието били враждебни на всяко опитно знание. При достигнатото през XVII—XVIII век равнище на развитие на производството предишното натурфилософско разглеждане на природните явления в аспекта на общия процес на развитието, без изучаване на подробностите, на детайлите, вече не отговаряло на изискванията на практиката. Задачата на прогресивните естествоизпитатели сега била да изучават подробностите, да анализират, да разчленяват мислено природата на отделните ѝ части и да изследват експериментално отделните природни предмети и процеси, да ги категоризират и да открият конкретните закони за движението на материята в отделните области на природата.

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 78.

Приложението на метода на анализа било важен етап в развитието на експерименталното изследване на природата и обусловило големите успехи на природознанието през XVII—XVIII век. Обаче методът на анализа, който изиграл плодотворна роля в историята на природознанието през XVII—XVIII век, извън определени рамки на своето приложение почнал да разкрива своята едностранчивост и ограниченост. Изследването на природните явления и на техните съставни части само аналитично, без синтез, довело учените до навика да разглеждат природните предмети и процеси откъснато един от друг, извън тяхната всеобща връзка и взаимодействие, т. е. не диалектически, а метафизически.

Така в природознанието, а след него и във философията на XVII и XVIII век почнал да господства метафизическият начин на разглеждане на природата. Предимственото развитие измежду всички науки на механиката и математиката, метафизическият подход към природните явления обусловили специфичната форма на материализма през XVII—XVIII век — неговия *механистически* и *метафизически* характер.

Прогресивните мислители на XVII—XVIII век, опирайки се на постиженията на съвременното им природознание, подготвяли идеологически революционното преобразуване на обществения живот и тласнали напред философската наука. Борбата между материализма и идеализма, между науката и религията в този период придобила още по-остър характер, отколкото в древността. През XVII—XVIII век борбата против религията като господстваща идеология на отживелия времето си феодално-абсолютистки строй, борбата против духовната диктатура на папството отговаряла на най-насъщните задачи на прогресивното развитие на обществото.

Още в периода на ранните буржоазни революции (XVI—XVII век) в най-развитите страни в Западна Европа били създадени редица материалистически теории, които се развивали в борба против реакционната идеологическа надстройка на феодалното общество — теологията и схоластиката. В края на XVI — началото на XVII век в Англия възникнало силно материалистическо направление, което се развивало плодотворно в течение на целия XVII и отчасти на XVIII век. Английският материа-

лизъм на XVII век е представен от философските теории на Френсис Бекон, Томас Хобс и Джон Лок.

Голяма историческа роля за критиката на средновековната идеология, за борбата на материализма против идеализма изиграло философското учение на един от най-забележителните мислители на Англия през XVII век — *Френсис Бекон* (1561—1626), който живял в периода на подготовката на английската буржоазна революция. Той водел борба против средновековната схоластика, която считал за безплодна и вредна за научното изследване на природата, а идеалистическата философия — за празна и безсъдържателна. Той с право твърдял, че за познанието на природата е необходимо преди всичко да се премахнат разпространените сред хората заблуждения, които той нарекъл „илюзии“ или „идоли“. Към тях той отнасял схоластиката и древните идеалистически учения, включително идеализма на Питагор и Платон. „Илюзии на театъра“ той нарича погрешните възгледи, които се били утвърдили благодарение на вярата в старите авторитети и които се явяват пред умствения поглед на хората подобно на театрални представления. Той се обявил също против „илюзиите на пазара“ — заблуждения, които се дължат на употребата на безсъдържателни думи (както става на пазара), и против „илюзиите на пещерата“ — грешки, присъщи на един или друг отделен човек или група хора (един вид намиращи се в пещера). Най-последно, Бекон считал, че съществуват заблуждения, които са присъщи на целия човешки род — „илюзии на рода“, които се дължат на неточните данни на сетивата или на логически грешки. За да се премахнат всички тези заблуждения и да се съдействува за развитието на науката, необходим е правилен метод на познанието.

Бекон излагал своите философски възгледи с цветист, образен език. Защо до нас са стигнали от древността цели събрания от съчиненията на идеалистите, а произведенията на материалистите са загинали? Това е станало, остроумно заявява английският мислител, защото при крушението на кораба ценният товар отива на дъното, а празните бъчви изплуват на повърхността на морето. Схоластиката, казва Бекон, е също тъй безплодна, както и посветената на бога девственица. На хората е нужна философия, която да ги научи да познават природата, защото знанието е сила. За да господствуват над природата, хо-

рата трябва да ѝ се подчиняват — да изследват нейните „форми“, т. е. сили и закономерности. За да станат господари на природата, хората трябва да създадат „нова наука“, изучаваща вселената такава, каквато тя е в действителност. Истинската задача на науката според Бекон е изучаването на материалния свят. „Човекът, слуга и тълкувател на Природата, върши и разбира толкова, колкото е схванал от реда на Природата с дело или размишление, и повече от това той не знае и не може.“¹

Бекон смята, че материята е активна, че тя притежава различни свойства, вътрешно напрежение и движение, и че взема различни видове в различните природни явления. Според Бекон научното познание на материалния свят се опира на опита и представлява рационално обработване на данните на опита. Опитът, експериментът е критерий на истината. Следователно по своите теоретико-познавателни възгледи Бекон е емпирик. Той сравнява учените-догматици, които пренебрегват опитното знание, с паяци: те тъкат от самите себе си паяжината на абстрактни разсъждения. Тесните емпирици, които се ограничават със събирането на отделни факти, той уподобява на мравки. А истинският учен, подобно на пчела, събира сокове — опитните данни, и като ги преработва теоретически, създава меда на науката.

Дълбока характеристика на основните черти на философията на Бекон и на неговата историческа роля за развитието на науката дава Маркс: „Истинският родоначалник на *английския материализъм* и на цялата *съвременна експериментална наука* е Бекон. За него природознанието е истинската наука, а *физиката*, която се опира на сетивния опит, е най-важната част на природознанието. *Анаксагор* с неговите *хомеомерии* и *Демокрит* с неговите атоми често биват привеждани от него като авторитети. Според неговото учение *сетивата* са непогрешими и са *источникът* на всяко знание. Науката е *опитна наука* и се състои в прилагането на *рационален метод* към сетивните данни. Индукция, анализ, сравнение, наблюдение, експеримент са главните условия на един рационален метод.“²

¹ Ф. Бекон, *Новый органон*. М. 1938, стр. 33.

² К. Маркс и Ф. Енгелс, *Съч.*, т. 2, стр. 138—139.

Главното съчинение на Бекон — „Нов органон“ — е посветено на разработването на научния метод. Бекон придава особено значение на индукцията като метод за издигане от частното към общото, от частните емпирически данни към научното обобщение. Индуктивният метод, разработен от Бекон по пътя на философското обобщаване на постиженията на природознанието, изиграл голяма роля в развитието на експерименталната наука.

Продължител и систематизатор на Беконския материализъм и същевременно създател на нова, оригинална философска система бил *Томас Хобс* (1588—1679). Философското учение на Хобс е характерен образец на материализма на XVII век. То е изложено системно в трите му съчинения: „За тялото“ (1655), „За човека“ (1658) и „За гражданина“ (1642); към основните му съчинения се отнася също и произведението „Левиятан“ (1651). Природата според разбирането на Хобс е съвкупност от тела, които притежават протяжност и форма; движението има механически характер и се свежда до преместване в пространството. Философията според Хобс е познание за неизвестните следствия от известни причини или познание за неизвестните причини от известни следствия. Схващането на Хобс за материята и движението, неговото определение на научния метод като събиране и изваждане на свойствата на изучаваните тела показват механистическата и метафизическа ограниченост на неговите философски възгледи.

Голяма заслуга на Хобс в историята на философията е, че той защитава от религията материалистическото разбиране за света като цяло. Бележитият английски мислител направил атеистични изводи от своите материалистически убеждения и отхвърлил религията като несъвместима с науката. Съгласно Хобс религията се поражда от страха на невежите хора от неизвестното бъдеще. Обаче Хобс не бил войнстващ атеист, той дори смятал, че религията е полезна за държавата като средство за обуздаване на масите.

Блестящ представител на прогресивната научна мисъл във Франция през XVII век бил видният естествоизпитател, математик и философ *Рене Декарт* (1596—1650). Докато Бекон обобщавал предимно постиженията на физиката, Декарт признавал за най-съвършена наука математиката и смятал, че всички останали науки трябва да

бъдат изградени по неин образец. Съобразно с това главна роля в познаването на истината той отрежда не на опита, което е характерно за *емпиризма* на Бекон, а на теоретическото мислене, на разума. В противоположност на Бекон Декарт бил *рационалист*. Главните философски съчинения на Декарт са „Разсъждение за метода“ (1637), „Метафизически размишления“ (1641) и „Принципи на философията“ (1644).

Философската система на Декарт показва различие между „физиката“ (учението за природата), където той бил материалист, и „метафизиката“ (учението „за същностите“), където той бил дуалист. В своята метафизическа система Декарт признава съществуването на две самостоятелни субстанции — материална и духовна. Тъй като под *субстанция* той разбира „вещ, която съществува независимо от съществуването на друга вещь“, то от това следва, че той признава природата, материята за първична и непроеводна от духа, от съзнанието. Същевременно той счита и духа, съзнанието за първично и непроеводно от природата, от материята. При това той смята, че атрибут (неотнимаемо свойство) на материалната субстанция е протяжността, а атрибут на духовната субстанция — мисленето. Обаче „физиката“ на Декарт противно на неговата „метафизика“ е изградена върху признаването само на материалната субстанция.

Маркс характеризира материализма на Декарт по следния начин: „В своята *физика Декарт* придаде на *материята* самостоятелна творческа сила и разглеждаше *механическото* движение като проявление на живота на материята. Той отдели напълно своята *физика* от своята *метафизика*. В границите на неговата *физика материята* е единствената *субстанция*, единствената основа на битието и познанието.“¹

Материалистическият мироглед, изложен във „физиката“ на Декарт, се основава върху механистическото разбиране на материята и движението. Съгласно неговата теория материята се състои от три вида делими частици (корпускули): елементи на огъня, въздуха и земята. Корпускулите се различават по размер и форма и запълват цялото пространство. Атрибут на материята, нейно неделимо съществено свойство, е протяжността. Движението

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. 2, стр. 136.

на материята е преместване на нейните частици. Количеството на движението е равно на произведението на масата по скоростта. Тази механистическа теория Декарт насочил на борба със схоластиката, със средновековния аристотелизъм.

Теорията на познанието на Декарт и разработеният от него метод на научно изследване положили началото на рационализма на XVII век. Декарт не отричал значението на опита и се отзовавал с уважение за Бекон, но не считал опита за единствения източник на знанието и за критерий на истината. Докато емпиризмът преувеличавал едностранчиво значението на първата степен на познанието — сетивния опит, рационализмът не по-малко едностранчиво преувеличавал значението на втората степен на познанието — теоретическото мислене. Изходното положение на теорията на познанието на Декарт е: *Cogito ergo sum* (Мисля, следователно съществувам). Декарт считал, че основните понятия и принципи на логиката и математиката са *вродени* у хората и нямат опитен произход. За критерий на истината той признавал интелектуалната интуиция — ясната и отчетлива представа за предмета.

Изхождайки от тези теоретико-познавателни положения, насочени против емпиризма, Декарт изградил своето учение за метода, изложено в „Разсъждение за метода“ и в „Правила за ръководство на ума“. Методът, разработен от Декарт, се свежда до следните четири основни правила: 1) да се приема за истинно само това, което се мисли напълно ясно и отчетливо; 2) всяка изследвана проблема да се разделя на толкова части, колкото това е възможно и нужно за по-доброто ѝ разрешаване; 3) да се започва с изследването на най-простите и лесно познаваеми предмети и да се преминава постепенно към познаването на най-сложното; 4) да се съставят толкова пълни списъци и толкова общи прегледи, че да е сигурно, че липсват пропуски.

При съпоставянето на Декартовия метод с Беконския се разкрива различие, което се състои в това, че за Бекон, който се ориентирал към физиката, изходна точка на знанието е опитът, а за Декарт, който се опирал на математиката — теоретическото мислене. У Бекон на пръв план излиза индукцията, умозаклучението от частното към общото, у Декарт — дедукцията, извеждането, умозаклучението от общото към частното. Критерий на истина-

та за Бекон е опитът, експериментът, за Декарт — яснотата и отчетливостта на мисленето. По такъв начин нито Бекон, нито Декарт още разбирали ролята на обществената практика като критерий на истината.

Почетно и видно място между прогресивните мислители на XVII век заема холандският философ *Бенедикт Спиноза* (1632—1677). Главното съчинение на Спиноза „Етика, доказана геометрически“ е класическо произведение на материалистическата мисъл през XVII век. Изхождайки от учението на Декарт и преодолявайки неговия дуализъм, Спиноза обосновава монистическото материалистическо разбиране на природата. Съгласно учението на Спиноза съществува само една — материална субстанция, безкрайна, вечна и неделима, която съставлява основата на всички природни явления. За атрибути на материята Спиноза счита протяжността и мисленето.

Дълбок философски емисъл се съдържа в положението на Спиноза, че светът трябва да бъде обяснен, като се изхожда от самия него, че той е причина за самия себе си (*causa sui*). „Под причина за самия себе си . . . — пише Спиноза — аз разбирам онова, чиято същност съдържа в себе си съществуване, с други думи, онова, чиято природа можем да си представим само като съществуваща.“¹ Според учението на Спиноза субстанцията, това е природата изобщо: субстанцията съществува сама по себе си; представата за субстанция не се нуждае от представата за друга вещ. Що се отнася до многообразните природни явления, те според учението на Спиноза са модуси на субстанцията, нейни състояния.

Спиноза нарича субстанция природата, но същевременно той я нарича и бог. Субстанцията — това е богът или природата. Както виждаме, материализмът на Спиноза се явява и в теологическа форма. Обаче Спиноза придава на природата творческата сила, която теолозите приписвали на бога. Като признал природата за причина на самата себе си, за причина на всичко съществуващо, Спиноза отстранил от своята материалистическа система всякакво свръхприродно, свръхестествено същество и стигнал до атеизъм. Привържениците на църквата, включително и служителите на юдейската религия правилно ви-

¹ Б. Спиноза, Избрани произведения, т. I, Госполитиздат, 1957, стр. 361.

дели в Спиноза атеист. Равините предали благородния мислител Спиноза на анатема.

През XVII век да се кажело за някого, че е спинозист, значело да бъде обявен за атеист. Мразейки Спиноза като безбожник, реакционерите искали да предадат на забравата не само неговите, но дори името на великия философ. Но атеистичното учение на Спиноза си пробило път през всички прегради и имало голямо значение за критиката на религиозния мироглед и за по-нататъшното развитие на материалистическата философска мисъл.

На материализма на Спиноза е присъща ограниченост, която се обяснява с историческите условия на неговото време. Както вече видяхме, материализмът на Спиноза се явява в теологическа форма. Теологическата прибавка към материалистическия мироглед била дан на оная епоха. Характерна особеност на Спинозовия материализъм е също *хилозоизмът* — признаването, че не само на органическата природа, но и на цялата природа изобщо, а следователно и на неорганичната ѝ част са присъщи живот, съзнание. Според учението на Спиноза съзнанието е атрибут на субстанцията и наред с протяжността изразява нейната същност. В същото време Спиноза смятал, че субстанцията не притежава атрибута движение; той схващал движението само като безкраен модус, т. е. като състояние, а не като неотнимаемо свойство на субстанцията, на материята. В неговото разбиране за субстанцията се проявява съзерцателният характер на спинозовския материализъм. Абстрактната субстанция е предмет на съзерцание: Спиноза я разглежда съвсем откъснато от практическата дейност на човека. Спинозовската субстанция според характеристиката на Маркс е метафизически преоблечената природа в нейната откъснатост от човека.

Рационалистическата теория на познанието на Спиноза различава три вида познание. Първият вид познание — мнението или въображението — има за свой източник или безсистемния опит (сетивното познание на отделните предмети), или спомена за това, което сме чули от другите хора. Вторият вид познание — разумът, рационалното познание — възниква от общите понятия за свойствата на предметите. Третият вид познание е интуитивното познание за същността на предметите; само по този път, смятал Спиноза, ние познаваме субстанцията; интуицията, която Спиноза след Декарт схващал като способ-

ност на интелекта, той смятал за най-висш вид познание и за критерий на истината. Спиноза довел рационализма до крайна противоположност на емпиризма и неговата система е ярък образец на умозрителната, метафизическа в основата си философия на XVII век.

При общия метафизически характер на философията на XVII век някои нейни бележити представители изказали редица дълбоки диалектически положения (например Декарт, Спиноза, Лайбниц).

Материалистическият мисъл от епохата на ранните буржоазни революции, която ние разгледахме в лицето на най-бележитите ѝ представители, се опирала на успехите на природознанието. Тя издигнала материалистическия мироглед на по-високо стъпало в сравнение с древния материализъм и подкопавала устоите на средновековния религиозен мироглед.

В края на XVII — началото на XVIII век, след завършване на цикъла от ранни буржоазни революции, против прогресивния, материалистически мироглед и атеизма в страните на Западна Европа се надигнала реакционната вълна на религията и идеализма, повели борба редица привърженици на църквата и философи-идеалисти. Какви аргументи изтъквали идеалистите против материализма? Каква обществена роля играела идеалистическата философия в този период?

Един от най-активните противници на материалистическия мироглед в тази епоха бил епископ *Джордж Бъркли* (1684 — 1753). Наблюдавайки с враждебно чувство широкото разпространение на материалистическите и атеистичните учения и виждайки техните успехи в борбата против средновековната теология и схоластика, Бъркли замислил да обоснове религията „по новому“, което всъщност било опит да я приспособи към условията на укрепил се в Англия буржоазен строй. Християнската религия, която възникнала още в условията на робовладелското общество и по-късно влязла като съставна част в идеологическата надстройка на феодалното общество, се превръщала благодарение на усилията на идеолозите на господстващите класи в идеологическа надстройка над капиталистическата база. Този исторически процес на приемствена връзка на идеологията на експлоататорските класи намерил отражение в идеалистическата философия на Бъркли. В борбата против материализма и атеизма Бъркли стоял

на позициите на субективния идеализъм, в което се състои основното различие между неговите философски възгледи и античния платонизъм и средновековната философия на томизма, които представлявали видоизменения на обективния идеализъм. Главното съчинение на Бъркли е „Трактат за принципите на човешкото познание“ (1710).

Бъркли се обявил против материалистическия мироглед, използвайки метафизическата ограниченост на материализма на XVII век. Проява на тази ограниченост била теорията на „първичните“ и „вторичните“ качества, разработена от Лок.¹ „Първичните“ качества според учението на материалиста Лок са обективно свойствени на телата; такива са протяжност, форма, непроницаемост, движение и покой. А такива качества като цвят, звук, мирис според Лок са „вторични“, обективно несвойствени на телата, имат субективен характер. Това метафизическо деление на „качествата“, т. е. на свойствата на нещата, на обективни и субективни било слабата страна на материализма на XVII век и Бъркли се възползвал от това, като обявил за субективни не само „вторичните“, но и „първичните“ качества. Според Бъркли предметите, явленията в природата представляват само сбор от усещания („колекции от идеи“, тъй като той наричал усещанията наред с понятията „идеи“).

Гносеологическите корени на субективния идеализъм на Бъркли се състоят в абсолютизирането на първата степен на познанието — усещанията и възприятията, в тяхното откъсване от обективния свят. Усещанията в действителността са образи, които отразяват реалните, обективно съществуващи предмети с техните свойства. А Бъркли не искал да види обективния източник на усещанията, не ги считал за отражение на предметите и техните свойства, не признавал на усещанията каквото и да било обективно съдържание.

Като лишава материалната субстанция от каквито и да било свойства и качества, Бъркли я обявява за безсмислица; той свежда обективното съществуване на предме-

¹ Материалистическата философия на Лок (1632—1704) упражнила плодотворно влияние върху развитието на френския материализъм от XVIII век, върху възгледите на Хелвеций, Холбах, Дидро. Главният труд на Лок е „Есе върху човешкия разум“ (1690). Слабите страни на философията на Лок послужили като изходна точка за идеалистическите възгледи на Бъркли.

тите до тяхното възприятие от съзнанието. Според неговото твърдение за вещите да бъдат, да съществуват (*esse*) — значи да бъдат възприемани (*percipi*). В противоречие с действителността и с данните на природознанието и с успехите на материалистическата философия Бъркли стричал обективното съществуване на материалния свят¹. При последователното провеждане на подобно гледище той би трябвало да стигне до *солипсизъм*, т. е. до явно абсурдното твърдение, че съществува само той, субектът, а целият свят, включително и всички останали хора са само негови лични, субективни усещания и възприятия. Бъркли не прави този краен извод, а от позицията на субективния идеализъм преминава на позицията на обективния идеализъм. Той признава съществуването на духовна субстанция в лицето на световния дух — бога, и твърди, че за предметите да съществуват — значи да бъдат възприемани, но предметите съществуват и тогава, когато те не се възприемат от хората, защото се възприемат от бога. Така той се опитвал да придаде на предметите привидно съществуване извън съзнанието на хората, а същевременно отричал тяхната материалност.

Но всички опити на Бъркли и на другите идеалисти да спрат разпространението на материалистическите и атеистичните идеи се оказали напразни. През XVIII век борбата на материализма против религията и идеализма още повече се изострила. Главният център на тази борба в Западна Европа станала Франция.

Френският материализъм от XVIII век бил боеви мироглед, който подготвил идеологически френската буржоазна революция. Френските материалисти решително се обявили против феодалния религиозен мироглед, против господстващата католическа църква, против основите на феодалния строй. Те смело разобличавали средновековното мракобесие, решително се борели против абсолютизма и крепостничеството.

„Великите хора, които във Франция просвещаваха умовете за приближаващата се революция — писа Енгелс, — сами се проявявали крайно революционно. Те не признавали никакви външни авторитети от какъвто и да било род.

¹ Субективно-идеалистическите възгледи на Бъркли по-късно послужили като едни от теоретическите източници на редица направления в реакционната буржоазна философия: махизма, прагматизма, неореализма и др.

Религията, възгледите върху природата, обществото, държавният строй, всичко било подложено на най-безпощадна критика; всичко трябвало да застане пред съда на разума и или да оправдае своето съществуване, или да се откаже от него.¹

Бележит представител на френския материализъм и атеизъм от началото на XVIII век бил революционно-демократическият просветител *Жан Мелие* (1664—1729), син на тъкач, който станал селски свещеник. „Завещанието“ на Мелие отразява интересите и възжеленията на безпощадно експлоатираните бедни селяни и призовава народните маси да смъкнат игото на експлоататорите. Мелие обосновава материалистическата философия, остро критикува религията и идеализма, развива идеите на утопичния комунизъм.

За единна основа на всички природни явления Мелие счита вечната и безкрайна материя, която се състои от атоми, образуващи със своите движения и съчетания всички многообразни природни явления. Материята, пространството, времето, движението, закономерността на природата съгласно материалистическата теория на Мелие са напълно обясними по природонаучен начин и не се нуждаят за своето разбиране от признаване съществуването на бога. Той защитава положението, че материята е причина както на своето битие, така и на своето движение.

Мелие решително отхвърля съществуването на някакъв божествен първодвигател. Той счита за невъзможно материята да е получила силата да се движи от същество, което не е материя, и свързва своето материалистическо разбиране за природата непосредствено с атеизма. Спорът между атеистите и богопоклонниците, казва Мелие, се води по въпроса, какво представлява непроезводната първопричина на всички неща. Атеистите твърдят, че тази непроезводна първопричина е природата, материята. Светът е съществувал и ще съществува вечно: той е материално и сетивно възприемано битие. Богопоклонниците считат за причина на всичко бога, по техните доводи не издържат критика. „... Всичко, което виждаме — казва Мелие, — всичко, което чувствуваме и познаваме, е безспорно само материя. Махнете ни очите. Какво ще видим?

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани произведения, т. II, стр. 129.

Нищо. Махнете ни ушите. Какво ще чуем? Нищо. Махнете ни ръцете — какво ще осезаваме? Нищо, освен само много несъвършено с другите части на тялото. Махнете ни главата и нашия мозък — какво ще мислим? Какво ще познаваме? Нищо.“¹

Революционните демократически идеи на Мелие били неприемливи дори за прогресивните идеолози на френската буржоазия. Но борбата против идеологията на феодално-абсолютисткия строй, водена от философите на френската буржоазия, която през XVIII век стояла начело на цялото трето съсловие, ги сближавала с много от материалистическите и атеистични изказвания на Мелие и неговите философски идеи упражнили известно влияние върху следващото развитие на френския материализъм.

Към средата на XVIII век френският материализъм станал ръководно направление на просветителската философия във Франция. Главните му представители били *Жулиен Ламетри* (1709—1751), *Дени Дидро*² (1713—1784), *Клод Адриан Хелвеций* (1715—1771) и *Пол Анри Холбах* (1723—1789).

Теоретическите източници на френския материализъм от XVII век били „физиката“ на Декарт, английският материализъм на XVII век, както и физическото учение на Нютон.

Главните съчинения на френските материалисти са: *Ламетри* „Човекът-машина“ (1747); *Дидро* „Мисли за обясняване на природата“ (1754), „Разговор на Даламбер и Дидро“ (1769), „Философските основи на материята и движението“ (1770); *Хелвеций* „За ума“ (1758), „За човека“ (1773); *Холбах* — „Система на природата“ (1770).

В сравнение с материализма на XVII век френският материализъм от XVIII век представлявал по-висока степен в развитието на философската мисъл. Материалистите от XVII век подложили на критика средновековната теология и схоластика, но в периода на идеологическата подготовка на френската революция от XVIII век, която буржоазията провеждала без всякакво религиозно знаме, тяхната критика на религията се оказала недостатъчно последователна и дълбока. Обявявайки се против феодалния

¹ Ж. Мелие, Завещание, т. III, М. 1954, стр. 277.

² Върху Дидро упражнило значително влияние учението на Спиноза.

мироглед, материалистите на XVII век още не били стигнали до боеви атеизъм, до безусловното отричане на религията и революционното събаряне на всички остарели идеологически догми на феодалното общество. Главната историческа задача, поставена от самия обществен живот пред френските материалисти от XVIII век, била решителното настъпление срещу феодалния религиозен мироглед изобщо. В тези условия материализмът и атеизмът се съединили органически в един боеви антирелигиозен мироглед.

Френският материализъм бил най-прогресивното философско направление през XVIII век в Западна Европа. Явявайки се като непримирими, войнстващи противници на теологията, френските материалисти от XVIII век подложили религията не само на боева безпощадна критика, но и на остроумно сатирично осмиване. В борбата против религията те се опирали на здравата основа на материалистическото разбиране на природата. Те разкрили ярко и убедително реакционната обществена роля на религията. Те умело разобличавали религията като средство за потискане и експлоатиране на народа от феодалите, разкривали тясната връзка между църквата и абсолютизма, стремили се да подкопаят религията като идеологическа опора на абсолютистко-феодалния строй.

В съчинение „Здравият разум, или естествените идеи, противоположни на свръхестествените идеи“ Холбах пише: „Религията изглежда е измислена само затова, за да поробва народите и да ги предава във властта на неограничени повелители. Щом хората се почувствуват на земята прекомерно нещастни, те биват заставяни да мълчат със заплахата за божия гняв; очите им биват приковавани към небето, за да не забележат истинските причини на своите страдания и да не намислят да се борят срещу тях със средствата, които природата предоставя на хората.“¹

Атеистичната пропаганда на френските материалисти от XVIII век изигра голяма прогресивна роля в историята на Франция. И в наши дни тя не е загубила своето значение. Дори сега за събуждането на хората от религиозния сън, както отбелязва В. И. Ленин, може да се окаже полезна „бойката, живата, талантливата, остроумно и открито нападаща господстващата попщина публицистика на старите атеисти от XVIII век...“²

Прогресивната историческа роля на френския материализъм се състояла не само в борбата против религия-

¹ П. Голбах. Письма к Евгению. Здравый смысл, изд. Академии наук СССР, М. 1956, стр. 369.

² В. И. Ленин, Съч., т. 33, стр. 224.

та, но и в развитието на материалистическия мироглед. Френските философи от XVIII век направили значителна крачка напред в сравнение с материалистите от XVII в. преди всичко в самото разбиране на материалния свят, на природата. Материята за тях е безкрайна съвкупност от реални предмети, целият материален свят в неговото живо многообразие.

Проблемата за движението на материята също получила у тях по-дълбоко разрешение, отколкото у материалистите от XVII век. Те считали движението за вечно присъщо на материята. Макар да схващали движението съобразно с тогавашното природознание предимно само като просто преместване, тяхната заслуга се състои в това, че тясно свързали движението с материята и разглеждали всички природни явления като движещи се, необходимо свързани едно с друго.

В книгата „Система на природата“ Холбах дава великолепна картина на материалния свят като безкрайна съвкупност от движещи се природни явления, като непрекъснатата верига от причини и следствия. „Вселената, това колосално съединение на всичко съществуващо, ни представя навсякъде само материя и движение; нейната съвкупност разкрива пред нас само една необятна и непрекъсната верига от причини и следствия . . . често много отдалечени от своите първопричини.

Най-разнообразни вещества, съчетавайки се по хиляди начини, непрекъснато получават и си предават взаимно различни движения. Различните свойства на тези вещества, техните различни съчетания, техните разнообразни начини на действие, които са необходими следствия от това, съставляват за нас *същността* на всичко съществуващо и от различието между тези същности зависят различните редове, категории или системи, към които спадат тези същества, чиято съвкупност съставлява онова, което ние наричаме *природа*.“¹

Голямо завоевание на философската мисъл било определението на френските материалисти от XVIII век на движението, пространството и времето като начини на съществуването на материята. Те дали ценен принос на науката с поставянето на въпроса за съзнанието като свойство на високоорганизираната материя. Френските материалисти правилно посочвали зависимостта на съзнанието от телесната, материалната организация.

Значителни успехи постигнали френските материалисти от XVIII век и в областта на теорията на познанието. Особеното внимание, което те обръщали на теоретико-поз-

¹ П. Гольбах, Система природы или о законах мира физического и мира духовного, М. 1940, стр. 12.

познателните въпроси, било свързано със задачата за разкритикуване на религиозния мироглед и с новите изисквания на науката и обществения живот. Френските материалисти защитавали възможността за познаване на света и се борели против пренебрегването на разума, на теоретическото мислене. На средновековния мрак те противопоставяли „века на разума“. В същото време за разлика от рационалистите от XVII век те поставяли високо познавателната роля на усещанията, на сетивните възприятия от действителността. Опирайки се на научния опит на материалистите от XVII век, те вече в известна степен преодолявали едностранчивостта както на емпиризма, така и на рационализма. Те характеризират познавателното значение на усещанията и разума значително по-дълбоко, отколкото философите от XVII век.

В своето произведение „Мисли за обясняване на природата“ Дидро характеризира научния път на познаването на природата по следния начин: „Ние разполагаме с три главни средства за изследване: наблюдаване на природата, размишление и експеримент. Наблюдението събира фактите; размишлението ги комбинира; опитът проверява резултата от комбинациите. Необходими са прилежание за наблюдаването на природата, дълбочина за размишлението и точност за опита.“¹

Френският материализъм от XVIII век, както и материализмът на XVII век, имал предимно механистически и метафизически характер. „... Измежду всички природни науки — казва Енгелс — тогава била стигнала до известна завършеност само механиката, и то само механиката на твърдите (земни и небесни) тела, накъсо — механиката на тежестта. Химията съществувала все още в своя детински, флогистонов вид. Биологията била още в пелените си: растителният и животинският организъм били изследвани само в груби линии и били обяснявани с чисто механически причини.“² Ограничеността на материализма на XVIII век се състояла също в неспособността му да се издигне до материалистическо разбиране на обществения живот. В своята теория за обществото философите от XVIII век се придържали към идеалистическия възглед, че „мненията управляват света“.

¹ Дени Дидро, Избранные философские произведения, Госполитиздат, 1941, стр. 98.

² Ф. Енгелс, Людвиг Фойербах и краят на класическата немска философия, стр. 35—36.

Основните черти на ограничеността на френския материализъм бяха посочени от Енгелс в книгата „Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия“ и бяха сведени в една обобщаваща характеристика от В. И. Ленин в неговия труд „Материализъм и емпириокритицизъм“.

„Първата ограниченост: възгледите на старите материалисти — пише В. И. Ленин — са „механически“ в този смисъл, че те „прилагат изключително мащаба на механиката към процесите на химическата и органическата природа“ . . . Втората ограниченост: метафизичност на възгледите на старите материалисти в смисъл на „антидиалектичност на тяхната философия“ . . . Третата ограниченост: запазване идеализма „горе“, в областта на обществената наука, неразбиране на историческия материализъм.“¹ Маркс, отбелязвайки недостатъците, ограничеността на целия стар материализъм, подчертава неговата съзерцателност, неразбирането на ролята на обществената практика. Този недостатък е присъщ и на френския материализъм от XVIII век, въпреки революционната роля, която той изиграл за идейната подготовка на френската революция от XVIII век. При общия метафизически характер на френския материализъм от XVIII век във възгледите на някои негови представители, например на Дидро, се срещат елементи на диалектика.

Общо взето френският материализъм от XVIII век е един от основните етапи в развитието на материалистическия мироглед. Той има голямо значение в историята на прогресивната философска мисъл.

За развитието на материалистическата философия от XVIII век много съдействувал великият руски учен М. В. Ломоносов (1711—1765). Признаването на материалността на света и на неговата познаваемост било основното положение в учението на Ломоносов. Той вижда главната задача на науката в познаването на съчетанията и свойствата на най-дребните материални частици, които образуват „сетивните тела“, в изучаването на законите за движение на материята, в изясняване причините на природните явления. В основата на обяснението на всички природни явления Ломоносов сложил атомно-корпускуляри-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 250. (В кавички В. И. Ленин при- вежда думите на Ф. Енгелс. — Бел. ред.)

та (молекулярната) теория: материята се състои от атоми, или елементи, които се намират във вечно движение; науката може и трябва да прониква в „съкровените вътрешности“ на природата. Пространството и времето според учението на Ломоносов са обективни и неделими от материята. В материалността на природните явления, в единството на законите на природата Ломоносов виждал основата на единството на света. В неговото учение имало елементи на диалектика, догадки за развитието на природата. Ломоносов открил закона за съхранение на веществото. Този закон залегна в основата на природонаучното обосноваване на материализма.

Философският спор между емпириците и рационалистите на XVII век бил отново разгледан от Ломоносов. Ломоносов избягнал едностранчивостта както на емпиризма, така и на рационализма. Той противопоставя опитното обосноваване на науката на лъжливите измислици на въображението и същевременно подчертава значението на теоретическата мисъл. „Достоверното изкуство“, т. е. правилният научен метод, представлява според Ломоносов съчетание на опита и разсъждението. Той схващал теоретическото мислене като обобщение на опитните данни и като метод за изграждане на научни хипотези, които на свой ред се проверяват от опита.

Материалистическата теория на познанието на Ломоносов разглежда идеите като изображения на „истинските“, т. е. реалните, предмети и тяхното движение в ума. Простата идея е представа — изображение в ума на една реална вещь или на нейното движение; „сложната“ идея е съединение на няколко прости идеи.

Материалистическите възгледи на Ломоносов били тясно свързани с неговите изследвания в областта на физиката, химията, геологията, географията и други науки, които той се стремил да постави в служба на практически цели — ликвидирането на техническата изостаналост на Русия. След Ломоносов материалистически идеи в Русия в края на XVIII век развивал *А. Н. Радищев*, който се стремил да обоснове необходимостта от премахване на крепостничеството, деспотизма и духовното господство на църквата.

По такъв начин към края на XVIII век материалистическата философия, опирайки се на тесния съюз с прогресивното природознание, значително укрепила своите

позиции в борбата против идеализма и религията. Философите-материалисти от XVIII век убедително разкрили реакционността и безплодността на религиозния мироглед и подложили на критика идеалистическите теории.

3. Идеалистическата диалектика на Хегел и материализмът на Фойербах

Материализмът на XVII—XVIII век при цялата му прогресивна историческа роля, както изяснихме, имал този недостатък, че разглеждал природните явления метафизически. В края на XVIII век и началото на XIX век прогресивните представители на природознанието, на философията и обществената мисъл вече почнали в една или друга степен да преодоляват метафизическия начин на мислене. Все повече си пробивала път идеята за развитието на природата и обществото. За разкритикуването на метафизическите възгледи и за теоретическата подготовка на диалектическия метод значителна роля изиграли представителите на класическата немска философия Кант, Фихте, Шелинг и особено Хегел.

Обществено-историческите събития от онова време, особено промишленият преврат в Англия и великата френска буржоазна революция от 1789—1794 г., показали, че обществото не е неизменно, а се намира в процес на постъпателно развитие. Френската революция упражнила огромно влияние върху умовете на съвременниците и върху развитието на философската мисъл. Немската класическа философия от Кант до Хегел се развивала както под влиянието на обществения живот в Германия, така и под въздействието на френската буржоазна революция и предизвиканите от нея събития.

В сравнение с Холандия, Англия и Франция, където по това време били вече извършени буржоазни революции, Германия в края на XVIII и началото на XIX век била икономически и политически изостанала страна. Тя била раздробена на малки самостоятелни княжества, в които господствували феодално-абсолютистските порядки. За разлика от френската буржоазия, която възглавила движението на цялото трето съсловие против господството на духовните и светските феодали, против устоите на феодалното общество, немските бюргери само мечтаели

за преобразуване на обществения живот, но влизали в политическо съглашение с аристокрацията и не се обявявали открито против основите на феодално-абсолютисткия строй. Все пак, изминавайки дълъг и мъчителен път на икономическо и политическо развитие, Германия се приближавала към своята буржоазна революция. „Както във Франция през XVIII век, така и в Германия през XIX век философската революция представлява въведение към политическия преврат.“¹

Революционното преобразуване на обществения живот във Франция през 1789—1794 г. показало на практика остарелостта и реакционността на „непоклатимите“ материални и духовни устои на феодално-абсолютисткия строй и станало светъл фар за прогресивната обществена и философска мисъл в другите страни, включително и в Германия. Дори политическите противници на френската революция били принудени да държат сметка за нейното идейно влияние.

Към началото на XIX век в много отношения се изменил и характерът на природознанието, за което станали тесни рамките на метафизическия начин на мислене. През втората половина на XVIII век значителен пробив в метафизическото природознание направила Кантовата теория за естествения произход на слънчевата система. Космогоническата теория на Кант показала несъстоятелността на възгледа за неизменяния характер на слънчевата система.

Практиката на научни изследвания с всяко ново откритие все повече разкривала ограничеността и едностранчивостта на метафизическото тълкуване на природата. Математиката, обогатена с великите открития на Декарт, Лайбниц, Нютон, Ойлер и много други забележителни учени на XVII—XVIII век, първа между другите специални науки се приближила стихийно до диалектиката. Това схващане вече Хегел, който усърдно се занимавал с изучаването на математика и се опирал на нея при разработването на своята диалектика.

Не трябва, разбира се, да се преувеличават диалектическите тенденции, характерни за тогавашната наука. Въпреки появянето на диалектически тенденции в природознанието, то общо взето разглеждало природата все

¹ Ф. Енгелс, Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия, стр. 13.

още метафизически. При все това назрялата задача за критическо ревизиране на метафизиката и разработване на диалектиката вече била кристализирала в съзнанието на прогресивните мислители. Заслугата на немската класическа философия се състои в това, че нейните представители разрешиха тази задача в степеня, в която това бе достъпно при тогавашните условия. Немските философи-идеалисти в противоречие със своите умозрителни системи подложиха на критика метафизическия начин на мислене, обогатиха философията с идеята за диалектичното развитие, разработиха диалектичния метод (в идеалистическа форма) и с това дадоха ценен принос в историята на прогресивната философска мисъл.

Родоначалникът на класическата немска философия *Имануил Кант* (1724—1804) в ранния период на своята дейност се занимавал много с въпросите на природознанието и създал теорията за произхода и развитието на слънчевата система. В своите философски възгледи Кант стои предимно на метафизически позиции, макар у него да се срещат елементи на диалектика. Главните философски произведения на Кант са „Критика на чистия разум“ (1781), „Критика на практическия разум“ (1788) и „Критика на способността за съждение“ (1790). В своето философско учение Кант обръщал главно внимание на въпросите на теорията на познанието. Той считал критическото изследване на познавателната способност за основна задача на своята философия.

За философската система на Кант е характерен компромисът между двете взаимно изключващи се тенденции — материалистическата и идеалистическата. Материалистическата тенденция във философията на Кант се проявява в това, че той признава съществуването на обективната реалност; Кант учи, че съществуват „неща в себе си“, независими от познаващия субект. Ако Кант провеждаше този възглед последователно, той щеше да стигне до материализма. Но в противоречие с тази материалистическа тенденция той твърдял, че „нещата в себе си“ са непознаваеми. Агностицизмът го довежда до идеализма. Идеализмът на Кант се явява във формата на априоризъм*, учение, съгласно което основните положения на вся-

* *A priori* — преди; във философски смисъл — преди опита; съответно — *a posteriori* — после; във философски смисъл — след опита.

ко знание са предопитни, независими от опита — априорни форми на съзнанието.

Характеризирайки философското учение на Кант, Ленин пише: „Основната черта на Кантовата философия е примиряването на материализма с идеализма, компромисът между единия и другия, съчетаването в една система на разнородни, противоположни философски направления. Когато Кант допуска, че на нашите представи съответствува нещо извън нас, някакво нещо в себе си, тук Кант е материалист. Когато обявява това нещо в себе си за непознаваемо, трансцендентно, отвъдно, Кант се проявява като идеалист. Като признава опита, усещанията за единствен източник на нашите знания, Кант насочва своята философия по линията на сенсуализма, а чрез сенсуализма, при известни условия, и на материализма. Когато смята, че пространството, времето, причинността и т. н. са априорни, Кант насочва своята философия по посока на идеализма. Заради тази половинчатост на Кант против него безпощадно са водили борба и последователните материалисти, и последователните идеалисти...“¹

Пространството и времето според Кант са не обективни форми на съществуване на материята, а форми на човешкото съзнание, априорни форми на сетивното съзерцание, заложенни в съзнанието преди всякакъв опит.

Кант поставял въпроса за характера на основните понятия, категориите, с помощта на които хората познават природата², но той решавал този въпрос също от позициите на априоризма. Така той считал причинността не за обективна връзка, за закономерност на природата, а за априорна форма на човешкия разум. Кант обявил всички категории на разума за априорни форми на съзнанието.

Много своеобразно, идеалистически Кант си представял предмета на познанието. Съгласно учението на Кант предметът на познанието се конструира от човешкото съзнание с помощта на априорните форми пространство, време, на категорията причинност и други категории. Този конструиран от съзнанието предмет Кант нарича природа.

Формално Кант признава, че познанието има за свой предмет природата, но по същество той противопоставя

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 203.

² Кант не отнасял пространството и времето към категориите.

природата на обективния свят. Природата според Кант не са нещата в себе си, нито обективната реалност, а това, което се конструира от съзнанието. Оттук разрывът между нещата в себе си, които Кант счита за непознаваеми, и природата, която у него е познаваема, но не съществува обективно извън съзнанието на човека. Когато говорим за едно природно явление, ние имаме предвид предмет или процес на материалния свят. А Кант противопоставя явленията и нещата в себе си, поставяйки между тях непроходима граница. Това откъсване на явленията от тяхната същност, от нещата в себе си, съставлява метафизическата черта на Кантовата философия.

Но в идеалистическата философия на Кант има и ценни образци на диалектика. Заслугата на Кант в теорията на познанието се състои в това, че той установил недостатъчността на аналитичния метод за науката и поставил въпроса за познавателната роля на синтеза в научното изследване. Кант отхвърлил разпространения сред метафизиците възглед, че научният метод се свежда изключително до анализ, изхождащ от формално логическия принцип за недопустимостта на противоречие. Бележитият германски философ защищавал плодотворната мисъл за основното значение на синтетичния метод за математиката, природознанието и философията.

Диалектически характер имала критиката, на която Кант подложил разсъдъчното мислене. Кант прави разлика между разсъдък и разум; той счита, че разсъдъчното познание на природата (метафизиката) е недостатъчно, че разумното познание стои по-горе и че по своята природа то е диалектично. В това отношение особен интерес представлява неговото учение за противоречията („антиномите“) на разума. Според Кант разумът, разрешавайки въпроса за пределността или безпределността на света, за неговата простота или сложност и т. н., изпада в противоречия.

Диалектиката има според Кант негативен, отрицателен характер. С еднаква убедителност може да се доказва, че светът е определен във времето и пространството (теза) и че той е безпределен във времето и пространството (антитеза). По същия начин може да се доказва, че всичко в света е просто (теза) и че всичко в света е сложно (антитеза). Като агностик Кант погрешно счита, че тези въпроси са неразрешими. При все това него-

вото учение за антиномиите на разума било насочено против метафизиката и със самото поставяне на въпроса за противоречието допринесло за развитието на диалектическия метод.

Висша степен на своето развитие диалектиката в идеалистическа форма достигнала във философията на *Георг Вилхелм Фридрих Хегел* (1770—1831). Хегел е представител на философията на обективния идеализъм. Главните му произведения са: „Феноменология на духа“ (1806), „Наука за логиката“ (1812—1816), „Енциклопедия на философските науки“ (1817), състояща се от три части: „Логика“, „Философия на природата“ и „Философия на духа“, „Философия на правото“ (1821), „Лекции по история на философията“ (1833—1836), „Философия на историята“ (1837), „Лекции по естетика“ (1836—1838). Съгласно Хегеловата идеалистическа система основата на всички природни и обществени явления е световният дух. Хегел нарича този „световен дух“ абсолютна идея, абсолютен дух, а също така и бог.

Хегеловата система на обективен идеализъм се състои от три основни части. В първата част на своята система — „Наука за логиката“ — Хегел изобразява световния дух (който той тук нарича „абсолютна идея“) такъв, какъвто той е бил според него преди възникването на природата, т. е. признава духа за първичен, непроизведен. Идеалистическото учение на Хегел за природата е изложено във втората част на неговата система — „Философия на природата“. Като идеалист Хегел счита природата за вторична, производна от абсолютната идея; в този именно смисъл той нарича природата „инобитие на духа“. Хегеловата идеалистическа теория на обществения живот образува третата част на неговата система — „Философия на духа“. Тук „абсолютната идея“ става според Хегел „абсолютен дух“. Маркс нарича философската система на Хегел „спекулативна конструкция“, т. е. умозрително построение.

Обективен идеалист, Хегел превръща общото понятие, идеята, изработена от хората като отражение на действителността, в самостоятелна, откъсната от човека и от действителността същност, в тайнствена духовна „субстанция“ и я нарича абсолютна идея, абсолютен дух, а след това от този дух извежда природните явления.

„Когато от действителните ябълки, круши, ягоди, бадеми — казва Маркс — аз образувам общата представа „плод“; когато отивам по-нататък и си *въобразявам*, че моята изведена от действителните плодове абстрактна представа „плод“ [*die Frucht*] е една съществуваща въвн от мене същност, нещо повече — *истинската* същност на крушата, ябълката и т. н., с това аз, изразено на *спекулативен език*, обявявам „плода“ за „*субстанция*“ на крушата, ябълката, бадема и т. н. Следователно аз казвам, че за крушата е несъществуващо, че е круша, а за ябълката е несъществуващо, че е ябълка. Същественото в тези неща, казвам аз, е не тяхното действително, сетивно съзерцаемо палично битие, а абстрахираната от мен от самите тях и приписана им същност, същността на моята представа „плод““¹. Така Маркс разкрива гносеологическите корени на идеализма на Хегел.

Съществената особеност на идеалистическата философия на Хегел се състои в това, че той разглежда абсолютната идея, абсолютния дух в движение, в диалектическо развитие. Учението на Хегел за „ставането“ (*Werden*), идеята за развитието образуват ядрото на Хегеловата идеалистическа диалектика² и са всецяло насочени против метафизиката. Особено значение в диалектическия метод на Хегел имали трите принципа на развитието, което той идеалистически схваща като движение на понятията, а именно: преминаването на количеството в качеството, противоречието като източник на развитието и отрицание на отрицанието. В тези три принципа Хегел разкрил, макар и в идеалистическа форма, действителните всеобщи закони на развитието. За пръв път в историята на философията Хегел учил, че източник, душа на развитието е вътрешно присъщото на явленията противоречие. Мисълта на Хегел за вътрешната противоречивост на развитието била ценно завоевание на философията.

Обявявайки се против метафизиците, които разглеждали понятията откъснато едно от друго и абсолютизирали анализа, разчленението, Хегел издигнал диалектическото положение, че понятията не само се отличават

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. 2, стр. 62.

² Хегел разглежда диалектическия метод специално в две съчинения — подробно в „Наука за логиката“ и кратко в първата част на „Енциклопедия на философските науки“, така наречената малка „Логика“.

едно от друго, но и се „опосредствуват“ едно друго, т. е. са взаимно свързани.

Характеризирайки особеностите на Хегеловия метод, Ленин казва, че в диалектиката на понятията Хегел гениално е предугадил диалектиката на нещата, и добавя: „Именно *п р е д у г а д и л*, не повече.“¹ Методът на Хегел — това е диалектика на понятията в тяхното идеалистическо разбиране. Но като казва, че понятията се „опосредствуват“ едно друго, Хегел предугажда взаимната връзка на нещата, на природните явления. Неговото учение за „опосредствуването“ на понятията съдържа гениалната догадка, че природните явления са взаимно свързани.

По такъв начин Хегел обогатил философията с разработването на диалектическия метод. В неговата идеалистическа диалектика има дълбоко рационално съдържание. Разглеждайки основните понятия на философията и природознанието, той подхождал в известна степен диалектически към обясняването на природата, макар в своята система да отричал развитието на природата във времето.

„У Хегел — пише Енгелс — природата, като просто „отчуждение“ на идеята, не е способна на никакво развитие във времето, а може само да разпростира своето многообразие в пространството, така че тя поставя едновременно и едно до друго всички съдържащи се в нея стъпала на развитие и е осъдена на вечно повторение на все едни и същи процеси.“²

При все това във „Философия на природата“ Хегел развил редица забележителни диалектически идеи: за единството на материята и движението, за противоречивостта на категориите пространство, време и движение, за зависимостта на химическите качества от количествените изменения и др. За да докаже диалектическия характер на идеалистически схващаната от него действителност, той привежда примери от природата.

В Хегеловата философия съществува противоречие между метафизическата система и диалектическия метод. Метафизическата система на Хегел отрича развитието в природата. А неговият диалектически метод признава развитието, сменяването на едни понятия от други, тях-

¹ В. И. Ленин, Философски тетрадки, стр. 169.

² Ф. Енгелс, Лудвиг Фойербах и крайт на класическата немска философия, стр. 37.

ното взаимодействие и движение от простото към сложното. Хегел виждал развитието на обществения живот само в миналото. Той считал, че историята на обществото ще завърши с конституционната съсловна пруска монархия, а за венец на цялата история на философията обявил своята идеалистическа система на обективен идеализъм. Така системата на Хегел в крайна сметка надделяла над неговия метод. Но в Хегеловата идеалистическа теория на обществото — във „философията на духа“, се съдържат много ценни диалектически идеи за развитието на обществения живот. Хегел изказал мисълта за законсообразността на историческия процес. Гражданското общество, държавата, правните, естетическите, религиозните, философските идеи съгласно Хегеловата диалектика са изминали дълъг път на историческо развитие.

„Новата немска философия — казва Енгелс — намери своя завършен вид в системата на Хегел, чиято голяма заслуга се състои в това, че в нея за пръв път той представи целия природен, исторически и духовен свят като процес, т. е. като намиращ се в непрекъснато движение, изменение, преобразуване и развитие, и се опита да разкрие вътрешната взаимна връзка на това движение и развитие. От това гледище човешката история престана вече да изглежда като нелепа бъркотия от безсмислени насилия, които пред съда на сега вече зрелия философски разум заслужават също само осъждане и които човек трябва да забрави колкото се може по-скоро; тя, напротив, се явява като процес на развитие на самото човечество, и задачата на научната мисъл се сведе до това, да проследи последователните степени на този процес през всичките му блуждения и да докаже вътрешната му закономерност сред всички привидни случайности.

За нас тук е безразлично, че Хегеловата система не разреши тази задача, която си бе поставила; нейната историческа заслуга е, че постави тази задача.“¹

Идеалистическата и метафизическа система на Хегел била философската основа на неговите реакционни социално-политически възгледи. Той считал войната за вечно и необходимо явление в историята. Той се придържал към европоцентристката теория, съгласно която

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани проповедения в два тома, т. II, стр. 148—149.

източните народи са неспособни за културно развитие. Шовинистическите идеи на Хегел по-късно бяха подети от идеолозите на империалистическата буржоазия. Едно от най-реакционните направления в буржоазната философия от епохата на империализма — неохегелианството, възпроизвежда всичко отрицателно, което се съдържа в системата на Хегел.

Напротив, диалектическият метод на Хегел упражнил могъщо и благотворно влияние върху по-нататъшното развитие на философията, включително и на руската философия и — което е особено важно — бил един от теоретическите източници на марксизма.

И така историческата роля на философските учения на немските философи от края на XVIII и началото на XIX век, по-специално на Хегел, се състояла в това, че тези забележителни мислители на Германия развили диалектиическият метод. Маркс и Енгелс високо ценили ролята и значението на Хегеловата философия, въпреки нейния идеализъм и противоречието между диалектическият метод и философската система.

Енгелс пише: „... самата вътрешна необходимост, присъща на системата, достатъчно обяснява защо един изцяло революционен метод на мислене довежда до твърде кротък политически извод. Специфичната форма на този извод се дължи наистина на това, че Хегел е бил германец и че и на неговата глава — както и на главата на неговия съвременник Гьоте — висн отзад късче филистерска плитка. И Гьоте, както и Хегел — всеки в своята област — е бил същински олимпийски Зевс, но и двамата никога не са се напълно отърсили от немския филистер в себе си.

Но всичко това не е попречило на Хегеловата система да обхване несравнено по-обширна област, отколкото всяка друга по-раншна система, и да разгърне в тази област такова богатство на мисълта, което и днес ни хвърля в изумление. Феноменология на духа (която би могла да бъде наречена паралел на ембриологията и палеонтологията на духа, изложение на разволя на индивидуалното съзнание на различните му стъпала, схванато като съкратено възпроизвеждане на стъпалата, през които исторически е преминало човешкото съзнание), логика, философия на природата, философия на духа, разработена в нейните отделни исторически подразделения: философия на историята, на правото, на религията, история на философията, естетика и т. н. — във всички тия различни исторически области Хегел се старае да намери и да изтъкне преминаващата нишка на развитието; и тъй като той е бил не само творчески гений, но и човек с енциклопедична образование, той навсякъде извършва епохални дела. От само себе си се разбира, че по силата на вътрешната необходимост на „системата“ той твърде често се вижда принуден да прибегва към онези насилствени конструкции, за които него-

вите лилпутски противници и до днес вдигат такава ужасна врява. Но тези конструкции са само рамката и строителната скеля на неговото дело; ако човек не се спира на тях повече, отколкото е нужно, ако навлезе по-дълбоко в грандиозната постройка, ще намери неизбронни съкровища, които и днес запазват пълната си стойност.“¹

Все пак идеалистическите умозрителни системи на германските философи в значителна степен били пустоцвет на могъщото плодносно дърво на човешкото познание. В интерес на по-нататъшното развитие на философската мисъл се налагало да бъдат преодолените тези системи, като се запази ценното, рационалното, което се съдържало в идеалистическата диалектика. Исторически налягалата задача да бъде подложен на критика немският идеализъм от края на XVIII — началото на XIX век била в значителна степен разрешена от завършителя на класическата немска философия *Лудвиг Фойербах* (1804—1872). Идеолог на радикалните демократически кръгове на германската буржоазия в периода на подготовката и извършването на революцията в 1848 г., Фойербах възстановил материализма в неговите права.

Преди да стане материалист, Фойербах преминал школата на Хегеловата философия. Но той скоро разкрива нейната ограниченост и несъстоятелност. В съчинението „Към критиката на философията на Хегел“ (1839) Фойербах се обявил на страната на материализма, против Хегеловия идеализъм. Материалистическата философия на Фойербах била обоснована в произведенията „Същност на християнството“ (1841), „Предварителни тезиси за реформиране на философията“ (1842), „Основни положения на философията на бъдещето“ (1843), „Същност на религията“ (1845) и др. Фойербах решително се борил против идеализма на Хегел и против идеалистическата философия изобщо. Той възродил материалистическите традиции на XVII—XVIII век и обогатил творчески материалистическия мироглед. Старата, идеалистическата философия, казва Фойербах, се намираше във фалшив съюз с теологията, новата философия влезе в плодотворен съюз с природознанието. Природата е основата на всичко съществуващо, учил Фойербах.

Материализмът на Фойербах се отличава с *антропологическото* разбиране на философията. Критикувайки

¹ Ф. Енгелс, Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия, стр. 19—20.

Хегеловата философия, загдето пренебрегва живия човек и игнорира сетивата като източник на познанието, Фойербах приема за изходна точка на своето материалистическо учение живия, сетивния човек. В това именно се състои според Фойербах неговият антропологически подход към философията (от гръцкото „антропос“ — човек). Докато идеалистическата философия, казва Фойербах, изхождаше от положението, че субектът е абстрактно, само мислещо същество, че тялото не спада към същността на човека, антропологическата философия започва, напротив, с положението, че субектът е материално, сетивно същество, че именно тялото в съвкупността на всичките му свойства е субектът, същността на човека. Антропологическата философия, разглеждайки човека заедно с природата като единствен предмет на философията, превръща според Фойербах антропологията, включително и физиологията, в универсална наука.

Фойербах отхвърля идеалистическото учение за приоритета, първичността на мисленето по отношение на битието. Той доказва, че съзнанието на човека е особено свойство на мозъка. Разрешавайки материалистически основния въпрос на философията, Фойербах твърди, че „действителното отношение на мисленето към битието е следното: *битието е субект, а мисленето е предикат*“¹. Започвайки с разглеждането на човека, Фойербах преминава към природата. След като показва необосноваността и погрешността на религиозното и идеалистическото разбиране на човека като двойствено същество, състоящо се от тяло и душа, той разширява предмета на изследването и аргументирано излага своето материалистическо учение. Антропологизмът на Фойербах бил остро оръжие на материалистическата критика на идеализма и религията. С помощта на това оръжие той разкрил фантастичността на религиозното учение за дуализма на душата и тялото и изяснил откъснатостта на идеалистическата философия от действителността, нейната абстрактност.

Обаче антропологизмът на Фойербах имал и своята отрицателна страна. Тя се състояла в това, че Фойербах схващал човека като физиологическо, биологическо, а не като обществено същество. А всъщност реалният човек

¹ Л. Фойербах, Избрани философски произведения, т. I, стр. 129.

не може да се разглежда въвн от обществото, въвн от обществените отношения. Затова, щом Фойербах подходи към въпросите на обществения живот, проличават идеализмът в неговото разбиране на обществото и абстрактността на неговия така наречен „конкретен“ човек.

В разбирането на природата обаче Фойербах бил последователен материалист. Философията според Фойербах трябва да започва не с бога, не със световния дух или с човешкото съзнание, а с природата и човека като нейна част. Бележитият германски материалист възразява против идеалистическото разбиране на природата като нещо вторично, производно от духа, от съзнанието. Отхвърляйки учението на Кант, че природата се конструира от човешкото съзнание, и учението на Хегел, че тя е „инобитие“ на световния дух, Фойербах защитава и обосновава материалистическото положение за първичността на материята, за това, че природата съществува сама по себе си и може да бъде обяснена само като се изхожда от нея самата.

Философското учение на Фойербах не само било насочено против идеализма и религията, не само защитавало материалистическите традиции на XVII—XVIII век, но и преодолявало някои черти на ограничеността на механистическата форма на материализма. Фойербах се отказал от абстрактното механистическо разбиране на материята като нещо еднородно. Природата според Фойербах притежава качествено многообразие, което се възприема от всички сетива на човека.

Фойербах изказал много плодотворни и нови идеи и по теоретико-познавателния въпрос. В тази област той също се обявил против германските идеалисти и по-специално против Хегел. Критикувайки Хегеловата система на обективен идеализъм, Фойербах с основание казал, че в нея обектите на мисленето не се отличават от същността на мисленето, че поради това системата на обективния идеализъм не излиза извън рамките на мисленето и остава чужда на действителността.

Съгласно антропологическата философия на Фойербах субект на познанието е не логическата абстракция, а реалният човек; човек вижда само като виждащо същество, усеща само като усещащо същество. Не може да има познание без човека и извън човека. За философия, която игнорира значението на сетивата, е недостъпно правилното разбиране

на процеса на познанието. Зрително усещане е невъзможно без предмет на зрението, без светлина; зрението е усещане или възприятие на светлината. Реабилитацията на сетивността в теорията на познанието на Фойербах била преди всичко защита на материалистическото разбиране на усещанията. Като подложил на критика „физиологическия идеализъм“ на германския естествоизпитател Мюлер, който отхвърлял обективното съдържание в усещанията, Фойербах обосновал материалистическия сенсуализъм, съгласно който усещанията, като възприятия от предметите на материалния свят, са източник на теоретическото мислене. Първата степен на познанието са сетивата. „Тайната на непосредственото знание е в сетивността.“¹

Издигайки се в процеса на познанието на степенята на мисленето, човекът според Фойербах съвсем не достига, както твърдят идеалистите, някакъв друг, надземен свят, някакво особено надсветовно царство, а си остава на същата почва на земята и сетивността.

Но достойнствата на Фойербаховата теория на познанието не се ограничават с това. За миросгледа на Фойербах вярата в силата и мощта на човешкия разум е характерна не по-малко, отколкото реабилитацията на сетивността.

„Не се стреми да бъдеш философ в различие от човека; не бъди нищо друго освен мислещ човек; не мисли като мислител, т. е. опирай се върху една откъсната от цялостността на действителното човешко същество и изолирана за себе си способност; мисли като живо, реално същество, в качеството си на каквото ти си изложен на оживителните и ободряващи вълни на житейското море... Как мисленето като дейност на едно действително същество не би могло да овладее действителните неща и същности?“²

Голямата заслуга на Фойербах в историята на философията се състои в това, че той последователно защитавал мисълта за познаваемостта на света, борил се против агностицизма и мистиката. В кантианския агностицизъм Фойербах виждал откъсване на човека от обекта, на мисленето от битието, на съществуването от същността. Обосноващите от Фойербах положения за възможността за познаване на истината, за природата като обект на познанието, за живия човек като субект на познанието, за

¹ Л. Фойербах, Избрани философски произведения, т. I, стр. 188

² Пак там, стр. 200.

връзката между сетивата и разума, за тяхната познавателна роля образуват в своята съвкупност единна, дълбоко съдържателна материалистическа теория на познанието.

При всичките заслуги на Фойербах за развитието на материалистическата философия и за критиката на идеализма неговото философско учение страдало от съществения недостатък, че в него не било взето под внимание прогресивното значение на Хегеловата диалектика. Като преодолял Хегеловия идеализъм, Фойербах същевременно отхвърлил и Хегеловата диалектика. По този повод Енгелс казва за Фойербах, че той заедно с водата изхвърлил от коритото и детето.

Значителна роля в историята на прогресивната философска мисъл изиграла критиката, на която Фойербах подложил теологията и религията. Той с право твърдял, че хората сами са създали боговете и пренасят върху божеството своята човешка същност, абсолютизират своите чувства на зависимост, страх, любов, благодарност и почит. Фойербах се приближавал до правилното разбиране на гносеологическите корени на религията.

Но като отхвърлил предишните религии, Фойербах провъзгласил нова религия — „без бог“, религия на любовта. Свеждайки теологията до степен на антропология, той според собствените му думи искал да издигне антропологията до степен на теология.

Материалист в разбирането на природата, Фойербах бил идеалист в разбирането на обществото. Така различните периоди в историята на човечеството, твърдял той, се отличават един от друг само по промените в религията. „Доколкото Фойербах е материалист, историята лежи във и от неговото зрително поле, а доколкото разглежда историята — той съвсем не е материалист. У него материализъм и история са напълно откъснати едно от друго...“¹

Материализмът на Фойербах изобщо оставал в рамките на метафизическия начин на мислене. Основният недостатък на Фойербаховия материализъм, както и на целия предишен материализъм, била съзерцателността. „Главният недостатък на целия досегашен материализъм, включително и Фойербаховия — казва Маркс в „Тезиси за Фойербах“ — се заключава в това, че той

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. 3, стр. 45.

схваща предмета, действителността, сетивността само като обект или съзерцание, а не като човешка сетивна дейност, като практика, не субективно.“¹

Материалистическият миروглед на Фойербах при цялата си ограниченост упражнил плодотворно влияние върху по-нататъшното развитие на философията не само в Германия, но и в много други страни, включително и в Русия. Философията на Фойербах съдействувала за формирането на материализма на руските революционни демократи — Херцен, Белински, Чернишевски, Добролюбов и други. Материализмът на Фойербах наред с диалектиката на Хегел бил един от теоретическите източници на марксистката философия.

4. Материализмът и диалектиката на революционните демократи от XIX век

Диалектиката на Хегел и материализмът на Фойербах били висша степен в развитието на философията в Западна Европа към средата на XIX век. През 40-те години на XIX век великите основоположници на марксизма К. Маркс и Ф. Енгелс, след като преработиха критически най-добрите постижения на човешката мисъл и извършиха революционен преврат във философията, положиха началото на по-висша форма на материалистическия мироглед — диалектическия материализъм.

През това време в Русия поради нейните своеобразни исторически условия (господство на докапиталистическите обществени отношения, пролетариатът тепърва се формирал) бил създаден материалистическият мироглед на селската революционна демокрация. В сравнение с философските теории на френските материалисти от XVIII век и на Фойербах мирогледът на руските революционни демократи представлявал нов, по-висок етап в развитието на материалистическата философия.

От 40-те години на XIX век в Русия се ширило и засилвало революционно-демократическото движение против крепостничеството и царизма. Материалистическият мироглед на руската революционна демокрация бил пред-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. 3, стр. 3.

ставен през 40-те години от Белински, Херцен, Огарьов, петрашевци. През 50—60-те години на XIX век, в периода на падането на крепостния строй в Русия и преминаването на страната към промишления капитализъм, материалистическият мироглед на руската революционна демокрация достигнал върха на своето развитие във философската теория на Чернишевски, Добролюбов и техните съратници.

Материалистическият мироглед на революционните демократи в значителна степен преодолял съзерцателния характер на предишния материализъм. Революционните демократи виждали във философията идейно оръжие за политическа борба против самодържавието и крепостничеството. Философията и политиката били у тях тясно свързани: революционните демократи се стремили да поставят материалистическата теория в служба на революционната практика.

Руските революционни демократи от XIX век се опирали на културното наследство на своята страна, но покрай това те били прекрасно запознати с постиженията на прогресивната западноевропейска философска и социологическа мисъл: с английската политическа икономия, с френския утопичен социализъм, с диалектиката на Хегел и материализма на Фойербах. Изпитвайки тяхното плодотворно влияние, те същевременно не били роби на техните философски системи, а овладявали творчески техните прогресивни идеи и развивали материализма по-нататък.

Предимството на материализма на революционните демократи пред метафизическия и механистическия материализъм на XVII—XVIII век в значителна степен се обяснява и с по-високото равнище на развитие на природознанието в XIX век. Руските материалисти имали възможност да се опрат не само на постиженията на механическите науки, но и на успехите на физиката, химията, биологията и обществените науки. Затова на тях е чужд стремежът да обясняват всички природни и обществени явления по образеца на механиката и да свеждат цялото многообразие на формите на движение до механическо преместване. За разлика от предишните материалисти руските революционни демократи, опирайки се на постиженията на Хегеловата философия, разработвали творчески диалектиката като метод на познанието и като „алгебра на революцията“ (Херцен).

Главният философски труд на *А. И. Херцен* (1812—1870) — „Писма за изучаване на природата“ — е едно от най-ценните завоевания на прогресивната философска мисъл през първата половина на XIX век. Характеризирайки философските възгледи на Херцен, Ленин пише: „В крепостническа Русия от 40-те години на XIX век той съумя да се издигне на такава висота, че се нареди до най-великите мислители на своето време. Той усвои диалектиката на Хегел. Той разбра, че тя представлява „алгебра на революцията“. Той отиде по-далеч от Хегел, към материализма, след Фойербах. Първото от неговите „Писма за изучаване на природата“ — „Емпирия и идеализъм“, — написано в 1844 година, ни показва Херцен като мислител, който даже сега стои една глава по-високо от маса съвременни естествоизпитатели-емпирици и от голямо множество днешни философи, идеалисти и полуйдеалисти. Херцен стигна непосредствено до диалектическия материализъм и се спря пред историческия материализъм.“¹

Основното положение на материализма на Херцен е твърдението за „самобитността“ на материята, т. е. за нейната първичност по отношение на съзнанието. Природните явления по думите на Херцен „имат характер на независима от човека самобитност; те са съществували, когато той не е съществувал; за тях няма значение кога се е появил той; те са без край, без предели; те непрестанно и навсякъде възникват, появяват се и изчезват“².

Материалистическата теория на познанието на Херцен е насочена против „схоластичния мистицизъм“ и едновременно против „едностранчивия емпиризъм“, който игнорира ролята на „умозрението“, на теоретическото мислене. Херцен сравнява опита и „умозрението“ с неделимните едно от друго магдебургски полукълба. Херцен признава значението на усещанията като основа на познаването на истината и същевременно поставя високо теоретическото мислене; ако опитът създава фактите, то „умозрението“, опирайки се на тях, се задълбочава в техния смисъл; оттук произтича искането за съюз между философията и природознанието, оттук — борбата на Херцен против агностицизма и скептицизма.

Защищавайки материализма, Херцен подложил на критика редица идеалистически теории, които били разпространени по негово време. Така той разкрил реак-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 18, стр. 10.

² А. И. Герцен, Собрание сочинений, т. III, изд. Академии наук СССР, М. 1954, стр. 130.

ционния характер на идеалистическата система на Шелинг, борил се против идеалистическото учение на славянофилите.

Херцен принадлежал към ония прогресивни мислители на XIX век, които вече се досещали, че е назряла исторически задачата за съединяване на материалистическия мироглед с диалектическият метод. Разработвайки диалектическият метод, той изхождал от мисълта, че идеалистите по принцип грешат, като извеждат природата и историята от мисленето, че, напротив, логиката трябва да се извежда от природата и историята. „Логиката се хвали с това, че а priori извежда природата и историята. Но природата и историята са велики с това, че нямат нужда от такова нещо: нещо повече — те сами извеждат логиката а posteriori.“¹

Критикувайки метафизическия материализъм заради механистическото разбиране на движението, Херцен показал, че източникът на движението се намира в самата материя, че материята не трябва да се свежда до бездейно, пасивно изпълване на пространството. Забележителният руски материалист и диалектик искал природата да се разглежда такава, каквато е, да се изучава в движение и развитие. „Ако вие — казва Херцен — спрете за миг природата като нещо мъртво, вие няма да дойдете не само до възможността за мислене, но и до възможността за инфузориите, до възможността за лишките и мъховете; гледайте я такава, каквато е; а тя е в движението; дайте ѝ простор, вижте нейната биография, историята на нейното развитие — едва тогава тя ще се разкрие във връзка. Историята на мисленето е продължение на историята на природата: нито човечеството, нито природата могат да бъдат разбрани извън историческото развитие.“²

Животът според Херцен съдържа в себе си диалектика, защото в него се извършва непрекъснато и безспирно движение, вечна борба и взаимодействие на противоположностите, прогресивно развитие от низши форми към по-висши. Преработвайки материалистически диалектиката на Хегел, Херцен стигнал до извода, че кате-

¹ А. И. Герцен, Избранные философские произведения, т. I, Госполитиздат, 1948, стр. 327.

² А. И. Герцен, Собрание сочинений, т. III, изд. Академии наук СССР, М. 1954, стр. 128.

горните на диалектиката са производни от „диалектиката на физическия свят“.

Заслугата на Херцен в развитието на философията се състояла в обогатяването на материализма с диалектиката, в разбирането на диалектиката като „алгебра на революцията“. Но той не разкрил основните закони на диалектиката, той само стигнал непосредствено до диалектическия материализъм. Оставайки идеалист в разбирането на обществения живот, той не можел да разкрие закономерността на обществения живот; той се спрял пред историческия материализъм.

Най-бележитият представител на материализма на революционната демокрация бил *Н. Г. Чернишевски* (1828—1889). Характеризирайки мирогледа на Чернишевски, Ленин пише, че той „направи грамадна крачка напред в сравнение с Херцен. Чернишевски е много по-последователен и боеви демократ. От неговите съчинения вее духът на класовата борба.“¹

Изострилата се към средата на XIX век криза на феодално-крепостническия строй в Русия довела страната до революционната ситуация през 1859—1861 г. Но в Русия тогава нямало организирана класа, която да може да застане начело на движението на народните маси против феодално-крепостническия строй. Руският пролетариат още не се бил формирал като революционна класа, а селяните, които били потискани от помещиците и самодържавната власт на царя и в ония исторически условия представлявали единствената революционна класа в страната, не били организационно обединени. Селското движение нямало ясни политически цели, борбите на селяните против крепостническите порядки имали стихийен характер.

Със задачата за теоретическото обосноваване на революционното движение и изработването на неговата политическа програма се зела най-прогресивната част на руските различници² начело с Чернишевски. Материалистическата философия на Чернишевски и на неговите съратници допринесла за идеологическата подготовка на селската революция в Русия. Пълните с дълбоко идейно

¹ *В. И. Ленин*, Съч., т. 20, стр. 248.

² Различници — в XIX век в Русия интелигенти от либералната и демократичната буржоазия, които не принадлежали към дворянството. *Бълг. ред.*

съдържание произведения на Чернишевски „Антропологическият принцип във философията“, „Естетическото отношение на изкуството към действителността“, „Очерци на гоголевския период в руската литература“ и др. обогатили материалистическия мироглед на руската революционна демокрация.

За разлика от материалистите-метафизици Чернишевски считал, че философията не може да се ограничи само със съзерцаването на действителността. Нейната задача е да служи на интересите на обикновените хора, да разкрива пред тях перспективите на революционната борба, да им осветлява пътя към по-добър живот, към социализма. Такава философия според убежденията на Чернишевски може да бъде само научно обосновааният материалистически мироглед. Материалистическата философия на Чернишевски била теоретическата основа на неговия утопичен социализъм и революционен демократизъм.

Чернишевски схващал света материалистически. „Това, което съществува, е материята — пише той. — Материята има качества. Проявите на качества — това са силите. Това, което ние наричаме закони на природата, са начините на действие на силите.“¹ Природата се подчинява на обективна закономерност — Чернишевски бил последователен детерминист. Изходната точка на своята материалистическа теория на познанието той формулирал така: „Усещането по самото си естество непременно предполага съществуването на два елемента на мисълта, свързани в една мисъл: първо, тук има външен предмет, който предизвиква усещането, второ, същество, което усеща, че в него се извършва усещане...“² Чернишевски подчертавал, че нашето знание е знание на предметите, на реалния живот. Той водил смела идейна борба против реакционните философи от втората половина на XIX век, които отричали възможността за познаване на обективната истина.

Дълбокото изучаване на историята на философията дало възможност на Чернишевски да стигне до обосноваания извод, че от древни времена до наши дни във философията

¹ Н. Г. Чернышевский, Избранные философские сочинения, т. III, Госполитиздат, 1951, стр. 707.

² Пак там, стр. 236.

се е водила и се води борба между две основни направления — материализма и идеализма. При това Чернишевски виждал връзката между философската борба и политическата и стигнал непосредствено до разбирането на партийността на философията.

Чернишевски след Фойербах се придържал към „антропологическия принцип“, борил се против религиозното и идеалистическото учение за дуализма на човека, който уж се състоял от душа и тяло. Характеризирайки своето разбиране за човека, той пише: „Философията вижда в него това, което виждат медицината, физиологията, химията; тези науки доказват, че в човека няма никакъв дуализъм, а философията прибавя, че ако освен реалната си натура човек би имал друга натура, то тази друга натура непременно би се проявявала в нещо, а тъй като тя не се проявява в нищо, тъй като всичко, което става и се проявява в човека, става само в реалната му натура, то друга натура в него няма.“¹

От приведените думи на Чернишевски се вижда, че неговият „антропологически принцип“ е близък до антропологизма на Фойербах; обаче голяма грешка би било да се отъждествяват напълно философските възгледи на двамата мислители по този въпрос. За разлика от Фойербах Чернишевски при характеристиката на човека вече вземал под внимание ролята на обществения живот, на „материалния бит“, зависимостта на умствените и нравствените качества на отделния човек и на цели народи от исторически променящите се обстоятелства на техния живот.

За разлика от Фойербах Чернишевски постигнал забележителни успехи в разработването на въпросите на диалектиката. Той подложил на дълбока критика Хегел и неговия идеализъм, но същевременно оценил значението на Хегеловата диалектика и се стремил да я преработи материалистически. В природата и обществото според Чернишевски се извършва вечна смяна на формите; при това развитието на действителността става така, че „количествената разлика преминава в качествена разлика“². Чернишевски изтъквал материалистически и Хегеловия принцип за „отрицание на отрицанието“. Той пише, че всички явле-

¹ *Н. Г. Чернышевский*, Избранные философские сочинения, т. III, Госполитиздат, 1951, стр. 185.

² Пак там, стр. 188.

ния в световния живот, от неговите общи състояния до пай-дребните подробности, минават в своето развитие редица състояния, при което „висшата степен на развитието по форма е сходна с неговото начало. . .“¹

Искането за *конкретност* на мисълта, за разглеждане на всеки факт в неговата връзка с другите факти, с обстоятелствата на мястото и времето, е едно от най-ценните положения на диалектическия метод на Чернишевски. Отвлечена истина няма, казвал Чернишевски, истината винаги е конкретна, т. е. „определено съждение може да се произнесе само за определен факт, след като бъдат разгледани всички обстоятелства, от които той зависи“². С един прост пример той пояснява какво представлява конкретната истина: „ . . . „добро или зло е дъждът?“ — това е отвлечен въпрос; на него не може да се отговори определено: понякога дъждът принася полза, понякога, макар и по-рядко, причинява вреда; трябва да се пита определено: „след като бе засято житото, в продължение на пет часа валя силен дъжд — ползеп ли е бил той за житото?“ — само тук отговорът е ясен и има смисъл: „този дъжд е бил много ползеп“. — „Но през същото лято, когато настана време за прибиране на житото, цяла седмица валя проливен дъжд — добре ли е било това за житото?“ Отговорът е също тъй ясен и също тъй правилен: „не, този дъжд е бил вреден.“³

Голяма е заслугата на Чернишевски и в историята на естетическите учения. Основните положения на неговата материалистическа естетика са: „прекрасното е животът“, „животът стои по-горе от изкуството“. Задачата на изкуството според Чернишевски е вярното възпроизвеждане на всичко, което е интересно за човека в живота, обясняването на живота и преценката за него. Революционният демократизъм и хуманизъм са характерна черта на естетиката на Чернишевски.

В своята теория за обществения живот Чернишевски придавал голямо значение на икономиката, но не се издигнал до материалистическото разбиране на историята. Той подложил на критика буржоазната политическа икономия и стигнал непосредствено до разбирането на роля-

¹ Н. Г. Чернышевский, Избранные философские сочинения, т. II, Госполитиздат, 1951, стр. 457.

² Пак там, т. I, стр. 666.

³ Пак там, т. I, стр. 666—667.

та на класите и класовата борба в историята на обществото. Маркс високо ценял значението на работите на Чернишевски по въпросите на политическата икономия.

Следователно Чернишевски изиграл голяма роля в развитието на материализма и диалектиката; той има заслугата, че водил последователна борба против различните школи и школички на идеалистическата философия. Характеризирайки историческото значение на философията на Чернишевски, Ленин пише: „Чернишевски е единственият истински велик руски писател, който съумя от 50-те години чак до 88-та година да остане на равнището на цялостния философски материализъм и да отхвърли жалката глупост на неокантианците, позитивистите, махистите и прочее объркани глави. Но Чернишевски не съумя, по-точно: не можа поради изостаналостта на руския живот да се издигне до диалектическия материализъм на Маркс и Енгелс.“¹

Философията на революционните демократи в Русия и другите страни била нова крачка в развитието на материалистическата мисъл в сравнение с метафизическия материализъм, но революционните демократи не дали, а и не можели да дадат строго научен отговор на най-важните въпроси, поставени пред философията от цялото развитие на науката, обществения живот, революционното движение на масите. На тези пазрели въпроси можеше да се отговори само от позициите на революционния пролетариат, от позициите на последователното диалектико-материалистическо разбиране на природата, обществото и познанието. Тази велика историческа задача разреши едва марксистката философия — диалектическият и историческият материализъм.

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 381.

ГЛАВА III

ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА МАРКСИСТКАТА ФИЛОСОФИЯ

I. Историческите условия на възникването на марксистката философия. Маркс и Енгелс — велики творци на диалектическия и историческия материализъм

През 40-те години на XIX век в развитието на философската мисъл стана огромен революционен прелом: възникна марксистката философия — диалектическият и историческият материализъм. Марксистката философия, която ние с пълно право считаме за истинския и единствено научния миросглед на съвременността, е, както и всяко философско учение, продукт на конкретна историческа епоха. Ако по-рано философите не дадоха и не можеха да дадат такова учение, това се обяснява не с тяхната слабост, а преди всичко с историческите условия, при които те са работили.

Средата на миналия век стана периодът на раждането на диалектическия и историческия материализъм, защото целият ход на общественото развитие, както и натрупването на знания за природата и цялото предидущо развитие на философията закономерно, необходимо бяха довели до този повратен момент. Марксизмът изобщо и марксистката философия като негова съставна част възникнаха по силата на назряла историческа потребност като отговор на изискванията, предявени от обективното развитие на обществото и от развитието на човешките знания.

„Историята на философията и историята на социалната наука — пише Ленин — показват напълно ясно, че в марксизма няма нищо подобно на „сектантство“ в сми-

съл на някакво затворено, закостеняло учение, изникнало *настрана* от главния път на развитието на световната цивилизация. Напротив, цялата гениалност на Маркс се състои именно в това, че той даде отговор на въпросите, които прогресивната мисъл на човечеството беше вече поставила. Неговото учение възникна като пряко и непосредствено *продължение* на учението на най-великите представители на философията, политическата икономия и социализма.“¹

Тези прекрасни Ленинови думи характеризират както вътрешната връзка, приемствеността, която съществува между марксизма, марксистката философия и цялото предшествуващо развитие на човешката мисъл, така и новото, което прави възникването на марксизма предел, революционен преврат в духовната история на човечеството. Възникването на диалектическия и историческия материализъм бе невъзможно без критическото усвояване и преработване на онова, което бе дала прогресивната философска мисъл на миналите години. Марксистката философия е резултат и завършек на продължително развитие на философската мисъл, законна приемница на всичко най-добро, създадено по сложния и пълен с противоречия път на изработването на научен мироглед. Но марксистката философия се отличава дълбоко от всички предидущи учения по това, че съумя да даде отговор на въпросите, които бяха поставени, но не бяха и не можеха да бъдат разрешени от предишната философия поради нейната историческа и класова ограниченост. Марксизмът съумя да направи това, защото бе теоретически израз на новите исторически условия, на новите обществени сили, които се явиха на социалната арена в първите десетилетия на XIX век.

В края на XVIII и началото на XIX век в редица страни, преди всичко в Англия и Франция, загина старият, феодалният строй и победи новият, капиталистическият строй. Капитализмът се развиваше и в другите страни. Буржоазната революция назряваше в Германия. Капитализмът донесе със себе си невиджано преди развитие на производителните сили на обществото, въз основа на които започна бързо развитие на природознанието. Но новото, буржоазното общество донесе със себе си и нови, не-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 19, стр. 3.

бивали по своята сила и острота социални противоречия. Тези противоречия намериха най-дълбок израз в борбата между буржоазията и пролетариата.

Класови противоречия е имало и във феодаалното общество. Но тези противоречия и тяхното разрешение не са криели още в себе си възможности за създаване на общество без социално робство, без експлоатация на човек от човека. Капиталистическият начин на производство за пръв път в историята създаде с действието на собствените си икономически закони обективни предпоставки за премахване на всякаква експлоатация, на всяка форма на социално робство. Той създаде и пролетариата — обществената сила, която е способна да осъществи най-дълбок революционен преврат в живота на човечеството и да изгради ново общество, основано на сътрудничеството и взаимната помощ на свободни от експлоатация хора. Класовата борба на пролетариата за разлика от класовата борба в предишните формации има за цел не сменяването на една форма на експлоатация с друга, а премахването на експлоатацията изобщо, социалното освобождение на човека и на човечеството.

Борбата на пролетариата против буржоазията започва от самото начало на съществуването на буржоазното общество. През 30-те и 40-те години на XIX век тя се разгръща много интензивно. Едно след друго в различните страни избухват големи въстания на пролетариата. Лионските въстания на френските работници, мощното чартистско движение на английския пролетариат, въстанието на силезийските тъкачи в Германия — тези и други събития бяха сериозни предвестници на нарастващата освободителна борба на работническата класа против буржоазията.

Но в тази борба работниците още нямаха ясна програма. Те се бореха за своето съществуване, за право на живот, за смекчаване на жестоката и безчовечна експлоатация, но още не виждаха и не разбираха световноисторическия смисъл на работническото движение, нямаха своя организация, която да възглави тяхната борба и да я насочи по правилния път. Тяхната борба още не бе осветлена от научна революционна теория, без която не може да има успешно революционно движение.

Като отражение на крещящите противоречия на буржоазното общество, на противоположността между мизерията на трудещите се маси и богатството на господства-

щите класи възникваха системите на *утопичния* социализъм. Най-ярките представители на *утопичния* социализъм в началото на XIX век бяха Анри Сен-Симон, Шарл Фурье и Роберт Оуен. Техните социалистически възгледи бяха един от теоретическите източници на марксизма. Силните страни на утопичния социализъм бяха критиката на буржоазния строй, дълбокото изображение на противоречията и недостатъците на капитализма. Социалистите-утописти непоколебимо вярваха в по-доброто бъдеще на човечеството, те гениално предусетиха някои черти на бъдещото общество, самоотвержено пропагандираха идеите на социализма. Но това не беше още научен социализъм. Те не бяха разбрали социалната природа на пролетариата, не можаха да видят в него онази историческа сила, която е призвана да осъществи социалистическото преобразуване на обществото. Социалистите-утописти съвсем не знаеха пътищата и средствата за унищожаването на капиталистическия строй и за създаването на социалистическо общество. Със своите проповеди те се обръщаха не към народа, не към трудещите се маси, а към всички класи, към политическите дейци, към буржоазията, към „просветените монарси“, надявайки се с тяхна помощ да осъществят своите планове. Ясно е, че при всичките си положителни качества утопичният социализъм не можеше да помогне на пролетариата в неговата борба против буржоазията. Нещо повече, тъй като утопистите не разбираха, че без класовата борба на пролетариата социализмът ще остане непостижима мечта, техните теории почнаха след време да пречат за разрешаването на насъщните въпроси на революционното движение на работническата класа.

Създаването на *научния* социализъм стана исторически назряла задача на новата епоха, която настъпи с победата на капитализма и с разгръщането на класовата борба между пролетариата и буржоазията. Тази задача бе поставена от целия ход на историята и бе разрешена от идеолозите на пролетариата — Маркс и Енгелс.

Създаването на научния социализъм бе извънредно сложна и трудна работа. „За да стане наука — отбелязва по-късно Енгелс, — социализмът трябваше най-напред да бъде поставен на реална почва.“¹ А да бъде поставен на реална почва, значеше да се докаже научно, че социализ-

¹ Ф. Енгелс, Анти-Дюринг, 1957, стр. 20.

мът не е случайно откритие на един или друг гениален ум, както мислеха социалистите-утописти, а неизбежен и закономерен резултат от икономическото развитие на капитализма и борбата на класите. За тази цел трябваше да се разкрие същността на капиталистическия начин на производство, да се познаят законите на неговото развитие, да се разкрие механизмът на капиталистическата експлоатация, който обуславя борбата между двете основни класи на буржоазното общество — пролетариата и буржоазията.

Най-важната и необходима предпоставка за създаването на научния социализъм бе разработването на новия философски мироглед. Без това бе невъзможно да се направи и крачка от утопичния към научния социализъм. Утопичният социализъм нямаше реална почва под себе си между другото и затова, защото стоеше на позициите на господстващото по онова време идеалистическо разбиране на историята, защото въпреки отделни гениални проблясъци на диалектика, той общо взето подхождаше метафизически към обществения живот. От позициите на метафизиката бе невъзможно да се създаде и *научна икономическа теория*, обясняваща същността на капиталистическия начин на производство.

Не може да се каже, че преди Маркс и Енгелс не са били правени опити да се схване същността и законите на капитализма. Голяма заслуга в това отношение имат забележителните представители на английската политическа икономия — А. Смит и Д. Рикардо, които положиха началото на трудовата теория на стойността. Тяхната икономическа теория, както и утопичният социализъм бе един от теоретическите източници на марксизма. Създавайки своята политическа икономия, Маркс използва критически учението на Смит и Рикардо. Но тези икономисти като изразители на интересите на буржоазията не можеха да видят преходния характер на капитализма, те го разглеждаха метафизически като вечна, неизменна и абсолютна форма на човешкото общество. Това им пречеше да разкрият същността на капиталистическия начин на производство.

За да се превърне социализмът от утопия в наука, трябваше да се преодолее идеализмът изобщо и по-специално идеалистическото разбиране на историята, което се споделяше от всички предишни философи, дори и от ония, които стояха на материалистически позиции в обя-

сняването на природата. Трябваше да се ликвидира и метафизическият начин на мислене, който пречеше да се схване действителността в нейното развитие и изменение, в преходите от старите, отживели форми към нови. Трябваше да се разработи научен философски метод на познаване на действителността. Накъсо казано, възникването на марксизма, на марксисткия социализъм бе невъзможно без преврат в господстващите по онова време философски възгледи. Тази революция във философията бе извършена от Маркс и Енгелс със създаването на диалектическия и историческия материализъм.

Само благодарение на диалектическия и историческия материализъм основоположниците на марксизма успяха да дадат научен анализ на капитализма, да покажат, че социализмът е неизбежно, закономерно следствие от развитието на обществото, да изяснят световноисторическата роля на пролетариата като гробокопач на капитализма, да посочат на работническата класа пътя към завоюването на политическата власт и към създаването на новото, т. е. социалистическото, общество. Следователно марксистката философия възникна в неразривна връзка с общия процес на формирането на марксизма като идеология на пролетариата. Наред с политическата икономия и научния социализъм диалектическия и историческия материализъм е съставна част на марксизма, неговата философска основа.

Ако Маркс и Енгелс извършиха революция във философията и създадоха философско учение, което дава правилна и дълбоко научна система на възгледите за света, това се обяснява не само с обстоятелството, че те бяха гениални мислители, но и преди всичко с това, че по тяхно време се бяха появили всички необходими за това предпоставки. развитието на науката, особено на природознанието, бе вече достигнало такова равнище, при което можеше да се създаде действително научен философски мироглед. Оценявайки резултатите от развитието на науката за природата, Енгелс отбелязва, че новият възглед за природата, враждебен както на идеализма, така и на метафизиката, бе подготвен от природознанието приблизително към средата на XIX век.

Процесът на възникването и формирането на диалектическия материализъм не може да бъде разбран, без да се вземе под внимание органическата връзка на този про-

цес с развитието на природознанието. Основоположниците на марксизма от самото начало на своята дейност до края на живота си внимателно следяха успехите на науката и техниката. Основните принципи на диалектическия материализъм — учението за материалната същност на света, за материята и формите на нейното съществуване, за най-общите закони на развитието на битието, за съотношението между материя и съзнание можеха да бъдат изработени само върху твърдата основа на знанията за природата. Революцията в областта на философията, която бе извършена от Маркс и Енгелс и която означаваше появяване на диалектическия материализъм, бе продукт на гениално обобщаване на развитието на природознанието и на общественно-историческата практика. Научното изследване на капитализма, на неговите противоречия, на класовата борба между пролетариата и буржоазията даваше възможност да бъде изгонен идеализмът от неговото последно убежище — от областта на обществената наука, от историята, и да бъде създаден историческият материализъм.

Но само обективни условия бяха недостатъчни за създаването на диалектическия материализъм. Нужни бяха такива идеолози, които да могат да анализират и обобщят новите данни на науката, новите противоречия на капитализма; нужен бе откровен анализ, непознаващ страх от фактите, необвързан от користните интереси на буржоазията. Тога можеше да бъде извършено само от позициите на работническата класа, най-революционната класа на капиталистическото общество. Историческата заслуга на Маркс и Енгелс се състои именно в това, че те смело преминаха на позициите на пролетариата и извършиха велик научен подвиг.

Германия, в която живееха Маркс и Енгелс, се намираще в навечерието на буржоазна революция. Макар и да бе икономически изостанала страна, тръгнала по пътя на капиталистическото развитие след Англия и Франция, в нея имаше вече сравнително развит пролетариат. Центърът на революционното движение в онази епоха се преместваше в Германия и това обяснява защо именно тя стана родината на марксизма.

Възникнал на социалната почва на Германия, марксизмът бе същевременно резултат от обобщението на световноисторическия опит от развитието на цялото човече-

ство. Особено голямо значение за формирането на марксизма имаше изучаването на обществения живот на най-развитата по онова време капиталистическа страна — Англия.

Маркс и Енгелс застапаха на страната на работническата класа не изведнаж, не още от първите крачки на своята дейност и не отведнаж формулираха принципите на новия мироглед. Когато бъдещите основоположници на марксизма се явиха на обществената арена, в Германия господствуваше идеалистическата философия на Хегел. Тази философия изигра голяма роля за еволюцията и формирането на възгледите на Маркс и Енгелс. Те винаги високо ценяха значението на Хегел за развитието на философската мисъл изобщо, а също и за тяхното собствено развитие. Както показахме в предишната глава, Хегеловата философия е противоречива. Докато нейният диалектически метод по своята същина е революционен, то нейната идеалистическа система е консервативна. Създавайки научен мироглед, Маркс и Енгелс преработиха критически Хегеловата диалектика, като взеха нейното рационално зърно, идеята за развитието чрез противоречия, чрез скокове. Процесът на формирането на техните философски възгледи се заключаваше в решителното освобождаване от Хегеловия идеализъм и в преминаването на позициите на материализма. В края на 30-те години Маркс и Енгелс принадлежаха към така наречените младохегелианци. Младохегелианците образуваха лявото крило на Хегеловата философия и бяха изразители на идеите на надигащата се радикална буржоазия, която се стремеше към изкореняването на феодализма в страната. На първите работи на Маркс и Енгелс (1841—1842 г.) лежи печатът на хегелианството. Но техните възгледи се отличаваха с това, че бяха проникнати от духа на революционно-демократична борба в защита на правата на народа. Това отличаваше от самото начало позициите на Маркс и Енгелс от позициите на останалите младохегелианци, които се отнасяха с пренебрежение към народа, бояха се от него и които скоро бяха подложени от Маркс и Енгелс на безпощадна критика.

Голямо значение за развитието на философските и политическите възгледи на Маркс имаше периодът, през който той работи в „Райнше цайтунг“ — орган на буржоазната антифеодална опозиция. Маркс придаде на

вестника боево революционно-демократическо направление. Работейки в „Райнише цайтунг“, Маркс се сблъсква със социалните противоречия на действителността, с редица икономически въпроси и вижда, че Хегеловата идеалистическа философия, влизайки в допир с живота, търпи поражение след поражение. Така, подхождайки идеалистически към един от актуалните въпроси на времето — към въпроса за свободата на печата, разглеждайки последната като израз на „свободния дух“, Маркс се убеждава, че печатът в действителност защитава интересите на едни класи против други, интересите на експлоататорите против интересите на народа. Не издържа също проверката на живота идеалистическото разбиране за държавата като олицетворение на всеобщия дух, на общите интереси на всички класи. Маркс се убеждава, че в действителност пруската държава, нейните закони и право защитават само интересите на богатите, а „беднякът бива принасян в жертва на узаконената лъжа“. Маркс започва да говори от името на трудещия се народ. „Ние искаме за бедните *обичайното право* . . . — пише той в една от ранните си статии. — Ние отиваме още по-далече и твърдим, че обичайното право по своята природа може да бъде *само* право на тази най-низша, обезправена, неорганизирана маса.“¹ Стъпка по стъпка Маркс се убеждава в приоритета на материалните отношения в обществото над идеалните отношения. В редица статии той показва, че преди всичко материалните интереси определят поведението на класите и социалните групи. В статиите по повод закона за кражбата на дърва той ярко разкрива ролята на държавата като оръдие на икономическите интереси на собствениците на гори. „ . . . Интересът на собственика на гората — пише Маркс — трябва да стане направляваща душа на целия механизъм.“² С безпощадна смелост той разкрива противоречието между господстващите класи и трудещите се маси: „ . . . ако в природния животински свят работните пчели убиват търтеите, то в духовния животински свят, напротив, търтеите убиват работните пчели — убиват ги, като ги изтощават с работа“. Скоро „Райнише цайтунг“ бива забранен заради неговото революционно направление. Маркс продължава да работи ин-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. 1, стр. 121.

² Пак там, стр. 138.

тензивно върху ревизирането на Хегеловата философия и формирането на своите материалистически възгледи.

По същия път самостоятелно върви Енгелс. В развитието на възгледите на Енгелс голямо значение има неговото пребиваване в Англия. По-късно, припомняйки си пътя на своето развитие, Енгелс пише: „Живеейки в Манчестер, аз просто непосредствено се сблъсках с обстоятелството, че икономическите факти, които в досегашните исторически съчинения не играят никаква роля или пък играят само някаква жалка роля, представляват поне в съвременния свят решаваща историческа сила...“¹

Огромно влияние върху формирането на философските възгледи на Маркс и Енгелс упражнява философията на Фойербах. Ярката и страстна критика, на която Фойербах подложил Хегеловия идеализъм, им помага да се отърсят от философския идеализъм и уверено да тръгнат по пътя на материализма. В своето съчинение „Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия“ Енгелс пише за книгата на Фойербах „Същност на християнството“, в която е изложена неговата материалистическа философия: „Трябваше да преживеем освободителното действие на тази книга, за да си съставим представа за това“, т. е. за ролята на Фойербах в освобождението от Хегеловия идеализъм. Енгелс нарича материализма на Фойербах „опосредствувашо звено“ между Хегеловата философия и марксистката философия. Но за разлика от Фойербах Маркс и Енгелс не отхвърлиха ценната страна на философията на Хегел — диалектиката, учението за развитието, а я преработиха в материалистически дух. По такъв начин немската класическа философия, особено диалектиката на Хегел и материализмът на Фойербах, бе един от най-важните теоретически източници на формирането на марксизма, на марксистката философия.

1844 година стана за Маркс и Енгелс повратният пункт, който завърши прехода от старите възгледи към новите. И двамата, вървейки поотделно по собствения си път, изработиха своите основни материалистически философски възгледи и станаха пролетарски революционери. В 1844 г. в списание „Дойч-францъозише ярбюхер“ Маркс и Енгелс едновременно публикуваха статии, в които изложиха своите нови възгледи.

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани произведения в два тома, т. II, стр. 390.

Това бе възмутиращ момент в историята на човешката мисъл. В течение на векове философията бе далеч от народа, от производителите на материални блага, чийто труд във всички времена е бил най-дълбоката основа на обществения прогрес. Нещо повече, болшинството философски системи на миналото виждаха в труда на народните маси най-малко плодотворна за развитието на обществото форма на човешката дейност. И ето настъпи момент, когато философията слезе от небето на земята. Марксистката философия видя решаващата роля на труда на народните маси в живота на обществото. В противовес на идеалистическата традиция тя обяви именно хората на труда за „солта на земята“. В своята статия „Към критиката на Хегеловата философия на правото“ Маркс задълбочено показва несъстоятелността на философския идеализъм, на идеалистическото разбиране на историята и провъзгласява световноисторическата роля на пролетариата като единствената сила, способна да донесе свобода на трудещото се човечество. Той заявява, че „философията намира в пролетариата своето *материално* оръжие . . . пролетариатът намира във философията своето *духовно* оръжие . . .“¹ По сполучливия израз на германския марксист Ф. Мериинг това означаваше, че философията се е ориентирала в пролетариата, а пролетариатът — във философията.

В 1842 г. става първата, а в 1844 г. — втората среща на Маркс и Енгелс и оттогава те ръка за ръка разработват съвместно диалектико-материалистическия миросглед. В написаните през 1844—1846 г. произведения „Светото семейство“ и „Немска идеология“ те подробно разглеждат философията на Хегел и Фойербах, разкриват техните силни и слаби страни, критикуват младохегелианците, разбиват тяхната идеалистическа теория, че „критически мислещата личност“ в историята е всичко, а народът е нищо, дават първия очерк на историческия материализъм².

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. I, стр. 413.

² Някои съвременни ревизионисти превъзнасят ранните произведения на Маркс и Енгелс; подценявайки техните основни зрели трудове. Те се опитват да разглеждат тези ранни трудове в духа на абстрактния идеалистически „хуманизъм“, заличавайки тяхното революционно съдържание. Но това е опит с негодни средства, защото още в тези ранни произведения основоположниците на марксизма твърдо стоят на позициите на революционния пролетариат.

Важна крачка в разработването на марксисткото учение изобщо и на диалектическия и исторически материализъм по-специално бе произведението на Маркс „Нищета на философията“. В този труд Маркс разбива дребнобуржоазната утопия на Прудон и разработва принципите на научния социализъм, основите на диалектическия материализъм и на материалистическото разбиране на историята.

Маркс и Енгелс не само работят върху формирането на своя нов мироглед. Тяхната главна цел е да съединят научния социализъм с работническото движение, да насочат стихийната борба на работниците в съзнателно революционно русло. В 1847 г. с тяхното активно участие възниква първата пролетарска организация — Съюзът на комунистите.

В 1848 г. се появява „Манифестът на комунистическата партия“, написан от Маркс и Енгелс по поръчение на Съюза на комунистите. В това знаменито произведение се съдържа не само програмата на пролетарската партия, но и е изложен новият мироглед, създаден от Маркс и Енгелс. Тук, писа Ленин, „с гениална яснота и яркост е обрисуван новият мироглед, последователният материализъм, който обхваща и областта на социалния живот, диалектиката, като най-всестранно и дълбоко учение за развитието, теорията за класовата борба и за световноисторическата революционна роля на пролетариата, творца на новото, комунистическото общество“¹.

До 1848 г. Маркс и Енгелс полагат основите на своето учение, включително и на философията. След 1848 г. започва дълбокото и всестранно разработване и развитие на това учение. Исторически жалон по този път е главният труд на Маркс — „Капиталът“, над който той работи през целия си живот и който е основното произведение на научния социализъм. Макар и икономическо произведение, „Капиталът“ има и несравнено философско значение. Маркс прилага в него диалектико-материалистическия метод при анализа на капиталистическата социалноикономическа формация, разкрива основните принципи на този метод, разработва въз основа на изследването на капитализма материалистическа теория на познанието и логика. Ленин пише, че макар Маркс за разлика от Хегел да не остави „Логика“ с голяма буква, т. е. специален

¹В. И. Ленин, Съч., т. 21, стр. 36.

труд по диалектика, той остави логиката на „Капиталът“. Ленин изтъква, че преди „Капиталът“ историческият материализъм е бил хипотеза, а благодарение на „Капиталът“, в който е дадено материалистическо обяснение на такава сложна формация като капитализма с всичките ѝ страни, историческият материализъм е станал проверена и неопровержима, единствено научна обществена теория.

Редица трудове, специално посветени на обосноваването и разработването на диалектическия и историческия материализъм, написва Енгелс. Такива са неговите знаменити книги „Анти-Дюринг“, „Лудвиг Фойербах...“, „Произход на семейството, частната собственост и държавата“ и др. произведения, в които въз основа на обобщаването на природознанието и историческата практика, въз основа на критиката на враждебните на марксизма философски течения е дадено дълбоко и ярко осветление на всички страни на марксистката философия — материализма, диалектиката, теорията на познанието, материалистическото разбиране на историята. Между тези произведения голямо значение има незавършеният труд на Енгелс „Диалектика на природата“. В този труд Енгелс предприема грандиозен опит въз основа на данните на съвременната му наука — математика, физика, химия, биология, космогония и т. н. — да покаже диалектическия характер на природата, да обоснове материалистическата диалектика като единствено правилния философски метод на съвременното природознание.

Основоположниците на марксизма разработват своята теория в тясна и неразривна връзка с организаторската революционна дейност, обобщавайки практиката на работническото движение.

В 1864 г. Маркс и Енгелс организират „Международното работническо дружество“ — I Интернационал. През цялата си дейност те водят борба за очистване на работническото движение от дребнобуржоазните идеи, от опортюнизма, за победата на научния социализъм.

В какво се състои същността на революционния преврат, който Маркс и Енгелс извършиха във философията? Кои са новите основни черти, които издигат марксистката философия над цялата предишна философия и определят нейната основна, качествена отлика от старите философски възгледи и системи?

2. Същност на революционния преврат, извършен от марксизма във философията

Маркс изразява решаващата особеност на диалектическия и историческия материализъм в една от първите скици на своя нов мироглед — „Тезиси за Фойербах“: „Философите само различно *обясняваха* света, но работата е да бъде той *изменен*.“

В този тезис е посочена една от основните отлики на марксистката философия от цялата предшествуваща философия. Разбира се, тези думи на Маркс не трябва да се тълкуват в смисъл, че всички стари философи само пасивно са съзерцавали света и че между тях не е имало революционни борци, които са се стремили да изменят обществените порядки. По-горе ние видяхме блестящата плеяда на френските материалисти от XVIII в., които водеха безпощадна борба против феодадалното закрепостяване на човека. Те искаха социални изменения и идеите, които прогласяваха, бяха философският увод към една от най-големите буржоазни революции, които нанесоха удар на феодализма. И при все това тезисът на Маркс точно определя същността на старата философия. Дори ония от предишните философи, включително и френските материалисти, които искаха обществени преобразования, считаха, че източникът на социалните злини — безправията на човека при феодализма, войните, мизерията, религиозната заблуда и т. н. — се корени в неправилното разбиране на света, на природата на човека и т. н. Съгласно техните схващания достатъчно било само да се изоставят погрешните възгледи и да се обясни правилно светът, да се схване правилно естествената и вечната — от тяхно гледище — природа на човека, за да може да се измени положението в обществото. Те не знаеха, че не само обществените порядки, но и лъжливите идеи, които те критикуваха, се коренят дълбоко в обективните исторически условия на материалния живот на обществото и че поради това само изменението на тези условия е единственият реален път на социалния прогрес.

Например френските материалисти рязко критикуваха религията, бореха се за освобождението на човека от религиозните възгледи, като правилно виждаха в това един от начините за разкрепостяването на човека. Но те мислеха, че религията може да бъде унищожена и че човекът

може да бъде освободен от нейния плен само с правилно обяснение на света, без преобразуването на материалните социални условия, които са почвата, подхранваща религията.

Затова в центъра на предишните философски системи се намираще не *практиката*, не революционно-практическата дейност на човечеството, която е единствено способна да преобразува света, а главно духовната дейност, съзерцанието, обяснението на света. В това марксизмът вижда главния недостатък на целия предшествуващ материализъм. Действителността, предметите, се казва в същите „Тезиси за Фойербах“, се вземат само като съзерцание, а не във връзка с практическата дейност.

В противоположност на тази философия марксистката философия придава решаващо значение на практически преобразуващата дейност на хората. Това не значи, че марксизмът принижява ролята на духовната дейност на човечеството. Именно Маркс, основоположникът на идеологията на пролетариата, е автор на знаменитото положение, което разкрива огромното значение на идеите в развитието на обществения живот. В споменатия по-горе труд „Към критиката на Хегеловата философия на правото“, в който Маркс излага своите нови възгледи, той изтъква, че „и теорията става материална сила, щом овладее масите“¹.

Но теорията става материална сила, когато е свързана с практиката, когато е подчинена на практиката и се опира на нея като на своя основа. Развитието на сетивните органи и на мозъка на човека, посредством които той познава природата и мисли, може да бъде схванато като резултат от труда, от практическата дейност на хората за преобразуването на природата.

Като критикуват в своите ранни трудове Хегеловата философия, която признавала за човешка дейност само духовната, умствената дейност, Маркс и Енгелс разкриват класовите корени на тази ограниченост. Придавайки главно значение в развитието на обществото на духовната дейност, идеалистическата философия отклонява погледите на трудещите се маси от материалните основи на тяхното робство. Идеализмът дори може да си позволи разкоша да подложи на критика социалното робство,

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. 1, стр. 407.

потисничеството. Но както показаха Маркс и Енгелс, това е „мнима критика“: идеализмът превръща реалното нещо в мислено нещо и го критикува като духовно явление. Затова и преодоляването на потисничеството също не излиза извън рамките на чистата мисъл.

Например Хегел твърдял, че „в основата на робството изобщо лежи това, че човек още не съзнава своята свобода...“ Несъмнено осъзнаването от човека на своето робско положение е крачка към свободата. Но в рамките само на съзнанието реалните окови не могат да бъдат разбити. Последователите на Хегел — младохегелианците, много говореха за „свобода“, за „еманципация“ на човека, но за единствен начин за освобождаване на човека те считаха философската критика на религията и моралното самоусвършенствуване на хората. Критикувайки ги, Маркс изтъква, че те са се научили от Хегел „на изкуството да превръщат *реални, обективни, съществуващи вън от мене* вериги в *изключително идеални, изключително субективни, изключително в мене* съществуващи вериги и поради това да превръщат всички *външни, сетивни битки* в битки на чистите идеи“¹.

В действителност реалните вериги на робството могат да бъдат унищожени по реален път, т. е. с практическа дейност, с борба. Материалната сила на потискането може да бъде преодоляна пак с материална сила. Пролетариатът бива принуден от самите условия на своето битие да прави разлика между *реален* и *въобразяем* живот, между *действителност* и *съзнание*. „... *Масовите комунистически работници, заети например в работилниците на Манчестер и Лион — писа Маркс, — не мислят, че е възможно да се избавят чрез „чисто мислене“ — с помощта само на разсъждения — от своите господари и от своето собствено практическо унижение. Те чувствуват много болезнено различието между битие и мислене, между съзнание и живот. Те знаят, че собственост, капитал, пари, наемен труд и други подобни съвсем не са призраци на въображението, а твърде практически, твърде конкретни продукти на самоотчуждението на работниците, които поради това трябва да бъдат премахнати също практически и конкретно, за да може човек да стане човек не само в мисленето, в съзнанието, но и в масовото битие, в живота.*“²

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. 2, стр. 89.

² Пак там, стр. 57.

Марксизмът е такава философия, която, като постави практиката в центъра на всички въпроси, посочи истинския, реалния път за *изменението* на света, изменение в името на освобождението на човечеството от социалния гнет. Затова марксистката философия се отличава със своята действеност, със своята насоченост към революционно-практическо преобразуване на природата и обществото. Тя също обяснява света, но не се ограничава с това: целият смисъл на нейното обяснение се състои в това, хората да разберат, че светът трябва да бъде не само обяснен, но и преобразуван. За главно средство за революционното преобразуване на обществото марксизмът счита установяването на диктатурата на пролетариата.

Марксизмът, марксистката философия въоръжава милионите хора на работническата класа и всички трудещи се, техния авангард — комунистическата партия, с познаването на законите за революционното изменение на света. По-рано философията бе достояние на тесен кръг от хора. Марксистката философия стана и с всеки ден става достояние на все по-широки маси, борещи се за социализъм. В нашия век световната история се движи към комунизма, а диалектическият и историческият материализъм е философската, теоретическата основа на това движение.

Световноисторическото значение на възникването на марксистката философия се състои по-нататък в това, че тя донесе решаваща победа на материалистическото, единствено научното направление във философията и създаде висшата форма на материализма — диалектическият материализъм.

Възникването на диалектическият материализъм бе закономерен резултат на многовековната борба между материализма и идеализма, а също между метафизиката и диалектиката. Материализмът от домарксовата епоха изигра огромна роля в борбата против философския идеализъм и религията. Неговите представители защитаваха позициите на науката, техните идеи не само обобщаваха теоретически постигнатите знания на своето време, но и даваха на природознанието мощни стимули за развитие. Обаче историческата ограниченост на домарксовия материализъм му попречи да спечели решаващото сражение с философския идеализъм и да утвърди окончателно принципите на материализма. Това беше метафизически, меха-

нистически материализъм, който неизбежно оставяше отворени вратички за идеализма. От позициите на метафизическия метод, който разглежда природата като съвкупност от замръзнали, неизменни неща, бе невъзможно да се обяснят задоволително единството на света, закономерната връзка и преходът от неорганичната към органичната природа, възникването на съзнанието и много други въпроси, които имат първостепенно значение за научния миросглед. Идеалистите се възползуваха от това, за да утвърдят вярата в бога, в свръхестествената сила, която уж управлява природата и човека.

Междувременно развитието на природознанието все повече и повече влизаше в противоречие с метафизическия миросглед. Новият период в природознанието от края на XVIII и началото на XIX век се характеризираше с проникването в науката на идеята за развитието, за връзката и взаимодействието между природните явления, на идеята за единството на света. Енгелс изтъква, че докато по-рано природознанието е било наука за завършените неща, в XIX век то станало „наука за процесите, за произхода и развитието на тези неща и за взаимната връзка, която свързва тези природни процеси в едно голямо цяло“¹.

Особено значение за победата на идеите за развитието в науката за природата имаха три големи открития в природознанието: откриването на растителната и животинската клетка, на закона за съхранението и превръщането на енергията и Дарвиновата теория за произхода и развитието на растителните и животинските видове. Тези открития разкриваха диалектическия характер на развитието на природата. Опирайки се на развитието на природознанието, марксизмът преодоля метафизическата ограниченост на стария материализъм, придаде на материализма диалектически характер.

Това бе огромна победа в историята на човешката мисъл: възникна философско учение, което разглежда цялата природа, от простите до най-сложните ѝ прояви, като единно цяло и обяснява научно всички процеси и явления със закономерното развитие на материята, с нейните собствени преходи от едно състояние в друго, от по-низши

¹ Ф. Енгелс, Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия, стр. 60.

форми в по-висши. Това означаваше пълно поражение на философския идеализъм, който паразитираше върху още неразрешените проблеми на науката и слабостите на метафизическия материализъм.

За създаването на висшата, диалектичката форма на материализма забележителна роля изигра използването на ценните страни на диалектичката метод на Хегел. Маркс и Енгелс преработиха неговата диалектика на материалистическа основа и създадоха нов диалектичски метод, който е инструмент на научното познание и революционното преобразуване на действителността. Както приложението на диалектиката в областта на материализма даде възможност да бъде преобразуван материализмът и да му се даде съвременен научен вид, така материалистическото преработване на диалектиката даде възможност да се създаде висшата и единствена научна форма на диалектиката — материалистическата, марксистката диалектика.

„В основата си моят диалектичски метод не само се различава от Хегеловия — отбелязва Маркс, — но е неговата права противоположност. За Хегел мисловният процес, който той под името идея превръща дори в самостоятелен субект, е деминург (т. е. творец. — *Ред.*) на действителното, което представлява само негова външна проява. За мен, напротив, мисловното не е нищо друго, освен материалното, пренесено в човешката глава и преобразувано в нея.“¹

Идеалистът Хегел отричаше развитието в природата, считайки, че може да се развива не материята, която той смяташе за инертна, а само духът, абсолютната идея. Марксистката философия неопровержимо доказва диалектичката характер на природата. Материалистическата диалектика, писа Енгелс, „става абсолютна необходимост за природознанието, напуснало областта, където бяха достатъчни неподвижните категории...“² Преминаването в наше време на все нови и нови представители на природознанието на позициите на марксистката диалектика пре-красно потвърждава тази мисъл на Енгелс.

По своему, прилагайки по идеалистически маниер идеята за диалектичкото развитие към обществото, Хегел смяташе, че след като достигне известно стъпало, разви-

¹ К. Маркс, „Капиталът“, т. 1, стр. 50.

² Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 224.

тието се прекратява. За такова стъпало той считаше тогавашната пруска феодална държава, която той искаше да обнови по буржоазен образец. Марксистката диалектика не поставя никакви граници на развитието на обществото, както и на развитието на природата. Тя се насочва не само към миналото, но и към настоящето и бъдещето и разкрива безграничните възможности за развитието на човечеството. Тази особеност на материалистическата диалектика, свободна от ограничеността на идеалистическата Хегелова диалектика, е израз на гледището на най-революционната класа — пролетариата.

Като приложи материалистическата диалектика в областта на човешкото мислене, марксизмът разработи дълбоко и последователно научно учение за познанието, теорията на познанието на диалектическия материализъм. Заслугата на предшествувания марксизма материализъм беше признаването на мисленето, на познанието за отражение на обективно съществуващия външен свят. Но той не разбираше диалектическата същност на познанието, не подхождаше към познанието като към процес на развитие, не виждаше сложната преработка на данните на действителността в мисленето, мислеше с неподвижни понятия и категории, не поставяше практиката в центъра на гносеологията.

Марксистката философия, диалектико-материалистическата логика за пръв път в историята на философската наука разкри върху материалистическа основа цялото богатство на процеса и формите на познанието, издигна практиката като единствения достоверен критерий за истинността на познанието. Теорията на познанието на диалектическия материализъм е едно от най-забележителните постижения на човешката мисъл.

Марксизмът донесе решаваща победа на философския материализъм не само с това, че го преобразува в по-висша форма — диалектическия материализъм, но и с това, че го разпростря върху обясняването на обществения живот. Преди Маркс и Енгелс обществената теория бе непристъпна крепост на идеализма. Всички философи бяха убедени, че в живота на обществото определящо значение имат идеите, човешките мнения, борбата между тях. Разбира се, отделни елементи на материалистически подход към обществото могат да се намерят във възгледите на редица предшественици на марксизма: и у френските

материалисти, и у френските историци от началото на XIX век — Тиери, Гизо, Миние, и у прогресивните английски икономисти, и у Фойербах и Хегел, и у социалистите-утописти. Но това бяха догадки, които не променяха общото положение — пълното господство на идеализма в областта на историята.

Маркс и Енгелс победиха идеализма и в тази област, като приложиха диалектическия материализъм към обществения живот, и създадоха теорията на историческия материализъм. Основното значение на тази теория се състои в това, че тя превърна учението за обществото, за неговите закони в наука, способна както и другите науки да дава точни знания и предвиждане.

Важна роля в създаването на теорията на историческия материализъм изигра изследването на капиталистическото общество. Капитализмът и класовата борба между пролетариата и буржоазията разголиха като никоя друга формация противоположните *материални* интереси, които лежат в основата на антагонизма на всяко класово общество. Буржоазната епоха, писаха Маркс и Енгелс в „Коммунистическия манифест“, „опрости класовите противоречия“; „тя замени експлоатацията, прикрита с религиозни и политически илюзии, с открит, безсрамна, непосредствена, бездушна експлоатация“. Дълбокият обективен анализ на капиталистическия строй опровергаваше идеалистическото разбиране на историята и водеше към безспорния извод, че не разумът, нито идеите, а материалните потребности, икономическите отношения са главната движеща сила в развитието на обществото.

Изследването на движещите сили на капиталистическото общество хвърляше светлина и върху цялата минала история. Анатомията на буржоазния строй стана в известна степен ключът за анатомията на цялото предидущо обществено развитие.

Маркс и Енгелс доказаха, че в развитието на обществото, както и в природата, действуват обективни, независими от съзнанието и волята на хората закони. Те откриха общите закони на всеки обществен процес, които образуват съдържанието на историческия материализъм.

Като създаде диалектическия материализъм, марксизмът измени характера на философията, нейния предмет. Той завинаги ликвидира претенциите на философията да бъде „наука на науките“, т. е. да обхваща в себе си всич-

ки науки, всички отрасли на знанието в качеството на отделни страни и части на философията. Диалектическият материализъм разкрива материалната същност на света, дава учение за най-общите закони за развитието на природата, обществото и мисленето, теория на познанието и метод, които въоръжават с правилен подход към обясняването на действителността и нейното революционно-практическо преобразуване.

Такива са накратко основните черти на революцията, която бе извършена от Маркс и Енгелс във философията и която доведе до възникването на диалектиическия и историческия материализъм — единствения научен мироглед на нашето време.

3. Творческият характер на марксистката философия и нейното развитие от В. И. Ленин

Една от основните особености на създадената от Маркс и Енгелс философия — диалектическият и историческият материализъм — е нейният творчески характер. Отразявайки с най-голяма точност обективния свят, неговото развитие и изменение, тя сама се развива, обогатява и конкретизира с изменението на историческите условия, с възникването на нови данни на науката. Няма нищо по-чуждо за марксизма и марксистката философия от представата за теорията като съвкупност от догми, замръзнали истини. Догматизмът и духовното закостеняване противоречат на марксистката диалектика и на нейния принцип за вечното и непрекъснато движение.

Диалектическият и историческият материализъм е основан на изучаването и обобщаването на данните на всички конкретни области на човешкото знание и на целия исторически опит от развитието на обществото. Ясно е, че марксистката философия не може да отминава най-новото развитие на науката и общественно-историческата практика. За да изпълнява успешно своята роля на мироглед и на метод на изследване на действителността, на инструмент на познанието и на практическата дейност, марксистката философия трябва да взема под внимание новите постижения на науката и практиката, постоянно да ги обобщава и върху тяхната осюва да конкретизира, да обогатява своите принципи и положения.

Известната максима на Гьоте: „Суха е, приятелю, теорията, но зелено е дървото на живота“, е вярна дотолкова, доколкото изразява приоритета, първенството на живота пред теорията, на самата действителност пред нейното духовно отражение. Но и теорията може нито за миг да не губи своята сила и свежест, ако държи сметка за никога непрекъснатото се развитие на живота и сама се развива заедно с него. Именно такава е марксистката теория, марксистката философия.

След смъртта на Маркс и Енгелс марксизмът изобщо и диалектическият и историческият материализъм като негова философска основа бяха творчески развити в трудовете на В. И. Ленин. С името на Ленин е свързана нова епоха в развитието на марксизма, която започва на границата между XIX и XX век. Капитализмът навлезе в своя последен, империалистически стадий на развитие. В тази нова епоха се извършва процес на загиване на капитализма и на формиране на новото, социалистическото общество. Сравнително бавното, еволюционно развитие на обществото в епохата на Маркс и Енгелс се сменя от бързо, конфликтно, революционно развитие. По нов начин се поставиха задачите на пролетариата и неговата партия, проблемите на стратегията и тактиката на революционното движение. Опортюнистическите водачи на II Интернационал не държаха сметка за всички тези основни изменения в новия исторически период и вместо революционна борба водеха политика на съглашение с буржоазията, на притъпяване, на замазване на изострилите се противоречия на капитализма.

Засилването на политическата реакция, характерно за империализма, намери израз и в областта на буржоазната философия. Идеолозите на империализма се стремят да съкрушат материализма, реставрирайки най-реакционните форми на идеализма от миналото. Проповядвайки по думите на Ленин хиляда пъти по-дребнав и по-шъл идеализъм от Хегеловия, те водят борба против омразната им диалектика, тази „алгебра на революцията“, опитвайки се по всякакъв начин да укрепят метафизиката. В опашката на буржоазната философия се влачи ревизионизмът, представителите на който се борят против диалектическият материализъм и безприщно считат за възможно съединяването на марксизма с една или друга разновидност на идеализма.

Философските проблеми в новия период излязоха на преден план не само във връзка с изострянето на социалните противоречия, но и във връзка с бързото развитие на науката, особено на физиката. От края на XIX век физиката преживява истинска революция. Откриването на електроните, на радиоактивността, на превръщането на химическите елементи и други велики открития извършиха преврат в господстващите преди това представи за материята и нейните свойства. Разрушаването на старите възгледи за материята, които почиваха на механистическия материализъм, предизвика идеалистически колебания сред физиците. Идеалистите не пропуснаха да се възползват от тези колебания. Идеализмът паразитира не само върху „белите петна“ — празнотите в човешкото знание. Той се опитва да изтълкува в своя дух и постиженията на науката, които потвърждават диалектическия материализъм. Махизмът — едно от разпространените течения на субективния идеализъм от края на XIX и началото на XX век — се опита да изтълкува идеалистически най-новите открития на физиката. Махистите представяха своя субективен идеализъм за някаква „неутрална“ философия, стояща над борещите се помежду си лагери във философията — материализма и идеализма. Необходимо бе да се даде сражение на идеализма и да се обобщят материалистически най-новите открития във физиката, в съвременното природознание изобщо.

По такъв начин както икономическите и политическите условия в новия исторически период, така и новите постижения на природознанието изискваха по-нататъшно творческо развитие на марксизма и марксистката философия. Тази работа се падна на Ленин и неговите ученици. Ленин разви и трите съставни части на марксизма — философията, политическата икономия и научния социализъм, издигна ги на по-високо стъпало, отговаряйки на насъщните и животрептящи въпроси, възникнали в ново време. Както отбелязва И. В. Сталин, ленинизмът е пряко продължение на марксизма в новите исторически условия — в епохата на империализма и пролетарските революции¹, в епохата на гибелта на капитализма и изграждането на социалистическия свят. Марксизмът-лени-

¹ Виж *И. Сталин*, Въпроси на ленинизма, стр. 3.

низмът е единно неразривно цяло, велико съвременно учение на работническата класа и нейната комунистическа партия.

Не случайно, а закономерно родината на ленинизма бе Русия. От началото на XX век Русия стана центърът на световното революционно движение. Още през 80-те години на XIX век марксизмът в Русия бе един от силните опорни пунктове на международния марксизъм. Голяма заслуга има за това Плеханов, който даде ценен принос за защитата, пропагандата и развитието на марксисткото учение, особено на марксистката философия. Плеханов майсторски разобличаваше философския идеализъм от всички нюанси, включително и субективно-идеалистическата теория на руските народници, разчиствайки място в освободителното движение в Русия за марксисткото учение. Неговите трудове по история на философията, по диалектически и исторически материализъм, макар и не лишени от редица недостатъци и грешки, са една от най-ярките страници на историята на развитието на марксистката философия. Но Плеханов не можа да развие марксизма съобразно с условията на епохата на империализма, с изискванията на руското и международното революционно работническо движение. Междувременно в Русия назряваше буржоазнодемократическата революция, която имаше тенденцията да прерасне в пролетарска революция. Работническата класа в Русия първа разкъса веригата на империализма и в 1917 г. извърши социалистическа революция, която сложи началото на нова историческа ера. Ленинизмът израсна именно върху основата на обобщаване опита на руското революционно движение и на международното движение на пролетариата в новия исторически период.

Подобно на Маркс и Енгелс, Ленин развиваше марксистката философия в тясна връзка с потребностите на движението на работническата класа, в борба против враговете на марксисткия мироглед. Ленин основа в Русия марксистка партия от нов тип — комунистическата партия. Под ръководството на тази партия работническата класа в Русия създаде първата социалистическа държава в света. Ленин всестранно разви по-нататък марксизма върху основата на теоретическото обобщение на гигантския опит от борбата на народните маси за социализъм.

Новото, което Ленин направи за развитието на диалектическия и историческия материализъм, може да се характеризира накратко със следните черти. Като обобщени от позициите на марксистката философия великите постижения на науката, особено на физиката от края на XIX и началото на XX век, Ленин не само разобличи идеалистическата, махистка фалшификация на тези открития, но и разви учението на диалектическия материализъм в светлината на новите постижения на природознанието. Ленин изпълни задачата, за която говореше Енгелс, а именно, че материализмът трябва да взема нов вид във връзка с новите велики открития на природознанието. В своя труд „Материализъм и емпириокритицизъм“ Ленин конкретизира и въз основа на новите постижения на науката разви по-нататък всички основни въпроси на диалектическия материализъм. Такива са въпросите за материя и движение, за пространство и време, за причинност, свобода и необходимост, за диалектическия характер на развитието, теорията на отражението и други проблеми. Ленин даде ръководни философски идеи, които осветляват пътя на съвременното природознание. Достатъчно е да се посочи например Лениновото положение, че диалектическият материализъм не признава никаква неизменна материална същност, абсолютна субстанция и че електронът е също така неизчерпаем, както и атомът. Това положение, изказано от Ленин преди експерименталното доказване на факта за изменчивостта и превръщаемостта на електроните, по-късно бе блестящо потвърдено и днес е един от крайъгълните камъни на съвременната физика.

В ново време извънредно остро бяха поставени въпросите на гносеологията, на теорията на познанието. В книгата „Материализъм и емпириокритицизъм“ Ленин изтъква, че Маркс и Енгелс „обръщаха най-голямо внимание на доизграждането на материалистическата философия до горе, т. е. не на материалистическата гносеология, а на материалистическото разбиране на историята“¹. Развитието на най-новото природознание, разрушаването на старите физически възгледи за материята наложиха разработването на теорията на познанието, разрешаването на редица гносеологически проблеми. Това бе толко-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 348.

ва по-важно, защото, както изтъква Ленин, буржоазната философия почна „да се специализира“ в гносеологията и „обръщаше внимание предимно на защитата или възстановяването на идеализма долу, а не на идеализма горе“¹.

В своя труд „Материализъм и емпириокритицизъм“ Ленин всестранно разработи теорията на познанието на диалектическия материализъм като теория на отражението на обективно съществуващия свят. Той показва сложния диалектически характер на историческия процес на развитието на познанието, обоснова диалектиката на абсолютната и относителната истина. Показвайки, че диалектиката е теория на познанието, Ленин даде образец на анализ и обобщаване новите данни на науката от позициите на марксисткия метод, разкри неговите нови страни и отсенки, богатството на неговите подходи към природните явления.

Ленин винаги е обръщал изключително внимание на по-нататъшното развитие на марксисткия диалектически метод. И това е естествено. Само на базата на материалистическата диалектика и на нейното творческо приложение можеше да се осъзнаят и отразят в политиката, в стратегията и тактиката на пролетарската партия новите особености на епохата — епоха на бурно рушене на старото и на раждане на новото. Ленин водеше последователна борба против вулгарно-еволюционистките теории на реформистите и опортюнистите, които ревизираха марксистката диалектика. Не само неговите специални философски работи, но и трудовете, посветени на икономически, политически и тактически проблеми, представляват скъпоценна съкровищница от идеи, мисли по въпросите на диалектиката.

В навечерието и в периода на Първата световна война Ленин се зае специално с изследването на материалистическата диалектика, на диалектическата логика. В изследването на диалектиката Ленин търсеше и намираще методологически подходи за разрешаването на най-сложните въпроси на онова време. Резултат от тази работа бяха Лениновите „Философски тетрадки“, посветени предимно на проблемите на диалектиката. Макар „Философски тетрадки“ да не са завършено произведение, трудно е да се оцени тяхното значение за творческото разви-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 348.

тие на материалистическата диалектика. В тях не само са формулирани редица дълбоки положения на марксисткия метод, но и е набелязана цяла програма за по-нататъшното развитие на диалектиката като наука. Особено голямо значение имат Лениновите указания за необходимостта от разработване на диалектиката като логика и теория на познанието.

Истински философски шедьовър е малкият набросък „Към въпроса за диалектиката“, в който в сбита форма Ленин обобщава резултатите от своята работа над въпросите на диалектиката.

Голям е приносът на Ленин в развитието на марксистката социология, теорията на историческия материализъм. Той считаше историческия материализъм на Маркс за най-голямо завоевание на научната мисъл. Самият Ленин не само отстояваше и защитаваше това завоевание от всевъзможните врагове на марксизма, но и умножаваше неговото богатство, използвайки материалистическото разбиране на историята за изследване на новите въпроси на общественото развитие. В неговите трудове са обобщени всички страни на сложния обществен процес в епохата на грандиозни социални конфликти и преврати и са направени велики научни открития, които осветляват пътя на милиони хора, борещи се за новия живот. Особено много място отделя Ленин на въпроса за ролята на народните маси и комунистическата партия като техен авангард в епохата на пролетарската революция и социалистическите преобразувания.

След Ленин философията на марксизма бе развита по-нататък от неговите ученици, включително и забележителния марксист Сталин. Въпреки редица недостатъци и грешки, свързани с култа на личността в последния период от живота на Сталин, неговите трудове са ценна придобивка на марксистката мисъл. Марксистката теория се развива творчески от ръководителите на Комунистическата партия на Съветския съюз. В речите и статиите на ръководителите на партията, в материалите на конгресите, пленумите на ЦК на Комунистическата партия на Съветския съюз по въпросите на икономиката, политиката и културата, в трудовете на теоретическите кадри на партията е обобщен световноисторическият опит на революционното движение и на социалистическото преобразуване на обществото.

Марксизмът и марксистката философия се развиват творчески и от другите комунистически и работнически партии, от техните ръководители и дейци въз основа на историческия опит на великата китайска революция и на строителството на социализма в народнодемократичните страни, на съвременния опит от борбата за социалистическа революция в страните, в които господстваща класа е още буржоазията.

Фалшификация на действителното положение и клеветата срещу марксизма са твърденията на ревизионистите от различните оттенъци, че през последните десетилетия марксизмът спрял в своето развитие и едва ли не се вкостенил. Подобни твърдения, които се маскират с грижа за развитието на марксизма, в действителност са продиктувани от чужди на марксизма цели. Съвременният ревизионизъм се стреми да приспособи марксизма към вкусовете и потребностите на буржоазията, да заличи от марксизма неговото революционно съдържание — учението за социалистическата революция и диктатурата на пролетариата. А тъй като философската основа на марксистко-ленинското учение за социалистическата революция и диктатурата на пролетариата е диалектическият материализъм, то естествено съвременните ревизионисти, така както и Е. Бернщайн, К. Кауцки, А. Богданов и др., се опитват да ревизират марксисткия философски мироглед. Макар редица съвременни ревизионисти да признават на думи диалектиката, на дело те ѝ изменят, свеждайки диалектиката до софистика. При анализирането на явленията на съвременността ревизионистите от наши дни замазват основното противоречие на съвременната епоха — противоречието между световната система на капитализма и световната система на социализма, а вътре в капиталистическите страни — противоречието между пролетариата и буржоазията. Съвременният ревизионизъм се смъква на позициите на реформизма. По такъв начин съвременните ревизионисти фактически заменят революционната диалектика с полската теория за еволюцията. Ето защо борбата за революционния марксизъм в съвременните условия изисква непрекъснатата борба с философския ревизионизъм — проводник на буржоазните идеи в областта на философския мироглед.

Марксизмът-ленинизмът като творчески развиващо се учение никога още не е преживявал такъв триумф,

както в съвременната историческа епоха. Това важи и за марксисткия философски мироглед. Силата и жизнеспособността на всяко философско учение се проверява с това, доколко то се потвърждава от практиката и доколко е способно да се развива творчески, да обобщава, да асимилира и преработва новия опит и по този начин да служи на потребностите на обществения прогрес. От момента на възникването на диалектико-материалистическия мироглед минаха малко повече от сто години. По своето значение тези сто и няколко години са равни на много столетия от миналото развитие. През това време станаха грандиозни исторически събития, които измениха облика на обществото. Науката постигна гигантски успехи, като направи множество открития. Колко буржоазни „теории“ и философски школички възникнаха през този период и безславно бяха предадени на забравя! А марксисткото учение, мирогледът на работническата класа не само не бе засегнат от огромните изменения на времето, но, напротив, непрекъснато се обогатяваше с нови знания и практически опит, не преставайки нито за миг да бъде могъщ идеен двигател на съвременното развитие.

Къде се крие „тайната“ на тази неизчерпаема жизнеспособност на марксизма? Ленин даде кратък, но изчерпателен отговор на този въпрос: „Учението на Маркс е всецяло, защото е вярно.“ Истинността на диалектическия и историческия материализъм, както и на марксизма-ленинизма изобщо, е неопровержимо доказана от световноисторическата практика на победоносната борба на работническата класа за социализъм.

ЧАСТ ПЪРВА

ДИАЛЕКТИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИЗЪМ

ГЛАВА IV

МАТЕРИЯ И ФОРМИ НА НЕЙНОТО СЪЩЕСТВУВАНЕ

В предишните глави е определен предметът на марксистката философия и е показано как исторически се е подготвяла, как е възникнала и се е развивала тази философия. Необходимо е сега да преминем към системно излагане основите на марксистката философия, на диалектическия материализъм. Изходен пункт на диалектическия материализъм е признаването на обективното съществуване на вечно движещата се и развиваща се материя, на природата. Поради това ще разгледаме отначало що е материя и какви са формите на нейното съществуване.

1. Материя

Нас ни заобикалят безброй много тела, които имат най-разнообразни свойства. Едни от тези тела спадат към живите същества, други не проявяват абсолютно никакви признаци на живот; едни са твърди, други — меки или течни; едни са нищожно малки и леки, други имат гигантски размери и са невъобразимо тежки; някои тела имат електрически заряд, а други нямат и т. н. и т. н. Всички тия неща в своята съвкупност образуват това, което се нарича природа. Колкото и да се различават природните тела едно от друго — на всички тях е свойственото, че те съществуват във и независимо от съзнанието, усещането, духа. Че това е действително така — показват

жизненият опит на всеки човек, практиката на цялото човечество, данните на науката.

Природознанието например доказва неоспоримо, че нашата планета не всякога е била такава, каквато е сега. Преди много време Земята е била в такова състояние, при което е била напълно изключена възможността за съществуване не само на човека с неговите усещания и съзнание, но и на каквито и да било други живи същества. Този именно факт означава, че Земята, Слънцето, слънчевата система, природата изобщо съществуват във и независимо от каквото и да било съзнание. Съзнанието на човека е възникнало едва на определено стъпало на развитието на природата като неин продукт. И никакво друго, „надчовешко съзнание“, „абсолютно съзнание“ или „абсолютен дух“ няма и не може да има. Съобразно с това материалистическата философия учи, че природата, материята е първична, а духът, съзнанието — вторично. Когато телата на заобикалящия ни свят така или иначе въздействуват върху нашите сетивни органи, те предизвикват съответни усещания — за светло или тъмно, топло или студено, грапаво или гладко, сладко или кисело и т. п.

Обобщавайки резултатите от дългото историческо развитие на философията и природознанието, обобщавайки данните на практиката, философският материализъм постепенно е изработвал понятието *материя*.

Обикновено едно понятие се определя, като се подвежда под някакво друго, по-широко понятие. Например, когато казваме: глухарчето е растение, ние подвеждаме по-тесното понятие — „глухарче“ — под по-широкото понятие — „растение“. По-друго е, когато се касае за такива пределно широки понятия на теорията на познанието като материя и съзнание. Тук, изтъква Ленин, „не може, по същество не може да се даде друго определение на двете последни понятия на гносеологията, освен да се посочи кое от тях се взема за първично“¹.

Научно определение на понятието материя даде В. И. Ленин в своя труд „Материализъм и емпириокритицизъм“: „Материята е философска категория за означаване на обективната реалност, която е дадена на човека в неговите усещания, която се копира, фотографира, отразява от нашите усещания, съществувайки независимо от тях.“²

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 146.

² Пак там, стр. 128.

В това определение е изразена същността на материалистическия мироглед, противоположността на материализма по отношение на идеализма, както и по отношение на агностицизма.

Да вземем например субективния идеализъм. Макар субективните идеалисти да говорят много и охотно за различие между субективното и обективното, психическото и физическото, същност на субективния идеализъм е *отъждествяването* на всичко реално, обективно, физическо с усещанията, *свеждането* на всичко до усещанията. Така че усещанията на субекта се признават за единствено съществуващо нещо. Съобразно с това Бъркли, Мах и други субективни идеалисти твърдяха, че всички неща от заобикалящия ни свят не са нищо друго освен „комбинации“ или „комплекси“ от усещания; че обективното е това, което е постоянно в усещанията на човека, или това, което е общо в усещанията на редица хора, което е „общоважимо“. В противоположност на това фундаментална основа на определението на материята, дадено от В. И. Ленин, е принципното *разграничаване* на външния свят, на всички негови неща, на заобикалящата ни действителност, от една страна, и на усещанията — от друга. Първите не са тъждествени на второто, не могат да се свеждат до него. Обективното — това не е най-устойчивото в усещанията на човека, нито това, което е еднакво в усещанията на редица хора, както твърдят субективните идеалисти, а онова, което съществува *вън* от каквито и да било усещания. Прокарването на строга и ясна разлика между обективна реалност и усещания субективните идеалисти обявяват за „удвояване на света“, за „дуализъм“, за отстъпление от монистическия възглед за света. Но това обвинение в дуализъм, в отстъпление от монистическия възглед за света е съвсем несъстоятелно. Макар в това определение да се прави строго и решително разграничение между материя и усещания, в него съвсем не се твърди, че материята и усещанията представляват някакви две съвсем независими „начала“ или две „същности“, които образуват основата на две отделени една от друга категории явления, на два свята. Усещанията не са противостояща на материята самостоятелна, независима „същност“, а копие, фотография, отражение на материята. Това отражение съществува в материята и благодарение на материята. С това се установява, че мате-

рията е *източник на усещанията*. Субективните идеалисти провеждат своя „монизъм“ така, че обявяват материята за сведена до усещанията. Това, разбира се, е мним, чисто словесен монизъм, тъй като в действителност да се сведе материята до усещанията е невъзможно, и в практическия живот субективните идеалисти са принудени да допускат мълчаливо не само съществуването на собствените си усещания, но и съществуването на другите хора, съществуването на заобикалящия ни материален свят. А тъй като истинският характер на отношението между усещанията и материалния свят при това остава неразкрит, то във възгледите на субективните идеалисти възниква крещящо противоречие, което обръща с главата надолу целия техен измислен „монизъм“.

Определението на материята, дадено от В. И. Ленин, е точен израз на последователния монизъм, който дава цялостен възглед за света.

Субективните идеалисти отричат съществуването на Земята, на природата, на физическия свят без човека. А обективните идеалисти се придържат към възгледа, че природата, физическият свят съществува без човека, без неговите лични усещания. Но от това обективният идеализъм не престава да бъде идеализъм, не става материализъм. Макар обективният идеализъм да не поставя материалния свят, природата в зависимост от усещанията на отделния човек, той прави света — природата, напълно *зависим* от „психиката изобщо“, от някаква „абсолютна идея“ и пр., като нещо, което *произвежда* природата. Но „психичното изобщо“, „абсолютната идея“ и пр. — това са, както изтъква В. И. Ленин, пак усещанията на човека, неговата мисъл, неговото съзнание, само че откъснати от човека и превърнати във фантастична абстракция. Така че положението за *независимост* на обективната реалност от усещанията, съзнанието, духа, което представлява ядрото на даденото от В. И. Ленин определение на материята, е насочено изцяло и против обективния идеализъм.

Идеалистите се опитват да обосноват отказа си да признаят обективната реалност с това, че на човека са дадени само собствените му усещания. А да се говори за нещо, лежащо извън усещанията, според тях значи да се напуска почвата на реалните факти, да се излиза извън пределите на опита. Следователно ние сме познавали са-

мо собствените си усещания. Да се отива по-далеч от тях било недопустимо. Оттук именно се прави изводът, че усещанията са единствената реалност. Твърдението, че на човека били дадени само усещанията, т. е. че човек има само собствените си усещания, е основната изходна предпоставка на идеализма, приемана чисто догматично. Определението на понятието материя, дадено от В. И. Ленин, отхвърля тази догма на идеализма. В това определение се подчертава изключително важната мисъл, че човек усеща и възприема *не* усещанията и възприятията, а нещата и явленията на материалния свят, т. е. че в усещанията на човека е дадена *материята*.

Положението, че материята *е дадена* на човека в неговите усещания, слага край и на вечните съмнения на агностиците дали съществува външен свят или не, тъй като с това се изяснява погрешността на изходната предпоставка, че са ни дадени само усещанията, която агностикът приема заедно с идеалиста и от която той не прави окончателна крачка нито към идеализма, нито към материализма, а се колебае между тях. Като подчертава, че в усещанията обективната реалност се копира, фотографира, отразява, В. И. Ленин показва в своето определение безкрайните възможности за познаване на материята.

Това определение се отличава с още една много важна особеност: то е всеобщо и всеобхватно и не е свързано с признаването само на някакви определени видове материя, известни в даден момент и притежаващи само определени физически или химически свойства. Такова обобщение стана възможно в резултат на продължителното развитие на природознанието и философията. Както изтъкнахме в глава II, древногръцкият философ Талес отъждествявал материята с водата, Анаксимен считал за начало на всичко въздуха. Демокрит виждал първоосновата в атомите. По подобен начин разглеждаха материята и много философи и природоизпитатели през XVIII и XIX в., които считаха атомите за неизменни, неделими и непроницаеми частици. Но стъпка по стъпка се изясняваше необходимостта да бъде освободено понятието материя от ограниченията, свързани с исторически преходното равнище на знанието за строежа на материята и за нейните физически свойства.

Рано или късно стремежът да се припишат на материята „абсолютни“, веднаж завинаги дадени физически

свойства (например неделимост, неизменност) трябваше да влезе в рязко противоречие с онова, което съществува фактически в природата. Така и стана в края на ХІХ и началото на ХХ в., когато физиката преживяваше период на бурно революционно развитие. Благодарение на откриването на радиоактивността, което свидетелствува за разпадането на атомите, рухна господствувалата векове наред представа за неизменност и неделимост на атомите. Откриването на електрона — най-малката частица с електрически заряд, влизаща в състава на атома и съществено отличаваща се от атома, с който метафизическите материалисти единствено свързваха понятието материя, даде на идеалистите повод да говорят, че атомът се „дематериализирал“.

Именно по това време в обстановка на остра борба с идеализма В. И. Ленин даде приведеното по-горе определение на материята. В това философско определение общото понятие материя се оказва свободно от задължителната връзка с едни или други конкретни физически свойства, присъщи на материалните обекти само в определени условия, в определени състояния. Благодарение на това стана ясно, че въпросите — дали атомът се състои само от електрони, или от някакви други частици, дали неговата маса се променя при различни условия, или си остава постоянна, и пр. — не могат да засегнат философското понятие материя, „Защото — както подчертава В. И. Ленин — *единственото* „свойство“ на материята, с признаването на което е свързан философският материализъм, е свойството *да бъде обективна реалност*, да съществува във и от нашето съзнание.“¹

Разработването на това извънредно важно положение изигра изключително голяма роля не само в развитието на марксистката философия, но и в развитието на природознанието.

Разкриването на факта, че в състава на атомите влизат електрони, чиито свойства се отличават твърде много от свойствата на атома, постави естествознателите в затруднително положение пред натиска на идеалистите, които твърдяха, че „материята се заменя с електричество“, че „материята изчезва“. В. И. Ленин напълно премахна това затруднение и със своето определение на

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 272.

материята като обективна реалност показва несъкрусимостта на материализма. Дали по физическите си свойства електронът прилича или не на обикновеното вещество, дали свойствата му в дадени условия са неизменни или не — всичко това няма значение за решаването на основния въпрос на философията. Основен въпрос, който разделя главните философски направления и от решението на който зависи тяхната съдба, е въпросът, дали електроните или други частици са обективна реалност, дали те съществуват във и независимо от съзнанието. На този въпрос природознанието дава твърд и окончателен отговор: да! А щом това е така, твърденията за „дематериализация“ на атома, за „заменяване“ на материята с електричество и други подобни са просто безсмислени, тъй като електронът е само особен вид материя, който притежава особени свойства.

След откриването на превръщането на електрона и позитрона във фотони (светлинни частици) идеалистически мислещите физици заговориха за „анихилация на материята“, което означава „превръщане на материята в нищо“. Но откриването на това явление, както на времето и откриването на електрона, не само не опроверга материализма, но отново блестящо показва правотата на диалектико-материалистическото схващане за материята. Нима фотоните, в които се превръщат електронът и позитронът, са нищо? Нима те не са обективна реалност, съществуваща във и независимо от съзнанието?

На тези въпроси съвременната физика дава ясен и определен отговор: светлинните частици, фотоните, са частици материя, макар да се отличават от електроните и позитроните по редица физически свойства. Подобно на всички видове материя те съществуват във и независимо от съзнанието. Както се изясни, съществува и обратен процес: превръщане на фотоните в двойки частици: електрон — позитрон. Така че ние имаме пред себе си не „изчезване на материята“, а процес на взаимно превръщане на различните видове материя един в друг. Така още и още веднаж науката потвърди истината на диалектическият материализъм за вечността, неунищожимостта на материята.

Но може да възникне въпрос: макар всеки от електроните и фотоните да съществува във и независимо от съзнанието, нито един от тях поотделно не се възприема

от нашите сетивни органи; може ли поради това да бъдат считани те за „дадени в усещането“ и може ли следователно да се разпростира върху тях определението на материята, дадено от В. И. Ленин? Да, безусловно може и трябва. Работата се състои в следното. Споменатото определение съвсем не е свързано с това, *по какъв* именно *начин* един или друг материален обект трябва да въздействува върху нашите сетивни органи, предизвиквайки в нас съответно усещане. Тъй както диалектико-материалистическото схващане за материята не е свързано с признаването на каквито и да било определени видове материя, които притежават веднаж загинаги определени физически или химически свойства, то не е свързано и с твърдението, че всички видове материя притежават способност да въздействуват непосредствено върху нашите сетивни органи при пряк контакт с тях. Това въздействие може да бъде и опосредствувано чрез някакви други материални обекти, които преобразуват действието на такива видове материя във форми, непосредствено възприемани от нашите сетивни органи.

По същество в практическия живот ние постоянно прибегваме до такива материални обекти-посредници, които съединяват нашите сетивни органи с други тела, чието въздействие ние възнамеряваме да възприемем, но които по една или друга причина не са или не могат да бъдат в контакт с нашето тяло. Така например, когато гледаме Слънцето и го възприемаме сетивно, то въздействува върху нас посредством оня материален обект, който се нарича светлина. Когато чуваме гласа на човек, намиращ се на известно разстояние от нас, той ни е даден чрез намиращия се между нас въздух, който се привежда в трептене. Отдалеченият от нас човек, когото ние виждаме и чуваме, ни е даден и посредством светлината, и посредством въздуха.

Фактически същото е и в случая с електроните и фотоните. Те могат да бъдат възприети посредством специално създадени за тази цел уреди — материални тела, чието предназначение е да преобразуват въздействието на изследваните от нас обекти, невъзприемано непосредствено от нашите сетивни органи, във форма, достъпна за възприемане. По изпълняваната от тях роля тези уреди не са нищо друго освен продължение и усъвършенствуване на нашите природни сетивни органи —

продължение, което свързва възприемащия субект с все нови и нови области на света.

В противоположност на метафизическия материализъм диалектическият материализъм отхвърля представата за каквато и да било „крайна“, „неизменна същност на нещата“, за „абсолютно проста субстанция“, до „окончателните“ свойства и прояви на която се свежда всичко съществуващо. В природата не съществува никаква неизменност, никаква абсолютно проста субстанция. Колкото и прост да ни се струва един или друг материален обект, той в действителност е безкрайно сложен и неизчерпаем. Материята е неизчерпаема.

Разработената от Ленин представа за неизчерпаемостта на материята, за нейната безкрайност е една от най-съществените черти на диалектико-материалистическото учение за материята. Цялата история на науката дава неоспорими потвърждения за правилността на тази представа. Сложността на такива тела като човешкия организъм с присъщата му висша първна дейност е очевидна и не е необходимо да се доказва. Но да вземем така наречените „елементарни“ частици материя — електрони, протони, неутрони и пр., от които се състоят всички други материални образувания и които са най-простите от всички известни днес материални обекти.

Когато бе открит електронът, първоначално се смяташе, че той има само маса и електрически заряд. Тези свойства изглеждаха неизменни и първоначални, независещи от нищо, присъщи нему „сам по себе си“. Но после бе установено, че масата на електрона се променя при движението му и че тя е свързана с електромагнитното поле — материален обект, който заобикаля електрона. Но работата не се ограничи с това. По-нататъшното изучаване показва, че електронът притежава и други свойства — така наречения магнитен момент и „спин“¹. Извънредно важно бе откриването на вълновите свойства на електрона, благодарение на което електронът се яви пред нас като много сложен обект, който притежава не само свойствата на частиците (корпу-

¹ Спинът представлява собствен момент на количеството на движението на микрочастицата, който е величина, подобна на момента на количеството на движението на въртящото се тяло в класическата механика, само че обусловена не от механично движение, а от особени квантови явления.

скули), но и свойствата на вълните. Откриването на способността на електроните да се превръщат при взаимодействие с позитроните във фотони бе още една крачка напред по пътя на познаването на сложността на най-малките частици материя.

Фактът, че електроните при взаимодействие с позитроните могат да изчезват, превръщайки се във фотони, и да възникват за сметка на последните, показва особено нагледно колко далеч е електронът от идеала за „абсолютно проста и неизменна субстанция“, за „последна субстанция“, за която мечтаеха метафизически мислещите учени. Съвременната физика откри и други свойства на електрона, по-специално свойството, по силата на което в атома не може да има два или повече електрона, намиращи се в едно и също състояние. Ясно е, че няма основания да се мисли, че сега вече са известни всички свойства на електрона и че неговата природа е разкрита напълно и е изчерпана докрай. Напротив, могат с пълно право да се очакват все нови и нови открития в тази област.

Това, което казахме тук за електрона, напълно важи и за другите „елементарни“ частици.

Преди всичко съществен е фактът, че броят на откритите „елементарни“ частици от година на година се увеличава. Днес вече са известни около тридесет такива частици, включително откритите съвсем неотдавна така наречени античастици — антипротони, антинеутрони и пр., които се отличават от своите частици-антиподи с противоположен знак на електрическия заряд или с противоположна посока на спина. Представлявайки качествено своеобразни видове материя, „елементарните“ частици не съществуват като изолирани едно от друго неща, застинали и неизменни. Напротив, при съответни условия всички те така или иначе се изменят, превръщат се една в друга. Забележителна особеност на всички тези процеси е фактът, че всяка от „елементарните“ частици може да се превърне във всяка друга. Така например протонът и антипротонът при взаимодействие могат да се превърнат във фотони с много голяма енергия и, напротив, два фотона с много голяма енергия могат да се превърнат в протон и антипротон.

При изследването на „елементарните“ частици стъпка по стъпка се разкрива постоянно увеличаващото се мно-

гообразие на техните свойства, всяко от които не само не е нещо просто, но, напротив, поставя пред науката много сложни познавателни задачи. Характеризирайки тези нови свойства на „елементарните“ частици, които не могат да се свеждат до никакви по-рано известни свойства на материята, физиците въвеждат такива понятия като „изотопен спин“, „четност“, „странност“, „ядрен заряд“ („барионен заряд“), „неутронен заряд“ („лептонен заряд“), „спиралност“. Появяването на тези нови понятия показва колко сложни са в действителност тези най-прости от известните днес материални обекти¹.

Пред науката се разкриват неограничени перспективи за по-нататъшно задълбочаване в материята. До неодавна мнозина учени отричаха самата възможност за поставяне на въпроса за вътрешния строеж на електрона и на другите „елементарни“ частици. Днес физиката стигна до необходимостта от изучаване на тяхната структура и това стана една от най-актуалните задачи на съвременното природознание.

Преди 50 години, наскоро след откриването на електрона, В. И. Ленин писа: „Електронът е също така *несизчерпаем*, както и атомът, природата е безкрайна...“² Не може да не ни поразява смелата прозорливост на това забележително предсказание. Това предсказание не е случайна догадка, а закономерно следствие от диалектико-материалистическите представи за материята, в разработката на които Ленин внесе толкова много нови неща.

Не бива да се смесват два съвсем различни въпроса — въпросът, дали природните тела съществуват във и независимо от нашето съзнание, с въпроса, какъв е строежът на тези тела, от какви физически елементи се състоят те, какви са физическите свойства на последните. Решаването на втория въпрос е задача на природознанието, по-специално на физиката. Природознанието изучава реалния, обективния свят, многообразните тела на този свят, строежа и свойствата им, взаимните им

¹ Поради това терминът „елементарни“ частици е несполучлив. Той навежда на мисълта, че тези материални обекти са абсолютно прости. Всъщност „елементарните“ частици са прости само в смисъл, че всяка от тях не се състои от каквито и да било други днес известни частици.

² В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 275.

връзки, присъщите им закономерности. Науката не може да съществува, ако не признава обективната реалност на заобикалящия ни свят. Отражение на тази обективна реалност е понятието материя. Ето защо понятието материя, изработено от марксистката философия, е толкова важно за природознанието.

Може би никое друго понятие на материалистическата философия не е предизвиквало толкова много нападки от страна на идеалистите, както понятието материя. И това не е чудно. То е крайъгълният камък на материалистическия мироглед и поради това противниците на материализма постоянно го атакуват. Безброй много пъти идеалистите са обявявали понятието материя, което означава обективната реалност, за опровергано или остаряло, но развитието на науката и данните на практиката неоспоримо свидетелствуват, че то не може да бъде опровергано.

Отстъпвайки пред прогреса на природознанието, идеалистите са прицудени да признаят съществуването на атомите, електроните, фотоните и пр. „Единственото“, което те отричат, е, че всички тези частици са обективна реалност, че те са материални. Но тъкмо това „единствено“ разделя коренно материалистите и идеалистите. Поради това идеалистите с всички сили се борят против понятието материя. Мнозина от тях всъщност вървят по пътя на епископ Бъркли, чиито възгледи В. И. Ленин разкритикува в своята книга „Материализъм и емпириокритицизъм“. Бъркли пише: „Че тия неща, които аз виждам с очите си, пипам с ръцете си, съществуват — реално съществуват, в това аз ни най-малко не се съмнявам. Единственото нещо, чието съществуване ние отричаме, е това, което *философите* наричат материя или телесна субстанция.“¹ С това Бъркли иска да каже, че хората не губят нищо, ако отричат съществуването на материята. Но това е уловка на субективния идеалист. Когато казва, че нещата съществуват реално — под това той разбира съществуването им в нашето съзнание, в усещанията. За материализма, който се съгласува напълно с цялата практика на хората, на-

¹ Цит. по книгата на В. И. Ленин „Материализъм и емпириокритицизъм“. Съч., т. 14, стр. 18—19.

против, реалното съществуване на нещата означава тяхната материалност, т. е. независимост от съзнанието на субекта.

Един от аргументите, с които съвременните идеалисти се опитват да обосноват отричането на материята като обективна реалност, е следният. Да предположим, че физикът иска да определи много точно положението и скоростта на някой микрообект в даден момент. За целта физикът трябва да използва съответни експериментални уредби. При това за точно измерване на положението (координатите) е нужен един тип уредба, а за измерване на скоростта — друг. Използуването на уредба от първия тип привежда микрообекта в такова състояние, в което скоростта не може да бъде строго определена, а прилагането на уредба от втория тип го привежда в друго състояние, в което не може да бъде определено неговото положение. От това се прави идеалистически извод: значи, не може да се говори за микрообект „сам по себе си“, а за него може да се говори само в неразривна връзка с определени условия на неговото наблюдение, във връзка с наблюдателя, следователно — обектът не съществува без субекта. Но признаването на съществуването на обекта в „неразривна връзка“ със субекта означава отричане на материята като обективна реалност.

Всъщност всички тези съображения не са нищо друго освен опит да бъде възродена в друга форма създадената от Р. Авенариус идеалистическа теория за „принципиалната координация“ на субекта и обекта. Според тази теория обектът (природата) не можел да съществува без субекта. В. И. Ленин доказва абсолютната несъстоятелност на теорията на Авенариус. Също така несъстоятелен е и нейният „съвременен“ вариант. Ако наистина съществуваше „неразривна връзка“ между обекта и субекта — това би означавало, че обектът не може да съществува без възприемащо го съзнание, без усещания. А в действителност, разбира се, това не е така. В разглеждания тук случай експерименталната уредба, прилагана за изследването на микрообекта, въздейства върху него по определен начин; тя дори може да измени рязко едни или други негови свойства. Поради това, разбира се, микрообектът не бива да се взема абстрактно, „сам по себе си“, а в определените условия на наблюдението му и тези условия трябва да се имат предвид. Но експерименталната уредба, макар да се използва от наблюдателя, не е самият наблюдател, още по-малко е неговото съзнание или неговите усещания, а е обективно съществуващо реално физическо тяло (или съвкупност от физически тела), чето взаимодействие с микрообекта е изцяло и напълно материално.

Тази реална връзка между материалните неща — връзка, която, както и самите тези неща, съществува във и независимо от каквото и да било съзнание — е нещо съвсем различно от измислената „неразривна връзка“ на нещата със съзнанието.

Следователно от това, че експерименталната уредба въздейства върху микрообекта, ни най-малко не следва, че съществуването на микрообекта е „неразривно свързано“ със субекта. Този извод, както виждаме, се опира на необоснованото подменяване на

физическото понятие „експериментална уредба“ с гносеологическата категория „субект“.

Почувствуваха в края на краищата неубедителността на този похват, някои позитивисти прибегнаха до малко по-друга аргументация. Без да настояват за непосредственото отъждествяване на експерименталната уредба със субекта, те изтъкват, че микрообектът е свързан принципално с експерименталната уредба именно като с физическо тяло, доколкото тя определя какво ще бъде състоянието на микрообекта. Така че да се говори за микрообекта откъснато от уреда, извън наблюденията, извършвани с негова помощ, дори от чисто физическа гледна точка е безсмислено. А тъй като уредите, експериментите, наблюденията се създават и извършват от наблюдателя, оттука именно следва, че без наблюдателя няма микрообект; с други думи: без субекта няма обект.

Тук, както и по-горе, в крещящо нарушение на законите на логиката едно положение се подменя с друго. А именно положението, че „състоянието на микрообекта, който съществува в условията на експерименталната уредба, се определя от тази експериментална уредба“, се подменя със съвсем друго, нетъждествено с него и непроизтичащо от него: „микрообектът съществува само във връзка с експерименталната уредба, само благодарение на наблюдението“.

Разбира се, когато микрообектът се намира в експерименталната уредба, той действително не може да се разглежда откъснато от нея, извън нейното въздействие върху него. Но целият въпрос е там, че микрообектът съществува *не само* в експерименталната уредба, *не само* във връзка с нея. Експерименталната уредба, уредът е само едно от безброй многото тела, с които микрообектът може да влиза във взаимодействие, определящо неговото състояние. И при това, първо, само нищожна част от всички микрообекти, съществуващи реално в света, влизат в тази връзка и, второ, продължителността на тази връзка общо взето е извънредно малка. Твърдението, че микрообектът принципално съществува *само* в експерименталната уредба, че той *всякога* трябва да се разглежда само във връзка с уреда, че той съществува *само* благодарение на наблюдението, извършвано с негова помощ, приписва на уреда някаква фантастична сила, която го откъсва от целия останал свят на реалните неща. Фактически то означава отказ от признаване на реалното съществуване на всички тела на материалния свят с изключение на уредите и на това, което става в тях. Това е своего рода „уреден идеализъм“, който, макар и да е с претенции, че не се опира на съвременната квантова механика, в действителност просто догматично представя желаното за доказано.

Съществуването на микрообектите принципално не е свързано с експерименталната уредба, с уреда, с акта на наблюдението. Уредите и наблюденията се прилагат в науката съвсем не защото от тях е обусловено съществуването на микрообектите и защото микрообектите са реални само в тези условия и само в моментите, когато се извършва наблюдение. Уредите се създават, за да се изследва това, което съществува извън тях и независимо от наблюденията, макар пътят към това да минава неизбежно през изследването на това, което става в уреда. Необходимостта да е налице уред за познание, за наблюдение на микрообектите не означава необходимост да е налице той за *съществуването* на микро-

обектите. Изследвайки как микрообектът въздейства с уреда, как при това се изменят състоянието и свойствата му, физическата наука установява какво ще бъде неговото поведение при взаимодействие с други физически обекти, на какви закономерности се подчинява неговото движение там, където няма никакви уреди и наблюдения. Това именно е главната цел на науката. Когато физикът говори например за източника на енергията на Слънцето и вижда гози източник в превръщанията на ядрата на атомите на водорода в ядра на хелия, то за никакви уреди и наблюдения, които обуславят уж съществуването на тези частици в нажеженото Слънце, не може да става и дума. Те съществуват независимо от каквито и да било уреди и наблюдения. Също тъй, когато във физическата наука се говори за образуването на молекула водород, има се предвид взаимодействието на два атома водород, съвсем необусловено от наличието на уреди и наблюдения.

В литературата по квантовата механика може да се срещне мнението, че изобщо всяко микроскопично тяло, което взаимодейства с микрообекта, е „уред“, а тяхното взаимодействие — „измерване“. Това е погрешно гледище, което съвсем замъглява същността на работата и открива възможността за идеалистически спекулации. Уредът е не просто физическо тяло, а такова физическо тяло, което човекът е поставил между своите сетивни органи и предметите на външния свят за тяхното изследване. Само във връзка с това положение и с тази роля в познанието физическото тяло може да се разглежда като уред. Подобно на това и само по себе си физическото взаимодействие между телата, без неговото отношение към процеса на познанието, не е измерване в точното значение на тази дума.

За да опровергаят представата за материята като обективна реалност, някои съвременни „физически“ идеалисти (Джинс и др.) се опитват също да използват и обстоятелството, че електронът и други частици на материята имат вълнови свойства. Те обявяват вълновите свойства не за материални, а за духовни — чисто умствени конструкции, „вълни на нашето знание“. А тъй като например пространственото разпределение на микрообектите след тяхното преминаване през екран с близко разположени пролуки (дифракционна решетка) се определя от свойствата на вълните, идеалистите правят извода: „Духовното управлява материалното.“

Но вълновите свойства на микрообектите съвсем не са духовни. Те, както и другите свойства на материята, специално и корпускулярните свойства, съществуват във и независимо от съзнанието. Връзката между различните свойства на микрообекта е материална връзка и няма нищо чудно, че един от тези свойства влияят върху други и се оказват по-съществени за протичането на процеса в дадени конкретни условия.

Нито едно от материалните неща не е неизменно; всички те са пределни и ограничени. Но там, където изчезва едно нещо, то бива сменено от друго, и то така, че нито една частица материя не изчезва безследно и не се превръща в нищо, а същевременно нито една дори и най-малка частица не възниква от нищо. Там, където свър-

шват границите на един материален обект, започват границите на друг материален обект — и няма край това безпредельно редуване и взаимодействие на материалните обекти. Материята, природата е вечна, безкрайна, безгранична.

Материята не е нещо еднообразно и еднокачествено. Тя съществува във формата на безброй разнообразни тела, обекти, качествено и количествено отличаващи се едни от други. Те образуват групи от сродни по свойствата си обекти, които ние наричаме различни видове материя.

Различните видове материя се отличават с по-голяма или по-малка сложност и са обекти на изследване на различните науки: физиката, химията, биологията и т. н. Относително прости са „елементарните“ частици на материята — фотоните, електроните, позитроните, мезоните, протоните, антипротоните, неутроните, антинеутроните и пр. По-сложни са атомите и молекулите. След това по сложност следват газовете, течностите и твърдите тела, с които боравим в нашия всекидневен живот, както и различните небесни тела — планетите, звездите, звездните системи. Значително по-сложни са телата на органичната природа и особено висшият ѝ продукт — човекът. Особен материален обект е човешкото общество, различните страни и прояви на което се изследват от цяла редица науки, между които можем да споменем историческия материализъм, историята, политическата икономия, икономическата статистика и т. н.

2. Движение на материята

В заобикалящия ни свят всичко се намира в движение и изменение, като се почне от най-малките „елементарни“ частици на материята и се свърши с гигантските планети и звездни системи. В живите организми се извършва постоянно обмяна на веществата, те реагират на въздействията на заобикалящата ги среда. Земята, на която живеем, се върти около своята ос и извършва движение около Слънцето. Но и Слънцето не е неподвижно. Заедно с цялата система от планети, които се въртят около него, то се движи в световното пространство; а веществото, от което се състои Слънцето, наподобява неукротим, постоянно бушуващ огнен вихър. Във всяко тяло ато-

мите, които го образуват, се намират в непрестанно движение, а всеки атом също е пълен с вътрешно движение: във външната обвивка на атома се движат електроните, а протоните и неутроните извършват интензивни движения в ядрото, при което те не се преместват просто от една част на ядрото в друга, а се превръщат едни в други с поразителна честота.

Движението не е случайно състояние на материята, а нейно неотнимаемо всеобщо, вечно свойство, начин на нейното съществуване, нейн атрибут. Именно благодарение на присъщото им движение нещата представляват това, което са. Слънчевата система е специфичен материален обект именно защото всички планети, които я образуват, притежават определено движение, присъщо на всяка една от тях. Прекратете специфичната обмяна на веществата в живия организъм, както и между организма и средата — и организмът ще загине; пред нас ще се окаже мъртво тяло, макар в него и да се извършват физически и химически процеси. Ако електроните, намиращи се в обвивката на атома, прекратяха присъщото им движение, атомът, като качествено определен обект, би престанал да съществува. Физиката показва, че ако в атомното ядро не се извършваше постоянно движение на протоните и неутроните, изразяващо се във взаимното им превръщане едни в други, не би имало атомно ядро; ядрените сили, които съединяват тези частици в здраво атомно ядро, дължат съществуването си именно на това движение.

Няма и не може да има материя без движение. Материята е неделима от движението. С други думи: *движението е вечна форма на съществуване на материята.*

Под *движение* диалектическият материализъм разбира не само механичното преместване на телата в пространството, но и всяко изменение изобщо. Ф. Енгелс пише: „Движението, разглеждано в най-общия смисъл на думата, т. е. разбираемо като начин на съществуване на материята, като вътрешно присъщ на материята атрибут, обхваща всички извършващи се във вселената изменения и процеси, като се почне от простото преместване и се свърши с мисленето.“¹

Съответно на многообразието на природните явления съществуват и множество различни видове движение на

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 78.

материята. Но сред това многообразие могат да бъдат различени няколко *основни форми на движение*, всяка от които обхваща повече или по-малко широк кръг явления, родствени в определено отношение.

Първо, това е механическата форма на движение, преместването на телата едно спрямо друго в пространството. Второ, група от такива форми на движение, изучавани от физиката, като топлинните и електромагнитните процеси, включително и светлинните явления; гравитационните взаимодействия; вътрешноатомните и вътрешноядрените процеси и превръщания на частиците. Трето, химическата форма на движение (химическите процеси). Четвърто, биологическата форма на движение (органическият живот). Пето, социалната форма на движение (социалните процеси, историята на човешкото общество).

Не бива да се мисли, че всяка от тези форми на движение е нещо просто. Макар и да говорим например за механическата форма на движение като за нещо единно — зад това единство се крият различни частни видове механическо движение, например праволинейни и криволинейни движения, равномерни и променливи, въртеливи и постъпателни и т. н. Химическата форма на движение включва в себе си огромен брой химически реакции и процеси на усложняване на веществото, включително и онези, които водят до възникването на белтъчните съединения.

Неразривността на материята и движението се изразява не само в това, че не може да има материя без движение, но и в това, че между всяка от формите на движение и онези материални обекти, чиято форма на съществуване са те, има пълно определено съответствие, определена вътрешна връзка: Животът е форма на движение, присъща на белтъчните тела; в неорганическите тела няма и не може да има живот. Химическата форма на движение е свойствена на химическите елементи и на техните съединения, но тя не се наблюдава при такива материални обекти като фотоните, електроните, позитроните, мезоните и при другите подобни частици, изучавани от физиката. Връзката между видовете движение и типовете материални обекти се проследява и при относително простите тела, наричани „елементарни“ частици. На фотоните например е присъщ специфичен вид движение, главните особености на който се изразяват в електроди-

намическите уравнения на Максвел. Движението на електроните и позитроните се подчинява на законите, изразявани с уравнението на Дирак, което се различава съществено от уравненията на Максвел. Движението на по-тежките частици — мезоните — се управлява от други закони.

Доколкото е налице тази вътрешна връзка между видовете движение и типовете материални обекти, дотогава изучаването на движението е същевременно и средство за познаването на самите материални обекти.

Както е неизчерпаема материята, така е неизчерпаемо и многообразието на видовете на нейното движение и на техните свойства. Както не съществува никаква „най-проста материя“, „пределна същност на нещата“, така не съществува и никаква „най-проста“, „пределна“ форма на нейното движение. „Простотата“ на най-простите от известните понастоящем форми на движение е относителна. Вниквайки все по-дълбоко в материята, нашият разум ще открива все нови и нови форми на движение и същевременно все нови и нови техни особености.

Материята не може да съществува другояче освен в движение, но това не изключва възможността в общия, никога непрекъснато се поток на материалните изменения да има моменти на покой, моменти на равновесие. Но покой и равновесието са относителни: първо, те съществуват само по отношение на едни или други отделни материални обекти, но не и по отношение на цялата материя изобщо; второ, покой и равновесие могат да съществуват само по отношение на един или друг отделен вид движение, но не и по отношение на всички видове движение, присъщи на дадени обекти.

Примери за относителността на покоя и равновесието ни виждаме на всяка крачка в заобикалящата ни действителност. Когато например един пътник почива на капето в бързо летящ влак, той заедно с влака *се движи* по отношение на повърхността на земята, но в същото време той *е в покой* по отношение на вагона и на всички предмети, които се намират във вагона. От същия пример виждаме, че имаме покой не само по отношение само на определена съвкупност от тела, но и по отношение само на определен вид движение. През времето, когато тялото на пътника не променя своето положение спрямо вагона, т. е. не се намира в механическо движе-

ние спрямо него, в самото тяло се извършват множество най-различни процеси (движения), благодарение именно на които пътникът съществува като жив организъм.

Фактът, че материалните обекти могат да се намират в относителен покой и равновесие, играе огромна роля в развитието на природата. Както изтъква Ф. Енгелс, „възможността за относителния покой на телата, възможността за временни състояния на равновесие е съществено условие за диференцирането на материята и следователно съществено условие за живота“¹. Именно благодарение на това възникват и повече или по-малко продължително време съществуват качествено определени неща, които се различават едни от други. Така например телата имат определена форма само защото съставните им части се намират в покой една спрямо друга.

Относителният покой се проявява не само в запазването на положението на телата едно спрямо друго и не само в това, че при някои материални тела липсва движение в една или друга конкретна форма. Една от най-важните форми на относителен покой е устойчивостта на процесите, запазването от телата на присъщото им движение, относителното постоянство на формите на движение, съществуващи в дадени условия. Така например качествено своеобразни живи организми съществуват само защото в тях постоянно се извършва един и същ тип обмяна на веществата, един и същ е характерът на взаимодействието им с външната среда. В относителната неизменност, в постоянството на типа на жизнената дейност намира израз моментът на относителен покой, на равновесие. Но зад този покой, зад това равновесие се крие непрестанно движение, изменение, самообновяване на организма. Това е по думите на Енгелс „живо единство на движението и равновесието“.

Покоят и равновесието са не само относителни, но и временни. Рано или късно във всеки от обектите те се нарушават, премахват се, снемат се от универсалното движение. Обаче самото това движение рано или късно, но неизбежно поражда покой и равновесие в една или друга форма, при други условия. И това открива възможност за появяване на качествено нови неща, за диференциране на материята.

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 271.

Да разгледаме малко по-подробно съотношението между относително простите и по-сложните форми на движение. Когато казваме, че на един или друг високоорганизиран обект е присъща определена форма на движение, означава ли това, че в дадения обект не се извършват други, по-прости форми на движение? Не, не означава. Така, ако твърдим например, че животът е форма на движение, присъща на белтъка, това съвсем не значи, че в белтъчните тела не се извършват химически и физически процеси или механически премествания на веществото. С това ние изразяваме само мисълта, че най-висша от съществуващите в това тяло форми на движение е именно органическата форма. Но органическият живот като специфична форма на движението непременно включва в себе си в смет и подчинен вид по-прости форми на движение. Макар органическият живот да се осъществява въз основа на по-простите форми на движение, той не се свежда до тях. Това е нещо особено, качествено различно от всяка от тези форми, но същевременно несъществуващо извън тях, неделимо от тях. Това е своеобразно единство, което свързва различните форми на движение в едно неразделно цяло, „защото — пише Ф. Енгелс — организмът наистина е *висше единство, което свързва в себе си в едно цяло механиката, физиката и химията*, така че това триединство не може вече да се раздели“¹. Това единство, докато то съществува, налага определени ограничения върху протичането на физическите и химическите процеси в организма, подчинява ги на определен ред и определено темпо. Така в много видове организми се поддържа определена температура на тялото, създават се условия, противодействащи на вредните за организма процеси и пр.

Същевременно неразривното единство на биологическите, физическите и химическите процеси, което съставлява същността на живота, осигурява и създаването на условия за поддържане на организма, по-специално за синтезиране на сложните белтъчни съединения, нужни на живия организъм. Ако разкъсаме единството на по-простите форми на движение, ако ги отделим една от друга, ние ще „сведем“ живота до тези форми, само че ще има-

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 275.

ме вече не жив организъм, а мъртво тяло с извършващи се в него физически и химически явления.

Във всяка по-висша форма на движение непременно се съдържат всички по-прости форми на движение, по-специално механично преместване, но по-висшата форма на движение не се свежда и не може да бъде сведена до тях.

Именно поради тази невъзможност за свеждане на по-висшите форми на движение към по-простите съществува например химията като специална наука, макар химическата форма на движение да е невъзможна без физическите процеси. Именно защото животът не може да бъде сведен към другите форми на движение, е нужна специална наука за живота — биологията, макар животът да не може да съществува без физическите и химическите процеси. Също така са необходими и социалните науки, които изучават живота на човешкото общество, макар общественият живот да е невъзможен без механичката, физическата, химическата и биологическата форма на движение.

Признаването на качествено своеобразие на всяка от формите на движение, на невъзможността да бъдат те сведени към по-простите форми е една от главните особености на диалектико-материалистическия възглед за движението на материята за разлика от механистическия материализъм.

Не може да има материя без движение, но не може да има и движение без материя. Герой на една английска приказка е котарак, който може да изчезва така, че въпреки отсъствието му, остава неговата усмивка. Разбира се, това е възможно само в приказката. Но колкото и нелепа да е представата за усмивката на отсъстващия котарак, нещо подобно провъзгласява идеалистическата философия, когато твърди, че движението може да съществува без материя.

Ако няма материя, изобщо нищо не може да става, тогава изобщо нищо не съществува. Мисълта, че движението може да съществува без материя, е мистика, глупост, преминаване върху позициите на идеализма, отказване от науката. Да си представим невъзможното, а именно, че материята е изчезнала, а същевременно движението е останало. Ако допуснем това, ние предполагахме, първо, че движението е нематериално, каквото движение няма и не може да има, второ, че е възможна мисъл без материя.

Но представата за съществуване на мисъл, на съзнание без материя е именно отстъпление от природознанието, от науката, които доказаха убедително, че не може да има мисъл, съзнание без материя. Не е важно как се разглежда при това мисълта, откъсната от материята: като мисъл на един отделен субект (субективен идеализъм) или като някаква абстрактна „мисъл“ или „идея“ (обективен идеализъм). „Същественото е — изтъква В. И. Ленин, — че опитът да се мисли движение без материя промъква мисълта, откъсната от материята, а това именно е философски идеализъм.“¹

Един от опитите да се мисли движението без материя беше така наречената „енергетика“ на В. Оствалд — голям химик и дребен философ, както го нарече Ленин. Към края на XIX в. във физиката значителни успехи постигна термодинамиката, която даде възможност въз основа на теоретическия анализ на условията на превръщането на енергията в топлинни процеси да бъдат открити закономерностите на много физически и химически явления. При извеждането на тези закономерности учените можеха да не вземат под внимание атомния строеж на материята. А тъй като метафизически мислещите естествоизпитатели отъждествяваха атомите с материята изобщо, направен бе прибързан извод: „материя не съществува“, има само превръщаща се енергия; последната именно е единствената „субстанция на света“. Като „премахнаха“ материята, привържениците на енергетизма откъснаха движението от материята. В това именно се състои основният недостатък на енергетизма. Разбира се, при редица проблеми на науката, където е съществен анализът на енергетическата страна на процесите, може (и понякога е нужно) да се абстрахираме от атомистическата структура на материята, но това не ни дава никакви основания да отхвърляме изобщо материалния носител на енергията, материята като обективна реалност. Енергията е само израз на движението, което материалният обект притежава, и тя не съществува и не може да съществува обособено от материята. Природознанието разглежда енергетическите превръщания като обективен процес, който се извършва във и независимо от познанието. Това означава, че енергията е свойство на материята. Ето защо безсмис-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 281.

лено е да се твърди, както правят това енергетиците, че енергията „премахва“ материята.

Грешката на привържениците на енергетизма се състои в това, че отхвърлят обективната реалност, която съществува във и независимо от съзнанието, а енергията разглеждат като „чист символ“, като нещо такова, което се определя от съзнанието, от духа, от волята и пр. Именно така разглеждаше енергията В. Оствалд, развивайки своята „енергетика“. Той твърдеше, че физическите явления можели да бъдат изобразени като процеси между енергиите и че това е обусловено от свойството на съзнанието. Но, както писа В. И. Ленин, „това е чист идеализъм: не нашата мисъл отразява превръщането на енергията във външния свят, а външният свят отразява „свойството“ на нашето съзнание!“¹ Впрочем Оствалд често отстъпваше от това гледище и заедно с други естествоизпитатели разглеждаше енергетическите процеси като обективно реални, независещи от съзнанието.

Опит да възродят „енергетиката“ на В. Оствалд направиха някои съвременни физици. При това те се опитаха да се опрат на такива нови факти, открити от съвременната физическа наука, като превръщането на електрона и позитрона във фотони и закона, който свързва масата и енергията на материалните обекти, съгласно който енергията (Е) на материалния обект е равна на неговата маса (М), умножена по квадрата на скоростта на светлината (С). В първия случай те отъждествяват фотоните с „чистата енергия“ без каквато и да било материя, въз основа на което и обявяват: материята (електронът и позитронът) изчезва, превръща се в енергия (фотони). Във втория случай те отъждествяват материята с масата и въз основа на съотношението $E = MC^2$ твърдят: материята „се превръща“ в енергия, тя е „кристализирана“ енергия.

Но както вече видяхме, фотоните не са „чиста енергия“ — те са материални обекти, които имат енергия, също както електроните и позитроните. Тук става взаимно превръщане на различни материални частици едни в други. Съвсем несъстоятелно е и твърдението, че материята „се превръща“ в енергия, че тя е „тъждествена“ или „еквивалентна“ на нея. Първо, не трябва да се отъждествява

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 284.

материята с едно от нейните свойства — масата. Следователно законът $E = MC^2$ свързва не материята с енергията, а масата с енергията. Второ, от факта, че някакъв физически закон свързва взаимно две физически величини, съвсем не следва, че самите тези величини са тъждествени една на друга или че едната величина се свежда до другата. Няма никакви факти, които да свидетелствуват за „превръщането“ на материята в енергия. Материята не може да се превръща в никое от своите свойства, и то така, че това свойство да остава без материален носител. Смисълът на закона за взаимната връзка на масата и енергията се състои в това, че материалният обект, който има при дадени условия определена маса, притежава и определена енергия, която съответствува на тази маса.

И така, няма и не може да има движение без материя. Движението е неделимо от материята. И тъй като самата материя е вечна, неунищожима и несътворима, вечно, неунищожимо и несътворимо е и движението на материята. Положението за неунищожимостта и несътворимостта на материалното движение е едно от основните положения на диалектическия материализъм и на съвременното природознание.

Естественонаучен израз на неунищожимостта на движението на материята е законът за съхранението и превръщането на енергията. Ф. Енгелс го нарича „велик закон на движението“¹. Енергията е мяра на движението. Каквито и процеси да стават във външния свят, каквито и превръщания на формите на движение да се извършват — всякога общото количество на енергията си остава неизменно. Енергията не се сътворява и не изчезва, а само се видоизменя, превръщайки се от един вид в друг и преминавайки от един материален обект в друг. Всеки от нас е наблюдавал много пъти как намиращо се в покой тяло преминава в движение, щом придобие известно количество енергия. Ако се изследват внимателно всички обстоятелства, свързани с възникването на това движение, оказва се, че всякога е налице някакво друго материално тяло или система от материални тела, за сметка на движението на които именно е започнало и движението на даденото тяло. Колкото енергия е придобило даде-

¹ Ф. Енгелс, Анти-Дюринг, 1954, стр. 13.

но тяло, също толкова енергия са загубили онези тела, взаимодействието с които е довело до възникването на движението на разглежданото тяло. Само за сметка на материалното взаимодействие на движещите се тела се извършват изменения в тяхното движение, и то така, че общото количество на енергията на телата, които участвуват в тези процеси, остава постоянно.

Неунищожимостта и несътворимостта на движението се изразяват и в това, че между различните форми на енергията има постоянни съотношения на еквивалентност. Така например при каквито и условия да се извършва превръщането на механичeskото движение в топлина, всякога и навсякъде 426·9 килограмометра енергия на механичeskото движение ще породят 1 голяма калория топлина. Подобни постоянни отношения на еквивалентност има и при превръщанията на топлинната и на електричeskата енергия и т. н. Нищо, никакво „чудо“ не може да породи, да речем, от 426·9 килограмометра работа по-голямо или по-малко от 1 голяма калория количество топлина — количеството, което се определя от закона за съхранението и превръщането на енергията.

Но неунищожимостта на движението на материята не бива да се схваща само в *количествен* смисъл — в смисъл на постоянство на количеството на енергията. Ф. Енгелс, който направи дълбок анализ на съдържанието на закона за съхранението и превръщането на енергията, подчертава и друга важна страна на този закон, която отразява *качествената* неунищожимост на движението. Под неунищожимост на движението в *качествен* смисъл Ф. Енгелс разбира никога негубещата се способност на материалното движение за все нови и нови превръщания от една форма в друга. Законът за *съхранението и превръщането* на енергията изразява и двете тези страни на положението за неунищожимостта на движението в тяхната неразривна връзка помежду им.

Игнорирането на *качествената* страна на неунищожимостта на движението неизбежно довежда до сериозни трудности, до явни противоречия със същността на закона за съхранението и превръщането на енергията. Нагледно доказателство за това беше теорията за така наречената „топлинна смърт на вселената“, издигната от някои естествоизпитатели през втората половина на XIX в. Според тази теория всички форми на движение неизбежно тряб-

вало да се превърнат в топлина, а топлината, равномерно разсеяла се из цялата вселена, ще достигне до равновесие и ще загуби способността си за по-нататъшни превръщания, поради което всички природни процеси ще се прекратят. Но ако процесите се прекратят — значи да се загуби първоначално съществуващото движение, защото, както изтъква Ф. Енгелс, „движението, което е загубило способността да се превръща в свойствените нему различни форми, има наистина още *dynamis* (възможност. — *Ред.*), но няма вече *energeia* (действителност. — *Ред.*) и следователно частично е унищожено. Но и едното, и другото е немислимо.“¹

Ф. Енгелс подложи на задълбочена критика теорията за топлинната смърт на вселената. Той показва, че тя решително противоречи на закона за съхранението и превръщането на енергията, че нейните привърженици, настоявайки на своето гледище, в края на краищата ще бъдат принудени да се откажат дори от представата за чисто количествената неунищожимост на движението и по този начин окончателно ще скъсат с науката. Действително: ако движението във вселената в края на краищата би се изгубило, тогава откъде се е взело то първоначално? Използувайки сравнението на вселената със „световния часовник“, Ф. Енгелс разкрива неизбежната за привържениците на топлинната смърт на вселената линия на разсъжденията по следния начин: „Световният часовник отначало трябва да бъде навит, след това той върви, докато дойде в състояние на равновесие, и само чудо може да го изведе от това състояние и да го приведе отново в движение. Употребената за навиване на часовника енергия е изчезнала, поне в качествено отношение, и може да бъде възстановена само чрез *тласък отвън*. Следователно тласък отвън е бил нужен и в началото; следователно количеството на наличното във вселената движение, или на енергията, не е винаги еднакво; следователно енергията ще да е била сътворена; следователно тя е сътворима; следователно тя е унищожима. *Ad absurdum!* (До абсурд! — *Рус. ред.*).“² Така с критиката си Енгелс подкопа из основи теорията за топлинната смърт на вселената. Съвременните опити да бъде възродена отново тази тео-

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 46.

² Пак там, стр. 314.

рия не съдържат никакви нови, поне що-годе сериозни аргументи в нейна полза. А физическите науки дадоха нови доказателства на положението за качествената неунищожимост на движението, нови доказателства за всеобщността и универсалността на закона за съхранението и превръщането на енергията.

Последователно научният материалистически мироглед е свързан неразривно с признаването на неунищожимостта на движението. Там, където е налице едно или друго отстъпление от признаването на качествената или количествената неунищожимост на движението, се появяват антинаучни твърдения за „първоначален тласък“, който не е нищо друго освен псевдоним на „твореца на света“. Ето защо този закон, както казва В. И. Ленин, е установяване на основните положения на материализма¹.

В това, че движението е вечно, т. е. неунищожимо и несътворимо, че материята никога и никъде не може да съществува без движение, като при това не губи при каквито и да било обстоятелства способността за все нови и нови изменения, се изразява *абсолютността* на движението. Но движението съществува във вид на определени конкретни процеси — преходни, невечни, сменящи се едни други. В тази неизбежност на сменянето на отделните процеси, на видовете движение, в тяхното превръщане едни в други се изразява *относителността* на движението. С други думи: движението е абсолютно по своята природа, но е относително по своето конкретно проявление.

Положението, че движението е и абсолютно, и относително, отразява важен факт — неговата *вътрешна противоречивост*. Характеризирайки противоречивата природа на движението, ние трябва да отбележим още и следното. По своята същност движението е изменение. Но в самото това изменение има моменти на неизменност, устойчивост и постоянство. Например между различните физически форми на движение има постоянни отношения на еквивалентност, които не се нарушават никога и никъде; на всяка от тези форми на движение е присъщ определен тип изменение на състоянията на материалните обекти, определен закон. Именно поради това всяка дадена форма на движение притежава специфични особености, които я отличават от другите форми.

¹ Виж В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 351.

Движението е противоречиво също и в смисъл, че включва в себе си моменти на непрекъснатост и прекъснатост (дискретност). Прекъснатостта на движението се изразява в това, че то съществува не като нещо еднообразно, а като съвкупност от качествено различни форми, които не могат да се свеждат едни към други. Но при цялото различие на тези форми на движение те не са отделени една от друга с някакви абсолютни прегради, не са откъснати една от друга, а преминават една в друга, едни от тях пораждаат други. В тази органическа вътрешна връзка на всички качествено своеобразни форми на движение се изразява непрекъснатостта на движението.

Съотношението между прекъснатостта и непрекъснатостта на движението може да се види от примера с вътрешноатомното движение. Съвременната физика доказва, че вътрешната енергия на атомите може да има не непрекъснат, а прекъснат ред от значения. Оттук следва, че във вътрешноатомните процеси движението има дискретни степени на възбуждане. Но същото това движение, предадено от атома във външната среда, например чрез електромагнитното излъчване, може да се разпределя по други материални обекти съвсем непрекъснато.

3. Пространство и време

Какъвто и материален обект да вземем, той всякога притежава една или друга протяжност: той е дълъг или къс, широк или тесен, висок или нисък. Не съществуват неща, които да нямат измерения на дължина, ширина и височина, които да не притежават един или друг обем. Всеки предмет от заобикалящия ни свят се намира сред други предмети на едно или друго място — по-близо по отношение на едни от тях и по-далече по отношение на други; вдясно от едни и вляво от други; по-високо от едни и по-ниско от други и т. н. Телата имат протяжност, намират се на едно или друго място, разположени са така или иначе едни спрямо други, имат една или друга външна форма — във всичко това намира израз фактът, че телата съществуват в пространството.

Едно и също тяло може да изглежда по-голямо или по-малко в зависимост от това, колко далеч се намира то от нас. Но това съвсем не значи, че пространствената протяжност на нещата е субективна. Не, тя е обективно свойство на нещата и не зависи от нашите усещания, въз-

приятия и съзнание. Възприятията на размерите на едни и същи обекти са различни, защото ние сме се отдалечили от тях и спрямо нас те се намират вече в обективно по-друго отношение, но протяжността на тези тела не зависи от нашите усещания. Същото важи и за разстоянията между различните тела и за взаимното разположение на телата едни спрямо други: те представляват обективни характеристики на реалните отношения между реалните тела. Отдалеч ни се струва, че разстоянието между телата е по-малко, отколкото е в действителност. Но ако между тях би могло да се помести някое трето тяло (или група определени тела), последното ще се разположи между двете разглеждани тела независимо от това, как възприемаме интервала между тях — намирайки се близо или далеко от тях.

Всяка от формите на движение на материята е необходимо свързана с преместването в пространството на големи или малки тела, които се подчиняват на едни или други закони. От това следва, че пространството е основно условие за движението на материята.

Следователно *пространството е обективно реална форма на съществуване на движещата се материя*. Понятието пространство изразява съвместното съществуване и отделността на нещата едни от други, тяхната протяжност, реда на тяхното разположение едно спрямо друго.

Материалните процеси се извършват не само на различни места в пространството, но и по-рано или по-късно един от друг. Процесите се отличават едни от други не само по това, кога започват, но и по това, колко време траят. В това, че материалните процеси се извършват в известна последователност (по-рано или по-късно един от друг), в това, че процесите се отличават по своята продължителност и имат отличаващи се една от друга фази или стадии — във всичко това намира израз фактът, че телата съществуват във времето.

Един и същ интервал от време между две каквито и да било събития може да изглежда на различни хора кратък или дълъг — в зависимост от тяхното настроение, интерес към наблюдаваните събития, психологическо състояние и пр. Но това съвсем не значи, че интервалът от време, продължителността във времето е нещо субективно. Продължителността на процесите във времето е обективна, т. е. не зависи от нашите усещания, от нашето съз-

нение. За това свидетелствува фактът, че какъвто и да изглежда интервалът от време между явленията — кратък или дълъг, — в този интервал при дадените условия винаги се побира продължителността във времето на един и същ обективен процес, който не зависи от нашата воля и съзнание.

Това, че различните фази, стадии на процесите са разновременни, т. е. отделени едни от други с някакъв интервал от време, е основно условие за съществуването на тези процеси. Ако не беше тази продължителност, ако не беше разновременността на различните стадии на един и същ процес, нямаше да съществуват и самите тези стадии, следователно нямаше да има никакви закономерни изменения, които привеждат явленията от едни стадии към други, невъзможно щеше да бъде развитието на явленията, на процесите, преминаването им от по-низши форми към по-висши. Това означава, че във времето движението на материята е невъзможно.

Следователно *времето е обективно реална форма на съществуване на движещата се материя*. В тази форма на съществуване на материята се изразяват последователността на протичането на материалните процеси, отделеността на различните стадии на тези процеси един от друг, тяхната продължителност и развитие.

„В света няма нищо освен движещата се материя — пише В. И. Ленин — и движещата се материя не може да се движи иначе освен в пространството и във времето.“¹

Философите-идеалисти отричат обективната реалност на пространството и времето. Те ги смятат за нещо, което съществува в съзнанието или благодарение на съзнанието, за продукт на духа, на съзнанието. Така например Бъркли твърдеше, че пространството и времето са форми на субективните преживявания. Кант, както вече отбелязахме, разглеждаше пространството и времето като някакви априорни (извънпитни) форми на нашето съзерцание, обусловени от природата на нашето съзнание. За Мах пространството и времето са чисто и просто подредени от нас, хората, системи от редове усещания. Във философията на Хегел пространството и времето са продукт на „абсолютната идея“, те се създават от „идеята“ само на определена степен на нейното развитие, и то та-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 178.

ка, че отначало се появява пространството и едва след това възниква времето; по този начин те се оказват откъснати едно от друго.

Идеалистическите представи за пространството и времето се опровергават от целия жизнен, практически опит на хората, от цялото природознание. Как може да се съгласи човек с твърдението, че пространството и времето са породени от съзнанието, от духа, от идеята или съществуват в съзнанието, щом като — както учи природознанието — Земята е съществувала в пространството и се е развивала във времето много милиони години преди възникването на човека с неговото съзнание, дух и идея? Този факт има решаващо значение за разобличаване несъстоятелността на идеалистическите възгледи за пространството и времето. В. И. Ленин изтъква: „Съществуването на природата *във времето*, което се измерва с милиони години, *преди* появата на човека и човешкия опит, показва целестотта на тая идеалистическа теория.“¹

Макар пространството и времето да са еднакво форми на съществуване на материята — те са различни форми на съществуване на материята. Те имат редица общи свойства, но същевременно се различават значително едно от друго. Общо, първо, е това, че те са обективни, че съществуват във и независимо от съзнанието. Второ, тъй като материята съществува вечно, вечни са и пространството, и времето. Те винаги са съществували, съществуват и ще съществуват, защото материята може да съществува само в пространството и във времето. Трето, пространството и времето са безгранични и безкрайни.

В каквато и посока да се движим в пространството и на каквото и разстояние да се преместим от началния пункт — никъде, никога няма да има граница, по-нататък от която вече да не можем да отидем. Безграничността и безкрайността са различни характеристики на пространството. За да поясним това, ще посочим повърхността на кълбото. Движейки се по нея, ние никога няма да открием никакви граници, по-нататък от които да не можем да отидем. Но повърхността на кълбото е пределна и ние можем да я запълним, да я изчерпим — на-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14. стр. 181.

пример като я покриваме с късчета хартия. А пространството на вселената е не само безгранично, но и безкрайно. Науката стъпка по стъпка прониква все по-далеч и по-далеч в безкрайната вселена. До неотдавна астрономическата техника даваше възможност да се погледне на такива разстояния, които светлината, движеща се с 300,000 километра в секунда, изминава за един милиард години. Сега радиотелескопите дадоха възможност да се откриват още по-отдалечени звездни системи, светлината от които достига до нас едва за 10 и повече милиарда години. Невъзможно е да си представим тези грандиозни разстояния нагледно. Но, разбира се, и те не са предел. Колкото и отдалечени да са от нас тези звездни системи, отвъд тях се намират все нови и нови гигантски небесни тела и необозрими материални обекти.

Времето е също така безгранично и безкрайно. Колкото и много време да мине до някакво събитие, времето ще продължава и по-нататък, без да достигне някога някакъв предел, след който вече няма да има никаква продължителност, няма да има безкрайно много процеси, извършващи се един след друг и в своята цялост съставляващи безкрайна продължителност. По същия начин, колкото и отдавна да е станало някое събитие, то е било предшествувано от неизброимо множество други събития, които в съвкупност имат безкрайна продължителност.

Отказът да се признае безкрайността на пространството и времето води към отстъпление от материализма. Ако времето не е безкрайно, ако светът не съществува вечно, това значи, че е имало някога момент, когато светът не е съществувал, значи той е създаден от някого, който съществува вън от времето. Ако пространството не е безкрайно, ако материалният свят е пределен, това значи, че отвъд неговите предели съществува нещо извънпространствено, нематериално. Но и едното, и другото е безсмислица. Никакво битие вън от времето и пространството не е възможно.

Един от опитите да бъде опровергана представата за безкрайността на пространството, безкрайността на света, е идеалистическата теория за „разширяващата се вселена“. Астрономическите наблюдения показаха, че спектрите на мъглявините, намиращи се извън пределите на нашата галактика, са изместени малко към по-

малките дължини на вълните (така нареченото червено изместване). Подобно изместване на спектрите може да става по-специално поради това, че източникът на светлината и уредът, който възприема тази светлина, се отдалечават един от друг с известна скорост. При това колкото по-голяма е скоростта, с която източникът на светлина и приемникът се отдалечават един от друг, толкова по-голямо е изместването на спектъра. По величината на изместването може да се съди за скоростта на движението на източника на светлината спрямо приемника. Тъй като никакви други обяснения на червеното изместване на спектрите на мъглявините не бяха каменени, учените общо взето са склонни да обясняват това изместване на спектрите с отдалечаването на мъглявините от центъра на нашата галактика, при което скоростта, с която се отдалечава всяка от мъглявините, се приема за приблизително пропорционална на нейното разстояние от Земята. Така че колкото по-далече се намира мъглявината, толкова по-бързо се отдалечава тя.

Изхождайки от това, идеалистите философи и астрономи направиха извода, че някога цялата вселена е била съсредоточена в извънредно малък пределен обем, своего рода „първоатом“, но в някакъв момент на времето тя почнала внезапно да се разширява, заедно с което започнало и „разширяването на пространството“, което първоначално било безкрайно малко. Към това се прибави твърдението, че този „първоатом“ бил създаден от бог и че именно по негово воля той започнал своето разширяване.

Тази реакционна, открито фидеистична теория за „разширяващата се вселена“, за „разширяващото се пространство“ не издържа критика. Първо, няма абсолютно никакви основания да отъждествяваме наблюдаваната от нас съвкупност от извънгалактични мъглявини с цялата вселена изобщо. Това е само една неизмеримо малка част от нея. Второ, няма никакви основания да се мисли, че навсякъде движението на всички изобщо извънгалактични мъглявини се извършва по същия начин — само встрани от „центъра“ — и че не съществуват каквито и да било насрещни или още по-сложни движения на други извънгалактични мъглявини. Трето, няма основания да се смята, че дори в наблюдаваната от нас част от вселената движението на мъглявините си е оставало все същото във всички времена. Така че няма основания едно местно, локално явление, което се наблюдава само в една твърде ограничена част от вселената и само в сравнително незначителен интервал от време, да бъде представяно за всеобщ закон на движението на безкрайната вселена в нейната цялост. При това обяснението на червеното изместване на извънгалактичните мъглявини с тяхното разпръскване на различни страни, строго казано, не е единствено възможното и окончателното, тъй като тепърва могат да бъдат открити и други фактори, които да са в състояние да предизвикат същия ефект.

Следователно теорията за „разширяващата се вселена“ ни най-малко не е научна теория. Тя не е в състояние да разклати положението за безкрайността на вселената в пространството и времето.

Да се спрем сега на различията между пространство и време. Както отбелязва Ф. Енгелс, да бъдат нещата в пространството — значи да съществуват „във форма

на разположение едно до друго“, докато да бъдат във времето — значи да съществуват „във форма на последователност едно след друго“¹. Важна особеност на пространството е, че то има три измерения, докато времето има едно измерение. Тримерността на пространството означава, че във всяка точка могат да бъдат прокарани три — и само три — перпендикулярни една на друга прави линии. Тримерността на пространството се изразява също и в това, че положението на всяка точка в пространството напълно се определя, като се посочат три разстояния на тази точка до три каквито и да било пресичащи се плоскости, избрани като система на изчисляване. Тази особеност принадлежи на самото обективно пространство и ни най-малко не е обусловена от усещанията, от съзнанието на човека.

В понятието едномерност на времето се изразява фактът, че всеки даден момент от времето, съответстващ на началото, края или междинния стадий на даден процес, се определя от едно число, което изразява величината на интервала от време, изтекъл до тоя момент от някакъв друг момент, приет за начало на изчисляването. Всички събития текат само в една единствена посока — от миналото към настоящето и от него към бъдещето. Тази насоченост на процесите е тяхна обективна черта и не зависи от усещанията, от съзнанието на хората, които възприемат тези процеси. В пространството телата могат да бъдат премествани отдясно наляво и отляво надясно, отгоре надолу и отдолу нагоре и т. н. Но причинно свързаните процеси не могат да бъдат обърнати във времето, да бъдат заставени да вървят от бъдещето към миналото. Времето не може да се връща. С това то също така съществено се различава от пространството.

Важна особеност на пространството са симетричните свойства. Еднакви частици могат да бъдат разположени в пространството така, че едната половина на запълненото пространство да наподобява огледално отражение на другата; те могат да бъдат разположени и така, че едната част на запълненото пространство да се получава сякаш в резултат от обръщането на втората част под определен ъгъл и т. н. Подобни разположения на части-

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 35.

ците в пространството имат определена симетрия. Както доказва видният руски кристалограф Е. С. Федоров, такива пространствени симетрични групи има 230. Съществуването на тези 230 симетрични групи е също толкова съществено и характерно за пространството, колкото и неговата тримерност.

Често пъти в теоретичната физика и математика се въвежда представата за така наречените „многомерни пространства“, които имат 4, 5, 6 и т. н. измерения и дори безкраен брой измерения. Тази представа е плодотворна за изследването на много научни проблеми. Не противоречи ли тя на тезата за тримерността на пространството? Не, не противоречи. Действително, реално пространство, в което съществуват всички тела и ние самите, е обикновеното пространство с три измерения. А многомерното „пространство“ е абстракция, обхващаща мислено съвкупността от по-голям или по-малък брой величини, които характеризират не непременно протяжността, но и всякакви други свойства на изследваните обекти.

Така например в колориметрията (науката за цветовете) често се говори за „пространство“ на цветовете, под което се подразбира цялата съвкупност от цветови нюанси, присъщи на разглежданите обекти, а за всяко от „измеренията“ на това „пространство“ се приемат отделните основни цветове. С помощта на представата за такова „пространство“ цветовото състояние на който и да било обект удобно се изразява във вид на някаква „точка“ или „вектор“. Ясно е, че такова „пространство“ няма нищо общо с реалното тримерно пространство и не може да го замени.

Въвеждането в науката на представата за „многомерни пространства“ се използва от идеалистите за борба против материализма, който отрича всякаква възможност за извънпространствено съществуване на каквито и да било тела. Идеалистите обявиха, че науката доказала съществуването на четвърто и други измерения на пространството и че докато хората и всички обикновени тела се намират в тримерното пространство, безтелесните, „духовните същности“, „духовете“ се намират в четвъртото или другите измерения на пространството, недостъпни за обикновените същества. Оттук „духовете“ можели да въздействуват върху материалните процеси, да ги управляват, като си остават извън нашите възприятия. А всъщност пространството няма

никакво „четвърто измерение“. Спекулирането на идеалистите с представата за „многомерни пространства“, за да опровергаят материализма, е лишено от всякакво основание. Научните представи за многомерни „пространства“ винаги изхождат от факта, доказан от практиката на човечеството, че в действителност няма никакво друго пространство освен обективното, реалното пространство на трите измерения.

В съвременната научна и научно-популярна литература често се говори за „четиримерен свят“. Тази представа също не дава никакви основания за идеалистически възгледи. Под „четиримерност“ на света във физиката се разбира простият и необорим факт, че светът съществува не само в пространството (което има три измерения), но и във времето (което има едно измерение) и че всички реални процеси трябва да се разглеждат така, че да бъде взета под внимание връзката и на двете форми на съществуване на материята, общият сбор от измеренията на които е равен на четири. Нищо мистично и тайнствено няма и не може да има в представата за „четиримерен свят“ в съвременната физика.

Нашите представи за обективно реалните пространство и време постепенно се изменят, развиват се и се задълбочават. Това по-специално се изрази и във въвеждането на представата за „четиримерен свят“, в която е отразена вътрешната връзка на пространството и времето, и в откриването на нови закони на геометрията, и т. н. Но изменението на нашите представи за пространството и времето не бива да се смесва, както подчертава В. И. Ленин, „с неизменността на факта, че човекът и природата съществуват само във времето и пространството, а съществата извън времето и пространството, създадени от пощината и поддържани от въображението на невежествената и изтерзана маса на човечеството, са болна фантазия, измишльотини на философския идеализъм, негоден продукт на негоден обществен строй“¹.

Както показва квантовата механика, микрообектите не могат да се намират в такива състояния, в които те едновременно да имат и точно определена координата, каквато има точката, и точно определено количество движение (или скорост). За тях са възможни или съ-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 189.

стояние с определена координата, или състояние с определено количество движение (възможен е и трети случай: състояние с неопределено количество движение и неопределена координата, но за по-голяма простота няма да го разглеждаме тук). В кое от двете посочени състояния ще бъде микрообектът, зависи от материалните условия.

Съвременните идеалисти, стремейки се да обосноват представата за извънпространствено и извънвременно битие, използват тези данни на квантовата механика и разсъждават така: когато микрообектът се намира в състояние с определена координата — той съществува в пространството и времето; а когато преминава в състояние, в което няма определена координата — той съществува „извън пространството и времето“. А тъй като състоянието на микрообекта зависи от типа на употребяваните от наблюдателя експериментални уреди, а изборът на последните зависи от волята на наблюдателя, последният можел по свое желание да отменява или да прави действителни пространството и времето.

Тези разсъждения са абсолютно неправилни. Първо, обстоятелството, че микрообектът няма определена координата — такава, каквато има материалната точка в класическата механика, — съвсем не означава, че микрообектът не съществува в пространството и времето. Фактът, че микрообектът може да се намира в състояние, в което той няма определена координата, подобна на координатата на материалната точка, означава само, че той е по-сложно тяло от материалната точка в класическата механика. Недопустимо е да се смесва въпросът, дали състоянието на даден обект може да бъде характеризирано посредством точкова координата, с въпроса, дали той съществува в пространството и времето. Второ, изменението на състоянието на микрообекта се определя от действието на обективни материални причини, от реалната физическа обстановка, а не от волята на наблюдателя, не от неговия произвол. Човек например може да се издигне със самолет нагоре и да лети в него, а може и да скочи с парашут надолу. Действувайки така или иначе, *по своя воля*, човек не отменя земното притегляне, когато се издига нагоре в самолета, и не го включва в действие по свое усмотрение, когато скача надолу. Така е и в случая с микрообектите: ни-

каква употреба на физически уреди не може да отмени пространственото и временното съществуване на нещата и да изведе микрообектите извън техните предели. Както самите уреди, така и изследваните с тях микрообекти съществуват в пространството и времето. И никога, с никакви средства не може да измени този фундаментален факт.

Ние казваме, че пространството и времето са форми на съществуване на материята. Това положение означава не само, че пространството и времето са обективно реални, но и че те са неразривно свързани с движещата се материя. Както няма материя извън пространството и времето, така няма и не може да има пространство и време без материя.

От тази неразривна връзка на пространството и времето с движещата се материя следва, че както и да се изменят явленията и материалните обекти, съществуването на пространството и времето не зависи от тези изменения, тъй като материята при всичките си изменения съществува вечно.

Фактът, че пространството и времето съществуват обективно, независимо от сменяването на явленията, от каквито и да било изменения в материалните неща, е израз на *абсолютността* на пространството и времето. Но свойствата на пространството и времето се изменят, тъй като са обусловени от свойствата на изменящата се материя. В зависимост от материалните условия се променят пространствените форми, протяжността на обектите, променя се характерът на геометрическите закони, става по-друга продължителността на явленията във времето, по друг начин тече времето. В това се изразява *относителността* на пространството и времето.

С признаването на неразривната връзка на пространството и времето с материята диалектическият материализъм се различава съществено от метафизическия материализъм. Последният, признавайки обективната реалност на пространството и времето, ги смята за самостоятелни същности, за независими от материята празни вместилища за материалните тела и процеси. Както образно се е изразил немският математик Вайл, това е възглед за пространството като за „празна казарма“, която може да бъде заета от някакви квартиранти или ако няма такива, може да остава съвсем празна. Към подобен възглед се при-

държаше видният английски учен Нютон, съзателят на класическата механика. Нютон смяташе, че пространството и времето са обективни, но че те съществуват независимо от движещата се материя, че са абсолютно неизменни и не са свързани помежду си. Така схващаните пространство и време той нарече „абсолютни“. Нютоновите представи за „абсолютно пространство“ и „абсолютно време“ се запазиха в науката чак до началото на ХХ в., когато на естествоизпитателите стана ясно най-сетне — във връзка със създаването на теорията на относителността, — че е неправилно да се откъсват пространството и времето от движещата се материя и едно от друго. За съжаление, на тях бяха неизвестни възгледите на диалектическия материализъм, който дълго време преди това изтъкваше връзката на пространството и времето с материята и едно с друго.

При изучаване на проблемите, свързани със сравнително бавни движения на обикновени земни и небесни тела, връзката на пространството и времето с материята и едно с друго може да бъде пренебрегната в известни граници. По същия начин например в редица случаи се пренебрегва пространствената протяжност на материалните тела, като последните се приемат за непротяжни материални точки. Но както въз основа на това не бива да се прави извод, че телата са изобщо непротяжни, така не бива да се прави извод и за принципна независимост на пространството и времето от движещата се материя, за липсата на връзка между тях самите и за тяхната неизменност. Само поради това, че в много случаи връзката на пространството и времето с материята, която връзка всъщност винаги съществува, не се отразява съществено върху протичането на процесите, Нютоновата представа за „абсолютни“ пространство и време съдържа рационално зърно и може да бъде използвана при формулирането на законите на класическата механика. Но класическата механика се оказва неприложима към движенията, които се извършват с огромни скорости, сравними със скоростта на светлината, именно защото тя е свързана с изтъкнатото по-горе ограничение.

В случаите, когато реалната връзка на пространството и времето с материята и помежду им не е съществена за изследваните явления, тя може да не се взема под внимание. В това няма никаква метафизика. Тук имаме за-

конна научна абстракция. Метафизиката се състои в твърдението, че пространството и времето принципно, по самата си същина не са свързани с материята и помежду си и поради това винаги и навсякъде остават неизменни. Принципно откъсване на пространството и времето от материята и едно от друго крие сериозни последици. Така или иначе то води към отстъпление от материализма.

Пространството и времето съществуват само в материалните неща, само чрез материалните неща, само благодарение на тях. „Разбира се — изтъква Ф. Енгелс, — и двете тези форми на съществуване на материята без материята са нищо, са само празни представи, абстракции, които съществуват само в нашата глава.“¹ Който откъсва пространството и времето от материята и при това настоява, че те съществуват обособено от материята, той приписва самостоятелно, независимо съществуване на онова, което се съдържа само в нашата глава. Но това именно е преминаване върху позициите на идеализма, според който продуктите на нашата мисловна дейност се обявяват за самостоятелни същности. Ето защо В. И. Ленин отбелязва: „Времето във от нещата във времето = бог.“²

Огромна принос в разработването на научните представи за връзката на пространството и времето с движещата се материя внесе големият руски математик Н. И. Лобачевски, съзателят на неевклидовата геометрия. Основната мисъл на Лобачевски при разработването на проблемите на геометрията се състоеше в това, че свойствата на пространството не са неизменни, всякога и навсякъде еднакви, а се променят в зависимост от свойствата на материята, от извършващите се в материалните тела физически процеси. В своя труд „Нови начала на геометрията с пълна теория на паралелните“ Лобачевски пише: „... в нашия ум не може да има никакво противоречие, когато допускаме, че някои сили в природата следват една, други — своя специална геометрия“³. И — колкото и невероятно да се струваше това на неговите съвременници — Лобачевски създаде съвсем нова геометрия, различна от онази, която бе създадена от Евклид. Една

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 258.

² В. И. Ленин, Философски тетрадки, стр. 48.

³ Н. И. Лобачевский, Полное собрание сочинений, т. 2, М. — Л., 1949, стр. 159.

от особеностите на неевклидовата геометрия на Лобачевски е, че в нея сборът от ъглите на триъгълниците не остава постоянен и равен на 180° , а се променя в зависимост от изменението на дължината на техните страни и при това всякога е по-малък от 180° . По-късно Риман създаде още една неевклидова геометрия, в която сборът от ъглите на триъгълника е по-голям от 180° .

Създаването на неевклидовата геометрия разкри дълбоката връзка на пространството с материята, обусловеността на свойствата на пространството от свойствата на материята. С това бе нанесен удар върху идеалистическите възгледи за пространството. Изхождайки от това, че геометрията на Евклид, създадена още в древна Гърция, си оставаше в продължение на много векове неизменна, Кант обяви пространството за присъща на нашето познание, извънпитна, априорна форма на съзерцанието, в която познаващият субект „слага ред“ в разположението на явленията. Геометрията, според Кант, е неизменна именно защото пространството принадлежи на съзнанието на субекта, а не на променливите явления извън него. Когато Лобачевски доказа, че геометрията на Евклид не е единствена, че в зависимост от материалните условия в пространството действуват закони на съвсем различни геометрии, априорните представи на Кант бяха опровергани.

Съвременната физика задълбочи и разви още по-нататък материалистическите идеи на Лобачевски. Теорията на относителността, създадена от А. Айнщайн, откри конкретните форми на връзката на пространството и времето с движещата се материя и помежду им, като изрази тези връзки математически в определени закони. Един израз на връзката на пространството и времето с движението на материята е фактът, отбелязан за пръв път от теорията на относителността, че едновременността на събитията не е абсолютна, а относителна. Събитията, едновременни по отношение на една от материалните системи, т. е. в едни условия на движение, не са едновременни по отношение на друга материална система, т. е. в други условия на движение. С този фундаментален факт са свързани други важни положения. Оказва се, че разстоянието между дадени тела, намиращи се в пространството пределно отдалечени едно от друго, не е еднакво в различните движещи се материални системи; с увеличава-

не на скоростта разстоянието (дължината) се скъсява. По същия начин интервалът от време между дадени събития е различен в различните движещи се материални системи; с увеличаване на скоростта той се намалява. Посочените изменения на пространствената протяжност (на дължините) и на интервалите от време в зависимост от скоростта на движението се извършват в строго съответствие помежду си. В това се проявява вътрешната връзка между пространството и времето. Нейно отражение са така наречените преобразования на Лоренц.

Изследването на гравитационното поле в общата теория на относителността доведе до още по-дълбоко разкриване на зависимостта на пространството и времето от движещата се материя. Установено бе, че реалните свойства на пространството толкова по-силно се отклоняват от онези свойства, които се изразяват в геометрията на Евклид, колкото по-голяма е масата на телата, намиращи се в това пространство, и колкото по-силно е следователно гравитационното поле. Това отклонение на свойствата на пространството от свойствата, изразявани от законите на геометрията на Евклид, във физиката се нарича „изкривяване“ (или „кривина“) на пространството. Кривината на пространството се определя следователно от величината, разпределението и движението на материалните маси, от напрежението на полето на притеглянето. С изменението на гравитационното поле се променят не само свойствата на пространството, но и свойствата на времето. Полето на притеглянето променя течението на времето, неговия ритъм. Колкото по-големи са материалните маси, колкото по-силно е гравитационното поле, толкова по-бавно е течението на времето. При това пространството и времето се променят не независимо едно от друго, а в тясна връзка помежду им по напълно определен закон.

Разкритата от теорията на относителността органическа връзка на пространството и времето с материята, с движението на материята дава ново природонаучно доказателство за обективната реалност на пространството и времето, за тяхната независимост от съзнанието, от познаващия субект.

Без да се взема под внимание връзката на пространството и времето помежду им и с движещата се материя, не може да се разбере същността на огромната област на

физически явления, свързани с движения, чиито скорости могат да се сравнят със скоростта на светлината, както и на процесите, свързани с големи значения на енергията; невъзможно е също така да се разбере движението на телата в силните полета на притеглянето. Положението за връзката на пространството и времето с материята и помежду им стана една от ръководните идеи на съвременната наука.

За голямата зависимост на свойствата на пространството от материята говорят не само данните на физиката, но и данните на другите науки, по-специално на биологията. Например изследването на пространствените форми на телата на органическата природа показва, че на живата материя са присъщи нейни специфични видове симетрия, съвсем несвойствени на телата на неорганическата природа. Ако, да кажем, кристалите имат такива пространствени свойства, че в тяхната симетрия влизат оси от 1, 2, 3, 4, 6, . . . редове, то при живото вещество се срещат такива видове симетрия, в които влизат оси от 5, 7, 8, 9 (и кратни на тях) редове. Докато сред телата на неживата природа има симетрия с един център на симетрията, в живите организми такава симетрия изобщо не се среща.

Изследванията показват, че молекулите, които влизат в състава на живата протоплазма и имат еднакъв състав, могат да съществуват в две различни форми — „лява“ и „дясна“, — отличаващи се една от друга също тъй, както се отличава например лявата ръка от дясната. „Левни“ и „десни“ форми на молекулите съществуват и в неорганическата природа. Но вътрешната пространствена структура на живите организми се отличава с ярко изразената особеност, че в нея всякога преобладава една от тези две форми — или „лявата“, или „дясната“. В противоположност на това в телата на неживата природа няма подобно преобладаване на една от посочените форми.

Би могло да се посочат и редица други особености на пространствените форми на органическата материя. Тези особености са толкова значителни, че дадоха основание на видния съветски естествоизпитател В. И. Вернадски да дойде до извода за съществуването на специфична геометрия на пространството на живата материя, различна от Евклидовата геометрия.

Тъй като материята, развивайки се, поражда все нови и нови форми с присъщи на тях своеобразни закономерности, съответно на това в природата възникват нови пространствени отношения и отношения във времето. Следователно *пространството и времето, както и самата материя, са подчинени на великия всеобщ закон на битието — на закона на развитието.*

Разкриването на връзката на пространството и времето с материята, на тяхната обусловеност от материята довежда до изводи, които имат твърде съществено значение за разбиране същността на безкрайността на пространството и времето.

Безкрайността на пространството — това е безкрайността на неограничената от нищо последователност на доближаващите се една до друга протяжности (линейни и обемни) на съвместно съществуващите материални обекти. Но последица от качествената разлика между материалните обекти е разликата в свойствата, във вътрешната структура на онези пространствени елементи, които принадлежат на дадените материални обекти. Ето защо безкрайността на пространството не е резултат от просто натрупване или прибавяне едно към друго на абсолютно тъждествени елементи. Същевременно колкото и да се различават тези пространствени елементи един от друг, всички те имат едно общо свойство — линейна и обемна протяжност. Именно поради това като цяло, в своята съвкупност те образуват безкрайното пространство на материалния свят.

Също така и безкрайността на времето не е резултат от натрупване или прибавяне на абсолютно тъждествени елементи на продължителност. Обусловеността на свойствата на времето от материята има за последица изменението на вътрешните свойства (на скоростта на течението, на „ритмиката“) на елементите на продължителност, които съответствуват на качествената разлика на материалните обекти. Но при всичките си различия посочените елементи не могат да загубят основното си свойство: да имат една или друга продължителност. Именно поради това като цяло, в своята съвкупност те образуват безкрайното време, в което съществува цялото неизброимо многообразие на материалните обекти, изменението на техните състояния.

От казаното следва, че на пространството и времето е свойствена вътрешна противоречивост. Тази противоречивост намира израз, първо, в това, че пространството и времето по своята природа са и абсолютни, и относителни. Второ, противоречие е, че безкрайността на пространството се образува от пределните протяжности на отделните материални обекти, а безкрайността на времето — от пределните продължителности на отделните материални процеси. Трето, пространството и времето са и непрекъснати, и същевременно прекъснати (дискретни). Пространството е непрекъснато в смисъл, че между два които и да са произволно взети (големи или малки, много близки или отдалечени) елементи на пространствената про-

тяжност всякога реално съществува такъв елемент на протяжността, който съединява двата посочени елемента в единна пространствена протяжност: между елементите на пространствената протяжност няма никаква абсолютна разделност, откъснатост; те преминават едни в други. Подобно на това времето е непрекъснато в смисъл, че между два каквито и да било интервала от време всякога реално съществува такава продължителност във времето, която съединява тези интервали от време в единния поток на последователността във времето. Същевременно пространството и времето са прекъслечни. Тяхната прекъслечност се заключава в това, че те се състоят от елементи, които се различават по своите вътрешни свойства, по структура съобразно с качествената разлика в свойствата на дискретните материални обекти.

4. Единство на света

Има не малко хора, които не възразяват против това, че цялата заобикаляща ни природа съществува реално във и независимо от нашето съзнание и усещания, по които твърдят, че освен този на всички известен материален свят има и някакъв друг, нематериален свят — обиталище на „духове“, на „върховен разум“, „висша воля“ и т. н. Представата за тези два свята („земен свят“ и „небесен свят“) се е създала още в дълбоката древност и под влияние на религията е господствувала дълго време.

Науката стъпка по стъпка стигна до доказателството за неправилността на представата за два различни свята. Светът е единен. Този реален материален свят, към който принадлежим и ние самите с нашето съзнание, с нашите чувства и усещания, е единственият действително съществуващ свят.

Някои философи от миналото, които се стремяха да бъдат материалисти и отхвърляха представата за отвъден свят, се опитваха да докажат единството на света, изхождайки или от твърдението, че светът е единен затова, защото ние го *мислим* единен, или от това, че светът е единен затова, защото той *съществува*. Такава позиция заемаше по тоя въпрос О. Дюринг, чиито възгледи Ф. Енгелс подложи на дълбока критика в своя труд „Анти-

Дюринг“ заради отстъплението му от материализма. Ф. Енгелс доказва, че и единият, и другият аргументи са неправилни. И наистина, ако светът е единен само защото нашата мисъл за него е единна, това значи, че мисълта е определяща по отношение на света. Но не светът отразява свойствата на мисълта, а, обратно, мисълта отразява свойствата на света. Нашата мисъл може да съедини в „единство“ четката за обувки и млекопитаещото, но от това, както казва Енгелс, на четката за обувки още няма да ѝ се появят млечни жлези. Също така от твърдението за съществуването на света още не следва, че той е единен, тъй като понятието съществуване (битие) може да има най-различни тълкувания — както материалистически, така и идеалистически. Може да се признае за съществуващо и това, което се съдържа само в съзнанието (такава е представата за „съществуване“ на откъснат свят), а не само това, което съществува във и независимо от него. Така че с простото признаване на съществуването на света не може да се издържи последователната философска линия и да се разбере правилно действителното съдържание на положението за единство на света.

„Единството на света — подчертава Ф. Енгелс — се състои не в неговото битие, макар че неговото битие е предпоставка за неговото единство, тъй като светът трябва най-напред да съществува, преди да може да бъде единен... Действителното единство на света се състои в неговата материалност, а тази последната се доказва не с няколко фокуснически фрази, а с дългото и трудно развитие на философията и природознанието.“¹

Един от най-важните моменти по пътя към познаването на материалното единство на света бе създаването от Коперник на хелиоцентричната система. До Коперник господствуваше представата, че център на вселената е Земята, около която се разполага „небесната сфера“ с нейните „идеални“ небесни тела — Слънцето, планетите, Луната и звездите, — проява на съвършенството на които е строгата сферичност на тяхната форма и абсолютната чистота на повърхността. На Земята всичко е преходно, тленно, в небесната сфера всичко е вечно и неизменно. Със създаването на хелиоцентричното учение Коперник опроверга тези представи. Той доказва, че Земята съвсем не е

¹ Ф. Енгелс, Анти-Дюринг, стр. 46.

център на вселената, а само една от същите ония планети, които по-рано бяха отнасяни към идеалната небесна сфера. По този начин противопоставянето на „земния свят“ на „небесния свят“ се оказа съвсем безпочвено.

Делото, започнато от Коперник, бе продължено от Галилей. Когато Галилей построи първия телескоп и го насочи към небето, той направи откритие, което порази всички негови съвременници: Луната, която беше смятана за едно от „идеалните небесни тела“, съвсем не притежава съвършена сферическа форма. Тя е покрита с вдлъбнатини, долини и планини, подобни на тези, които съществуват на повърхността на Земята. Галилей откри също, че на повърхността на Слънцето има тъмни петна с най-неправилна форма. Богословите не искаха да се примирят с мисълта, че небесните тела нямат онази чистота и съвършенство, които те им приписваха. Те се разправиха жестоко с великите мъже на науката, които учеха хората да виждат света такъв, какъвто той е в действителност. На кладата на инквизицията загина Д. Бруно заради смелите си идеи. Той доказа, че в безкрайното пространство на вселената — там, където според уверенията на богословите се намира само идеалният „небесен свят“ — са пръснати неизброимо множество също такива материални светове като нашия земен свят. Заради своите велики открития Галилей бе подложен на изтезания от инквизицията. Всичко това пречеше извънредно много на развитието на науката, но не можеше да убие откритата веднаж истина: не съществува никакъв друг свят освен материалния свят.

Откриването на законите на механиката и на закона за всемирното притегляне донесе нови доказателства в полза на тази истина. Привържениците на представата за два различни свята твърдяха, че движението на земните и небесните тела се подчинява на принципиално различни закони. Те считаха за кощунствена мисълта не само за тъждеството, но дори и за сходството на тези закони. Велик научен подвиг на Нютон бе доказателството, че законите на механиката на земните и небесните тела са едни и същи; че същата по своята природа сила, която заставя да падат на земята всички тела, лишени от опора, заставя Луната да се движи около Земята, а всички планети, включително и Земята — около Слънцето. Всички без изключение тела на безкрайния свят се оказаха свързани чрез единно по своята същност материално взаимо-

действие, което не познава никакво делене на земен свят и небесен свят.

Важна крачка в доказването на материалното единство на света науката направи в резултат на спектралния анализ — начин на изучаване на химическия състав на телата по характера на светлината, която те излъчват, когато се намират в нажежено газообразно състояние. Атомите на всеки химически елемент, намиращ се в нажежено газообразно състояние, излъчват светлинни лъчи с напълно определени дължини на вълните, възприемани в така наречения спектроскоп във вид на по-голям или по-малък брой тесни цветни ивички (спектрални линии). Всеки химически елемент изпуска своя особена група линии (спектър). Нажеженото Слънце, безбройното множество звезди и комети, разпръснати из цялото безкрайно пространство на вселената, изпращат светлинни лъчи, по които може да се определи химическият състав на Слънцето, звездите и кометите. Изследванията показаха, че небесните тела се състоят от същите елементи, от които се състои и Земята. Разбира се, относителните количества на тези елементи в различните небесни тела и в различните им части са различни. Така например на Слънцето са забелязани около 60 известни химически елементи, между които първо място по брой на атомите заема водородът; за хелия този брой е 4—5 пъти по-малък, а броят на атомите на останалите елементи е едва около 0.001 процент от броя на атомите на водорода.

Поучителна е историята на откриването на химическия елемент хелий. Първоначално той бе открит чрез спектрален анализ само на Слънцето. Поради тази именно причина той бе наречен хелий, което значи „слънчев“. На Земята той дълго време не можеше да се открие. Изглеждаше, че най-после е открито нещо, присъщо само на Слънцето, но не и на Земята. Но мина време и хелият бе открит и на Земята, при което се оказа, че той не е толкова рядък елемент. Хелият сега се използва широко в науката и техниката за много практически цели¹.

¹ През втората половина на XIX век в спектрите на газовите мъглявини бяха открити спектрални линии, които не съвпадаха със спектралните линии на химическите елементи, съществуващи на Земята. Във връзка с това бе създадена хипотезата, че в газовите мъглявини съществува специфичен елемент, наречен „небулий“. Тази хипотеза просъществува до 1927 г., когато бе точно установено,

От дълбините на световното пространство на Земята долитат повече или по-малко значителни парчета от небесни тела, наречени метеорити. Много от тях изгарят, преди да стигнат до земната повърхност, силно нажежили се от триенето о въздуха. А някои не успяват да изгорят и — като паднат на повърхността на Земята — откриват възможност за всестранно изследване на техния състав и свойства. Изследванията показаха, че главна съставна част на метеоритите е желязото и че в тях няма никакви елементи, които да не се срещат на нашата Земя.

Тези данни на физиката и химията за химическия състав на телата на Земята и в заобикалящото я космично пространство, получени в резултат на продължителна, упорита работа на учените, укрепиха здраво великата идея за материалното единство на света.

Но да си представим, че някога на някое от небесните тела ще бъде открит елемент, който не съществува в земните условия. Би ли означавало това, че материалното единство на света е нарушено? Разбира се, не. Това не би му противоречило също тъй, както не противоречи на представата за материалното единство на растителния свят на Земята фактът, че така наречената „алпийска растителност“ (т. е. растителност, която съществува във високопланински условия) съвсем не се среща в много райони на земното кълбо. Въпросът не е там — на всички тела от слънчевата планета, на всички звезди и галактики да съществуват едни и същи химически елементи. Главното се състои в това, че всички елементи — независимо от това, дали са разпространени повсеместно или не — са едни или други видове материя, които имат еднакви фундаментални свойства и се подчиняват на обективни природни закони. Доказването на това е именно едно от най-големите завоевания на природознанието.

Атомите на всички химически елементи представляват материални системи, които се състоят от „елементарни“ частици от едни и същ тип (протони, неутрони и електро-

че тези линии принадлежат не на някакъв особен небесен елемент, а на редица съществуващи на Земята елементи, които изпускат тези линии само в условия на много голямо разреждане на веществото (така наречените „забранени линии“). Съществуването на такива спектрални линии при земните елементи бе доказано не само теоретически, но и експериментално. По този начин „небулият“ като особено небесно вещество престана да съществува.

ни) и имат еднаква по своя тип структура, главните черти на която се изразяват в наличността на: а) централно ядро, което се състои от по-тежки „елементарни“ частици и затова носи по-голямата част от масата на атома; б) окръжаваща го обвивка във вид на слоеве, която се състои от по-леки „елементарни“ частици; в) противоположни електрически заряди в ядрото и обвивката. Следователно атомите на химическите елементи са единни по своя състав и своя строеж. Поради това именно цялото тяхно многообразие представлява не някакво струпване на случайно съвместно съществуващи тела, а единна съвкупност от вътрешно взаимно свързани материални обекти, обединени от единната периодическа система, от единния периодически закон на Д. И. Менделеев. В този смисъл акад. А. Е. Ферсман казваше, че заобикалящият ни свят е „Менделеев свят“.

Като противопоставят на „земния свят“ „небесния свят“, богословите виждат разлика между тях и в това, че на Земята всичко е преходно, променливо и рано или късно стига до своя край, докато на небето всичко е „неизменно, непреходно, вечно“. Но къде е вечността и неизменността на телата на небесния свят? Природознанието доказва, че системата от небесни тела, която се нарича слънчева система, съвсем не винаги е била такава, каквато е сега. Тя има своя история. Телата от слънчевата система не изведнаж са придобили вида и свойствата, които имат сега. Науката в днешно време още не може във всички подробности да нарисова целия този процес, но безспорен факт е, че цялата история на слънчевата система е естествен, материален процес, в който няма място за никакви чудеса, за никаква намеса на „отвъдни сили“. Много изменения на Слънцето могат да се наблюдават дори с прост телескоп. От време на време от повърхността на Слънцето се издигат на стотици хиляди километри протуберанси, които свидетелствуват за гигантски премествания на нажеженото вещество; възникват и изчезват тъмни петна, които представляват относително по-студени части на слънчевата материя. В недрата на Слънцето, скрити от нашия поглед, безспирно се извършват сложни процеси на преобразуване на водорода в хелий, по силата на което постепенно се променя химическият състав на Слънцето; част от материята се изхвърля от Слънцето в световното пространство. Звездите също не остават неизменни. Много от

тях пламват, увеличавайки многократно своята яркост, променят своите размери, разпадат се и т. п. Загиват и възникват цели звездни системи. *

Вечно движение, изменение е присъщо на всичко, което съществува където и да било. И няма никакъв отделен свят, който да не се подчинява на този закон на битието. Но там, където изчезват едни форми на материята, неизбежно възникват нови, начеващи своята собствена история. Нито една дори и най-дребна частица на материята не изчезва безследно и не се появява от нищо: материята само се преобразува от една форма в друга, без да загубва никога основните си свойства. Ако например изчезне материален обект с определена маса, то непременно се появяват едню или няколко други материални тела с маса, абсолютно равна на масата на изчезналото тяло. Във всички процеси на превръщане остава неизменен сумарният електрически заряд. В този, както и в други подобни закони на природата, се разкрива вечността на материята.

Огромна роля за потвърждаването на положението за материалното единство на света играе законът за съхранението и превръщането на енергията, според който движението на материята е неунищожимо и несътворимо. Благодарение на този закон, изтъква Ф. Енгелс, „е заличен и последният спомен за извънсветовния творец“¹. Нищо не може да придаде никакво движение на материално тяло, дори и на най-малкото, освен реално въздействие на някакво друго материално тяло, което предава напълно или частично своето собствено движение. Каквото количество движение се придобива от едно тяло, такова количество се губи от друго. Няма нито един случай, при който този велик закон на природата да е бил нарушен. И нищо не може да го наруши. Всичко, което съществува в света, е подчинено на този закон.

Благодарение на този закон всички процеси образуват единна, взаимно свързана верига, в която няма и не може да има нищо, което да не е породено от материята. Цялата практика на човечеството, всички данни на науката свидетелствуват за истинността на закона за съхранението и превръщането на енергията във всички без изключение процеси.

¹ Ф. Енгелс, Анти-Дюринг, стр. 13.

В нищо, никъде, в никакви явления на природата и обществото няма и не може да има действия, които да изхождат от някакъв тайнствен „нематериален свят“ и да свидетелствуват за неговото съществуване. Всичко си има естествени причини, които се коренят в едни или други материални тела, в техни действия и свойства. Ако в даден момент науката не дава изчерпателен отговор на един или друг въпрос — рано или късно тя го дава, без да прибегва до каквито и да било тайнствени „свръхестествени същности“, стоящи над материалния свят. Науката обяснява материалния свят, като изхожда от самия него.

Било е време, когато хората не са знаели в какво се състои същността на живота. Особеностите на живите организми, тъй рязко отличаващи живота от неживото, дадоха на някои мислители повод да твърдят, че основа на живота била някаква си нематериална „жизнена сила“, която насочвала всички процеси в живите организми. По-специално превръщането на неорганическата материя в органическа, което се извършва в животните и растенията, бе обявено от идеалистите за резултат от дейността на тази „жизнена сила“. Но природознанието доказва, че същност на живота е протичащият по особен начин реален процес на обмяна на веществата, който се подчинява на законите за съхранението на материята и енергията, действащи и в цялата останала природа. Огромно значение за доказването на това имаха класическите изследвания на К. А. Тимирязев по фотосинтеза, извършващ се в зелените листа на растенията, в резултат на който неорганическите вещества, усвоявани от растението от околната среда, се превръщат в органически. К. А. Тимирязев доказва, че фотосинтезът се извършва под влияние на материална причина — въздействието на слънчевата светлина, при което интензивността на фотосинтеза точно се определя от количеството слънчева енергия, поглъщана от листата на растението.

„Зеленият лист или, по-точно, микроскопичното зелено зърно хлорофил — пише К. А. Тимирязев, — е фокусът, точката в световното пространство, в която от единия край се влива енергията на слънцето, а от другия вземат началото си всички прояви на живот на земята. Растението е посредник между небето и земята. То е истински Прометей, откраднал огъня от небето. Откраднатият от него слънчев лъч гори и в трепкащото пламъ-

че на горящата тресчица, и в ослепителната електрическа искра. Слънчевият лъч привежда в движение и чудовищния маховик на гигантската парна машина, и четката на художника, и перото на поета.“¹

Било е време, когато не се е знаело как е възникнал човекът. И в тоя случай временната трудност в решаването на научната проблема е дала повод за представата за действието на някакви нематериални сили, които били създали човека посредством „чудо“. Но дойде време — и тази проблема намери истинско научно решение, което напълно изключи религиозните представи. Решението бе дадено от Енгелсовата трудова теория за антропогенезиса, която се опира на еволюционната теория на Ч. Дарвин. Така и от тази област от явления бе изгонена представата за нематериални сили и тайнствени свръхестествен свят.

Особено много неправилни представи са свързани с живота на човешкото общество, с неговата история. Дейността на хората и социалният прогрес често се обявяват за резултат от предначертанията на „божествената воля“ или за резултат от действието на стоящи уж над материалната действителност и господстващи над нея „идеи“, на „съзнанието“. Историческият материализъм доказва погрешността на тези възгледи, като разкри материалните причини за развитието на обществото.

Установяването на универсалния характер на генетичната връзка на всички качествено различни форми на материята, както и на съответстващите им форми на движение, е решаващо в обосноваването на положението за единството на света. Тази връзка на различните форми на материята, както и на различните форми на движението, е съществувала, съществува и ще съществува всякога и навсякъде — в миналото, настоящето и бъдещето, във всички без изключение области на безкрайното пространство. Следователно *в света никога и никъде не е съществувало, не съществува и няма да съществува нищо, което да не е движеща се материя или което да не е породено от движещата се материя.* В това именно се състои единството на света.

¹ К. А. Тимирязев, Избранные сочинения, т. II, М. 1948, стр. 382—383.

Все повече разширяващото се и задълбочаващо се познание на конкретната взаимна връзка между формите на материята и движението намира специфичен израз във факта на възникването през последните десетилетия на много нови „междинни“ науки. Техен предмет са тъкмо онези сфери на материалната действителност, които се намират в „допирните точки“ между качествено различни области от явления, които бяха изучавани по-рано от различни, повече или по-малко обособени една от друга науки. Такива са например биофизиката и биохимията, първата от които изследва пограничната област между биологическите и физическите процеси, а втората — между биологическите и химическите процеси, както и геохимията, която съединява геологията с химията, и биогеохимията, която свързва в едно цяло биологията, химията и геологията. Неотдавна възникна така наречената кибернетика. Тя разкри дълбоките връзки (но, разбира се, не тъждеството) между редица логически операции, които се извършват в мисленето, и физическите процеси, които стават в „управляващите системи“, по-специално в електронните сметачни машини.

Ако свръхестествен, нематериален свят не съществува никъде — нито в дълбините на вселената, нито в миналото, нито в настоящето, нито в голямото, нито в малкото, нито в живото, нито в неживото — и не се проявява с нищо в нито едно от звената на явленията в природата и обществото, тогава къде е той? Той съществува само във въображението на онези, които не искат да признаят очевидните факти, които в съответствие с предвзетото мнение обричат себе си на отказване от научното, истинското разбиране на всичко, което става в тях самите и в света около тях.

Светът е материален. Той е единен, вечен и безкраен. И самият човек — най-висшият продукт, цветът на материалния свят — е част от великото цяло, наречено природа.

Г Л А В А V

МАТЕРИЯ И СЪЗНАНИЕ

Ние вече знаем, че материята е първично, а съзнанието вторично. Това положение е изходна предпоставка на материалистическата философия. След като разгледахме въпроса за материята и формите на нейното съществуване, да преминем към по-подробно разглеждане на въпроса, що е съзнание и какви са неговите особености.

I. Съзнанието — свойство на високоорганизираната материя

Съзнанието е висш продукт на материята, на природата. Въпросът за произхода на съзнанието и за неговата същност е един от най-трудните въпроси на науката. По какъв начин и на какво стъпало в своето развитие материята поражда мислещия дух, как възникват усещанията, възприятията, представите и мисленето на човека, как се преминава от усещанията и възприятията към мисленето — всички тези въпроси дълго време оставали неразрешени от науката. Това послужило като повод за разпространяването на коренно неправилни възгледи, според които съзнанието се счита за свойство или дейност на нематериална субстанция — „душата“. Последната съвсем не зависела от материята, от човешкото тяло и можела без него да води самостоятелно съществуване; докато материалното тяло рано или късно умира, нематериалната

„душа“ с нейното съзнание оставала да живее „вечно“. Подобни възгледи се появили още у първобитните хора, които обяснявали сънищата или смъртта на човека с това, че „душата“ временно или завинаги напускала тялото. Тези фантастични представи не само не били премахнати от идеалистическата философия, но, напротив, се затвърдявали от различните системи на тази философия. Всяка идеалистическа система така или иначе провъзгласявала съзнанието (или „духа“) за самостоятелна свръхестествена същност, която не само не зависи от материята, но и — нещо повече — твори материята.

Не бе лесна тази проблема и за материалистическата философия. Наред с правилното обяснение на същността на съзнанието като особено свойство на материята имаше и сериозни грешки. Така някои философи-материалисти, затруднени от проблемата за възникването на съзнанието, обявиха съзнанието за атрибут на материята, за нейно вечно свойство, присъщо на всички нейни форми. А някои от материалистите, несъумели да разберат правилно принципа на материалното единство на света, по същество стигаха до отричане на съзнанието. Те обявяваха съзнанието за особена разновидност на материята, която мозъкът отделял тъй, както например черният дроб отделя жлъчката. Това бяха *вулгарните материалисти*. С развитието на научните знания тези грешки бяха преодоленни. Материализмът постепенно, стъпка по стъпка, опирайки се на данните на природознанието, вървеше към правилно, все по-дълбоко разбиране на същността на съзнанието.

Трудността на изследването на психичните процеси, на явленията на съзнанието се състои в това, че те не се възприемат непосредствено от нито един от нашите сетивни органи. Усещането, възприятното, представата, мисълта не могат нито да се видят, нито да се чуят, нито да се помиришат, нито да се усетят. Може да се види органът на мисленето — мозъкът, с помощта на микроскопа може да се видят добре мозъчните клетки, с помощта на съответни уреди може да се изучават електрическите токове, които се образуват в нервната тъкан и във веществото на мисълка, и т. н., но никога и никъде мисълта не може нито да се види дори и в най-съвършен микроскоп, нито да се претегли, нито да се измери с линия. Съзнанието, мисленето няма физически свойства, каквито имат материал-

ните тела. Но от това съвсем не следва, че то принадлежи към някакъв свръхестествен свят, принципно различен от материалния свят, и че не зависи от материята. От това също не следва, че съзнанието изобщо не може да бъде изучавано чрез онези строго научни обективни методи, с които разполага съвременната наука.

Макар непосредствено със сетивата си ние да не възприемаме самото съзнание на другите хора, ние възприемаме реалните действия на хората, техните постъпки, речта им, в които се проявяват техните взаимоотношения и връзки със заобикалящата ги обстановка. В дейността на личността, в характера на нейните взаимоотношения и връзки с околната среда се разкриват всички съществени особености на съзнанието, което дадена личност притежава. Не току тъй се казва: „За да разбереш какво представлява един човек, трябва да се запознаеш с делата му.“ Грижливото изучаване на практическата дейност на човека, на неговите взаимоотношения и връзки с околната обществена и природна среда (а всичко това е достъпно за обективно изучаване) дава за изучаването на съзнанието на човека неизмеримо повече, отколкото неговото самонаблюдение над онова, което става в съзнанието му. Науката за съзнанието, за психическата дейност постигна особено забележителни успехи именно откакто откри обективни методи за изследване на съзнанието. Особено значителни постижения в това отношение науката дължи на видните руски учени И. М. Сеченов и И. П. Павлов, които въз основа на прилагането на естествено-научния метод създадоха стройна теория за висшата нервна дейност на животните и човека.

Психиката е свързана неразривно с материалната дейност на мозъка, тя е резултат от тази дейност. За това говори преди всичко фактът, че психически явления има само в нормално функциониращи живи организми, които притежават нервна система. При това *логическото абстрактно мислене* като най-висша форма на съзнанието е свързано с наличността на най-високоорганизирана нервна система и на нейния висш отдел — главния мозък, каквато е налице само при човека; а колкото по-ниско стоят животните на стъпалата на еволюционната стълба и колкото по-просто е организирана тяхната нервна система, толкова психическите явления са по-елементарни, свеждайки се до най-простия вид — *усещането*. При най-

простите същества, които не притежават централна нервна система, няма абсолютно никакви следи от психически явления.

Връзката на съзнанието с организираната по определен начин материя се забелязва лесно в случаите, когато нормалната дейност на мозъка се нарушава поради някакви травми или заболявания. Ако са повредени големите полукълба на главния мозък у човека, неговата психика, неговото съзнание напълно или частично се разстройва; премахването на повредите в мозъка или ликвидирането на мозъчното заболяване водят към възстановяване на нормално действащото съзнание. Че съзнанието зависи от състоянието на мозъка, се вижда още от такива известни факти като приспиването на хора и възбуждането у тях на халюцинации с помощта на различни наркотици.

Решаващо значение за съзнанието на човека има кората на главния мозък. Тя не е нещо еднакво, еднородно във всичките си части. Това е извънредно сложно материално образувание, различните части на което имат различни свойства и различна структура. Кората на главния мозък се разделя на редица полета — зрително поле, слухово поле, двигателно поле и т. н. Всяко от тях се характеризира с особен микроскопичен строеж — форма на клетките, разположение на клетъчните слоеве — и играе определена функционална роля в дейността на цялата кора на главния мозък. Но в строежа на тези области същевременно има и общи черти; главният мозък е единно цяло. Полетата на кората на главния мозък представляват кортикални краища на зрителните, слуховите, двигателните и други анализатори¹. Кортикалните части на анализаторите (ядрата на анализаторите) не са отделени една от друга с каквито и да било резки граници; те преминават една в друга, съединяват се една с друга посредством особени невронни образувания. Кортикалните части на анализаторите изпълняват най-висши функции — анализиране и синтезиране на постъпващите в мозъка дразнения. Частите на кората, разсеяни между същинските анализатори, представляват също рецептори и могат да изпълняват някои функции от същия тип, каквито изпълняват и самите кортикални анализатори, само че значително по-елементарни. Поради това нарушението на дейността на дадена кортикална част на анализатора (поради операция, травма и пр.) прави невъзможно изпълнението на най-висшите функции, свойствени на дадено поле на мозъка, но разсеяните части на анализаторите

¹ Анализаторите са сложни нервни механизми, в които освен посочените кортикални части влизат още и възприемащи апарати, или рецептори (крайни образувания от чувствителни нервни влакна, които възприемат дразненето и го преобразуват в нервно възбуждене), и проводници, които предават възбуждението от рецепторите в кората на главния мозък.

са още способни да изпълняват по-елементарни функции, свързани със същите рецептори. И. П. Павлов показва това въз основа на следните опити: куче без задтилните части на полукълбата (т. е. областта на зрителните възприятия и на техния висш анализ и синтез) не можело да различи един предмет от друг, но различавало степените на осветление и опростените форми; куче без слепоочните части (т. е. областта на слуховите възприятия и на техния висш анализ и синтез) не различавало сложни звукове като например повикването, но различавало отделни звукове, например тон от тон и пр. И. П. Павлов вижда в това решаващо доказателство за първостепенното значение на структурата на кората на главния мозък в процесите на висшата нервна дейност. Опирайки се на грижлив експериментални изследвания, И. П. Павлов изтъква, че като се причини заболяване на един или друг отделен участък от кората на главния мозък на животното, а останалите се запазят здрави, у него може да се предизвика определен вид разстройство на висшата нервна дейност.

Подчертавайки като извънредно важно съответствието между детайлите на структурата на главния мозък и динамиката на нервните процеси, Павлов считаше за един от основните принципи на учението за висшата нервна дейност „приспособяването на динамиката към структурата“. С това той дълбоко развиваше положението на диалектическия материализъм за психиката като свойство на организираната по *особен* начин материя, за психиката като функция на мозъка. Но за него кората на главния мозък не беше проста съвкупност от съвместно съществуващи едно до друго, само външно свързани отделни структурни образувания. Той подчертаваше тяхната органическа взаимна връзка, тяхното единство. „Ако от едно гледище — пише И. П. Павлов — кората на големите полукълба може да бъде разглеждана като мозайка, която се състои от безчислена маса отделни пунктове с определена физиологическа роля в даден момент, то от друго гледище — тя има извънредно сложна динамична система, която постоянно се стреми към обедняване (интегриране) и към стереотипност на обединената дейност.“¹ Това диалектическо схващане на органическата връзка на цялото и частите в работата на кората на главния мозък е една от най-важните отличителни черти на учението на И. П. Павлов. Той преодоля благодарение на това две погрешни крайности в подхода към работата на главния мозък: от една страна, на така нареченото локалистично направление, привържениците на което превръщат в пълен абсолютен спецификата на дейността на отделните участъци на главния мозък, игнорирайки единството на мозъка; от друга страна, на направлението, което игнорира напълно значението на отделните структурни образувания на мозъка, виждайки само неговото единство.

И така, съзнанието е продукт на мозъка, продукт на високоорганизираната материя, функция на мозъка; а мозъкът е орган на съзнанието, орган на мисленето.

¹ И. П. Павлов, Полное собрание трудов, т. IV, М. — Л. 1947, стр. 195.

Като наричаме съзнанието продукт на материята, ние не искаме да кажем, че съзнанието, породено от материята и зависимо от нея, съществува като нещо външно спрямо нея, наред с нея, тъй както например върху клоновете на ябълковото дърво съществува родената от него и зависима от него ябълка. Физиологическите процеси в мислещия мозък и мисленето, съзнанието не са два паралелни процеса, а са един, единен процес, чието вътрешно състояние именно е съзнанието. В. И. Ленин подчертава, че „съзнанието е вътрешно състояние на материята...“¹ Така че съзнанието съвсем не може да бъде отделено от материята, която мисли.

Същевременно неправилно е да се разглежда мисленето, съзнанието като материя, като нещо материално, както правят вулгарните материалисти. При включването на съзнанието в материята „губи смисъл гносеологическото противопоставяне на материята на духа, на материализма на идеализма“ (Ленин). В рамките на гносеологическите изследвания такова противопоставяне на съзнанието на материята е необходимо. „Извън тия рамки да се оперира с противоположността на материята и духа, на физическото и психическото като с абсолютна противоположност би било грамадна грешка.“²

Съвременната наука, след като постигна значителни успехи в познанието на дейността на мозъка, в изучаването на психическите процеси, на процесите на съзнанието, си поставя за задача не само да обясни тези явления, но и да ги овладее, да ги управлява. „Можем да бъдем уверени — пише И. П. Павлов, — че по пътя, по който тръгна строгата физиология на мозъка на животните, науката ще постигне такива поразителни открития и заедно с тях такава извънредно голяма власт над висшата нервна система, които няма да отстъпят пред другите придобивки на природознанието.“³

Колкото и очевидно да са данните на природознанието, философите-идеалисти се опитват да оспорват, че съзнанието е продукт, функция, свойство на организираната по определен начин материя, че човек мисли посредством

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 81.

² Пак там, стр. 256.

³ И. П. Павлов, Полное собрание сочинений, т. III, кн. I, Изд. Академии наук СССР, М. — Л. 1951, стр. 289.

мозъка. Така например Ф. Паулсен¹ заявяваше, че било безсмислено да се казва, че мисленето се извършва в мозъка; според него със същото право може да се твърди, че мислите се намират в стомаха или на Луната. Това „възражение“ против материализма е толкова безсмислено, че един лекар-психиатър направил забележка: само от луди и слабоумни съм чувал, че душата им попаднала в стомаха или на Луната.

Категорично отхвърляше положението, че мисълта, усещането е функция, свойство на мозъка, субективният идеалист Р. Авенариус, чиито философски възгледи В. И. Ленин дълбоко разкритикува в своя труд „Материализъм и емпириокритицизъм“. Р. Авенариус се опитваше да обоснове своето гледище, като се позоваваше на това, че никой не е виждал непосредствено как се поражда в мозъка усещанията. Според него усещания има винаги, само че не винаги ние ги осъзнаваме; когато се предава материално движение (дразнение) в субстанцията, която ние смятаме за усещаща, то едновременно — но уж не поради това! — съществуващите по-рано усещания „се освобождават“ и стават осъзнати. Усещанията и мисълта според Авенариус не са функция, продукт на мозъка.

Да се съгласим за момент с Авенариус и да допуснем, че процесите в мозъка не пораждаат усещания, а само някак си ги „освобождават“. Тогава ще трябва да стигнем до извода, че например усещането за болка, което съм получил при порязване на пръста си с нож днес, съм го имал още предишния ден, преди порязването; че усещането на мирис от роза, която ще мириша едва утре, аз вече го имам, само че още не съм го осъзнал, и т. п.

Можем ли да се съгласим с Авенариус, без да скъсаме с най-елементарните норми на научното, логичното мислене? Разбира се, не. Всеки човек буквално на всяка крачка наблюдава очевидния факт, че усещанията му се пораждаат от въздействието на външния материален свят върху неговите сетивни органи. Само благодарение на това именно той има възможност да се ориентира правилно в явленията на външния свят, да преодолява изпращащите се пред него препятствия, да избягва неблагоприятни условия, да намира благоприятни за своето съществу-

¹ Виж Фридрих Паулсен, Введение в философия, М. 1904, стр. 138.

ване и за своята дейност възможности. Авенариус и неговите привърженици ни връщат назад към Платоновата теория за спомените на душата за идеите, които тя е видяла в „идеалното царство“.

Р. Авенариус упрекваше естествоизпитателите, които считат мисълта, усещането за функция на мозъка, че вършели недопустима „интроекция“, т. е. влагане в мозъка на мисли и усещания, каквито там няма. Той твърдеше, че това било причина за отдалечаване от „естественото понятие за света“, което отдалечаване водело до идеализъм. А себе си Авенариус обявяваше за противник на идеализма въз основа на това, че признавал еднаква реалност и на „аз“, и на средата. Но в действителност Авенариус воюваше против истинското „естественото понятие за света“, т. е. против материализма, и защитаваше идеализма, тъй като и „аз“, и средата бяха за него въшност само комплекси от усещания. В края на краищата Р. Авенариус не доказваше, а просто постулираше това, което му се искаше да докаже: че усещането съществува без мислещата материя, без мозъка. „Тъй като ние още не знаем всички условия на всекиминутно наблюдаваната от нас връзка на усещането с организираната по определен начин материя — изтъква В. И. Ленин, — то затова ще признаем за съществуващо само усещането — ето към какво се свежда софизмът на Авенариус.“¹

Някои съвременни идеалисти „не отричат“, че съзнанието е свързано с мозъка. Но те схващат тази връзка в смисъл, че мозъкът е само „инструмент“ за проявяване на съзнанието, а самото съзнание смятат за независимо от мозъка. Лесно е да се разбере, че това е само друга формулировка на погрешната теория на Авенариус.

По-различно от Авенариус пристъпи към въпроса за връзката на съзнанието и мозъка субективният идеалист Е. Мах. За да не влиза в открито противоречие с данните на природознанието, които свидетелствуват за неразривната връзка на съзнанието, на усещането с материалните процеси в мозъка и нервната система, Е. Мах се опитваше да приспособи тези данни към своята философска доктрина, според която телата са комплекси от

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 44.

усещания. Но, както доказа В. И. Ленин, този опит също доведе до плачевни резултати. Тъй като мозъкът е тяло — значи според Мах той е комплекс от усещания. Но мозъкът принадлежи на мене, а аз съм също комплекс от усещания; следователно, когато усещаме нещо, ние трябва да кажем: един комплекс от усещания („аз“) с помощта на друг комплекс от усещания (мозък) усеща трети комплекс от усещания! Колкото и заплетено да е това патрупване на „комплекси от усещания“, ние можем да вникнем в него, като почнем от изходния пункт. Лесно е да се види пълната погрешност и еkleктичност на теорията на Е. Мах: отначало той обявява, че всичко е усещания, а после признава противоположните възгледи, според които усещанията са свързани с процеси, представляващи обмяна на материално движение между организмите и външния свят.

Особен начин да се отрича положението, че съзнанието е функция, свойство на мозъка, положението, че мозъкът е материална основа на психиката, представляват така наречените локалистични теории. Привидно привържениците на тези теории разсъждават като че ли правилно, поставяйки задачата да се намерят онези места в мозъка, в които възникват психическите процеси. Но всъщност техните възгледи противоречат на данните на съвременното природознание и са философски несъстоятелни. Привържениците на локалистичното направление, поддържано от редица съвременни физиолози и невролози в чужбина, стигат дотам, да твърдят, че на всяка точка на главния мозък отговаряла нейна особена, абсолютно изолирана психическа функция: в една от тях се намирал центърът на „разпознаването на числата“, в друга — на „разбирането на фразите“, в трета — на „разпознаването на буквите“, в четвърта — на „образуването на образите на одушевените предмети“, в пета — на „разпознаването на неодушевените предмети“, в шеста — на личното „аз“, в седма — на религиозното „аз“ и т. н. без край. И макар тези психически функции да се съпоставят с особени участъци на мозъка, привържениците на локалистичните теории по същество отричат вътрешната връзка между психиката и мозъка, откъсват психиката от мозъка. Разчленявайки мозъка на обособени частици, откъснати една от друга и от външните въздействия, привържениците на локалистичните теории са

загубили всяка възможност да разберат как главният мозък може да осъществява единна синтетическа дейност. Поради това те стигат до представата, че психическите функции са съвсем самостоятелни, само че съвпадат по място и време с физиологическата дейност на кората на главния мозък и протичат по свои особенни закони, които нямат нищо общо със законите за дейността на главния мозък. Фактически тези възгледи не са нищо друго освен възраждане на отдавна изоставения дуализъм, на теорията на психофизическия паралелизъм.

До същото стигат и привържениците на схващането, че мозъкът е недиференцирана, безструктурна маса. Като не виждат източника на дейността на мозъчните анализатори във въздействието на външната среда, нито спецификата на тяхната работа, обусловена от разликата в качеството на външните материални въздействия, те се опитват да изтъкуват психиката като резултат от някаква единна, като че ли разлята из целия мозък „активност на мозъка“, „спонтанна енергия на мозъка“, противостояща на неговата материална основа. Следователно и те застават на гледището на психофизическия паралелизъм.

Трудовете на И. П. Павлов и на много други учени по изследването на висшата нервна дейност напълно опровергаха всички тези дуалистически теории. И от този пример се вижда колко важен е всеотричанят диалектически подход към изучаваните явления за получаване на правилни изводи, до какви сериозни грешки води едностранчивият, метафизическият подход.

Всички възражения против доказаната от природознанието извънредно важна предпоставка на материализма, че съзнанието е свойство на високоорганизираната материя, са — и не могат да не бъдат! — напразни, тъй като те в самата си основа противоречат на данните на природознанието.

2. Съзнанието — отражение на материалния свят

И така, съзнанието е продукт на дейността на мозъка. Но то възниква и се формира в мозъка само благодарение на материалната връзка на мозъка с външния свят. Мозъкът е свързан с външния свят чрез перифер-

ните сетивни органи: окото, ухото, слезестите ципи на носа, брадавичките по езика, нервните окончания на кожата и т. н.

Усещания възникват в мозъка само тогава, когато до него достига нервно възбуждение, предизвикано от дразнещо действие върху сетивните органи на едни или други материални фактори. Така например слуховите усещания се предизвикват от действието на звуковите вълни върху органа на слуха; обонятелните усещания — от действието на частиците на веществото върху обонятелните клетки, разположени в носната кухица, и т. н.

Източник на усещанията следователно е външният свят, материята, материалната среда, явленията и предметите, от които тя е съставена.

Усещанията са онази елементарна форма на съзнанието, върху основата на която се градят всички други, по-сложни явления на съзнанието. Без усещанията познанието е невъзможно. Само чрез усещанията съзнанието придобива цялото свое съдържание, цялото свое богатство. Колкото по-обширна, по-разнообразна е връзката на съзнанието с околния материален свят, толкова по-съдържателно е то.

Известни са случаи, при които хора от рождение са едновременно слепи, глухи и неми. Ако не се вземат специални мерки да се помогне на тези хора, тяхното съществуване в основни линии се свежда до изпълняване на чисто физиологически функции и тяхното съзнание се оказва извънредно бедно. А когато с лекарска помощ бъдат възстановени у тях дори само някои от загубените сетивни органи, съзнанието на човека се разширява и обогатява, тези хора стават ценни членове на обществото, способни да водят активен творчески живот. Ако мозъкът изобщо нямаше връзка с външния свят посредством сетивните органи, в него не биха могли да възникват усещания, а значи и други форми на съзнанието. Следователно мозъкът не би притежавал съзнание изобщо. „Когато човек, много уморен физически, заспива дълбок сън — пише И. М. Сеченов, — психическата дейност на такъв човек спада, от една страна, до нула — в такова състояние човек не сънува, — от друга, той се отличава с извънредно рязка нечувствителност към външните дразнения: не го буди нито светлина, нито силен звук, нито дори болка. Съвпадение на нечувствителността към външните дразнения с унищожението на психическата дейност се наблюдава освен това при опиване с вино, с хлороформ и при загубване на съзнание. Хората знаят това и никой не се съмнява, че двата акта се намират в причинна връзка. Разликата във възгледите за предмета е само тази, че едни считат унищожението на съзнанието за причина на нечувствителността, други — обратното. Колебание между тези възгледи обаче е невъзможно. Гръмнете

над ухото на дълбоко спящ човек с 1, 2, 3, 100 и т. н. оръдия — той ще се събуди и психическата дейност мигновено се появява; а ако той нямаше слух, можете да гръмнете теоретически и с един милион оръдия — съзнанието не би дошло. Ако нямаше зрение — би било същото и при колкото щете силно светлинно дразнене; ако кожата е нечувствителна — и най-страшната болка би останала без последици. С една дума, дълбоко заспал и лишен от усещачи нерви човек би продължавал да спи дълбок сън чак до смъртта си.

Нека говорят сега, че без външно сетивно дразнене са възможни макар и за миг психическата дейност и нейният израз — мускулното движение.¹

Едно и също свойство на даден предмет в едни и същи условия възбужда в нашия мозък едно и също усещане. Не се случва при едни и същи условия една и съща бiliarдна топка например да предизвика у нас в един момент усещане за бял цвят, а в друг момент — за черен, после за зелен или син, след това отново за бял и т. н.; или сега тя да предизвика усещане за гладкост, а непосредствено след това — за грапавост; отначало да възбужда усещане за твърдост, а след миг — за мекост и т. н. Свойствата на материалните обекти предизвикват в нас не някакви случайно, хаотично сменящи се усещания, а пълно определени — такива, каквито съответствуват на тяхната обективна природа. Ако ние, да речем, усещаме мирис на някакво вещество, това значи, че това вещество има способност да излъчва в околното пространство извънредно дребни частици, отличаващи се с известни физико-химически свойства, каквито частиците на немиризливите вещества нямат. Мирисът е обективно свойство. Дали във въздуха има частици на миризливо вещество, притежаващи особени свойства, може да се открие освен чрез органа на обонянието още и по физически и химически начин.

Именно поради това, че определени свойства на материалните обекти предизвикват у нас определени усещания, ние имаме възможност да различаваме тези свойства едно от друго. Еднакви свойства на телата,

¹ *И. М. Сеченов*, Избранные философские и психологические произведения, Госполитиздат, 1947, стр. 178. В клиниката на знаменития учен С. П. Боткин лежала една болна без зрение и слух, със загубена чувствителност на кожата по цялото тяло, с изключение на едната ръка. Тази болна обикновено се намирала в състояние на сън. Тя се пробуждала само при допир до ръката със запазена чувствителност.

отличаващи се по степента или интензивността си (по-голяма или по-малка нагрятоост, по-голямо или по-малко тегло и пр.). предизвикват общо взето еднотипни усещания, отличаващи се обаче с особености, които са свързани с интензивността на тези свойства. В сходството и различието на усещанията, предизвиквани от действията на материалните обекти, се изразява сходството и различието на свойствата, принадлежащи на тези обекти.

Материалните обекти имат не едно отделно свойство, а много свойства: форма, тегло, цвят, мирис, твърдост или мекост, гладкост или грапавост и т. н. Нашите сетивни органи едновременно предават в мозъка многообразни въздействия, чиито източници са тези свойства. Въз основа на това в мозъка се създава единно, цялостно възприятие за предметите. Възприятието е съвкупност от усещания, свързани помежду си съобразно с това, как са свързани помежду си свойствата на един или друг предмет, който предизвиква дадено възприятие. На всеки материален обект отговаря определено негово възприятие от страна на субекта; в особеностите на възприятието се изразява особеността на материалните обекти, техните сходства и различия.

Усещанията и възприятията съответствуват на външните предмети не тъй, както условните знаци или белези съответствуват на означаваните с тях неща, а тъй, както копията на предметите съответствуват на самите предмети. Усещанията и възприятията представляват *изображения, снимки, образи* на материалните обекти. Това положение е един от крайъгълните камъни на диалектико-материалистическата теория на познанието. Природознанието даде безспорни доказателства за неговата правилност.

За обосноваването на положението, че усещанията са правилни изображения, образи, снимки на предметите на външния свят, много допринесе И. М. Сеченов. Ако използваме дадения от Сеченов метод на доказване, ще се убедим, че зрителните усещания действително дават правилни изображения на предметите, които ние гледаме.

Когато окото е насочено към някакъв външен предмет, в дъното на окото — върху така наречената ретина — се получава изображение на този предмет. По законите на оптиката изображението се изгражда от кристалина, която има форма на двойно изпъкнала леща. Но това физическо изображение още не е зрителният образ, който съществува в съзнанието: то е само междинно звено между външния предмет и образа в съзнанието и ние не

знаем дали съзнанието не трансформира изображението върху ретината, създавайки своя образ. Следователно ние имаме ред от три члена, свързани помежду си: 1) външен предмет, 2) изображение върху ретината, 3) образ в съзнанието. Интересува ни въпросът: сходен ли е образът в съзнанието (3) с външния предмет (1)? Сложността на въпроса се състои в това, че ние не знаем какъв е предметът сам по себе си, вън от образа му в съзнанието; непосредствено ни е даден само този образ. За да получим отговор на поставения въпрос, необходимо е да вървим по околен път.

Да вземем обикновена двойно изпъкнала леща. С нейна помощ да проектираме върху екран изображение на предмета, който разглеждаме. Изображението върху екрана и външният предмет са сходни помежду си. Това сходство се осигурява от законите на оптиката. В тяхното сходство ние освен това се убеждаваме и непосредствено, сравнявайки ги помежду им: и изображението върху екрана, и разглежданият предмет са за нашето око в еднаква степен външни предмети; от сходството на усещанията и от двата от тях ние имаме правото да заключим, че те са сходни помежду си. Тъй като кристалинът на окото действа като обикновена леща (това може да се докаже чрез опити) — значи и изображението, което той дава върху ретината, е сходно с външния предмет. Когато гледаме екрана, ние фактически виждаме същото, което е изобразено върху ретината, тъй като и двете изображения са получени посредством еднакви физически процеси. Но когато очите ни са устремени към външния предмет, мозъкът ни има работа с образа в съзнанието. Следователно, като гледаме екрана и външния предмет, ние по същество съпоставяме изображението върху ретината с образа в съзнанието. Какво ни дава това сравнение? И. М. Сеченов резюмира резултатите от него по следния начин: „Триъгълникът, кръгът, лунният сърп, прозоречната рамка и т. н. върху ретината се чувствуват и от съзнанието като триъгълник, кръг, лунен сърп и т. н. Неясният образ върху ретината дава неясен образ и в съзнанието. Неподвижната точка се рисува като неподвижна, летящата птица изглежда движеща се; слабо осветените места на изображението се съзнават като по-тъмни, блестящите точки светят и т. н. С една дума, по отношение на образите върху ретината съзнанието е не по-малко вярно огледало, отколкото ретината с пречупващите среди на окото по отношение на външния предмет. А ако 1-ят член в реда е сходен с 2-я, а 2-ят — с 3-я, то и 3-ят е сходен с 1-я. Значи *неизвестният външен предмет, или предметът сам по себе си, е сходен със своя оптически образ в съзнанието.*”¹

Зрителните усещания дават правилен образ не само на всеки отделен предмет, но и на групи възприемани предмети. За да проверим това, можем да приложим същото разсъждение, с което си послужихме по-горе, само че смятайки цялата група за един сложен предмет, който се състои от разнородни части.

¹ И. М. Сеченов, Избранные философские и психологические произведения, 1947, стр. 333.

Но дали окото отразява правилно взаимното разположение на предметите в пространството? И на този въпрос науката отговаря утвърдително. За да преценим разположението на предметите в пространството, тяхната отдалеченост от нас, ние местим последователно очите си от един предмет върху друг и при това повече или по-малко свеждаме осите на очите към носа; ако предметът е разположен близко, очите се събират повече, ако той е разположен по-далеч — те се събират по-малко. Чувството, свързано със свиването на мускулите, които движат очите, дава възможност да преценяваме ъглите на изместването, а с това непосредствено е свързано усещането за съответна отдалеченост на предмета от нас. Всъщност, хвърляйки поглед върху заобикалящия го ландшафт, човек извършва с очи същите геометрически операции, каквито извършват топографите, които правят топографична снимка на дадена местност. И както геометричните построения на топографите дават вярна картина на взаимното разположение на предметите в пространството, също тъй общо взето вярна картина на това разположение дават зрителните усещания. Разбира се, преценяването на ъглите от ъгломерните инструменти се извършва по-точно, отколкото от мускулите, които движат очите. Поради това и точността на окомерната снимка на ландшафта ще бъде по-малка; това се отразява особено върху значително отдалечените предмети. Но общо взето и в това отношение окото възпроизвежда вярно действителността. Може също да се покаже, че окото дава приблизително вярно отражение и на относителната големина на предметите.

Като общо потвърждение на правилността на отражението на външния свят в зрителните усещания може да служи следното. Човек, движейки се дори с голяма скорост между заобикалящите го предмети, които често пъти имат много сложна форма и са поставени на различни места по пътя му най-безредно, преодолява успешно всички препятствия, ръководейки се от показанията на очите. Този успех може да бъде постигнат само при положение, че очите дават вярно и при това извънредно бързо образуващо се изображение на предметите на външния свят. Окото се отнася към формите и движенията на телата на външния свят така, както извънредно чувствителната фотографска плака, върху която

се отпечатват и неподвижните, и движещите се предмети.

Отражения, образи на външния свят са и другите усещания. Ето защо можем да говорим не само за светлинна, но например и за звукова „фотография“ на процесите на външния свят. Нашите звукови усещания отразяват вярно звуковите движения на телата. Че това е действително така — можем да съдим по показанията на физическите уреди, които точно регистрират звуковите движения в телата и техните характерни особености. Когато едно тяло започва да звучи, тогава възниква и усещането за звук. С прекратяването на звуковите движения пресеква и звуковото усещане. В момента, когато звуковите движения се променят по интензивност, честота и продължителност, звуковите усещания се променят по сила, тон и продължителност. На различието в тембъра на възприемания звук отговаря обективно различие в характера на звуковото движение и т. н.

На усещането (и на възприятието) като форма на отражение на света са присъщи две важни особености. Първата особеност е, че усещането е *непосредствено* отражение на материалния свят. Между усещането като елемент на съзнанието и на отразяваната от него обективна реалност няма никакви междинни звена. Друга особеност на усещането е, че то всякога е отражение на определени свойства на *конкретните* материални обекти: не на цвят изобщо, а на даден цвят в даден момент, при дадени обстоятелства; не на тежест изобщо, а на тежестта на дадено тяло в даден момент, при дадени обстоятелства и т. н.

Човек е не само биологическо, но и обществено същество. Сетивните органи на човека са продукт не само на биологическото, но и на общественото развитие. Като е въздействувал върху природата, човекът едновременно се е променял сам, променяли са се неговите сетивни органи. Окото на орела вижда по-надалеч, отколкото невъоръженото око на човека, но орелът не различава и една стотна от онова, което човешкото око е способно да види. Зрението, както и слухът, осезанието, обоняването е резултат от историческото развитие на човека. Способностите за усещане, за възприемане са присъщи на всички хора, но художникът е способен да различава повече нюанси на цветовете, отколкото другите хора.

Слухът на много зверове може да схване едва доловимо шумолене, но музикално развитият човек е способен да долавя със слуха си неизмеримо по-голям брой звукове, отколкото и най-чувствителното ухо на животно, например на куче.

Възприемането на света от страна на човека не е пасивно съзерцателно, не е мъртво-огледално, а активно. Човек усеща, възприема предметите и явленията на околния свят в процеса на обществената преобразуваща дейност. Това му дава възможност да познава света позадълбочено. В процеса на възприемането на околния свят от страна на човека играят роля не само възприеманите обекти и сетивните органи, но и целият натрупан от човека и от човечеството исторически опит.

Ние често имаме работа с много предмети от заобикалящата ни среда. Благодарение на многократно повтарящото се възприемане на едни и същи предмети нашият мозък е придобил способността да възсъздава цялостни образи на предметите не само тогава, когато те непосредствено възбуждат цялата съвкупност от усещания, които изобщо са способни да предизвикат у нас, но и тогава, когато те фактически предизвикват само някои от групата на тези усещания. Когато например гледам познат метален свещник, аз го възприемам не като предмет, който има само определена външна форма, но и като гладък, твърд, студен и тежък предмет. Непосредствено свещникът в дадения момент не предизвиква у мен нито осезателни, нито температурни усещания, нито усещания за тежест, тъй като аз не се докосвам до свещника. Но в миналото такива усещания са възниквали, когато аз не само съм гледал свещника, но и съм го вземал в ръце, опипвал съм го, преценявал съм тежестта му с движение на ръцете. Поради това в съзнанието ми се е образувал траен комплекс от усещания, който дава образа на предмета в неговата цялост, представата за него. Сега, когато аз само виждам свещника и получавам само зрителни усещания, у мен по асоциация възниква представа и за другите свойства на това тяло.

Нашият мозък притежава способността да възсъздава *представите* — образите на такива предмети, които в даден момент не предизвикват у нас усещания. Такива образи изглеждат продукт на самопроизволната дейност на съзнанието. Но това не е така. Представи мо-

же да има само за такива обекти, които някога реално са предизвиквали у нас усещания, които след и именно са се запечатвали в мозъка. Подобно на усещанията и възприятията, въз основа на които те възникват, представите са отражения, образи на материалния свят.

Но как да се обяснят такива продукти на психическата дейност на мозъка като образите на кентавъра — получовек-полукон, или на русалката — полужена-полуриба? Кентаври и русалки никога не е виждал и не е осезавал, кентаври и русалки не са предизвиквали никакви усещания, тъй като те не съществуват в природата. Въпреки това техните умствени образи съществуват. Не се ли опровергава с това материалистическото положение, че усещанията, възприятията и представите са образи, отражения на обективната реалност, на материалния свят? Не, не се опровергава. Ярко доказателство за това са елементите, от които са създадени образите на кентавъра и на русалката. Хора, които никога не са виждали кон и риба, не биха могли да създадат образа на кентавъра и на русалката.

Доколкото представите не са свързани с наличността на усещания в даден момент, те притежават относителна самостоятелност и могат да бъдат съединени в ума една с друга произволно. Въображението на човека може да съчетава елементи на най-разнообразни представи, създадени въз основа на съществували някога усещания и възприятия, но в последна сметка всички тези елементи са отражения на обективната реалност. Дори и най-разюзданата фантазия има работа с материал, който са ѝ доставили усещанията, отразявайки външния свят. Продуктите на човешката фантазия, колкото и отдалечени от действителността да изглеждат, са правилно или изопачено отражение на реалността. Към превратните, изопачаващите действителността представи спадат бог, дявол и тем подобни; но и в тези фантастични образи ясно се виждат земни, човешки черти.

За разлика от усещанията и възприятията в представата предметите и явленията на външния свят се отразяват не с цялото многообразие на индивидуалните особености, а без редица подробности; в представата изпъкват на първо място някои *общи, типични* черти на сходните предмети и явления.

Мисленето, което оперира с *понятия*, също е отражение на външния свят. Тази форма на отражение на света също е невъзможна без усещания. Но за разлика от усещанията, възприятията и представите мисленето няма конкретно-сетивен характер и отразява не само отделни неща и явления, а главно *общото* в нещата и явленията, тяхната вътрешна същност, свойствените им връзки, закономерности. Това обобщено отражение на действителността от страна на мисленето се осъществява с помощта на понятията.

Да вземем например понятието „маса“. По своето съдържание то е отражение на обективното свойство, общо за всички без изключени материални тела, били те големи или малки, гладки или грапави, черни или бели, студени или топли, миризливи или непритежаваш мирис и т. н. и т. н., че за определено изменение на тяхната скорост за даден интервал от време към тях трябва да се приложи определена сила. При това нямат значение не само всички индивидуални особености на телата, но и всички индивидуални различия в природата на силите, които се прилагат към тези тела. Но за да се дойде до схващането, че телата притежават това общо за тях свойство, отразявано в понятието „маса“, усещанията е трябвало да отразят в съзнанието на човека милиони и милиони конкретни случаи на изменение на скоростта на телата под въздействието на силите.

Правилно отражение на материалния свят са и всички истински *научни теории*, колкото и отвлечени и абстрактни по своята форма да са те. Да вземем теорията за движението на „идеалната течност“ в хидродинамиката. Идеалната течност е такава течност, която няма вътрешно триене (вискозитет) и топлопроводност. Течност, която да притежава точно такива свойства, не съществува в природата. Значи ли това, че теорията за движението на такава течност не отразява нищо реално? Не, не значи. В определени условия при някои течности вискозитетът е толкова малък, че не оказва съществено влияние върху характера на тяхното движение; несъществена се оказва и тяхната малка топлопроводност. Понятието идеална течност е отражение на реалната течност именно в такива условия, а теорията за движението на идеалната течност е отражение на течението на реалната течност.

„Теорията на физиците — отбелязва В. И. Ленин — се оказва отражение на съществуващите вън от нас и независимо от нас тела, течности, газове, при което това

отражение е, разбира се, приблизително, но да се нарече това приближение или опростяване „произволно“ е неправилно.“¹ Същото се отнася и до всички научни теории в други отрасли на знанието.

Отражението на света в абстрактното мислене не е просто и непосредствено, тъй като между мисълта и обективната реалност стоят усещанията, възприятия и представите. Правилно и всестранно познание се постига чрез продължителна и трудна работа на ума; тази работа може да се придружава и с грешки. Към такива грешки по-специално се отнасят съществуващите някога понятия „топлород“ — топлинна материя без тегло, както и „флогистон“. Но дори и в тези погрешни понятия са се отразявали някои особености на реалните явления. Така например в понятието „топлород“ са се отразили някои свойства на топлинните потоци, което даде възможност да се създаде теорията за топлопроводността, основните положения на която са запазили значението си и до днес.

Но как може да се отличи вярното знание, обективното отражение на материалния свят от грешките и заблужденията? Разполага ли човечеството със сигурно средство за проверяване правилността на отражението на действителността от съзнанието? Да, такова средство има. Тоно е практическата дейност на хората. В глава X ще специално ще се спрем на въпроса за критерия на истината и ще изясним диалектиката на познанието, законите на неговото развитие.

„Основната отлика на материалиста от привърженика на идеалистическата философия — подчертава В. И. Ленин — се състои в това, че усещането, възприятието, представата и изобщо съзнанието на човека се приема за образ на обективната реалност. Светът е движение на тази обективна реалност, отразявана от нашето съзнание. На движението на представите, възприятията и т. н. съответствува движение на материята вън от мене.“²

Способността на мозъка да отразява външния свят в усещания, представи и понятия, разбира се, е поразителна. Това именно е дало повод на идеалистите да поставят съзнанието в изключително положение по отно-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 58.

² Пак там, стр. 280.

шение на всички явления в света, всъщност да го обожествят, като му припишат свръхестествена сила. Но в него няма нищо свръхестествено. Това е едно от свойствата на материята. Наистина то е присъщо само на организирани по особен начин материални тела. Но това не значи, че съзнанието възниква в усещашата материя съвсем внезапно, без да има основание в някакви други, по-прости свойства на материята. Усещането възниква закономерно от развитието и усъвършенстването на способността за отразяване, присъща на цялата материя. В. И. Ленин изтъкваше, че е неправилно да се мисли, че всяка материя е „съзнателна“, но „логично е да се предположи, че цялата материя има свойство по същество родствено с усещането, свойството за отразяване...“¹

Какво свойство е това? Всички без изключение материални тела така или иначе си взаимодействуват. Най-простата форма на отражение, присъща на цялата материя, е такова реагиране на едни материални обекти на въздействията на други, при което особеностите на външните въздействия някак си се възпроизвеждат, се запечатват в материалните обекти. Добре известна е такава форма на отражение в неорганичната природа като отражението на предметите в огледалото. Негова същност е преразпределението на лъчите на светлинния поток под въздействието на предметите и огледалото. Пространственото преразпределение на лъчите — това е реакцията на светлинния поток на въздействията на предметите и огледалото, а в особеностите на преразпределението на лъчите се запечатват особеностите на отражените предмети. Изменението на свойствата на желязото под действието на магнитното поле е също тъй своеобразно отражение. Изменението на свойствата на желязото е негова реакция на външното въздействие, а в неговата намагнитеност се запечатват особеностите на последното.

Характерът на отражението, което е резултат от външните въздействия, се определя както от природата на въздействията, така и от особеностите, от качествената специфика на отразяващото тяло. Възникването на все по-сложни материални обекти, които могат да влизат във все по-сложни връзки и взаимодействия с други те-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 88; виж и стр. 38.

да, води до появяване на нови, по-сложни форми на отражение. На най-простите от известните материални обекти съответствува *физическата форма на отражение*, която се изразява в такова изменение на физическото състояние на тези обекти и появяване на такива физически реакции, които стоят в закономерно отношение спрямо тези външни въздействия. Така например електронът отговаря на въздействащото върху него външно електрическо поле с изменение на скоростта (с ускорение), с изменение на структурата на собственото си поле, с електромагнитно излъчване. В тези изменения по определен начин се запечатват особеностите на въздействащото поле.

С появяването на белтъчните тела е възникнала нова, присъща на тях форма на отражение — *чувствителността*. Белтъчните имат необикновена пластичност и дълбоко реагират на въздействията на външната среда. При едни въздействия става повече или по-малко рязко изменение на физическите и химическите свойства на белтъчините (необратима или обратима „денатурация на белтъчината“); при други са налице много тънки изменения на структурата, адекватни на новите условия на средата, и появяване на нови каталитични свойства (т. е. свойства да се ускорява или забавя рязко протичането на химическите реакции), които имат приспособителен характер по отношение на изменените се външни условия. Една от проявите на чувствителността на белтъчините е тяхната способност да променят размерите и формата си под действието на редица външни фактори, свързана с наличността в структурата на белтъчината на особени части — реактивни или функционални групи.

Възникването на живото вещество се е придружавало от появяването на още по-сложна *биологическа форма на отражение* — *дразнимостта*, по отношение на която чувствителността на белтъчините е само нещо като „химически предшественик“. Дразнимостта е способност на всичко живо да отговаря на външните въздействия с ускорение или отслабване на обмяната на веществата, с изменение на скоростта на растежа, с пространствено преместване и т. н., в резултат на което се постига приспособяване на организма към изменените се условия на средата. Развитието на живота стъпка по стъпка е водило към усложняване на тази форма на отражение. При най-простите организми дразнимостта е еднакво присъща на всички участъци на тялото и те могат да реагират на външните въздействия само при непосредствен контакт с източника на тези въздействия. При това размерът на областта на дразненето съответствува на размера на опази област, в която е съсредоточено външното въздействие. В процеса на еволюцията се е извършвала диференциация, специализация на различните тъкани на тялото на живите организми. Най-пластичните тъкани и части на тялото, които най-добре възприемат външните въздействия, ставали постепенно нещо като посредник между целия организъм и средата, превръщали са се в специални органи за отразяване. По-нататък в тях постепенно са се формирали различни, още по-диференцирани елементи, приспособени за изпълнение на строго определени функции в единния процес на биологическото отражение. На първо място са се формирали елементите, които имат особена способност да предават дразненето в областта, в която дразнителят действа непосредствено, в други участъци на тялото, където не действа външният дразнител. Благодарение на това дразненето е станало не статично, местно, а разпространяващо се

свойство. При такава специализация дразненето възниква значително по-бързо след започването на действието на дразнителя, отколкото по-рано, и с усъвършенствуването на организмите взело да придобива все по-голяма скорост на разпространение. По този начин организмът започнал да отразява външните въздействия значително по-съвършено, по-адекватно. До същото водело образуването и на другите специализирани тъкани (мускулната тъкан, жлезите и др.), които изпълняват напълно определени, свойствени на тях функции. Съществено новите особености на дразнимостта на диференцираните тъкани дали основание да бъде отделена тя специално, като била наречена *възбудимост*, под която се подразбира реагирането на специализираните тъкани на външните въздействия по специфичен начин: нервните тъкани — чрез възникване на разпространяващ се нервен импулс; мускулните тъкани — чрез свиване или разпусчане; жлезите — чрез отделяне на съответен секрет и т. н.

На базата на задълбочаващата се специализация на функциите на различните тъкани и части на тялото организмите в процеса на своята еволюция достигали все по-голямо съвършенство в отразяването на условията на външната среда. Същевременно се изменил строежът на самите организми съобразно с условията на околната среда. Както подчертава И. В. Мичурин, „всеки орган, всяко свойство, всеки член, всички вътрешни и външни части на всеки организъм са обусловени от външната обстановка на неговото съществуване. Ако организацията на растенията е такава, каквато е, то е, защото всяка нейна подробност изпълнява известна функция, възможна и нужна само при дадени условия. Изменят ли се тези условия — функцията ще стане невъзможна или ненужна и органът, който я изпълнява, постепенно ще се атрофира.“¹ Следователно функциите и строежът на органите на живите същества са адекватно биологическо отражение на условията на външната среда. Организмът и средата са единни. Това е извънредно важно положение на Мичуриновото учение за развитието на живата природа. То дава възможност биологическото отражение да бъде разглеждано от много широко гледище. За биологическо отражение трябва да смятаме не само едни или други конкретни реакции на живите организми на дадени въздействия на външната среда в даден момент, но и целия безкраен еволюционен процес на развитието на организма, при който организмите адекватно се приспособяват към изменящите се условия на външната среда.

С възникването у организмите на развита нервна система, израснала от онези тъкани, които са се специализирали в предаване на дразненята, биологическото отражение придобило нови черти, които имат принципиално значение. Разбира се, същността на биологическото отражение не се изменила — то както и по-рано се състои в установяване на такава връзка на организма със средата, при която особеностите на организма, неговите действия се привещават в съответствие със средата. Но при наличието на централна нервна система връзките на организма със средата се установяват не само посредством такива фактори на средата, които имат пряко биологическо значение за животното (така наречените биотични фактори), но и посредством множество фактори, които ця-

¹ И. В. Мичурин, Соч., т. 1, М. 1948; стр. 590.

мат непосредствено биологическо значение (абиотичните фактори). Тези последните служат само като предвестници, като сигнали за появяването на фактори, които имат пряко биологическо значение за животното. Подобни връзки се установяват в процеса на индивидуалното развитие на животните в случаите, когато действието на някой абиотичен фактор по едни или други причини непосредствено предхожда действието на някой биотичен фактор върху животното. Ако такова съвпадение се е случвало достатъчен брой пъти, то дори и тогава, когато биотичният фактор би липсвал, наличието на едни втори — абиотичен — фактор ще предизвика у животното същата реакция, каквато е предизвиквал първият фактор, който има непосредствено жизнено значение. Така например, ако преди храненето на едно куче пред очите му някъде наблизко светне електрическа крушка, след редица такива съвпадения на появяване на храна и на светване на крушка, в устата на кучето ще се отделя слюнка дори и тогава, когато със светването на крушката не се появява храна. Светването на крушката, което няма непосредствено биологическо значение и е само по себе си съвсем безразлично за кучето, при тези условия е почнало да служи за него като *сигнал* за появяване на храна — фактор, който има биологическо значение. Този сигнал предизвиква същата реакция, каквато предизвиква и сигнализиращият чрез светлината на крушката фактор. Реакциите на животните в отговор не на биотичните фактори, а на техните сигнали, изработвани от всяко животно в процеса на неговия индивидуален живот въз основа на неговия конкретен опит на съществуване в дадени условия, бяха открити за пръв път от И. П. Павлов, който ги нарече *условни рефлексии*. Преди откритието на И. П. Павлов бяха известни само така наречените *безусловни рефлексии*, които представляват реакции на животните в отговор на непосредствените биотични фактори — реакции, които са изработени в процеса на еволюционното развитие на животните от даден вид, затвърдили са се здраво и се предават по наследство от поколение на поколение. Към безусловните рефлексии спадат например отделянето на слюнка от устата на животните при поемане на храна, мигането при внезапно появяване на някакъв предмет пред очите и др. Най-сложните от безусловните рефлексии се наричат инстинкти. С названието „условен“ се подчертава обстоятелството, че една и съща реакция на животното би могла при съответни условия да се предизвика от всеки друг абиотичен фактор, ако действието му би съвпадало по време с действието на фактора с биогенен характер. Условните рефлексии са подвижни и променливи. Едни от тях могат да изчезват, ако условията, при които са възникнали, вече не се повторят, а други възникват съобразно с изменящите се условия на живота на даденото животно. И именно посредством тях става най-съвършено приспособяване на високоразвитите организми към околната среда. А безусловните рефлексии, много устойчиви и характерни за целия даден вид животно изобщо, са основата, върху която се формират условните рефлексии. Но между рефлексите от двата типа няма абсолютна непроходима граница. Както изтъкваше И. П. Павлов, съществува възможност за превръщане на условните рефлексии в безусловни.

Съвкупността на безусловните и условните рефлексии на животните не е нищо друго освен най-висша форма на отразяване от тях

на условията на тяхното съществуване; в безусловните рефлекс е отразено това, което е почти съвсем непроменящо се в продължение на живота на вида; в условните рефлекс е запечатано многообразието на променящите се фактори, които въздействуват върху животното, и многообразието на неговите връзки със средата. Отразяването на света в рефлексите се подчинява на особен законмерности, разкрити в учението на И. П. Павлов за условните рефлекс, за висшата нервна дейност, което е велико постижение на съвременното природознание.

Особеното значение на условния рефлекс сред другите форми на отражение, присъщи на различните по своята сложност видове материя, се състои в следното: първо, условният рефлекс е вид дейност на висшия отдел на централната нервна система на животните — на техния главен мозък; второ, условният рефлекс вече не е чисто физиологически процес, а е същевременно и *психическо явление*. Това е най-елементарното психическо явление.

В процеса на развитието на животинския свят условно-рефлекторната дейност на главния мозък постепенно се усложнявала и усъвършенствувала. Но тя не била само пасивно следствие на еволюционния процес. Веднаж възникнала, тя станала действена сила на този процес. Наличността на отражение на действителността в условните рефлекс създавала извънредно благоприятни условия за ускоряване на еволюцията на животинския свят, тъй като благодарение на това отражение се осигурявало най-бързо и адекватно преустройство на функциите и строежа на организма съобразно с условията на средата. С това се приближавало настъпването на епохата, когато на Земята за пръв път се появил човекът с присъщата му специфична *човешка форма на отражение* на действителността.

Да разгледаме характерните черти на тази нова форма на отражение. Животните отразяват външната среда само във връзка с чисто биологичните си потребности — на първо място онова, което непосредствено се отнася до основните биологични условия на тяхното съществуване, а от останалото многообразие на явленията на околния свят онова, което е станало сигнали на тези биологични условия. Това отражение не е осъзнато. Главна роля в него играе отражението с помощта на сигнали. За животните сигнали на действителността са конкретни тела или явления от абнотичен характер, влезли във временна връзка с биотичните явления. Съвкупността от такива сигнали, която изразява цялото богатство на връзките на животното с външните условия, бе наречена от И. П. Павлов *първа сигнална система*. При животните тя е единствена. Тъй като за

сигнали на тази система служат само конкретните тела и явления, то и формиращата се въз основа на нея психика на животните, дори и в най-висшите ѝ форми, се оказва конкретно-сетивно отражение — „конкретно-сетивно мислене“. Първата сигнална система е присъща не само на животните, но и на човека. При децата в най-ранните години на техния живот тя е основна; при възрастните хора тя също заема съществено място. Така че първата сигнална система е обща при животните и човека. Но при човека тя не е единствена и далеч не изчерпва цялото съдържание на човешката форма на отражение на действителността. Решаваща роля при човека играе *втората сигнална система*, която отличава коренно свойствения нему начин на отражение от отражението дори при най-висшите животни. Втората сигнална система се образува не от конкретните тела и явления на външния свят, а от думите — чувани и виждани, — от човешката реч. Думите са също такива реални дразнителни, каквито са и всички други външни дразнителни. Но тяхната особеност се състои в това, че те представляват знаци, сигнали на онези тела или явления, които образуват първата сигнална система. Следователно те всъщност са сигнали на сигналите.

„У човека — пише И. П. Павлов — се прибавя... друга система на сигнализация, сигнализация на първата система — чрез речта... С това се въвежда нов принцип на нервната дейност — абстрахиране и същевременно обобщаване на безбройните сигнали на предшестващата система... — принцип, който обуславя безграничната ориентировка в околния свят и създава висшето приспособление на човека — науката...“¹

Вече от ролята, която думата, речта играе по отношение на първата сигнална система (това са сигнали на сигналите), следва, че двете сигнални системи функционират не изолирано една от друга, а в тясна връзка и в сложно взаимодействие една с друга. Втората сигнална система възниква само върху основата на първата и носи следите на нейните особености; първата по силата на наличността на втора сигнална система се формира като осъзнато сетивно отражение, което слага върху нея незаличим отпечатък.

¹ И. П. Павлов, *Собрание сочинений*, т. III, кн. 2; Изд. Академии наук СССР, М. — Л. 1951, стр. 214—215.

Това, което е отразено в първата сигнална система и което след това се сигнализира от новия сигнал — думата, става *осъзнато*. Осъзнатият характер на човешкото отражение е главна негова особеност, която го отличава от отражението, присъщо на животните. Именно за да се подчертае тази му особеност, то е наречено *съзнание*.

По силата на това човешката форма на отражение, съзнанието, придобива още една извънредно важна черта — то се оказва извънредно активен фактор за изменение на действителността. Благодарение на него човек установява съответствие между себе си и външните условия не само чрез изменение на себе си, на своите действия, но и чрез изменение на самите тези външни условия. А животните всъщност всякога само се приспособяват към външната среда. Съзнанието на човека, което е продукт на условията на неговото съществуване, на неговата жизнена практика, само става средство за изменение на тези условия, оръдие, насочващо неговата практика.

Осъзнатостта на отражението на външния свят от страна на хората прави възможно тяхното поведение напълно да се контролира от собствения им разум. Човек не е някакъв автомат, жалка играчка, подчиняваща се на действието на някакви „подсъзнателни“, „иррационални“ сили, „слепи инстинкти“, както се стремят да го представят например фройдистите. Разумът и волята играят решаваща роля в цялото поведение на човека. Това го отличава от животните и го издига над цялата останала природа, част от която е той.

Разглеждането на историческия път на развитието на онова свойство на материята, което В. И. Ленин нарече свойство да отразява, ни довежда следователно до изводите: 1) съзнанието се е появило едва на определен етап в развитието на материята; 2) съзнанието е неразривно свързано с най-високоорганизирания вид материя — главния мозък на човека, то е негова функция; 3) по самия си произход, по своето съдържание, по своята роля съзнанието не е нищо друго освен най-съвършено отражение на материалния свят.

Тези изводи потвърждават дълбоката правилност на решението, което марксистката философия дава на основния въпрос на философията; от тях следва само едно: че материята е първична, а съзнанието вторично. Това трябва да се разбира не само в смисъл, че съзнанието се

поражда от материята, но и в смисъл, че съдържанието на съзнанието се определя от онази материална действителност, която то отразява. Историята на развитието на свойството отражение дава същевременно отговор и на въпроса за познаваемостта на света. Щом по начало съзнанието е възниквало и се е формирало като свойство на отражение на света, като средство за ориентиране в околната материална действителност, като средство за приспособяване към външните условия, то самият факт на адекватността на това приспособяване на животните и на човека към външните условия, на сигурността на ориентировката в тези условия показва, че съзнанието, проверено чрез практиката, представлява *вярно* отражение на действителността.

3. Критика на „теорията на символите“. Обективна истина

Положението, че съзнанието е отражение на материалния свят, е основа на материалистическата теория на познанието. Щом съзнанието е отражение на външния свят — значи то е вторично по отношение на този свят, и светът съществува обективно, независимо от съзнанието, тъй като отражението не може да съществува без това, което се отразява, докато отразяваното съществува независимо от своето отражение. Да се признае това — значи да се отхвърли гледището на идеализма и да се възприеме гледището на материализма.

Един от аргументите, с които идеалистите се опитват да опровергават теорията на отражението, е фактът, че например светлинни усещания се пораждат не само от действието на светлината върху окото, но и от други въздействия, например от удар по окото или от електрически ток. Въз основа на това немският физиолог И. Мюлер създаде теория, според която усещанията зависят не от въздействията на предметите на външния свят, а от самите сетивни органи, от присъщата им „специфична енергия“. Каквото и да е въздействието върху окото, то всякога отговаря с едно и също — със светлинно усещане; същото се отнася и за другите сетивни органи. Значи — заключава Мюлер — нашите усещания не са отражения на заобикалящия ни материален свят. Л. Фойербах нарече

тези възгледи „физиологически идеализъм“. Съображенията, изтъкнати от „физиологическите идеалисти“, не могат да бъдат признати за убедителни.

Подчертавайки правилно специфичността на реакцията на сетивните органи, И. Мюлер обаче разглеждаше погрешно тази тяхна специфичност като някакво съществуващо по начало тяхно свойство. В действителност тази тяхна способност не е независима от външните въздействия, а е обусловена от природата на външните дразнители. Тя се е създала в дълъг еволюционен процес въз основа на приспособяването на функциите на сетивните органи към действието на определени външни дразнители. Окото например се е приспособило да възприема въздействията на светлинните лъчи; то възпроизвежда върху ретината структурата на светлинните снопчета и върху основата на възбуждането в мозъка се поражда зрително усещане — образ, сходен с разглеждания предмет. Разбира се, различни дразнители, които действуват върху един и същ сетивен орган, например върху окото, предизвикват усещания от еднакъв тип. Но не бива да се пренебрегва огромната разлика между онова светлинно усещане, което ние получаваме, като разглеждаме, да речем, разгърнатия се пред нас пейзаж, и усещането, което възниква при удар по окото. Първото е определена осмислена картина, пълна с хармония на багри и форми, притежаваща ясно изразена структура, закономерно съподчинение на всички части. Второто е нещо неопределено и безформено, което няма ясен образ, структура и индивидуалност. По своята основа светлинните усещания, получени от разглеждането на предметите и от удар по окото, като че ли са сходни. Нервната система и мозъкът и в двата случая имат работа с еднакъв по тип, по природа материал, тъй както са еднакви боите и върху палитрата, и върху картината. Но този материал има съвсем различна форма (хаос от цветни петна върху палитрата и картината) — и тъкмо тази разлика има решаващо значение. Именно благодарение на съответната форма светлинните усещания създават образите на предметите на външния свят.

Видният естествоизпитател от XIX в. *Х. Хелмхолц* като привърженик на възгледите на Мюлер смяташе, че макар усещанията да възникват от действието на външните предмети върху сетивните органи, те все пак нямат ни-

какво сходство с тези външни предмети, а са само техни символи или знаци. В своя труд „Физиологическа оптика“ Хелмхолц пише: „... Аз означих усещанията като *символи* на външните явления и отхвърлих всяка тяхна аналогия с нещата, които те представляват.“¹ Това беше много сериозна грешка, която подкопава изходната материалистическа предпоставка на Хелмхолц за съществуването на предметите вън от нашите усещания.

В един от своите трудове *Г. В. Плеханов*, излагайки общо взето правилни материалистически възгледи, нарича усещанията не отражения, не образи, не копия на материалните предмети, а техни един вид иероглифи. Поради изключителната важност на този въпрос В. И. Ленин разглежда в своята книга „Материализъм и емпириокритицизъм“ специално теорията на символите, или на иероглифите.

Теорията на символите, или на иероглифите, внася в теорията на познанието недоверие към показанията на сетивните органи. Тя води до съмнение в съществуването на предмети вън от нас, тъй като символи, знаци или иероглифи са възможни и по отношение на онова, което всъщност не съществува. Пример за такива символи на мними предмети са изображенията на боговете в различните религии.

Сетивните органи ни откриват обективната реалност; с тяхна помощ ние я познаваме — това се признава от всеки човек, необъркан от идеалистическата философия. „Теорията на символите — пише Ленин — не търпи такъв (напълно материалистически, както видяхме) възглед, защото тя внася известно недоверие към сетивността, недоверие към показанията на нашите сетивни органи. Безспорно изображението никога не може изцяло да се сравнява с модела, но едно нещо е изображението, друго нещо е символът, *условният знак*. Изображението по необходимост и неизбежност предполага обективната реалност на онова, което „се отразява“. „Условният знак“, символът, иероглифът са понятия, които внасят съвършено ненужен елемент на агностицизъм.“²

Така че човек не може да бъде докрай последователен в теорията на познанието на материализма, ако не защити

¹ Цит. по книгата на В. И. Ленин „Материализъм и емпириокритицизъм“, Съч., т. 14, стр. 242.

² В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 244—245.

щава гледището, според което усещанията са отражения, образи, копия на предметите и явленията на материалния свят, а не техни условни знаци или иероглифи. Дали усещанията да бъдат смятани за образи, за копия на предметите на външния свят или за техни символи — това е спор не за думите, не за термините, а за самата същина на теорията на познанието.

Опитвайки се да породят недоверие към показанията на сетивните органи, което води, както видяхме, до съмнение в съществуването на обективната реалност и дори до откритото ѝ отричане, противниците на материализма много често се позовават на така наречените „измами на сетивата“.

Вземете, казват те, следния факт: в една и съща стая, в едни и същи условия се намират метален и дървен предмет. Вие допирате ръката си отначало до единия от тях, а след това до другия и ясно усещате, че металният предмет е по-студен от дървения. Но вземате термометъра и се убеждавате, че всъщност температурата и на двата предмета е еднаква. Сетивата явно са ви излъгали! Нещо повече, сетивните органи могат да дадат в едно и също време диаметрално противоположни показания за един и същ предмет. Подръжете дясната си ръка в гореща вода, а лявата — в студена, след което ги потопете в съд с вода със стайна температура. Дясната ръка ще свидетелствува, че тази вода е студена, а лявата — че водата е топла. А кое е правилно? Можем ли в такъв случай да се ослабяме на показанията на сетивните органи?! Вземете още един известен на всички пример: вие гледате пръчка, потопена във вода, и виждате ясно, че тя е пречупена. Но като извадите пръчката от водата, ще стане очевидно, че тя не само не е пречупена, но дори не е и прегъната. Значи зрителните усещания са ви излъгали; те са дали показания за нещо, което не съществува в действителност. Такива са съображенията на онези, които отричат, че усещанията отразяват външния свят.

Но действително ли показанията на нормално функциониращите сетивни органи ни мамят и не дават правилно отражение на обективната реалност? Да разгледаме първия от споменатите примери: металният предмет при пипане изглежда по-студен от дървения, макар термометърът да показва, че температурата им е еднаква. Температурата на ръката ни е около 36°C, а температу-

рата на разглежданите предмети — стайна, т. е. 18—20°C. Когато ние се допираме до тях, топлината преминава от ръката към тези предмети, тъй като по законите на физиката топлината преминава от по-нагретите тела към по-неагретите. Но в случая с дървения предмет оттичането на топлината от ръката става бавно, тъй като дървото е лош проводник на топлината и общо взето се нагрива само онази негова част, с която ръката се намира в непосредствен контакт. А в случая с металния предмет оттичането на топлината от ръката става интензивно, тъй като металът е добър проводник на топлината и тя се разпространява по целия метален предмет. Това, което показват кожните усещания на ръката, която се допира до дървени и метални предмети, отразява именно разликата в скоростта на топлинното излъчване. Тези усещания не само не ни мамят, но, напротив, ни отразяват нова страна на действителността — различната топлопроводност на дървото и метала — и ни натъкват на необходимостта от грижливо изучаване на действителността.

Също така се разяснява и противоречивостта на показанията на сетивните органи. Те не ни мамят, а отразяват факта, че процесите в телата се извършват различно в зависимост от това, какво е ставало с телата по-рано, каква е била предишната им „история“, преди започването на дадения процес. В нашия случай дясната ръка е била нагрива, а лявата — изстудена. А когато сме ги потопили в една и съща вода, дясната ръка е почнала да се охлажда, а лявата — да се нагрива. Именно това ни показват нашите усещания. Заменете ръцете с два термометъра, единият от които е изваден от вряла вода, а другият е донесен от студено място, и ги пуснете в един и същ съд с вода. Какво ще покажат те? В единия от тях температурата ще се понижава, а в другия ще се повишава. Вие можете да зададете същия въпрос: но на кой от тях да се вярва? Та нима не е ясно, че трябва да се вярва и на двата? Същото е и с нашите усещания. Ако и двете ръце бъдат държани във водата достатъчно дълго време и влиянието на рязката разлика в началните им състояния престане да се проявява — топлинните усещания в двете ръце ще станат еднакви. И в този случай също можем спокойно да се доверим на техните показания: след определено време и двата термометъра ще почнат да показват една и съща температура.

Разбира се, пръчката, потопена във вода, ни изглежда пречупена, докато всъщност тя си остава цяла. Като че ли гук ние сме хванали нашите зрителни усещания в измама. Но да си спомним, че между пръчката и нашето око има посредник, който именно прави зрителните усещания възможни: това са светлинните лъчи. Различните лъчи, отразени от различните части на пръчката и попадащи в окото ни, минават по различни пътища: едни минават само през въздуха, а други — и през въздуха, и през водата. Физиката учи, че при преминаване от една среда в друга светлинните лъчи се пречупват. И ето този факт на пречупване на светлинните лъчи, които преминават не само през въздуха, но и през водата, съвсем правилно отразява нашето зрително усещане. Така че и тук показанията на сетивните органи не ни мамат, а свидетелствуват за нова страна на явленията, която ние рано или късно подлагаме на изучаване.

Показанията на различните сетивни органи взаимно се допълват и контролират. Например чрез осезанието, без да изваждаме пръчката от водата, можем да се убедим, че пръчката не е пречупена; пречупването на светлината, стразявано от окото, не се възприема от осезанието.

От казаното следва, че трябва *да умеем* правилно да четем и анализираме показанията на сетивните органи, които са източник на всички наши знания за света — и тогава ще се окаже, че те отразяват много повече и по-правилно, отколкото сме мислили първоначално. Нека това не ни учудва. Фактически в нашия живот ние постепенно се учим да разкриваме смисъла на онова, което ни дават показанията на сетивните органи. В ранните си години детето не възприема разликата в отдалечеността на предметите; Луната му се струва не по-далеч от топката и то с еднакво старание иска да улови и едната, и другата. Възрастен слепороден човек, на когото чрез операция са възстановили зрението, на първо време след операцията не възприема отдалечението на предметите; на него му се струва, че всички неща се намират близо до него, и той се бои да не би да се блъсне в предмети, от които се намира далече. Едва постепенно той придобива умение да се ползува правилно от органа на зрението и с негова помощ открива все нови и нови страни на действителността. Но „да умееш да се ползуваш“ от сетивните органи — значи да свързват тяхната дейност с дей-

ността на мисленето. Само в неразривното единство на усещанията и мисленето се постига правилно отражение на действителността.

И така, не може да става и дума за принципиално недоверие към показанията на сетивните органи. Но това не означава, че усещанията създават съвсем точен образ на обективната реалност в момента, в който тя става предмет на възприятие от нашите сетивни органи. Първоначално възникналият образ на материалните предмети постепенно се уточнява, обогатява, усъвършенствува въз основа на многократно повтарящи се възприятия, на работата на мисълта и нейната проверка чрез различните сетивни органи, въз основа на многостранната практическа дейност на човека.

Отражението на нещата в нашето съзнание не е еднократен мигновен акт, не е неподвижен мъртъв отпечатък, а *процес*, който преминава различни стадии, активен процес на търсения, на изпробвания, който довежда понякога до отдалечаване на мисълта от реалността. Както художникът, вълоръжил се с платно и бои, не ще може да създаде картина, ако седи пасивно край тях, без да работи с четката, така и другите хора няма да могат да отразят дълбоко в съзнанието външния свят, ако не бъдат активни и дейни, ако не поставят нещата в различни отношения един спрямо други. Как именно се извършва процесът на познанието, каква е неговата диалектика — ще говорим в глава X.

В. И. Ленин изтъква, че „усещането е субективен образ на обективния свят...“¹ Това значи, че отражението, образът съществува в съзнанието на субекта, че той не е материален, а *идеален*. Той съществува във форми, обусловени от строежа и природата на дейността на нервната система, на мозъка. Но този субективен образ е отражение на *обективния* свят. Отражението на материалния свят в съзнанието е обективно по своя произход, по своя източник, по своето съдържание. В нашите усещания, в нашето съзнание има нещо, което не зависи от субекта, не зависи от съзнанието на човека и на човечеството. Такова съдържание в нашите представи и мисли, което правилно отразява външния свят и не зависи нито от човека, нито от човечеството, се нарича *обектив-*

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 117.

на истина. Признаването на обективната истина е едно от основните положения на материализма. „Да бъдеш материалист — пише Ленин — значи да признаваш обективната истина, която ни откриват сетивните органи.“¹ Фактът, че съществува обективна истина, означава, че светът е не само материален, но и познаваем, защото познаваемостта на света е именно възможност за постигане на обективната истина. С признаването на обективната истина материализмът дава правилно решение и на втората страна на основния въпрос на философията и опровергава агностицизма.

Това, че съзнанието дава правилен образ на действителността не изведнаж, а само стъпка по стъпка, вкарва агностика в маса съмнения. Той недоумява: можем ли ние в такъв случай да познаем обективната реалност? А щом е съмнително дали я познаваме правилно, как тогава можем да знаем дали самата тази обективна реалност съществува?

Но всички тези съмнения са плод на метафизически, антидиалектически подход към процеса на познанието. От факта, че ние не познаваме действителността изведнаж цялата, не произтича изводът, че това, което е известно за нея сега, е неправилно. Агностиците отричат обективната истина. Но нейното съществуване се изразява вече в това, че като изхождаме от нашите знания за нещата, за външния свят, на практика ние получаваме общо взето онези резултати, които очакваме. А ако това не се получава, ние рано или късно намираме грешката в нашите знания и разсъждения и ги поправяме така, че резултатите от нашата практическа дейност се оказват съответстващи на нашите цели. Ако хората повярваха на агностиците, те не биха могли да вършат нищо, предавайки се на безплодни съмнения, дали можем да знаем нещо правилно за нещата.

В статията си „Характерът на човешкото знание“ Н. Г. Чернишевски остроумно е осмял безплодната скептична схоластика на агностицизма с примера за разсъжденията на агностика по въпроса, дали човек има ръце или не. Чернишевски пише: „...на човек, на когото се струва, че и двете му ръце са цели, му се струва, че има две ръце; и ако му беше известно, че има две ръце — той би имал две ръце; но дали той има две ръце или не — това не му е известно и не може да бъде известно нито на него, нито на ко-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 131.

гото и да било от хората. Ние знаем само нашите представи за предметите, а самите предмети не знаем и не можем да знаем. Като не знаем предметите, ние не можем да сравняваме с тях нашите представи за тях; затова не можем да знаем дали нашите представи за предметите приличат на предметите. Може би приличат; но може би не приличат . . . Ние имаме представа за ръка. Следователно съществува нещо, което поражда у нас представа за ръка. Но ние не знаем и не можем да знаем дали нашата представа за ръка е сходна с това „нещо“, което я поражда. Може би е сходна: в такъв случай това, което ние си представяме като ръка, е действително ръка и ние действително имаме ръка. Но може би нашата представа за ръка не е сходна с действително съществуващото нещо, към което ние я отнасяме; в такъв случай това, което ние си представяме като ръка, не съществува и ние нямаме ръце; вместо ръце ние имаме някакви групи от нещо, някакви неприличащи на ръце групи от нещо неизвестно нам, но ръце ние нямаме . . .“¹

Обективната истина е такава, че тя, първо, не зависи от това, дали я признават малко или много хора. Много често, особено ако се касае за сложни въпроси на науката, отначало я признават много малко хора. Второ, рано или късно тя спечелва милиони умове, преодолявайки предразсъдъците и заблужденията, дори ако последните се поддържат със сила. Да си спомним учението на Коперник. Дори преследването на привържениците на това учение от страна на църквата не можа да спре неговото разпространение. Да вземем марксизма. Преди сто години го признаваха само шепа хора. Сега марксизмът става учение на милионните маси, което е спечелило техните умове и сърца. Трето, обективната истина, ако се прилага правилно, довежда до успешни резултати в практическата дейност.

Може би в света няма философи, които да твърдят, че не съществува изобщо истина. Такива философи веднага биха претърпели крах, заплетени в безизходни противоречия. Те не биха могли дори да кажат, че тяхното отричане на истината е истинно, тъй като с това те вече биха признали, че съществува поне една истина, и следователно цялата им позиция рухва. Много противници на материализма отричат не истината изобщо, а „само“ обективната истина. Тълкувайки истината по своему, едни от тях (махистите) обявяват за истинно това, което е „общоважимо“; а други (прагматистите) — това, което носи успех.

¹ Н. Г. Чернышевский, Избранные философские сочинения, т. III, Госполитиздат, 1951, стр. 536—537.

В обективността е същността на истината. Без обективност просто няма истина. Ето защо опитите на махистите и прагматистите да конструират „истина“, без да признават нейната обективност, нямат нищо общо с реалното всесилно, могъщо познание. Разбира се, обективната истина рано или късно става „общоважима“, т. е. общо-призната, но не в това е нейната същност. Важно е не колко хора я признават (тъй като тя не зависи нито от човека, нито от човечеството), а това, че тя е правилна, че съответствува на обективната реалност. Известно е, че лъжеучения, например религиозните вярвания, често пъти са печелили умовете на извънредно голям брой хора, но от това те не са ставали правилни. Едно или друго положение е истина не защото е общоважимо, а защото отразява правилно действителността и се потвърждава от практиката.

Вярно е, че истината, правилно приложена на практика, довежда до успех. Но далеч не всичко, което изобщо носи успех, е истина. Фактът, че лъжата и фалшът носят понякога „успех“ на нечестните хора, доказва това.

Обективната истина — ето скъпоценното съкровище, за постигането на което неуморно работят, допълвайки се взаимно, нашите сетива и нашето мислене и благодарение на което човешкото познание се издига от едно стъпало на друго.

4. Реч и мислене

Обобщено, абстрактно мислене с понятия, изразявани чрез думи, е свойствено само на човека. Биологическата еволюция е довела развитието на животинския свят до опасна точка, при която ние намираме непосредствените предшественици на хората — маймуноподобните прародители на човека с високоорганизирана нервна система, способна за по-нататъшно усъвършенствуване. Но превръщането на прародителите на човека в самия човек вече е било дело на нови, небιологични фактори, резултат на обществения труд, станал изходна точка на развитие, невиждано в останалата природа. Трудът в известен смисъл е създал човека — пише Енгелс. И именно благодарение на трудовата дейност при човека са се появили речта и мисленето.

Още първите приложения на естествени предмети на природата като оръдия на труда и особено съзнателното изготвяне на оръдия разширили необикновено много кръгозора на първобитния човек, като разкрили пред него нови свойства на заобикалящите го предмети. По-нататък в процеса на общественния труд хората правели все нови и нови открития, които обогатявали кръга на техните сетивни възприятия и представи и постепенно развивали тяхното мислене. От своя страна мисленето давало нови възможности за развиване на трудовата дейност — и на хората ставали все по-ясни предимствата на съвместния труд. „Накратко — отбелязва Ф. Енгелс, — формиращите се хора стигнали дотам, че у тях се появила *нуждата да си кажат нещо* един на друг. Нуждата си създавала свои органи: неразвитото гърло на маймуната бавно, но неотклонно се преобразувало чрез модулация към все по-развита модулация, а органите на устата научавали постепенно да произнасят един членоразделен звук след друг.“¹ Така се родила членоразделната реч, езикът, а заедно с нея и мисленето. Речта и мисленето не са могли да възникнат като някаква лична особеност на един или друг индивид. По своя източник и своето съдържание речта и мисленето имат ярко изразен обществен характер. Както изтъкват Маркс и Енгелс, „съзнанието... от самото начало е обществен продукт и си остава такъв, докато изобщо съществуват хора“².

Възникнала, речта оказва огромно влияние върху цялата трудова дейност. Без език е невъзможно рационално организирано обществено производство в що-годе значителни мащаби. Речта въздействува и върху самите хора, които се ползват от нея. Трудът и членоразделната реч стават двата главни фактора, под чието влияние се усъвършенствува мозъкът. А това се придружава от усъвършенствуване на всички сетивни органи. Колко много трудовата дейност влияе върху развитието на сетивните органи може да се съди например въз основа на следните примери³. Опитни текстилни работници, които се специализират в изработването на черни тъкани, разли-

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, 1956, стр. 191.

² К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. 3, 1957, стр. 31.

³ Виж Б. М. Теплов, Психология, Госполитиздат, 1946, глава II.

чават около 40 нюанса черен цвят, докато другите хора виждат в тях 2—3 нюанса. Мелничарски работници, които имат голям опит в своята работа, могат с помощта на осезанието да определят точно както качеството на брашното, така и областта, от която произхожда смляното зърно. Необикновена тънкост и чувствителност достигат и обоиятелните усещания на човека, ако има практическа нужда от това. Така например африканските бушмени по миризмата откриват лъвове, жирафи или зебри по-добре от ловджийските кучета; има хора, които по миризмата определят местоположението на змия.

Човешката мисъл обикновено се изразява с думи, тя по начало съществува в езикова форма. Когато някой съобщава на друго мисълта си, той я изразява с думи, произнасяни гласно, за да бъде чул. На някои хора се струва, че думите, речта са нужни само за да се направи мисълта достъпна за друг човек, но че за самия себе си човек не се нуждаел от изразяване на мисълта си с думи. Това е погрешно мнение. Както картината, нарисувана от художника, съществува поради това, че има бои, положени върху платното, така и мисълта при нормални хора съществува поради това, че има думи, има реч. Едното е невъзможно без другото. Според израза на К. Маркс езикът е непосредствената действителност на съзнанието. Той е природната материя на мисълта.

Причина за погрешното мнение, че мислите могат да съществуват без думи, е обстоятелството, че човек, мислейки на ум, фактически не произнася нито гласно, нито на ум всички онези думи, които биха му били нужни, за да съобщи дадена мисъл на други хора. Понякога ние дори изпитваме значителна трудност в подбора на нужните думи и изрази, „не намираме думи“, за да изразим пред други своята мисъл, да я направим разбираема за тях, докато за нас самите тази мисъл е съвсем ясна; изглежда, като че ли думите тук не само не изразяват мисълта, а, напротив, затрудняват нейното разбиране.

Но това съвсем не означава, че за нас самите дадена мисъл съществува без словесна форма. Мислейки на ум, ние също много често не даваме подробен словесен израз на своите мисли. Но ако при това не са изразени *всички* думи, които са нужни за подробна, разгърната формулировка на мисълта, то едни или други думи всякога съществуват. Преодолявайки затрудненията в подбора на нужните думи, ние изработваме самата мисъл.

Когато на мисълта се дава разгърнат словесен израз, тя придобива яснота, последователност и точност. В този детайлиран словесен израз тя придобива най-голямо съвършенство не само по форма, но и по съдържание.

От това, че мисълта и езикът са неделими, не следва, че те са тъждествени помежду си. Разликата между мисълта и думата се състои в това, че мисълта е отражение на обективната реалност, докато думата е начин на изразяване, на фиксиране на мисълта и същевременно средство за предаване на мисълта на други хора. Именно благодарение на думите ние можем да възприемаме мислите на другите хора. Но ако няма мисъл без думи, то и думи без мисъл, без това, което мисълта отразява, са празен звук. Мисленето и езикът са тясно свързани помежду си, взаимно се обуславят.

Предметите, явленията на заобикалящия ни свят непосредствено се отразяват в усещанията, които те предизвикват. Това е сетивно отражение на конкретните предмети и явления с всички нюанси на техните индивидуални, частни особености. Но на базата на усещанията, както видяхме, възниква и такава форма на отражение, при която се отразява и това, което в даден момент не действа непосредствено върху сетивните органи, но което е представено чрез друг, сигнализиращ го предмет или явление. Това е също конкретно-сетивно отражение на действителността, но тук вече е направена крачка напред по пътя на абстрахирането, на обобщаването. Възможността за абстрахиране е обусловена от това, че сигналят, възприеман от сетивните органи, е нещо съвсем различно от това, което той представлява със своето появяване, както и от това, че едно и също явление може да се сигнализира в различни условия от различни сигнали. Същевременно всеки сигнал от подобен род, явявайки се съвсем определен предмет или явление, е представител на напълно определено явление. Това са конкретни сигнали на конкретни предмети и явления.

Възникването на втората сигнална система на действителността у човека откри наистина безгранични възможности за развиване на все по-отвлечено и обобщено отражение — отражение в понятия. Думата, която представлява сигнал на сигналите, служи като представител не на един определен сигнал, а на огромно множество еднотипни сигнали, макар и различаващи се един от друг в подробностите, но същевременно сходни в главното, същественото. Следователно в нея се отразява не един определен, конкретен предмет, а множество еднотипни предмети или явления, множество техни връзки.

Така например думата „пергел“ означава не единичен предмет с присъщите му индивидуални особености, а пергел „изобщо“ — определен *тип* или *вид* предмети — безразлично дали той има дължина 15, 16 или 14 сантиметра, дали е направен целият от метал или пък някои негови части са изработени от пластмаса и т. н. Има и други подобни думи. Оттук следва извънредно важният извод, че думата, речта е абстракция от действителността и представлява средство за абстрахиране, за обобщаване. Както отбелязва В. И. Ленин, „всяка дума (реч) вече *обобщава*“¹.

С тази особеност на думите е свързана присъщата на човека форма на психическа дейност — образуването на понятия, оперирането с тях, т. е. теоретичното мислене. Именно благодарение на речта нашето съзнание е придобило възможност да оперира не само с това, което дават усещанията в даден момент, но и с това, което те са давали по-рано и могат да дадат в бъдеще. Благодарение на това се е появила възможността да бъде мислено отделено свойството от предмета, който притежава това свойство, да бъдат абстрахирани едни свойства на телата от други свойства и т. н. Това е разширило сферата на познанието твърде много.

Думата е сигнал на сигналите само ако се е създадала на базата на усещанията, които отразяват съответните материални предмети. Ако последните не съществуват, думата е празна, лишена е от смисъл и няма значение.

Да предположим, че един чертожник изпраща някого да му донесе пергел, като му казва: „Моля Ви, донесете ми пергел.“ Думата „пергел“ сама по себе си няма да породява у този човек усещанията, които пергелът причинява, когато го гледаме или го вземаме в ръце. Тази дума ще бъде само указател за това, какви усещания трябва да изпита човекът, когато намери пергел. Но ако човекът, към когото се е обърнал чертожникът, никога не е виждал пергел и не асоциира с тази дума въз основа на собствения си сетивен опит напълно определена съвкупност от усещания, думата „пергел“ няма да може да играе ролята на сигнал на сигнали.

От казаното не следва, че усещанията не отразяват общото в конкретни явления и неща. Ако това беше та-

¹ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, 1957, стр. 256.

ка, общото никога не би се отразило и в мисълта, в думата. Когато усещаме например мириса на различни цветя, ние можем сетивно да възприемем и общото, което е присъщо на мириса на цветята от един и същ вид. Но в усещането това общо е неразривно свързано с частното. А в думата общото е отделено, абстрахирано от частното. Но преди да се е извършило това абстрахиране с помощта на думата, постепенно се е усъвършенствувала способността да се отделя общото в частното посредством усещанията.

Хората са постигнали широтата на обобщенията, която ние срещаме в речта, в думите на съвременния културен човек, привикнал към абстрактното мислене, далеч не веднага с възникването на думата. Способността на първобитния човек за обобщено мислене, въпреки че той вече е почнал да говори, е била още много малка. Езикът му е съдържал малко общи понятия, а и общността на последните е била ограничена. За това можем да съдим по езика, с който си служат някои съвременни изостанали племена, отишли неизмеримо далеч напред в сравнение с първобитните хора. Така например известно е, че в езика на едно от племената се съдържат 75 думи за означаване процесите на ходенето, различаващи се с по нещо един от друг, и повече от 10 думи за означаване на варене, но няма общи понятия „ходя“ и „варя“. Някои северни племена означават с отделни думи „сняг на земята“, „падащ сняг“, „снежна вислица“, „сняг в преспа“ (такива думи при тях има повече от 40) и в същото време нямат общата дума „сняг“. Някои племена нямат общата дума „морж“, но имат думи, които означават „морж на леда“, „морж във водата“, „морж, излизащ на леда“. Но колкото и недостатъчно обобщена да ни се струва такава реч, тя в действителност е отишла далеч напред от първата сигнална система и дори от първите наценки на речта. В нея вече се съдържат огромни обобщения, благодарение на които например сняг във всички преспи се означава с една и съща дума или с една дума се нарича моржът, който лежи на леда, въпреки многото частни различия на моржовете един от други. В това е фиксиран огромният път, който отделя даденото равнище на развитието на човешкото съзнание от равнището, на което то се е намирало при първобитния човек.

Речта се състои преди всичко от думи, а думите — от отделни членоразделни звукове. В какво отношение се намират тези звукове към означаваните от тях предмети и явления? Това са условни знаци, установени от народа в многовековната практика на взаимното общуване на хората. Никаква тайнствена връзка между тези звукове и означаваните от тях предмети няма и не може да има. Представата за съществуване на скрита връзка между звуковете на думите и предметите е измислена и е свойствена на магията; при това привържениците на магията смятат, че предметите и хората имат някакви „истински“ имена, чието произнасяне може да въздействува върху тези предмети и върху хората, да определя тяхната съдба. Че в действителност няма никаква магическа, тайнствена връзка между предметите и техните словесни означения, се вижда от това, че един и същ предмет у различните народи се назовава различно, с помощта на различни звукове. Така например предметът, наричан от русите „стол“, при немците носи името „der Tisch“, при англичаните — „the table“ и т. н.

Но ако е условно и случайно това — от какви звукове се състоят думите, то не е условно и не е случайно това, *какво* именно означават тези думи и съчетания от думи. В своята практическа дейност хората имат работа с различни предмети и явления. Ето защо в езика непременно трябва да има думите, които означават жизнено необходимите за хората предмети и явления. Хората използват многообразните свойства на предметите и явленията. Оттук неизбежно следва, че в езика трябва да има и думи, които означават тези свойства. Също така трябва да се появят и думи, които изразяват движението на предметите, действията на едни предмети върху други, техните взаимни връзки, тъй като всичко това е важно за хората. Практическата дейност на хората е довела и до създаването на думи, които означават пространствените отношения на нещата и техните отношения във времето. Неизбежно е и появяването на думи, които означават отношението на хората към заобикалящите ги явления и едни спрямо други. Потребностите на развитието на науките са довели до възникването на нови думи, които изразяват не само сетивно възприеманите неща и техните свойства, но и скритите дълбоко в тях връзки и закономерности, тяхната същност; появяват се такива думи, ко-

ито означават свойствата на отношенията и връзките на нещата, както и думи, които означават други думи и връзки между думите.

Така че *кое* именно ще получи словесно обозначение и във вид на думи ще влезе в състава на езика — това не е случайно нито условно, а по необходимост е определено от жизнено важните практически потребности на народа и от нуждите на развиващото се мислене за по-точно отразяване на обективната реалност в него. В езика и мисленето се отразява това, което хората знаят за външния свят и за самите себе си, както и за средствата на познанието, с които те разполагат в даден момент.

ГЛАВА VI

ЗАКОНОМЕРНАТА ВРЪЗКА НА ЯВЛЕНИЯТА НА ДЕЙСТВИТЕЛНОСТТА

1. Взаимната връзка на явленията. Причина и следствие

По-горе показахме, че атрибут на материята, нейно присъщо свойство е движението в многообразните му форми. Първото, което бие в очи при разглеждане на движещата се материя, е универсалната, всеобщата взаимна връзка и взаимна обусловеност на явленията, безкрайното им преплитане.

Признаването и задълбоченото обяснение на всеобщата връзка и взаимна обусловеност на явленията е извънредно важен момент на диалектическия метод на познание.

Взаимната зависимост и връзката на различните явления, на всички страни на всяко явление — връзка, която дава единния световен процес на движение, — е доказана от целия ход на развитието на научното знание. Науката доказва, че светът е единно цяло, при което отделните части, явления и процеси са неразривно свързани помежду си. Различните форми на движение на материята преминават една в друга. Органическата природа е свързана с неорганическата и е произлязла от нея. Животът на хората е невъзможен без взаимодействието с природата. Човешкото общество съществува не извън природата, а представлява специфична част от нея, особена форма на движението, подчинена не само на общите, но и на специални, присъщи само на обществото закони. Различните страни на обществения живот са свързани помежду си.

Задачата на науката е да разкрие тази универсална връзка на изследваните явления. Да бъде познат един предмет — това значи да бъде той изследван в цялото многообразие на неговите връзки, на неговите опосредствувания.

Причинността (каузалността) е една от формите на всеобщата закономерна връзка на явленията. Всички науки се стремят при изследването на явленията да разкрият причините на тяхното възникване, развитие и гибел. Знанието е преди всичко знание на причините. Образувайки понятието причина и следствие, човек изолира едни или други страни на единия обективен процес. „За да разберем отделните явления, ни трябва да ги изтръгнем от всеобщата връзка, да ги разгледаме изолирано и *тогава* сменяващите се движения се явяват едното като причина, другото като следствие.“¹

Причината и следствието са съотносителни понятия. Едно явление, което предизвиква друго явление, се явява по отношение на него като причина. Резултатът от действието на причината е следствието. Причинността е такава връзка между явленията, при която всеки път, когато съществува едно явление, подир него следва и друго. Например нагриването на водата е причина за превръщането ѝ в пара, тъй като всеки път, когато става нагриване, възниква процес на парообразуване.

Категориите причина и следствие имат огромно значение; в тях мисленето е отразило извънредно важна закономерност на обективния свят, познаването на която е необходимо за практическата дейност на хората. Понятията за причина и следствие са се изработили в процеса на обществената практика и на познаването на света. Например в труда човекът е познал, че триенето поражда топлина.

Причината предшества следствието във времето и го предизвиква. Но това не значи, че всяко предшестващо явление се намира в причинна връзка със следващото. Нощта предшества сутринта, но тя не е причина на сутринта. Не бива да се смесва причинната връзка с последователността на явленията във времето. Суеверният човек е склонен да счита за причина на войната появилата се преди нейното започване комета, слънчево затъмнение или друго предшестващо явление.

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 254.

Трябва да се прави разлика между причина и повод. Поводът е събитие, което непосредствено предшества друго събитие, прави възможно неговото появяване, но не го поражда. Между повода и следствието има връзка, но тя е външна, несъществена. Така например повод за започването на грабителската война на Австро-Унгария против Сърбия през 1914 г. беше убийството в Сараево на наследника на австро-унгарския престол от сръбски националист-терорист. А причината на Първата световна война беше изострянето на противоречията на империализма, на противоречията между империалистическите държави. Убийството в Сараево е свързано с войната външно, случайно. Ако то не беше станало — щеше да се намери друго събитие, което щеше да подпали войната. Правилно се казва, че стига да има причина — повод ще се намери.

Причинната връзка на явленията има универсален, всеобщ характер. Всички явления в света, всички изменения възникват поради действието на причини. Няма безпричинни явления. Човек познава с различна степен на точност причинната връзка на явленията; причините на някои явления и досега са ни неизвестни, но те обективно съществуват. Така например медицината още не е открила причината на раковите заболявания, но тази причина съществува и в края на краищата ще бъде открита. Можем да даваме различни определения на причинността, да имаме разни мнения за допустимостта на математическата или друга някаква формулировка на закона за причинността. Но не това разделя материализма и идеализма в разбирането на причинността.

Между материализма и идеализма се води борба във връзка с причинността, защото те решават различно въпроса за източника на нашите знания за причинността. Материализмът признава обективната, независимата от волята и съзнанието причинна връзка на явленията и повече или по-малко вярното ѝ отражение в главата на човека. Идеалистите или отричат причинната обусловеност на всички явления на действителността, или извеждат причинността не от обективния свят, а от съзнанието, от разума, като откъсват по тоя начин мисленето от природата.

Положението, че всички явления в света са причинно обусловени, изразява закона за причинността. Филосо-

фите, които признават обективността на този закон и разпростират неговото действие върху всички явления, се наричат *детерминисти* (от латинското *determino* — определям). Философите, които отричат закона за причинността, се наричат *индетерминисти*. Законът за причинността изисква естествено обяснение на всички явления и изключва възможността явленията в природата и обществото да бъдат обяснени с помощта на свръхестествени, трансцендентни сили. Последователно проведенният материалистически детерминизъм не оставя място за бог, чудеса и тем подобни.

В историята на философията обективността на причинната връзка бе отречена от Д. Юм. Неговото положение, че знание за причинната връзка на явленията получаваме от опита, е вярно, но по-нататъшният ход на разсъжденията му и неговото схващане за самия опит са погрешни. Той свежда опита до субективните усещания и твърди, че той няма обективно съдържание. В опита ние наблюдаваме, че едно явление следва подир друго, но Юм смята, че, първо, ние нямаме основания да считаме, че предшестващото може да бъде причина на следващото, второ, че нямаме основания да правим заключения от миналия и сегашния опит за бъдещето. Изводът на Юм се свежда до следното: причинността е само привичната връзка на усещанията, а предвиждането върху нейна основа е очакване на тази връзка. Нашият минал опит ни дава основание да очакваме, че и в бъдеще триейсто ще поражда топлина, но ние не сме и никак не можем да бъдем уверени в обективността и необходимостта на този процес. Причинността според Юм — това е само определена последователна връзка на усещанията и идеите.

Опирайки се на данните на науката, диалектическият материализъм твърди, че доказателство за обективността на причинността е практиката. Ф. Енгелс пише: „...редовно повтарящата се последователност на известни природни явления може само да породи представата за причинността — топлината и светлината, които идват заедно със слънцето, — но тук още няма доказателство и дотолкова Юмовият скептицизъм би имал право да твърди, че редовно повтарящото се *post hoc* [след нещо] никога не може да обоснове едно *propter hoc* [по причина на нещо]. Но дейността на човека *прави проверка* относно причинността. Ако ние чрез вдлъбнатото огледало концентрираме

слънчевите лъчи във фокус и предизвикваме с тях също такъв ефект, какъвто дава аналогичната концентрация на лъчите на обикновения огън — с това доказваме, че топлината иде от слънцето.“¹

Фактът, че при наличността на причина не всякога следва очакваното действие, не опровергава обективността на причинността, а я потвърждава. Пушка с капсул, заряд и куршум не винаги произвежда изстрел. Но във всеки случай, когато при натискане на спусъка не се получава изстрел, ние можем да открием обективната причина, поради която не е могло да се получи изстрел (влажност на барута, повреда на капсула и т. н.).

Кант не беше съгласен с Юм, че причинността е само привична връзка на усещанията. Той признаваше съществуването на причинността, но не в обективния свят, а в нашия разсъдък. Според Кант опитът не ни дава причинната връзка; причинността съществува като априорна, вродена категория на разсъдъка, въз основа на която различните възприятия се свързват в съждения.

Идеалистическите възгледи на Юм и Кант за причинността се повтарят в различни вариации от позитивистите, махистите, неокантианците. Мах пише: „В природата няма нито причина, нито следствие“, а „всички форми на закона за причинността произтичат от субективните стремежи“².

Опит да обоснове индетерминизма направи физикът А. Едингтън. В своята реч „Крахът на детерминизма“ той се опитва да убеди слушателите, че премахването на детерминизма не е отказ от научния метод, а увеличава дълбочината и точността на анализа на наблюдаваните

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 252—253.

² Юмистки възглед за причинността прокарва и Б. Ръсел, който счита понятието причина за донаучно обобщение, което служи само като известно ръководство за действие. Разликата между Юм и Ръсел в схващането на причинността се състои може би само в това, че според Ръсел законът за причинността се основава не на привичката, както при Юм, а на животинската вяра, която се е вкоренила дълбоко в езика: „Вярата във външната причинност на определен вид опит — пише Ръсел — е примитивна и в известен смисъл е присъща на поведението на животното“ (Б. Рассел, Человеческое познание, ИЛ, М. 1957, стр. 489). От гледище на идеалистите законът за причинността не отразява никакви обективни връзки, а изразява само временната последователност в сменяването на усещанията.

явления¹. Може би Едингтън привежда някакви нови аргументи в защита на индетерминизма? Не, той повтаря онова, което отдавна е казал Юм. Ето хода на разсъжденията на Едингтън. Всички изводи, които ние правим въз основа на усещанията, се отнасят до някой предшествуваш момент. Например изследваме по химически методи състава на някаква сол. Изводът, който правим, се отнася всъщност не до даденото вещество (солта), а до това, което е съществувало преди обработката. От следствието заключаваме за причината (ретроспективно заключение), по настоящето съдим за миналото, но това не трябвало да се прави. Докато Юм опровергаваше съществуването на закономерността, поспециално на причинността, главно въз основа на това, че било недопустимо да се заключава от миналото и настоящето за бъдещето — възгледите на Едингтън са видоизменен юмизъм: той отрича закономерността в природата на основание на това, че било недопустимо да се заключава от настоящето за миналото.

Разбира се, когато правим заключения от настоящето за миналото — възможни са и грешки, както и във всяко друго умозаклучение. При химическия анализ на веществото може да се дойде до извода, че елементът *A* е получен от веществото *K*, а всъщност той е получен от друго вещество, чието участие в реакцията ние не сме предвидили. Но практиката поправя тези грешки, тя ни дава възможност да изясним достоверно от какви материали е добит един или друг елемент. Например многократно повтаряните опити не оставят у нас никакво съмнение, че натрият и хлорът се получават по химически начин от готварската сол. Чрез практиката се проверява и истинността на умозаклученията, които се отнасят до изясняването на причинните връзки.

Съвременните философи-идеалисти настойчиво подчертават мисълта, че думата „причина“ трябва да се изхвърли от философската терминология. Причинността била отживяла времето си подобно на монархията. Идеалистите заменят закона за причинността със закона за *функционалната връзка*: не бивало да се казва, че явлението *A* поражда явлението *B*, а трябвало да се из-

¹ Eddington A., The decline of determinism, Washington 1933, p. 149.

тъква, че A и B се намират в зависимост едно от друго (A всякога се придружава от B , предшества го или следва подир него).

Понятието функция, функционална връзка е едно от основните понятия в математическата наука. Това понятие отразява обективно съществуваща връзка между явленията. Две величини могат да се намират в следната връзка: ако величината X получава различно значение и ако същевременно по определено правило величината Y променя своето значение — тези две величини се намират във функционална зависимост: Y е функция на X по формулата $Y = f(X)$. Едната величина е зависима променлива, другата — независима. Например изминатият път е функция на скоростта, ето защо при движение с определена скорост с течение на времето изминатото разстояние се увеличава.

Някои буржоазни философи, особено представителите на марбургската неокантовска школа (Наторп, Касирер), разпростират идеалистически интерпретираното математическо понятие за функционалната връзка върху всички връзки в природата и обществото. Те разтварят каузалността, т. е. причинността, като обективна връзка на явленията, в чисто логическото понятие отношение между величините, а някои философи-идеалисти — между понятията или усещанията.

Разбира се, отношението между причина и следствие може да бъде представено във формата на функционална зависимост: следствието е функция от причината, но при това се замазва главното в причинността: причината като реално явление поражда и обуславя следствието — друго реално явление. Във форма на функционална връзка могат да бъдат представени най-различни зависимости, включително външни, несъществени и дори произволни. Идеалистът разтваря причинността във функционалната зависимост под предлог, че за науката няма значение въпросът, как възникват явленията, имат ли те причина за своето съществуване, а било важно само това, че има някаква зависимост между явленията (или величините), която може да се изрази с определена формула. Но това гледище е неправилно. Познаването на реалната причинна връзка служи за основа на практическата дейност на хората. Като познаваме причините и действваме върху тях, ние можем

да предизвикваме желани за обществото явления и, обратно, да противодействуваме, да се борим против нежелателните, вредните явления.

Някои идеалисти подменят причинната връзка с логическата връзка на основанието и следствието. Но причинната връзка на явленията трябва да се различава от връзката на основанието и следствието. *Основание* в логиката се нарича мисълта, от която следва някаква друга мисъл. Например съждението „в стаята има нормална температура“ произтича като следствие от друга мисъл — че термометърът показва 20°C . Показанието на термометъра не е причина за нормалната температура в стаята, а основание за нашето заключение за температурата в нея.

Причинността (каузалността) не е връзката на мислите в умозаключението, а връзката на реалните явления, при която едно явление предизвиква друго. Логическата връзка на мислите в нашето разсъждение (връзката на основанието и следствието) е отражение на отношенията на нещата в действителността, включително и на тяхната причинна обусловеност. Разбира се, от разликата между причинната и основанието съвсем не следва, че в сферата на мисленето няма каузалност, че там действуват само чисто логическите връзки, че принципът на причинността в мисленето се заменя с принципа на достатъчното основание. Всяка мисъл е причинно обусловена.

Принципът на причинността се напада от някои задгранични физици, които твърдят, че съвременната физика е опровергала представата, според която всички явления имат причина на своето съществуване, а като знаем причината на явлението и условията на нейното действие, можем да определим предизвиканите от нея следствия. Според тях в микропроцесите няма причинна обусловеност. Нито една микрочастица, например електронът, не се подчинява на закона за причинността, а свободно избира сред разните възможности пътя на своето движение.

Но няма и не може да има никакви действителни факти, опровергаващи причинността в микроявленията. Физиците, които отричат действието на закона за причинността в микроявленията, обикновено се позовават на съотношението на неопределеността, според което положението и импулсът на частиците не могат едновременно да се определят точно. Но от съотношението на неопределеност в явленията на микросвета не следва, че трябва да се отрече причинността. Съотношението на неопределеност е нещо истинско. Наистина положението и импулсът на частицата не могат да бъдат определени едновременно с неограничена точност.

Тази открита от физиките закономерност в движението на микрообектите не се съгласуваше с онази представа за причинността, която беше характерна за науката през XVII и XVIII век и влезе в историята под названието Лапласов детерминизъм.

Лапласовата (по името на френския учен Лаплас), или механическата, форма на детерминизма, възникнала върху базата на изучаването на механическото движение на макрообектите, предполага възможност за едновременно точно знаене на координатата и импулса. При описанието на атомните процеси ние се натъкваме на особени свойства на частиците (електронът притежава едновременно и корпускулярни, и вълнови свойства), за които предишните понятия координата и импулс, създадени за макрообектите, не са действителни. Законът за причинността гласи само едно: всички явления са причинно обусловени. Как се проявява причинността в отделните конкретни случаи, може ли едновременно с неограничена точност да се определят и координатата, и скоростта на частицата — това е вече друг въпрос и при решаването му трябва да се вземат под внимание конкретните свойства на обектите. В макропроцесите може да се определят едновременно и положението, и скоростта на тялото, а в микроявленията — не може.

Съвременната физика дава богат фактически материал, който потвърждава универсалността на закона за причинността и многообразието на формите на неговото проявление. Така например доказано е, че при съответни условия електронът и позитронът пораждаат 2 фотона. Като знаем ъгъла, под който се сблъскват електронът и позитронът, и скоростите на тяхното движение, можем да определим (да предскажем) посоката на движението на двата образували се фотона. Не е ли това доказателство за причинността в микроявленията? Ако в микроявленията не действуваше законът за причинността, ако движението на микрочастиците ставаше безразборно, произволно, в един случай електронът и позитронът биха пораждали 2 фотона, а в друг случай при същите условия — 1 фотон или 2 протона, но това съвсем не става. Микропроцесите са подчинени на закони, в тях има определена последователност. Как може да се говори за произвол в движението на „елементарните“ частици,

когато при определени условия двата образували се фотона се движат в определена посока, която можем предварително да определим, като знаем ъгъла на сблъскването на електрона и позитрона и скоростите на тяхното движение?

Обективният характер на причинната връзка на всички явления в действителността се обосноваваше и защитаваше от материалистите преди Маркс и Енгелс, но те се ограничаваха с разглеждането на *механическата форма на причинността*, при която причината се проявява винаги външно по отношение на следствието.

Признаването на причинността на механическата форма на движение на материята за единствен вид закономерна връзка на явленията в света довежда до метафизическо схващане на причинността. А в действителност формите на причинната връзка са многообразни. Например причинността в биологията не може да бъде сведена до причинността в механиката, физиката и химията. Още по-сложен характер има причинността в явленията на обществения живот.

Материалистическата диалектика преодоля ограничеността на метафизическото схващане на причинността. Тя доказва, че връзката между причина и следствие има характер на взаимодействие: не само причината поражда следствието, но и следствието действа активно върху причината и я променя. В процеса на взаимодействието причината и следствието менят местата си. „Онова, което тук или сега е причина, там или тогава става следствие, и обратното.“¹ Например развитието на капитализма в Русия стана причина за отменяването на крепостното право, но отменяването на крепостното право на свой ред бе причината за по-нататъшното развитие на капитализма.

Взаимодействието между причина и следствие означава, че те постоянно си влияят взаимно, в резултат на което се изменя както причината, така и следствието. Например науката и производството се развиват в резултат на непрекъснатото взаимодействие помежду им: измененията в производството са причина за основни изменения в науката, а научните открития довеждат до преустройство на техниката и технологията на производството. Взаимодействието се явява като вътрешна причина (*causa*

¹ Ф. Енгелс, Анти-Дюринг, стр. 23.

sui — причина на самото себе си) на измененията на явленията на действителността. Светът като взаимодействие на различни явления не се нуждае за своето движение и развитие от никакъв първоначален тласък, от никаква свръхестествена сила като бог и пр. Ето защо Ф. Енгелс смяташе за вярно твърдението на Хегел, че взаимодействието е истинската крайна причина (*causa finalis*) на всички неща. Нашето знание не може да отиде подалеч от взаимодействието.

Разбира се, взаимодействащите сили и фактори не са еднакво важни. В системата на взаимодействащите сили науката е длъжна да разкрива определящите причини.

Върху взаимодействието между причина и следствие оказват влияние заобикалящите ги явления, чиято съвкупност се нарича *условия*. Между условията може да има такива, които спомагат за пораждаването на следствието, а може да има и такива, които предотвратяват действието на причината. Познаването на причините и на условията на тяхното действие дава на човека възможност да предвижда процесите и да ги управлява. Разлагането на ядрото на урана в зависимост от различни условия може да доведе и до взрив с огромна мощност, и до бавни, постепенни излъчвания. Това се използва от хората в практическата дейност. Бавните, постепенните излъчвания се използват в медицината за лекуване на някои болести, в селскостопанската наука и при други изследвания.

В зависимост от условията едно и също явление може да се поражда от различни причини и, обратно, една и съща причина може да доведе до различни следствия. Така например огромна енергия може да бъде получена и в резултат на разлагане на ядрата на урана, и в резултат на синтез на ядра на водорода в ядра на хелия.

С причинните взаимни връзки между явленията, въпреки тяхното многообразие, не се изчерпва цялото богатство на закономерните връзки в света. Както пише В. И. Ленин, „каузалността, разбираана обикновено от нас, е само малка частичка от всемирната връзка, но... частичка не от субективната, а от обективно реалната връзка.“¹ Явленията влизат в различни отношения по-

¹ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, стр. 136.

между си: отношения във времето и пространството, атрибутивни отношения и т. н., които са свързани с каузалността, но не се свеждат до нея. Науката не може да се ограничи с изучаване само на причинните взаимни връзки между явленията, тя е призвана да изучава явленията в цялото многообразие на техните закономерни връзки.

2. Законът като форма на връзката между явленията. Единично, особено и всеобщо

Ние разгледахме закона за причинността и неговото значение. Но що е закон, кои връзки се наричат закономерни?

В най-обща форма *законът* е определено необходимо отношение между нещата, явленията или процесите, което произтича от тяхната вътрешна природа, от тяхната същност. Понятието закон е едно от стъпалата на познаването от страна на човека на единството, връзката и взаимната зависимост на явленията в обективния свят. То се е изработило в резултат на продължителното развитие на науката и философията.

Не всяка връзка между явленията е закон. Законът е такава вътрешна връзка, която има *съществен* характер. Законът е същественото в движението на явленията. Понятията *закон* и *същност* са от една категория, от една степен. Например периодическият закон на Менделеев разкрива съществената вътрешна връзка между атомното тегло (сега заряд) на елемента и неговите химически свойства. Под същност се разбират вътрешните, устойчивите връзки. Същността като нещо вътрешно се противопоставя на външната, изменящата се страна на действителността. Когато казваме, че *явлението* е външното, а *същността* — вътрешното, то външното и вътрешното се противопоставят едно на друго не в пространствен смисъл, а по отношение на значението им за характеризирането на предмета.

По-нататък. Законът е *необходимото* отношение между явленията. Закономерните връзки при определени условия действуват задължително, с необходима сила. Законът за падането на телата, открит от Галилей, е закон, защото не едно тяло и не случайно пада на земята с ускорение 9.8 м. в сек. , а всички тела и всякога. Зако-

нът не може да не действа, ако съществуват всички изисквани от него условия¹.

Закономерните връзки са резултат от причинната обусловеност на явленията. Ако явленията не бяха причинно обусловени, за никаква закономерност и дума не би могло да става. Каква строга последователност в смяната на годишните времена би могло да има, ако не съществуваше нейната причина — въртенето на Земята около Слънцето.

Но причинността не изчерпва всички закономерни връзки и не всякога законът изразява причинна взаимна връзка. Причинността, както отбелязахме по-горе, е само частица от обективната взаимна връзка, чиито многообразни форми се разкриват от науката.

Съществеността и необходимостта на закономерната връзка определят и други особености на закона. Законът е *всеобщото* в явленията. Това значи, че определена необходима връзка, изразявана от закона, е присъща не на отделни единични явления, а на всички явления или процеси от даден вид. Природният или общественят закон се нарича закон именно защото изразява всеобщност: ако са налице определени условия и причини, те навсякъде и всякога с желязна необходимост пораждат съответни явления, следствия. Законът за всемирното притегляне отразява такова свойство, което е присъщо на всички тела в природата без изклю-

¹ Термините „закон“ и „закономерност“ изразяват отношения от една категория, поради това те често се употребяват в едно и също значение. Но в употребата на тези термини има и известна разлика. Закон се нарича конкретната необходима връзка между явленията. Например законът за трудовата стойност гласи, че стойността на стоката се определя от количеството обществено необходим труд. Терминът „закономерност“ се употребява преди всичко за характеризиране на известна правилност, последователност на явленията. Например в сменяването на годишните времена се наблюдава определена правилност: след лятото идва есента, след есента — зимата и т. н. В тази правилност, последователност се проявява закономерност. Същото може да се каже за периодичността на слънчевите и лунните затъмнения. Терминът „закономерност“ се употребява и тогава, когато е необходимо да се подчертае, че дадено явление не е случайно. Развитието на обществото, учи марксизмът, е строго закономерен, необходим процес. Тук ние не посочваме конкретно един или друг определен закон, а отбелязваме съществуването на необходима връзка. Ние възглеждаме закономерността като необходим, обусловен от определени причини процес, в който могат да действуват не един, а цяла съвкупност от закони.

чение. Законът на Бойл—Мариот изразява свойство, присъщо не на всички, а само на разредените газове, намиращи се в условия, които са далеч от превръщането им в течност. Но той изразява съществено свойство на газовете. Връзката, която той установява, има за тези условия необходим характер, тя е всеобща за тези газове, тъй като всеки път, когато те се намират в такива условия, между техния обем и тяхното налягане съществува строго определено отношение.

В зависимост от това, колко обширен кръг от явления обхващат, законите могат да бъдат повече или по-малко общи. Има закони, които действуват във всички природни явления (законът за съхранение и превръщане на енергията), а има и такива, които са присъщи на отделни форми на движението на материята, например на биологическата. Законите на обществения живот са също различни по степента на общност: едни действуват във всички формации, други са присъщи на една или друга формация. Най-общите закони, присъщи и на природата, и на обществото, и на мисленето, се изучават от философията.

Законът като всеобщо не съществува независимо от единичните явления, извън тях, а само във връзка с единичните явления, процеси и т. н.

Всеобщото е обективно съществуващата общност на реалните предмети. Тази общност се изразява в единството на техните свойства, белези и черти. *Единични* (или отделни) са предметите, явленията, процесите и събитията, които стават в природата и обществото. Единично може да бъде и цяла група от предмети или явления, когато тя се разглежда по отношение на друга, по-обща група, обединена от определена общност.

Наред с категориите всеобщо и единично науката е изработила понятието *особено*, което е нещо като свързващо звено между единичното и всеобщото. По отношение на единичното особеното е всеобщо, а по отношение на всеобщото — единично. Например пшеницата е единичното, житните растения — особеното, растението — всеобщото. Житните растения като особено са всеобщо по отношение на пшеницата и единично по отношение на растението.

Всеобщото и неговото отношение към единичното се тълкуват различно от различните философски направ-

ления. За обективния идеализъм е характерно абсолютизирането на всеобщото: всеобщото предшества единичното и го създава. Така например Хегел пише: „...Всеобщото е основание и почва, корен и субстанция на единичното.“¹ Според Хегел плодът изобщо и минералът изобщо съществуват независимо и по-рано от единичните плодове и минерали.

Други философи, напротив, отричаха обективността на всеобщото и признаваха реалното съществуване само на единичното. Всеобщото се разглежда като резултат от дейността на мислещия човек. Така например Д. Лок пише: „Общото и универсалното не принадлежи към действителното съществуване на нещата, но е изобретено и създадено от разума за собствена употреба и се отнася само до знаците, думите или идеите.“² Всеобщото изразява онова, което в действителност не съществува и никога не става. Това гледище се поддържаше от феноменалистите и позитивистите.

Както на обективния идеализъм, така и на феноменализма и позитивизма е свойствено метафизическото откъсване на всеобщото от единичното, което довежда или до мистичната представа за творческата сила и всемогъщество на всеобщото, или до субективно-идеалистическия възглед, който разглежда всеобщото (включително и закономерностите на природата и обществото) като резултат от творчеството на човешкото съзнание.

Материалистическата диалектика изхожда от признаването на обективността както на единичното, така и на всеобщото, и че те съществуват реално само в неразривна връзка помежду си. В. И. Ленин отбелязва, че „отделното не съществува иначе освен в онази връзка, която води към общото. Общото съществува само в отделното, чрез отделното. Всяко отделно е (така или иначе) общо. Всяко общо е (частица или страна или същност) на отделното. Всяко общо само приблизително обхваща всички отделни предмети. Всяко отделно непълно влиза в общото и т. н. и т. н. Всяко отделно чрез хиляди преходи е свързано с друг **вид** отделни (неща, явления, процеси).“³

¹ Гегел, Соч., т. I, 1929, стр. 283.

² Джон Локк, Опыт о человеческом разуме. М. 1898, стр. 408.

³ В. И. Ленин, Философски тетрадки, стр. 329.

Връзката на единичното и общото се открива навсякъде. Изучавайки даден химически елемент, например водорода, химикът установява неговите връзки с другите елементи. Той намира, че водородът е газ. Общото (газообразност) съществува само в единичното (водород, кислород, азот и т. н.). То е само едно свойство на единичното (водород) и не изчерпва цялото богатство на предмета. Водородът, както и всяко друго единично, има безброй много свойства, посредством които той е свързан с всички други елементи. Единичното явление има и общи с другите явления свойства, и специфични, особени, присъщи само на това явление и отличаващи го от другите явления свойства. При това общото и особеното съществуват в него в неразривна връзка. Общото е момент, страна, свойство на единичните явления.

Всеобщото може да се познае само чрез изучаване и съпоставяне на голям брой единични явления и процеси. Познаването е възхождане от единичното през особеното към всеобщото.

В процеса на обективното развитие единичното може да се превръща във всеобщо, единичното явление може да стане обща закономерност на развитието. Така например преходът от единичното през особеното към всеобщото може да бъде илюстриран с примера за развитието на формите на стойността.

Простата форма на стойността, при която стойността на една единична стока получава своя израз в стойността на друга единична стока, е била форма на размяната, която имала характер на единични и случайни актове.

В резултат на по-нататъшното развитие на обществото размяната става по-редовна и простата форма на стойността преминава в разгърнатата, когато стойността на стоката получава своя израз в потребителната стойност на група стоки, които играят ролята на еквивалент. И най-сетне от единични актове размяната се превръща във всеобщност, появява се всеобщата форма на стойността, в която всички стоки се разменят срещу една, която се явява в ролята на всеобщ еквивалент. Простата, разгърнатата и всеобщата форми на стойността се отнасят една спрямо друга както единичното, особеното и всеобщото. В процеса на развитието на обществото едното преминава в другото.

Разбирането на взаимната връзка и взаимните преходи на единичното, особеното и всеобщото има огромно практическо значение в борбата против догматизма и ревизионизма при преценяването на явленията на обществения живот.

Ревизионистът игнорира всеобщото в явленията, като абсолютизира единичното и особеното. Но добре известно е, че всяко единично включва в себе си като момент всеобщото, което съществува реално. Единичните явления са обединени от общата закономерност, чието познание е необходимо за разбирането на развитието на явленията и за практическото ръководство. Марксизмът-ленинизмът дава познание за общите закономерности на движението към социализма. Задачата на комунистическите партии в различните страни се състои в творческото прилагане на всеобщата истина на марксизма-ленинизма към конкретните условия на своята страна. Само такова съчетаване на общото и единичното води към научно разбиране на действителността и осигурява правилно ръководство в грандиозното дело на социалистическото преустройство на обществото.

Догматикът обръща внимание само на общото в различните явления, пренебрегва единичното и особеното. Поради това той се стреми да подведе всички явления под една схема, която се абстрахира от условията, конкретната обстановка и специфичните особености на развитието на явленията в една или друга страна, в една или друга епоха. Но без познаването на тези особености не може да бъде разбрано и действието на общите закономерности. Игнорирането на спецификата на единичното и особеното довежда до тежки грешки и извращения. Как може правилно да се ръководи изграждането на социализма в дадена страна, ако не се държи сметка за специфичните особености на тази страна (за нейната история, нейните традиции, национални особености и т. н.)!

Комунистическата партия на Съветския съюз в своята дейност показва образци на правилно разбиране и решаване на проблемите на общото и особеното. Влестящи образци на такова съчетаване дават и другите марксистки партии.

Тъй като законът отразява всеобщото в явленията, а не всички свойства на явленията, единичното явление

е по-богато от закона. Законът за социалната революция, който установява неизбежността на преминаването при определен етап на развитието от една общественно-икономическа формация в друга, не изчерпва цялото богатство на съдържанието на социалните революции през различните епохи в различните страни. Всяка отделна социална революция е по-богата, по-многообразна от тоя закон.

Законът е трайното, устойчивото, повтарящото се, тъждественото в явленията. Явленията са едновременно и сходни, и различни. Всякога могат да се намерят една или няколко страни, по които са сходни най-различни предмети от действителността. Диалектиката отрича абсолютното тъждество на явленията, но тя признава относителното тъждество (съвпадението на явленията по някакви отделни страни, свойства). Законът отразява онова, по което многообразните явления са тъждествени помежду си. Така например законът за стойността (стойността на стоката се определя от общественно необходимото работно време, употребено за нейното изработване) изтъква на преден план такова свойство на стоките, по което те всички са сходни. Това свойство се повтаря във всички стоки независимо от техните природни качества и от това, кой, кога и къде ги е произвеждал.

Тъждественото съществува само в различното, а различното не изключва тъждеството, единството на явленията по някои страни, свойства. Като открива закономерните връзки на явленията, науката установява тъждеството в различното, различieto в тъждественото. Така например, като откри клетъчната структура на живите организми, биологията установи тяхното единство, но тя същевременно изтъква, че това тъждествено в организмите — клетките — е различно по своята структура в разните типове организми. Или например историческата наука откри закона, че всички общества, в които има частна собственост върху средствата за производство, се развиват чрез класова борба, но самата класова борба в различните етапи на общественото развитие е различна. Не всяко сходно, тъждествено явление е закон, а само онова, което изразява същността на явленията.

Законите са обективни. Те не се създават от съзнанието и волята на хората, а съществуват независимо от

тях. Признаването на обективния характер на закономерностите е една от най-съществените черти на философския материализъм. „Светът — пише В. И. Ленин — е закономерно движение на материята и нашето познание, бидейки висш продукт на природата, е в състояние само да отразява тая закономерност.“¹ Законите на науката са отражение на обективните закони на природата и обществото.

Диалектическият материализъм стои на позициите на последователния детерминизъм. Всички предмети и явления се движат, изменят се, развиват се по силата на определени обективни закони, всяко събитие има причини.

Философите-индетерминисти отричат обективната закономерност. От гледището на индетерминизма развитието на явленията се определя от бог, от висш разум, воля или цели. Индетерминизмът се проявява в различни форми, но в последна сметка той води до заменяване на научния възглед за света с религиозния. Както пише Ленин, „изгонването на законите от науката е на дело само промъкване законите на религията“².

Теологията (от гръцкото „теос“ — бог) открито говори, че природните явления са възникнали и се движат по заповед на бог, че редът в света се внасял от някакъв „творец“. Този религиозен възглед в разни вариации се пропагандира от философите-идеалисти. Така например едно от направленията на съвременната философия — персонализмът — изхожда от това, че първооснова на битието е „върховната личност“, „творецът на света“, бог; всички закони на природата и обществото са само проявления на божествената воля.

Обективния характер на закономерностите отричат и кантианците. Те смятат, че природните закони се установяват от нашия разсъдък. В самата природа, в света на явленията няма необходимост, същественост и общност, опитът не ни ги дава. Съжденията за вършия свят придобивали всеобщ характер поради това, че в основата им лежали всеобщите априорни категории на разсъдъка.

Идеалистическият възглед, според който разумът диктува на природата своите закони, намери широко разпространение в позитивистката философия. Така напри-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 171.

² В. И. Ленин, Съч., т. 20, стр. 202.

мер махистът *Пирсън* пише: „...законът в научния смисъл на думата е по същество продукт на човешкия дух, който няма омиъл без човека. Той дължи своето съществуване на творческата мощ на неговия интелект. По-голям смисъл има да се твърди, че човекът дава на Природата своите закони, отколкото, обратното, че Природата дава на човека своите закони.“¹

Неопозитивистът *Витгенщайн* твърди, че законът за причинността е само форма на закон, родово название, а не израз на обективната връзка на явленията: „Събитията на бъдещето — пише той — не могат да бъдат изведени от събитията на настоящето. Вярата в причинната връзка е суеверие.“² Съжденията, които в науката се наричат закони, са само лингвистични изречения и не отразяват поведението на самите физически обекти³.

Отричайки обективността на законите, философите-идеалисти понякога разсъждават така. Законът е същественото в явленията, но работата е там, че самият човек, като изхожда от своите потребности, прави едно нещо съществено, а друго — несъществено. Как можем да знаем — казва прагматистът *Шилер* — кое е същността на човека? За богослова съществено в човека е това, че той има душа, за лекаря — че има тяло, за готвача — че има стомах, а за перачката — че носи бельо⁴. От различните гледници всичко това е съществено за човека също толкова, колкото и това, че той изкарва с труд пари. От тези разсъждения се прави следният извод: същността на предмета се определя от субекта, от нашия възглед за предмета. Ние не можем да знаем кое е същественото за самия предмет, а и самото поставяне на въпроса за същността на предмета било безсмислено. А щом не се признава обективната същност, не се признава и обективната закономерност.

Но в действителност същността на предмета не се определя от практическите интереси на един или друг човек. Разбира се, човекът, като всеки друг обект на познанието, има много страни, свойства, които могат да бу-

¹ К. Пирсон, Грамматика науки, „Шиповник“, Спб., стр. 111.

² L. Wittgenstein, Tractatus Logico-Philosophicus, London, 1949, p. 108.

³ Някои съвременни позитивисти свързват законите на природата със спомените. Според тях законите са такива емпирически обобщения, които имат вероятен характер и се оправдават от някои спомени за факти, които са били наблюдавани.

⁴ F. C. S. Schiller, Formal Logic, London, 1912, p. 54.

дят интерес. Но всеки от тези интереси не определя същността на човека. Последната може да бъде схваната само ако изясним особеностите на човека, които са го отделили от света на животните. Тогава ще се окаже, че човекът притежава такава извънредно съществено качество, което го отличава от всички други животни: човекът се труди, прави оръдия на труда, същността на човека се определя от съвкупността на исторически определени обществени отношения.

Разбира се, предметът се подчинява на действието на много закономерности, тъй като той се намира в многобройни връзки и отношения с другите предмети. Различните клонове на научното знание изучават различни закони, на които е подчинен един и същ предмет. Химикът се интересува от химическия състав на водата и от реакциите ѝ с другите вещества, а физикът изучава водата откъм друга страна: измененията на нейните агрегатни състояния, топлопроводност, електропроводност и т. н. Поради това физиката и химията откриват различни закони, които действуват в един предмет. Но нито химията, нито физиката създават закономерностите, а само ги изучават. Наличността на много закономерности у един и същ предмет не може да бъде аргумент за доказване на тяхната субективност, на зависимостта им от човека, от неговите потребности и неговото мислене.

Законите на природата и обществото не се проявяват в чист вид, а в своето проявление се усложняват от много обстоятелства. Действието на един или друг закон се натъква на редица противодействащи сили и тенденции, през които той си проправя път. Например икономическият закон на капитализма за понижаване на нормата на печалбата произтича от относителното намаляване на променливия капитал по отношение на постоянния. Това намаление на свой ред произтича от техническия прогрес, от увеличаването на органическия състав на капитала. Но едновременно с увеличаването на съвкупния капитал се увеличава и сумата на печалбата и поради това спадането на нормата на печалбата се явява само като господстваща тенденция.

Същото може да се каже и за закона за обедняването на пролетариата в капиталистическите страни. На действието на този закон противостои действието на друг закон — закона за класовата борба на пролетариата,

както и борбата между двете системи — капитализма и социализма. Поради това законът за обедняването на пролетариата се проявява неравномерно в различните страни. Наличността на колониална периферия, ограбването на народите от колониите и подкупването за сметка на това на върхушката на работническата класа в метрополиите също са оказвали и оказват известно влияние върху неравномерното действие на закона за обедняването на пролетариата.

Някои идеалисти подменят обективната закономерност в природата и обществото с *целесъобразността*, като противопоставят метафизически закона и целта. Още в древногръцката философия е съществувал възгледът, според който всички явления възникват заради някаква крайна цел, целева причина (*causa finalis*), която била независима от действащите причини. Тази цел определяла и дейността на хората, и живота на обществото, и всички движения в природата. Самата вселена е устроена заради някаква висша цел (бог). Обяснението на света, което изхожда от крайните цели, към които се стремели всички природни явления, се нарича *телеология*.

Телеологията е възникнала като оправдание на теологията. Богословите и философите-идеалисти дори привеждат специално физико-телеологично доказателство за съществуването на бог. Целесъобразното, разумното устройство на природата, казват привържениците на това доказателство, свидетелствува за разумността на породилата я причина, т. е. доказва съществуването на мислещо и разумно същество, на бог. Немският философ Лайбниц учи, че в света съществува предустановена от бог хармония, съгласуваност, а самият наш свят е най-добрият от всички възможни светове¹.

В своето произведение „Пътуване по Харц“ поетът Х. Хайне осмя язвително телеологията, според която в природата всичко било до такава степен разумно и целесъобразно устроено, че дърветата „са зелени поради това, че зеленият цвят е полезен за очи-

¹ В груба форма телеологията започна да се среща по-рядко. Сега телеологичният възглед за света по-често се явява във формата на иманентната телеология, според която явленията са подчинени на скрита вътрешна цел. Но телеологията си остава телеология независимо от това, с действието на каква цел (външна или вътрешна) се заменят обективните закони на природата или обществото.

те... бог е сътворил и рогатия добитък, защото месните супи подкрепят човека, сътворил е магаретата, за да служат на хората за сравнения, а самия човек — за да яде месни супи и да не бъде магаре“.

Телеологичният възглед за природата бе подложен на критика от материалистите. Демокрит, Епикур, Лукреций, Бекон, френските и други материалисти противопоставиха на телеологията принципа на причинната обусловеност на явленията в природата. При това материалистите от XVII и XVIII век противопоставяха на телеологичното обяснение на света механистичното схващане на причинността, в което се прояви ограничеността на метафизическия материализъм. Така например те обясняваха дебелината на предпазващата тялото на животното кожа със свиването на порите под действието на студения въздух. Неразвитостта на биологическата наука не даваше възможност да бъдат обяснени правилно фактите на относителна целесъобразност в живата природа. Правилно отричайки съществуването на целеустременост в природата, метафизическите материалисти не я признаваха и в развитието на обществото, което водеше към примитивно схващане на историческия процес.

Материалистическата диалектика, като опроверга телеологичния възглед за света, даде правилно, рационално обяснение на целта и на нейното отношение към обективните закономерности. Природата не поставя цели. Наистина в органическия свят ние се натъкваме на така наречената целесъобразност, на приспособеността на растенията и животните към околната среда и на органите едни спрямо други. Така например животните променят цвета на кожата си в зависимост от смяната на годишните времена: заекът зимно време е бял, а лятно време — сив. Но целесъобразната приспособеност не е твърдествена на съзнателната, целенасочената дейност. Нито животните, а още по-малко растенията си поставят никакви цели. „Целесъобразността“ в органическия свят е приспособеността към средата, която е закономерен резултат от стихийното действие на физически, химически и биологически фактори.

Правилно обяснение на „целесъобразността“ в природата даде Дарвин, който показва относителността и елпостранчивостта на целесъобразния строеж на живите организми. Приспособеността на животните и растенията

към средата е възникнала в резултат на естествения подбор: всичко неприспособено загива в борбата за съществуване. Целесъобразната приспособеност на растенията и животните е резултат от взаимната връзка на организма и условията на неговото съществуване. Тя е относителна и вън от тези конкретни условия губи значение. Белият цвят на заека е целесъобразен и полезен през зимата, но без снежна покривка на земята той става вреден за него.

Последователно провеждайки детерминизма, материалистическата диалектика не изключва нито целите, нито свободата на действие на човека. Нещо повече, само при детерминисткия възглед е възможна строга и правилна оценка на ролята на целта и на целенасочената дейност на хората. В природата си взаимодействуват слепи, несъзнателни сили, а общите закони се проявяват чрез взаимодействието на тези сили. В природата няма съзнателна цел. Обществото се развива в резултат на действията на хората, които притежават съзнание и си поставят определени цели. Човек извършва изменения в природата не просто по силата на своето присъствие; със своя труд той заставя природата да служи на неговите цели. Тази особеност на дейността на човека се абсолютизираше от идеалистите, които откъсваха съзнателната цел в човешката дейност от породилите я обективни закономерности, разпростираха понятието цел върху природата.

Целите, които човекът си поставя в своята практическа дейност, могат да съответствуват, а могат и да противоречат на закономерностите на обективния свят. Колкото по-точно човек познава законите на природата и обществото, толкова по-правилни, научно обосновани цели си поставя той.

Така например за цел на своята революционна борба пролетариатът поставя събарянето на капитализма и установяването на справедлив строй — комунизма. Тази цел на класовата борба на пролетариата произтича от познатите обективни закономерности на развитието на обществото, по-специално от закона за социалната революция.

Когато целите на човека произтичат от познатите закономерности на развитието на материалния свят, тогава практическата дейност за осъществяването на тези цели довежда до успешно овладяване на законите на при-

родата и обществото. При това познаването на законите дава възможност на човека да предвижда както близките, така и по-далечните последици от своята активна намеса в естествения ход на процеса. А ако целите на човека почиват върху познаването само на външните, несъществените връзки, практическата дейност може да доведе до противоположни резултати. Правилното, научното поставяне на целта и правилният избор на средствата за нейното постигане дават възможност на хората да използват обективните закони, за да господствуват над силите на природата и обществото.

Признаването на обективния характер на законите следователно съвсем не означава безсилие на човека пред силите на природата и обществото. Фатализъмът е също толкова чужд на материалистическата диалектика, колкото и субективизъмът. Законите на природата и обществото не могат да бъдат унищожени, но това не значи, че хората са безсилни да изменят условията, върху почвата на които възникват едни или други закони, и по този начин заедно с изменението на условията да изменят и действието на законите. Така например с унищожаването на условията за съществуване на капиталистическото общество престават да действуват и законите на капитализма. Вместо тях върху почвата на новите условия възникват нови закони, законите на социализма, противоположни на законите на капитализма.

В зависимост от различните исторически условия се променя формата, в която се проявява законът. Едни и същи закони се проявяват в най-различни форми. Съществуват вечни природни закони, но и те в зависимост от различните условия променят формата на своето проявление. Ф. Енгелс пише: „*Вечните закони на природата също се превръщат все повече и повече в исторически закони. Че водата при температура от 0 до 100°C е течна — това е вечен природен закон, но за да може той да има сила, трябва да са налице: 1) вода, 2) определена температура и 3) нормално налягане. На луната съвсем няма вода, на слънцето има само съставляващите я елементи и за тия небесни тела този закон не съществува.*“¹

Много физически, химически и биологически закони имат сила само за условията, които съществуват на Зе-

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, 1956, стр. 261.

мита. На другите небесни тела съществуват други условия и следователно действуват други закони. „Ако искаме да имаме за всеобщи природни закони, които еднакво да важат за *всички* тела — от мъглявината до човека, — остава ни само тежестта и може би най-общата формулировка на теорията за превръщането на енергията... Но самата тая теория се превръща, ако последователно я приложим към всички природни явления, в историческо изобразяване на измененията, които стават едно след друго в една световна система от нейното възникване до нейната гибел, т. е. превръща се в една история, на всяко стъпало на която господствуват други закони, т. е. други форми на проява на едно и също универсално движение — и така абсолютно всеобща валидност има само *движението*.“¹

И така, действието на законите зависи от условията. Формите на проявление на законите се променят в различните конкретни условия. Като познае законите и многообразните форми на тяхното проявление, човек може да променя условията и да използва законите за своите практически нужди. Той може да обуздае стихийните сили на природата и обществото, да ги овладее. Той може да създава едни условия за действие на закона и да премиква други, получавайки по тоя начин различни резултати. Практическото значение на познаването на законите на природата и обществото от човека се състои именно в това — да ги овладее, да ги използва в интерес и за целите на обществото, да господствува над силите на природата и обществото, да ги управлява целесъобразно.

Познаването и практическото използване на законите на природата и обществото се натъкват на много трудности. Законът не може да се види или липне, той не се възприема непосредствено чрез сетивата. Както се казва, законите на небесната механика не са написани на небето. Откриването на един закон е резултат от продължителния процес на абстрахиращата дейност на човешкото мислене, за което ще говорим в X глава.

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 262.

3. Необходимост и случайност

Последователното провеждане на принципа на детерминизма е свързано с правилното разрешаване на проблемата за съотношението между необходимост и случайност. Без да се изясни това съотношение, не могат да бъдат разбрани действията на обективните закони.

Както вече казахме по-рано, закономерните връзки са обективно обусловени, съществени и необходими. *Необходимо* е това, което произтича от същността, от вътрешната връзка на нещата и неизбежно трябва да стане. Противоположност на необходимостта е случайността. *Случайността* е неустойчива, не е свързана непосредствено със същността на процеса. Случайното явление може да стане, а може и да не стане, то може да стане така, а може да стане и иначе. Необходимостта съдържа причината в самата себе си, случайността — в нещо друго. Например победата на новия обществен строй — социализма — е необходимо явление, което произтича от същността на общественото развитие, то непременно ще стане в целия свят, причината на това явление се крие във вътрешните закономерности на развитието на обществото. Случайно е, че семе от някое растение е било отнесено в такава област, където по-рано семена от този вид растение не са попадали. Случайно е, че това семе е намерило там условия, за да поникне. Причината на тези явления се намира извън семето: процесът на развитие на семето не съдържа в себе си причините за пренасянето му в една или друга област; не от семето зависи в какви условия ще попадне то, какви пречки ще срещне на мястото на своето поникване. Съвсем не е задължително семето да попадне в дадена област, за да намери там благоприятни условия, и пр. Когато семето на дадено растение узрее, по-нататъшното му съществуване зависи от много случайности.

Метафизиците разглеждат случайността и необходимостта като взаимно изключващи се: необходимото няма отношение към случайността, а случайността абсолютно изключва необходимостта. За метафизическия материализъм е характерно отричането на случайността и признаването на господството в природата и обществото на чистата, абсолютната необходимост. Още Демокрит е казал, че всичко се извършва само по необходимост: „Хо-

рата са измислили идол [образ] на случая, за да го използват като предлог, който прикрива собствената им неразсъдителност.“¹ За субективна категория считаха случайността и френските материалисти от XVIII век. Така например Холбах пише, че в природата, обществото и човешкото мислене всичко е подчинено на абсолютната необходимост. Нищо друго освен това, което съществува, не може да има: „Всичко, което наблюдаваме, е необходимо или не може да бъде друго освен това, което е.“² Нито едно живо същество не може да действа иначе, освен тъй, както то действа, нито един атом не се среща с друг случайно. Да говорим за случайност, според Холбах, значи да не познаваме законите на природата. Отричането на случайността се аргументираше с това, че в света обективно съществува причинността, която изключвала всякаква случайност. Явлението можело да бъде смятано за случайно само дотогава, докато бъде разкрита причината на неговото съществуване. Щом бъде открита причината на явлението — настъпвал край на случайността. Оттук изводът: случайността е субективна категория, която изразява нашето непознаване на предмета. Материалистите от миналото неправилно смятаха, че признаването на обективността на случайността ще доведе неизбежно до идеалистически възглед за света, до индетерминизъм.

Крайностите се допират и в дадения случай отричането на случайността фактически довежда до свеждане на необходимостта до степента на случайност. Да се каже, че всичко е абсолютно необходимо, е равносилно на противоположното твърдение: всичко е еднакво случайно. Да се обяви всичко за необходимо — значи да се разтвори необходимостта като специфична форма на връзката между явленията в масата на случайностите. Щом всичко е необходимо, то и броят на листата на това дърво е също толкова непредотвратимо явление, колкото и законът за всемирното притегляне.

Като отричаха случайността, френските материалисти от XVIII в. в действителност обясняваха всички събития в историята на обществото със случайни обстоятелства. Холбах пише: „Ние трябва да бъдем уверени, че няма

¹ „Материалисти древней Греции. Собрание текстов, Госполитиздат, 1955, стр. 69.

² П. Гольбах, Система природы, Соцэкгиз, 1940, стр. 35.

толкова малка или далечна причина, която да не оказва понякога огромно и съвсем неочаквано влияние върху нас. Може би в безплодните равнини на Либия се струпват първите зародиши на буря, която, носена от ветровете, ще дойде при нас, сгъстявайки нашата атмосфера и въздействайки върху настроението и страстите на човека, а човек поради създадите се обстоятелства може да влияе върху много други хора и да решава по собствено усмотрение съдбата на много народи.¹ Така случайното обстоятелство (песъчинка от Либийската пустиня) може да определи хода на общественото развитие, да предизвика войни и бедствия на народите. Френските материалисти издигаха случайните причини до степен на необходими и поради това самите те изпадаха в идеализъм и фатализъм.

Метафизическият материализъм, който отрича случайността, е безсилен в борбата против фатализма, който култивира покорност пред стихийните сили на природата и обществото като пред волята на мистичния фатум, на съдбата. Щом в природата и обществото всичко се извършва с абсолютна необходимост, човек не може да измени нищо и му остава само да чака благоприятна необходимост или щастлив случай, което, както видяхме, от гледището на метафизиците, е равнозначно.

Съвременните позитивисти отричат съществуването на необходимостта в природата и обществото. Витгенщайн твърди, че няма такава необходимост, по силата на която трябва да стане нещо, тъй като е станало друго нещо. Според него съществува само логическа необходимост — необходимостта едно съждение да следва от друго; тази необходимост не отразява никаква обективна закономерност, а възниква от природата на езика.

Практическата дейност на хората обаче доказва обективното съществуване както на необходимостта, така и на случайността в природата и обществото. Но не е достатъчно просто да се признае обективното съществуване на необходимостта и случайността. Защото може да се разсъждава по следния начин: необходимостта съществува сама по себе си, случайността — също сама по себе си; едни връзки и събития са само необходими, а други — само случайни; науката не се интересува от случайностите, макар те и да съществуват, тя изучава само съще-

¹ П. Голбах, Система природы, стр. 36.

отвеното, устойчивото, задължителното. Към такъв възглед се придържаше метафизикът *Х. Волф*.

Но необходимостта сама се проявява чрез безбройните случайности, както общото се проявява чрез единичните явления. И задачата на науката е да открие, да намери в привидния хаос от случайности скритата необходимост, закономерността. Ето защо дълбоко прав е *Хегел*, който отбеляза диалектическата връзка между необходимост и случайност: случайното е необходимо, а необходимостта си проправя път през случайностите. Това не е просто фраза, не е парадоксално твърдение, а дълбока мисъл, която отразява вярно обективните връзки на нещата в действителността: „задача на науката и по-специално на философията — пише *Хегел* — е изобщо да познае необходимостта, скрита зад привидната случайност; но това не бива да се разбира в смисъл, че случайното принадлежи само към областта на нашата субективна представа и поради това трябва да бъде премахнато изцяло, за да можем да стигнем до истината“¹. Но за идеалиста *Хегел* и случайността, и необходимостта са само стъпала на развитието на абсолютния дух.

Материалистическата диалектика разкрива дълбоко и всестранно взаимната връзка между случайност и необходимост, тяхното преминаване една в друга в процеса на развитието на материята. Случайността е форма на проява на необходимостта и допълнение към нея. „Това — пише *Енгелс*, — което се приема за необходимост, е съставено от чисти случайности, а привидно случайното е формата, зад която се крие необходимостта.“²

Да си представим, че някакъв дребен собственик, да речем, притежател на сладкарница в капиталистическа страна, се разори и стане пролетарий. Това често се случва. Самият сладкар мисли, че това е чисто случайно събитие, което няма никакво отношение към необходимостта. А и действително случайно е, че този, а не друг сладкар се е разорил; на друго място при малко по-други обстоятелства друг сладкар до края на живота си може да си остане притежател на сладкарница. Могат да се намерят цяла редица случайни обстоятелства, които са предизвика-

¹ *Гегел*, Соч., т. I, 1929, стр. 245.

² *Ф. Енгелс*, *Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия*, стр. 59.

ли разоряването именно на тоя сладкар — например това, че в съседство е била открита голяма сладкарница с поевтини стоки, поради което нашият сладкар е останал без клиенти, и т. н. Но зад това събитие, както зад всяка случайност, се крие необходимост. Разорението на дребните собственици (търговци, занаятчии, селяни) в условията на капиталистическото общество с развита индустрия е необходим, неизбежен процес, закон на капитализма. Тази необходимост си проправя път през масата случайности (разоряването на едни или други отделни дребни собственици). Без тези единични и следователно случайни по отношение на общия ход на икономическото развитие явления не може да се прояви икономическата необходимост. За един дребен собственик обстоятелствата са се стекли така, че той се е разорил днес, с други това е станало по-рано, трети ги чака тази участ утре или след една-две години.

Случайност не значи безпричинност. Всички случайности си имат причини. Сладкарят се е разорил, защото се е появил сериозен конкурент. Когато има причина и условия за нейното действие, тогава следствието по необходимост произтича от нея. Причинността е всеобща форма на връзката между явленията. Но условия за действието на причината може да има, а може и да няма. Самите причини са различни: има причини, които произтичат от вътрешната логика на процеса на развитието и следователно са необходими; има и причини със случаен характер, които е можело и да не се появят.

Естествената смърт поради старост и немощ не е случайна. А смъртта на здрав човек поради случайна автомобилна катастрофа е можела и да се избегне при друго стечение на обстоятелствата, ако човекът е излязъл от къщи една минута по-рано или по-късно или ако по пътя е срещнал другар и се е забавил с него. Случайността се появява в точката на пресичането на различните причинно обусловени явления. Пресичането на тези явления именно в дадена точка не е задължително; то е резултат от стечението на много обстоятелства. Липсата на едно от тях би изключила неговата възможност.

Случайността и необходимостта в процеса на развитието преминават една в друга. Например отделни случаи на превръщане на пленници в роби е имало и преди съществуването на робовладелския строй, но те не са били ха-

рактерни и необходими, не са произтичали от вътрешните потребности на родовия строй. Но когато производителните сили се развили до такова равнище, че възникнало производството на принадлеен продукт, робството станало не единично, а общо явление, господстващо икономическо отношение в античното общество.

Широко разпространена е максимата: „Науката е враг на случайността.“ Тази максима трябва да се разбира не в смисъл, че науката отрича съществуването на случайността. Случайността обективно съществува и се изучава от науката. Но науката не трябва да спира дотук: дълг на науката е да разкрие зад случайностите необходимостта, закономерността, която се проявява в случайностите. В този смисъл науката е враг на случайността.

В науката съществува понятието за така наречената *статистическа закономерност*, която важи само за цял комплекс от явления, а не за всеки отделен елемент от този комплекс, както е в динамическата закономерност. При статистическата закономерност сред масата от явления хаотично се среща някакъв общ белег. Тази закономерност се проявява и може да бъде открита в голям брой случаи, в масовия поток на фактите. В резултат на сумирането на голям брой случаи, единични явления, изчезват техните случайни отклонения в една или друга посока: случайностите взаимно се унищожават и уравновесяват. Така например сумата на стойността на стоките съвпада със сумата на техните цени. Но тази закономерност не може да бъде открита във всяка отделна стока, чиято цена е ту по-висока, ту по-ниска от нейната стойност: „... напълно естествено е — пише В. И. Ленин, — че в едно общество от разединени стокопроизводители, свързани само чрез пазара, закономерността не може да се проявява другояче освен като средна, обществена, масова закономерност, при взаимното унищожаване на индивидуалните отклонения в една или друга посока.“¹ По същия начин налягането на газа върху стената на съда е подчинено на определена закономерност и се изразява с постоянна величина. Но движението на всяка отделна молекула в съда има случаен характер, въз основа на познаването на статистическата закономерност не може

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 21, стр. 56.

да бъде предсказана точната посока на движението на всяка молекула на газа в съда.

Статистическият закон има всички белези на закона: обективност, необходимост, всеобщност, той се разпростира върху всички комплекси от един и същ тип и изразява съществена и необходима връзка на явленията. За да бъде разкрита статистическата закономерност, трябва да бъдат изучени множество случайности. Има закон за големите числа, който изразява диалектиката на връзката между необходимост и случайност. По силата на този закон общото действие на голям брой случайни фактори довежда до резултат, който не зависи от отделния случай.

Редица задгранични философи и естествоизпитатели проявяват тенденцията да откъсват статистическата закономерност от динамическата. Това откъсване се изразява преди всичко в твърдението, че явленията, при които действа статистическата закономерност, не са подчинени на никакви динамически закономерности. Законите на квантовата механика имат статистически характер. Ето защо, казват физиците-индетерминисти, поведението на отделния електрон не е детерминирано от никакви обективни закономерности.

Статистическата закономерност съвсем не означава, че отделното явление от комплекса не е подчинено изобщо на никакви обективни закони. Движението на всяка отделна единица от комплекса в едно или друго направление, нейното отклонение в една или друга посока е причинно обусловено. Цената на една стока може да бъде значително по-висока от стойността ѝ, но това превишение си има своите причини — например голямото търсене и липсата на конкурент в дадения момент.

В света няма такива явления, които да се подчиняват било само на статистическите, било само на динамическите закономерности. Във всяко явление се преплита действието на много и различни закони, защото явленията се намират в многобройни връзки с други явления: с едни явления те са свързани чрез статистическата закономерност, а с други — чрез динамическата. Динамическата закономерност не изключва статистическата, а статистическата не изключва динамическата. Например движението на молекулата на газа в съда е свързано с другите молекули чрез статистическата закономерност, но същата мо-

лекула заедно с другите, намиращи се в съда, е подчинена на онази динамическа закономерност, която определя положението на съда в пространството. Връзката на явленията, установявана статистически, е причинно обусловена. Поради това всеки статистически закон е основан на динамическата закономерност.

Случайността не само обективно съществува, но и влияе върху хода на развитието на явленията. Необходимостта се проявява в случайностите, в чист вид тя не съществува. Но една и съща необходимост може да се прояви в различни случайности и ако тя се явява в тази, а не в друга случайна форма — тази случайност ще окаже влияние върху хода на процеса. В историята на обществото, както и в развитието на природата, има много случайности. Историята се прави от хората, които имат различни способности и стремежи. Когато назрее дадена обществена необходимост, всякога ще се намерят хора, които ще я претворят в живо дело. Но начинът на нейното осъществяване ще зависи и от много случайни обстоятелства: от способностите, наклонностите, характера на дейците, застанали начело на движението. По отношение на общия исторически процес случайно е, че именно тази личност е възглавила дадено движение, но тъй като тя вече е застанала начело на това движение, тя ще окаже влияние върху него, ще сложи своя отпечатък върху едни или други събития.

Случайностите влияят различно върху нашия живот: едни са благоприятни, други действуват пагубно, едни ускоряват развитието на процеса, други го усложняват и забавят. На различните етапи от развитието на обществото животът на хората е зависел в различна степен от случайностите на природата. Животът на първобитния човек е зависел почти изцяло от случайностите на природата; добиването на средства за живот зависело в голяма степен от случайни обстоятелства: сполучлив лов и т. н. Едно стихийно бедствие (суша, пороен дъжд, нахлуване на други племена) е можело да унищожи племето. С развитието на производителните сили на обществото и с напредъка на науката хората все повече и повече се освобождавали от властта на случая.

При социализма за пръв път в историята хората получават възможност все повече и повече да управляват обществените процеси, да използват съзнателно законите в

интерес на цялото общество. При социализма в ръцете на народа се намират всички средства за производство и науката, което дава възможност да бъде премахнато пагубното действие на някои случайности на природата. При социализма познатите закони на развитието на природата и мощната производствена техника служат на човека да господствува над стихийните сили, използват се в интерес на народа.

4. Възможност и действителност

Една от формите на сложната и многообразна закономерна връзка между явленията в природата и обществото е превръщането на възможността в действителност.

Възможността за възникване на едни или други явления и процеси произтича от действието на обективните закони на материалния свят и при определени условия става действителност, превръща се в действителност. *Действителността* е осъществена възможност¹. Възможността изразява определена тенденция на закономерното движение на явленията. Но тя е свързана не само с необходимостта, но и със случайността. Една или друга възможност зависи не само от закономерното, необходимото движение на дадена поредица от явления, но и от случайното стечение на обстоятелствата. Например възможността да се получи добър добив от зърнени храни в даден район през текущата година е основана на много закономерни фактори (сортови семена, подобрена обработка на почвата и др.), но тази възможност е обусловена и от много случайни обстоятелства (количеството на валежите и броя на слънчевите дни през годината, атмосферните условия през време на прибирането на реколтата и т. н.). Ето защо при разкриването на възможностите трябва да се държи сметка както за необходимите, така и за случайните фактори, които определят тази възможност. Връзката на възможността със случайността е изразена в категорията вероятност.

Възможностите могат да се изчисляват. Вероятността — това е количествената характеристика, мярката на възможността. Но не всякога възможността на дадено

¹ Терминът „действителност“ се употребява и в друг, по-широк смисъл: като целия заобикалящ ни свят с всички възможности, които има в него.

събитие може точно да бъде пресметната и изразена в числа. Числената характеристика на степента на възможността е приложима за „масовите“ събития, които при определени условия могат да се повтарят безброй пъти. Вероятността е функция от отношението на броя на благоприятните случаи към броя на всички еднакво възможни случаи, тя се равнява на дробта $\frac{m}{n}$, където n е общият брой на възможните случаи, а m — броят на благоприятните случаи. Например вероятността да спечели моят лотариев билет е равна на 0.07, тъй като според условията на дадената лотария от 100 билета печелят 7.

Вероятността се определя въз основа на изчисляването на случайностите, в масовия поток на които е изразена определена закономерност.

Вероятността е израз не на субективната степен на увереността на човека в настъпването на едно събитие, а характеристика на обективно съществуващата връзка между условията и събитието.

В зависимост от различните условия една и съща възможност може да се осъществява в разни форми. Така например развитието на капитализма може да тръгне по пруски или по американски път. Формите на осъществяването на възможностите зависят от много обстоятелства, включително и от случайните.

Възможността е противоположна на невъзможността.

Любим маниер на съвременните идеолози на буржоазията, които подхождат волунтаристично към тълкуването на света, е опитът да представят невъзможното за възможно и, обратно, възможното за невъзможно. Така например, като пренебрегват закона на конкуренцията и анархията в производството при капитализма, те се стараят да докажат възможността за „планиран“, „организиран“, „безкризисен“ капитализъм. Невъзможното бива представяно за възможно. От друга страна, те отричат възможността за съвместно съществуване на двете системи (капитализма и социализма), която изразява историческа закономерност.

Възможността и невъзможността трябва да бъдат разглеждани конкретно. В зависимост от измененията на условията и от възникването на нови закони невъзможното може да стане възможно и обратно. Социалистическата революция в Китай през XIX в. беше невъзможна, но по-късно, с развитието на капитализма през XX в., тя

стана възможна, а възможността се превърна в действителност.

Възможността и действителността са относително противоположни като две страни на развитието: като изходен момент и резултат от развитието. А тъй като развитието представлява верига от събития, то всяко звено в нея е изходен момент по отношение на едно и резултат по отношение на друго: и възможност, и действителност. Феодалният строй на определено стъпало на своето развитие съдържа възможност за капиталистически строй, а капиталистическият строй — възможност за социалистически строй.

Макар възможността и действителността да преминават една в друга — трябва да се прави строга разлика между тях. Да приемем възможното за действително — значи да изпаднем в груба грешка, да заблудим себе си и другите. Ако всичко възможно беше в едно и също време и действително — нямаше да съществува никакво развитие в природата и обществото. Смесването на възможното и действителното в политиката довежда до самоизмама и сериозни грешки.

Ако разсъждаваме последователно, следвайки субективистите, ще трябва да признаем, че всичко е възможно. В света съществуват случайности; поради това, разсъждават субективистите, всичко може да се случи, всичко е възможно: ако днес Земята се върти около Слънцето — утре е възможно Слънцето да се върти около Земята. Затова и всичко желано е възможно. Субективисткото схващане на възможността е несъстоятелно, то противоречи на фактическото развитие на явленията в природата и обществото.

В практическата дейност трябва да се опираме не на това, че всичко е възможно („всичко може да се случи“), а на *реалната възможност*, която произтича от наличните условия, от съществуващата и действащата закономерност. Но съществуването на обективната закономерност е още недостатъчно за възникването на една или друга реална възможност. Нужни са условия, които да спомагат тази закономерност да се прояви именно в дадена форма.

Съществуват разни възможности.

Не трябва да смесваме два вида възможности: абстрактната (формалната) и реалната възможност. На-

личността на определена закономерност обуславя само *абстрактната, формалната възможност*, която в дадена конкретно-историческа обстановка още не може да се превърне в действителност, тъй като липсват предпоставки за нейното реализиране. Например възможността за икономическа криза на свръхпроизводство е заложена в противоречията на стоката изобщо — в разделението на акта на покупката и продажбата във времето и пространството, в раздвоението на стоката на стока и пари, в развитието на функцията на парите като средство за обръщение. Но в условията на простото стоково стопанство възможността за криза на свръхпроизводство има абстрактен, формален характер. Макар и в условията на простото стоково производство да може да се продава, без да се купува — реална опасност от икономическа криза не възниква. Ако дори някой дребен собственик (или група такива) продава, без да купува — що-годе чувствителна задръжка в пласмента на стоките няма да произлезе. Пазарът няма да бъде препълнен със стоки, производителят няма да бъде принуден да уволнява работници, тъй като той няма такива. Възможността за икономическа криза на свръхпроизводство става реална в условията на капиталистическото общество, където парите се превръщат в капитал, а трудът става наеман. Тук производството има обществен, а присвояването — частен характер, и разделението на акта на покупката и продажбата и възникващите на тази основа задръжки в пласмента на стоките довеждат до криза и сътресение на капиталистическото общество: до разстройство на търговията, до съкращаване на производството, до увеличаване на безработицата, до разоряване на дребните собственици, до банкрутиране на промишлени, търговски и банкови фирми и т. н.

Мнозина буржоазни идеолози, украсявайки империализма, пишат за богатите възможности, които криел в себе си капитализмът за обикновените хора. Те казват, че в капиталистическото общество всеки човек може да стане милионер, за когото всичко е достъпно. Но тази възможност е чисто формална. Работникът има нужда не от формална възможност да стане капиталист, а от реална възможност да се освободи от експлоатацията, да има работа, хубаво жилище, храна и да бъде пълноправен господар на своята страна. В практическата дейност човек трябва да изхожда от преценката не на формалните, а на реал-

ните възможности; негова задача е да открие необходимата реална възможност, да определи средствата за нейното осъществяване и да действа според тези средства.

Възможността не е нещо застинало и неизменно. Развитието на възможността е резултат от действието на закони. Така възможността за победа на социалистическата революция в капиталистическите страни се развива във връзка с развитието на капитализма и изострянето на неговите противоречия.

Както е известно, всеки закон в природата и в обществото не се явява в чист вид, а се проявява като определяща тенденция. Действието на един или друг закон се патква на цяла редица противодействащи сили и тенденции. Ето защо явленията на действителността крият в себе си противоречиви възможности, всяка от които се опира на определени тенденции на закономерното развитие. Между борещите се възможности в края на краищата побеждава, превръща се в действителност една определена възможност. Например съвременната международна обстановка крие в себе си възможността за нова световна война и възможността за предотвратяване на тази война. Възможността за война произтича от това, че империализмът поражда войните, тя е заложена в икономическата същност на империализма. Възможността за предотвратяване на войната се основава на друга закономерност: империализмът не е вече всеобхващаща световна система, възникнаха, развиха се и укрепнаха социалистическите страни, измени се съотношението на класовите сили върху световната арена в полза на социализма, разширява се зоната на мира, разрасна се движението на борците за мир. Всичко това показва, че войната не е фатално неизбежна. И двете възможности (и възможността за война, и възможността за нейното предотвратяване) са реални, но противоположни. Превръщането на едната от тях в действителност означава ликвидиране на другата. При това едната възможност (предотвратяването на войната) изразява основната тенденция на прогресивното развитие, расте и се развива, а другата се опира на реакционните агресивни сили на капиталистическото общество, които срещат все по-голяма съпротива от страна на прогресивните сили, които се борят за мир и демокрация.

Коя прочее от съществуващите и борещи се възможности ще стане действителност? Това зависи от много об-

стойтелства. За да може възможността за траен мир да се превърне в действителност, за да може да бъде предотвратена една нова война, силите на мира, демокрацията и социализма трябва да бъдат бдителни и организирани, да водят активна и решителна борба в единен фронт против агресията.

Ако няма всички необходими условия, то дори и най-реалната възможност може да бъде изпусната и няма да се превърне в действителност. Семето съдържа в себе си възможността да се превърне в растение, но за тази цел в определен годишен сезон то трябва да бъде хвърлено в разораната и влажна почва, нужна е съответна температура и т. н. От много семена не поникват растения поради липса на необходимите условия.

Между възможностите има такива, които имат необходим характер и рано или късно се реализират. Например социалистическата революция непременно ще победи във всички страни. Но и такива възможности се превръщат в действителност, когато назреят всички необходими условия (за победа на революцията са необходими определени обективни и субективни фактори). Науката разкрива криещите се в природата и обществото възможности, изучава условията, при които те се реализират, и по този начин сочи пътищата за премахване на неблагоприятните за човека възможности, съдействува за превръщане на желателните възможности в действителност.

Възможността може да се превръща в действителност и без намесата на човека. Така обикновено става в природата, където необходимите за реализирането на възможността условия се създават стихийно.

В обществения живот превръщането на възможността в действителност се осъществява чрез практическата дейност на хората. Като познае лежащата в основата на възможността закономерност, с практическата си дейност човек може да ускори превръщането на тази възможност в действителност, да насочи развитието по желания път. Осъзнаването на възможностите, които се крият в съществуващото положение на нещата, намирането сред тях на опазни, която отговаря на обективните потребности на прогресивните сили на обществото, определят в голяма степен успеха на практическата дейност.

Трезвият обективен анализ на явленията на действителността, разкриването на всички условия, необходими за

реализирането на възможностите — това са извънредно важни елементи на диалектическия научен анализ на явленията.

Когато е навяла една или друга възможност в обществото — реализирането ѝ зависи от практическата дейност на хората. Така например СССР има възможност в най-кратки исторически срокове да реши основната икономическа задача — да достигне по производство на глава от населението напредналите капиталистически страни. Тази възможност е заложена в социалистическия начин на производство. Но за да може тази възможност да се реализира, да се превърне в действителност, необходима е активната дейност на народа и на всички партийни, държавни и обществени организации.

ГЛАВА VII

ОСНОВНИ ЗАКОНИ НА ДИАЛЕКТИКАТА. ЗАКОНЪТ ЗА ПРЕМИНАВАНЕ НА КОЛИЧЕСТВЕНИТЕ ИЗМЕНЕНИЯ В КАЧЕСТВЕНИ

I. Диалектичката теория за развитието

От изложеното дотук е ясно, че извънредно важна черта на марксистката философия е признаването не само на материалността на света, но и че материята, природата се намира във вечно непрекъснато и закономерно изменение и развитие. Материалността на света и неговото изменение, развитие са неделими едно от друго. „Светът е движеща се материя“ — тези думи на Ленин изразяват точно и дълбоко същността на природата. Законите на обективния свят — това са закони на движението, на развитието. Предметите и явленията могат да бъдат разбрани и обяснени правилно само при условие, че се разглеждат в процеса на тяхното възникване и развитие. Стъпка по стъпка, в една област на действителността след друга науката е доказвала развитието на целия заобикалящ ни свят. Към края на XIX в. идеята за развитието получи широко разпространение и всеобщо признание.

Обаче само признаването на принципа на развитието е недостатъчно. Важно е още да се разбират правилно характерът и източникът на това развитие, общите закони, по силата на които се извършва всяко движение и развитие. Човек може да признава движението и въпреки това да бъде метафизик. Под влияние на успехите на науката, особено от втората половина на XIX в. нататък, мнозина да възникват вулгарно-еволюционистките теории, които на думи признаваха развитието, но по същество отстояваха стария, метафизически възглед за природата,

малко поукрасен съобразно с новите веяния на времето. Ленин пише, че такова признаване на идеята за развитието опощява истината¹.

И наистина едно е да разбираш развитието единствено като процес, който внася в съществуващото само някакви малки, частни, чисто количествени изменения, а съвсем друго е под развитие да се разбира сложен процес, при който съществуващото претърпява не само количествени, но и дълбоки качествени изменения и превръщания, когато с течение на времето отживяващите форми остаряват, изчезват, като отстъпват място на новите, повисши и съвършени форми. Ясно е, че това са две право противоположни теории за развитието.

Първата теория е метафизическа, тъй като според нея движението, развитието не води до унищожаване, отмиране на старото и до възникване на новото. Тя отрича вътрешните противоречия в явленията и нещата, борбата на противоположностите като източник на развитието. Тя разбира развитието само като плавен, постепенен количествен процес, отричайки качествените скокове, настъпващи на известен етап от развитието.

Втората е диалектичката теория; тя е единствено научната, тъй като съобразно с обективно съществуващата действителност тя разбира развитието като сменяне на старото от новото, като отмиране на старото и възникване на новото, разкрива вътрешните противоречия на изменящите се предмети и в развитието и разрешаването на тези противоречия вижда главната двигателна сила на развитието.

В набросъка си „Към въпроса за диалектиката“ Ленин ярко и задълбочено съпоставя тези две теории, две концепции за развитието. „Двете основни... концепции за развитието (еволюцията) — пише Ленин — са: развитието като намаляване и увеличаване, като повторение, и развитието като единство на противоположностите (раздвояването на единното на взаимно изключващи се противоположности и взаимоотношението между тях). При първата концепция за движението остава в сянка *само* движението, неговата *двигателна* сила, неговият източник, неговият мотив (или този източник се пренася *вън* — бог, субект etc). При втората концепция главното внимание се устремява именно върху познаването на *източ-*

¹ Виж В. И. Ленин. Философски тетрадки, стр. 239.

ника на „само“ движението. Първата концепция е мъртва, бедна, суха. Втората *живнена*. Само втората . . . да ни ключа за „скоковете“, за „прекъсването на постепеността“, за „превръщането в противоположност“, за унищожаването на старото и възникването на новото.“¹ В тези положения на Ленин е показана коренната, принципната разлика между метафизическите, вулгарно-еволюционистки представи за развитието и марксистката диалектическа теория за развитието. Разкривайки развитието като закономерно заместване на старото с ново, диалектиката има огромно революционно значение. Не напразно Херцен я нарече алгебра на революцията.

Схващането на принципната разлика между тези две теории за развитието е много важно за научното светоразбиране и за практическата дейност. Метафизическата концепция за развитието не е в състояние да ориентира правилно науката, научното познание. Ако развитието беше само движение без заместване на старото с ново, без вътрешни противоречия и преминаване от едно състояние в друго, щеше да бъде невъзможно да се обясни извънредно богатото, смайващо със своята сложност и колоритност огромно разнообразие на развиващия се свят. Невъзможно щеше да бъде правилно да се разреши въпросът, как от едни частици на материята възникват други, как става превръщането на химическите елементи, как в течение на много милиони години на Земята от неорганическата материя е възникнала органическата материя, животът, как след това едни видове растения и животни се превръщат в други, как от неусещащата материя възниква усещащата, способна да мисли материя и т. н.

Диалектическата теория на развитието посочва правилния път на познанието, а следователно и верния път за овладяване на природните закони и сили. Щом развитието е процес на възникване на новото и изчезване на старото, задачата на науката е да изследва как самата природа, материята в своето собствено движение се превръща от едни форми в други, от по-низши в по-висши, от прости в сложни, създавайки цялото многообразие на заобикалящия ни обективен свят. Именно по пътя на едно такова обяснение науката е постигнала поразителни

¹ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, стр. 327—328.

успехи в изследването на природата. Разрешавайки най-сложните въпроси на атомната физика, космогонията, биологията, социологията и т. н., съвременната наука дава все нови и нови доказателства за истинността на диалектичката теория на развитието.

Марксистката диалектика дава ключа за обяснението на сложното и многостранно развитие на обективния свят, показва богатството на неговото съдържание и неговите форми. Тя изследва най-общите закони на развитието, процесите на отмирането на старото и възникването на новото, процеса на вечното обновяване на света.

Основните закони на диалектиката са: законът за преминаването на количествените изменения в качествени, законът за единството и борбата на противоположностите и законът за отрицание на отрицанието. Всеки от тези закони отразява някаква съществена страна, форма, момент на обективното развитие.

Законът за преминаването на количествените изменения в качествени обяснява в резултат на какви процеси предметите претърпяват качествени изменения и превръщания; той показва, че наред с формата на постепенното, плавното нарастване на незабележимите количествени изменения развитието включва в себе си формата на прекъсване на постепенността, на скок от старото качествено състояние към ново. *Законът за единството и борбата на противоположностите* разкрива източниците на всяко развитие, неговия вътрешен импулс, двигателната сила, която се крие в борбата на противоположните страни, сили, тенденции, свойствени на предметите. *Законът за отрицание на отрицанието* отразява и характеризира главната насока, главната тенденция на развитието, съдържаща се в постъпателното движение от простото към сложното, от низшето към висшето, сложната „спираловидна“ форма на това движение.

Горните закони са само най-важните, най-съществените, основните закони на диалектиката, която не се изчерпва с тях. Освен тези закони има цяла редица категории като например: *съдържание и форма, случайност и необходимост, същност и явление* и др. Някои от тези категории ние вече разгледахме в VI глава във връзка с въпроса за закономерния характер на развитието на действителността.

Законите и категориите на диалектиката не са измислени, а са извлечени от самата природа и обществения живот, те отразяват обективните закони, съществуващи независимо от съзнанието на хората. Именно вследствие на това марксистката диалектика ни дава възможност по-дълбоко да разкрием и разберем сложните и многостранни процеси на развитието на битието и познанието.

Революционната същност на марксистката диалектика е неприемлива за защитниците на старото, за експлоататорските класи. Един от похватите на борбата на враговете против марксизма е отричането на обективния характер на диалектиката. Реформистите, дребнобуржоазните социалисти, мнозина представители на различните течения в буржоазната философия се опитват да докажат, че диалектиката е чужда на обективната действителност, че в най-добрия случай действието на някои нейни принципи се проявява само в областта на мисленето. Например френският буржоазен философ М. Мерло-Понти в книгата си „Приключенията на диалектиката“ сипе нападки срещу диалектическия материализъм, че открива „в обекта, в битието онова, което най-малко може да се намира там — диалектиката“. Идеалистите противопоставят законите на битието на законите на мисленето. А в действителност именно защото законите на диалектиката са закони на обективното битие те се явяват и като закони на „субективната диалектика“, т. е. на познанието, на мисленето.

Истинският научен метод на познанието, както вече казахме, не е сбор от някакви произволни правила, създадени от човешкия ум. Така разбират метода само идеалистите. Методът е начин за изучаване, за изследване на явленията на обективния свят. Но за да се подходи правилно, научно към действителността, за да бъде тя изследвана и практически изменяна, нужно е да се опираме на нейните собствени закони. Именно марксистката диалектика ни дава знанието на най-общите закони за развитието на цялата действителност: на природата, обществения живот, както и на мисленето. Тези закони се проявяват и действуват навсякъде, като се започне от движението на най-дребните частици на материята и се свърши със сложните обществени процеси. Ето защо материалистическата диалектика е всеобщ и единствено правилен метод на познание и ръководство за практическата дейност.

Погрешно би било същността на диалектическия метод да се схваща като подвеждаше на едни или други факти под диалектическите закони и понятия. Това е вулгарно разбиране на диалектиката. Класиците на марксизма неведнаж са предупреждавали, че диалектиката не е прост инструмент за доказване на готовите истини, а ръководство за изследване на реалните явления и процеси, метод за познание на обективната истина.

Особеност на диалектиката като наука е, че отразява *най-общите* закони на развитието, действащи и в природата, и в обществото, и в мисленето. Както бе посочено в предишната глава, всеки закон е форма на всеобщността: законът обхваща и изразява общото, същността, вътрешната връзка между огромна маса еднородни явления, онова съществено общо, което характеризира цялата тази маса от явления. Но всяко отделно явление има своите специфични свойства и действието на закона се пречупва през тези специфични свойства на единичното. Поради това във всеки отделен процес, във всяко отделно явление законът получава специфичен израз.

Щом това важи за всеки закон на науката, то толкова повече трябва да се вземе под внимание, когато имаме работа с най-общите закони на развитието. Законите на диалектиката действуват във всяка област: в неорганичната и в органичната природа; в органичната природа те действуват и в растителното царство, и в животинското царство; те действуват и в обществото във всяка историческа епоха, те са и закони на мисленето във всяка област на познанието: в математиката, физиката, химията, биологията, политическата икономия, естетиката и т. н. Ясно е, че тъй като са общи за развитието на толкова различни явления и процеси, законите на диалектиката се проявяват в тях по различен начин, в зависимост от специфичната природа на всяко едно от тях.

Това е много важно, за да не се прави погрешният извод, че само знанието на общите закони на диалектическото развитие автоматически осигурява успех в познанието и практическата дейност. Само *конкретното* прилагане на диалектиката като метод към конкретните явления с оглед на тяхното своеобразие, само грижливото изучаване на конкретните факти и условията на развитието осигурява успеха на познанието и практиката.

Ито защо изискването за *конкретен анализ на действителността* е една от най-важните и решаващи особености на марксистката диалектика.

Именно поради това най-важният принцип на диалектиката гласи: абстрактна истина няма, истината е винаги конкретна.

Диалектиката е чужда на всякакъв схематизъм, който вместива живото разнообразие на конкретното развитие в една или няколко форми. Изтъквайки най-общите закони на всяко развитие, марксистката диалектика изисква да се разкрива и взема под внимание неизчерпаемостта на богатството на конкретните форми на изразяване на тези закони в действителността.

Това значи, че общите закони и принципи на диалектичното развитие трябва да се разглеждат в неразривно единство със специфичното и единичното, присъщо на всяко явление и процес. Трябва да се държи сметка за безкрайното богатство на конкретните форми на проявление на законите на диалектиката в действителността.

Поради това Ленин определяше диалектиката, отразяваща това безкрайно богатство на формите на развитието, като „живо, многостранно (при вечно увеличаващ се брой на страните) познание с множество отсенки на всеки подход, приближаване към действителността...“¹ „Вечно увеличаващ се брой на страните“ на диалектиката, „множество отсенки“ на нейния подход към действителността — именно това е отражение на цялата сложност на развиващата се материя, неизчерпаема в творчеството на разнообразни форми.

Да преминем сега към разглеждането на основните закони на диалектиката. Да започнем със закона за преминаването на количествените изменения в качествени.

2. Количествени и качествени изменения и тяхното преминаване едни в други

Законът за преминаването на количествените изменения в качествени има голямо значение за разбиране на развитието. Той разкрива процеса на постепенното

¹ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, стр. 330.

натрупване на незабележими или слабо забележими количествени изменения, които на определен стадий довеждат до качествено изменение на предметите, до превръщането им един в друг, до заменянето на старото с ново.

Учението на марксистката диалектика за преминаването на количествените изменения в качествени отразява по-дълбоко и по-правилно развитието от теориите, които опростяват развитието и го свеждат само до чисто количествени постепенни изменения на някакви качествено неизменяеми частици, елементи, тела.

Разбирането на развитието като чисто количествен процес, като различно комбиниране и групиране на качествено неизменяеми тела възникнало още в древноста и получило широко разпространение през XVII и XVIII век.

Анаксагор (V в. преди н. е.) учил, че природата се състои от безброй качествено различни „семена“, *хомеомери*. Развитието е само количествено съединяване и разединяване, различно комбиниране на хомеомериите. Един предмет се различава от друг по това, че в него се натрупват повече или по-малко еднокачествени семена на нещата. Този наивен възглед бил обосноваван с обстоятелството, че например на човека, който употребява храна, му растат кости, косми, нокти и т. н.; следователно още в храната се съдържат в готов, но неразвит вид костите, космите, ноктите и т. н.

Френският философ от XVIII в. Робине, който поради слабото развитие на биологията нямал възможност да обясни научно преминаването от неживата материя към живота, обявил всичко съществуващо за проява на органичността, т. е. на живота. Той смятал, че между камъка, дъба, коня и човека няма качествена разлика. „В камъка и в растението — пише той — могат да се намерят същите важни за живота принципи, както и в човешкия организъм; цялата разлика е в комбинирането на тези признаци, в броя, в пропорцията, порядъка и формата на органите.“¹

Без съмнение споменатите от Робине предмети имат нещо общо, обаче тези общи свойства не снемат тяхната дълбока качествена разлика и специфичните закони, по

¹ Ж. Робине, О природе, 1935, стр. 508.

силата на които всеки от тези предмети възниква и съществува. Ние нищо няма да разберем например от човъка, от неговия живот и дейност, ако вземем само общото, което го обединява с камъка или дървото (че те се състоят от някои общи химически елементи, съществуват в пространството и времето и т. н.). Само изясняването на качествените отлики на човека от камъка, от растението и животното може да ни помогне да разберем неговото място и ролята му в общата верига на развитието на природата.

Количествената теория на развитието намираше своето историческо оправдание в това, че през XVII — XVIII в. от всички науки най-разработени бяха механиката и математиката. Механическият подход към природата неизбежно водеше към пренебрегване на качествените различия на предметите, към свеждане на цялото богатство на формите на движение до най-простата механична форма, към разбиране на развитието като чисто количествено комбиниране на някакви качествено неизменяеми „тухли“ на мирозданието. Количествената теория имаше прогресивно значение в борбата с религията, тъй като в противоположност на последната тя се стремеше да намери естествено обяснение на многообразието на света. Обаче свеждането на качественото разнообразие на предметите и развитието до чисти количествени разлики и изменения е дълбоко погрешно.

Науката бавно, но сигурно вървеше по сложен и противоречив път към истината, подготвяйки възникването на единствено правилния възглед за качественото многообразие на света. Развитието на физиката, на химията, биологията, геологията и другите науки доведе до проникването на човешкото познание в същността на явленията и даде възможност да се разберат по-дълбоко качествените превръщания на едни предмети в други. Особено голямо значение в това отношение имаха успехите на химията. Енгелс изтъква, че „химията би могла да бъде наречена наука за качествените изменения на телата вследствие на изменението на количествения състав“¹.

Развитието на физиката през последните десетилетия и откриването на превръщането на елементите, на

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 75.

радиоактивността, на превръщането на едни „елементарни“ частици в други отново потвърждават диалектическото разбиране за развитието в природата и същевременно обогатяват това разбиране с нови знания.

Учението на марксистката диалектика за преминаването на количествените изменения в качествени е обобщение на многобройните данни на науката за природата, обобщение на целия опит на световната история на човечеството, разкриващо един от най-важните обективни закони на развитието.

За да разберем по-добре този закон, необходимо е да си изясним преди всичко понятията *качество* и *количество*. Когато изследваме някой предмет, най-напред ни се хвърля в очи определеността на предмета, която го отличава от другите предмети. Именно тази определеност съставлява неговото *качество*. Природата представлява единство на многообразни предмети, явления, процеси и форми на движението. Това многообразие на природата е израз на *качествената* разлика между предметите. Например има дълбока качествена разлика между неорганичната природа и органичната: живото може да съществува само при условие, че се извършва непрекъснатата обмяна на веществата със заобикалящата го среда; неживото не се нуждае от такава обмяна. Желязото например под влияние на слънцето, въздуха и водата ръждясва и се разрушава. От своя страна между различните части на органичната природа, например между растенията и животните, има също дълбоки качествени разлики. А човекът вече е друго качество. Качествената особеност на човека в сравнение с животното е тази, че той с труда си изменя природата, като я подчинява на своите нужди.

Качествената определеност е присъща и на всички обществени явления. Капитализмът например е определено качество, съвкупност от редица съществени за него свойства, черти и страни: наличие на класата на собствениците на средствата за производство и на класата на наемните работници, експлоатация на работниците от капиталистите и т. н. На социализма като качествено нова обществена формация са присъщи други черти: обществената собственост върху средствата за производство, липсата на наеман труд и експлоатация на човек от човека.

Приведените примери дават възможност да се разбере, че *качеството* е преди всичко *определеност* на предметите и явленията, устойчивост на техните съществени черти и страни, които ги правят дадените предмети и явления. Няма явления и предмети, лишени от качествена определеност. Битие, лишено от качествена определеност, е невъзможно. Ливада, езеро, скала, дърво, звезда, животно и т. н. — всичко това са различни предмети благодарение на своята качествена определеност.

Но качеството не е просто определеност. То е определеност, вътрешно присъща на предмета, по силата на което изменението на качеството означава изменение на дадения предмет. Ако живият организъм престане да извършва обмяната на веществата с околната среда, той ще загине, ще загуби качеството си на жив организъм, тъй като обмяната на веществата е същността на неговото битие, на живота.

Качеството се разкрива чрез *свойствата*. Макар че понятията „качество“ и „свойство“ се употребяват често като равностойни понятия, между тях има разлика. *Свойството* е качество в неговия външен израз, в отношението на даден предмет към другите предмети. Качеството, т. е. вътрешната определеност на предмета, можем да разпознаем само по това, как той се проявява в присъщите му свойства. Така за един или друг човек, за неговите човешки качества можем да съдим само въз основа на неговото отношение към другите хора.

Качествено определената вещь се проявява в много свойства. Например химическият елемент намира израз в такива свойства като принадлежност към групата на металите или металоидите, определено атомно тегло, валентност и т. н. Металът се проявява в такива свойства като плътност, свиваемост, температура на топене, топлопроводност, електропроводност и др.

Един предмет се характеризира не с едно единствено свойство, а с множество свойства; качеството е онова, което свързва всички свойства на предмета в едно, което определя *целостта* на предмета. Макар и да правим разлика между качество и свойство, би било неправилно да ги разделяме с абсолютна граница. За качество на предмета можем да смятаме с пълно право неговите най-съществени свойства, които определят всич-

ки останали негови свойства и без които предметът представа да бъде това, което е.

Не всички свойства на предмета се проявяват едновременно. Кой от неговите многобройни свойства изпъкват на пръв план, зависи от конкретните му връзки с другите предмети. В едни връзки се проявяват едни свойства на предмета, в други връзки — други свойства. Свойствата на предмета могат да се изменят в зависимост от изменението на неговите връзки с околния свят.

Отделни свойства на предмета могат да възникват и изчезват, без да се измени предметът, неговото основно качество. Изменението на отделни свойства на предмета, разбира се, означава, че той претърпява някакви качествени изменения, но тези изменения не засягат неговата основна качествена определеност, по силата на която той е даденият, а не друг предмет. Това трябва да се има предвид, за да не се създаде, от една страна, неправилната представа, че през цялото си съществуване предметът остава тъждествен, не претърпява абсолютно никакви качествени изменения, и, от друга страна, да не се приема изменението на отделни страни, на отделни свойства на предмета за коренно изменение на неговата същност, на неговата качествена определеност. Например някои свойства на капитализма са се изменили на най-високия, империалистическия стадий на неговото развитие: свободната конкуренция се е превърнала в своята противоположност — в монопол. Съвременният капитализъм не може да бъде разбран, ако не се държи сметка за това извънредно важно изменение. Но специфичното съществено качество на капиталистическия строй, по силата на което той е капитализъм, не е изчезнало, макар че идеолозите на империализма и ревизионистите се стараят да представят съвременния капитализъм за някакво ново, небуржоазно общество. Само ликвидирането на онези главни особености, които определят капитализма като дадено социално-икономическо качество (частната собственост върху средствата за производство, системата на наемния труд, експлоатацията на работниците), може да означава неговото унищожаване, преминаването му в ново качество.

За разлика от свойствата, които в рамките на даден предмет могат да се изменят, тъй като не са постоянни, качеството изразява относителната устойчивост, постоянството на предмета. Благодарение на качеството предме-

гът е това, което е. Времето на съществуване на предмет се определя от неговото битие като определено качество. Качественото изменение означава прекратяване на съществуването на дадения предмет, превръщането му в друг предмет.

Качеството е, да си послужим с израза на Хегел, граница, по която едни предмети се различават от други; това не е външна, пространствена граница, а вътрешна граница, изразяваща спецификата, своеобразието на предметите. Тази граница не е натрапена на предметите от човешкото съзнание, а е обективно присъща на самите предмети. Ако тя не съществуваше, всичко би се сляло в една неразличима маса.

Следователно понятието качество отразява една извънредно важна страна на всички предмети, явления и процеси в обективния свят. Обобщавайки казаното, *качеството* може да се определи като неразривно свързана със самия предмет определеност, като съвкупност на всички съществени особености, които придават на предмета относителна устойчивост и го отличават от другите предмети.

Качеството на предметите не съществува откъснато от тяхната количествена страна. Понятието *количество* е също всеобща категория, отразяваща една от важните страни на всеки предмет, явление или процес. Количеството е също така определеност на предмета, но за разлика от качеството то характеризира предмета откъм степента на развитието на неговите свойства: величина, обем, брой, скорост на движението, интензивност на цвета и т. н. Например масата може да бъде голяма или малка, звукът може да бъде продължителен или кратък, висок или нисък и т. н.

Количествената определеност на обществените явления не винаги може да се изрази в толкова точни величини, както при явленията на неорганичната природа, но и тук всяко явление, всеки процес има не само качествена, но и количествена страна. Например равнището на развитието на производителността на труда, на производителните сили, темповете на развитие на производството и на другите страни на обществения живот, броят на хората, заети с производителен труд, степента на експлоатацията на работниците от капиталистите, размерите на националния доход, неговото разпределение и т. н.

В сравнение с качеството количеството, количествената определеност на предмета, има редица особености, които е много важно да се знаят, за да се разбере същността на закона за преминаването на количествените изменения в качествени. Когато загуби своето качество, предметът престава да бъде това, което е бил; следователно качеството е тъждествено със самия предмет. Това не може да се каже за количествената страна на предмета. Количеството може да се увеличава или намалява, но при това предметът не загубва своето качествено състояние. Така например агрегатното състояние на медта не се изменя, ако нейната температура се повиши до 600° или дори до 1000°C . Количеството е по-външна, на пръв поглед като че ли безразлична към качеството на предмета определеност, не толкова тясно свързана с предмета, както качеството. Когато се изменя количествено, до известен предел предметът не престава да бъде това, което е.

Но нека се вгледаме по-внимателно в количествените изменения и тяхното значение в процеса на развитието. Когато казваме, че нещо може да се увеличава или намалява, без то да загуби своето качество, ние не вземаме под внимание границите, пределите на това количествено изменение. А в действителност, ако температурата на медта се повиши до 1083° , медта започва да се топи. Този пример показва, че безразличието на предмета към количествените изменения продължава само до известно време: настъпва момент, когато по-нататъшното изменение на броя, величината, обема или друго количество става вече съвсем не безразлично за съдбата на предмета. Много добре е изразил тази особеност на количеството, на количествените изменения Хегел: „Когато настъпва количествено изменение, отначало то изглежда съвсем невинно, но зад това изменение се крие и нещо друго и това привидно невинно изменение на количеството е сякаш някаква хитрост, с която се улавя качествено.“¹

Следователно излиза, че количеството, количествените изменения са също *вътрешно* свързани с качеството, с предмета, но тази връзка не се проявява и разкрива изведнаж. Количеството, както и качеството, е граница на предмета, но характерът, същността на тази граница са други. „Нарушението“ на качествената граница на пред-

¹ Хегел, Соч., т. I, 1929, стр. 186.

мста води до изменение на самия предмет. А количествената граница на предмета е по-еластична, тя се разтяга в една или друга посока; количествените изменения могат да се колебаят, да бъдат по-големи или по-малки, и това не довежда веднага до изменение на качеството на предмета. Но че количеството е също граница на предмета, ние научаваме при нарастването на количествените изменения. В процеса на количествените изменения закономерно настъпва момент, когато вследствие на най-малко изменение на количеството се стига до коренно, качествено изменение, до възникване на ново качество. С други думи, количествените изменения имат предел, прекрачването на който вече не остава безнаказано за предмета.

Науката за природата дава маса доказателства за тази взаимна връзка на количествените и качествените изменения. Ако неживото тяло се дели на все по-малки и по-малки частици, неизбежно се стига до една граница, отвъд която количествените изменения предизвикват качествени изменения. Тялото се дели на молекули, молекулите — на атоми. По своето качество и свойства атомите се различават от молекулите, а молекулите — от физическото тяло. Атомите също не са предел на делимостта, те се състоят от други, по-малки частици — протони, неутрони и електрони, които имат свои специфични закони на движение. При взаимодействие и сблъскване на атомите, които се движат с енергия от няколко електроноволта, атомите си остават същите, не загубват своето качество; енергията може да се увеличи хиляди пъти и резултатът ще бъде един и същ. Но когато енергията се увеличи на милиони електроноволта, тогава вече стават качествени изменения на атомните ядра — едни атоми се превръщат в други.

За да може да се осъществи верижната реакция на разбиването на ядрата, за да се получи атомен взрив, нужна е количествено определена маса уран. Минималното количество уран, необходимо за нормалното протичане на верижната реакция (около един килограм), се нарича критична маса. Ако количеството на урана е по-малко от критичната маса, няма да се получи верижна реакция, а следователно и взрив.

Ярки примери за това, как количествените изменения, като достигнат известна граница, се превръщат в качествени изменения, дава химията. Съединявайки едни и

същи елементи в различни количествени пропорции, ние получаваме качествено различни вещества. Откритият от Д. И. Менделеев периодически закон е изграден върху основата на преминаването на количествените изменения в качествени. Менделеев е смятал, че свойствата на химическите елементи зависят от величината на тяхното атомно тегло. Постиженията на съвременната наука дадоха възможност да се уточни тази закономерност и да се докаже, че мястото на всеки химически елемент в таблицата на Менделеев се определя от величината на заряда на неговото ядро. Количественото изменение на тази величина води до качествени превръщания на елементите. Подобни примери могат да се намерят във всяка област на науката.

В тази зависимост на предмета, на качеството от количеството няма нищо тайнствено. Количествената страна на предмета не е отделена от качеството. Количеството е количество на дадено качество: величина, обем, интензивност, степен на развитие на предмета. Количествените изменения са само относително самостоятелен процес: излизайки извън определената за всеки предмет граница, количествените изменения влизат в рязко противоречие с качеството, стават несъвместими с него. И тогава се изменя предметът, качеството.

И така качествената и количествената определеност на предметите са тясно свързани помежду си. Измененията на едната предизвикват закономерни изменения на другата. Щом достигнат определената за всеки предмет граница, количествените изменения предизвикват качествени изменения. Но връзката между количество и качество не е едностранна. Не само количествените изменения преминават в качествени, но и обратното. Всеки процес на преминаване на количествените изменения в качествени означава същевременно и преминаване на качествените изменения в нови количествени изменения. Това е и естествено, защото новото качество органически се съчетава с новото количество, с новите количествени пропорции. Ще илюстрираме това с примери.

Кооперирането на труда, т. е. обединяването на отделните самостоятелни производители, е качествено нова форма на производство. Количествените изменения тук преминават в ново качество. От своя страна това ново качество, т. е. кооперирането на труда, създава по-висока производителност на труда от производителността на съ-

щите работници, когато са неорганизирани. Благодарение на кооперирането на труда се повишава и производителната сила на всеки отделен работник, чийто труд е част от цялото. Това значи, че качествените изменения предизвикват нови количествени изменения. Също така силата на нападението или съпротивата, която един кавалерийски ескадрон може да окаже, е значително по-голяма от сбора на онези сили, които са способни да развият същите кавалеристи, действащи поотделно. Ескадронът не е механичен сбор от самостоятелно действащи кавалеристи, а ново качество, единно цяло, в което съществуват определено взаимодействие и връзка между войниците, военна дисциплина, сплотяваща ги в организирана масова сила. Това именно значи, че качествените изменения се преръщат в нови количествени изменения.

Известно е, че социалистическата икономика се развива с такива темпове, които не са по силите на капитализма дори в най-добрия период от неговата история. Това се обяснява с предимствата на социализма пред капитализма. С други думи, преминаването към качествено новата, социалистическата, стопанска система поражда нови темпове на развитие: качеството преминава в количество.

Следователно не само качествената определеност на предметите зависи от количеството, но и обратно, количеството, количествената определеност на предметите е обусловена от тяхната качествена специфика. Единството, взаимната връзка и взаимната зависимост между качество и количество се изразяват с донятието мяра. Всеки предмет е мяра в смисъл, че в основата на неговата качествена особеност лежи определено количество и, обратно, неговата количествена граница зависи от качествената му страна. Хегел нарича мярата „качествено количество“. С еднакво основание мярата може да бъде наречена и „количествено качество“. Мярата е единството и взаимодействието между качество и количество. Предметът като качествена определеност може да съществува във връзка не с всяко, а с известно, макар и колебаещо се в известни граници количество, а количествените граници на неговите изменения са обусловени от качествената му определеност.

Мярата е една от важните категории на материалистическата диалектика. С нейна помощ ние възприемаме предмета в единство, в синтез на неговото качество и

количество. Мярата е граница на битието на предмета. Нарушаването на мярата прави невъзможно дадено битие, даден предмет. Доколкото предметът съществува, на него е присъща своя собствена мяра. Нарушаването на мярата на едно или друго явление или процес води до уродливости и извращения.

Много важна е мярата в изкуството. Извън мярата е невъзможно да се изрази красотата на природата и човека. Това важи и за моралните понятия и принципи. В „Логиката“ Хегел привежда един пример, когато лекомислието, преминало известна граница, става вече престъпление. Известната басня на Крилов „Демянова чорба“ илюстрира добре необходимостта от мяра и в гостоприемството.

От казаното обаче не следва, че естественото излизане извън мярата е нещо противоречащо на същността на нещата. Става дума само за това, че всеки предмет има свои граници на връзка и взаимна обусловеност на качествената и количествената определеност, които не могат да се нарушават безболезнено за предмета, защото извън тази граница, извън пределите на мярата, той престава да бъде даденият предмет, превръща се в нещо друго. Именно мярата определя докога, до какъв предел количествените изменения не водят до качествени изменения. А когато количествените изменения прекрачат този предел, мярата престава да бъде мяра на дадения предмет, той качествено се изменя.

Излизането на количествените изменения извън мярата на предмета е закономерно явление и условие за развитието на обективния свят. Вследствие на излизането извън мярата количествените изменения довеждат до коренни, качествени изменения. Старото качество изчезва, възниква ново качество. Заедно с това възниква и нова мяра. В рамките на новата мяра пак ще стават количествени изменения, които на определена степен ще доведат до нови качествени изменения, до замяна на старите, отживели форми с нови форми. Така се извършва безконечното развитие.

Казаното дотук дава възможност да се формулира същността на разглеждания закон. Законът за преминаването на количествените изменения в качествени е закон, по силата на който малките, в началото незабележими количествени изменения, постепенно натрупвайки се,

на известна степен нарушават мярата на предмета и предизвикват коренни, качествени изменения, вследствие на което предметите се изменят, старото качество изчезва и възниква ново качество.

Като един от най-важните закони на развитието и изменението на обективния свят, този закон има голямо значение за познанието. По-горе вече споменахме, че законите на диалектиката са както закони на битието, така и закони на познанието. Законът за преминаването на количествените изменения в качествени изисква преди всичко да се изучава качествената специфика, качествената определеност на нещата, без което не е възможно да се узнае нищо за тях. Изучаването на качествената определеност на една или друга група или категория явления е единствено правилният път, който дава възможност да се установят специфичните закономерности на развитието на тези явления, които не могат да бъдат сведени до законите на другите явления. Така, само след като се вземе под внимание качествената специфика на микрообектите (протони, електрони, неутрони и т. н.), може да се разбере защо тяхното движение не може да се обясни със законите на класическата механика на Нютон. Тук действуват законите на квантовата механика. Живата природа съществува и се развива по свои закони, различни от законите на неорганичната природа. Човешкото общество се управлява от закони, различаващи се от природните закони. Ето защо марксизмът води борба против теориите, които заличават качественото различие между обществените закони и природните закони и се опитват да сведат първите до вторите, да обяснят живота на обществото с биологическите особености на човешките раси, с борбата за съществуване и т. н.

Съвременните ревизионисти например се стараят да заличат коренното качествено различие между социализма и капитализма, за да разкрасят капитализма и да очернят социализма, за да натрапят на трудещите се погрешния възглед, че било възможно да се измени характерът на капиталистическия строй без революционното му преустройство.

Но качеството на един предмет, както видяхме, не съществува извън неговата количествена страна. Поради това диалектиката също придава голямо значение на изучаването на количеството, на количествените отношения

на нещата. Предметът, качеството, не може да бъде разбран, без да се държи сметка за неговата количествена определеност.

Изучаването на количествената определеност на нещата е сложен процес, който предполага способност за абстрахиране от качествената пъстрота на предметите. Изследването на количествената страна на явленията е степен на задълбочаване на познанието, която спомага за разкриването на техните закони. Например след като физиците разложиха бялата светлина на нейните съставни части и установиха, че в основата на качественото различие между различните цветове — червен, виолетов, зелен и т. н. — лежат електромагнитни вълни с различна дължина, стана възможен научният анализ на светлината. Видният съветски физик С. И. Вавилов пише във връзка с това: „Капризната, субективната област на цветовете явления, която в течение на хилядолетия се изплъзваше от стремежа на учените да я систематизират, изведнаж разкри своята количествена същност и от този момент става напълно подчинена на точния научен анализ.“¹ Известно е също, че химията стъпи здраво на краката си благодарение на въвеждането на количествения метод при изучаването на веществото; това даде възможност да се установят такива важни химически закони като закона за постоянния състав, закона за кратвите отношения и др.

Същевременно законът за преминаването на количествените изменения в качествени като закон на познанието предпазва от преувеличаване на количествения метод на изследване, изисква да се има предвид неговата ограниченост и да се изследват количествените процеси в тяхната тясна връзка с качествената определеност на нещата. Разбира се, в различните области на познанието въпросът стои различно. Например в математиката, която борави с чисто количествени отношения, ние с пълно основание се абстрахираме от качеството на предметите. Но колкото по-сложна е изследваната форма на материално движение, колкото по-високо стои тя на стълбата на природата, толкова по-важно е при изследването на количествените отношения да не се изпуска изпредвид качествената специфика на нещата и на процесите, да се вземат те в неразривната им връзка и взаи-

¹ С. И. Вавилов, *Глаз и Слънце*, 1956, стр. 22.

модействие. Това е особено важно при изучаването на обществените явления.

Ленин неведнаж е посочвал как буржоазните социолози и икономисти използват например статистиката, за да изопачат действителността. Статистиката изучава количествената страна на обществените процеси. Без нея е невъзможно да се изследват например икономическите явления. Но тъй като тя оперира с количествената страна на сложните обществени явления, при желание тя може да бъде превърната от средство за научно изследване в средство за доказване на погрешни идеи. Така например, за да опровергават марксисткото положение, че при капитализма и в земеделието се извършва процес на изтласкване на дребните производители и се увеличава едрото капиталистическо стопанство, за да защитят погрешната идея за устойчивостта на дребните стопанства, в своите статистически изчисления буржоазните икономисти и социолози съзнателно класифицират стопанствата само по един единствен белег — по количеството на земята. При това те игнорират такива качествени процеси като използването на наеман труд в земеделието, влагането на капитали в земята и т. н., т. е. онова, което характеризира развитието на капиталистическото по своето качество земеделие. „Всички тези сложни и разнообразни процеси не могат да се изразят само с пресмятане количеството на земята — пише В. И. Ленин, — а именно от тези процеси се и формира общият процес на развитието на капитализма в земеделието.“¹

Като се ръководим от диалектическия закон за преминаването на количеството в качество и обратно, в своето познание ние трябва да държим сметка както за качествените, така и за количествените процеси, да виждаме тяхната връзка и взаимна обусловеност, тяхното единство и противоречие, преминаванията им едни в други. Само такъв подход е едно от най-важните условия за истинното познание.

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 22, стр. 51—52.

3. Единство на еволюционната и революционната форма на развитие. Скокове

Анализът на количествените и качествените изменения на предметите показва, че това са два макар и свързани помежду си, но все пак различни вида движение, всеки от които има свои особености. Количествените изменения са *еволюционната*¹ форма на развитие. Качествените изменения, напротив, са *революционната* форма на развитие. А тъй като количествените и качествените изменения са взаимно свързани помежду си, необходимо е да се направи изводът, че развитието представлява единство на еволюционното и революционното изменение. Това има голямо принципино значение и е една от най-важните страни на диалектичката теория на развитието.

Еволюционно се нарича онова изменение, при което се извършва постепенно количествено изменение на съществуващото. *Революционно* се смята коренното, качественото изменение на съществуващото. Революционното изменение е *скок*, прекъсване на постепеността на количествените изменения, преминаване от едно качество в друго. Всяко качествено изменение се извършва във формата на скок.

Тъй като развитието, както установихме, е преминаване на количествените изменения в качествени и обратно, то не може да протича само еволюционно или само революционно. А в историята на философията и науката е имало теории, които са признавали или само еволюционната форма на развитие, или само скокообразната. Такива теории има и сега. Според вулгарно-еволюционисткия възглед развитието представлява цялостна непрекъсната линия на постепенни количествени изменения без всякакви качествени изменения, скокове. Преформистката теория в биологията е израз на този възглед. Своеобразен

¹ Терминът „еволюция“ често се употребява в двояк смисъл. Първо, тя се отъждествява с понятието развитие, например Дарвиновото учение за произхода на видовете се нарича еволюционно, тъй като то изхожда от тезата, че органическите видове не са неизменяеми, а се развиват. Второ, под еволюция се разбира една от формите на развитието, именно постепенните количествени изменения за разлика от революционното качествено изменение на предметите. Тук навсякъде това понятие се употребява във втория смисъл.

израз на преформизма в съвременната биология е Вайсмановата теория.

Добре е доказал несъстоятелността на този възглед Г. В. Плеханов. Когато метафизиците, пише той, „говорят за възникването на някакво явление или обществено учреждение, те си представят работата така, сякаш това явление или учреждение някога е било много малко, съвсем незабележимо, а след това постепенно се е разраствало. Когато става въпрос за унищожението на същото явление или учреждение, има се предвид, обратно, неговото постепенно намаляване, което продължава до тогава, докато явлението стане съвсем незабележимо поради своите микроскопични размери. Така разбираното развитие абсолютно нищо не обяснява; то предполага съществуването на същите явления, които трябва да обясни, и държи сметка само за извършващите се в тях количествени изменения.“¹

Вулгарно-еволюционистките възгледи получиха особено широко разпространение при обяснението на обществения живот. Буржоазната философия използва тези възгледи, за да защитава капиталистическия строй. Според нея обществото се развива само еволюционно, без коренни изменения, без революционни сътресения и преврати. Тя смята революционните скокове в развитието за неестествени, за нарушение на „нормалното“ и плавно движение.

На тази именно метафизическа теория се базира реформизмът в работническото движение, който ревизира марксисткия научен социализъм. Реформистите смятат, че може да се премине от капитализма към социализма без революция, само в резултат на незначителни реформи, без да се излиза извън рамките на буржоазното общество и без пролетариатът да завземе политическата власт. „Ревизионистите — пише Ленин, имайки предвид реформистите. — смятат за фрази всички разсъждения за „скокове“ и за принципна противоположност на работническото движение към цялото старо общество. Те приемат реформите за частично осъществяване на социализма.“² Както и по времето на Бернщайн, съвременните ревизионисти твърдят, че социализмът или елемен-

¹ Г. В. Плеханов, Избранные философские произведения, т. I, 1956, стр. 569.

² В. И. Ленин, Съч., т. 16, стр. 361.

тите на социализма растели навсякъде, включително и в капиталистическите страни. И тези повторения на бернщайнианството те се опитват да представят за нов принос в марксизма. Ревизионистите смесват материалните предпоставки на социализма, създавани и създадени от съвременния капитализъм, със самия социализъм. Реформистите и ревизионистите водят борба против революционния марксизъм, разединяват работническото движение и го тласкат по пътя на примирението с буржоазията, с капиталистическия строй.

И така, същността на вулгарно-еволюционисткия възглед е, че той едностранчиво изтъква постепенността, плавността на развитието и отказва да признае скока и неговото значение в развитието.

Не толкова широко разпространение получи друг един, също така едностранчив и погрешен възглед, според който развитието е верига само от скокове, преврати, без всякаква постепенност. Този възглед намери известно отражение както в природознанието, така и в обществените теории. Правиха се например опити да се обяснят измененията в органичния свят с внезапни катастрофи, които възниквали от време на време и предизвиквали изменения във флората и фауната. Такава е теорията за катаклизмите на известния френски учен от XIX в. Кювие. Подобни възгледи поддържаха и някои други естествоизпитатели. Холандският биолог Хуго де Фриз смяташе, че растенията съществуват столетия и хилядолетия в абсолютно неизменен вид, но изведнаж вследствие на действието на някаква „творческа сила“ се появява, както той се изразява, „тласък“: растението се изменя качествено. Развитието на живата природа според него има „тласъкообразен“ характер. Но откъде се вземат тези тласъци, от какво, от какви процеси са подготвени те? Хуго де Фриз отговаря, че те са чисто случайни.

Представители на подобен възглед за развитието на общественния живот са анархистите, анархо-синдикалистите. Според тях обществените преврати стават неочаквано, без подготвителен период, без постепенно натрупване на сили, без бавна еволюция, която създава предпоставките за революция.

И двата тези възгледа са едностранчиви и не отговарят на действителното развитие на обективния свят. „Животът и развитието в природата — изтъква Ленин —

включват в себе си бавната еволюция, и бързите скокове, прекъсванията на постепенността.“¹ Всеки от тези видове движение е закономерен и необходим стадий в развитието на всичко съществуващо.

Еволюционното развитие е онзи стадий, в който предметът претърпява постепенни количествени изменения. Тези изменения сами по себе си не могат да дадат ново качество, а само подготвят качествено изменение. За да настъпи то, нужно е да се прекъснат постепенните количествени изменения, нужен е скок, с помощта на който именно се осъществява преминаването от старото към новото. Качествените изменения, скоковете, играят голяма роля в развитието. Ето защо тази философска категория трябва да бъде разгледана по-подробно.

Понятието *скок* изразява закономерен стадий в процеса на развитието — стадия на прелом в постепенните количествени изменения, настъпването на качествените промени. Скокът завършва еволюционния стадий.

В сравнение с постепенното, еволюционното движение скокът, революционното изменение, се отличава с редица важни особености. Докато еволюцията внася в предмета само *частни* изменения, оставяйки незасегнати неговото качество, неговата основа, скокът е *форма на коренни изменения на предмета, преминаване на предмета от едно качество в друго*. Разбира се, и еволюцията е форма на изменения на предмета, но това не са коренни изменения, макар че те могат да бъдат и важни. Например развитието на капитализма, особено през империалистическия период, подготвя материалните предпоставки за преминаването към социализма. Обаче количественото, еволюционното нарастване на тези предпоставки само по себе си не означава преминаване към новото общество, към унищожаване на буржоазния строй. До това може да доведе само социалистическата революция, революционният скок.

„Капитализмът — пише Ленин — сам създава своя гробокопач, сам твори елементите на нов строй и в същото време без „скок“ тези отделни елементи нищо не изменят в общото положение на нещата, не засягат господството на капитала.“²

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 16, стр. 361.

² Пак там, стр. 360—361.

Огромното обществено значение на диалектичното учение за преминаването на количествените изменения в качествени се състои в това, че то обосновава закономерността, необходимостта на социалните революции при преминаването от отживелия обществен строй към нов, по-прогресивен, например от феодализма към капитализма, от капитализма към социализма.

По-нататък скокът означава прекъсване на постепенността, прекъсване на непрекъснатостта на развитието. Прекъсването на непрекъснатостта трябва да се схваща, разбира се, не в смисъл, че се прекратява развитието. На определено стъпало се прекратява само един вид изменения на дадения предмет — еволюционният, който се характеризира с постепенност, с непрекъснатост на количествените изменения в рамките на старото качество. Скокът е преминаване от едно качество в друго. Това означава, че в развитието е настъпило „прекъсване“: възникнало е нещо ново, старото е минало в небитието, в процеса на движението се е завързал нов „възел“, възникнал е нов етап, нова мяра. Ето защо скокът не само не прекратява развитието, а, напротив, той е форма на *най-интензивно* изменение, най-висок, кулминационен момент в развитието, когато се руши отживялото, онова, което спъва по-нататъшното движение, и се разчиства пътят за по-прогресивните и жизнеспособни форми. Ярко потвърждение на огромното значение на скока в развитието на обществото са социалните революции.

Скокът се различава от постепенността на количествените изменения като форма на сравнително по-бързо изменение на предметите. Обикновено количествените изменения протичат бавно, докато скокът се извършва в значително по-кратко време.

Това не означава, че скоковете винаги и при всички случаи се извършват моментално. Има скокове, които протичат дълго време.

За разлика от постепенните количествени изменения, които често са незабележими, неувимими и скрити от погледа, скокът е форма на открити изменения.

Но при всички различия между еволюционното и революционното, между непрекъснатото и скокообразното движение те се обуславят взаимно и представляват моменти от единния процес на развитието: количествените изменения подготвят скока, прекъсването на постепенност-

тя на количествените изменения, а скокът създава условия за по-нататъшни количествени изменения.

Ето защо развитието на природата, обществото и човешкото мислене представлява не цялостна непрекъснатата линия, където едното незабелязано, неусетно преминава в друго, а линия, при която постепенните изменения се прекъсват от скокове, възли, преминавания от старото към новото, от възникването на качествено нови образувания. Най-големи скокове, прекъсвания на постепенността в историята на развитието на природата са били появянето на живота, възникването на съзнанието като свойство на високоорганизираната материя. Периодичната система на елементите е ярък пример за единството на непрекъснатостта и прекъснатостта в развитието на природата. Качествената разлика между атомите на елементите се базира на количествената разлика на зарядите на техните ядра. Преминаването от един елемент в друг става скокообразно. Всеки нов елемент е качествен възел във веригата на развитието, качествено ново звено, нова мяра. Хегел образно е нарекол развитието, в процеса на което се преминава от една мяра в друга, „възлова линия на мерите“. Всяка нова мяра представлява нещо като „възел“, ново качествено образувание, създадено от природата по безкрайния път на нейното развитие.

Такава една „възлова линия на мерите“, където постепенните изменения се прекъсват от скок, от възникване на качествено нови форми, е органическият живот. Когато се е извършил великият скок и от неживата материя естествено е възникнал животът, по-нататъшното развитие на живата материя не е представлявало постепенно количествено нарастване на възникналите първоначални форми. По този повод добре пише съветският биолог академик В. Л. Комаров в книгата си „Произход на растенията“: „Ако, веднаж възникнал, животът на земята е нараствал след това само количествено, повърхността на земята би се покрила с дебел слой пихтиеста маса, подобна на онази, която и сега изработват бактериите, амебите и другите близки на тях организми. Но количеството има свойството да преминава в качество. При това масите от вещество, които се намират в различни взаимоотношения (химически, физически и пр.) с външната среда, придобиват различни качества, или, как-

то се казва, се диференцират. Еднообразната маса става разнородна.“¹

Видовете растения и животни — това са именно качествено различни „възли“, изразяващи диференциацията на органичната материя, превръщането на еднородното в разнородно, разнообразно. Линията на развитие на растенията и животните не е непрекъснатата верига, а непрекъснатост, скокообразно прекъсвана поради възникването на нови органически форми и видове.

Казаното за единството на количествената постепенност и качествените скокове в природата важи изцяло и за развитието на обществото. Всяка нова общественоекономическа формация е възниквала в резултат на предшестващата я постепенно развитие на старата формация и е означавала голям скок, прелом в развитието на обществото.

Развитието на човешките знания също протича чрез прекъсвания на постепенността. Големите открития в науката се предшествуват от периоди на бавно натрупване на факти, наблюдения, формулиране на отделни частни положения и принципи; после всичко това дава възможност „изведнаж“, „внезапно“ да се извърши бърз скок напред. Пример за такива скокове в развитието на науката са обосноваването на хелиоцентричната система от Коперник, откриването на законите на механиката от Галилей и Нютон, откриването на закона за съхранението на веществото и движението от Ломоносов, Дарвиновата теория за произхода на видовете, възникването на марксизма, който беше най-великият революционен преврат в историята на човешкото мислене, по-нататъшното развитие на марксизма от Ленин, разработените от него теория за империализма, нова теория за социалистическата революция, теория за изграждането на комунистическото общество, многобройните открития на науката през ХХ в. (теорията за относителността, квантовата механика, ядрената физика, мичуринското учение в биологията, пускането на първите изкуствени опътници на Земята и т. н.).

Не само цялата история на мисленето, но и всеки процес на познанието са единство на непрекъснатостта и прекъснатостта, на постепенността и скоковете. Нужно е постепенно натрупване на факти и наблюдения на степен-

¹ В. Л. Комаров, Происхождение растений, 1943, стр. 44.

та на сетивното познание, за да се премине към обобщения, означаващи скок от една степен на познанието на друга — от живото съзерцание към абстрактното мислене. Този скок означава задълбочаване на познанието, преминаване от изучаването на външните прояви на предметите към тяхната същност.

Цялата система на многобройните науки отразява единството на непрекъснатостта и прекъснатостта на природата. Всяка наука — физика, химия, биология, обществени науки — изучава отделните форми на движение, колто качествено се различават една от друга. Същевременно всички науки са свързани помежду си в единна система на науките, защото отразяват отделните страни на единната, безкрайно разнообразна природа, на движещата се материя. Както природата е и непрекъсната, и дискретна (т. е. прекъсната), така и науките са единни, непрекъснати (т. е. свързани помежду си) и дискретни (т. е. разделени).

4. Многообразието на формите на преминаване от старото качество в ново

Матерналистическата диалектика не се ограничава с положението, че преминаването от едно качество в друго става чрез скок. Понятието „скок“ дава само общото указание, как се извършват качествените превръщания. Диалектиката изисква да се държи сметка за *многообразието* на формите на преминаване на едното в друго, за разнообразните форми на скоковете. Това изискване на диалектиката има огромно методологическо значение. То ориентира към конкретния анализ на конкретните форми на преминаванията, проявяващи се по различен начин в различните явления и процеси в зависимост от различните обстоятелства.

В това отношение показателен е подходът на Ленин към въпроса за скоковете в обществото. Той критикува онези социалисти, които, знаейки, че преминаването от една формация в друга става скокообразно, дълбокомислено заявяваха, че между капитализма и социализма има „скок“, и не отиваха по-далеч от това. А главното според Ленин е да се намери, да се схване, да се изрази

конкретната форма на скока, на прехода, и да се действа в зависимост от това.

Формите на скоковете, на преминаванията от старото качество в ново се определят от същността на развиващите се предмети и явления и от конкретните условия, в които те се развиват. Тези многообразни форми не могат да се вместят в някаква схема. Задачата е, ръководейки се от общия закон на диалектиката, че всяко преминаване от едно качествено състояние в друго е скок, да се изяснят конкретните форми на това преминаване във всеки отделен случай. Ще приведем примери, които показват колко многообразни са формите на качествените превръщания.

Има обекти, чиито качествени изменения стават само във формата на такъв скок, който изведнаж, изцяло изменя обекта. Именно така се изменят качествено химическите елементи в таблицата на Менделеев. Тук му е мястото да отбележим, че и количествените изменения, които предизвикват качествени превръщания на елементите, протичат своеобразно. При преминаването от един елемент в друг, например от кислород във флуор, нямаме постепенно нарастване на количествените изменения в заряда на ядрото: последният изведнаж се увеличава с една единица и това предизвиква скок, преминаване към новия елемент. Зарядът на ядрото на кислорода е равен на 8, на флуора — на 9. Следователно не само качествените изменения, скоковете, но и количествените изменения настъпват своеобразно, в зависимост от характера на явленията и процесите.

На това обръща внимание Енгелс, отбелязвайки своеобразието на преминаването на една форма енергия в друга, например на топлината в механическо движение и обратно. При това преминаване нямаме количествено намаляване или увеличаване на енергията; количеството енергия си остава едно и също и въпреки това качеството се изменя. Значи ли това, че при този пример се нарушава законът за преминаването на количествените изменения в качествени и че последните възникват без предварителни количествени изменения? Не, и тук количествените изменения предизвикват качествени изменения, но по своеобразен начин. Както посочва Енгелс, преминаването от една форма на движение в друга винаги е процес, който „става най-малко между две те-

ла, от които едното губи определено количество движение от едно качество (например топлина), а другото получава съответно количество движение от друго качество (механическо, движение, електричество, химическо разлагане)¹. Следователно и в този случай количествените и качествените изменения са взаимно свързани.

Има скокове, които изменят предмета, качеството, не изведнаж, а постепенно, на части, в отделни страни. В такива случаи качествените изменения на предметите настъпват като постепенно отмиране на елементите на старото и нарастване на елементите на новото качество. Например в развитието на растенията и животните най-типична форма, обусловена от сложността на процесите на превръщане на едни видове в други, са постепенните качествени преобразования, макар че и тук се срещат форми на резки преминавания на един вид в друг. Такъв сложен процес като преминаването от животинския свят към човека, възникването и оформянето на човека, не е могъл да се извърши изведнаж, а се е състоял от редица етапи, включвал е преходни форми.

Същото наблюдаваме и в обществения живот. Великата октомврийска социалистическа революция е пример за скок, който с един мощен удар измени характера на политическата власт: на 25 октомври 1917 г. вместо диктатурата на буржоазията бе установена диктатурата на пролетариата. Но ако разгледаме целия процес на качественото преустройство на обществото, ще видим, че в различните сфери на социалните отношения измененията не са станали едновременно и че е имало и други форми на скокове. Например революционното преминаване на селяните към социализма (коллективизацията) бе осъществено не изведнаж, не моментално, а постепенно, съобразно с подготовката на материалните условия и осъзнаването от селяните на предимствата на социалистическото стопанство. Още по-сложен процес на преминаване на старото качество в ново е освобождаването на съзнаването на широките трудещи се маси от отживелиците на капитализма и възпитаването на социалистическо съзнание. Би било абсурд да се смята, че този преход може да бъде осъществен изведнаж. Той може да се извърши също във формата на постепенно изчезване на елемента

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 73.

тите, на особеностите на старата психология и на възникване на елементите на новата, социалистическата психология.

Обаче колкото и да се различават помежду си скоковете, преминаванията от едно качество в друго по своята форма, същността им е една и съща: във всяка форма те се явяват като прелом в развитието, коренно изменение, преобразуване на предмета, унищожение на старото и възникване на новото. Говорейки за формата на постепенното преминаване от едно качество в друго, Енгелс подчертава: „При цялата си постепенност преминаването от една форма на движение в друга винаги си остава скок, решителен обрат.“¹

Полякога се смята, че скокът се извършва непременно като светкавичен акт. Както вече казахме, в сравнение с периодите на еволюционното развитие скоковете без съмнение са форма на по-бързо и по-интензивно развитие. Но оттук не следва, че скоковете са свързани с някакви точно определени срокове. В статията си „Предстоящите задачи на съветската власт“ (1918 г.), посочвайки задачата за изграждането на новия, социалистическия живот, на съветския демократизъм и за въвличането на най-широките маси в управлението на държавата, Ленин предупреждава, че тази задача не може да бъде разрешена изведнаж. Критикувайки онези, които смятаха, че такива скокове могат да се осъществят изведнаж, Ленин пише: „Върху това, че учителите на социализма наричаха „скок“ прелома от гледище на завоите на световната история и че скокове от такъв род обемат периоди по около 10, а полякога и повече години — върху това не са способни да помислят мнозинството от така наречените социалисти, които за социализма са „чели в книжката“, но никога не са вниквали сериозно в работата.“²

Ленин нарича целия период на социалистическото преустройство на обществото епоха на „големи скокове“ и посочва, че едни скокове могат да бъдат извършени бързо, а за други са нужни търпелива и упорита работа и по-дълго време.

¹ Ф. Енгелс, Анти-Дюринг, стр. 71.

² В. И. Ленин, Съч., т. 27, стр. 265.

„Има исторически моменти — пише пак там Ленин, — когато за успеха на революцията е най-важно да се натрупат повече отломъци, т. е. да се хвърлят във въздуха повече стари учреждения; има моменти, когато е хвърлено във въздуха достатъчно и на дневен ред се поставя „прозаическата“ (за дребнобуржоазния революционер „скучна“) работа по разчистването на почвата от отломъците; има моменти, когато грижите за зародишите на новото, израстващи изпод отломъците върху още лошо изчистената от чакъл почва, са най-важното.“

Следователно сроковете, продължителността на един или друг скок се определят от особеностите на процеса, от същността на измененията, които стават, и тук не е възможен никакъв шаблон.

Въпросът за многообразието на формите на преминаване от старото към ново придоби при съвременните условия голямо теоретическо и практическо значение. По пътя на изграждането на социализма тръгнаха вече редица страни с различно равнище на икономическо, политическо и културно развитие, с разнообразни исторически традиции. По този път рано или късно ще тръгнат и останалите страни в света. Положението на марксистката диалектика за скока като задължителен етап, като необходим момент на всяко развитие обосновава философски закономерността и необходимостта от социални революции. Марксистката философия въоръжи пролетариата и неговата партия със съзнанието за необходимостта да се подготви и извърши социалистическа революция, без която е невъзможно да се премине от капитализма към социализма. Но конкретните форми на извършването на този най-велик революционен скок зависят от съвкупността на много обстоятелства. XX конгрес на КПСС през 1956 г. посочи закономерността на многообразието на формите на революционното преминаване от капитализма към социализма. Този въпрос ще бъде разгледан специално в XVI глава.

При социализма скоковете, преминаването на количествените изменения в качествени, съотношението между революционната и революционната форма на развитие имат редица важни особености, които ги отличават от развитието в условията на антагонистичното общество.

Най-важната особеност е, че за разлика от антагонистичните формации, където революционните скокове, го-

лемите преломи в развитието на обществото имат формата на политически революции, на резки социални конфликти и на сблъсквания на класите, в социалистическото общество политическите революции изчезват завинаги. Тук вече няма враждебни на обществения прогрес класи и да се проправи път на новите, по-прогресивни форми, не е нужно вече да се събаря съществуващата политическа власт. Поради това социалистическата държава като действителен представител на цялото общество е кръвно заинтересована от всестранното развитие на обществото.

По-нататък, в старото общество еволюционните периоди, в които са назрявали условията за революционния скок, обхващаха като правило големи, често много дълги периоди от време. Това се обясняваше със стихийното развитие на обществото в миналото, а и с това, че господстващите класи не бяха заинтересовани от изменението на съществуващия ред на нещата. В социалистическото общество развитието, преминаването към нови форми се извършва със съзнателната дейност на масите под ръководството на комунистическата партия, съобразно с осъзнатите обективни закони. Вследствие на това периодите на еволюция, на подготовка на големите изменения се скъсяват, а темповете на развитие се ускоряват.

Тъй като в антагонистичното общество господстващите класи се съпротивяват на назрелите промени в обществените порядки, периодите на еволюция и периодите на революция, на скок, са рязко разграничени. Известно време се натрупват силите на новото, способни да сломят съпротивата на реакционните сили, които отстояват отживялото, и едва когато този процес завърши, настъпва момент на унищожаване на старото, скок, революция, която извършва качествено изменение.

Обратно, в социалистическото общество вече няма такова рязко разграничение на периодите на еволюционните и скокообразните форми на развитие. И тук, разбира се, еволюцията подготвя скока, и тук качествените изменения са невъзможни без подготвителни количествени изменения. Но тъй като тук няма вече онези сериозни прегради по пътя на назряващите качествени изменения, както в антагонистичното общество, тези изменения се осъществяват успоредно с възникването на предпоставките, чрез постепенно отмиране на елементи-

те на старото и нарастване на елементите на новото качество. Вследствие на това най-типично за социалистическото общество (както и за бъдещото комунистическо общество) е постепеността на качествените изменения, което, разбира се, не изключва резките, еднократните изменения, например в областта на техниката, науката и т. н.

Както виждаме, законът за преминаването на количествените изменения в качествени се проявява своеобразно в различните процеси и при различните исторически условия и неговото методологическо значение се състои в това, че той, първо, посочва общия за всички явления в обективния свят път на развитие и, второ, изисква това общо да се намери в конкретното, да се уловят, да се разберат във всеки отделен случай специфичните форми на прехода, за да се действа най-успешно.

ГЛАВА VIII

ЗАКОНЪТ ЗА ЕДИНСТВОТО И БОРБАТА НА ПРОТИВОПОЛОЖНОСТИТЕ

Законът за преминаването на количествените изменения в качествени, както видяхме, отразява една от най-важните страни на развитието, разкрива „механизма“ на процеса на качествените превръщания на предметите. Обаче положението за преминаването на количествените изменения в качествени не дава отговор на въпроса, кое е източник на всяко развитие, включително и на преминаването на количествените изменения в качествени. На този въпрос отговаря другият закон на диалектиката — законът за единството и борбата на противоположностите, законът за противоречията като източник на развитието. Настоящата глава е посветена на разглеждането на този закон.

Ленин нарича учението за противоречията „ядро“ на марксистката диалектика, което дава ключа за разбирането на всички страни и моменти на развитието. Знанието на закона за единството и борбата на противоположностите дава възможност да се вникне в най-дълбоката същност на нещата и процесите и да се разкрият противоречивите връзки и отношения, които съществуват както между различните страни на отделните предмети, така и между различните предмети. Разгледаният от нас закон за преминаването на количествените изменения в качествени е също един от изразите на развитието чрез противоречия. Ние видяхме, че нарастването на количествените изменения предизвиква про-

творение между количествената и качествената определеност на предмета. Разрешаването на това противоречие налага да се излезе извън рамките на старото качество и да се образува ново качество, без което по-нататъшното развитие е невъзможно. Скокът е именно разрешението на това противоречие. Както ще бъде посочено в следващата глава, без закона за единството и борбата на противоположностите е невъзможно да се разбере и същността на закона за „отрицание на отрицанието“. Той лежи в основата на взаимоотношението между съдържание и форма на предметите, между същност и явление, случайност и необходимост и т. н.

Ето защо законът за единството и борбата на противоположностите заема такова важно място в марксистката диалектика. Неговата роля и значение се определят от това, че той разкрива вътрешните източници и импулси на развитието. Поради това отношението към този закон е пробният камък, с който се проверява научността и жизнеността на една или друга теория на развитието. Не случайно както старите, така и съвременните врагове на марксизма в стремежа си да опровергаят диалектиката атакуваха и атакуват преди всичко диалектичното учение за противоречията като източник и движеща сила на развитието.

Да разгледаме основните положения на марксистката диалектика за закона за единството и борбата на противоположностите.

1. Предметите и явленията като единство на противоположности. Борбата на противоположностите — източник на развитието

Характерна и главна особеност на метафизическия мироглед е отричането на вътрешните противоречия на явленията и процесите в обективния свят. Метафизиките признават, разбира се, че между различните предмети могат да съществуват и съществуват различия и противоречия. Но те категорично отхвърлят възможността за *вътрешни* противоречия в един и същ предмет, явление, процес. Тезата, че поради присъщите му противоположни страни и тенденции определен предмет съдържа в себе си своята противоположност, е според ме-

тафизиците просто непоследователност на мисълта. От тяхно гледище само мисълта, субективното разбиране на предметите, може да бъде вътрешно противоречива, но тогава мисълта е погрешна, непоследователна.

Древногръцкият философ Аристотел обоснова формално-логическия закон за противоречието, според който е невъзможно за един предмет, взет в едно и също отношение и в едно и също време, да се изказват противоречиви съждения. Това положение без съмнение е правилно. Ние с пълно право наричаме оизи, който твърди, че далена река съществува и не съществува, объркана глава.

Но същият Аристотел, който правилно е изразил този принцип на последователното, непротиворечиво мислене, е направил погрешния извод, че в обективно съществуващите неща вътрешни противоречия са невъзможни. Щом, заявява той, „не може да бъде вярна една мисъл, в която едновременно се твърди и отрича нещо, невъзможно е и противоположни определения да бъдат дадени заедно <в нещо>“¹.

С това, разбира се, не можем да се съгласим. От това, че едновременното признаване на съществуването на определен предмет и отричането на неговото съществуване би било непоследователност на мисълта, съвсем не следва, че на реално съществуващия предмет не са присъщи вътрешно противоречиви свойства. Би било неправилно отражението на това вътрешно противоречие в нашето съждение да се смята за непоследователност на мисълта. Напротив, колкото по-дълбоко човешкото мислене отразява вътрешните противоречия на явленията и процесите, толкова по-добре и по-пълно то ги познава. Поради това не е чудно, че още от първите стъпки на развитието на философската мисъл се изказва идеята за вътрешната противоречивост на природните явления. Както посочихме в глава II, най-пълно е развил тази идея в древността гръцкият философ Хераклит. И у Аристотел, у когото има много гениални примери за диалектика, се срещат отделни догадки за вътрешната противоречивост на предметите. Тази идея е намерила отражение и във философията на древния Китай, Индия и други страни.

¹ Аристотел, *Метафизика*, Соцэкгиз, 1934, стр. 75.

През XVII—XVIII в., в периода на господството на механистическия мироглед, се утвърди положението, че предметите и природните явления са абсолютно тъждествени сами на себе си и са лишени от вътрешни противоречия. По-късно теорията, отричаща вътрешните противоречия в предметите, се разпространи широко в буржоазната философия, тъй като подкрепяше класовите интереси на буржоазията. За идеолозите на капитализма е изгодно да представят работата така, като че ли буржоазното общество е лишено от вътрешни противоречия и представлява идилия на класовата хармония и мир.

Съвременните буржоазни философи с всички сили се стараят да опровергават диалектичното учение за противоречията. Характерна черта на техните нападки срещу диалектиката е отричането на противоречията в самите неща и преиасянето им в областта на съзнанието, на мисълта. Такава е например теорията на *неохегелианството* — едно от реакционните течения в буржоазната философия от епохата на империализма. Неохегелианците критикуват Хегел за това, че признава противоречивостта на битието, и наричат противоречията на нещата „илюзорни“. Според тях противоречия може да има само в мисленето. Един от съвременните представители на прагматизма, реакционният американски философ Сидни Хук, в една статия, насочена против марксисткия диалектически метод, пише: „Това е твърде странна употреба на термина „противоречие“, защото още от времето на Аристотел теорията за логиката е смятала, че противоречиви могат да бъдат съжденията, твърденията, доказателствата, а съвсем не нещата и явленията.“¹ Буржоазният философ се страхува да признае вътрешните противоречия в самите явления и предмети, защото именно диалектиката на развитието на вътрешните противоречия на обществото обективно поражда социалните революции.

И ако все пак някои буржоазни философи са принудени да признаят реалността на противоречията, те се мъчат да докажат, че противоположностите и антагонизмите, които съществуват например в обществения живот, са вечни и неразрешими, че в непреодолимостта на социал-

¹ *Sidney Hook, Dialectical Materialism and Scientific Method, p. 7*

ните противоречия именно се състои същността на взаимоотношенията между класите.

Други, виждайки противоречията и дори подчертавайки тяхното значение, препасят разрешаването им в областта на религията. „Противоречията — заявява един от привържениците на подобен възглед — не могат да бъдат разрешени в живата действителност, а могат само да бъдат разкрити в тяхната връзка. Изглежда само на религиозното чувство е дадено да ги преодолее на някаква висша ирационална основа.“¹

Най-типично за буржоазните философи е все пак стремежът им да замажат противоположностите и борбата между тях, отстояването на идеята за примирение на противоречията.

На метафизическия възглед за света, който отрича противоречията като източник на развитието в обективния свят, марксистката диалектика противопоставя своето учение за единството и борбата на противоположностите. Изхождайки от обективните данни на науката и историческия опит на човечеството, тя твърди, че на всички предмети и явления са присъщи вътрешни противоречия, че всеки предмет представлява единство на противоположности, единство на противоположни страни, свойства и тенденции. Докато ние възприемаме даден предмет като абсолютно тъждество, задачата на науката е да преодолее тази грешка на съзнанието и да разкрие вътрешните противоречия на предмета. И, както показва историята на науката, рано или късно тези противоречия се откриват. Само чрез разкриването на вътрешните противоречия могат да се познаят предметите, тяхната същност, законите на тяхното развитие.

Марксистката диалектика изхожда от положението, че на всички предмети и явления „са свойствени вътрешни противоречия, понеже всички те имат своя отрицателна и положителна страна, свое минало и бъдеще, свое изчезващо и развиващо се, че борбата между тези противоположности, борбата между старото и новото, между отмиращото и зараждащото се, между изчезващото и развиващото се, съставлява вътрешното съдържание на процеса на развитие, вътрешното съдържание на превръщането на количествените изменения в качествени.“²

¹ „Dialectica“, Zürich (Neuchâtel), vol. 2, 1948. № 1, p. 20—21.

² И. В. Сталин, Въпроси на ленинизма, стр. 688—689.

Успехите на науката през последните десетилетия дават поразителни примери, които потвърждават правотата на диалектиката. Колкото по-дълбоко науката прониква в същността на природните явления, толкова по-ясно изпъква вътрешно противоречивият им характер. Особено показателни в това отношение са постиженията на атомната и ядрената физика. В глава IV ние вече говорихме за атома като единство на противоположно заредени частици. Между частиците на атома, както и вътре в атомното ядро, действуват силите на притеглянето и отблъскването. Взаимодействието между тези противоположни сили обяснява процесите, които протичат вътре в атомите и техните ядра. Това доказва правилността на твърдението на Енгелс, че „притеглянето и отблъскването са тъй неотделими едно от друго, както положителното и отрицателното...“¹ Съвременната физика със сигурност установи, че по своя строеж светлината и веществото (например електроните) представляват вътрешно единство на такива противоположности като корпускулярните и вълновите свойства. Това е истински триумф на диалектиката.

Трябва да се прави разлика между *вътрешни* и *външни* противоречия. Външно противоречие е противоречието между различните предмети или между различните процеси. А вътрешно противоречие е противоречието в същността на предмета, процеса, наличието на противоположни страни и тенденции в един и същ предмет. Но въпросът не е само там, че в предмета съществуват противоположности, а и какви са връзките и взаимоотношенията между тях. Под вътрешно противоречие трябва да разбираме такова взаимоотношение между противоположните страни на предмета, при което те взаимно се предполагат, обуславят и същевременно отричат, изключват се едно друго; в рамките на цялото едната страна на противоречието не може да съществува без другата и в същото време поради техния противоположен характер те се отричат взаимно.

Тази именно взаимна зависимост и взаимно отрицание е главната особеност на вътрешното противоречие. Това може да се види от всеки пример на противоположни явления и понятия: положително и отрицателно, северен полюс и южен полюс, светлина и сянка, притегляне и от-

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 268.

блъскване, плюс и минус, добро и зло, прекрасно и безобразно и т. н. — между всички тези понятия съществува отношение на взаимна връзка и взаимно изключване. Всяко едно от тях е противоположно на другото, неговото отрицание, и същевременно неговото собствено съществуване е обусловено от това друго.

Вътрешното противоречие може да се види от примера с най-простия вид движение — преместването на тялото в пространството. Движението е явно противоречие. За движещото се тяло не може да се каже, че в известен момент се намира само в дадена точка.

Разбира се, съвсем няма да бъде грешка, ако кажем, че движещият се влак например в даден момент се намира в едн-кой си пункт, а в друг момент — в друг пункт. Това твърдение е достатъчно, за да разберем такова просто нещо като местонахождението на влака, но то е недостатъчно, за да изрази същността на движението. Това твърдение описва *резултата* от движението, а не същността на самото движение. А когато се опитваме да разберем движението, ние се натъкваме на противоречие: движещото се тяло в един и същ момент се намира в определена точка на пространството и вече не се намира в нея, т. е. намира се и на едно, и на друго място.

Критиците на диалектиката неведнаж са се опитвали да опровергаят този противоречив характер на движението. Те изтъкват, че всъщност движещото се тяло в един момент се намира на определено място, а в друг момент — на друго място. С други думи, те вземат само едната страна на движението (прекъснатостта) и я абсолютизират: те разделят пространството, изминавано от тялото, на редица изолирани един от друг интервали, пунктове и доказват, че движещото се тяло се намира ту в един пункт на пространството, ту в друг.

Но това, разбира се, е заблуждение. Движението е не само прекъснато, но и непрекъснато, в противен случай преминването на движещото се тяло от една точка в друга би било невъзможно. Отделните точки на пространството не само са разделени една от друга (прекъснатост), но и са свързани помежду си, и тази връзка не е нищо друго, освен непрекъснатост на пространството. Всяка от тези противоположности — прекъснатост и непрекъснатост — предполага другата и съществува само в единство с нея. „Движението — пише Ленин — е единство на не-

прекъснатостта (на времето и пространството) и прекъснатостта (на времето и пространството). Движението е противоречие, е единство на противоречия.“¹

Твърдението, че във всеки момент движещото се тяло се намира само в определена точка на пространството, умъртвява движението. Последното се превръща в сбор от състояния на покой. А в действителност движението е единство на покой и изменение: движещото се тяло без съмнение се намира на определено място и в същото време то не се намира там. Тези две противоположности (покой и движение) са и свързани помежду си, и се отричат взаимно. Извън това единство на противоположностите би било невъзможно дори най-простото — механическото — движение, преместването на телата в пространството.

Казаното важи за всеки предмет, явление и процес в обективния свят — на всеки от тях са присъщи негови собствени вътрешни противоречия, всеки от тях е „единство на противоположности“.

Вътрешното противоречие, единството на противоположните страни и тенденции в предметите по необходимост обуславя борбата между тях. Борбата на противоположностите е естествено, закономерно следствие от това, че противоположностите в предмета едновременно и взаимно се обуславят и отричат една друга. Ако противоположните страни само се обуславяха и предполагаха, но не се и изключваха взаимно, тогава борбата между тях щеше да бъде невъзможна. Ако те само се изключваха, отричаха една друга, без да се намират в единство, без да бъдат свързани и зависими една от друга, между тях пак не би могло да има състояние на борба.

Буржоазните философи и икономисти дори и да са принудени да говорят за противоречията на капитализма, подчертават само един момент, една страна на взаимоотношението между противоположностите — тяхното единство, гъждество, като премълчават другата страна — тяхното взаимно отричане, противоречието между тях. Маркс пише за икономиста Миле: „Където икономическото отношение — следователно и категориите, които го изразяват — съдържа противоположности, представлява противоречие и именно единство на противоречия, той подчертава момента на *единството* на противоположностите и отрича *противо-*

¹ В. И. Ленин, Философски тетрадки, стр 241.

положностите. Той превръща единството на противоположностите в непосредствено твърдение на тези противоположности.¹ Така постъпват и съвременните буржоазни философи. Американският философ Мюлер пише: „Всяка философия мисли за хармонията, за единството, примирението на противоположностите, което предпазва от напрежение на техните полюси.“ При такъв подход противоположностите се представят като такива, които съществуват една до друга, не се изключват взаимно и не водят никаква борба помежду си. По такъв начин силата, която тласка развитието напред и която е източник на всяко развитие — борбата на противоположностите, на противоположните сили, направления, стремежи и т. н., — остава в сянка.

В Хегеловата диалектика наред с гениалното положение, че противоречието е онова, което движи напред, съществува тенденцията за примиряване на противоположностите. В тази тенденция без съмнение се е проявил буржоазният характер на Хегеловата философия, нежеланието на Хегел да прави всички социални изводи от диалектиката, тази „алгебра на революцията“.

Вътрешно противоречивите страни на предмета не се отнасят равнодушно една към друга. Всяка една от страните на противоречието въплъщава някаква тенденция — положително или отрицателно, действие или противодействие, революционно или консервативно, отживяващо или зараждащо се и т. н. И тъй като тези противоположни тенденции се намират в единство, съдържат се в един и същ предмет, в самата му същност, те не са безразлични една към друга, а водят борба помежду си.

Противоречието, което съществува между тях, така или иначе, рано или късно трябва да бъде разрешено. А как се разрешава то? Марксистката диалектика отговаря: чрез борба на противоположностите.

Оттук произтича огромното значение на борбата на противоположностите в развитието. Нейната роля се състои в това, че именно в борба и чрез борба се решава „спорът“ между противоположните тенденции, съдържащи се в явленията и предметите. Както в спора, в сблъскването на различните гледища, мнения, идеи се ражда и кристализира истината, така и в сблъскването, в

¹ К. Маркс, Теория прибавочной стоимости, т. III, 1936, стр. 66.

борбата на противоположните страни, сили, тенденции, присъщи на предметите, развитието си проправя път напред: претърпява поражение онова, което пречи на развитието, и в края на краищата побеждава онова, което е посетел на развитието. Това именно означава, че борбата на противоположностите е движещата сила на развитието.

Ако нямаше вътрешни противоречия в предметите и явленията, ако нямаше борба между противоположните страни и тенденции, предметите и явленията щяха да си останат неизменни; невъзможно щеше да бъде развитието, качествено изменение, всичко щеше да се намира в състояние на застой. Ако прогресивните класи на обществото например не влизаха в борба с отживяващите класи, противоречията между тях нямаше да се разрешават, и обществото нямаше да може да върви напред, да се развива. Поради това на марксизма са чужди опортюнистическите представи за хармония между враждебните класи. Комунистите са последователни привърженици на класовата борба, защото класовата борба е обективна закономерност на обществото, разделено на противоположни класи, и по друг начин не може да протича развитието на това общество, не може да се извърши смяната на старото, отживялото с новото, прогресивното.

Ето защо, характеризирайки същността на развитието, Ленин изтъква: „Развитието е „борба“ на противоположности.“¹ С това определение се улавя главното в развитието — неговият източник, неговата движеща сила.

Борбата на противоположностите е сложен процес, на възникване, развитие и разрешаване на противоречията, който има свои стъпала, етапи, свой специфичен характер на всяко от тези стъпала. С други думи конкретните противоречия изминават повече или по-малко дълъг път, който има начало, продължение и край.

Това не означава, разбира се, че на известен етап от своето развитие един предмет може да представлява абсолютно тъждество, т. е. да бъде лишен от всякакви противоречия. Не бива да се смята, че отначало предметът е чисто тъждество, а след това в него възникват противоречия. В действителност на предметите винаги са присъщи скрити или разкрили се, при това разнообразни проти-

¹ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, стр. 327.

воречия. Ленин изтъква, че предметът е „сбор от противоположности“. Ако в един предмет още няма някакво конкретно противоречие, ако то още не е възникнало, в него има други противоречия. Предметът никога не може да бъде абсолютно, мъртво твърдение. Но всяко конкретно противоречие възниква и изминава известен път на развитие и то трябва да се разглежда в динамично, а не в статично състояние.

Не винаги противоречието е отведнаж ясно изразено. Обикновено на първо време то има характер само на *различие*, което е началната форма на противоречието. В процеса на развитието различieto се превръща в *противоположност*, т. е. в по-развито противоречие, когато и двете страни на противоречието рязко се отричат една друга. Например Маркс изследва в „Капиталът“ двойствения характер на стоката. Стоката е единство на противоположности — на потребителна стойност и стойност. Но тази противоположност не е възникнала изведнаж в развил вид. В първобитната община са се произвеждали не стоки за размяна, а продукти за собствено потребление. Едва когато случайно общините си разменяли излишъците от своите продукти, последните ставали стоки с присъщото на стоката противоречие между потребителна стойност и стойност. Маркс посочва, че през този период споменатото противоречие още не е изразено ярко, тук още няма, както той казва, „полярна противоположност“: двете страни на противоречието едва започват своя път на обособяване една от друга, единното още не е раздвоено рязко на противоположности. Но с развитието на стоквата размяна опнова, което по-рано е било само различие, става рязка противоположност. Нуждите на размяната налагат възникването на самостоятелна форма на стойността. „Борбата“ между стойност и потребителна стойност завършва с раздвояването на стоката на стока и пари. Стойността във формата на пари се отделя от потребителната стойност на стоките и получава самостоятелно съществуване. Говорейки за противоречието в стоката между потребителна стойност и стойност, Маркс изтъква, че това двойно съществуване „трябва да се развие в *различие*, различieto — в *противоположност* и в *противоречие*“¹.

¹ „Архив Маркса и Енгелса“, т. IV, 1935, стр. 67.

Понятията различие, противоположност изразяват един и същ факт — вътрешната противоречивост на явленията, но всяко от тях изразява тази противоречивост на явленията на различни етапи, стадии от нейното развитие, от засилването на борбата. Трябва да подчертаем, че тези понятия не бива да бъдат употребявани шаблонно за всички явления: трябва да се държи сметка за своеобразието на всяко явление, на всеки процес, да се изхожда от конкретните исторически условия, при които се проявяват противоречията.

Възникването на капитализма означаваше възникване на противоречие между буржоазията и пролетариата. Обаче пролетариатът отначало не съзнава своята коренна класова противоположност на буржоазията. Работниците водят борба против машините, като смятат, че техен враг са именно те, а не капиталистите. Те воюват и против враговете на своите врагове, т. е. против феодалите. И едва с течение на времето те се осъзнават като отделна класа, намираща се в непримиримо противоречие с противоположната на нея класа на буржоазията. Борбата между тези класи върху основата на засилващите се противоречия на капиталистическото производство става по-интензивна, противоположността между тях — все по-дълбока. Следователно и тогава, когато противоречията от самото начало имат характер на рязка, полярна противоположност, се извършва същият закономерен процес на развитие, на разгръщане и засилване на противоречията.

Резултатът от засилването на противоречието въз основа на борбата на противоположностите е все по-голямото раздвояване на единното и най-после се стига до такъв етап в развитието на противоречието, когато противоположностите вече не могат да съществуват в единство. Тогава настъпва моментът на разрешаване на противоречията.

Противоречията се разрешават само в борба и чрез борба. Противоречията не се примиряват, а се преодоляват. Процесът на развитие, на разгръщане, на засилване на противоречията е процес на борба, който подготвя закономерния стадий на тяхното разрешаване.

Разрешаването, преодоляването на коренните, съществени противоречия означава унищожаване на старото и възникване на новото. Така преодоляването на противоречията между старата наследственост на животното или

растението и новите белези, които се появяват в процеса на приспособяване към средата, довежда до замяната на старата наследственост с нова. Разрешаването на коренните противоречия на капиталистическия начин на производство означава унищожаване на този начин и възникване на новия, социалистическия начин на производство.

Стадият (моментът) на разрешаване на противоречията е извънредно важен в развитието. Когато старото се изчерпва и става спирачка, пречка по пътя на новото, противоречието между тях трябва да бъде разрешено чрез отмиране на старото и победа на новото. В сложните процеси противоречието не може да бъде разрешено изведнаж, още щом възникне. Може ли например да се разреши изведнаж противоречието между наследствеността и приспособяването? Разбира се, не. Нужно е известно нарастване на противоречията, което създава предпоставките за тяхното разрешаване.

Както се вижда от приведените примери, развитието, нарастването на противоречията завършва с унищожаване, отмиране на старото и възникване на новото. Оттук следва изводът, че, както изтъква Ленин, всяко единство на противоположностите е относително, временно, преходно, а борбата на противоположностите е абсолютна. Единство на противоположностите в едно явление има дотогава, докато в границите на това явление става нарастване и засилване противоречията, което подготвя момента на тяхното разрешаване и преодоляване. Разрешаването на противоречията е качествено превръщане на определено явление, изчезване на старото и възникване на новото. Старото явление, което е представлявало единство на определени противоположности, отстъпва място на ново, което представлява единство на други противоположности. Така например феодализмът като единство на противоположни класи — феодали и селяни, е бил сменен от капитализма, който е единство на други противоположности — буржоазия и пролетариат.

Следователно всяко единство на противоположности е временно, преходно, както е временен, относителен, преходен всеки момент на покой, равновесие. А борбата на противоположностите не може да бъде временен фактор, тя е постоянно действащ фактор, в противен случай развитието би се прекратило. Тя е онази творческа сила, която внася „безпокойство“ в явленията, не им позволява

да бъдат мъртви, неподвижни, дава им стимул за изменение и развитие, обуславя вечното заместване на старите форми с нови.

Ако моментът на единството на противоположностите беше постоянен фактор, тогава развитието, качественото превръщане на предметите щеше да бъде невъзможно. Относителността на *единството* на противоположностите е израз на това, че постоянството на предмета е временно, че предметът има свое начало и свой край. Абсолютността на *борбата* на противоположностите е израз на това, че движението нито за минута не се прекратява, че то разрушава постоянството на предмета, като подготвя закономерното му качествено изменение. Това обяснява известната диалектическа формула, че *противоречията движат напред*.

Сега вече можем да формулираме същността на закона за единството и борбата на противоположностите. *Единството и борбата на противоположностите е закон, по силата на който на всички неща, явления и процеси са свойствени вътрешно противоречиви страни и тенденции, които се намират в състояние на борба; борбата на противоположностите дава вътрешния импулс за развитието, води до засилване на противоречията, които се разрешават на известен етап чрез изчезване на старото и възникване на новото.*

Както и всеки закон на диалектиката, законът за единството и борбата на противоположностите е закон на познанието, закон на диалектическата логика. Ленин критикува Плеханов, че в своите трудове по диалектика той не е разкрил единството, тъждеството на противоположностите, *като закон на познанието* (виж „Към въпроса за диалектиката“). Главното значение на този диалектически закон на познанието е, че той изисква обективните противоречия на развитието на действителността да се отразяват, да се възпроизвеждат в понятия, категории, закони на науката. Само при това условие мисленето може да бъде адекватно на действителността. Ленин казва: „Условие за познаването на всички процеси в света . . . в техния жив живот е тяхното познаване като единство на противоположности.“¹ Човешките понятия трябва да бъдат подвижни, гъвкави като самите явления, които те отразяват. Понятията, казва Ленин, трябва да бъдат „единни в противо-

¹ В. И. Ленин, Философски тетрадки, стр. 327.

положностите, за да обхванат света“¹, т. е. правилно да го познават.

Даже с най-простите понятия и съждения се изразяват вътрешните противоречия на явленията. Когато казваме: „Тази роза е цвете“, ние оперираме с такива противоположни понятия като единично (тази роза) и общо (цвете). Розата е единство, тъждество на единичното и общото, защото като единичен цвят тя има общото, свойственото на всички цветя. Но това не е мъртво тъждество, а тъждество (единство) в различието, тъй като розата има и различни от другите цветя свойства. Следователно в съждението „розата е цвете“ се съдържа изискването към човешките понятия, за което говори Ленин: тези понятия („роза“ и „цвете“) са единни в противоположностите и това съждение правилно отразява предмета.

В още по-голяма степен това важи за сложните научни понятия и съждения, за теориите. Да вземем например въпросът за делимостта на атома. Според съвременните представи на въпроса, делим ли е атомът или не, трябва да се отговори: „И да, и не“, т. е. по правилата на диалектичното мислене. Атомът е делим, тъй като се състои от по-елементарни частици; той е неделим, тъй като е най-малката частица на химическите елементи.

Според представите на буржоазните икономисти капиталът — това са парите, средствата за производство, и понятието „капитал“ не изразява никакви противоречия на капиталистическото производство. Маркс опроверга подобна метафизическа представа за капитала. Той доказва, че, първо, капиталът не е вещ, а израз на определени обществени отношения; второ, че капиталът въплъщава в себе си вътрешно противоречиви обществени отношения — отношенията между капиталисти и работници. Така че Марксовото понятие капитал е диалектично, защото правилно отразява противоречията в живота.

Нашите понятия трябва да отразяват не само обективните противоречия на предметите и явленията, но и динамиката на развитието на тези противоречия, преминаването на явленията в тяхната противоположност, превръщането на противоположностите една в друга. Например, изследвайки процеса на формирането на социалистическите форми на труда в СССР, ние трябва да проследим

¹ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, стр. 122.

как единичните прояви на социалистическото отношение към труда във формата на комунистически съботници се превръщат закономерно в общо явление, стават социалистическо отношение на народа към труда. Единичното се превръща в общо, т. е. в своята противоположност.

Диалектиката учи, че между противоположностите (положително и отрицателно, добро и зло и т. н.) няма непреодолима стена и те могат да се превръщат една в друга. Правдивостта е положително качество на човека, но ако в името на „истината“ човек открива военна тайна на един враг на своя народ, такава „правдивост“ се превръща в своята противоположност, в отрицателно, вредно качество.

А тъй като между противоположностите, дори и най-крайните, няма абсолютна граница и те могат да се превръщат една в друга, то и нашето мислене, нашите понятия трябва да бъдат гъвкави, следвайки всички преминавания и превръщания на реалната действителност. Това е едно от най-важните изисквания на марксистката диалектическа логика, една от съществените последици, произтичащи от прилагането на закона за единството и борбата на противоположностите към мисленето.

Но въпросът не е само там, че законът за единството и борбата на противоположностите изисква обективната диалектика на противоречията в развитието на нещата да бъде възпроизведена в мисленето. Самият процес на познанието, логиката на движението на мисленето от незнание към знание, от по-малко задълбоченото знание към познаването на законите на обективния свят е извънредно противоречив и само разбирането на тази противоречивост на процеса на отразяване на действителността в човешките понятия дава възможност правилно да се види пътят на познанието. Както ще бъде показано в X глава, процесът на познанието се състои от такива противоположно насочени методи и способности на отразяване на действителността като сетивно и рационално, конкретно и абстрактно, анализ и синтез, индукция и дедукция, относителна и абсолютна истина и т. н. Едната страна на всяка от тези противоположности е немислима без другата, те взаимно се допълват, преминават една в друга. В това намира ярък израз действието на закона за единството и борбата на противоположностите в областта на познанието.

2. Вътрешни и външни противоречия

Казаното за развитето чрез възникване и преодоляване на вътрешните противоречия в предметите дава възможност да се направи важен извод за характера на движението, на развитието. Движението, развитието е *самодвижение, саморазвитие* на материята. Става дума не за това, че например в обществения живот развитието протича от само себе си, без намесата на хората, без тяхната активна дейност, или че природата може да бъде преобразена в интерес на хората, без те да въздействуват върху нея. Понятието „самодвижение“ означава, че предметите и явленията крият в самите себе си импулсите, източниците на своето развитие. Понятието „саморазвитие“ е насочено против механистическото разбиране на развитието, което пренася законите на една от формите на движението. (механическата), предполагаща външния тласък като причина на движението, върху всяко движение и развитие. Като разпространиха механистическия възглед за материята изобщо, метафизиците представят материята като нещо закостеняло, инертно и погрешно смятат, че само някаква свръхестествена сила (дух, бог) я привежда в движение.

Диалектическото понятие самодвижение, напротив, отразява обективния факт, че самата материя, самата природа и общественият живот крият в себе си стимулите, причините, източниците на развитието. Природата сама, по силата на собствените си закони се развива от низшите форми към висшите. Неживата природа в своето „самодвижение“ е породила нещо качествено друго, своята противоположност — живата природа. Също така протича и развитието на обществото. Не външните сили, а собствените закони на капитализма, развитието, протичащо върху основата на тези закони, поражда неговата противоположност — социализма. С други думи, „самодвижението“ на капиталистическото общество създава обективните и субективните предпоставки за възникването на социалистическото общество. Причина, източник на това самодвижение са вътрешните противоречия, тяхното развитие, разрешаването и снемането им въз основа на борбата на противоположностите; „... развитие на противоречията на дадена историческа форма на производството — казва Маркс — е

единственият исторически път за нейното разлагане и за образуване на нова историческа форма“¹.

И така диалектиката изисква движението, развитието да се схващат като самодвижение, саморазвитие, което се извършва в резултат на борбата и развитието на вътрешните противоречия. Диалектиката обаче съвсем не игнорира важната роля на *външните противоречия* в процеса на развитието. Всеки предмет е свързан с много други предмети и се намира във взаимодействие с тях. Оттук произтича необходимостта да се държи сметка и за външните противоречия, и за тяхната роля в развитието. Могат ли да бъдат пренебрегвани взаимоотношенията на растенията и животните с външните условия на тяхното съществуване? Без да се вземат под внимание тези взаимоотношения, не е възможно да бъде разбрано развитието на организмите. В биологията съществува така наречената автогенетична теория, която извежда развитието на животните и растенията изцяло от вътрешните причини, като игнорира в тяхното формиране ролята на външните условия на съществуване, ролята на обмяната на веществата между организма и външната среда. Тази теория довежда до антинаучни, идеалистически изводи. Мичуриновското учение в биологията разгроми тази теория, като разкри огромното значение на обмяната на веществата за развитието и изменението на органическия свят.

По-нататък. Човешкото общество се развива по свои собствени вътрешни закони, чрез развитие и разрешаване на вътрешните противоречия. Но би било безсмислица да не се взема под внимание ролята на външното противоречие между обществото и природата. Обществото не съществува и не би могло да съществува нито един ден извън природата. За да живеят, хората трябва да работят, а трудът е въздействие на човека върху природата с цел да се произведат необходимите средства за съществуване. От равнището на развитието на производителните сили зависи характерът на взаимоотношенията между обществото и природата, степента на подчиняване на стихийните природни сили на човека. Обществото води борба с природата и тази борба е също форма на „борбата на противоположностите“. Процесът на разрешаване на противоречията между обществото и природата, който е

¹ К. Маркс, Капиталът, т. 1, стр. 500—501.

по същество безкраен процес, е един от важните източници за развитието на обществото.

Обаче между вътрешните и външните противоречия има обективна разлика, която не бива да се пренебрегва. Вътрешното противоречие е противоречие в самата същност на предмета, така че предметът не може да съществува без двете противоположности. Външното противоречие е противоречие между различните предмети, различните същности, които не са толкова тясно свързани помежду си. Така например растението и слънцето, което му дава топлина, са различни същности, всяко от тях има свои вътрешни противоречия. Обществото и природата са също противоречие на различни същности. Външните противоположности, както и вътрешните, са свързани помежду си, но между тях няма онази тясна взаимна обусловеност, както във вътрешното противоречие. Едната страна на това противоречие е: природата може да съществува и без обществото, слънцето — без растението и т. н.

Разграничаването на противоречията — вътрешни и външни — е извънредно важно, тъй като тяхната роля в развитието не е еднаква. Разбира се, това разграничаване не е абсолютно, а относително: онова, което в една връзка е външно противоречие, в друга връзка може да бъде вътрешно противоречие. Например противоречието между два вида растения се явява като външно противоречие спрямо всяко едно от тях. Същевременно то е едно от вътрешните противоречия на света на растенията като цяло. Противоречието между двете социални системи — капиталистическата и социалистическата — е външно противоречие за всяка една от тези системи. Същевременно то е вътрешно противоречие на световния исторически процес. Външното противоречие често е израз и форма на съществуване на вътрешните противоречия. Така например Маркс нарича противоречието между стока и пари „външна противоположност“, „в която стоките изразяват своята иманентна (т. е. вътрешно присъща на тях — *Ред.*) противоположност между потребителна стойност и стойност“¹.

Между вътрешните и външните противоречия има връзка и при разглеждането на причините за развитието

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 135.

на предметите трябва да се държи сметка както за вътрешните, така и за външните противоречия. Вътрешните противоречия не съществуват и не действуват откъснато от външните противоречия, а влиянието на външните противоречия върху развитието на предмета не може да бъде разбрано, без да се вземат под внимание вътрешните му противоречия.

Без да игнорира ни най-малко значението на външните противоречия, материалистическата диалектика учи, че вътрешните противоречия играят главна, ръководна роля в развитието, а външните противоречия — не главна, второстепенна роля.* Вътрешните и външните противоречия в процеса на развитието са в единство, те са свързани, но би било груба грешка да подменяме първите, главните с вторите.

Ето защо диалектиката се бори против широко разпространената в буржоазната и реформистката философия *теория на равновесието*. Същността на тази теория се състои в отричането на вътрешните противоречия на развитието, в признаването на решаващото значение на външните противоречия и уравнивяването на противоположностите. Теорията на равновесието издига във всеобщ закон на развитието най-простия механически вид движение — сблъскването, взаимодействието между външните сили. Тази теория смята за главно състояние на материята не движението, а равновесието, покой. Между две тела например има състояние на равновесие. Ако силата на едното от тях превишава силата на другото, между тях започва борба, която нарушава равновесието. След това борбата на външните противоположности довежда до ново равновесие. Един от най-ревностните защитници на теорията на равновесието, А. Богданов, формулира същността на тази теория по следния начин: „От равновесие през нарушаващата го борба на две сили към ново равновесие.“¹ Както виждаме, теорията на равновесието напълно се абстрахира от вътрешните противоречия на предметите.

Разбира се, би било несъстоятелно да се отрича моментът на равновесие. Така или иначе равновесие имаме във всяко движение, включително и в обществото. Но равновесието е само момент на движението, то е относи-

¹ А. Богданов, *Философия живого опыта*, М. 1920, стр. 197.

телно, временно. А движението е абсолютно. „... Отделното движение — изтъква Енгелс — се стреми към равновесие, а съвкупността на движението отново унищожава отделното равновесие.“¹

Прилагайки теорията на равновесието към обществения живот, нейните привърженици смятат, че главният източник на общественото развитие са не вътрешните противоречия на обществото, а противоречието между обществото и природата. Такова схващане е теоретически абсолютно несъстоятелно, а политически довежда до реакционни изводи. Няма съмнение, че без процеса на разрешаване на противоречията между обществото и природата общественото развитие е невъзможно. Но цялата работа е там, че влиянието и ролята на външните противоречия се пречупват и опосредствуват от вътрешните противоречия на обществото. Колкото по-прогресивен е общественият строй, толкова по-успешно се разрешават противоречията между обществото и природата. Например съвременният капитализъм влияе сковаващо върху развитието на производителните сили на обществото, а следователно и върху покоряването на природата в интерес на човечеството. Теорията на равновесието е безсилна да обясни това, защото въпросът тук не е в „нарушаването“ на равновесието между природата и обществото, а изцяло във вътрешните противоречия на буржоазното общество. Само разрешаването на *вътрешните* противоречия на капитализма разкрива нови, невидяни възможности за развитието на производителните сили на обществото, доказателство за което е опитът на социалистическото общество. С други думи, разрешаването на външните противоречия зависи от разрешаването на главните, вътрешните противоречия на обществото.

Теорията на равновесието се използва и за защита на идеята за примиряване на враждуващите класи. Във века на изострена борба на класите в капиталистическото общество трудно е да се отричат вътрешните противоречия на това общество. Използувайки теорията на равновесието, буржоазните и реформистките философи твърдят, че различните класи се намирали не в състояние на борба, а в състояние на равновесие, че всяка класа имала своя

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 271.

функция и че посегателството върху това равновесие е опасно за живота на обществото.

Тъй като теорията на равновесието отрича решаващата роля на класовите противоречия в развитието на антагонистичното общество, тя служи на интересите на реакционните сили. Тя отклонява трудещите се в капиталистическите страни от революционната класова борба, пречи им да се борят за нов, прогресивен, социалистически строй.

Положението на материалистическата диалектика за главната, ръководната роля на вътрешните противоречия не трябва да се схваща догматически. Има условия, когато външните противоречия излизат на преден план и тяхното разрешаване придобива първостепенно значение. Например в националноосвободителната война на една страна против външен враг могат да се обединят и, както показва историческият опит, често се обединяват най-разнородни социални сили. Противоречията между противоположните класи в самата страна, която води националноосвободителна война, не изчезват, но за известно време те остават на заден план, не играят главна роля. През този период главно значение за по-нататъшното развитие на страната има разрешаването на външните противоречия. Следователно би било неправилно въз основа на общото положение за вътрешните противоречия като решаващи да се игнорира възможността за превръщане — при едни или други конкретни условия — на външните противоречия в главни.

Ако вземем целия съвременен исторически процес като цяло, противоречието между социалистическата система и капиталистическата система е вътрешно антагонистично противоречие на световното обществено-историческо развитие. Единната световна капиталистическа система се разпада, раздвои се на противоположности. Възникна антиподът на капитализма — социализмът, който стана днес световна система, заменила отживяващото общество. Но отношенията между държавите и противоречията между социалистическите и капиталистическите страни са външни антагонистични противоречия и те имат извънредно голямо значение за целия развой на световната история. Мирното съревнование на двете противоположни системи е също своеобразна форма на разрешаване на противоречията.

Историческият опит показва, че повото, прогресивното в края на краищата винаги побеждава старото. Буржоазията се плаши от това. Тя вижда, че при мирното съревнование всички предимства са на страната на социализма. За да продължат своя век, века на капитализма, най-агресивните империалистически сили възлагат надежди на силата, на войната.

Разрешаването на външното противоречие между двете световни системи зависи преди всичко от вътрешното развитие на социалистическите страни и на капиталистическите страни. Колкото по-успешно бъде изграждането на социализма във всяка социалистическа страна, толкова по-бързо социализмът ще спечели съревнованието с капиталистическия свят. Капиталистическите страни ще преминават към социализма не вследствие на „износа“ на революция, а вследствие на закономерното разрешаване на вътрешните социални противоречия между трудещите се класи и буржоазията от тези страни в полза на трудещите се маси.

Марксистката диалектика изисква да не се ограничаваме с общото положение за противоречията като движеща сила на развитието, а да го прилагаме конкретно, творчески, да виждаме особеностите на действието на общия закон във всяко явление, при различните исторически условия. Въпросът за специфичността на противоречията в различните процеси е съществена страна на закона за единството и борбата на противоположностите и изисква да бъде разгледан специално.

3. Особенности на различните противоречия

Законът за единството и борбата на противоположностите, както и всеки закон, се проявява в най-разнообразни процеси, чието развитие протича специфично, съобразно с техния характер и условията на тяхното съществуване. В чудесното задълбочено и интересно произведение на Мао Цзе-дун „Относно противоречието“, което е забележителен принос в теорията на марксистката диалектика, правилно се подчертава мисълта, че във всеки отделен случай трябва да се разкрие специфичността на противоречието. Общото неизбежно се модифицира, видоизменя се в различните сфери на обективния свят. Едно

нещо е развитие и борба на противоположните тенденции в природата, където действуват слепите, стихийни сили, а друго нещо е развитие и борба на противоположностите в обществото, където действуват хора, класи и партии, които притежават съзнание и преследват свои цели. От своя страна във всяка от тези области на обективния свят се извършват разнообразни процеси, в които действието на законите на диалектиката се проявява по различен начин. Различен е например характерът на противоречията и по различен начин протича „борбата“ на противоположностите във физическите и химическите процеси. Недопустимо е да се свеждат под един знаменател и обществените противоречия, тъй като различните социални формации съществено се различават една от друга. Своеобразно протича процесът на борбата на противоположностите в мисленето, в развитието на науката и изкуството.

Всичко това показва колко важно е да се вижда не само общото, но и особеното в противоречията. Специфичният характер на различните противоречия е обусловен от качествено специфичния характер на формите на движение на материята. На всяка форма на движение — механическа, физическа и т. н. — са присъщи нейни специфични противоречия. В набросъка „Към въпроса за диалектиката“ Ленин отбелязва някои специфични противоречия, изследвани от различните науки:

- „ В математиката + и —. Диференциал и интеграл.
- „ механиката действие и противодействие.
- „ физиката положително и отрицателно електричество.
- „ химията съединение и дисоциация на атомите.
- „ обществената наука класовата борба.“

Към тези специфични противоречия могат да се прибавят редица други, например: асимилация и дисимилация, наследственост и изменяемост в биологията, възбуждане и затормозване във физиологията, анализ и синтез, индукция и дедукция, сетивно и рационално в теорията на познанието и в логиката и т. н.

На неорганическата природа са по-присъщи такива форми на противоречията като единство на положителното и отрицателното, на действието и противодействието, на притеглянето и отблъскването. Тук са почти непримени такива характеристики на противоречията като старо и ново, отмиращо и зараждащо се, а още по-малко

такива като революционно и консервативно, реакционно и прогресивно.

На по-високите форми на движение на материята (органическата природа, обществения живот) са свойствени противоречия във формата на борба между старото и новото, отмиращото и зараждащото се, консервативното и революционното и т. н. Разбира се, и във висшите форми на движение има низши противоречия. Органическият живот е невъзможен без физико-химическите процеси с техните специфични противоречия. Но не тези противоречия са главните, определящите развитието на органическия живот, тук те са второстепенни противоречия, подчинени на главните, характерните за живота (обмяна на веществата, асимилация и дисимилация, наследственост и изменяемост и т. н.). Абсолютно невъможно е да бъде разбран общественият живот, ако към него се подхожда с такива специфични за неорганическата природа противоречия като например притеглянето и отблъскването.

Характерът, същността на противоречията обуславя специфичните методи и начини за тяхното разрешаване, специфичните закони на развитието на предметите. Да вземем например притеглянето и отблъскването, без чието взаимодействие физическите явления са невъможни. Тъй като това са противоположни процеси, между тях се води „борба“. Терминът „борба“ тук има по-друг смисъл, отколкото в обществените процеси, и въпреки това същността на взаимодействието между притеглянето и отблъскването е в сблъскването на противоположните, взаимно изключващи се тенденции, което обективно има за цел да бъде преодоляно, разрешено противоречието между тях. В твърдото тяло надделяват силите на притеглянето и връзката между молекулите е трайна. Но топлината засилва трептящите движения на молекулите на твърдото тяло, връзката между тях отслабва и от твърдо състояние тялото преминава в течно. Още по-голямото нагриване ускорява движението на молекулите, силата на отблъскването нараства и от течно състояние тялото преминава в газообразно. „Борбата“ на противоположностите завършва в този случай с това, че се изменя съотношението между тях в полза на отблъскването.

Взаимодействието между тези противоположности лежи и в основата на ядрените превръщания. За да се освободи огромната енергия, скрита в ядрата на атомите,

върху тях трябва да се въздействува с ядрени „снаряди“ например алфа-частици. Ако при бомбардирането на атома алфа-частицата има достатъчно енергия, за да преодолее така наречената „потенциална бариера“, в дадения случай силата на отблъскването, тя прониква в ядрото на атома и предизвиква разлагане на ядрото. За да може алфа-частицата да се откъсне от ядрото, тя трябва отвътре да преодолее същата бариера, но вече сила на притеглянето, действаща на малки разстояния близо до ядрото.

Съвсем друг характер има взаимодействието между противоположностите в органическия свят. Растенията и животните се приспособяват към изменящите се условия на техния живот, у тях се появяват нови свойства, които влизат в противоречие със старата наследственост, започва „борба“ между изменяемостта и наследствеността, която завършва с изменение на старата наследственост, с възникване на нов органически вид.

Специфична и още по-сложна е борбата на противоположностите в развитието на обществото. Тук противоречията се пораждат от развитието на материалната основа на обществото — производството. Израз на противоречията на начина на производство в класовото общество е борбата между класите. Борбата на противоположностите в това общество се проявява във формата на икономическа, политическа и идеологическа борба. Идеологическата борба се изразява във формата на борба между философските, икономическите, политическите, правните, религиозните, етическите теории и възгледи и т. н. В никоя област на природата противоречията не се проявяват в такава многообразна форма.

Но въпросът не е само там, че обществените противоречия се различават от противоречията в природата. На всяка обществена формация наред с общите закони и противоречия са присъщи и свои собствени противоречия, а следователно и свои специфични закони на развитие. В общественото развитие, особено във връзка със световноисторическите промени, които стават в съвременната епоха, важно е да се прави разлика между два вида противоречия — *антагонистични* и *неантагонистични*.

Въпросът за антагонистичните и неантагонистичните противоречия е специфичен обществен въпрос, макар че нещо подобно на тези противоречия може да се наблюда-

ва и в органическата природа. Например има антагонизъм между някои видове микроорганизми: едни микроби потискат или убиват други микроби (антибиотици). Този антагонизъм се използва в медицината за лекуване на болести. Има антагонизъм между различните видове животни, както и между растенията, който се изразява в унищожаването или потискането на едни животни и растения от други в борбата за съществуване. Като признаваме, че има известно сходство между подобните противоречия в природата и обществото, би било обаче погрешно да ги отъждествяваме, да не виждаме съществената разлика между тях.

Антагонистичният или неантагонистичният характер на социалните противоречия се определя от структурата на обществото.

Антагонистичните противоречия са такива непримирими противоречия между враждебните обществени сили, интереси, цели и тенденции, които водят към конфликти и сблъсквания. Пример за антагонистични противоречия е отношението между помещиците и селяните, между буржоазията и пролетариата, между буржоазията и трудещите се селяни, между колониите и империалистическите страни. Антагонистични са и противоречията между империалистическите държави в тяхната борба за подялба на света, за сфери на влияние и пазари. Както става ясно, антагонистичните противоречия са многообразни, поради което и степента на остротата им е различна. Най-силен е антагонизмът между експлоататорите и експлоатираните, особено между буржоазията и пролетариата. Историята дава много примери, които показват, че враждуващите помежду си експлоататорски класи или империалистически държави се обединяват за борба против потиснатите трудещи се класи. В такива случаи дори острите противоречия между тях отстъпват на заден план и с особена сила излиза наяве основното противоречие — между експлоататорите и експлоатираните. Има обаче случаи, когато експлоатиращи, но не управляващи класи и трудещите се класи се обединяват за борба против своя общ и главен на определен исторически етап, потискащ всички тях, враг. Например в буржоазната революция от 1789 г. буржоазията и трудещите се класи се бореха като единно трето съсловие против феодалите — светски и духовни. В съвременните националноосвободителни движения на ко-

лонналите народи против империализма националната буржоазия действа несто с целия народ. Винаги трябва да се взема под внимание конкретната историческа обстановка и да се преценява кои са главните противоречия на всеки етап от общественото развитие.

Обща закономерност на развитието на антагонистичните противоречия е тяхното нарастване и изостряне, което довежда до остър конфликт между противоположните страни и тенденции. Като правило в процеса на развитието антагонистичните противоречия имат тенденцията не да се заглаждат, да се смекчават, а, напротив, да се задълбочават, вземайки все по-остри форми. Оттук и специфичните форми на разрешаване на антагонистичните противоречия. Тъй като има класи, които с всички средства защитават старото, отживялото и се съпротивяват срещу установяването на нови обществени порядки, антагонистичните противоречия се преодоляват чрез социални революции, чрез остра класова борба.

Като държим сметка за основната тенденция на развитието и разрешаването на антагонистичните противоречия, не бива да игнорираме историческите условия, при които протича този процес. Опитът от изграждането на социализма в Китай показва, че при известни вътрешни и външни условия диктатурата на пролетариата напълно може да осъществи постепенното преустройство на капиталистическата промишленост и търговия в социалистическа по мирен начин, без гражданска война, с икономически и политически мерки, чрез превъзпитаване на главната част на буржоазията и смазване само на онези групи от нея, които оказват противодействие на социалистическото строителство.

Неантагонистичните противоречия за разлика от антагонистичните изразяват противоречията не на враждебни противоположности, а на такива сили и тенденции, които наред с противоречията съдържат и общи, коренни интереси. Такива са например противоречията между работническата класа и селяните, между прогресивните и назадничавите елементи в социалистическото общество и т. н. По-особеният характер на тези противоречия обуславя и по-особените в сравнение с антагонистичните противоречия начини и методи на тяхното разрешаване. Тук липсва неизбежната тенденция за изостряне и задълбочаване на противоречията и прерастването им във враждеб-

на противоположност. Основна тенденция на развитието на неантагонистичните противоречия е постепенното им смекчаване и преодоляване. Така се разрешават в периода на изграждането на социализма противоречията между селяните и работническата класа. Така се преодоляват противоречията между прогресивните и назадничащите елементи и другите противоречия, които възникват в социалистическото общество.

Общата закономерност на разрешаване на неантагонистичните противоречия, разбира се, не означава, че поради конкретни причини, например в случай на неправилна политика или грешки при нейното провеждане, тези противоречия не могат временно да се изострят. Както е известно, Ленин предупреждаваше партията, че неправилната политика спрямо селяните можеше да доведе дори до разрыв между работническата класа и селяните. Поради това КПСС обръщаше и обръща особено внимание на политиката на укрепване на съюза между работническата класа и селяните и даваше решителен отпор на троцкистите. В неантагонистичните противоречия не се крият обективни причини за тяхното задълбочаване и изостряне; това дава възможност чрез правилна политика постепенно да се смекчават и същевременно да се преодоляват подобни противоречия. Това значи, че при условията на социализма огромно значение придобива дейността на ръководната сила в социалистическото общество — комунистическата партия, за разкриването и преодоляването на противоречията в развитието. Опирайки се на материалистическата диалектика, комунистическата партия навреме разкрива възникващите в процеса на развитието на социалистическото общество противоречия, организира и насочва усилията на народа към тяхното разрешаване и към осигуряване на постъпателното движение на обществото към комунизма.

Но колкото и да се различават неантагонистичните противоречия от антагонистичните, те също се разрешават в борба и чрез борба на новото против старото, чрез борба на напредничавото, прогресивното, против отживялото, консервативното, закостенялото, бюрократичното, назадничавото. Би било груба грешка особеностите при разрешаването на неантагонистичните противоречия да се схващат като тяхно примирение.

Погрешното разбиране на същността на неантагонистичните противоречия се прояви в антимарксистката „теория на безконфликтността“ в областта на литературата и изкуството. Тази теория представяше работата така, като че ли в социалистическото общество развитието протича гладко, плавно, без борба и конфликти между старото и новото. Привържениците на тази теория изпускаха изпредвид, че ако новото, напредничавото в социалистическото общество не се бори против отживялото, нямаше да има движение напред, а щеше да има застой или връщане назад.

Всички противоречия се разрешават само чрез борба. В зависимост от характера на противоречията изменят се само формите на борба. Една от новите форми на борба, възникнали върху почвата на специфичните противоречия на изграждането на социалистическото общество, е критиката и самокритиката. „Работата за истинското строителство — изтъква Ленин, — това е използването на критиката и съдържанието на критиката“¹, т. е. положителният, деловият, практическият характер на критиката, нейната насоченост към преодоляване на противоречията, към отстраняване на недостатъците и грешките. Комунистическата партия придава извънредно важно значение на критиката и самокритиката като инструмент в борбата на новото против старото, като средство за разкриване и разрешаване на противоречията, възникващи в процеса на развитието на социалистическото общество. Критиката и самокритиката е една от формите на съзнателното активно участие на народните маси в изграждането на комунизма, в управлението на своята социалистическа държава.

Различието между антагонистичните и неантагонистичните противоречия показва колко важно е да се изучават, да се изследват особеностите на едни или други обществени противоречия. Само след като се вземе под внимание неантагонистичният характер на противоречията при социализма, могат да бъдат разбрани закономерностите на развитието на обществото след унищожаването на капитализма.

Някои буржоазни философи виждат в признаването на специфичността на противоречията в социалистическото общество... измяна към диалектиката. Така например

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 31, стр. 437.

съвременните френски философи Мерло-Понти, Жан Иполит и други заявяват, че антагонизмът на противодействащите обществени сили и класи е неотстраним, вечен и че в това се състояла същността на диалектиката. Те въздигат противоречията през определен исторически период, противоречията в антагонистичното общество в абсолютен, игнорирайки факта, че характерът на действие на общия закон на развитието чрез борба на противоположности при повите исторически условия се изменя. Някои неохегелианци наричаха такава „диалектика“ „трагична“, тъй като от нея следва неизбежността и вечността на класовите колизии, войни и т. н. Същност „трагичната диалектика“ е похват, с който се опитват да докажат непреходния характер на капитализма и на неговите антагонистични противоречия. Но победата на комунизма означава пълното унищожаване на подобни противоречия.

Различието между противоречията се състои не само в това, че различните противоречия имат различно естество, а оттук и различни начини и методи за разрешаване. Важно е в сложната мрежа на противоречията да се прави разлика също между основни и неосновни, производни противоречия, между главни и неглавни противоречия и т. н. Всеки прост предмет, още повече сложните явления и процеси крият в себе си не едно, а много противоречия, намират се в много различни противоречиви връзки и отношения с другите явления и процеси. Поради това много важно е — това важи особено за обществения живот, за стратегията и тактиката на борба на обществените класи и партии — да не се смесват основните и производните, главните и неглавните противоречия, а да се вижда разликата между тях, да се отделят именно онези противоречия, които в даден исторически момент играят решаваща роля, и съобразно с това да се изгражда практическата дейност.

Главното противоречие е онова противоречие, което изразява противоречивия характер на самата *същност* на предмета и характеризира неговото развитие от началото на неговото съществуване до загиването му. Например главно противоречие на капиталистическия начин на производство е противоречието между обществения характер на производството и частнокапиталистическия характер на присвояването. Това противоречие си остава главно при всички етапи от развитието на капитализма. То опре-

деля всички останали негови противоречия, които са производни от главното противоречие. Така например противоречието между увеличаването на производството в буржоазното общество и намаляващата се популателна способност на широките маси от населението е противоречие, производно от главното противоречие. То е проява и израз на главното противоречие на капитализма.

Главното противоречие на съвременното световно обществено развитие е противоречието между двете социално-икономически системи — социализма и капитализма.

Отделянето на главните и неглавните противоречия е важно за правилната характеристика на отделните етапи, на отделните периоди от общия процес на развитието. В зависимост от изменящите се обективни потребности на развитието, от изменящата се обстановка на преден план изпъква като главно ту едно, ту друго противоречие. Оно ва, което при едни условия изпъква като главно, при други условия престава да бъде главно, превръща се във второстепенно противоречие и обратно. Например през първия период от съществуването на съветската власт в нашата страна главно беше противоречието между най-прогресивната в света политическа власт и изостаналата икономическа основа, и преди всичко слабото развитие на тежката индустрия. Когато това противоречие беше разрешено, главно противоречие през следващия период стана противоречието между напредналата социалистическа индустрия и изостаналото, раздробено на много милиони дребни стопанства земеделие.

Вземането под внимание на главните и неглавните противоречия дава възможност на комунистическата партия да определя задачите, да издига навременни лозунги за борба, мобилизиращи масите за разрешаване на най-близките задачи на комунистическото строителство. Именно затова Ленин наричаше диалектиката душа на марксизма.

Съотношението между главните и неглавните противоречия може да се види от примера на съвременното мощно движение за мир. Това движение обединява много разнородни в социално, политическо и идеологическо отношение елементи. Но противоречията, които съществуват между тези разнородни елементи, в общия поток на движението за мир са неглавни, тъй като при сегашните международни условия решаващо значение придобива

недопускането на нова световна война и едно от главните противоречия на съвременността е борбата между най-реакционните кръгове на империализма, които се стремят да разпалят нова война, и огромното мнозинство от човечеството, кръвно заинтересовано тя да бъде предотвратена.

4. Съдържание и форма, възникване и разрешаване на противоречията между тях

Един от най-съществените и всеобщи изрази на развитието чрез борба на противоположностите е възникването, развитието и преодоляването на противоречията между съдържанието и формата на предметите. Изброявайки елементите на диалектиката, Ленин пише във „Философски тетрадки“: „борба на съдържанието с формата и обратно. Отхвърляне на формата, преработване на съдържанието.“¹

Категориите *съдържание* и *форма* имат важно значение за разбирането на процесите на развитието. Всеки предмет има свое съдържание и своя форма, които могат да бъдат разбрани само в тясна връзка помежду им. *Съдържанието* е основата, главната страна на предмета, определяща неговата качествена особеност и проявяваща се във всичките му елементи. Например на всеки жив организъм са присъщи известен тип обмяна на веществата със заобикалящата го среда, определени функции, които той изпълнява в процеса на тази обмяна. Това е съдържанието на живото същество, което се проявява в неговата структура, във формата на неговите органи. Съдържание на художественото произведение са идеите в него, отразяващи някаква страна на действителността, живота на хората. Това съдържание пронизва цялото произведение: неговия сюжет, фабула, образи, език и т. н. Съдържание на начина на производство са неговите производителни сили, определящи производствените отношения като своя обществена форма.

Съдържанието не съществува извън формата. *Формата* е начинът на съществуване на съдържанието, вътрешната организация, структурата на съдържанието, която прави възможно неговото съществуване. Орга-

¹ В. И. Ленин, Философски тетрадки, стр. 193.

низмът не може да съществува извън определена морфологична структура. И най-добрата идея сама по себе си още не е произведение на изкуството, ако не е изразена в художествена форма, в художествени образи и ако производението не доставя естетическа наслада. Производителните сили не могат да съществуват без определени производствени отношения, които са форма на тяхното развитие.

Не трябва да се смесва *вътрешната* форма на предмета с *външната* му форма. За една поема или роман полиграфическото оформление (формат на книгата, кожена или картонена корица, дребен или едър шрифт и т. п.) е *външна* форма, която няма значение за съдържанието на художественото произведение. А художествените образи, езикът, сюжетът, композицията и т. п. са онази *вътрешна* форма, която дава израз на идейното съдържание и без която няма съдържание. Поради това формата на предмета е форма на неговото битие.

Както и всички категории на диалектиката, съдържанието и формата не са нещо застипало, закостеняло. Те могат да преминават едно в друго. Между тях няма абсолютна граница и онова, което в едни връзки и отношения е съдържание, в други връзки и отношения става форма. Например производствените отношения спрямо производителните сили са форма, а спрямо поражданата от тях политическа надстройка, правото, идеологическите форми се явяват като тяхно съдържание. Художествените образи, езикът, поетическата рима са форма на произведението на изкуството, но те могат да бъдат предмет, съдържание на научно изследване.

Между формата и съдържанието съществуват сложни диалектически взаимоотношения. Както видяхме, връзката между тях се състои преди всичко в това, че те се намират в единство: едното е невъзможно без другото, във всеки предмет, във всеки процес винаги има съдържание и форма. Но в това единство съдържанието е главната и определящата страна. Съдържанието определя формата, поражда своята форма, формата зависи от съдържанието. Формата не е произволна, тя е форма на определено съдържание. И макар че самото съдържание престава да бъде даденото съдържание, ако не се облече в определена форма, то е основата на взаимодействието между тях. Важната роля, която изпълнява формата, се определя от

изискванията на съдържанието на предметите. Например една трагична по съдържанието си идея не може да бъде изразена във формата на комедия или, обратно, комичната идея — във формата на трагедия. Икономическият строй на капитализма обуславя съответната надстройка, коренно различаваща се от надстройката на социалистическото общество, която е форма на съвсем друго съдържание — на икономическия строй на социализма.

Макар и да е зависима от своето съдържание, формата не е пасивна. Тя активно въздействува върху съдържанието и нейната роля в развитието е огромна. Формата може да играе двойка роля: тя може да спомага за развитието на предмета и, обратно, да спъва това развитие. Последното може да се стори странно. Щом формата се намира в единство със своето съдържание и е обусловена от него като начин на неговото съществуване, как може тя да пречи на съдържанието, да възпрепятствува неговото развитие? Това възражение обаче е неоснователно, тъй като то има предвид само едната страна на взаимната връзка между съдържание и форма — тяхното единство. А в действителност то не е мъртво, а диалектическо единство, т. е. единство на противоположности. Колкото и тясно да са свързани съдържанието и формата на предметите, те са различни по своята същност, представляват различни страни на предметите. От съществуващото помежду им различие произтичат нееднаквите свойства и тенденции на тези две страни в процеса на развитието на предметите. Изменението, развитието на предметите започва винаги с изменение на тяхното съдържание като главна страна, като основа на предметите. Съдържанието е по-подвижният и изменяем в сравнение с формата елемент. Формата е по-устойчива, по-неподвижна. Тъй като е зависима от съдържанието, формата се изменя въз основа на изменението на съдържанието, но по-голямата ѝ устойчивост довежда до противоречие. Докато съдържанието непрекъснато се изменя, формата известно време не претърпява коренни изменения. Устойчивостта на формата не трябва да се схваща в смисъл, че тя е абсолютно неподвижна. Дори тогава, когато тя общо взето остава известно време една и съща, отделни нейни свойства и елементи могат да се изменят. Поради това тя е само относително устойчива в сравнение с непрекъснато изменящото се съдържание. Вземането под внимание на това

различие и на различните тенденции на съдържанието и формата в процеса на развитието дава възможност да се разбере диалектичното взаимоотношение между съдържанието и формата и двояката роля на формата.

Взаимодействието между съдържанието и формата на предметите и явленията преминава различни етапи. Би било заблуждение да се смята, че относителната устойчивост на формата винаги и при всички условия е консервативен фактор. В началото на процеса формата съответствува на своето съдържание и спомага за неговото развитие. През периодите на съответствие на формата на съдържанието нейната определеност и устойчивост е движещата сила на развитието. Ако формата се изменяше мигновено, тя не би могла да изпълнява тази роля. Например новите производствени отношения като форма, съответстваща на своето съдържание — производителните сили, остават в течение на дълъг период устойчиви и съдействуват за развитието на производителните сили на обществото. Но с изменението на съдържанието възниква и расте противоречието между него и формата. Докато тези изменения са незначителни, формата продължава да съдействува за развитието на предмета. Засилването на противоречието довежда до това, че формата престава да съответствува на съдържанието и от фактор на развитието тя се превръща във фактор, който спъва по-нататъшното развитие. На този етап на развитие устойчивостта на формата става консервативен елемент. Както пише Маркс, на известен етап от форма на развитие на производителните сили производствените отношения се превръщат в техни окови. Същото може да се установи и от други примери. Известно е, че комунистическата партия от време на време внася изменения в своя устав, в който са залегнали организационните форми на нейната дейност. Новото съдържание, новите задачи, които се поставят пред партията, влизат в противоречие с някои остарели организационни форми, които при други условия са играли положителна роля.

Противоречието между новото съдържание и старата форма поражда борба между тях, която е една от най-важните прояви на действието на закона за борбата на противоположностите в природата, обществото и мисленето. Тази борба не се прекратява, докато старата форма не бъде заменена с нова форма, съответстваща на изме-

пилото се съдържание. Често тази борба е много упорита и продължителна. Тъй като формата не се отхвърля автоматически, когато възниква ново съдържание, а запазва относителна самостоятелност, така че старата форма може още дълго време да съществува, въпреки изменилото се съдържание, тя има голяма инертна сила и се съпротивлява на изменението. В обществения живот зад отживелите форми стоят класите, партиите и групите, които са заинтересовани в тяхното запазване и ги защитават. Но колкото и да се съпротивлява старата, отживялата форма, тя необходимо, неизбежно с развитието на съдържанието отстъпва място на новата форма. Поради това борбата между старата форма и новото съдържание е източник на развитието. Тя съдействува за заменянето на старото с ново, за вечното движение и обновеност. Значението на диалектиката за развитието на формата и съдържанието е изразил много добре великият руски революционер-демократ Н. Г. Чернишевски.

„Вечна смяна на формите, вечно отхвърляне на формата, породена от известно съдържание или стремеж, вследствие на засилването на същия стремеж, на по-високото развитие на същото съдържание — който е разбрал този велик, вечен, повсеместен закон, който се е научил да го прилага към всяко явление, — о, колко спокойно призовава той шансовете, от които другите се смущават . . . той не съжالياва за нищо, което отживява своето време и казва: „нека става каквото става, а в края на краищата все пак на нашата улица ще настъпни празник!““¹

Чернишевски правилно прави революционни изводи от диалектиката на развитието на съдържанието и формата на явленията. В своето неудържимо движение напред общественият живот помита всички отживели и станали пречка форми, заменяйки ги с нови, по-прогресивни.

Съответствието между форма и съдържание не трябва да се разбира в смисъл, че съдържанието може да се изразява непременно в една определена форма. На едно и също съдържание могат да съответствуват редица форми. Известно е, че диктатурата на буржоазията съществува и във формата на парламентарна република, и във формата на конституционна монархия, и във формата на фашистка терористическа диктатура. Едно и също съ-

¹ Н. Г. Чернишевски, Избрани произведения, т. I, стр. 71.

държание, пречупвайки се през конкретните исторически условия на развитието на различните страни, се облича в различни форми. Същото може да се види и от примера с диктатурата на пролетариата, която сега съществува и се развива както във формата на съвети, така и във формата на народна демокрация.

Неразбирането на диалектиката на съдържанието и формата води, от една страна, до опасността от абсолютизиране на старата форма, поражда страх от разделяне с привичните форми, макар че те вече спъват развитието. В своята практическа дейност комунистическата партия се ръководи от указанието на Ленин, че всеки прелом в развитието „неизбежно води към несъответствие на старата форма с новото съдържание“¹. Тя се бори против всяка закостенялост, страх, нежелание да се изменят остарелите форми в икономическия, политическия и духовния живот на обществото, бори се за такива форми, които максимално ускоряват движението напред. От друга страна, би било грешка да се отнасяме nihilistically към всяка стара форма само на основание на това, че е стара. Новото съдържание не винаги изисква нова форма. То може да използва и старата форма, като я приспособи към своите нужди. Между старите форми има и такива, които и при изменилите се условия още могат да служат на новото съдържание. Комунистическата партия държи сметка за това в своята дейност. Така например, след като разруши стария държавен апарат на помещическо-буржоазна Русия, партията запази редица остарели по форма институти на стария строй — банките, пощите и т. п., и вля в тях ново, социалистическо съдържание.

Неправилното разбиране на взаимоотношенията между съдържание и форма може да доведе до прекомерно преувеличаване, до уродливо изтъкване на една от тези страни на цялото. Така например, същността на едно такова уродливо явление като *формализма* се състои в абсолютизирането на формата и пренебрегването на същността, на съдържанието на предмета.

Бюрократизмът превръща формата в самоцел и я откъсва от съдържанието, от интересите на обществото. Бюрократическите елементи, загнездили се в порите на

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 21, стр. 433.

социалистическото общество, игнорират творческата активност на масите, задушават критиката от долу, изтръгват революционното съдържание на многообразните форми на обществената дейност на хората. Борбата против бюрократизма спомага за развитието на творческата самодейност на строителите на комунистическото общество.

Преувеличаването на ролята на формата в изкуството също води към формализъм, към изопачаване на огромното обществено предназначение на изкуството. Художествената форма не е самоцел. При това тя може да бъде свършена само ако е подчинена на съдържанието, ако изразява важни обществени идеи.

От друга страна, и подценяването на формата наврежда на същността на предмета, на неговото съдържание, защото съдържанието се изразява само чрез формата. Пренебрегването на формата в живота на социалистическото общество води към нарушаване на установените от държавата закони и правила на социалистическото общество, поражда анархистки тенденции, недисциплинираност и т. н. Ясно е, че това е не по-малко вредно явление от формализма.

Игнорирането на художествената форма в изкуството води към намаляване силата на неговото въздействие, на неговата обществена роля. Някои ревизионистически елементи, които се обявиха в отделни народнодемократични страни против социалистическия реализъм, заявяваха, че не формата решава дали едно произведение на изкуството е реалистично или не, а неговото съдържание. Такова противопоставяне съдържанието на формата и пренебрежение към реалистичната форма на отражение на живота няма нищо общо с марксизма. На нормалния човек със здрави художествени вкусове са чужди абстракционизмът и другите измишльотини в съвременното буржоазно изкуство именно поради това, че абстракционистите отричат реалистичната форма на възпроизвеждане на действителността в художествени образи. Извън реалистичната форма не може да има и реалистично по съдържание изкуство.

В своята дейност Комунистическата партия на Съветския съюз придава огромно значение на навременното изменение на формите на организация, на формите и методите на ръководство, на приспособяването им към новите потребности на комунистическото строителство. За

това говорят направените от партията изменения във формите и методите на ръководство в промишлеността и селското стопанство, подобряването на системата на планиране на развитието на народното стопанство в СССР, даването на съюзните републики по-големи възможности да решават самостоятелно въпросите на икономическото и културното строителство. Развитието на формите на обществения живот и на организацията на производството има извънредно важно значение, защото без това е невъзможно успешното развитие на самото съдържание, т. е. разрешаването на задачите за по-нататъшното изграждане на комунистическото общество.

И така в най-различните области на практическата дейност трябва да се държи сметка за диалектиката на съдържанието и формата и да се намира правилното съотношение между съдържание и форма.

ГЛАВА IX

ЗАКОНЪТ ЗА ОТРИЦАНИЕ НА ОТРИЦАНИЕТО

Анализирането на законите за преминаването на количествените изменения в качествени, за единството и борбата на противоположностите показва, че в резултат на тяхното действие се извършва безкраен процес на сменяне на едни явления и предмети с други, преминаване на противоположностите една в друга. Има ли някаква обективна тенденция, някаква насока в тази безкрайна смяна на едно от друго, в непрестанната борба на новото и старото, на зараждащото се и отмиращото? И ако съществуват обективни тенденции на развитието, какви са те?

Около този въпрос също се е водила и се води борба между различните възгледи и теории. Тази борба придобива особено остър характер по въпроса за посоката на общественото развитие. През периода на възходящото развитие на капитализма много представители на буржоазната философия проповядваха идеята за обществения прогрес. Философите вярваха в човека и неговите способности, във възможността да се създаде справедлив и разумен свят. Наистина те смятаха за разумен буржоазния свят, който тогава смеляше феодалния деспотизъм и безправнето на човека. Все пак това бяха прогресивни убеждения, значението на които не бива да се подценява. Но още през този период възникваха песимистични теории, които доказваха, че прогресът е ограничен, че деградацията на човека е неизбежна. В по-късното развитие на буржоазната философия, особено през периода на империализма, мотивите на песимизъм и отчаяние ста-

ват все по-силни. Идеолозите на буржоазията смятат неизбежната гибел на отживяващия капитализъм за крах на културата и на човешкото общество, за „свършек на света“. Философите от типа на Ницше и Шпенглер развиват теории, които предвещават „залеза на Европа“. Разпространяват се идеите за „вечния кръговрат“ и за „ракообразния“ процес на историята, т. е. за движение назад. Тези песимистични възгледи се пренасят и върху природата. Широко се пропагандира теорията за „топлинната смърт“ на вселената. В книгата си „Движение на световесте“ известният английски астрофизик Джинс изрази тази психология на упадъчничеството по следния начин: вселената „живее свой живот и върви по пътя от раждането към смъртта също така, както и всички ние, тъй като науката не познава друго изменение освен преминаването към старост и никакъв друг прогрес освен движението към гроба“.

Марксистката диалектика, която обобщава реалното движение в природата, обществото и човешкото мислене, целия развой на прогресивното научно познание, опровергава тези антинаучни представи за главната насока на развитието. Диалектическият материализъм учи, че през цялото сложно и често заплетено движение, което изглежда безредно и хаотично, си проправя път основната линия на постъпателното развитие от простото към сложното, от низшето към висшето. Тази страна на развитието намира израз в закона за отрицание на отрицанието. Мястото и значението на този закон в системата от закони и категории на материалистическата диалектика се определя именно от това, че той дава най-обобщено разбиране за характера на развитието, разкривайки вътрешната връзка, последователността и приемствеността на основните етапи на развитието, връзка, която обуславя постъпателния развой на движението, сложната „спираловидна“ форма на развитието. В какво се състои законът за отрицание на отрицанието?

1. Същност и роля на диалектическото отрицание в процеса на развитието

При анализирането на процеса на преминаване на количествените изменения в качествени и на борбата на

противоположностите видяхме, че развитието съдържа като задължителен и закономерен момент *отрицанието*. Качественото изменение означава отрицание на старото качество. Без отрицанието би било невъзможно преминаването на едно нещо в друго. Борбата на противоположностите завършва с победата на една противоположност над друга, което означава също отрицание на едно и утвърждаване на друго. Отрицанието следователно не е някакъв страничен момент, натрапван на процеса на развитието отвън. То се обуславя закономерно от самата същност на развитието. Отрицанието е резултат от развитието чрез раздвояване на единното и възникване на взаимно изключващи се части, тенденции, сили в явленията и предметите. Енгелс посочва, че истинското диалектическо отрицание е „разделяне на противоположностите, тяхната борба и разрешение“¹.

Всъщност, както показахме в предишната глава, вътрешната противоречивост на нещото означава, че в него съществува такава страна, такава тенденция, която е противоположна на самото него, т. е. неговото отрицание. Например пролетариатът и неговата борба е отрицание на буржоазията и на защитаващия от нея буржоазен строй, и то такова отрицание, което идва в капиталистическото общество не отвън, а е свойствено на неговата същност. Отрицанието е иманентен, т. е. вътрешно необходим, момент на развитието. Борбата на противоположностите протича като борба на момента на отрицанието против страната, която утвърждава, защитава съществуващото. В приведения пример пролетариатът се бори против буржоазията като посетелка на капиталистическия начин на производство. Борбата на противоположностите завършва с гибелта на едното и победата на другото, т. е. с отрицание на онова, което е съществувало преди, но е отживяло времето си. Ето защо отрицанието е необходим, закономерен стадий в развитието. Хегел беше напълно прав, когато наричаше „вътрешната отрицателност“ движеща сила на развитието. Характеризирайки материалистическата диалектика, Маркс също подчертава значението на момента на отрицанието в развитието. В „Капиталът“ той пише за материалистическата диалектика, че в „положителното разбиране на съществуващото тя съще-

¹ Ф. Енгелс, Анти-Дюринг, стр. 385—386.

временно включва и разбирането на неговото отрицание, на неговата необходима гибел, разглежда всяка осъществена форма в процеса на движение, следователно и откъм нейната преходна страна, не се прекланя пред нищо и по самата си същност е критична и революционна.“¹

Отрицанието играе важна роля във всички процеси в природата, обществото и мисленето. При това в различните процеси то се проявява различно. Радиоактивното превръщане на урана в радий е вид „отрицание“ на един химически елемент, образуване на друг химически елемент от него. Отрицанието на пъпката от цвета, а на цвета от плода са необходими моменти в развитието на растенията. Историята на обществото е немислима без отрицанието на отживелите социални порядки от новите. Белински добре е казал, че без момента на отрицанието обществото би се превърнало в застояло блато. Историята на науката показва, че и познанието се е развивало чрез отрицание на неоправдалите се хипотези, чрез отрицание на теориите и формулите, влезли в противоречие с развиващата се практика.

Но не е достатъчно да се признае моментът на отрицанието в развитието. Нужно е да се разбере правилно същността на отрицанието, неговият диалектически характер. Само при това условие ще стане ясна основната закономерна линия, тенденцията на развитието.

От приведените по-горе примери лесно може да се види, че отрицанието като момент в развитието не бива да се разбира като абсолютно отрицание, т. е. като отрицание, което не съдържа в себе си нищо положително. Ако това беше така, развитието би станало невъзможно. Ако отрицанието на пъпката в цикъла на развитието на растението беше само отрицание, нямаше да има преминаване от пъпката към цвета. Разбира се, можем да откъснем пъпката и да я изгорим; това също ще бъде отрицание, но отрицание, което ще разруши, а няма да създаде условия за нормален растеж на растението. Такова отрицание не е *условие за развитието*. Когато хитлеристите унищожаваша създадената в течение на векове култура, това също беше отрицание, но такова отрицание, което връщаше човечеството назад, в мрака на средновековието. А когато чрез социалната революция пролетариатът

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 50.

унищожава капиталистическия строй, това отрицание утвърждава новия, несравнено по-жизнеспособен обществен строй, който създава безгранични възможности за развитие.

Диалектическият закон за отрицание на отрицанието е закон на *развитието*. Затова, когато в диалектиката се говори за отрицание, има се предвид не всяко отрицание, а само такова, което служи като предпоставка, като условие за развитието. „В диалектиката — пише Енгелс — да отричаш не значи просто да кажеш „не“, или да обявиш нещото за несъществуващо, или да го унищожис все едно по какъв начин.“¹ Образно казано, диалектически разбраното отрицание е такова „не“, което същевременно съдържа в себе си и „да“, т. е. единство на отрицанието и утвърждението.

Разбира се, в природата не може да има абсолютно отрицание, т. е. такова отрицание, в резултат на което би настъпило пълно небитие. Когато например изгаряме едно растение, вместо да му създадем условия да расте, това отрицание прави невъзможно развитието само на дадения предмет, на даденото растение. Но пепелта от изгореното растение може да натопри почвата и да стане условие за развитието на други растения. Затова, когато казва, че не всеки начин на отрицание може да бъде условие за развитие, диалектиката има предвид развитието на даден предмет. Изгарянето на растението е такова отрицание, което не е условие за развитието на това растение. Следователно понятието отрицание е относително и трябва да го разглеждаме във връзка с определени предмети и процеси, без да изпускаме изпредвид цялата сложност на взаимните връзки и взаимодействието на явленията. Онова отрицание, което в една връзка прекъсва, прави невъзможно развитието, в друга връзка може да бъде необходимо условие за развитието.

Диалектическото разбиране на отрицанието няма нищо общо и със скептицизма и nihilизма, които поставят всичко под съмнение и не виждат нищо положително в това, което е било и което е, а рисуват всичко с мрачни краски. Ленин нарича такова отрицание „голо“, „безполезно“, „скептично“. Такова отрицание е субективно мнение, а не отражение на обективния процес на разви-

¹ Ф. Енгелс, Анти-Дюринг, стр. 154.

тието. Не такова отрицание, казва Ленин, „е характерно и съществено в диалектиката — която без съмнение съдържа в себе си елемент на отрицанието и при това като най-важен свой елемент, — не, а отрицанието като момент на връзката, като момент на развитието, със задържане на положителното, т. е. без всякакви колебания, без всякаква еkleктика“¹.

Световното изкуство е отразило в ярки образи двата вида отрицание, различни по своя характер: отрицанието като разрушение, като скептицизъм и абсолютно съмнение във всичко и отрицанието като предпоставка за по-доброто, за съвършеното, като източник на прогреса. В Гьотевия „Фауст“ образът на Мефистофел, неговите разсъждения, цялата му философия са пример на „голо“ отрицание, на отрицание на всяка цена.

Духът съм аз, що вечно отрицава!
И с право! Всичко, в тоя свят родено,
без друго е за гибел отредено.
Та, мисля, най-разумно би било
да се не ражда нищо под небето.
Това, което вий зовете
разруха или грях, или — пакъсо — зло —
това е истинската ми стихия.

Мефистофел изказва доста верни критически мисли за стария свят. Присъщият му дух на отрицание има и положително значение, тъй като Мефистофел злобно осмива всичко назаднаво, за-костеняло. Но той не вярва ни най-малко във възможността за нещо по-добро. Фауст също отрича, но той отрича отживялото, онова, което спъва прогреса. Той вярва в човека, в човешкия разум, в него гори неутолима жажда за съвършеното, за прекрасното.

Явявайки се условие за развитието, отрицанието е същевременно израз на непрекъснатостта, на приемствеността в развитието, на връзката между различните стадии и моменти на развитието, между това, което се отрича, и онова, което отрича. Това е най-важната страна на отрицанието. Диалектическото отрицание не бива да се разбира като прекъсване в развитието, като отрицание на връзката между старото и новото. Между тях има връзка вече поради това, че новото се ражда не от нищо, а само от старото. Връзката се състои и в това; че новото запазва всичко положително, което се е съдържало в старото. Следователно в своето движение, което поражда новото, старото не просто се откъвяря, а се „снима“ от новото. Философското понятие *снемане* озна-

¹ В. И. Ленин, Философски тетрадки, стр. 197.

чава едновременно отрицание и запазване, отрицание на предишното състояние и запазване в новото на всичко положително, постигнато от предишното развитие.

Например човекът и човешкото съзнание е без съмнение отрицание на състоянието, което е присъщо на животното с неговото чисто биологично приспособяване към природата и инстинктивна психическа дейност. Преходът от животинския свят към човешкия свят е огромен скок в развитието на природата, но историята на животинския свят е била необходима предистория на човека. В изменен вид човешкото съзнание съдържа в себе си резултата от цялото предишно развитие на психиката на животните. Диалектическият процес на „снемане“, т. е. на отрицание и запазване, съществува и в познанието. Вървейки от сетивно съзерцаемото към абстрактното, от единичното към общото, на новия етап познанието не губи придобитото по-рано, а го запазва в себе си, обогатява го, издига го на по-високо равнище. В знанието на общото се съдържа знание на единичното, но в „снет“ вид. Например в понятието „материя“ са отразени всички разнообразни предмети на материалния свят, но са отразени в „снет“ вид, откъм най-общата им страна — като обективни реалности.

Следният пример показва колко важно е за практическата дейност да се държи сметка за диалектическото отрицание в развитието като израз на приемствеността и вътрешната връзка между отричаното и отричащото. Пред обществото, което пристъпва към социалистически преобразования, се поставя задачата за изграждането на нова, социалистическа култура. Би било опасно заблуждение да се мисли, че новата култура се изгражда върху голото отричане на цялата предшестваща култура. А има хора, които защищават и този възглед. В книгата си „Оправдание на капитализма в западноевропейската философия“ социалдемократът-махист В. Шулятиков твърдеше, че всички философи от XVII—XVIII век са се стремили само да обосноваат справедливостта на капиталистическия строй и че в техните възгледи няма никакви елементи на обективна истина. Оттук следваше, че пролетариатът няма нужда от такава философия, че между старата и марксистката философия няма и не може да има никаква връзка, никаква приемственост. Ленин и другите марксиста осмяха подобни представи, „шулятиков-

щината“ става синоним на вулгарното, анархистко, недialeктическо разбиране на отношенията между старото и новото, между отричаното и отричащото. През първите години на съветската власт ръководителите на така наречения „Пролеткулт“ обявиха цялата стара култура за култура на експлоататорите и твърдяха, че пролетарската култура трябва да се изгражда напълно изолирано от цялото многовековно развитие на културата на миналото. Тези анархистични възгледи намериха отражение във философията, литературата, музиката и другите области на науката и изкуството. Вулгаризаторите обявяваха големите писатели от миналото за користици идеолози на дворянството, на търговското съсловие и т. н., без да виждат елементите на общочовешко съдържание в тяхното изкуство. Подменяйки марксисткия класов анализ на творчеството на тези писатели с опростителско социологизиране, те вредяха, като откъсваха работническата класа от великото културно наследство на миналото.

Комунистическата партия начело с Ленин отхвърли пролеткултовските идеи. Служейки си с метода на марксистката диалектика, Ленин разкри закономерностите в развитието на социалистическата култура и показа, че тя отрича решително всичко в старата култура, което изразява експлоататорското, преходно съдържание, но че тя същевременно е продължение на цялото предшествувало развитие на културата. Социалистическата култура преоценява и преработва критически културата на миналото, като запазва, задържа всичко ценно.

Марксистката философия възникна като отрицание на по-раншната философия, но след като преодоля всичко погрешно, което не издържа проверката на времето, тя запази всичко онова, което приближаваше човечеството към обективната истина.

Разбирането на същността на диалектическото отрицание е важно и за всекидневната дейност. Критиката без съмнение е отрицание. Но ако ние разбирахме критиката като абсолютно отрицание на старото, ние бихме притъпили острието на това оръжие и бихме го направили по-слабо. Критиката е отрицание на отживялото, на неправилното, закостенялото и същевременно укрепване на всичко положително, ценно, което се съдържа в старото. Истинската критика не само решително отрича негодното, но и помага да се освободим от него, сочи на

критикувания пътя напред. С други думи критиката като отрицание трябва да представлява и утвърждение: утвърждение не само в смисъл на запазване на положителното, но и в смисъл на посочване начините за преодоляване на недостатъците.

Материалистическата диалектика придава на отрицанието първостепенно значение, виждайки в него условие за развитието и момент, изразяващ закономерната връзка между различните етапи на развитието. Това дава възможност да се реши правилно въпросът за основната насока на развитието в природата, обществото и мисленето. Да преминем към разглеждането на този въпрос.

2. Постъпателният характер на развитието и неговите форми

Още анализът на ролята на отрицанието ни приближава до извода за постъпателното развитие на действителността. И наистина, ако същността на диалектическото отрицание е такава, че то означава не просто унищожаване на старото, а снемане на последното, като се запазва всичко положително в него, ясно е, че новият етап дава значително по-големи възможности за развитие от предишния етап. Постъпателното развитие е закономерен резултат от това, че всяко ново отрицание възприема и усвоява постигнатото по-рано и го прави основа за по-нататъшно движение. Ето защо всяко ново стъпало, всеки нов цикъл на развитието не повтаря стария, а представлява нов кръг, който се издига над стария и използва старото, придобитото от предишното развитие като трамплин за по-нататъшно развитие.

Така например капиталистическият начин на производство започна своето развитие, като използваше техническата основа, която наследи от феодалния строй. Опирайки се на тази основа, капитализмът направи огромна крачка напред, като създаде едра машинна промишленост с високоразвита техника. Капитализмът закономерно и необходимо се сменява от социализма. Отричайки капитализма, социализмът се опира вече на по-висока техническа основа от тази, на която се опираше на времето капитализмът. Сега вече не занаятчийското производство е изходна точка на развитието, а едрата

машинна промишленост. Благодарение на запазването на техническите постижения на капитализма и използването на своите предимства, социализмът има възможност да развива производството още по-бързо. Образно казано, човечеството заимствува от миналото не пепелта, а огъня, който поддържа живота и дава възможност за издигане по-нагоре. В примитивното оръдие, изработено от първобитния човек, се съдържа възможността за по-нататъшно развитие на оръдията за производство. От него движението можеше да върви само напред. Няма и не може да има движение от съвременните машини към каменния век.

Така че диалектичката същност на отрицанието и неговата важна роля в развитието ни обясняват причината за постъпателното движение, за развитието от низшето към висшето, от простото към сложното.

Може да възникне въпросът: а защо разглежданият закон се нарича закон за отрицание на отрицанието? Не може ли да се ограничим само с понятието отрицание? Не усложняваме ли изкуствено картината на развитието, като употребяваме понятие за двойно отрицание, отрицание на отрицанието? На тези въпроси трябва да се отговори, че самото обективно развитие съдържа в себе си това двойно отрицание, а понятието „отрицание на отрицанието“ само отразява извършващите се независимо от нашето съзнание процеси.

Ние вече видяхме, че онова, което се проявява като отрицание, на свой ред след време само се изменя, превръща се в ново качество, т. е. отрича се. И тази верига от отрицания в природата, в обективния свят е безкрайна. Би било погрешно обаче да мислим, че това развитие протича гладко, без противоречия. В действителност постъпателното развитие чрез отрицание протича противоречиво и същността на това отрицание на отрицанието, необходимостта от двойно отрицание във всеки отделен цикъл на развитието произтича именно от противоречивия характер на развитието, от действието на закона за единството и борбата на противоположностите.

За да ни стане ясно това, нека си представим, че две страни спорят по някакъв научен въпрос. Едната страна изтъква определено положение (теза). Другата страна отрича това положение (антитеза). Във всяко от тези две

борещи се мнения може да има елементи на истина, но те се противопоставят едностранчиво едно на друго като взаимно изключващи се. Между спорещите започва борба на мнения, завършваща в крайна сметка с възникването на ново положение, което отрича и двата предишни. борещи се помежду си възгледа. Но като ги отрича, като прекратява спора, борбата на противоположните мнения, то не отхвърля онези елементи на истина, които са се съдържали едностранно във всяко от тях, а представлява известна *синтеза*, която използва положителните моменти в развитието на спора. При това синтезата не трябва да се схваща като механическо съединяване на онова, което по-рано е съществувало поотделно, не трябва да се схваща като външно съчетание на две противоположности, а като съвършено нов етап в развитието. На този нов етап чрез борбата на противоположностите се преодоляват онези едностранчивости, които са били свойствени на всеки етап, и се достига до висшата истина, в която се запазва всичко положително, което е съществувало по-рано, и същевременно изчезва онова, което е било неистинно, преходно. Този именно нов етап е *отрицание на отрицанието*. Следователно отрицанието на отрицанието е закономерно следствие от разрешаването на борбата на противоположностите.

Ние приведохме за пример един спор (борбата между две противоположни мнения), който се разрешава с достигане до истината. Историята на науката е пълна с примери за такова движение на човешкото знание към обективната истина.

През XVII в. господствуваше теорията, че светлината се състои от най-дребни частици и се разпространява по законите за движението на частиците. През същия период възникна теорията, че светлината има вълнообразен характер и се разпространява по законите на вълните. През XIX в. тази теория бе блестящо потвърдена в трудовете на Френел и Юнг. Изглеждаше, че в борбата между двата противоположни възгледа втората теория бе победила. В XX в. обаче бе открит и доказан квантовият характер на светлината, при което се оказа, че дифракцията и интерференцията свидетелствуват за вълнообразния характер на светлината, а фотоелектрическият ефект, химическите действия на светлината и други явления показват, че тя притежава същевременно свойствата на частиците.

Като отрицание на отрицанието съвременната теория за светлината възприе и синтезира положителните елементи на предишните теории, като ги освободи от тяхната едностранчивост. Същевременно като по-висок етап, като известен резултат, тя би била невъзможна без връзката ѝ със старите теории, без да се опира на тях и да ги използва.

Развитието навсякъде протича така, че по-високата степен на един или друг цикъл на развитието се явява като синтеза на цялото предшестващо движение. Това може да се види от следния пример из историята на обществото. Преди манифактурното и машинното производство отделният работник извършвал всички или почти всички операции по изготвянето на продукта. В този смисъл производителят действувал като универсален работник, който извършва целия производствен процес. В манифактурата и особено в машинната промишленост производственият процес се раздробява на множество отделни операции и всеки работник извършва само част от общия процес. Универсалият работник „се отрича“ от работника, който извършва само една операция. Но при условията на социализма благодарение на автоматизацията на производството възниква нов тип работник, който извършва вече не отделни операции (вместо него това вършат механизмите), а управлява целия процес или значителна част от него. Работникът отново се превръща в известен смисъл в универсален работник, който познава целия производствен процес, но вече на по-висока техническа основа. Този нов етап, който представлява отрицание на отрицанието, се явява като „синтеза“ на цялото предишно развитие, преодоляла едностранчивостта и обхванала ценните страни на първите два етапа: универсалността на стария работник и високото техническо равнище на новото производство.

Приведените примери показват защо развитието на един или друг конкретен процес не завършва с първото отрицание, а изисква от своя страна отрицание на това отрицание. Старото, което се отрича от новото, и новото, което отрича старото, са противоположности. На всяка от тези противоположности са присъщи и такива елементи, свойства, които не могат да бъдат изгубени при по-нататъшното развитие, и такива, които изчезват и се унищожават. Тези противоположности представляват един вид едностранчивости, които изчезват в по-нататъшното развитие. Именно това става на степеня на отрицание на отрицанието.

И така развитието минава степеня на утвърждаване (съществуване) на явлението, след това степеня на неговото отрицание и, най-сетне, степеня на отрицание на отрицанието. Именно благодарение на това, че на та-

зи най-висока степен се „синтезира“, усвоява и преработва ценното, което е съществувало в първите две степени, и изчезват, унищожават се отживелите елементи на тези първи степени, развитието общо взето върви по възходяща линия, от простото към сложното, от низшето към висшето. Ето защо законът за отрицание на отрицанието има важно значение за обяснението на основната тенденция на развитието.

Основната тенденция към постъпателно движение се разкрива лесно, ако хвърлим дори най-бегъл поглед върху развитието на природата, обществото и мисленето. В природата действието на тази тенденция се прояви в преминаването от неорганическата материя в органическа. Същевременно и едната, и другата част на природата си имат свои етапи на развитие, всеки от които е по-сложен и по-висок от предишния. Това се вижда особено ярко в органическата природа. От най-простите и низши форми на организация към все по-сложни и висши форми, от едноклетъчните към многоклетъчните организми, от низшите видове растения и животни към сложните и висшите — такъв е пътят на развитие на органическата материя.

Всяка нова социално-икономическа формация в обществото представлява по-висок етап на развитие. На процес на издигане от низшето към висшето е подложено не само общественото устройство изобщо, но и всяка от отделните страни на обществото: техниката, производството, науката, изкуството, битът на хората и т. н. От първите плахи и до голяма степен още фантастични представи за света до действително сияйните върхове, достигнати от съвременната наука — такъв е пътят на развитието на познанието.

Която и област да вземем, навред действа една и съща основна тенденция — развитие по възходяща линия. Ясно е, че това е резултат от действието на обективната диалектика на развитието.

Постъпателното движение е сложен процес, който не бива да се схваща опростено. На нашата планета постъпателното развитие на природата и обществото се реализира в маса сменящи се една друга форми и явления, всяко от които е крайно и преходно. Не трябва да си представяме например, че един и същ отделен вид растения или животни непрекъснато се развива по възхо-

дяща линия. Постъпателно се развива органическият свят като цяло, а отделните видове възникват и изчезват, едни видове се превръщат в други. Способността на едни органически форми да се приспособяват към изменящите се условия на съществуване се съчетава с неспособността на други форми да се приспособят, вследствие на което те загиват. В обществения живот едни формации и социални порядки отживяват времето си, като се сменят от други формации и порядки. Поради самата същност на диалектичното отрицание възходящото развитие на отделните предмети закономерно се сменя с нискоходящото им развитие, тъй като със собственото си развитие те подготвят условията за своето отрицание. Растежът, развитието на едно нещо има за своя противоположност остаряването, отмирането на друго.

При общата тенденция към постъпателно движение отделни отрязъци от тази линия на движение могат да бъдат насочени не напред, а назад, да изразяват моменти на движение назад, на регрес. В обществото например новите, прогресивните сили не побеждават изведнъж. Те често търпят поражение от силите на старото, което отначало е по-здрaво от току-що възникналото, от новото. Оттук и неизбежните зигзаги в развитието, временните отстъпления. Ленин обичаше да повтаря думите на Чернишевски, че историята не е тротоарът на Невския проспект — широк, равен и прав. В обществото се води борба между противоположните класи и партии и изходът на тази борба зависи от съотношението на силите. Така например през време на революцията от 1905 г. в Русия съотношението на силите не беше в полза на работниците и селяните и те претърпяха поражение. Но в общия процес на развитието всеки такъв зигзаг има временен, относителен характер, защото в пораженията прогресивните сили се закаляват, укрепват и на новите етапи на борбата неизбежно надделяват, побеждават. Затова през всички сложни перипетии на борбата между старото и новото, през всички зигзаги и завой си проправя път основната линия на възходящото развитие, което има не временно, не относително, а постоянно и абсолютно значение. След като претърпяха поражение в 1905 г., работническата класа и селяните в Русия победиха в 1917 г.

В условията на антагонистичното общество всяка крачка на прогреса се прави с цената на човешки жерт-

ви. Експлоататорските класи използват техническия прогрес не за да облекчат труда, а за да потискат трудещите се. Те използват такова велико постижение на науката като откриването на атомната енергия не толкова за мирни цели, колкото за подготовка на война. Виждайки този противоречив характер на прогреса, буржоазните философи и социолози отричат идеята за постъпателното движение, идеята за прогреса.

Ето едно такова изказване за прогреса. „Въпреки че технологическият прогрес е доказуем факт (според количеството киловати на един човек) — пише професорът от Чикагския университет Анатол Рапопорт, — въпреки че организираното медицинско изследване побеждава много клинически болести... въпреки разпространената грамотност... постигнали ли сме нещо? И ако сме постигнали, то в какво? Естествено е да се съмняваме в ценността на спрѝхзвуквите изследвания, шом те довеждат до създаването на ракети с атомна бомба. Законно е да се съмняваме в ценността на колосалната печатна продукция, шом 85% от американската младеж не чете нищо друго, освен комикси... Накратко, дори да е несъмнено, че големите промени, извършени от технологическия прогрес, са неотстраними, възниква сериозният въпрос: желателни ли са те.“¹

Подобни възгледи за прогреса почиват на неразбирането, че иначе, без подобни противоречия, не може да се движи напред обществото, разделено на враждебни класи. Съществуването на противоречия не може да служи за опровержение на прогреса, на постъпателното движение. Трябва да се държи сметка за цялата сложност на прогреса и да се води борба против регресивните, реакционните сили.

Буржоазните философи изтъкват против положението на диалектиката за постъпателния характер на развитието и аргумента, че нашата планета не винаги ще поддържа живота и че прогресът на нея не може да бъде безкраен. Но този аргумент бие покрай целта. Както и всяка отделна форма на съществуване на материята, планетата, на която са възникнали благоприятни условия за диференциране на материята и за появяване на живи същества, включително и на мислещия човек, без съмнение е преходна, не е вечна. Ако обаче отделните планети с цялото богатство от развили се на тях материални

¹ *Anatol Rapoport, How relative are values? Списание „Е.Т.С.“ 1951, vol. VIII, № 3, Chicago, p. 182.*

форми са пределни и загиват, не могат да загинат материята и законите за нейното движение, а следователно и способността на материята да се диференцира, способността ѝ да възпроизведе някъде на друго място, на друга планета цялото многообразие на формите си, включително и висшите прояви на живота. Материята, казва Енгелс, във всичките си превръщания си остава вечно една и съща и поради това „със същата желязна необходимост, с която тя някога ще изтреби върху земята своя най-висш цвят — мислещия дух, тя ще трябва отново да го породи някъде на друго място и в друго време“¹.

Сега да разгледаме въпроса за формите на постъпателното развитие. Движението от низшето към висшето, от простото към сложното може да се представи образно не като права линия или кръг, а като спирала. Понятието „отрицание на отрицанието“ отразява тази спираловидна форма на развитието. Както показват многобройните факти, взети от историята на природата, обществото и мисленето, развитието включва обикновено на по-високата степен момент на връщане към изходния момент, но връщане на нова, по-висока основа. Именно това е формата на развитието, сходна със спирала: краят на всяка извивка или кръг на спиралата се покрива с началото, но вече не в пределите на старата, а на нова извивка, кръг, разположен над стария. По-високата степен в развитието, която се явява като отрицание на отрицанието, завършва определен — голям или малък — цикъл на развитието, и в редица случаи се оказва, че по-високата точка на развитието е като че ли връщане към началната, изходната точка на развитието, но на по-висока основа.

Да поясним това с примери. В „Капиталът“ Маркс показва, че капиталистическата форма на собственост е възникнала в резултат на експроприацията на масата дребни производители, които са си изкарвали средства за съществуване с помощта на намиращите се в тяхна собственост средства за производство. Едрата капиталистическа собственост се яви като отрицание на дребната собственост. На свой ред обаче капитализмът се отрича от по-висшата, социалистическата форма на собственост. „Експроприаторите биват експроприирани.“ Това е отри-

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 48.

цание на отрицанието. Развитието като че ли се връща към изходната си точка, но вече на по-висока основа. Непосредствените производители, трудещите се отново стават собственици на средствата за производство, но вече не във формата на индивидуална, а във формата на колективна собственост. Следователно отрицанието на отрицанието не повтаря просто изходния момент, а поглъща, „синтезира“ всички постижения на преходните етапи на развитието, като възпроизвежда в по-високата степен на цикъла някои черти на първоначалната степен.

Спираловидната форма на постъпателното развитие се проявява и в историята на мисленето. В глава II е показано, че древната философия е започнала с материализма, проникнат от стихийна диалектика. По-късно, особено през XVII—XVIII в., преобладава метафизическият метод на мислене. Метафизическият материализъм беше отрицание на наивния диалектически подход на древните материалисти към природата. В средата на XIX в. възникна диалектическият материализъм, който беше отрицание на отрицанието. Той сякаш завърши многовековната верига на развитието на философията в същата точка, от която тя бе започнала, но на несравнено по-висока основа.

Същата форма на развитие се наблюдава често и в природата, особено в органическата. Например от семето израства растение, което след това отново дава семе. В новия жизнен цикъл това семе произвежда ново растение, което няма да бъде просто повторение на предишните, а включва в себе си измененията, станали в процеса на приспособяването към променливата среда.

Многобройни факти от най-различни области на природата, обществото и мисленето показват, че на по-високата си степен развитието включва момент на връщане към изходната точка, но вече на нова, по-висока основа. Тези факти показват, че тази форма на развитието не е случайна, а е тясно свързана със същността на процеса, който именно наричаме отрицание на отрицанието. Когато второто отрицание „снема“, отрича първото, с това се възстановяват някои черти, свойства на изходното състояние, които на времето са били отричани закономерно от първото отрицание.

С други думи двойното отрицание дава утвърждение, т. е. възпроизвежда на нова, по-висока основа отделния

черти на изходния момент на развитието. Трябва да подчертаем още веднаж, че връщането към старото трябва да се схваща не като буквално възпроизвеждане на онава, което вече е било, а като повторение само на някои свойства, страни на старото. Това е, да си послужим с думите на Ленин, „връщане уж към старото“, т. е. такава „връщане“, което осъществява движение не назад, към изживените, изминати вече етапи, а напред, към по-висши форми, кондензиращи в себе си всичко ценно и положително, което е съществувало по-рано.

Би било неправилно обаче да разглеждаме „триединството“ като някаква априорна схема, която трябва да натрапваме на всички процеси. Развитието на даден предмет може да протича и често протича не през три, а през повече или по-малко степени. При едни процеси на повата, по-висока основа явно се наблюдава връщане към изходната форма, а в други процеси това става по-малко явно, само отчасти.

Законът за отрицание на отрицанието, както и всеки друг закон на диалектиката, показва само най-общата насока и тенденция на развитието. Както всеки друг закон той се модифицира, видоизменя се при своето осъществяване в зависимост от характера на предмета и условията, при които протича развитието на предмета. Енгелс специално предупреждава, че начинът на отрицанието „зависи от особената природа на всеки отделен случай“¹.

Енгелс и Ленин осмяха онези, които обвиняваха марксизма, че доказвал неизбежната гибел на капитализма и победата на социализма с помощта на отрицанието на отрицанието и на „триади“². Маркс изследва планини от реални факти, откри законите на развитието на капитализма и само въз основа на обективните процеси направи извода за неизбежната гибел на капитализма и победата на социализма. А диалектиката, в това число и законът за отрицание на отрицанието, беше само метод на изследване на тези факти.

¹ Ф. Енгелс, Анти-Дюринг, стр. 154.

² „Триада“ — развитие по схемата: теза-антитеза-синтеза. В Хегеловата философска система „триадата“ като форма на развитие на мисълта често служи като изкуствена схема, в жертва на която се принася реалният процес на развитието на битието. Хегеловата „триада“ беше разкритикувана от основоположниците на диалектическия материализъм.

Познаването на общите диалектически закони на развитието и категориите на диалектиката ни въоръжава с научен метод, предпоставка за правилен подход към действителността както при нейното изучаване, така и в практическата дейност. Като познаваме законите и категориите на диалектиката и се ръководим от тях, ние трябва да намираме, да улавяме, да установяваме специфичните форми, в които действието на общите закони се проявява във всяко отделно явление, процес и събитие в различните исторически условия при решаването на разните практически задачи.

В това се състои главното значение на диалектическия начин на мислене, който ни дава възможност, да се изразим с думите на Ленин, да установяваме „връзка с определените практически задачи на епохата, които могат да се изменят при всеки нов завой на историята“¹.

Сега ние можем да формулираме същността на закона за отрицание на отрицанието и да отбележим неговото значение за познанието.

Законът за отрицание на отрицанието е закон, от чието действие се обуславя връзката, приемствеността между отричаното и отричащото, вследствие на което диалектическото отрицание се явява не като голо, безполезно отрицание, което отхвърля цялото предишно развитие, а като условие за развитието, което задържа и запазва в себе си всичко положително от предходните стадии, повтаря на по-висока основа някои черти на изходните степени и има общо взето постъпателен, прогресивен характер.

Законът за отрицание на отрицанието, както и разгледаните вече закони на диалектиката, е един от важните закони на познанието. Най-главното тук е това, че в движението на познанието, в неговата логика се проявява с огромна сила моментът на диалектическото отрицание като отрицание със задържане на положителното, като условие за постъпателното развитие на човешките знания. Във „Философски тетрадки“ Ленин привежда с одобрение един цитат от „Наука за логиката“ на Хегел, в който ярко е показано значението на диалектическото отрицание в процеса на познанието.

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 17, стр. 23.

Всяка нова крачка в познанието — казва Хегел — е свързана с предишните степени. „На всяко стъпало на по-нататъшното определение всеобщото издига по-високо цялата маса на неговото предшествуващо съдържание и не само нищо не губи вследствие на своето диалектическо постъпателно движение (на познанието. — *Ред.*) и не оставя нищо зад себе си, но носи със себе си всичко придобито и се обогатява и уплътнява вътре в себе си.“¹

Такъв е законът както на историческия процес на развитието на мисленето, така и на индивидуалния процес на познанието. Именно по силата на този закон научните истини все повече и повече се обогатяват, „съгъстяват се“ и познанието върви към все по-дълбоко обхващане на истината.

Процесът на познанието особено ярко илюстрира и онази страна на закона за отрицание на отрицанието, според която развитието протича във формата на кръгове, като на по-високата точка на всеки нов кръг става един вид връщане към началото, но на по-дълбока основа. Така например познаването на предметите от човека върви от сетивно-конкретното към абстрактното и от него отново се връща към конкретното, но вече в по-дълбокото му разбиране, до което се е стигнало чрез процеса на научната абстракция.

Още един пример. Практиката се явява като начало, изходна точка на теорията: теорията отговаря на изискванията и потребностите на практиката. Но възникнала върху основата на практиката, теорията отново се обръща към практиката. Само практиката може да докаже истинността на теорията, и само в практическата дейност на хората се реализират постиженията на теорията. Развитието на познанието върви от практиката към теорията и от теорията отново към практиката, но вече обогатена с теоретическо познаване на действителността. Краят на отделния цикъл — практиката — е същевременно начало на нов цикъл в развитието на познанието. Новият цикъл ще се състои от същите звена, но това ще бъде вече нов, по-висок кръг на спиралата и т. н.

Тези въпроси се разглеждат по-специално в следващата глава, към която преминаваме сега.

¹ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, стр. 202.

ГЛАВА X

ДИАЛЕКТИКА НА ПРОЦЕСА НА ПОЗНАНИЕТО

Разгледаните в предишните глави закони на диалектиката са закони на развитието не само на битието, но и на мисленето, на познанието. Процесът на познанието е също така диалектичен, както и самата обективна действителност.

Тази глава е посветена на основните въпроси на диалектиката на процеса на познанието. В нея се разглеждат взаимоотношенията на диалектиката, логиката и теорията на познанието, връзката между сетивното и рационалното в познанието, ролята на абстракциите, въпросите за отношението между относителна и абсолютна истина, въпросът за критерия на истинността на нашите знания.

1. Диалектиката като теория на познанието. Диалектическа и формална логика

Познанието е отражение на действителността. То представлява сложен диалектически процес на проникване на ума в същността на нещата. Познанието се осъществява чрез възникването и разрешаването на противоречията и има активен, творчески характер: разкривайки закономерностите на действителността, то сочи пътищата за преобразуване, за изменяне на обективния свят.

Материалистическата диалектика като наука и за мисленето изучава своя предмет исторически, разкрива произхода и развитието на познанието. „В теорията на познанието — пише Ленин, — както и във всички други области на науката, трябва да се разсъждава диалектически, т. е. нашето познание да не се предполага готово и неизменно, а да се проследява по какъв начин от *незнанието* се явява *знание*, по какъв начин непълното, неточното знание става по-пълно и по-точно.“¹

Много мислители от миналото изучаваха познанието и неговите форми независимо от изясняването на тяхното обективно съдържание; те смятаха, че законите на мисленето нямат никакво отношение към законите на самото битие. Като пример за това може да служи гносеологията (теорията на познанието) на *Кант*, който се опита да анализира човешкото познание и неговите форми преди и независимо от реалния процес на познанието. Кант смяташе за основна задача на гносеологията изясняването на априорните (предопитните) условия и форми на познанието. Формализмът на Кантовата теория на познанието се състои в откъсването на формите на мисленето от тяхното обективно съдържание.

Действителните закони на познанието могат да бъдат разбрани само ако анализираме обективното съдържание на знанието. *Хегел* смяташе формите на мисленето за форми на живото, реалното съдържание, свързани с обективния свят. И това е правилно. Но във философията на *Хегел* не законите и формите на мисленето отразяват законите на природата, а, обратно, законите на природата са бледо копие на законите за развитието на духа.

Марксистката философия изхожда от положението, че така наречената субективна диалектика (развитието на нашето мислене) е отражение на обективната диалектика (развитието на явленията на материалния свят): „Законите на мисленето и законите на природата — пише *Енгелс* — по необходимост се съгласуват помежду си, щом като са правилно познати.“²

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 99.

² Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 247.

Единството на законите на мисленето и законите на битието не означава, че между тях няма никаква разлика. Те са единни по своето съдържание, но са различни по формата на съществуването си: едните съществуват обективно, а другите — в съзнанието на човека като отражение на първите. „Законите на логиката — пише Ленин — са отражение на обективното в субективното съзнание на човека“¹. А щом законите на природата и законите на мисленето са единни по своето съдържание, *диалектиката* като дълбоко и всестранно учение за развитието включва в себе си *теорията на познанието (гносеологията)* и *логиката*, които изучават законите за развитие на мисленето, на познанието.

Способността за човешко познание има исторически характер и зависи от развитието на човека и на неговия орган на мислене — мозъка. В създаването ѝ като специфична човешка дейност решаваща роля е изиграло обществото. Процесът на познанието има обществено-исторически характер и се развива съобразно с развитието на обществото. Крайната *цел на познанието* е задоволяване на обществено необходимите практически потребности.

Преди Маркс материалистическата теория на познанието смяташе за субект на познанието човека като изолиран индивид. Тя се опитваше да разкрие същността на усещанията и на мисленето на отделните хора като чисти природни същества, тъй като не разбираше тяхната обществена същност. А в действителност познанието се осъществява не от изолирани индивиди (такива хора няма), а от хората като членове на обществото и за задоволяване на техните потребности.

Диалектиката изучава законите за развитието на познанието въз основа на обобщаването на цялата история на знанието. За да се разкрият тези закони, трябва да се анализира историята на философията, историята на отделните науки, историята на умственото развитие на детето, предисторията на човешкото мислене (развитието на психиката у животните), историята на езика, дашните на психологията и физиологията за висшата първа дейност. Всеки от тези отрасли на научното знание осветлява една или друга страна на процеса на познанието. Историята на философията и историята на отделните науки показват

¹ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, стр. 158.

процеса на развитието на човешкото знание, неговото движение от незнание към знание, от непълно знание към все-странно и задълбочено знание. Изучаването на поведението на висшите животни, на умственото развитие на детето и историята на езика дава възможност да разберем процеса на възникването и развитието на познавателните способности на човека (сетивно знание и мислене). Психологията ни дава материал да разберем как протича процесът на усещането, възприятието, представата, мисленето. Физиологията на висшата първа дейност разкрива материалните основи на усещанията и мисленето.

Не само диалектиката изучава законите и формите на мисленето. С това се занимава и формалната логика. Затова възниква въпросът за отношението на диалектиката към формалната логика, за различието между тях в подхода към изучаване на мисленето.

Формалната логика е наука за формите на мисленето, за правилата и формите, по които едно съждение следва от други. Тя изучава формите на мисленето откъм тяхната структура, строеж, описва най-простите начини на мислене, които се използват в познаването на действителността, формулира правилата за извеждане на едно съждение от други. Формалната логика решава по-специално такива въпроси: от какви части се състои умозаключението, как са свързани отделните мисли в него, в какъв случай от тях следва достоверен извод, а в какъв не, и т. н. Най-съществената част на формалната логика е учението за доказването, за неговия строеж и видове и за възможните грешки в него.¹ Умението мислите да се свързват правилно в разсъждението е задължително условие за всяко елементарно грамотно мислене.

Характерна особеност на формалната логика е, че при изучаването на структурата на формите на мислене тя се абстрахира от тяхното възникване и развитие. Формалната логика взема формиралите се съждения, понятия,

¹ Основите на формалната логика са положени от Аристотел. В своите логически трактати (чието събрание получи по-късно названието „Органон“) той разработи учението за умозаключенията. В ново време логиката на Аристотел беше допълнена съществено с учението за индукцията. Въз основа на обобщаването на опита на научното знание и особено на математиката съвременната формална логика създаде по-съвършена теория за изграждане на доказването, като използва постиженията на предишната логика.

умозаклучения и ги описва откъм тяхната форма и структура. При това тя изхожда от определени закони: закона за тъждеството, закона за противоречието, закона за изключеното трето и закона за достатъчното основание, които формулират условията за определеност, последователност и доказателствена сила на мисленето.

Законът за тъждеството гласи, че една и съща мисъл в рамките на дадено разсъждение трябва да бъде тъждествена на себе си. *Законът за противоречието* забранява логическите противоречия в мисленето: две съждения, в едното от които се твърди нещо за един предмет, а в другото за същия предмет, в същото време и в същото отношение то се отрича, не могат да бъдат едновременно истинни. *Законът за изключеното трето* установява, че две противоречащи съждения, едното от които отрича другото, не могат да бъдат едновременно неверни. И най-сетне *законът за достатъчното основание* гласи, че всяко съждение може да се смята за истинно само тогава, когато са приведени достатъчно основания за неговата истинност.

Всички тези закони на формалната логика трябва да се спазват в мисленето за всеки предмет. Тяхното нарушаване води до грешки и прави нашето мислене нелогично, несъстоятелно. По-специално нарушаването на закона за противоречието води до обърканост, до неяснота, до непоследователност в мисленето. Например можем да срещнем две такива противоречащи твърдения: 1) „Механицизмът във философията е прогресивно явление“ и 2) „Механицизмът във философията не е прогресивно, а реакционно явление“. Всяко от тези две противоположни съждения е правилно, ако става дума за ролята на механицизма в различните епохи. Механицизмът през XVII - XVIII век имаше прогресивно значение, той беше крачка напред в сравнение с теологията и схоластиката, а при днешните условия той пречи за развитието на философията и науката, тегли ги назад. Но тези две съждения са логически несъвместими, ако става дума за механицизма в една и съща епоха, т. е. при един и същи условия и в същото отношение. Ако за съвременния механицизъм в сравнение с диалектическия материализъм се твърди, че той е и реакционен, и прогресивен, това разсъждение ще бъде объркано, логически противоречиво, в него едната мисъл не се съгласува с другата. Ленин пише, че логичес-

ка противоречивост „при условие, разбира се, на правилно логическо мислене — не трябва да има *нищо* в икономическия, *нищо* в политическия анализ“¹.

Правилно разбиранят логически закон за противоречието е напълно съвместим с признаването, че в обективния свят и в развитието на нашето мислене съществуват противоречия. Той е закон за връзката на формиралите се мисли и се абстрахира от тяхното формиране, развитие. В процеса на развитието на познанието едно понятие може да изменя своето съдържание, да се задълбочава, да се развива; както ще покажем по-нататък, то може да влиза в противоречие със себе си.

Противоречията в познанието, които отразяват противоречията на обективния свят и противоречивия характер на процеса на неговото отразяване, не трябва да се смесват с формално логическите противоречия, които възникват в резултат на непоследователното, объркано мислене на един или друг човек. Първите са закономерни, те са необходими за всестранното познаване на света в цялата му сложност, с всичките му противоречия; вторите затрудняват нашето движение към истината, не отразяват обективните противоречия. Ето защо логическите противоречия трябва да се отстраняват, като се стремим към ясно и последователно мислене.

Законите на мисленето, които дава формалната логика, отразяват най-простите отношения на нещата. Например законът за тъждеството отразява сходството на явленията в действителността, относителната устойчивост и определеност на предметите. В разсъждението мисълта трябва да бъде ясна и определена, защото самият предмет, въпреки неговата изменчивост, е качествено устойчив.

Законите на формалната логика отразяват определена страна на предметите — момента на тяхната устойчивост и относително постоянство. И тъй като тези закони отразяват някаква страна на явленията в действителността, те могат да служат като метод, макар и ограничен, за достигане до нови знания. Енгелс пише: „Дори формалната логика е преди всичко метод за издирване на нови резултати, за преминаване от известното към неизвестното; същото нещо, само че в много по-възвишен смисъл, представлява от себе си диалектиката, която

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 23, стр. 33.

освен това, като разкъсва тесния хоризонт на формалната логика, съдържа в себе си зародиша на по-широк мироглед.“¹

При изучаването на един предмет трябва да се абстрахираме от другите му страни и да спираме вниманието си върху една страна. Така става във всички клонове на науката. Например математиката се абстрахира от качествената определеност на предметите и ги разглежда откъм техните количествени и пространствени отношения. Такова абстрахиране е необходимо за по-дълбокото разбиране на света. При това обаче никога не бива да забравяме, че съществуват и други страни на предмета.

Същото важи и за формалната логика. При изучаването на формите на мисленето можем да се абстрахираме от тяхното развитие, но не бива да смятаме, че закономерностите, които отразяват една страна на действителността — относителната устойчивост на нещата и техните отражения в главите на хората, са единствени. Превръщането на формалната логика в единствена наука за мисленето, а нейните закони — във всеобщ метод за познание на явленията на действителността, довежда до метафизика, до отричане на развитието и противоречията в обективната действителност и в нашето познание за нея.

Диалектичката логика, без да отрича значението на формалната логика, показва нейното място в изучаването на законите и формите на мисленето и се обявява против превръщането на формалната логика в единствена наука за законите и формите на мисленето. Развитието, от което формалната логика се абстрахира при изучаването на мисленето, се изучава задълбочено и всестранно от диалектиката. Затова диалектиката ни дава възможност да разберем значението и на онази страна на мисленето, която се изучава от формалната логика. Законите за връзката на готовите форми на мисленето, за неговия строеж могат да бъдат разбрани само ако познаваме законите за развитието на мисленето, на познанието.

В. И. Ленин определи същността на диалектичката логика и нейната отлика от формалната: „Логиката — пише той за диалектичката логика — е учение не за бъдещите форми на мисленето, а за законите на развитието на „всички материални, природни и духовни неща“.

¹ Ф. Енгелс, Анти-Дюринг, стр. 146.

т. е. на развитието на цялото конкретно съдържание на света и на неговото познание, т. е. резултат, сума, извод от *историята* на познанието на света.¹

Диалектичката логика има за свое съдържание изучаването на отношенията, преходите, противоречията на понятията, в които са отразени отношенията, взаимните преходи, противоречията в явленията на обективния свят. Диалектиката не се ограничава с изброяването на различните форми на движение на мисленето (съждения, понятия, умозаклучения), а установява тяхната субординация и показва как в процеса на развитието на познанието една форма преминава в друга.

Главен въпрос на диалектичката логика е въпросът за истината; тя разглежда формите на мисленето като съдържателни, показва по какъв начин във формите на мисленето се постига истинно знание за света.

Диалектичката логика изисква предметът и неговото отражение в съзнанието на хората да се разглеждат все-странно: в развитие, в самодвижение, в съществените му връзки с другите предмети, чрез възникване и разрешаване на противоречията, в количествените и качествените изменения и т. н.

Диалектичката логика няма отделни закони, различни от законите на диалектиката. Всички закони на диалектиката са закони на диалектичката логика. Докато законите на формалната логика отразяват най-простите отношения на нещата, отделни страни на материалния свят — момента на покой, на устойчивост, законите на диалектичката логика отразяват най-съществените закономерности на явленията на действителността, които се разглеждат в развитие, включващо като момент относителния покой и устойчивост.

Прилагането на законите на диалектиката при изучаването на мисленето създава всички условия за проникване в неговата същност. Диалектичката логика разкрива диалектиката на познанието, т. е. законите на неговото развитие, в това число и на развитието на формите на мисленето. А това означава, че тя е всестранно и задълбочено учение за развитието на човешкото знание като отражение на развитието на материалния свят.

¹ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, стр. 66.

2. Съотношение между сетивното и рационалното в познанието. Същност и явление

Една от най-важните проблеми на диалектиката като теория на познанието е изясняването на мястото, значението и съотношението между сетивното и рационалното в познанието на действителността. Науката отдавна е установила, че в познанието вземат участие и усещанията, и разумът, но на въпроса за тяхното място и значение философите от различните направления отговарят различно.

Едни философи смятаха, че за постигане на истината е достатъчно сетивното познание и че ролята на мисленето се състои само в простото сумиране на данните на сетивата. Достатъчно е мисленето да се отдалечи малко от усещанията и възприятията и то изпада в заблуждение, откъсва се от действителността. Философското направление, което свежда познанието до опита, се нарича *емпиризъм*. На позициите на емпиризма стояха и някои материалисти (Бекон, Лок) и някои идеалисти (Бъркли, Юм, махистите). При това материалистите правилно смятаха, че зад усещанията и възприятията стои обективната действителност, на която те са отражение. Идеалистите пък отричаха, че източник на усещанията е обективният свят; те смятаха за първично усещанията, а обективния свят — за производно от тях.

Емпириците са прави, когато казват, че преди опита, преди сетивните данни човек няма и не може да има никакво знание за външния свят. Те обобщаваха, наистина едностранчиво, данните на възникналото и бързо развиващо се опитно природознание. Слаба страна на емпиризма е подценяването на ролята на абстрактното мислене в познанието, отричането на качествено своеобразие на мисленето в сравнение с усещанията и възприятията.

Позицията на емпиризма в неговата най-лоша, идеалистическа форма се споделя от много направления в съвременната буржоазна философия: *прагматизма*, *логическия позитивизъм* и др. За съвременния *позитивизъм* е характерно, първо, идеалистическото тълкуване на опита, „очистването“ му от обективното съдържание, второ, свеждането на цялото научно познание до просто регистриране и описване на идеалистически схващанията

факти. Под знамето на борба с „абстрактността“ и „чистото умозрение“, за позитивно (положително) знание позитивистите са предприели поход против научните абстракции, с помощта на които се познава същността на нещата. Според някои съвременни емпирици няма реални обекти, които да отговарят на понятията „човечество“, „стойност“, „работа“ и т. н. Те разсъждават така: ние не можем да си представим понятието например „работа изобщо“ във формата на сетивен образ, не можем да го фотографираме. Може да се види как един човек окопава картофи, друг работи на машината, трети седи на масата и пише и т. н. Но кой е видял работа изобщо и как можем да си я представим сетивно? Наистина понятията са лишени от сетивна нагледност, но емпирикът прави оттук неправилния извод, че те не отразяват единични предмети. Емпирикът изпуска изпредвид, че понятието отразява общото, присъщо на отделните предмети. На пълзящия емпиризъм е чуждо теоретическото мислене. А фактически дори за да свържем два факта, е необходимо да мислим с понятия.¹

Не може да се каже, че съвременните позитивисти отричат значението на всички понятия, на научните абстракции. Те признават ролята на логическите и математическите понятия, но ги смятат за резултат на свободното творчество на субекта. Според тях математическите понятия са добри, защото не претендират да са отражение на обекта и не са свързани със сетивния опит

¹ Пълзящият емпиризъм, който отрича ролята на теоретическото мислене в познанието, е много жилав. Той се пропагандира от някои съвременни философи-идеалисти. Така например семантикът Стюарт Чейз пише: „Физикът трябва да стои на гледището на чистия емпиризъм, непризнаващ никакви априорни принципи или абсолютни, които определят или лимитират новия опит: *опитът се поражда само от опит*“ (Stuart Chase, *The Tyranny of Words*, N. Y. 1938, p. 126).

Под априорни принципи или абсолютни Чейз разбира научните понятия, категориите, от които се ръководят учените в своето изследване. Така че Чейз предлага да се отхвърлят всички научни понятия като неверни, безсмислени и за ръководство да служи само чистият опит. Но, както е добре известно на всеки учен, всеки опит в науката е свързан с предхождащите го теоретически изводи. Опитът не се прави случайно, безцелно, той служи за проверка на едни теоретически положения и за основа на други. Само чрез взаимодействие между опита и теоретическото мислене се постига прогрес в развитието на научните знания.

на човека. Позитивистите смятат такива общи понятия като „материя“, „причина“ и т. н. за фикции, които трябва да бъдат отстранени от науката. Тези понятия не подлежат на проверка в личния опит, за тях не може да се намери референт (предмет, на който те да съответствуват). Неопозитивистите смятат за научно значими също и такива понятия, които служат за изразяване на единични факти, на непосредствените данни на опита. Но според тях и понятията от този вид не са отражение на действителността, а само удобни съкращения на речта.

Емпирикът смята, че се намира в областта на опита, на сестивното възприятие на фактите дори тогава, когато оперира с различни абстракции. Той си въобразява, че има работа само с безспорни факти, а в действителност под формата на факти и данни на „чистия опит“ често се явяват традиционни и остарели представи, понякога дори спиритуалистични. Човек, който не си прави труда да обобщи данните на опита, е склонен към всевъзможни суеверия. Не случайно някои естествоизпитатели, които са стояли на почвата на емпиризма, са изпадали в плен на шарлатани-спиритисти и са вземали сериозно спиритическите „опити“.¹

Пълзящият емпиризм от идеалистически тип не само съжителствува с религията, но и се опитва да обоснове необходимостта от нея. За пример може да ни служи философията на прагматизма. Един от основателите на това течение, В. Джеймс, като говори за многообразието на опита, включва в него и религиозните преживявания на хората (чувствата на вярващите през време на молитви, жертвоприношения и т. ц.). Джеймс смята „религиозния опит“, ако принася полза, за също така истинен, както и научният. „Съгласно принципите на прагматизма — пише В. Джеймс — хипотезата за бога е истинна, ако служи задоволително в най-широкия смисъл на думата.“²

Както е вече известно на читателя, в историята на философията противници на емпиризма са *рационалистите*, които изхождат от положението, че мисленето схваща същността на нещата непосредствено, без да

¹ Виж Ф. Енгелс, Природознанието в света на духовете, Дина лектика на природата, стр. 70.

² В. Джеймс, Прагматизм, Сиб. 1910, стр. 182.

прибягва до опита. Представители на рационализма бяха Декарт, Лайбниц, Спиноза и др. Силна страна на рационализма беше признаването на активната, творческата роля на субекта, на разума, на мисленето в познанието. Рационалистите развиваха положението, че мисленето е способно да проникне в тайните на нещата. Някои рационалисти обаче извънредно много преувеличаваха тази активност на субекта и на неговото мислене; те твърдяха, че мисленето не зависи от опита.

Основният недостатък на рационализма е откъсването на мисленето от сетивния опит, от усещанията и възприятията. Рационалистите смятат за източник на познанието интелектуалната интуиция, под която те разбират непосредственото, независимо от усещанията и възприятията добирание до истината от разума. Всеки от нас, казваха те, може да разбере интуитивно (без опит), че той мисли и съществува, че кълбото има само една повърхност, че триъгълникът се ограничава от три линии, и т. н.

Това разсъждение на рационалистите е несъстоятелно, защото, преди да разбере, че триъгълникът се ограничава от три линии, а кълбото има една повърхност, човек много пъти е наблюдавал сетивно предмети с кълбовидна и триъгълна форма. Рационализмът довежда така или иначе до признаването, че съществува вродено, или априорно (предопитно), знание. Например Декарт смяташе, че най-общите и важни идеи на математиката и логиката са вродени в човека.

Емпиризмът и рационализмът са две едностранчиви, метафизически концепции за познанието. Представителите на тези направления се критикуваха взаимно. Лок се обяви против Декартовата теория за вродените идеи, а едностранчивият емпиризм на Лок беше разкритикуван от Лайбниц. Но нито емпиризмът можа да преодолее недостатъците на рационализма, нито рационализмът — пороците на емпиризма. Това беше критика в кръга на метафизическото тълкуване на познанието, от позицията на откъсване на едната способност на познанието от другата.

При разрешаването на въпроса за пътя на познанието на действителността много съвременни буржоазни философи споделят гледището на *мистицизма*, според който до истината се стига по тайнствен начин, достъпен не за всички хора, и при специални условия.

На гледището на мистицизма стоят философите-интуитивисти, които смятат за основа на нашето знание и за висша форма на познанието интуицията, достъпна само за изключителните личности в определено време (момент на „озарение“ или „духовно просветление“). Те твърдят, че в обикновени условия обикновеният човек не може да познае същността на нещата. Според френския интуитивист *Бергсон* интуицията изисква особено болезнено усилие, за да се получи мигновено озарение. Интуицията се противопоставя на разума, на логическото мислене. С огромни усилия разумът може да постигне само знание за външната определеност на нещата, а интуицията прониква мигновено в същността. Прави се разлика между интуицията и сетивното познание, като се смята, че тя стои по-близо до инстинкта, тъй като дава несъзнателно знание, което не се придружава от мислене. Но инстинктът има утилитарен характер, докато интуицията се характеризира с пълна независимост от практическата значимост (безкористно знание).

Тези разсъждения връщат буржоазната философия към средновековния мистицизъм. Докато през периода на своето зараждане и разцвет буржоазната идеология се бореше против мистиката, против религията, под знамето на борбата за разума, днешната борба на буржоазните идеолози против разума е доказателство за деградирането на буржоазната философия.

Съгласно данните на науката материалистическата диалектика изхожда от положението, че не съществува никакво мистично, свръхестествено, интуитивно знание, за което говорят интуитивистите. Ние получаваме всички знания от външния свят чрез сетивния опит и мисленето, което се развива върху основата на усещанията и възприятията. Няма и вродени идеи. Знанието на хората се формира в процеса на техния живот в обществената среда. Биологически се наследяват не представите и понятията, не готовото знание за закономерностите на външния свят, а механизмът на нервната дейност, който е физиологичната основа на процеса на познанието, на отразяването на обективния свят. Резултатите от познанието, идеите не се наследяват биологически. Човек наследява опита на предшествуващите поколения чрез учението и възпитанието, чрез усвояването на езика и формите на мислене.

Източник на всички наши знания са усещанията и възприятията, които отразяват обективния свят. Идеалистите твърдят, че положенията на математиката, особено нейните аксиоми, имат априорен (независещ от опита) характер, че в математиката разумът борави с продукти на собственото си свободно творчество. В действителност обаче съдържанието на математическите понятия е взето от реалния свят и всички понятия на математиката в края на краищата произхождат от опита. Самата математика е възникнала въз основа на практиката на измерването на земните площи и вместимостта на съдовете, на изчисляването на времето и т. н.

Би било абсурдно да се мисли, че всеки индивид получава всичките си знания за реалния свят от собствения си опит. Човек използва опита на рода (опита на хората изобщо). Непосредственият опит на отделния човек, колкото и наблюдателен и проникателен да е той, е твърде ограничен. Нашите съвременни знания са резултат от опита на всички хора от миналото и настоящето. Когато се казва, че цялото наше знание в крайна сметка идва от опита, субект на този опит е човечеството.

Данните на сетивните органи образуват само основата на нашето знание, но не и цялата му сграда. Мисленето продължава по-нататък по пътя на обективната истина, като се добира до знанието на законите за движението на явленията, което е недостъпно непосредствено за сетивата. Мисленето е свързано със сетивата, но същевременно качествено се различава от тях.

Огромно постижение на философската мисъл е включването на практиката в теорията на познанието. Практиката е основа на човешкото познание и критерий за неговата истинност. Само след като се изясни ролята на практиката в познавателния процес, може да се разбере на каква основа се осъществява връзката на мисленето с природата.

Ленин характеризира пътя на познанието на обективната истина по следния начин: „От живото съзерцание към абстрактното мислене и от него към практиката — такъв е диалектическият път на познанието на истината, на познанието на обективната реалност.“¹

¹ В. И. Ленин, Философски тетрадки, стр. 146—147.

Познанието се развива в резултат на взаимодействието на тези три момента: живото съзерцание, мисленето и практиката. Всеки от тях е необходим, всеки дава онова, което другите не могат да дадат. Това взаимодействие произва целия процес на познанието отначало докрай, при което основа и решаващ момент в това взаимодействие е практиката.

Движението на нашето познание от живото съзерцание към абстрактното мислене, а после към практиката не бива да се схваща в смисъл, че едното играе роля само в началото на познавателния процес, другото в — средата, а третото — само в края. Човек се връща към живото съзерцание и тогава, когато създава теории, а в процеса на опитното познание участва и мисленето. Що се отнася до практиката, тя произва процеса на познанието отначало докрай. Положението на марксистката теория за движението на познанието от сетивното към рационалното и към практиката разкрива пътя, основната линия на движение на нашето знание от познанието на явленията към познанието на същността, от същността от първа степен към по-дълбока същност и т. н.

Същност и явление. Същността е вътрешната, относително устойчивата страна на обективната действителност, която определя характера на дадено явление. За разлика от същността явлението е външната, по-подвижна и променлива страна на обективната действителност; явлението е конкретно разкриване на същността. Например същността на парламентарната република в капиталистическите страни е диктатурата на буржоазията, която определя характера на политическата власт в буржоазното общество. Тази същност се разкрива, проявява в това, че всички органи на политическата власт се контролират от буржоазията, всички държавни институти служат за укрепване на господството на буржоазията. Отделните прояви на диктатурата на буржоазията се менят, но същността на държавната власт в капиталистическото общество — диктатурата на буржоазията, си остава неизменна.

Понятията същност и явление са възникнали още от самото начало на съществуването на научното знание. Логиката на развитието на познанието и нуждите на практическата дейност са довели човека до необходимостта да различава това, което съставлява същността

на едно нещо или предмет, от това, какви те ни изглеждат в началото.

За метафизиката е характерно откъсването на явлението от същността. Това откъсване се изразява различно. Едни философи смятат, че същността като особено идеално начало съществува отделно от явленията, които нямат своя същност. Такъв възглед се поддържа от много представители на обективния идеализъм. Други философи са смятали, че същността съществува в самите неща, но е недостъпна за човека. Човешкото познание е светът на явленията, които не изразяват обективната същност на нещата. Между същността и явлението лежи пропаст, която се създава от човешкото познание. Това е гледището на Кант и неговите последователи.

Материалистическата диалектика показва вътрешната, неразривната връзка, единството между явление и същност: „Тук също — казва В. И. Ленин за същността и явлението — виждаме преход, преливане на едното в другото: същността се явява. Явлението е съществено.“¹

Същността се явява — това значи, че няма чисти същности, които да не се разкриват в някакви явления. Всяка същност се проявява в конкретните предмети, процеси, събития, отношения и т. н. Същността на капитализма се разкрива в такива явления като икономическите кризи, безработицата, обедняването на трудещите се и т. н.

Явлението е съществено — това значи, че във всяко явление се разкрива същност. Всяко явление е свързано по един или друг начин със същността, то е нейна проява. Така например пяната на повърхността на реката е също така израз на същността — на дълбокото течение долу.

Познавайки отделните прояви на същността, ние вървим към познанието на самата същност. Това опровергава агностицизма, който счита, че за човека са достъпни явленията, но не и същността на нещата. Както отбелязва В. И. Ленин, „... между явлението и нещото в себе си няма и не може да има решително никаква принципа разлика. Разлика има просто между това, което е познато, и онова, което още не е познато, а философските измислици за особени граници между едното и другото,

¹ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, стр. 237.

за това, че нещото в себе си се намира „на отвъдната страна“ на явленията (Капт) или че то може и трябва да се отдели с някаква философска преграда от въпроса за непознатия още в една или друга част, но съществуващ във от нас свят (Юм) — всичко това е празна глупост . . . изопачаване, измислица.“¹

Същността и явлението са не само единни, но и противоположни, те никога не се покриват напълно. Тяхната противоположност е израз на вътрешните противоречия на предметите в действителността, които влизат в различни отношения помежду си, проявявайки своята същност. Ярка проява на противоречието между същност и явление е привидността.

Привидността е също проява на същността, но едностранчива, неадекватна, а понякога дори изопачена. Например същността на капиталистическите производствени отношения (отношенията между капиталиста и работника) се проявява във формата на отношения между нещата: на пръв поглед като че ли на капиталиста, вложил в някакво предприятие капитал във формата на определена сума пари, му носят печалба неговите пари, а не работниците, които със своя труд създават принадена стойност. Марксистката политическа икономия разкри зад отношението на нещата (стоките, парите като материални предмети) същността на капитализма — отношението между хората в капиталистическото общество, експлоатирането на работниците от капиталистите.

Единството на явление и същност и разликата между тях съставляват обективна основа на единството на сетивното и рационалното в познанието, основа на необходимостта знанието да върви от сетивното към рационалното. В усещанията и възприятията, в сетивните образи се отразяват преди всичко отделните явления и предмети, същността обаче е недостъпна за непосредствено сетивно възприятие. Ако същността и явлението съвпадаха, тогава науката щеше да бъде излишна. Ето защо познавателният процес не може да спре при живото съзерцание, а преминава към теоретическото мислене, което въз основа на знанието на явленията постига същността на нещата. „ . . . Задачата на науката — пише К. Маркс — се състои в това, видимото, изпъкващо на повърхността

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 99.

...а явленията движение да се сведе до действителното вътрешно движение.“¹

Тъй като онова, което се намира на повърхността на явленията, е достъпно за сетивата, а същността се постига чрез мисленето, и поради това, че сетивното знание е в края на крайщата източник на всички наши понятия, живото съзерцание е първата степен на познавателния процес, а мисленето — втората. А тъй като практиката е не само изходен момент и основа на познанието, но и критерий за неговата истинност, тя представлява необходима степен и завършек на процеса на познанието.

Отношенията между сетивното знание, мисленето и практиката са сложни. Разликата между тях е относителна, границата на тяхното различие се мести с развитието на нашето знание. За съвременния човек не може да има сегивен опит, който да не е свързан с процеса на мисленето. Тази връзка на сетивното познание с мисленето е особено характерна за научния опит. По някога е трудно да се отличи съвременният експеримент във физиката от теоретическата дейност. Но въпреки тази относителност, различията между живото сетивно съзерцание, мисленето и практиката си остават: това са качествено своеобразни етапи в движението на познанието.

Сетивният опит на човека се отличава от усещанията, възприятията и представите на животното преди всичко по това, че човешкият опит има за основа обществено-историческата практика. Хората възприемат действителността не като съзерцатели, а в труда, в активната дейност, като преобразователи. Сетивният опит на човека е по-богат, по-разнообразен и по-дълбок от сетивния опит на животното, защото чрез оръдията на производство и наблюдението човек прониква в такива области, които са недостъпни за животните. Човекът е създал оръдия, които служат като продължение на неговите сетивни органи и неговия мозък: звукоуловители, телескоп, микроскоп, сметачни машини и др. Човекът изразява сетивните си знания, както и мисленето си, в речта, в езика, а това ги превръща от индивидуално отражение, каквото са те у животните, в обществено, защото формите на езика са общозначими, общоприети.

¹ К. Маркс, „Капиталът“, т. III, стр. 329.

Човекът има пет външни сетивни органа и всеки от тях възприема само определени дразнители. Например нашето око възприема светлинни вълни само в границите от 380 до 780 милимикрона. Възниква въпросът: по-добре ли щеше да познава човек света, ако имаше повече сетивни органи и с по-широк диапазон? Този въпрос са си задавали мислителите от миналото и някои са смятали, че с увеличаването на броя на сетивните органи интелектуалният живот би станал по-богат и разнообразен.

Във философската си повест „Микромегас“ в диалога между жителя на Сирнус и жителя на Сатурн Волтер осмива мислителите, които са смятали, че човек няма достатъчно сетивни органи за дълбоко и разностранно познаване на света: „... Най-напред ми кажете например, колко сетива имат жителите на вашата планета?“ — „Ние имаме седемдесет и две — отговори академикът — и не минава ден да не съжаляваме, че са толкова малко. Нашето въображение превъзхожда нуждите ни... Ние намираме, че нашите седемдесет и две сетива, нашият пръстен и нашите пет луни не са ни достатъчни и въпреки любовнителството и страстите, породени от нашите седемдесет и две сетива, остава ни още много време да скучам.“ — „Не е чудно — каза Микромегас, — жителите на нашата планета имат около хиляда сетива и все пак ние чувствуваме някакъв неясен стремеж, някакво неопределено недоволство от себе си, което постоянно ни напомни, че не представляваме нищо и че има същества, значително по-съвършени от нас.“

Прогресът на човешкото знание е свързан не с увеличаването на броя на сетивните органи и не толкова с тяхното усъвършенстване, колкото с развитието на обществената практика и мисленето. Практиката изисква хората да знаят повече от онова, което ни дават непосредствено сетивните органи, а практиката заедно с мисленето задоволява тази потребност. Трудът и мисленето разшириха безкрайно познавателната възможност на нашите сетивни органи, направиха интелектуалния ни живот многостранен, богат и съдържателен.

Човек има толкова сетивни органи, колкото му са необходими, и те възприемат онова, което му е нужно в живота. Практиката на човека поражда необходимостта да се знаят и такива свойства на явленията, които не се възприемат непосредствено с нашите сетивни органи. Но естествената ограниченост на сетивните органи ни най-малко не е пречка за познанието на такива явления. Човек не вижда ултравиолетовите и инфрачервените лъчи,

но той познава техните свойства по-добре от животните, на които тези лъчи са непосредствено достъпни.

В различните клонове на науката сетивното познание намира различен израз. В природните науки обикновено се прилагат лабораторните наблюдения, които включват и експеримента. Спецификата на предмета на обществените науки ограничава, а понякога просто изключва експеримента. Природоизследователят почти винаги има възможност да наблюдава изучаваните от него явления, които се повтарят много пъти и продължително време. Историкът е лишен от тази възможност, затова в своите обобщения той използва в по-голяма степен опита, фиксиран в различните исторически източници.

Една от особеностите на сетивния опит на човека е, че той е свързан с мисленето. Човек наблюдава явленията в природата и обществото, ръководейки се от определени понятия, теории. Различните хора различно възприемат и изобразяват едни и същи факти, особено от обществения живот. Затова трябва да подхождаме критически към опита на хората, за да отделим факта, наблюдаваното явление от неговото субективно интерпретиране от едно или друго лице, което го възприема.

Данните на непосредственото сетивно наблюдение ни дават знание за фактите, от които после изхождаме при изграждането на теорията. Никоя теория не може да се смята за правилна, ако противоречи на фактите. Но често в процеса на познанието се приема за достоверен факт онова, което в действителност не е факт. Възможни са грешки в наблюденията, в експериментите. В науката са известни случаи, когато някои учени са изграждали цели теории, опровергавали са по-раншни научни представи, базирайки се на съмнителни, недостатъчно проверени факти. Това е увреждало развитието на науката. Академик И. П. Павлов нарече образно фактите „въздух за учения“. Те трябва да се събират старателно, като се полагат постоянни грижи за тяхната доброкачественост. Но само събирането на достоверни факти, добити от дългогодишния опит на хората, още не съставлява наука. Науката започва там, където се разкрива същността на явленията, законите на тяхното движение и развитие.

Сетивният опит е ограничен. В него единичното и общото, случайното и необходимото, същността и явлението

не са разделени. Например хората открай време са виждали мълнии, различните им форми, но дълго време не са знаели същността на този процес. Едва в резултат на успехите на физиката, по-специално на учението за електричеството, въз основа на обобщаването на многобройни факти бе установено, че мълнията — това е освобождаване на електричество. Този извод бе резултат от работата на човешкото мислене.

Живото сетивно съзерцание отразява непосредствено явленията на действителността. А мисленето е опосредствувано от усещанията и възприятията и представлява нов, качествено своеобразен етап в развитието на познанието. Мисленето има за цел да открива вътрешните, закономерните връзки между явленията. Същността на теоретическото мислене се състои в това, че то върви към познаване на всеобщото в явленията. Сетивното съзерцание, което познава единичните явления и техните отделни свойства, не може да направи това. Всичко това показва, че преминаването от сетивното знание към абстрактното мислене представлява качествен скок в развитието на познанието.

Мисленето отразява действителността във формата на *абстракции* (вземане на отделни страни на предмета), то се отдалечава от непосредствените представи за предмета, като отделя главното, същественото в него. Така например в мисленето ние имаме точки, лишени от измерения, линии, лишени от ширина, докато в самата действителност такива точки и линии няма.

Но отдалечаването на мисълта от конкретния предмет не означава отдалечаване от истината. „Мисленето — пише Ленин, — възхождайки от конкретното към абстрактното, не се отдалечава — ако то е *правилно* (NB) ... от истината, а се приближава до нея. Абстракцията *материя, природен закон*, абстракцията стойност и т. н., с една дума *всички* научни (правилни, сериозни, неглупави) абстракции отразяват природата по-дълбоко, по-вярно, *по-пълно*.“¹

Абстракцията взема една отделна страна на предмета в „чист вид“, в какъвто тя не съществува в действителността. Така например няма „производство“ изобщо,

¹ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, стр. 146.

„закон“ изобщо, а има конкретни видове производство и конкретни закони. Но без абстракцията „производство“ не можем да разберем задълбочено нито една конкретна форма на производството. За да разберем същността на капиталистическия начин на производство, трябва да знаем какво значи производство изобщо, от какви елементи се създава то, какво място заема в живота на обществото. С помощта на абстракцията човек схваща най-тънките процеси в природата и обществото.

Абстракцията е ценна тогава, когато отразява съществена страна на предмета. Тя става празна, неразумна, безсмислена, ако взема несъществените страни, ако съсредоточава вниманието върху несъществените моменти. Така, изучавайки човека, по примера на древните можем да образуваме абстракцията: човекът е двуного животно, лишено от козина и перушина. Тази абстракция няма никаква научна стойност, защото отразява несъществени страни и не ни помага да разберем мястото на човека в природата.

3. Диалектика на абстрактното и конкретното, на логическото и историческото

Многостранното знание на предмета е конкретно знание. Познанието на дадена страна на предмета е абстрактно знание. Конкретното знание е възможно, защото самият предмет е единство на многообразното: на различни страни, свойства и т. н. Например в езика думата има фонетична страна (определен звуков комплекс), семантична (думата означава нещо, има смисъл), граматическа (в изречението тя е свързана с другите думи по определени правила) и т. н. Задачата на науката е да разкрие многообразието на страните на предмета в тяхното единство.

Абстрактното познание е възможно, защото отделните страни, свойства на предмета са относително самостоятелни, специфични, поради което в процеса на познанието можем да отделим едно свойство, една страна и да се абстрахираме от другите. При изучаването на една дума можем да спрем вниманието си върху смисловото ѝ значение. Така постъпва онзи клоп от езикознанието, който се нарича семасиология.

Живото сетивно съзерцание дава конкретно знание за предмета, защото взема предмета в многообразието на неговите свойства, страни. Но сетивно-конкретното знание не разкрива същността на предмета, затова от него познанието върви към отделните абстракции. Процесът на познанието не завършва с образуването на тези абстракции. Необходимо е да се получи конкретно, много-странно знание. От отделните абстракции науката отново продължава нататък, върви към конкретното. Но това не е връщане към сетивно-конкретното, а възпроизвеждане на конкретното в мисленето — висшата форма на знанието. „Конкретното — пише К. Маркс — е конкретно, защото е съчетание на множество определения, значи единство на многообразието. Ето защо при мисленето то изглежда като процес на съединяване, като резултат, а не като изходна точка, макар че то е действителната изходна точка и значи и изходната точка на съзерцанието и представата. По първия път общата представа се изпарява в абстрактно определение; по втория — абстрактните определения довеждат до възпроизвеждане на конкретното по пътя на мисленето.“¹

Метафизиците смятаха обособяването на отделните абстрактни определения за край на научното изследване; те свеждаха целия процес на абстрактното мислене до образуването на празни абстракции. При анализирането на явленията политическата икономия преди Маркс изхождаше от живото цяло, от конкретното, което ни се дава в усещанията и възприятията. Анализирайки това конкретно, тя обособи отделните абстракции: труд, разделение на труда, разменна стойност и т. н. Ограничеността на нейните изследвания се състоеше в това, че обособяването на отделни абстракции се смяташе за крайна точка на познанието. Тя се занимаваше предимно с анализиране, разлагане на живото, конкретното, цялото на отделните му страни и поради това не даваше знание за предмета в неговата конкретна цялост.

К. Маркс използва онова, което икономистите преди него смятаха за краен резултат на изследването, за своите по-нататъшни изследвания. Като анализира и обобщава огромен фактически материал, Маркс обособи най-простите абстракции, отразяващи най-простите, обикнове-

¹ К. Маркс, Към критиката на политическата икономия, стр. 215.

ни, основни, срещащи се милиарди пъти отношения в буржоазното общество: стоковата размяна. От това абстрактно и най-просто Маркс върви към по-конкретното и по-сложното. Първият том на „Капиталът“ е посветен в основни линии на изследването на капиталистическия производствен процес в общия му вид. Маркс започва с изследването на най-простите икономически категории: стока, пари, а по-нататък, във втория том, преминава към изясняване на процеса на обръщението, без който не може да има капиталистическо производство. И, най-сетне, в третия том Маркс изследва капиталистическите производствени отношения изобщо като единство на производството и обръщението. Тук капитализмът се явява като конкретно цяло с всичките му противоречия, които го водят към гибел. При това конкретното се явява не като резултат само на живото сетивно съзерцаване на капитализма, а като съвкупност на многобройни абстрактни определения.

Теоретическото мислене ни дава конкретно, многостранно знание за империализма като най-висок стадий в развитието на капитализма. В. И. Ленин разкри следните съществени белези на империализма: 1) концентрацията на производството и капитала е достигнала такава висока степен на развитие, че са възникнали монополите, които играят решаваща роля в стопанския живот; 2) сливането на банковия капитал с промишления и господството на финансовия капитал; 3) огромното значение на износа на капитал; 4) образуването на международни монополистически съюзи на капиталистите, които разделят света на сфери на влияние; 5) завършването на подялбата на територията на земята кълбо между най-големите капиталистически държави. Всяка една от тези абстракции поотделно изразява една съществена страна на империализма, а всички заедно ни дават многостранно знание.

Конкретното знание за предмета възниква не в резултат на механичeskото съединяване на абстракциите, образувани в различно време и по различни случаи, а чрез развитието на абстрактното, чрез обогатяването му с ново съдържание, което все по-многостранно и по-дълбоко отразява предмета. В резултат на движението от абстрактното към конкретното се образуват нови абстракции, които са логическо продължение на предишните. В конкретното знание отделните абстракции са

обединени от общ принцип, от единна идея, която отразява главната закономерност в движението на предмета. Така например главното в характеристиката на империализма е, че той е монополистичен капитализъм; всички други белези на империализма произтичат от тази му същност, обединени са и могат да бъдат разбрани само във връзка с нея.

Развитие на познанието от абстрактното към конкретното имаме не само в политическата икономия. Това е всеобщ закон за развитието на човешкото познание. Така например нашите знания за произхода на Земята и другите планети от слънчевата система се развиват също от абстрактното към конкретното в мисленето. Първите космогонични хипотези на науката от по-ново време имаха крайно абстрактен характер, защото намираха една отделна страна в сложния и многостранен процес на произхода на планетите и я абсолютизираха. Например хипотезите на Кант и Лаплас изхождат само от законите на механиката. Съвременните космогонични хипотези ни дават по-конкретна представа за процеса на произхода на Земята. Като изхождат от знанието, постигнато от астрономията, механиката, физиката, химията, геологията и т. н., те се опитват чрез органически синтез на многобройните абстракции да осветлят всецяло, в неговата цялост сложния процес на произхода на планетите, да възпроизведат конкретното в цялата му пълнота.

Разбира се, абстракциите се създават като обобщение на сетивното познание. Тяхното възникване се предхожда от сетивно-конкретното знание.

Материалистическата диалектика разглежда абстрактното и конкретното като два момента в познаване същността на предмета. Абстрактното е средство за познаване на конкретното. Ленин пише, че общото е мъртво, непълно, „но само то е именно *стъпало* към познанието на *конкретното*, защото ние никога не познаваме конкретното напълно. *Безкрайната* сума от общи понятия, закони etc. дава *конкретното* в неговата пълнота.“¹

Конкретното в мисленето е най-дълбокото и съдържателно знание за предметите. То превъзхожда абстрактното знание, защото отразява в предмета не една отделна съществена страна, а различни съществени страни в тях-

¹ В. И. Ленин, Философски тетрадки, стр. 261.

ната връзка, т. е. взема предмета многостранно. То превъзхожда и сетивно-конкретното знание, защото отразява не повърхностни, не външни определености на предмета в тяхната непосредствена връзка, достъпна за сетивното съзерцание, а съществени страни в техните също тъй съществени връзки.

Идеалистът Хегел мистифицира процеса на развитие от абстрактното към конкретното, като смята, че в резултат на този процес се ражда и самият конкретен предмет. Докато за Хегел развитието от абстрактното към конкретното е възникване на самия предмет, за Маркс то „... е само начин, по който мисленето усвоява конкретното, възпроизвежда го духовно като конкретно“. В движението на познанието от абстрактното към конкретното се създава не самият конкретен предмет (той съществува преди и независимо от процеса на познанието), а конкретното понятие за съществуващия предмет. За материалиста това развитие означава движение към всеобхватното познаване същността на предмета, в резултат на което се изменя познавателният образ, а не самият предмет.

Следователно диалектичката логика смята, че конкретното е и изходна, и крайна точка на познавателния процес. Сетивно-конкретното е изходното в познанието, конкретното, възпроизведено от мисленето — резултат на познанието, а отделните абстракции — средство за постигане на този резултат.

За да разберем законите на развитието на познанието, неговата диалектика, трябва да си изясним взаимоотношението между *историческото* и *логическото* в процеса на постигането на конкретно знание за предмета. Под *историческо* се разбира движението на самия реален предмет; *логическото* е отражение на историческото. Историческото е първично, а логическото вторично. Не историята следва след логиката, както е у Хегел, а логиката отразява основните моменти на историята. В развитието на предмета има случайности, зигзаги, отклонения от главния път в една или друга посока. Логическото не повтаря историческото във всички подробности, а възпроизвежда главното, неговата същност в абстракции въз основа на изучаването на цялото богатство на реалния процес на развитието. Логическото и историческото са единни, но не са тъждествени; те съвпадат в главното, в същественото. Логическото е историческото, но освободено от случайностите на историческа-

та форма. Така например в „Капиталът“ на Маркс в логически категории се разкрива процесът на възникването и формирането на капиталистическите производствени отношения; при това Маркс се абстрахира от особеностите на възникването и развитието на капитализма в отделните страни.

Задачата на науката е да отрази основната, главната историческа връзка между явленията в развитието на изучавания предмет. „Най-надеждното при разглеждането на даден въпрос на обществената наука и най-необходимото, за да придобием действително навик да пристъпваме правилно към този въпрос и да не допуснем да се загубим в масата от дреболии или в грамадното разнообразие от борещи се мнения — най-важното — пише В. И. Ленин, — за да пристъпим към този въпрос от научна гледна точка, — това е да не забравяме основната историческа връзка, да разглеждаме всеки въпрос от гледна точка на това, как известно явление е възникнало в историята, какви главни етапи е минало това явление в своето развитие и от гледна точка на това негово развитие да видим в какво даденото нещо се е превърнало сега.“¹

Материалистически разбраното единство на логическото и историческото е ръководен принцип за изграждане на науката, на системата на нейните категории. Последователността и движението на понятията на една наука трябва да отразяват основната историческа връзка на изучаваните от нея явления.

Логическото е обобщено, поправено отражение на историческото в този смисъл, че то отразява действителността в нейното закономерно развитие, обяснява необходимостта на това развитие. А за тази цел то може и трябва понякога да се абстрахира от реалната история на даден предмет, защото в едно или друго отношение този предмет може да не бъде типичен. Например, разкривайки същността и основните етапи на социалистическата революция, теорията може да се отклони в някои точки от последователността на нейните моменти в една или друга страна, ако тези моменти изразяват особеностите на революцията в дадена страна. Но това отклонение на логическото отражение от буквалното следване на исто-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 29, стр. 468.

рията става съобразно със законите на историята, въз основа на обобщаването на развитието на множество еднородни явления и разкриването на тяхната същност. Опитът от революцията в Русия, Китай и другите страни с народна демокрация ни дава възможност да изясним по-добре и по-точно общото, главното в социалистическата революция, да отделим общото от специфичното за една или друга страна.

Историческият подход без логическия е сляп, а логическият без историческия — безпредметен. Така, като изучаваме историята на формирането на човека, можем да опишем реалния исторически процес на изменението на ушите, челюстите, зъбите, краката, походката и т. н. на нашите прадеди. Всички тези явления са свързани с процеса на формирането на човека, но простото описание на тези изменения няма да разкрие действителната история на произхода на човека. Без да разбираме какво е човек, не можем да разберем историята на неговото възникване. Също така, без да разкрием същността на капитала, не можем да възпроизведем историята на буржоазните производствени отношения. Но наред с това не можем да разкрием същността на предмета, ако пренебрегваме реалната му история. Логическият подход се основава върху изучаването на реалния процес на развитието на предмета и има за цел да разкрие неговата същност. За да постигнем това, трябва да вземем явленията в онази точка на развитието, където, както се изразява Ф. Енгелс, „процесът достига пълна зрялост и класическа форма“. Например същността на човека може да се разбере най-добре, като се анализира съвременният човек, а не дивакът. Същността на капитализма се познава чрез изучаване на зрелите капиталистически отношения. Разбира се, изучаването на предходното помага за изучаването на следващото; но в не по-малка степен знанието на резултата от развитието дава възможност да познаем по-задълбочено предшестващите моменти. В зрялата форма може ясно и точно да се види онова, което по-рано е било само в зародиш. Висшата форма на развитието включва в себе си в един или друг вид всичко низше. Анализирайки същността на висшата форма на движението, ние така или иначе разкриваме предходните моменти, т. е. историята. Така например зрелите капиталистически отношения резюмират цялата история на своето възникване и развитие.

Принципът за единството на логическото и историческото трябва да се прилага и при изучаването на процеса на познанието. Теорията на предмета включва в себе си и историята на тази теория. Ако не познаваме същността на съвременната научна теория, предшествуващата история на научната мисъл ще ни изглежда като сбор от непрекъснати грешки на великите мислителни и ние няма да можем да разберем основната нишка на историческото развитие. Истинска история на физиката може да се напише само ако се застане на равнището на съвременната наука, а научна история на философията може да се създаде само от позициите на най-високото постижение на философията — диалектическият и историческият материализъм.

От това, че изучаването на същността на предмета разкрива до известна степен и неговата история, не следва, че логическото изключва, прави излишно изучаването на историята. Напротив, диалектическият метод настойчиво изисква да се изучава реалната история на предмета с всичките ѝ подробности. Без изучаване на историята на предмета не може да има и теория на предмета. Разкриването на историята, т. е. на развитието на предмета, е задача на всяко научно изследване. Диалектическият възглед е действително исторически. Без да се изучава историята, е невъзможно логическото отражение на същността на процеса. „... За логическото развитие — пише Енгелс — съвсем не е необходимо да остава само в чисто абстрактната област. Напротив, то има нужда от историческа илюстрация, от непрекъснат допир с действителността.“¹

Разкриването на същността на един или друг процес в неговата зряла форма от логиката или от мисленето не е краят на научното изследване. Логическото е само средство за познаване на историческото. То дава принципа за всестранно изучаване. Когато в основата на изложението на историята на предмета се поставя знанието на същността, всички исторически подробности, случайности и отклонения стават ясни и се обясняват, изяснява се ролята им в необходимото развитие на предмета, знанието на историята става живо и пълнокръвно. А

¹ Виж *К. Маркс*, Към критиката на политическата икономия, стр. 213.

без обединяващото ги начало историческите подробности се превръщат в натрупване на случайности, в куп сурови факти. Само съчетаването на логическото и историческото ни дава възможност да разберем всеотнасно и дълбоко закономерното и богато съдържание на движението, на развитието на явленията в природата, обществото и мисленето.

4. Форми на мисленето и тяхната роля в познанието

Разкривайки диалектиката на познавателния процес, В. И. Ленин пише: „Познанието е отразяване на природата от човека. Но това не е просто, не е непосредствено, не е цялостно отразяване, а процес на редица абстракции, формирания, образувания на понятията, законите... Тук *действително*, обективно има *три* члена: 1) природа; 2) познание на човека = *мозък* на човека (като висш продукт на същата тази природа) и 3) форма на отражение на природата в познанието на човека, тази форма са именно понятията, законите, категориите...“¹

Формите на мисленето са едни от най-важните моменти, средства на познанието, в тях човек отразява универсалната закономерност на вечно движещата се природа. Логическият процес на създаването на научна картина на света се осъществява в *съжденията, умозаключенията, хипотезите, теориите, понятията, категориите* и т. н.

Централна проблема на диалектичката логика е изследването на образуването и развитието на формите на мисленето, изясняването на ролята на практиката в движението на мисловните форми. Диалектиката изследва всеотнасно формите на мисленето, разкрива тяхното обективно съдържание, показва взаимната им връзка в процеса на постигане на истинско знание за света.

Една от формите на мисленето е *съждението*, чрез което се познават различните страни, свойства, отношения на предметите. *Съждението* е мисъл, която твърди или отрича нещо за нещо. В него се отразява диалектиката на единичното и общото. Например „златото е метал“: златото е единичното, метал — общото. В процеса

¹ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, стр. 156—157.

на познанието се преминава от едно съждение към друго, от едно равнище на познанието към друго, по-високо. Различните форми на съждението са отделните звена, моменти на този процес.

Познанието върви от *единичното* през *особеното* към *всеобщото*. По такъв път се развиват и съжденията: от съждението за единичност през съждението за особеност към съждението за всеобщност. В съждението за единичност се установява връзката между дадени явления. По-нататъшното развитие на познанието довежда до формулиране на съждение, в което се отразява законът за връзката на някои особени форми на движението (съждение за особеност), и най-сетне в съждението за всеобщност ние познаваме всеобщия закон за развитието. Така науката най-напред установи, че атомите на отделния елемент, например на радия, могат да се разпаднат на по-прости съставни части; това е съждение за единичност. След това бе формулирано съждението за особеност: цяла група от най-тежките измежду известните ни елементи притежават свойството на естествена радиоактивност. Днес науката е достигнала такова равнище, при което е възможно да се формулира съждението за всеобщност: при определени условия всеки химически елемент може да бъде превърнат в друг елемент.

В процеса на познанието огромно значение има умозаклучението. *Умозаклучение* се нарича онази форма на мислене, посредством която въз основа на наличното, по-рано установено знание се извежда ново знание. Например човек не е измервал непосредствено разстоянието от Земята до другите небесни тела, но той знае тези разстояния въз основа на процеса на умозаклучението. Обективната основа на възможността да се преминава от известното към неизвестното е закономерността в природата и обществото. Закономерната връзка между явленията има всеобщ характер, затова, ако познаваме тази закономерност, можем да правим изводи за явления, които не могат да се наблюдават непосредствено, но са подчинени на действието на известните закони. Човек не възприема атомите сетивно, но въз основа на умозаклученията от познатите закони знае, че всички атоми имат електрони, протони и неутрони.

Формите на умозаклучението са разнообразни: едни дават достоверни, други — в по-голяма или по-малка

степен вероятни заключения. В историята на философията са правени опити да се представи даден тип умозаключение за единствено сигурното и ценно средство за получаване на нови резултати. Така например емпириците (Бекон, Лок и др.) смятаха за такова средство *индукцията*, при която процесът на умозаключението върви от частното към общото, от отделните факти към общия извод. Рационалистите (Декарт и др.), напротив, преувеличаваха ролята на *дедукцията*, или на умозаключението от общото към частното, когато едно общо положение се разпростира върху отделни частни случаи. И единият, и другият възглед е едностранчив. Няма клон на науката, в който да се правят умозаключения само посредством индукцията или само посредством дедукцията.

Диалектичката логика показва връзката, единството на различните форми на умозаключението в процеса на познаването на действителността. Индукцията и дедукцията се допълват взаимно. „Вместо едностранно да превъзнасяме до небесата едната за сметка на другата — пише Енгелс, — ние трябва да се стремим да прилагаме всяка на нейното място, а това можем да постигнем само когато не изпускаме от очи тяхната взаимна връзка, тяхното взаимно допълване.“¹

В процеса на познанието човек наблюдава отделни частни случаи, след това ги обобщава и формулира общото положение. Това е индуктивен процес. Полученото обобщение той разпростира върху нови явления, факти, случаи. Това е дедукция. Например, изучавайки отделните химически елементи, Менделеев откри връзката между атомното тегло на елементите и техните химически свойства. Това доведе до формулирането на периодичния закон. От този закон той направи редица частни изводи (дедукция) за отделните елементи: предсказа свойствата на новите, още неоткрити елементи, коригира атомните тегла на някои не достатъчно изучени елементи и т. н. Така се развиват знанията по пътя на взаимната връзка и на взаимното допълване на индукцията и дедукцията.

Дедукцията не може без индукцията: за да извеждаме от общото, трябва да получим това общо. Няма вродени човешки знания. Индукцията от своя страна предполага по необходимост дедукция. Само чрез индукция не можем да получим достоверно знание. Простото наблюдаване на повтарянето на някое свойство у редица

¹ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, стр. 250.

предмети още не е доказателство за необходимостта, за закономерността на това свойство за всички предмети от дадена категория. Полученото в резултат на индукцията обобщение трябва да се провери, трябва да се изведат следствията от него, да се проверят тези следствия на практика. Затова само взаимната връзка между индукция, дедукция и практика води към достоверно знание.

Науката не стига изведнаж до достоверно знание на същността, на закона за развитие на явленията. Пътят към достоверното знание минава през изказването на *хипотези*, предположения, през проверяването на хипотезите на практика. Изучавайки дадени явления, ученият ги обяснява (изказва предположения за закономерната връзка на явленията). По-нататъшното изучаване довежда до откриването на нови факти, като между тях могат да се срещнат и такива, които противоречат на изказаната хипотеза. Тогава възниква нуждата от нов начин на обясняване (от нова хипотеза). Така, преминавайки от едно обяснение към друго, по-точно, ученият стига до откриването на закона.

В 1896 г. Бекерел откри радиацията в урана и неговите съединения. След това бе открита радиацията в солите на други елементи и беше получен нов елемент — радий. Тези факти, отначало непонятни, не можеха да бъдат обяснени с известните по-рано причини. Във връзка с това Резерфорд и Соди изказаха хипотезата, че атомите на всички радиоактивни елементи се разбиват, разпадайки се на части; радиоактивните лъчи — това са отломки, образувани при това разбиване. Хипотезата за радиоактивното разпадане сложи началото на нови изследвания. Проверката ѝ доведе до откриването на нови явления, между които и такива, които не можеха да се обяснят с тази хипотеза. Възникнаха нови хипотези, които допълваха и коригираха хипотезата на Резерфорд и Соди, докато най-сетне беше създадена *научната теория*, в основата на която лежи положението, че при определени условия всеки елемент може да бъде превърнат в друг.

Хипотезата е форма на развитието на научното знание по пътя към обективната истина. В известен период теориите на Коперник, на Дарвин, периодичният закон на Менделеев бяха научни хипотези. По-късно практика-

та потвърди обективната им истина, превърна тези хипотези в достоверни научни теории. В съвременното природознание съществуват маса хипотези.

Подценяването на творческата роля на хипотезата в познанието винаги е било спътник на ограничения емпирически подход към изучаването на действителността. *Позитивистите*, които отричат възможността за проникване на науката в същността на явленията, смятат хипотезата за отрова за науката, чума за разума. Според тях не трябва да се създават хипотези за закономерностите на движението на явленията — науката трябва само да протоколира фактите.

А в действителност хипотезите насочват изследването на предмета към определена цел и довеждат до откриване на законите на природата и обществото. Ломоносов сравняваше хипотезите с импулси, които дават възможност „да се достигнат знания, до които никога не достигат умовете на пищожните и валящите се в праха“. Когато експериментира или наблюдава нови факти, изследователят се ръководи от някоя хипотеза. При наблюдаването трябва да се знае къде да се гледа и какво да се търси. Именно хипотезата дава посоката. Много хипотези не са потвърдени от фактите, но това не може да бъде аргумент против използването на хипотезите в познанието. Мъртвите вече хипотези са изиграли огромна роля в науката, те са прокарали пътя към истината.

От примера с хипотезата се вижда добре връзката между сетивния и рационалния момент в познанието: ние изхождаме от фактите, наблюденията и вървим към абстрактното мислене, обобщаваме, изграждаме хипотеза, а за да я проверим, отново се обръщаме към фактите, към наблюденията и експериментите.

Понятието като форма на мисленето отразява същността на явленията:

„Понятието — пише Мао Цзе-дун — отразява вече не външните страни на нещата, на явленията, не отделните техни страни, не тяхната външна връзка; то обхваща същността на явленията, явленията изцяло, вътрешната връзка на явленията. Между понятието и усещането има не само количествена, но и качествена разлика.“¹ Така например понятията „число“, „електрон“,

¹ Мао Цзе-дун, Избрани произведения, т. 1, стр. 414.

„точка“, „фигура“, „пролетариат“ са отражение на общото и същественото в една голяма група явления. Общото, отразено в нашите понятия, не се извежда от разума, а съществува обективно в единичните явления и неща. С помощта на понятията се обхващат множество различни, сетивно възприемани неща. Ето защо, за да се образува понятие, трябва да се изследват голям брой единични явления, събития, предмети. Образуването на понятие е резултат от дългия процес на познание, известно обобщаване на неговото развитие.

Процесът на образуване на понятия включва не само сравняването на различните възприятия и отделянето на общия, сходния белег на предметите. Отделянето на общото не довежда до образуването на научно понятие. Например чрез сравняването на орането, коването на желязо, ловенето на риба и намирането на такъв общ белег в тези процеси като „употребяването на физическо усилие“ не може да бъде образувано научното понятие труд. Този общ белег не е съществено общ за труда. Животните си намират храна също с физически усилия. Трудът — това е планомерна дейност на общественния човек за изменение на природните предмети с помощта на оръдия. Същността на предмета се разкрива чрез всеотдайното определяне на неговите връзки и опосредствувания, чрез изясняването на неговото място и роля в една или друга система.

За образуването на понятия се използват най-различни методи на научното изследване: наблюдението, експериментът, различните форми на умозаключението в тяхното единство, изграждането и проверката на хипотези и др. Важно място в този процес заема анализът и синтезът.

Анализът, или мисленото разчленяване на предмета на неговите съставни части с цел да се открият най-простите елементи на сложното, е необходим при всяко научно изследване. Анализът дава възможност да се отделят и разберат съществените страни на изследваното явление. Ако не знаем от какви елементи е образувано обществото, ние никога няма да разберем и неговата същност, няма да можем да си изясним отношението на различните елементи в него. Но изследването на предмета не се ограничава с анализа. Преувеличаването на ролята на анализа, превръщането му в единствен метод на изследване воли до

метафизически възглед за света, до разчленяване на предметите на отделни, изолирани, като че ли несвързани помежду си елементи. Понятията, получени в резултат само на анализ, имат едностранчив, повърхностен характер. Научното мислене предполага единството на *анализа* и *синтеза*, чрез което се пресъздава конкретното в мисленето. „... Мисленето. — пише Енгелс — се състои не толкова в разлагане на предметите на съзнанието на техните елементи, колкото в обединяване на свързаните един с друг елементи в единство. Без анализ няма синтез.“¹

Единството на анализа и синтеза е едно от най-важните изисквания на диалектическия метод на мислене. *Синтезът* дава знание за обекта като единно цяло. Но това знание, първо, се постига въз основа на предшествуващ анализ, второ, в мисълта трябва да се съединява само онова, което е съединено в действителността, обективно. Порокността на синтеза в идеалистическата философия се състои в това, че там различните елементи се обединяват в мисълта независимо от това, как се отнасят те един към друг в действителността. Оттук се получава произволност на синтеза.

Научното понятие не включва в своето съдържание всички отделни белези на предмета. В труда си „Аграрният въпрос и „критиците на Маркс““ Ленин възразява на ония, които се опитваха „да внесат в общото понятие всички частни белези на единичните явления“. Заедно с това понятието не е откъснато от богатството на индивидуалното и особеното. Понятието постига единичното, частното, чрез всестранно и дълбоко отразяване на закономерностите на неговото развитие. Ако понятието се стремеше да обхване всички частни, единични признаци на предмета, в познаването на същността то не би отишло по-далеч от усещанията и възприятията.

Движението, развитието на действителността може да се отрази само в развиващи се понятия. „... Човешките понятия — пише Ленин — не са неподвижни, а вечно се движат, преминават едно в друго, преливат се едно в друго, без това те не отразяват живия живот.“²

Много съвременни философи-идеалисти признават променливостта, гъвкавостта на понятията, но я тълкуват со-

¹ Ф. Енгелс, *Лити-Дюринг*, стр. 45.

² В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, стр. 237.

фистично. За софистите променливостта на понятията е резултат от произвола на мислещия субект: движението на понятията се разглежда независимо от движението на нещата. Но защо е нужно да се изменят понятията, ако при това не се постига по-точно отражение на движещата се материя? Изменението на понятията не е самоцел, а средство за по-дълбоко проникване в същността на развиващите се предмети.

Материалистическата диалектика показва обективния източник на движението на понятията, тя разглежда гъвкавостта на научните понятия като отражение на многостранността и развитието на материалния свят. Движението на понятията се извършва въз основа на разрешаването на противоречията между новооткритите факти и съществуващото понятие. Първото научно понятие за атома бе създадено през XVIII в. от химията, която установи, че атомите на един и същ химически елемент имат едни и същи свойства и са неделими. Това понятие изигра огромна роля в науката. Но по-късната научна практика разкри такива факти (откриването на електрона), които не се съгласуваха със съществуващото понятие за атома. Тези факти доведоха до разрушаването, до изменението на понятието за атома и на редица други физически понятия.

Процесът на развитието на понятието протича в две посоки: 1) предишните понятия се задълбочават, уточняват се и се издигат на по-високо равнище на абстракцията; 2) възникват нови понятия. Хората не се разделят изведнаж със старите понятия, с които са свикнали. Разрушаването на старите понятия често довежда учените до объркване и дори до ненаучни възгледи.

Изменението на съдържанието на старите понятия и възникването на нови довежда до това, че между различните понятия, както и в едно и също понятие се появяват различия, противоречия.

При това трябва да се прави строга разлика между противоречията в понятията, които са отражение на обективните противоречия, и противоречията, които са резултат от объркаността, от неспособността на един или друг човек да мисли последователно и логично. Първите водят към развитие на знанието, вторите пречат на истинското познание.

Най-общите понятия, в които се отразяват най-важните свойства, закономерностите на света, се наричат *ка-*

тегории. Всяка наука има свои категории. Например физиката оперира с категориите: маса, енергия, вещество, поле и т. н.; политическата икономия си има свои категории: стока, стойност, абстрактен и конкретен труд и други; диалектиката си има свои категории: качество, количество, същност, явление, противоречие и т. н. За разлика от категориите на другите науки категориите на диалектиката отразяват най-общите закони и свойства на явленията в природата, обществото и мисленето. Затова умението да си служим правилно с категориите на диалектиката е необходимо за изследването на всеки предмет.

Категорията е най-общо понятие. Всяка категория обхваща огромен кръг явления. Така например категорията материя обхваща всички предмети и явления, съществуващи независимо от съзнанието. Но оттук съвсем не следва, че категориите са празни, бедни откъм съдържание абстракции. Научните категории, взети във взаимната им връзка, отразяват дълбоко и всестранно най-важните закономерности в развитието на природата, обществото и човешкото мислене.

Като определен резултат от познанието категориите, отразявайки най-важните свойства и закономерности на външния свят, представляват степени в развитието на знанието. „Пред човека съществуват — пише Ленин — *мрежа* от природни явления. Инстинктивният човек, диавакът, не отделя себе си от природата. Съзнателният човек се отделя, категориите са стъпалца на отделянето, т. е. на познаването на света, възлови точки в мрежата, които спомагат да я познава и овладява.“¹ Например категориите движение, причина, следствие, противоречие, качество, същност, закон и др. представляват възлови точки, които ни помагат да се ориентираме в безкрайно сложната и многообразна мрежа от явления на действителността. В категориите е обобщен целият предшествуващ опит на познанието.

Човек използва знанието, съдържащо се в категориите, за да изказва нови съждения, умозаклучения, понятия. Без категориите, казва Енгелс, човек не може да свърже два прости факта. Така например съдението „тази къща е по-голяма от другата“ се изказва въз основа на нашия предшествуващ опит, фиксиран в категория-

¹ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, стр. 67.

та количество. Самите категории, въз основа на които ние свързваме данните на сетивното съзерцание, са възникнали като обобщение на сетивния опит. Трябва да се научим да оперираме правилно с категориите, да ги използваме за научно познаване на света.

5. Практиката като основа на познанието и критерий на истината

Познанието възниква върху основата и за задоволяване нуждите на практическата дейност на човека. *Практика* се нарича сетивно-материалната дейност на хората, която изменя предметите, явленията, процесите в действителността. Практиката, която лежи в основата на познанието, е такова взаимодействие на субекта (човека) и обекта (материалния предмет), непосредствен резултат на което е изменението на обекта. Така с помощта на оръдията на труда човек изменя почвата: разкопавя я, паторява я и т. н. В резултат на това се повишава нейното плодородие. Практиката изменя не само обекта, но и субекта. Човек се развива в труда.

Практиката е многостранна. Нейната основа е производството на материални блага: храна, облекло, оръдия на труда и т. н. В практиката влизат и другите форми на обществената дейност, която изменя материалния свят: класовата борба, националноосвободителното движение, революцията; към обществената практика спада и дейността в областта на народната просвета, здравеопазването, научният експеримент и т. н.

Процесът на познанието спада към теоретическата дейност на хората. Теорията е научно обобщение на практиката, отражение на действителността в човешкото съзнание. Теорията сама по себе си не изменя действителността. Ние можем да съставим идеални планове за преобразуване на света, да извършим революция в мисълта, но само с това светът няма да се измени. Огромната активна роля на познанието, мисленето и теорията се състои в това, че те могат да посочат пътищата за преобразуване на света. Обаче за да се превърнат идеите в живо дело, е нужна практическа дейност.

Теоретическата дейност на хората не е самостоятелна, автономна: тя е възникнала и се е развила въз основа на

практиката. Осъзнаването на действителността, нейното отразяване в мозъка на човека е необходимо за успешната практическа дейност. Практиката е основата и движещата сила на развитието на теорията. Нуждите на практиката, по-специално нуждите на производството, сочат пътя за развитието на науката, тласкат я напред. Енгелс пише: „Ако у обществото се появява техническа потребност, тя придвижва науката напред повече, отколкото десетки университети.“¹

Науката, теорията възниква от нуждите на практиката и като нейно обобщение. Астрономията е била извикана на живот от нуждите на търговията и мореплаването, различните клонове на физиката възникнаха, за да задоволят нуждите на развиващата се техника на производството. Векът на парата породил учението за топлината, преминването към електрическите двигатели наложило детайлното разработване на теорията за електричеството. Върху основата на практиката възникват и се развиват понятията, теориите. Човек спира вниманието си преди всичко върху онези предмети и страни, които са практически полезни и необходими за живота му. Практиката посочва коя страна от предмета трябва да се отдели като главна, съществена. Такова важно понятие на биологическата наука като понятието *вид* е възникнало върху основата на практическата дейност в областта на земеделието и животновъдството. Хората съсредоточават вниманието си преди всичко върху практически полезните за тях растения и животни, като обединяват отделните индивиди, екземпляри в еднородни групи по определени обективни белези. По-късно започнаха да групират растенията и животните не само въз основа на тяхното сходство, но и на тяхното родство. Така възникна генетическото понятие за вида.

Въз основа на практиката възникват и се развиват обществените науки. Теорията на научния социализъм възникна като обобщение на практиката на работническото движение и за нуждите на борбата на работническата класа против буржоазията. В книгата си „Държавата и революцията“ Ленин показва процеса на формиране на марксисткото учение за диктатурата на пролетариата въз основа на революционната практика. Обобщавайки опита на революцията от 1848 г., Маркс дойде до извода, че

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани писма, стр. 522.

пролетарската революция трябва да разруши буржоазната държавна машина. Опитът на Парижката комуна от 1871 г., обобщен от Маркс, потвърди този извод и даде възможност да се отговори на въпроса, с какво да бъде заменена буржоазната държава, какво ще представлява пролетарската държава. Обобщавайки опита на руската революция от 1905 и 1917 г., В. И. Ленин разви по-нататък марксистката теория за диктатурата на пролетариата. Той откри съветите като форма на диктатурата на пролетариата, формулира извънредно важното положение за многообразието на формите на преминаване от капитализма към социализма. Опитът на революцията в Китай и в страните с народна демокрация потвърди правилността на това Лениново положение, като обогати историята и теорията с нови данни.

Откъсването на природните и техническите науки от практиката на производството довежда до забавяне на техническия прогрес и до застой на науката. Откъсната от своя живителен източник — практиката, — науката заличава, започва да се занимава с дребни въпроси или схоластични разсъждения. Отслабването на връзката на обществените науки с практиката на революционното движение и на изграждането на социализма и комунизма довежда до догматизъм, до доктринерство, до изопачаване на науката, на марксистко-ленинската теория. Ето защо комунистическата партия постави пред съветските учени задачата да стоят по-близо до живота, да нуждите на социалистическия начин на производство, до практиката на изграждането на комунизма в СССР.

Познанието не се ограничава с регистриране на резултатите от практиката. За да осветлява пътя на практиката, то трябва да предвижда бъдещето. Опирайки се на съвременната практика, познанието открива перспективи за развитие на производството, на културата и т. н. Ако теорията не даваше това, тя би загубила значението си. Гениалността на Маркс и Ленин като теоретици се състои в това, че те виждаха по-далеч от своите съвременници как и накъде ще се развива обществото.

Науката може да образува понятие и за такива явления, които още не са възникнали. Така например научното понятие за комунистическата формация възникна дълго преди нейното появяване. Но това съвсем не значи, че понятието комунизъм е било безпочвено, непочиващо на

практиката. Цялата практика на развитието на обществото, основните тенденции на развитието на капитализма, опитът от класовата борба на пролетариата против буржоазията — всичко това послужи като основа за възникване на учението за комунистическото общество.

Агностиците, които отричат, че светът е познаваем, се аргументираха с липсата на сигурен *критерий на истината*. Много философи търсеха критерия за истинността на познанието в яснотата и точността на представите и понятията, в тяхната общовалидност, в колективния опит. Но познанието не може да бъде критерий на истинността на самото себе си. Марксизмът показва, че критерият за истинността на знанието трябва да се търси във от познанието — в практиката. В „Тезиси за Фойербах“ К. Маркс пише: „Въпросът, дали човешкото мислене притежава предметна истинност, не е въпрос на теорията, а *практически* въпрос. В практиката човек трябва да докаже истинността, т. е. действителността и мощта на своето мислене, неговата принадлежност към този свят. Спорът за действителността или недействителността на мисленето, което се изолира от практиката, е чисто *схоластичен* въпрос.“¹

С практиката човек доказва обективната истинност на своите понятия. Въпросът, дали водата се състои действително от два атома водород и един атом кислород — се решава чрез практическото разлагане на водата. Правилни ли са нашите представи за строежа на атома и за енергията, скрита в него? Практиката на научните експерименти и използването на атомната енергия в различните клонове на науката и техниката потвърдиха обективната истинност на физическото учение за строежа и свойствата на атома.

Марксистското разбиране на практиката като критерий на истината се различава от прагматичното. Прагматизмът отрича обективната истина и издигна положението: истинно е онова, което е полезно, което е удобно. Всеки човек може да признае за истинно или неистинно всяко положение в зависимост от това, дали може да извлече полза от него или не. Прагматистът Джеймс пише: „Нашият дълг да търсим истината произтича от общия ни

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. 3, стр. 3.

лъг да правим онова, което си струва труда.“¹ От съображения за удобство и полза прагматистът признава за истинна идеята за съществуване на бог, а обективно истинното положение за неизбежната гибел на капитализма и за победата на социализма отхвърля като неистинно, защото не отговаря на интересите на буржоазията².

Разбира се, знанието е полезно, то е голяма сила. В нашия век на огромен технически прогрес никой не се съмнява в значението на знанието за живота на хората. Но то принася действителна полза на обществото тогава, когато е истинно. Истинността на знанието идва не от ползата от него, а, обратното, от истинността на знанието, от това, че то отразява вярно действителността, идва неговото огромно практическо значение. „Познанието — пише Ленин — може да бъде биологически полезно, полезно в практиката на човека, в запазване на живота, в запазване на вида, само когато то отразява обективната истина, независеща от човека. За материалиста „успехът“ на човешката практика доказва съответствието на нашите представи с обективната природа на нещата, които ние възприемаме. За солипсиста „успех“ е всичко онова, което *на мене* е пужно *на практика*. . .“³

За низките, користни цели на реакционните империалистически кръгове, на организаторите на „студената война“ е изгодна, полезна лъжата за агресивността на социалистическите страни: тази лъжа и клеветата им помагат да увеличават прекомерно военната промишленост и да трупат огромни печалби. Но за народите, за човечеството тази лъжа е извънредно вредна, тя дезориентира умовете, води към засилване на данъчния гнет, спъва обществения прогрес.

Практиката като критерий за истинността на нашите знания стои по-горе от сетивното съзерцание и абстрак-

¹ В. Джемс, Прагматизъм, СПб., 1910, стр. 141.

² Любим похват на критиците на диалектическия материализъм е смесването на марксизма с прагматизма. Някои философи в чужбина дори твърдят, че прагматизмът бил провъзгласен за пръв път от К. Маркс през 40-те години на XIX в. Това твърдение е абсурдно. Марксизмът и прагматизмът стоят на диаметрално противоположни позиции в разбирането на същността на самата практика, на нейната роля в познанието.

³ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 139.

тното мислене, съчетавайки в себе си положителните качества и на едното, и на другото. Сетивното познание притежава ценното качество на непосредствената действителност, защото то отразява предмета такъв, какъвто е. Но то само никога не може да разкрие и докаже необходимостта, закономерността на наблюдаваните връзки. Като се наблюдава един отделен случай на получаване на пара от водата, не може да се изведе закон, да се установи необходимостта на този процес. Задача на мисленето е да познае необходимостта. „Теоретическото познание — пише Ленин — трябва да дава обекта в неговата необходимост, в неговите всестрани отношения.“¹ И научното, теоретическото мислене, изхождайки от данните на сетивното съзерцание, изпълнява тази функция. То познава закономерните връзки, но постига това чрез загубване на непосредствената връзка с действителността, в резултат на известно абстрахиране от нея.

Практиката съединява в себе си непосредствената действителност, достоверността с познанието на необходимостта, защото, от една страна, практиката — това е сетивната, материалната дейност на хората, а, от друга страна, в нея човек проверява и реализира своите понятия, теории и т. н. „... човешкото понятие — казва Ленин — „окончателно“ хваща, улавя тази обективна истина на познанието, овладява я едва когато понятието става „битие за себе си“ в смисъл на практика“². Например научният експеримент винаги възниква като практическо въплъщение на някакво теоретическо построение, което той трябва да провери.

Научната теория на обществото поставя определени задачи, които се разрешават от практическата дейност на масите. Теорията на пролетарската социалистическа революция, научно разработена от марксизма-ленинизма, се осъществи практически в Русия в 1917 г. и по такъв начин бе доказана нейната обективна истинност.

Практическото осъществяване на идеите винаги внася корекции, поправя ги и ги развива. Потвърждавайки или отхвърляйки един идеи, практиката служи като ос-

¹ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, стр. 183.

² Пак там.

нова за възникването на други. Така именно се извършва непрекъснато процес на развитие на знанието въз основа на взаимната връзка между теорията и практиката. Взаимната връзка между експеримента и различните теоретически построения в съвременното природознание е ярък пример за връзката на теорията с практиката.

Експерименталното изучаване на явленията има огромно предимство пред простото наблюдение. И. П. Павлов е формулирал накратко това предимство по следния начин: „Наблюдението събира това, което му предлага природата, а опитът взема от природата онова, което той иска.“ Експериментът дава възможност на изследователя да се намесва активно в изучаваните процеси. До експеримент се прибегва обикновено, за да бъде проверена някоя хипотеза, която той може или да потвърди, или да опровергае. Но и в единия, и в другия случай той води до развитие на знанието. Ако експериментът потвърждава хипотезата, тя се затвърдява, а понякога се и обогатява с ново съдържание; ако експериментът я опровергае, той дава материал за нови, по-дълбоки теоретически построения, въз основа на които се правят нови експерименти. Например опитът на Майкелсън, който опроверга хипотезата за етера, даде тласък за възникването на специална теория за относителността.

Критерият на практиката е едновременно и абсолютен, и относителен. Този критерий е абсолютен, защото всичко, което е доказано от практиката, е обективна истина. Относителността на критерия на практиката се състои в това, че практиката не може на всеки даден исторически етап от своето развитие *напълно* да потвърди или да опровергае съществуващите теоретически положения. Във всички клонове на научното знание има още много недоказани и неопровергани хипотези, окончателна присъда над които ще произнесе практиката на бъдещето. Онова, което днешната практика е потвърдила частично, се допълва от по-късната практика. Само практиката в нейното развитие може да бъде критерий за истинността на развиващото се познание. Така например днешната практика още не е достатъчна, за да докаже космогоничните хипотези. Ние не можем да кажем, че планетите наистина са се образували така, как-

то се представя в която и да било от най-признатите хипотези. Но развитието на практиката, по-специално на астрономическите наблюдения в края на краищата ще доведе до разрешаването и на този въпрос. Съществуването на хипотези в науката показва, че в нашето познание има още много недоказани неща. При това доказването или опровергаването на едни хипотези от практиката води към възникването на други.

Непрестанното развитие на практиката не оставя нашите знания да замръзнат на една точка, да се превърнат в абсолюти. Абсолютността на практиката като критерий на истинността ни дава възможност да различаваме знанието, което върви по пътя на обективната истина, от измислиците. „Този критерий — пише Ленин за практиката — е също така дотолкова „неопределен“, за да не позволява на човешките знания да се превърнат в „абсолюти“, и в същото време дотолкова определен, че да води безпощадна борба с всички разновидности на идеализма и агностицизма. Ако това, което нашата практика потвърждава, е единствената, последната, обективната истина, оттук произтича признаването на пътя на науката, стояща на материалистическа гледна точка, за единствен път към тази истина.“¹

6. Диалектика на абсолютната и относителната истина

Изясняването на ролята на практиката в процеса на познанието и на нейните особености като критерий на истината е теоретическата основа за дълбокото и все-странно разбиране на същността на истинното знание. В решението на въпроса за истината има две страни: 1) съществува ли обективна истина? 2) как се постига тя: изведнаж в пълния ѝ обем или постепенно? Вторият въпрос предполага да се изясни взаимоотношението между абсолютната и относителната истина.

Човешкото познание е абсолютно, суверенно, тъй като то е способно да ни даде обективната истина, да ни даде правилно отражение на предметите. За нашето познание няма граници, няма непознаваеми неща, а има само неща, които още не са познати, но които могат да бъдат по-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 142.

знати в процеса на развитието на науката. Строежът на атома и вътрешноатомната енергия дълго време бяха непознато „нещо в себе си“, но сега благодарение на усилията на учени и инженери те се превърнаха в „нещо за нас“. Доскоро хората не знаеха нищо за полупроводниците и техните свойства, а сега познаването на свойствата на тези елементи намира широко приложение в техниката.

На всеки етап от своето развитие у конкретните хора познанието е относително, ограничено (несуверенно). Това противоречие между способността на човека да познае всичко и невъзможността това да бъде осъществено от отделните хора в един ограничен период от време се разрешава само в процеса на постъпателното движение на човешкото общество, от редицата последователни човешки поколения, която практически за нас е безкрайна.

Истината е процес. „Съвпадането на мисълта с обекта — пише Ленин — е процес. Мисълта (= човек) не трябва да си представя истината във вид на мъртъв покой, във вид на проста картина (образ), блед (смътен), без стремеж, без движение, като гений, като число, като абстрактна мисъл.“¹

Задачата на познанието е постигането на обективната истина, т. е. на такова знание, чието съдържание не зависи нито от човека, нито от човечеството. В пълната си и завършена форма обективната истина се нарича *абсолютна истина*. Абсолютната истина е знание, което не може да бъде опровергано от по-късното развитие на науката и практиката. Съществува ли абсолютна истина? На този въпрос марксизмът без колебание отговаря утвърдително. „Да бъдеш материалист — пише Ленин, — значи да признаваш обективната истина, която ни откриват сетивните органи. Да признаваш обективната, т. е. независеща от човека и от човечеството, истина значи така или иначе да признаваш абсолютната истина.“²

Абсолютната истина съществува не само като предел, към който се стремим нашето познание, но който в действителност то никога не достига. Във всички области на научното знание има абсолютно верни положения, които не могат да бъдат опровергани от по-нататъшното раз-

¹ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, стр. 167.

² В. И. Ленин, *Съч.*, т. 14, стр. 131.

витие на науката. Във всяка обективна истина има отделни моменти, страни на абсолютното. Така например общо взето, нашето знание за физическия строеж на материята не е завършено, абсолютно, но в него има много абсолютни неща (например положенията, че атомът е делим, че електроните, протоните, неутроните са елементи на атома, са абсолютно верни).

За материалиста-диалектик не е достатъчно да признава съществуването на абсолютната истина. Необходимо е да се намери пътят за нейното постигане. Човек стига до абсолютната истина не изведнаж, тя се създава от относителните истини.

Относителната истина е знание, което общо взето вярно отразява действителността, но не пълно, а в известни предели, в определени условия и отношения. В по-нататъшното развитие на науката това знание се уточнява, допълва се, задълбочава се и се конкретизира.

Положенията на науката отразяват обекта в определени условия, които се менят. Затова дадено съждение е истинно, доколкото точно отразява обекта в тези условия. При други условия истинно става друго съждение. Например съждението „водата ври при 100°C “ — е истинно, но при условие, че става дума за обикновена вода (H_2O) и при нормално налягане. Това положение няма да бъде истинно, ако вземем тежка вода (H_2O_2) или изменим налягането. В процеса на развитието на научното знание постоянно се извършва процес на уточняване на съжденията, на съобразяване с все нови и нови условия на тяхната истинност. Така науката стига до пълното, всестранно, абсолютно знание. „Човешкото мислене — пише В. И. Ленин — по своята природа е способно да дава и ни дава абсолютната истина, която се образува от сбора на относителните истини. Всяка степен от развитието на науката прибавя нови зърна в този сбор на абсолютната истина, но границите на истината на всяко научно положение са относителни — те ту се разширяват, ту се стесняват от по-нататъшния растеж на знанието.“¹ Относителната истина включва приблизителното, непълно отразяване на действителността. Например нашето знание за произхода на планетите от слънчевата система е относителна истина, тъй като в него има много неща приблизителни,

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 134.

непроверени, и в тази област си съперничат различни хипотези.

Абсолютната и относителната истина са два момента на обективната истина. Те се различават не по източника си, а по степента на точността, адекватността и пълнотата на отражението на действителността. Абсолютната истина се създава от относителните истини, всяка степен в развитието на науката прибавя зърно към абсолютната истина. Например положението на физиката, че в състава на атома съществува електронът като частица с отрицателен заряд, е абсолютна истина. Това положение е установено експериментално, но за това бяха нужни многогодишни усилия на учените, които изказваха смели хипотези за съществуването на електрона.

В края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в. В. Вебер създаде теорията за електрическите явления в металите, в основата на която е залегнала мисълта за положителните и отрицателните електрически частици. Малко по-късно, изследвайки явленията на електролизата, аналогични възгледи изказа Дж. Стоней. В 1881 г. Хелмхолц изказа предположението за прекъснатостта на електричеството (положителното и отрицателно електричество се разделя на елементарни порции, които се държат като атоми на електричеството). През 90-те години науката започна да изучава катодните лъчи. Крукс и други изказаха хипотезата, че катодните лъчи са поток на отрицателно заредени материални частици, които се движат с огромна скорост. През 1895 г. Перен доказва експериментално правилността на тази хипотеза. Всички тези хипотези и експерименти бяха отделни стъпала към доказване съществуването на електрона и дадоха своя принос за онзи прелом във физиката, който бе извършен с откриването на делимостта на атома.

Метафизиците обявяват знанието или само за абсолютно, или само за относително. Признаването само на абсолютната истина е догматизъм. Догматикът не смята относителното знание за истина. Но няма и не може да има такава наука, която да се състои само от вечни, абсолютни истини в последна инстанция. Догматизмът в науката довежда до застои, до откъсване от живота, от действителността. Предположението за постигане на абсолютни истини за всички явления на действителността би довело, първо, до извода за прекратяване развитието на

действителността и, второ, до прекратяване развитието на човешкото познание. Подобен догматичен подход към познанието би довел до умствен застой. Какво би станало, ако физиката се ограничи с абсолютните истини, с които тя разполагаше към края на XIX в.? Ние нямаме да знаем нищо определено за ядрото на атома, за възможността да използваме неговата енергия и т. н.

Метафизиците, които признават само относителната истина, се наричат *релятивисти*. Те тълкуват факта, че нашите знания се променят, че в науката се извършват преврати и се рушат старите понятия, като доказателство за субективността на истината. Щом нашето знание е относително, разсъждават релятивистите, значи в него няма нищо обективно вярно, абсолютно. Абсолютното и относителното се изключват взаимно. Всяка научна теория е относителна; една теория се заменя с друга, затова научните теории имали само инструментално (спомагателно) значение — стимулирали по-нататъшните търсения, но не можели да претендират за обективна истинност. Релятивизмът господства в съвременната буржоазна философия.

Една от разпространените форми на релятивизма е *конвенционализмът*, който разглежда положенията на науката като конвенции, споразумения, условни положения. „Ако сега — нише един от основоположниците на конвенционализма, *Анри Поанкаре* -- се обърнем към въпроса: истинна ли е Евклидовата геометрия? ще видим, че той е безсмислен. Това би било все едно да питаме правилна ли е метрическата система в сравнение със старите мерки? Или: по-верни ли са Декартовите координати от полярните? Едната геометрия не може да бъде по-истинна от другата; тя може да бъде само *по-удобна*.“¹

Аналогията между аксиомите на геометрията и метрическата система, която А. Поанкаре прави, е несъстоятелна. Истината разстоянието може да се измерва и с метри, и с аршини. Това, че за единица мярка е взет метърът, а не друг еталон, е условно и е резултат от споразумение. Но геометрическите аксиоми не са условни, те отразяват реални отношения, съществуващи в природата. Аксиомите на Евклидовата геометрия отразяват отношения, при които кривината на пространството се равнява на нула. При

¹ А. Поанкаре, Наука и гипотеза, М. 1904, стр. 61.

условия, когато кривината на пространството е положителна или отрицателна, те не са точни. Ако се ползуваме от тях при тези условия, получаваме приблизителни резултати, които пренебрегват кривината на пространството. Неевклидовата геометрия отразява по-дълбоко и по-пълно действителността от Евклидовата, чиито аксиоми и теореми представляват частен случай на аксиомите и теоремите на неевклидовата геометрия. Истините на науката не са субективни, не са произволни, не са условни, а обективни, те не са резултат от споразумение между хората, а отражение на обективната действителност.

Отричайки обективността на знанието, релативистът се позовава на това, че противопоставянето на истината и заблудата е относително. Често в науката се случва едно положение, считано за истина, да излезе невярно, и, обратно, нещо, което се е смятало за заблуждение, да има истинска страна. Тези факти обаче не отричат съществуването на обективна истина, а само доказват, че развитието на научното знание върви по пътя към нея. Този път е много труден, той включва и възможността за грешки, но общата линия на развитието на познанието е една: въз основа на практиката към пълното и всеostrанно отразяване на същността на явленията, към обективната, абсолютната истина.

През първата половина на XIX в. Проут създаде хипотезата, че всички елементи се състоят от водородни атоми, при което броят на водородните атоми съответствува на атомните тегла на елементите. За основа на тази хипотеза послужи това, че атомните тегла, измерени от Далтън, се изразяваха с цели числа. По-нататъшното развитие на практиката в областта на химията доведе до извода, че атомните тегла на много елементи не са цели числа, и хипотезата на Проут беше изоставена. По-късно обаче учените се убедиха в ограничеността на тази практика. След откриването на изотопите на елементите, което разкри причината, поради която атомното тегло на много елементи не е цяло число, хипотезата на Проут се възроди, макар и съществено видоизменена, обобщила новата практика. Така по сложен път, с някои зигзаги науката се приближава до обективно вярното и дълбоко знание за природата и обществото.

Материалистическата диалектика включва момента на релативизма (признава, че нашите знания за външния свят са относителни), но не се свежда до него. Релативистът смята, че относителното знание е само относително. В действителност обаче то включва непременно

момента на абсолютното. Когато една теория в науката се сменя от друга, новата теория не отхвърля просто старата, а преодолява нейната ограниченост и взема всичко обективно вярно, което се е съдържало в предишните теории. Както правилно отбелязва руският физик Н. А. Умов, „научните системи падат; но разрушавайки се, те не изчезват безследно: върху техните отломъци се изграждат по-съвършени и по-дълготрайни теории“¹. И новата, и старата физика са копия на действителността, но едната е по-точно и по-дълбоко, а другата — приблизително, схематично.

В различните клонове на науката приемствеността в развитието на теорията се проявява различно. Във физиката и математиката старата теория може да бъде частен случай на новата, по-точна и по-обширна, както Евклидовата геометрия е частен случай на неевклидовата. Новата физика не отхвърля положителните резултати на класическите теории, а ги лиши от тяхната абсолютност, посочи границата на тяхната приложимост. Резултатите от класическата физика се прилагат широко и днес при конструирането на параходи, самолети, при строежа на здания и др., но те са неприложими при строежа на циклотрони, синхротрони, при изчисляването на атомните процеси. Физиката на Нютон е частен случай на съвременните физически теории.

В другите науки, по-специално в обществените, приемствеността се изразява в това, че при разработването на нова теория се държи сметка за всички обективно верни положения, формулирани от предишните учени, развива се по-нататък онова, което предшествениците само са набелязали. Така например марксистката политическа икономия е взела всичко обективно вярно, което имаше у такива мислители като А. Смит и Д. Рикардо, тя разви основата на тяхната теория за трудовата стойност в цялостна и последователно научна теория и изясни източника на принадлежната стойност.

Разбирането на диалектиката на *абсолютното* и *относителното* в познанието е необходимо за правилния подход към постиженията на науката от миналото. Развитие на познанието е постъпателно движение от относителната истина към абсолютната. Постиганията на нау-

¹ Н. А. Умов, Собрание сочинений, т. III, М. 1916, стр. 61.

ката от миналото подготвиха сегашното ѝ равнище. Например без химията на Ломоносов и Далтон не би съществувала химията на Менделеев. В науката от миналото е имало и абсолютни, и относителни истини; първите влязоха в арсенала на съвременната наука, вторите послужиха като средство за постигането на по-точно и по-дълбоко знание.

Като процес истината е конкретно-историческа. Марксизмът изхожда от положението, че няма абстрактна истина, че *истината е винаги конкретна*. Това значи, че положенията на науката отразяват предмета или дадена негова страна, негово свойство в определени условия на мястото и времето.

В. И. Ленин пише: „Целият дух на марксизма, цялата негова система изисква всяко положение да се разглежда само (α) исторически; (β) само във връзка с други; (γ) само във връзка с конкретния опит на историята.“¹

Несъобразяването с принципа, че истината е конкретна, разпространето на научното положение върху такива обекти, към които то е неприложимо (които то не отразява), довежда до най-груби грешки. Например някои физици в чужбина пренесоха изводите на теорията за относителността, валидни за определен участък от вселената, върху цялата вселена и започнаха да говорят за радиус на цялата вселена, за количество на протоните в нея, за разширяване и стесняване на вселената. Подобни възгледи противоречат на данните на науката за безкрайността на вселената и помагат на попщината, която се опитва да се вкопчи за всички изказвания на дейците на науката, в които те допускат отстъпление от науката и от последователно научния диалектико-материалистически мироглед.

Разбира се, науката може да пренася положения, установени за едни обекти, върху други обекти. Например успехите на физиката на атомното ядро дадоха възможност на астрономите да разберат същността и характера на слънчевата енергия. Но пренасяйки знанията, получени при изучаването на един обект, върху друг, ученият трябва да докаже правилността на това пренасяне. Първоначално едно научно положение може да бъде разпространено само като хипотеза върху още неизследвани обек-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 35, стр. 230.

ти, за да може след това да се изследва и докаже приложимостта на това положение.

Принципът на марксистката теория на познанието, че истината е конкретна, има особено голямо значение за обществените науки, чийто обект на изучаване се мени много бързо. Вследствие на това едно или друго теоретическо положение, което е било създадено с оглед на едни условия и е било истинно, престава да бъде такова, ако условията и обстоятелствата се изменят. Това важи например и за марксисткото положение, че в епохата на империализма войните са неизбежни. Това положение беше правилно, докато империализмът беше абсолютно господстваща икономическа система, и дори за периода, когато социализмът бе победил само в една страна. Сега, когато социализмът става световна система и когато съотношението на силите в света се измени в полза на силите на мира и социализма, положението за неизбежността на войните в съвременната епоха престана да бъде правилно, макар че империализмът още господства върху значителна част от земното кълбо. Докато съществува империализмът, остава да съществува и възможността и опасността от империалистически войни. Но войните престанаха да бъдат фатално неизбежни, защото силите, които се борят за мир, ако те са активни и организирани, могат да предотвратят войната.

Развитието на познанието, процесът на постигане на конкретната истина предполага постоянно взаимодействие между теорията и практиката. Както с право отбелязва Мао Цзе-дун в труда си „Относно практиката“, необходимо е „чрез практиката да се откриват истините и пак чрез практиката да се потвърждават и развиват истините. От сетивното познание активно да се преминава към рационалното познание и по-нататък — от рационалното познание към активно ръководство на революционната практика, към преобразуване на субективния и обективния свят. Практика — познание, отново практика и отново познание — тази форма в своето циклично повторение е безкрайна, при това съдържанието на всеки цикъл от практика и познание всеки път се издига на по-висока степен.“¹

¹ Мао Цзе-дун, Избрани произведения, т. I, стр. 429.

Прилагането на диалектиката в областта на познанието и включването на практиката в теорията на познанието дадоха възможност на марксистката философия да осветли дълбоко, научно развитието на познанието и да докаже несъстоятелността на метафизическите концепции за познанието, които водят към идеализъм. Развитието на науките, особено на природознанието, потвърждава правилността на теорията на познанието на диалектическия материализъм.

Всяко ново голямо откритие в науката отново потвърждава истинността на марксистко-ленинската теория на познанието, на учението за безграничността на научното познание.

Нов огромен триумф на прогресивната наука през ХХ в. беше пускането на първите изкуствени спътници на Земята от съветските учени. Това събитие, което открива пътя за проникване на човека в космичното пространство, пътя за междупланетни пътешествия, далеч надхвърля рамките на специалните клонове на знанието, които дейци взеха участие в създаването на изкуствените спътници. Това събитие има и голямо мирогледно значение. Пускането на изкуствени спътници на Земята е пов. мощен удар срещу мракобесието, срещу религиозния и идеалистическия мироглед.

Проповядвайки агностицизъм, идеалистите, подобно на религията, винаги са подценявали и подценяват силата на човешкия разум, неговите познавателни способности. Смири гордостта си, неспокоен човече, не се стреми да узнаеш онова, което не трябва да знаеш. Само божественият, свръхестественният разум е вездесъщ и всемогъщ, а човешкият разум е ограничен и нищожен. Така учи попщината. Агностицизмът ѝ приглася със своя разложителен скептицизъм:

А като опровержение на тези предразсъдъци през ХХ в. науката с всяко ново откритие разширява все повече и повече исторически условните граници на познанието, прониква все по-дълбоко в тайните на природата, откривайки законите на движението и на микрочастиците, и на макротелата във вселената. Пускането на изкуствени спътници на Земята един вид завършва целия етап от предшестващи научни открития и открива нова епоха в изучаването на космоса.

При наличието на тези велики открития в науката за идеализма и религията става все по-трудно да одържат позициите си. Прогресивната наука и човешкият разум, освободени от оковите на идеализма, на мистиката, побеждават. Диалектико-материалистическата теория на познанието, потвърждаваща от целия процес на развитието на науката, осветлява по-нататъшния път на напредъка на науката.

ЧАСТ ВТОРА

**ИСТОРИЧЕСКИ
МАТЕРИАЛИЗЪМ**

Г Л А В А XI

ИСТОРИЧЕСКИЯТ МАТЕРИАЛИЗЪМ КАТО НАУКА ЗА ЗАКОНИТЕ НА РАЗВИТИЕТО НА ОБЩЕСТВОТО

В предишните глави са осветлени основните проблеми на диалектическия материализъм, т. е. коренните въпроси на марксисткия философски мироглед и на диалектико-материалистическата теория на познанието. Сега ни предстои да разгледаме основните проблеми на историческия материализъм — науката за най-общите закони на развитието на човешкото общество, която е неделима част от мирогледа на марксизма.

1. Предмет на историческия материализъм

Човешкото общество представлява част от заобикалящия ни единен материален свят. Ето защо законите и категориите на диалектическия материализъм имат сила и по отношение на обществото. Но човешкото общество представлява специфична, качествено различаваща се от природата област на материалния свят. Поради това законите и категориите на диалектическия материализъм се явяват тук в особена, присъща само на обществото форма.

При изучаването на всяка област на действителността не е достатъчно да се знаят законите на диалектиката в общия им вид. Физикът, опирайки се на знанието на тези общи закони, трябва да покаже особената форма на проявяването им в специфичната област на физическите процеси, а биологът съответно — на биологическите про-

цеси. За да разберем развитието на обществото, трябва да знаем специфичната, именно социалната форма на проявяването на общите закони на диалектическия материализъм и опирайки се на тези закони, да разкрием и разберем особените, присъщите само на обществото закономерности и движещи сили на развитието.

Докато при изработването на общия философски ми-роглед последователно мислещите философи трябва да решат основния въпрос — кое е първично: битието или мисленето, природата или съзнанието, при създаването на науката за обществото трябваше да бъде решен основният въпрос — кое е първично, определящо: общественото битие или общественото съзнание? Една от най-важните особености на развитието на обществото за разлика от природата е, че в историята на обществото действуват хора, които имат съзнание, воля, които си поставят цели, докато в природата действуват само слепи, несъзнателни сили. С други думи, общественият живот е продукт на дейността на хората. Ето защо, за да се разпростре материалистическият възглед върху обществения живот, не беше достатъчна общата категория „битие“, с която си служи диалектическият материализъм, а трябваше да се изработи категорията „обществено битие“ и да се отговори на въпроса, какво е отношението на общественото съзнание към общественото битие.

Човешкото общество представлява не само специфична, но и една от най-сложните области на действителността. Както природата, нейните многообразни явления и процеси се изучават от многобройните специални отрасли на знанието, така и човешкото общество, обществените явления се изучават от множество обществени науки. Например политическата икономия изучава законите на общественно-производствените, на икономическите отношения между хората; юридическите науки изучават законите на възникването и развитието на формите на държавата и правото; езикознанието изучава езика като специфично обществено явление, законите на неговото възникване и развитие, неговата роля в обществения живот; естетиката изучава изкуството, законите на неговото развитие, отношението на изкуството към действителността, неговата обществена роля и т. н. Всеки от изброените отрасли на научното знание изучава един или друг вид,

една или друга страна на обществените отношения, процеси, явления. Освен това има наука история, която изучава всеотранно историята на един или друг народ или (световната история) историята на цялото човечество от първобитните времена до наши дни.

Какво място заема историческият материализъм сред многобройните социални науки?

За разлика от специалните обществени науки историческият материализъм изучава не отделни страни на обществения живот, не един или друг вид обществени отношения или явления (икономически, политически, юридически, идеологически), а обществото, неговото развитие, обществения живот в неговата цялост, в цялата съвкупност, вътрешната връзка и взаимодействието на неговите страни, отношения и процеси. За разлика от специалните обществени науки историческият материализъм изучава не частните и особените закони, на които е подчинено развитието на икономическите, политическите или идеологическите процеси, а най-общите закономерности на общественото развитие.

За разлика от историята историческият материализъм изучава не това, с което се отличава историята на живота на един народ от историята на друг народ, а това, което е общо в живота, в историята, в развитието на всички народи. Историята като наука, разбира се, също трябва да изучава и да взема под внимание не само отликата, спецификата, но и общото, което историята на даден народ има с историята на другите народи. Ако това е истински научна, марксистка история, тя трябва да покаже преди всичко труда на народа, икономическия живот на страната, историята на развитието на нейните производителни сили и производствени отношения, историята на политическия строй, борбата на класите и националноосвободителната борба, историята на духовната култура, идеологическата борба като отражение на класовата борба. Но всичко това в историческата наука трябва да бъде показано в жива историческа конкретност, в хронологическа последователност и като се държи сметка за историческите случайности. Иначе това ще бъде не история, а абстрактна социологическа схема. Ако историята виждаше главната си задача не в изучаването на живота, конкретна история на определени народи, а в

установяването на общите закономерности, тя би престанала да изпълнява своята главна задача.

За разлика от историята историческият материализъм е абстрактно-теоретическа, методологическа наука. Ако сравним историята с аритметиката, то историческият материализъм прилича повече на алгебрата. Предметът на историческия материализъм е човешкото общество; не един или друг народ, не една или друга страна, а именно обществото.

Какво представлява човешкото общество? При научното изследване на обществения живот отговорът на този въпрос може да бъде даден само след като бъдат изучени основните социални отношения, процесите, които образуват историята на обществото. В едно учебно помагало този въпрос възниква естествено в началото, при определянето на предмета на науката.

Идеалистите разглеждат обществото като някаква духовна цялост или като сбор от съставляващите го индивиди; вулгарните материалисти определят обществото като съвкупност от хора, неща и идеи; марксистите разглеждат човешкото общество като своеобразен социален организъм, в основата на който лежат материалните производствени връзки, икономическите отношения между хората. Обществото се създава от дейността на хората, същевременно самият човек е продукт на историята, продукт на обществените отношения; той е можал да се отдели от света на животните и да стане човек само в общуване със себеподобните си. Качествената граница, която отличава човешкото общество от биологическите групи (например от стадото животни), се състои в труда, в общественото производство. Особеността на обществената връзка, която съединява хората в общество, е, че това е преди всичко производствена връзка. Връзките и отношенията, които се създават в процеса на производството, лежат в основата на всички социални отношения, включително и идеологическите, а в класовото общество и на политическите отношения между хората. Ето защо Маркс пише:

„Производствените отношения в своята съвкупност образуват това, което се нарича обществени отношения, общество, и то общество, което се намира на определено стъпало на историческото развитие, общество със своео-

бразен отличителен характер. Античното общество, феодалното общество, буржоазното общество представляват такива съвкупности на производствени отношения, от които всяка същевременно бележи особено стъпало в историческото развитие на човечеството.“¹

Особеността на марксисткото схващане на обществото за разлика от метафизическото се състои и в това, че марксизмът отхвърля абстрактния, антиисторическия подход към обществото, взето във времето, откъснато от едно или друго определено стъпало на развитието, на което то се намира. Марксисткото определение на обществото включва в себе си единството на общото и особеното.

Крайъгълен камък на марксистката обществена наука с изгъкнагото от Маркс понятие *обществено-икономическа формация*.

Под обществено-икономическа формация марксизмът разбира общество, което се намира на определено стъпало на историческото развитие, определен тип обществен строй с присъщия му начин на производство, с определени производствени отношения и издигащата се над тях надстройка във вид на исторически определени идеи и учреждения.

Изброявайки в приведения по-горе цитат обществено-икономическите формации, Маркс не е посочил докласовото, първобитното общество, което е предшествувало античното (робовладелското) общество и за което по онова време (в 1849 г.) още нямаше научни данни, и социалистическото общество, каквото тогава още не съществуваше. В епохата, когато живееше Маркс, в недрата на капитализма тепърва се създаваха материалните предпоставки на новата, комунистическата обществено-икономическа формация, която според гениалното предвиждане на Маркс трябваше неизбежно да смени последната обществено-икономическа формация, основана на класовия антагонизъм — капиталистическата формация. Сега социалистическо общество, което представлява първата фаза на комунистическата обществено-икономическа формация, вече съществува.

Противниците се опитваха да критикуват марксисткото разбиране на обществото за това, че то държало сметка само за икономиката и игнорирало факта, че в обще-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Соч., т. 6, 1957, стр. 442

ството нма държавни, правни отношения, наука, философия, изкуство, морал, религия, семейство, бит. Но историческият материализъм съвсем не игнорира тези обществени отношения и явления. Приведеното по-горе определение на обществото, дадено от Маркс, разкрива същността и основата на човешкото общество, базата, върху която се издигат политическите и идеологическите явления като надстройка; последните, разбира се, също се включват в определението на обществото. Ленин отбелязва, че Маркс, обяснявайки строежа и развитието на една или друга общественно-икономическа формация, не се ограничава с изучаването на производствените отношения, а „проследява съответстващите на тия производствени отношения надстройки, облича скелета с плът и кръв“¹. Образец на всестранно изследване на общественно-икономическата формация Маркс даде в „Капиталът“. В това икономическо произведение, посветено на анализа на законите на възникването, развитието и гибелта на капиталистическия начин на производство, Маркс показва „капиталистическата обществена формация като жива“ — с нейните битови страни, със социалното проявление на присъщия на капиталистическите производствени отношения антагонизъм на класите, с буржоазната политическа надстройка, която охранява господството на класата на капиталистите, с буржоазните идеи, с буржоазните семейни отношения и т. п.

Основният недостатък на цялата домарксистка и съвременна буржоазна социология се състои в това, че тя не може и не може да открие именно тази материална, икономическа същност и определящата основа на обществото. Като не желае и не умее да разбере тази основа на развитието на обществото, буржоазната социология си затваря по тоя начин пътя към познаването на законите и основните движещи сили на развитието на обществото, както и определящата основа на всички политически и духовни явления.

Историческият материализъм разглежда човешкото общество, общественно-икономическата формация като жив, намиращ се в постоянно развитие организъм, който включва в себе си и икономическите, и политическите, и духовните отношения, взети в тяхната вътрешна взаимна

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 1, стр. 136.

връзка. Като откри в начина на производство на материални блага основата на обществения живот, историческият материализъм за пръв път в историята посочи пътя към познаването историята на обществото като строго закономерен процес, взет в цялата му многостранност и противоречивост.

Както диалектическият материализъм е философски мироглед и същевременно метод, теория на познанието за всички науки, така историческият материализъм е научна теория за развитието на обществото и същевременно метод на изследване за всички конкретни обществени науки — метод, който представлява конкретизация на диалектиическия метод, приложен към обществения живот, към развитието на обществото. Определяйки историческият материализъм като научна теория (понякога Ленин наричаше историческият материализъм единствено научна социология), ние същевременно подчертаваме значението на историческият материализъм като метод на изучаване на новите явления, факти, процеси и като метод за революционно действие на работническата класа и нейната марксистка партия. Ако не владеят метода на историческият материализъм, икономистът, историкът, правоведът, изкуствоведът не са в състояние да вникнат в сложното многообразие на явленията на обществения живот, в историческите събития. Само историческият материализъм дава на представителите на всички обществени науки и на политическите дейци на работническата класа ръководната нишка за изследването и разбирането на историческите явления и процеси, на законите на тяхното изменение и развитие.

В какво отношение се намират в историческият материализъм теорията и методът? Това са две неразривно свързани помежду си страни на историческият материализъм. Историческият материализъм дава определено, именно диалектико-материалистическо решение на основния въпрос на обществената наука — на въпроса за отношението между общественото битие и общественото съзнание, дава знание за най-общите закони на развитието на човешкото общество и поради това представлява научна теория, наука. Същевременно именно защото дава знание за *общите* закони на развитието на обществото, историческият материализъм е научен метод за изуча-

ване на всички обществени явления, факти, събития, нововъзникващи процеси и явления.

Маркс, Енгелс и Ленин изтъкваха, че главното, решаващото, което се изисква от привържениците на историческия материализъм, не е словесното му признаване, а правилното му прилагане към анализа на действителността. Като се обявяваше против очертаващото се през 90-те години на XIX в. изопачение на историческия материализъм, Ф. Енгелс писа:

„Въобще за мнозина млади писатели в Германия думата „материалистически“ служи просто като фраза, която те, без да си дават труд да се заемат с по-нататъшно изучаване, прилагат към всевъзможни неща, т. е. залепват им този етикет и мислят, че с това всичко е свършено. Но нашето разбиране на историята е преди всичко ръководство за изучаване, а не лост за конструиране по хегелиански маниер. Трябва отново да се започне с изучаването на цялата история. Трябва да се изследват подробно условията на съществуване на различните обществени формации, преди да се опитваме да извеждаме от тях съответните им политически, частноправни, естетически, философски, религиозни и т. н. възгледи. В това отношение досега е направено много малко, защото много малко хора са се занимавали сериозно с това. Тук ни е необходима голяма помощ, областта е безкрайно голяма и който иска да работи сериозно, може да създаде много неща и да се отличи.“¹

Историческият материализъм не е схема, нито догма, нито сбор от абстрактни положения и принципи, които

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани писма, 1952, стр. 470—471.

За чест на историците-марксисти трябва да се каже, че те извършиха огромна работа по изучаването на всеобщата история, историята на СССР, историята на изкуството, историята на философията. Тук преди всичко трябва да се посочат трудовете на съветските историци по изучаването на историята на селячеството, на историята на Киевска Рус, изследванията на съветските медиевисти², както и обширното изследване по всемирната история; първите книги от многотомния труд „Всемирная история“ вече излязоха и заслужават висока оценка като резултат от плодотворното приложение на марксисткия метод на изследване. Освен в СССР — в Китай, в Италия, във Франция, в Англия, в ГДР и други страни — марксистки извършват големи исторически изследвания, които дават сериозни научни резултати.

² — историци или литератори, специалисти по средните векове.
Бел. пр.

трябва само да се зазубрят. Не, историческият материализъм, както и марксизмът-ленинизмът изобщо, е вечно жива, творчески развиваща се теория и същевременно научен метод, който сочи правилния път и начин на изследване, на изучаване на обществения живот, и ръководство за действие.

Историческият материализъм е неделима част от марксистката философия. В резултат на разпространето на философския материализъм и материалистическата диалектика върху познанието на обществото бе преодоляна едностранчивостта, ограничеността на стария, домарксисткия материализъм, и философският материализъм придоби действеност, революционност. Марксистко-ленинското учение за неизбежната гибел на капитализма и за победата на комунизма се опира на обективните закони на развитието на обществото, изучавани от историческият материализъм. Затова историческият материализъм представлява научно-историческа основа на комунизма. За да бъде човек съзнателен и активен участник във великата историческа борба за по-нататъшен прогрес на обществото, за победа на комунизма, трябва да знае причината и движещите сили на историческите събития, да знае законите на общественото развитие.

Историческият материализъм дава знание за най-общите закони на развитието на обществото и с това сочи пътя, начина за познаването на обществените явления, дава възможност да се ориентираме правилно в събитията, да разберем техния смисъл, да виждаме ясно посоката на общественото развитие, историческите перспективи.

2. Възникването на историческият материализъм — революция в обществената наука

Както бе посочено в III глава, възникването на историческият материализъм като наука за законите на развитието на обществото и като метод за изучаване явленията на обществения живот беше закономерен резултат от развитието на обществото и развитието на научната и философската мисъл. Докато по-рано вътрешната връзка между социалните процеси, между причините, които предизвикват историческите събития, и самите тези събития беше объркана, забулена и поради това разкрива-

нето ѝ беше трудно — с развитието на капитализма тази връзка все повече и повече се опростяваше.

„От въвеждането на едрата индустрия, т. е. поне от сключването на европейския мир през 1815 г., за никого в Англия вече не е било тайна, че там цялата политическа борба се е развивала около претенциите за господство на две класи: на земевладелската аристокрация (landed aristocracy), от една страна, и на буржоазията (middle class) — от друга. Във Франция с възвръщането на Бурбоните бива осъзнат същият факт. Историците на периода на реставрацията, от Тиери до Гизо, Миние и Тиер, постоянно изтъкват този факт като ключ за разбирането на френската история от средновековието насам. А от 1830 г. насам като трети борец за господство в тези две страни бе призната работническата класа, пролетариатът. Отношенията така са се опростили, че само ония, които умишлено затварят очите си, не виждат, че в борбата между тези три големи класи и в сблъскването на техните интереси се заключава движещата сила на цялата съвременна история.“¹

Ускоряването на хода на историята, бързото сменяване на събитията, като се почне от английската и особено от френската буржоазна революция през 1789—1794 г., изострянето на класовите противоречия и сблъсквания, излизането на работническата класа на историческата арена — такива са социалните предпоставки, които направиха възможно създаването на науката за законите и движещите сили на развитието на обществото.

Когато историята се е движила бавно, например в средните векове, трудно е било да се установи съществуването на социалния прогрес, на постъпателното развитие на обществото, сменяването на едни обществени форми с други. Тогава на мнозина се е струвало, че всичко „така е било и така ще бъде“. В най-добрия случай най-видни социолози са стигали до теорията за „кръгообръщението“, за вечното повтаряне на периодите на младост, зрялост и старост в историята на народите и държавите. До тази мисъл например стигнал в началото на XVIII в. италианецът Вико².

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани произведения, т. II, 1956, стр. 448.

² Едва в края на XVIII и началото на XIX век почват да се издигат идеите за общественния прогрес (в трудовете на Тюрго,

Бурните събития в края на XVIII и началото на XIX в. показаха, че човешкото общество не е застинал кристал, а изменящо се и развиващо се явление. Въпреки отделни зигзаги в историята, общо взето общественото развитие е вървяло и върви по възходяща линия.

До великата френска буржоазна революция на учените се струваше, че мненията на хората управляват света, че волята на кралете, завоевателите и законодателите определя хода и направлението на историята. Но падането на Бурбоните, кратковременното възтържествуване на партията на Мирабо, победата на якобинците начело с Робеспьер и тяхното събаряне, установяването на господството на директорията, а след това на Наполеон, падането на Наполеон и реставрацията на Бурбоните — цялата тази бърза смяна на събитията показваше, че в общественения живот господствуват по-могъщи сили от волята на кралете и законодателите, на Мирабо, Робеспьер или Наполеон.

До такъв извод стигна още Хегел, но като идеалист той се опитваше да намери движещата сила на историята не в самото общество, а в „световния разум“, който той обяви за главна движеща сила в историята, за носител на скрита от хората историческа необходимост. Хегел считаше великите хора и народите само за изразители на волята на „световния дух“. Въпреки мистиката и идеализма, изказаната от Хегел идея за историческата необходимост и неговият опит да приложи диалектическия метод към цялата предшествуваща история бяха крачка напред в развитието на философската мисъл и станаха една от предпоставките за възникването на историческия материализъм.

Важна идейна предпоставка за възникването на историческия материализъм бяха учението на английската класическа политическа икономия за труда като субстанция на стойността и опитът да се намери в икономиката основата на съществуването на класите. Наистина те виждаха тази основа не в областта на производството, а в областта на разпределението. В печалбата, поземлената рента и работната заплата — тези три източника на дохода — те виждаха основата на съществуването на

Кондорсе, Сен-Симон), но тези идеи още не били характерни за цялата прогресивна обществена мисъл.

трите големи класи в капиталистическото общество. Но това беше крачка напред в сравнение с ученията, които виждаха причината за възникването на класите във волята на бога, в установленията на природата или в завоеванието и т. н.

Не по-малко важна теоретическа предпоставка за възникването на истинската социална наука беше учението на английските и френските историци през 30 — 40-те години на XIX в. за ролята на народните маси в историята и за борбата на класите като движеща сила на английската и френската революция. До същата мисъл преди английските и френските историци стигна социалистът-утопист Сен-Симон. Маркс и Енгелс изтъкваха, че учението за борбата на класите е открито не от тях, а от френските (както и английските) историци през 30 — 40-те години на XIX в.

И най-сетне, както вече отбелязахме във II и III глава, някои представители на домарксисткия философски материализъм, за който изобщо е характерен идеалистическият възглед върху историята, правеха известни крачки напред към правилното разбиране на историческия процес. Тук трябва да посочим специално френския материалист от XVIII в. Хелвеций, който постави въпроса за значението на обществената среда и на обстоятелствата за формирането на общественото мнение и правите на хората: негодните прави са резултат от негодни обстоятелства. Следователно, за да се променят негодните прави, трябва да се променят негодните обстоятелства. Тези изводи произтичаха от възгледите на френските материалисти, както отбелязва Маркс.

Приведените факти показват как прогресивната обществена мисъл стъпка по стъпка си е проправяла път към научното разбиране на обществения живот, на историята. Но онова, което беше извършено в тази област преди Маркс, означаваше търсения, приближаване към правилното, научното разбиране, но още не беше научна теория, цялостен, строен възглед за историческия процес. Създаването на историческия материализъм беше велик научен подвиг на Маркс и Енгелс, подвиг, който има световноисторическо значение както за теорията, така и за революционната практика, за борбата за комунизъм.

Историческият материализъм възникна в резултат на разпространето на диалектическия материализъм вър-

ху обществото, в резултат на прилагането на диалектическия материализъм към познаването на обществения живот, към изучаването на историята на обществото. Ето защо законите и категориите на историческия материализъм не могат да бъдат напълно разбрани извън връзката им с положенията на диалектическия материализъм. Така например, като изучаваме откритите от историческия материализъм закони на движението на класовите общества — закона на класовата борба, закона на социалната революция, не можем да не виждаме, че тези закони представляват специфична форма на общите диалектически закони на единството и борбата на противоположностите, на борбата на старото и новото, положителното и отрицателното, на преминаването на количествените изменения в качествени.

Разкривайки вътрешната връзка между диалектическия и историческия материализъм, Ленин пише:

„Като задълбочаваше и развиваше философския материализъм, Маркс го доведе докрай, разпростря неговото познание на природата върху познанието на *човешкото общество*. *Историческият материализъм* на Маркс е най-великото завоевание на научната мисъл. Хаосът и произволът, които царуваха дотогава във възгледите върху историята и върху политиката, се смениха с паразитно цялостна и стройна научна теория, която показва как от един строй на обществения живот се развива, вследствие разрастването на производителните сили, друг, по-висш — от крепостничеството например израства капитализмът“¹, а в наше време в една страна след друга капитализмът бива сменяван от социализма.

Съобразно с общия материалистически възглед за света историческият материализъм изхожда от признаването на първичността на общественото битие и вторичността на общественото съзнание. Не общественото съзнание определя строя и направлението на развитието на обществения живот, а, напротив, икономическият строй на обществото определя общественото съзнание, обществените идеи. Или: не идеите определят живота, а животът, общественото битие определя идеите.

Но що е *обществено битие* на хората? Това е материалният живот на обществото и преди всичко обще-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 19, стр. 5.

ственото производство на материални блага и онези отношения между хората, които се създават в производствения процес. В антагонистичното общество това са класови отношения. Преди да се занимават с наука, изкуство, религия, философия и политика, хората трябва да ядат, да пият, да се обличат, а за тази цел те трябва да произвеждат хранителни продукти, облекло, да строят жилища, да създават оръдия за производство. Без производство на материални блага общественият живот е невъзможен. Производството и възпроизводството на материални блага са жизнената основа на обществото. С прекратяването на производството би замрял целият духовен живот на хората, обществото би загинало. Ето защо ключът за строежа и развитието на обществото трябва да се търси не в съзнанието на хората, не в техните политически, философски, религиозни, нравствени идеи, а в начина на производство на материални блага.

Материалният живот на обществото е определящата основа, а духовният живот е отражение на материалния живот. Това съвсем не значи, както фалшиво твърдят буржоазните критици на марксизма, че марксистите подценяват или принижават значението на духовния живот на обществото, ролята на идеите, ролята на съзнанието, на разума, на науката, на изкуството, както и ролята на политиката в обществения живот, в историята. Не, като обявяват общественото съзнание, обществените, политическите теории за отражение на общественото битие, марксистите само научно обясняват духовния живот на обществото, произхода и развитието на идеите. А що се отнася до ролята на обществените идеи в живота и в развитието на обществото — марксистите я смятат за много голяма. Доказателство за това е огромната роля на марксистко-ленинските идеи в нашата епоха¹.

¹ Днес буржоазията е принудена да плаща заради вулгарната, повърхностната си представа за марксизма, по-специално за историческия материализъм. Когато след хиляди нелепи трактати, в които се критикуваше и разбиваше на пух и прах марксизмът, загледи ги игнорирал, принижавал ролята на идеите, на идеалите, на духовното начало и т. н., днес буржоазията изведнъж откри растящото разпространение и непреодолимата сила на влиянието на марксистките идеи, на идеите на комунизма, буржоазните политики и идеолози нададоха вой срещу „зловредната“ комунистическа пропаганда, срещу „поддривната“ дейност на комунистите.

Днес буржоазията е принудена все по-често и по-често да го-

Класическа формулировка на основните положения на историческия материализъм даде Маркс в предговора на книгата „Към критиката на политическата икономия“:

„В общественото производство на своя живот хората влизат в определени, необходими, независещи от тяхната воля отношения — производствени отношения, които отговарят на определено стъпало от развитието на техните материални производителни сили. Съвкупността на тези производствени отношения образува икономическата структура на обществото, реалната основа, върху която се издига една правна и политическа надстройка и на която отговарят определени форми на общественото съзнание. Начинът на производството на материалния живот обуславя процеса на социалния, политическия и духовния живот изобщо. Не съзнанието на хората определя тяхното битие, а, напротив, тяхното обществено битие определя съзнанието им. На известно стъпало от своето развитие материалните производителни сили на обществото влизат в противоречие със съществуващите производствени отношения или — което е само юридически израз на същото — с онези отношения на собственост, в границите на които те са се движили дотогава. От форми на развитие на производителните сили тези отношения се превръщат в окови за същите. Тогава настъпва епоха на социална революция. С изменението на икономическата основа настъпва по-бавен или по-бърз

зори, че тя няма велики идеи, които да може да противопостави на идеите на комунизма. Ослабяйки се на грубата политика „от позиция на силата“, на атомните и водородните бомби като средство за сплашване, империалистическата буржоазия сама изпадна във вулгаризъм, не разбра и не доцени каква огромна сила представляват прогресивните идеи — идеите на комунизма, идеите на националноосвободителната борба, идеите на мира, идеите на истинската, народната демокрация. Какво може да противопостави империализмът на тези велики идеи? Водородни бомби? Но те престанаха да бъдат негов монопол.

През 1947—1949 г. буржоазията в САЩ снабдяваше изобилно кликата на Чан Кай-ши с всички видове първокласно оръжие. Революционните сили на народен Китай, възглавявани от Комунистическата партия и нейния вожд Мао Цзе-дун, имаха малко оръжие, но с тях, на тяхна страна беше великата правда, великите националноосвободителни и социалистически идеи. И тези идеи се оказаха по-силни от грубата военна сила, която империализмът и кликата на Чан Кай-ши се опитваха да противопоставят на великия народ.

преврат в цялата огромна надстройка. При разглеждането на такива преврати трябва винаги да се прави разлика между материалния преврат в икономическите условия на производството, който може да се установи с природонаучна точност, и правните, политическите, религиозните, художествените или философските, накъсо, идеологическите форми, в които хората осъзнават този конфликт и го разрешават с борба. Както за един индивид не може да се съди по това, което той самият мисли за себе си, така за една епоха на преврат не може да се съди по нейното съзнание. Напротив, това съзнание трябва да се обясни въз основа на противоречията на материалния живот, въз основа на съществуващия конфликт между обществените производителни сили и производствените отношения. Никога една обществена формация не загива, преди да са се развили всички производителни сили, за които тя дава достатъчно простор, и нови, по-висши производствени отношения не настъпват никога, преди материалните условия за съществуването на същите да са узрели в недрата на самото старо общество. Ето защо човечеството си поставя винаги само такива задачи, които може да реши, тъй като при повнимателно разглеждане винаги се оказва, че самата задача възниква едва тогава, когато материалните условия за нейното разрешение са вече налице или поне се намират в процес на своето образуване.“¹

Тези положения бяха формулирани преди 100 години. Целият по-нататъшен ход на общественото развитие, всички бележити и велики събития на съвременността, преди всичко победата на социализма в СССР, на народната революция в Китай и в други страни в Европа и Азия, които успешно изграждат социализма, потвърдиха всецяло законите на развитието на обществото, открити от Маркс и Енгелс.

Буржоазните и ревизионистките критици на историческия материализъм изтъкват, че социалистическите революции, извършени в редица страни в Европа и Азия, станали не както предвиждал Маркс, а противно на възгледите на Маркс, не съобразно с теорията на историческия материализъм, а в противоречие с нея; че съби-

¹ *К. Маркс*, Към критиката на политическата икономия, 1949, стр. 8—10.

тията на съвременността не потвърдили, а опровергали марксизма, историческия материализъм. Марксизмът, твърдят неговите критици, учи, че социална революция трябва да стане отначало в най-развитите в промишлено отношение капиталистически страни, а тя бе извършена в сравнително изостанали страни.

Интересно е да се наблюдава как буржоазията и ревизионистите се явяват в ролята на интерпретатори на историческия материализъм! Тази роля явно не им подхожда. За да се съди за правилността на интерпретацията на историческия материализъм, трябва той да се знае и разбере. А теоретиците, социолозите и политическите представители на буржоазията и ревизионистите са далеч от това, да знаят и още повече да разбират историческия материализъм.

Ако се вземе целият световноисторически процес изобщо, абсолютно вярно е, че нито една обществена формация не загива, преди да се развият всички нейни производителни сили, и че нови, по-висши производствени отношения никога не се появяват, преди да съзреят в лоното на старото общество материалните условия за тяхното съществуване. Социалистическите производствени отношения, които се утвърдиха в СССР и в другите социалистически страни, са не само резултат от предшестващото развитие на производителните сили в тези страни в навечерието на социалистическата революция. Те са неизбежен резултат от развитието на производителните сили в недрата на цялата световна капиталистическа система. Социалистическата революция е резултат не само от вътрешните социални противоречия в дадена страна, но и от кризата на цялата система на световния капитализъм. Противоречията, които породиха социалистическата революция в Русия, в Китай, в Чехословакия, Полша и другите страни, са резултат не само от конфликта, който зрееше вътре в тези страни, но и от световната икономическа, социална и политическа криза. Страните, в които бе извършена най-рано социалистическа революция, бяха най-слабите звена на световната капиталистическа система; в тези страни икономическите, социалните и политическите противоречия бяха придобили по-голяма дълбочина и острота, отколкото в най-развитите капиталистически страни. И тук по-рано бяха съзрели политически и идейно онези

сили, които се оказаха способни да разрешат тези противоречия по революционен път.

В по-развитите в икономическо отношение страни — такива като САЩ и Англия — социалните противоречия по силата на редица икономически и политически причини се оказаха по-незрели. И това съвсем не противоречи на приведените по-горе положения на историческия материализъм. Маркс и Енгелс наблюдаваха английския колониален грабеж и процеса на обуржоазяване на върхушката на английската работническа класа, развъртането на нейното съзнание от страна на буржоазията и реформистите. Поради това те свързваха революционизирането на съзнанието на английските работници, първо, с края на колониалното господство на Англия и, второ, с края на монополното ѝ положение на световния пазар. Краят на монополното положение на Англия на световния пазар вече е настанал, макар позициите ѝ да са още доста здрави, особено след поражението на такива конкуренти като Западна Германия и Япония; но и те заедно със САЩ отново започват да изтласкват Англия. Колониалното господство на Англия неумолимо запада пред очите ни. Но икономическите позиции на Англия в бившите колонии — в Индия, Пакистан, Бирма, Малая, Цейлон, в страните от Близкия и Средния изток, са още силни. Още се стичат в метрополията високи печалби от тези страни. Малка част от тези печалби отива и у върхушката на английските работници.

Всичко това трябва да се има предвид, когато разглеждаме перспективите на развитието на противоречията в едни или други страни. Който си затваря очите за тези факти, той не е марксист. Като се изучава процесът на развитието на вътрешните противоречия в САЩ, не бива да се забравят такива факти, че САЩ фактически превърнаха много страни в Южна и Централна Америка в колонии и полуколонии и ги ограбват безмилостно, че от двете световни войни, от кръвта на народите САЩ забогатяха, натрупаха баснословни печалби.

Марксистът трябва да взема под внимание всички тези факти, когато разглежда въпроса за материалните предпоставки на социалната революция, за икономическата почва, върху която зреят антагонизмите и социалните конфликти.

В епохата на империализма икономическото и политическото развитие се извършва крайно неравномерно и съзряването на едни или други страни за преминаване към социализъм също се извършва неравномерно. Степента на зрялост на една или друга страна за преминаване към социализъм се доказва не само теоретически, но и практически — с борбата на работническата класа, със способността ѝ да обедини около себе си народните маси и да ги поведе след себе си.

3. Характер на закономерностите на обществения живот, на развитието на обществото

Като откри в производството, в начина на производството на материалния живот основата на съществуването и развитието на обществото, историческият материализъм за пръв път установи научно вътрешно необходимата връзка между обществените явления, обясни развитието на обществото като строго закономерен процес. С това той даде ключ за научното разбиране на събитията в миналото и настоящето и откри възможност за научно предвиждане хода на събитията, перспективата за развитието на човешкото общество.

„Както Дарвин сложи край на възгледа, че животинските и растителните видове не са свързани с нищо помежду си, че са случайни, „от бога създадени“ и неизменяеми, и пръв постави биологията върху напълно научна основа, като установи изменемостта на видовете и приемствеността между тях — така и Маркс сложи край на възгледа, че обществото представлява механически агрегат от индивиди, който допуска всякакви изменения по волята на началството... който се появява и изменя случайно, и пръв постави социологията върху научна основа, като установи понятието обществено-икономическа формация като съвкупност от дадени производствени отношения, като установи, че развитието на такива формации е естественоисторически процес.“¹

Естественоисторически — това значи необходим, закономерен, обективен процес, независещ от волята на

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 1, стр. 137.

хората, макар и да се образува от действията на хората, които имат воля и съзнание.

Съвременните буржоазни социолози и политическите лидери на буржоазията често пъти обявяват всички социални преврати, политически революции, национално-освободителни движения в съвременната епоха за резултат от субективни причини, за резултат от дейността на комунистическите партии и на техните водачи, за резултат, както те се изразяват, от „поддривната“ дейност на комунистите. В действителност социалните, политическите и националноосвободителните движения на съвременността са закономерен резултат от икономическото и политическото развитие, резултат от обществения прогрес, подчинен на обективни закони, които не зависят от волята на хората.

Всеки научен закон изразява обективна устойчива връзка, необходими отношения между явленията и процесите. Законите, изучавани от историческия материализъм и от другите обществени науки, също изразяват необходима и устойчива връзка между социалните явления и процеси. В противоположност на единичното, случайното, което се намира на повърхността на обществения живот, общественият закон изразява всеобщата, съществената, необходимата вътрешна връзка на явленията, тяхната повтаряемост. Той изразява обусловеността на явленията, едни от които се явяват като причина, а други като следствие. Макар в хода на развитието на обществото да има взаимодействие и явленията, които в дадена връзка се явяват като следствие, сами след това се явяват като причини и могат да оказват обратно въздействие върху породилата ги основа, в историческото взаимодействие на обществените явления все пак примата, първенството, определящото значение имат материалните условия и материалните движещи сили на развитието на обществото.

Социалният, икономическият закон например гласи, че въпреки историческите, националните и другите особености в разните страни, навсякъде, където е възниквал капитализъм, капиталистически начин на производство, са възниквали и противоположни класи — пролетариат и буржоазия — и се е водила борба помежду им. В това се изразява всеобщата, необходимата и повта-

ряща се връзка на явленията в капиталистическото общество.

Когато възниква конфликт между нарасналите производителни сили и отживяващите производствени отношения, рано или късно настъпва епоха на основно преустройство на обществото, социална революция. Така беше през XVII—XVIII и XIX в., когато се преминаваше от феодализма към капитализма. Така е в нашата епоха, когато се преминава от капитализма към социализма. Това преминаване не е случаен, а икономически обусловен, закономерен и непреодолим процес.

Законите на общественото развитие са обективни закони. Те не само не зависят от волята и съзнанието на хората, но сами определят волята, съзнанието и дейността на хората.

„Дори когато едно общество — пише Маркс — намери пътя на естествения закон на своето развитие — а крайната цел на моето съчинение е да открие икономическия закон на движението на съвременното общество, — то не може нито да прескочи естествените фази на развитието, нито да ги отстрани чрез декрети. Но то може да съкрати и смекчи родилните мъки.

... Моето становище се състои в това, че аз гледам на развитието на икономическата обществена формация като на природноисторически процес...“¹

Социалните закони са различни: едни от тях действуват във всички обществено-икономически формации, други са присъщи само на формациите, основани на антагонизма на класите, и, най-сетне, има закони, свойствени само на дадена обществено-икономическа формация.

Такива закони като закона за определящата роля на начина на производство в строежа и развитието на обществото, закона за определящата роля на производителните сили по отношение на производствените отношения, закона за определящата роля на икономическата база по отношение на надстройката и някои други са най-общи социални закони и действуват във всички обществено-икономически формации, макар да действуват нееднакво в зависимост от конкретно-историческите условия на отделните формации. Тези най-общи, т. е. социологически, закони се проявяват в различни конкретно-

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, 1955, стр. 41—42.

исторически форми на всяко стъпало на развитието на обществото. Те бяха открити и формулирани от Маркс и Енгелс въз основа на изучаването на такива обществени формации като първобитнообщинния строй, робството, феодализма и особено въз основа на всестранното изучаване на капиталистическата формация.

За разлика от законите, присъщи на всички общественно-икономически формации, законът за борбата на класите като движеща сила на историята е свойствен само на обществата, основани на антагонизма на класите. Този закон не е действувал през стотиците хилядолетия на съществуването на първобитното общество. Той ще престане да действува, когато изчезне делението на обществото на класи.

Много буржоазни социолози, историци и политически дейци отричат закона на класовата борба и го считат за измислица на марксистите. Като аргумент те се позовават на това, че този закон, според признанието на самите марксисти, не е всеобщ, че действието му има ограничени исторически рамки, а признак на всеки закон е всеобщността. Но работата е там, че всеобщността е различна. Така законите на биологията възникват и действуват само там, където има живот. На Слънцето тези закони не действуват. Те не са действували и на Земята, когато на нея не е имало живот. Но на кого ще дойде на ум да отрича въз основа на това реалността на биологическите закони? Същото е и със закона на класовата борба: той действува там, където има враждебни обществени класи и антагонистични противоречия между тях. Той ще престане да съществува заедно с изчезването на делението на обществото на класи.

Сред буржоазните социолози и особено икономисти е разпространен възгледът, според който законите на капитализма се смятат за всеобщи, вечни, естествени, присъщи на всички стъпала на развитието на обществото. Идеолозите на буржоазията възвеждат във всеобщи и вечни исторически ограничените условия на съществуване и закони на капиталистическото общество. Маркс и Енгелс разобличиха този ограничен, антиисторически, т. е. метафизически, възглед на буржоазните социолози и икономисти и доказаха, че капитализмът е само една от исторически преходните форми в развитието на човечеството. Във връзка с това Ф. Енгелс пише:

„За нас така наречените „икономически закони“ не са вечни природни закони, а са закони исторически, възникващи и изчезващи, а кодексът на съвременната политическа икономия, доколкото икономистите са го съставили обективно правилно, за нас е само съвкупност от законите и условията, при които само може да съществува съвременното буржоазно общество. С една дума, това е отвлечен израз и резюме на условията на производството и на размяната в съвременното буржоазно общество. Поради това за нас нито един от тези закони, доколкото той изразява *чисто буржоазни отношения*, не е по-стар от съвременното буржоазно общество. Законите, които до известна степен важат за цялата предшестваща история, изразяват само такива отношения, които са общи за всяко общество, почиващо на класово господство и на класова експлоатация.“¹

Докато Маркс и Енгелс на времето си теоретически доказваха историческия характер на икономическите отношения и закони, свойствени на капиталистическото общество, с възникването на новата общественно-икономическа формация, с победата на социализма в СССР и възтържествуването на социалистическата революция в редица други страни в Европа и Азия практически бе доказана историческата ограниченост на законите на капитализма. Заедно с новия, социалистическия строй влязоха в сила нови закони на развитието на обществото, присъщи на тази формация.

В условията на социалистическото общество продължават да действуват социологическите закони, свойствени на всички стъпала на развитието на човечеството. Същевременно в социалистическото общество възникват нови, специфични закономерности, нови стимули и движещи сили на общественото развитие, които са свойствени на този тип обществени отношения, изключващи експлоатацията на човек от човека и осигуряващи повишаване на материалното благосъстояние на народа и всестранно развитие на всяка личност. Социалистическият начин на производство поражда отношения на морално-политическо единство на социалистическото общество, съюз на работниците и селяните, дружба и равноправие на всички нации и народности. С победата на социалистическия

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани писма, 1952, стр. 188.

обществен строй се извършва културна революция, утвърждава се господството на социалистическата идеология.

Както капитализмът в различните страни имаше свои особености, свързани с предшестващите исторически условия на развитието на тези страни, така и социалистическите страни имат свои особености на развитието. Но както особеностите на развитието на капитализма в различните страни (например така нареченият американски или пруски път) не отменяха общите закони на развитието на капитализма, открити от Маркс, така и особеностите на развитието на социализма в различните страни не само не отменят, а предполагат действието на общите закони на социалистическата формация. Главните закономерности, присъщи на всички страни, тръгнаха по пътя на социализма, бяха изтъкнати в историческата Декларация на Московското съвещание на представители на комунистическите и работническите партии на социалистическите страни.

Влезлите в сила заедно с победата на социалистическия строй нови закономерности потвърждават учението на марксизма, че законите, свойствени на капитализма, не са вечни закони, а са присъщи само на една, исторически ограничена обществена формация.

Поради това, че обществено-икономическите формации се подчиняват в своето развитие не само на действието на специфични, свойствени само на дадена формация закони, но и на общите социологически закони, се образува връзка, приемственост в развитието на човешкото общество. В световната история, в историята на обществото има не само прекъснатост, но и непрекъснатост, тъй като всяка обществено-икономическа формация качествено се различава от друга, но между тях има връзка, единство, определяни от развитието на производителните сили и от действието на общите социологически закони.

Както материалистическата диалектика наред с най-общите закони на развитието съдържа категориите на диалектиката, в които също са обобщени и отразени съществените връзки между явленията или процесите, така историческият материализъм наред с изтъкнатите общи закони на развитието на обществото е изработил редица обобщаващи понятия, категории, които отразя-

ват обществените явления и процеси, най-същественото в тях. Към тези категории спадат понятията: общественно-икономическа формация, общественно производство, условия на материалния живот на обществото, общественостено битие, общественостено съзнание и неговите форми, начин на производство, икономическа структура на обществото, база и надстройка на обществото, общественостена класа, държава, революция, идеология и пр.

Така например понятието *обществена класа* обхваща съвкупността от хората, които се различават по своето отношение към средствата за производство и по заеманото по силата на това особено място в исторически определена система на общественостното производство. Разбира се, хората могат да бъдат различавани и по пол, и по цвят на косата или кожата, и по ръст, и по образование или религиозна принадлежност и т. н. Но главното, което е характерно за хората, живеещи в капиталистическото общество, е, че те имат различно отношение към средствата за производство, т. е. към фабриките и заводите, към земята и нейните недра. Едни от тях са собственици на средствата за производство, а други са лишени от такива. Това е най-важното, най-същественото за общественостното положение на хората.

Мнозина буржоазни социолози възразяват против понятието закон и против общите понятия, категориите; те наричат тези понятия фикции, произволни създания на познаващия ум. Вярно е, че понятията са изработени от хората, от мисленето. Но научните категории не са фикции, те отразяват, улавят съществените страни на действителността и дават възможност да бъде разбран позадълбочено един или друг процес. Тези категории се изработват в процеса на познанието, в процеса на историческата практика и в практиката се проверяват и уточняват.

Общественият живот е безкрайно многообразен. В процеса на познанието общественостната наука, историческият материализъм ще изработват — в допълнение към съществуващите — и нови понятия, категории, за да отразят новите явления и процеси.

4. Историческа закономерност и съзнателна дейност на хората. Свобода и необходимост.

Буржоазните социолози обвиняват привържениците на историческия материализъм във фатализъм. Те твърдят, че историческият материализъм, разглеждайки общественото развитие като естественоисторически, закономерен процес, отричал ролята на активната съзнателна дейност на хората и ги обричал на пасивност, сеел фатализъм. А всъщност историческият материализъм няма нищо общо с фатализма и квиетизма. Доказателство за това са както теорията, така и практиката на марксизма. Като откри законите на обществения живот, на историята на обществото, марксизмът за пръв път обясни научно дейността на големите човешки маси, на народите, на обществените класи. Като откри законите на класовата борба, законите на социалната революция, законите на изграждането на социализма и комунизма, марксизмът, историческият материализъм осигури здрава теоретическа, научна основа за съзнателната дейност на работническата класа, въоръжи авангарда на тази класа — марксистките партии — със знание на тези закони.

Нима обективните закони на физиката, химията, биологията пречат на хората да покоряват силите на природата? Разбира се, не. Напротив, незнанието или игнорирането на тези закони би направило невъзможна целесъобразната, постигащата очакваните резултати дейност на хората. Природните закони и познаването им дават възможност на обществото да подчинява силите на природата. За това свидетелствуват развитието на машинната техника на промишленото производство, създаването на гигантски водноелектрически централи, използването на атомната енергия и т. н. Така и съществуването на обективните закони на развитието на обществото и познаването им са условие, което дава възможност за успешна съзнателна историческа дейност на хората. Хората, народите, обществените класи, не познавайки законите на развитието на обществото, само опипом са си проправяли път напред. През време на предишните социални революции, когато масите са се вдигали на борба против отживяващите обществени форми, непознаването на законите на развитието на обществото,

на законите на революциите довеждало до това, че често пъти резултатите от тези революции били неочаквани и в някои отношения дори противоположни на целите, които масите са преследвали в борбата. Разбира се, това се е дължало не само на непознаването на законите, но и на характера на самите обективни процеси на развитието на обществото, които обуславяли в онова време стихийността на икономическото развитие и невъзможността да бъде унищожена всякаква експлоатация. Но безспорно е, че непознаването на законите на общественото развитие, непросветеността и невежеството на трудещите се маси били сериозна преграда по пътя на тяхното освобождение.

В нашата епоха многомиллионни маси трудещи се смъкнаха в едни страни или смъкват в други страни оковите на класовото и националното потисничество. Ходът на историческото развитие неизмеримо се ускори. Това се обяснява с редица причини: с високото равнище на развитието на производителните сили, с това, че се раздвижиха гигантски човешки маси, че начело на народните маси стои най-революционната и организирана от всички потиснати класи — пролетариатът, с това, че работническата класа се ръководи от марксистки партии, въоръжени със знанието на законите на развитието на обществото, на законите на борбата за социализъм. Комунистическите партии въоръжават работническата класа и всички трудещи се със знание за законите на развитието на обществото и с умение да използват тези закони в борбата за комунизъм — и това е една от най-важните причини, поради които равнището на съзнанието на масите се издигна неизмеримо по-високо, отколкото в предишните исторически епохи.

Между признанието на историческата закономерност, на необходимостта и признанието на значението на историческата дейност на хората няма противоречие. Ако хората, обществените класи действуват не в разрез със закономерностите на обществото, а в посока на развитието на обществото, дейността им е плодотворна.

Друго нещо е, ако една или друга отживяваща класа е влязла в конфликт с хода на историята, с нейните закони и се стреми да забави хода на историята, да „отмени“ законите на постъпателното развитие на обществото, законите на историческия прогрес. Както показ-

ва историческият опит, такива класи всякога в последна сметка търпят поражение. Така беше със защитниците на феодалния строй — аристократите-земевладелци. Така става в нашата епоха с отживяващата времето си буржоазия, която се стреми да върне колелото на историята назад, да предотврати развитието на силите на социализма, победата на новото, социалистическото общество. Опитът на историята показва, че това е безнадеждна работа. Победа (ако се говори не за временна, а за окончателна победа) одържат силите, които действуват съобразно с потребностите на развитието на материалния живот на обществото.

Буржоазните социолози, критиците на марксизма твърдят, че марксизмът страда от вътрешно противоречие: марксистите казват, че социализмът е следствие от действието на необходими закони, и едновременно организират партия за осъществяване на социалната революция. Едното изключва другото — казват критиците на марксизма. Английският буржоазен социолог Карл Федерн пише в своята книга „Материалистическата концепция на историята“ следното: „Ако социализмът е трябвало да се появи по силата на закон — не е било необходимо да бъде той искал. Ако социализмът беше действително неизбежен и ако представляваше следващия стадий в еволюцията на обществото — не е имало нужда от социалистическа теория и още по-малко от социалистическа партия. Никой не основава партия, за да осъществи пролет и лято.“¹ Този довод не е нов. Още в

¹ Интересно е, че и Честер Боулс, автор на книгата „Нови световни проблеми“ (Нюйорк, 1955), изтъква също такъв довод против марксизма. Той пише: „Останало е неясно също и разрешението на друга важна двусмисленост на марксисткия мироглед. Маркс призоваваше, организираше и тласкаше своите последователи към борба за социализъм и същевременно се стараше да докаже, че той е неизбежен. Но какъв смисъл има да работи човек и да се жертвува в името на това, което и без това е вече предопределено?“ (стр. 43).

Честер Боулс, бивш посланик на САЩ в Индия, едър капиталист, съприкжател на рекламната компания „Бентън енд Боулс“, е умел идеолог на американската буржоазия. Но той е изучил марксизма по популярните изложения на буржоазните професори, които се специализират в „критика“ на марксизма. Боулс няма време да изучава „Капиталът“ на Маркс и трудовете на Ленин. И тъй като не познава диалектичката логика, той видял „неразрешими проти-

края на миналия век той беше изтъкван от критика на марксизма кантианеца Щамлер. На Федерн, както и на Щамлер, се струва, че със своята аргументация те са поразили смъртно марксизма и марксистите. А всъщност критиката им не улучва целта.

В природата явленията стават независимо от волята и дейността на хората. Безразлично дали хората желаят или не, независимо от тяхното желание денят ще се сменя от нощта, пролетта — от лятото, а лятото — от есента. В тези процеси не влиза дейността на хората. Друго нещо е историята. Тя се прави от хората и само от хората. И нима е безразлично дали хората действуват с познаване на законите на развитието на обществото или слепешката, разпокъсано или организирано, стихийно или съзнателно? Достатъчно е само да се вникне в тези въпроси, за да стане ясно, че критиците на марксизма не улучват целта. Знанието на законите на обществе-

воречия“ в марксизма. Но тези противоречия съществуват не в марксизма, а в главата на Боулс и на буржоазните професори.

Създавайки своите трудове — теоретически и пропагандистки, — Маркс възпитаваше, просвещаваше и организираще работническата класа, а не я „тласкаше“. Това — първо. Второ, между учението за историческата неизбежност на едни или други събития (например революция) и активността и съзнателността на участниците в тези събития няма противоречие. Колкото повече масите на работническата класа съзнават, разбират неизбежността на социалистическата революция, колкото по-организирани са те, с колкото по-голям ентузиазъм те се борят, за да настъпи тази революция, толкова по-близка е нейната победа. И, обратно, колкото по-малко работниците разбират неизбежността и необходимостта на социалистическата революция, толкова по-малко организирани са те, толкова по-слаби са тяхната воля и тяхната дейност, толкова повече се намират те във властта на чужди на тях идеи.

За успеха на революцията не е достатъчно само желание. За тази цел са необходими и обективни условия, и зрялост на работническата класа — главния субект на социалистическата революция. Маркс откри законите на неизбежността на социалистическата революция. Той направи много за нейното приближаване и страстно желаеше тя да настъпи. Но все пак през времето на Маркс тя не настъпи. Първата битка на работническата класа за социализъм бе удавена от „прехуманната“ буржоазия в кръз (Парижката комуна от 1871 г.). Докато не са наизрекли обективните и субективните предпоставки на социалистическата революция, тя не може да бъде предизвикана дори от такива изпълни на мисълта и революционното дело като Маркс. А когато тези предпоставки са наизрекли, вече нищо не може да попречи да възтържествуват идеите на социализма. Социалистическите идеи, овладели умовете на милиони хора, стават несъкрусима сила.

ното развитие, овладяването на тези закони дава възможност сляпата, непозната необходимост да бъде превърната в позната, т. е. в свобода.

„Свободата се заключава не във въображаемата независимост от законите на природата, а в познаването на тези закони и в основаната на това познание възможност планомерно да заставяме законите на природата да действуват за достигането на определени цели. Това важи както за законите на външната природа, така и за законите, които управляват телесното и духовното лично битие на самия човек — две категории закони, които ние можем да отделяме една от друга най-много в нашата представа, но не и в действителността. Така че свободата на волята не е нищо друго освен способността да се вземат решения с познаване на нещата. По такъв начин колкото *по-свободно* е съждението на човека по определен въпрос, с толкова по-голяма *необходимост* ще се определя съдържанието на това съждение; и, напротив, основаната на незнанието неувереност, която привидно произволно избира между многото различни и противоречиви една на друга възможности за решение, тъкмо с това доказва своята несвобода, своето подчинение на онзи предмет, над който тя би трябвало да господствува. Следователно свободата се състои в основаното на познаване на природните необходиминости (*Naturnotwendigkeiten*) господство над самите нас и над външната природа; така че тя е по необходимост продукт на историческото развитие.“¹

Казаното от Енгелс за законите на природата важи напълно и за социалните закони, за отношението на свободата и необходимостта в обществения живот. Социалните закони, докато те не са познати и докато хората действуват въпреки тях, се явяват като враждебни на хората стихийни сили. Но след като тези закони са познати и тяхната природа, тяхното действие и направлението на това действие са станали известни, хората са получили възможност да ги овладеят. В условията на социализма народните маси, ръководени от марксистката партия, са в състояние все повече и повече да ги подчиняват на своята воля и вследствие на това да постигат във все по-голяма степен своите цели.

¹ Ф. Енгелс, *Анти-Дюринг*, 1954, стр. 122—123.

Така историческият материализъм разрешава диалектически и в духа на строгия детерминизъм стария философски въпрос за свободата и необходимостта.

Развитието на производителните сили в капиталистическото общество, както е известно, се придружава от периодични икономически кризи, които са неизбежни при наличността на частната капиталистическа собственост върху средствата за производство. Съвременните производители сили изискват ликвидиране на частната собственост върху средствата за производство, планомерното им използване от обществото. В условията на социализма съобразно с познатите закони на развитието на съвременните производителни сили са установени социалистически производствени отношения, при които няма икономически кризи. Движението на производителните сили съобразно с икономическите закони тук планомерно се насочва от обществото. В това се е изразило превръщането на сляпата необходимост в свобода.

Буржоазните икономисти и политически дейци търсят обяснение на „икономическото чудо“ в СССР — превръщането в кратък исторически срок на икономически изостанала страна в напреднала индустриална държава, която извика на икономическо съревнование най-развитата капиталистическа страна — САЩ. Много и всевъзможни глупости са наговорили теоретиците и политическите представители на буржоазията. А тайната е в социалистическата природа на стопанството, в съзнателното използване на икономическите закони от социалистическото общество, в превръщането на сляпата необходимост, която господствува при капитализма, в царство на свободата при социализма. Партията на работническата класа, опирайки се на теорията на марксизма-ленинизма, на знанието на законите и движещите сили на развитието на обществото, разработва научно обоснована политика на изграждане на социализма и комунизма. Тази политика на партията насочва творческата дейност на милиони хора.

5. Партийност на историческия материализъм

Извънредно важен въпрос за развитието на обществената наука е взаимоотношението между теорията и по-

литиката, между теорията и класовите, партийните интереси, между теорията и практиката на борбата на класите. Извънпартийна, извънкласова или надкласова обществена наука, обществена теория няма и не може да има в класовото общество. Когато се касае за такива предмети на обществените науки като принадлежност, експлоатация, класова борба, държава, право, революция — какво класово безпристрастие може да има тук? Нима в класовото общество може да има хора, които витаят над класите и не са заинтересовани от едно или друго решение на тези въпроси? Такива хора няма и не може да има.

В нашата велика епоха на класови битки, епоха на преминаване от капитализма към социализма, дори общите теоретически въпроси на науките за природата — физиката, биологията и др. — са арена на идеологическа борба, която така или иначе отразява борбата на класите. Това се отнася още повече до философията и до обществените науки, в това число и до социологията.

Странно е да чуваме в днешно време разсъжденията на ревизионистите на марксизма, че делението на философията и социологията на материализъм и идеализъм било „остаряло“. Идеализмът и материализмът си остават и днес двете основни партии във философията и социологията; тези две основни направления отразяват борбата на класите — буржоазията и работническата класа.

Партийността на обществените науки днес е придобила по-голямо значение, отколкото в която и да било друга историческа епоха. Цялата буржоазна социология и историография днес си поставя като главна задача борбата против марксизма, против материализма, против комунизма. И в това явно се разкрива класовостта, партийността на буржоазната социология.

Но не противоречи ли партийността в науката на самата цел, на задачата на науката — обективност на изследването, откриване на обективната истина, независеща от човека и човечеството? Не, разбира се.

От партийност до партийност има разлика. Има различни видове партийност. Партийността на реакционните класи изключва възможността за обективно научно изследване, особено тогава, когато се касае за законите на развитието на обществото и за изводите, които произтичат от тези закони. Реакционната класа и нейните

теоретици неизбежно влизат в разрез с действителността, с потребностите и законите на развитието на обществото и поради това не са в състояние да оценяват обективно явленията, събитията, тенденциите, които водят тази класа към гибел. Тези събития и процеси сякаш казват на отживяващата класа: не забравяй, че край ти е предстоящ! В тези условия за представителите на реакционните класи обективно изследване на законите и на движещите сили на развитието на обществото е невъзможно.

Друго нещо е прогресивната, възхождащата класа, която по силата на своето социално положение върви в крак с историята. За нея работи времето, на нея принадлежи бъдещето. Прогресивната класа не се бои от обективните закони, които водят към гибелта на старото общество и към възникването на ново. Революционната класа не е в конфликт с основните тенденции и закони на общественото развитие. Прогресивната, възхождащата класа може смело да гледа истината, правдата в очите. Тя е заинтересована от обективната истина, от познанието на законите на развитието на обществото, за да го преобразува по-успешно.

Как се отразяват положението, интересите и борбата на класите върху научното изследване, се вижда от историята на обществената наука.

Познаването на законите и на движещите сили на общественото развитие дълго време е било затруднявано от редица причини, в това число и от сложността на самия предмет на изследването — на човешкото общество.

Но не само в това се състои причината, поради която законите на общественото развитие бяха открити значително по-късно от много природни закони. Главна пречка за познаването на тези закони до първата половина на XIX в. беше незрелостта на икономическите и класовите отношения на буржоазното общество. Когато класовите отношения на буржоазното общество и тяхната икономическа основа бяха още недостатъчно зрели, те трудно можеха да бъдат разкрити. Ето защо дори и такива видни представители на буржоазната икономическа наука като А. Смит и Д. Рикардо не отидоха по-далече от началните стадии на разкриването на закона за стойността и на анализирането на отношенията в областта на разпреде-

нието на националния доход. Но докато буржоазията беше възходяща класа, нейните идеолози, въпреки трудностите на познанието на обществените явления, се приближаваха към откриването на някои закони на обществения живот, „напипваха“ законите на капитализма, като не виждаха неговия преходен характер. А когато историята почна да разкрива преходния характер на капитализма, позицията на неговите идеолози по отношение на познанието на законите на общественото развитие се промени напълно. Макар икономическите и класовите отношения в буржоазното общество по това време да бяха вече съзрели, а връзките между икономическите причини и политическите следствия да се бяха опростили, представителите на буржоазната обществена наука направиха грамадна крачка назад в тяхното познаване. Те започнаха да мислят повече не за безпристрастно, неспиращо се пред нищо изследване на социалните процеси, а как да защитят, да запазят капиталистическия строй от нападките на съзряващите революционни сили. През този период смелата научна мисъл, свойствена на такива ранни предствители на буржоазната политическа икономия като Смит и Рикардо, се сменя от жалка апологетика, от опити да бъде оправдан капитализмът. Това е особено характерно за съвременните буржоазни социолози и икономисти. Най-съществената причина за безплодността на съвременните буржоазни социолози, за тяхната неспособност да разкрият закономерностите на обществения живот се състои в класовата ограниченост и користността на буржоазията и на нейните идеолози. Тъй като законите на развитието на капиталистическото общество все повече и повече се проявяват не само като закони на развитието на капитализма, но и като закони, които го водят към гибел — страхът на буржоазията и на нейните идеологически представители пред тези закони скована тяхната научна мисъл.

В това се състои главната причина, поради която буржоазните социолози не отидоха по-далеч от плоските, повърхностни аналогии, които погрешно отъждествяват законите на природата и законите на обществото, живота на животинския организъм и историята на обществото, а общо взето останаха в плен на всевъзможни идеалистически тълкувания на обществения живот, на историята на обществото.

Съвременната буржоазна социология все по-често и по-често насочва поглед към психиката на отделната личност, опитвайки се чрез нея да разгадае тайните на общественото битие. Субективизмът стана най-характерната черта на съвременната буржоазна социология и историография. Дори безспорни исторически факти се поставят от мнозина буржоазни историци под съмнение. За тези историци цел и смисъл на историческото познание не са обективната истина и законът, а субективното им обяснение от гледна точка на днешния ден.

Щом законите на буржоазното общество почнаха да се проявяват като закони на гибелта на това общество, буржоазната социология и историография почнаха да изпитват инстинктивно отвращение към законите на социалното развитие. Щом тези закони застрашават съществуването на капитализма и на буржоазията — долу тези закони! Такава е скритата логика на съвременната буржоазна социология¹.

¹ Колко голяма е объркаността и безпомощността на реакционната буржоазна обществена мисъл, се вижда от книгата на професора по история при Колумбийския университет Хенри Робертс „Русия и Америка“ (Нюйорк, 1956). Това произведение очевидно е предназначено да служи като теоретическа основа на външната политика на САЩ. В подготовката му са участвували такива дейци като Дж. Маклой — бивш заместник-военен министър, Честер Боулс, Аверал Хариман, Дж. Д. Рокфелер, Хамилтън Фиш и други. Толкова по-интересно е признанието на авторите на този „труд“. Авторът (или, по-точно, авторите) е принуден да признае, че комунизмът е явление, което се поражда от дълбоките вътрешни противоречия на капиталистическите страни. „Противоречията — пише Робертс — се коренят в редица напълно вътрешни явления, в някои слабости, недостатъци и разногласия, съществуващи в некомунистическите страни, които могат да увеличат в застрашаваща степен тяхната уязвимост. При това най-трудно е да се води борба именно против тези източници на уязвимост и дори трудно е да бъдат те разбрани. Ние можем да правим относно това различни хипотези и частично да познаем тяхната същност, но все пак все не знаем кое определя развитието на човешкото общество. Ние не сме уверени кои показатели са най-важните. Увеличението и разпределението на дохода на глава от населението? Посещаването на черковните служби? Степента на престъпността? Процентът на смъртността и здравословното състояние на населението? Участието в изборите? Развитието на всички изкуства? Още по-малко ние знаем за „причините“ на изменението на тези показатели“ (стр. 173).

Може ли да си представи човек по-голяма неразбория и обърканост в главата от тази, за която свидетелствува признанието на почтения професор по история?

Историческият материализъм, както и марксизмът изобщо, възникна като теория и мироглед на революционния пролетариат. Работническата класа не е заинтересована от увековечаване на старото, отживяващото, реакционното. Ето защо нейните вождове, теоретици, идеолози са най-смели, най-безстрашни революционери и в науката, и в политиката. Партийността на историческия материализъм се състои в това, че той е научно-историческа основа на марксизма, теория на революционната борба на пролетариата и на всички трудещи се за комунизъм. Законите и движещите сили, открити и изучавани от историческия материализъм, обясняват причините на постъпателното, прогресивното развитие на обществото. В нашата епоха развитието на човешкото общество напред означава движение към социализма, към комунизма.

Буржоазната партийност води до субективизъм, до произвол в социологията, до изопачаване и фалшифициране на фактите и изводите в историческата наука, до отказване от истинската наука.

Пролетарската партийност, комунистическата идейност осигуряват най-дълбоко, най-обективно и всестранно познаване на действителността, на законите на обществения живот. Интересите на работническата класа съвпадат с обективния ход на историческото развитие. Пролетариатът е последователно революционна класа и за целите на революционното преобразуване на обществото е заинтересован от обективно, т. е. истинско, познание. Ето защо истинската научност и комунистическата партийност съвпадат.

Последователният материализъм в науката, който единствено е способен да даде истинско, най-точно и дълбоко познание както на природата, така и на обществения живот, не отрича, а включва в себе си партийността. Противопоставяйки марксисткия материализъм на буржоазния обективизъм на Струве, Ленин пише:

„Обективистът говори за необходимост на даден исторически процес; материалистът констатира точно дадена общественоекономическа формация и пораждащите от нея антагонистични отношения. Обективистът, доказвайки необходимостта на дадена редица факти, винаги рискува да изпадне до гледната точка на апологет на тези факти; материалистът разкрива класовите противоречия и по този начин определя своята гледна точка. Обективистът говори

за „непреодолими исторически тенденции“; материалистът говори за опази класа, която „завежда“ даден икономически порядък, създавайки такива и такива форми на противодействие на други класи. По този начин материалистът, от една страна, е по-последователен от обективиста и по-дълбоко, по-пълно провежда своя обективизъм. Той не се ограничава с посочване необходимостта на процеса, а изяснява коя именно общественно-икономическа формация дава съдържание на този процес, *коя именно класа* определя тази необходимост... От друга страна, материализмът включва в себе си, така да се каже, партийност, като задължава при всяка оценка на дадено събитие пряко и открито да се застава върху гледната точка на определена обществена група.“¹

В съвременните условия, когато светът е разделен на два лагера — лагера на социализма, възглавяван от Съветския съюз, и лагера на империалистическата реакция, — пролетарската, комунистическата партийност и интересите на истинската наука изискват онзи, който изучава обществените явления, да ги разглежда от гледна точка на борбата на трудещите се за мир, за демокрация, за комунизъм².

Историческият материализъм дава на марксистките партии и на всички трудещи се възможност да смъкват всички и всякакви маски от враговете на работническата класа, от враговете на мира, демокрацията и социализма, да разкриват зад словесната обвивка, зад псевдонаучната „социологическа“ схоластика корисните интереси и цели на буржоазията.

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 1, стр. 422--423.

² До какво води опитът да се застане над класите и борещите се партии в съвременната политическа и идеологическа борба, се вижда по произведенията на съвременните ревизионисти. Отстъплението от марксизма и измяната към марксизма доведоха ревизионистите дотам, че те замазват главното противоречие на нашата епоха — противоречието между двете световни системи: социалистическата и капиталистическата. А ако не се вижда това главно противоречие, не може да се разбере нищо от съвременната политическа и идеологическа борба, която се води в целия свят. Отстъплението от пролетарската, комунистическата партийност доведе ревизионистите до буржоазните възгледи за държавата, до идеализиране на капитализма и буржоазната демокрация и до опити да бъдат пренесени закономерностите на буржоазното общество върху социалистическите страни. Отстъплението от комунистическата партийност води до отказване от истината, до субективизъм.

Единството на науката и практическата дейност в интерес на трудещите се, връзката на теорията с практиката са пътеводна звезда за всички марксистки партии. В това е тяхното огромно предимство пред враговете. Марксистко-ленинската наука за законите на общественото развитие — историческият материализъм — дава възможност да разберем правилно не само миналото и не само това, което става днес, но и да виждаме онова, което ще бъде утре, да предвиждаме научно хода на събитията, насоката на развитието и ръководейки се от научното предвиждане, да действуваме плодотворно и успешно.

В марксистко-ленинската наука за обществото комунистическите партии, работническата класа и всички трудещи се черпят увереност в победата на труда над капитала, добиват яснота на перспективата, намират теоретическо оръжие за борбата за освобождение от всякаква експлоатация и потисничество, за победата на комунизма.

Извънредно важно условие за революционната действеност на историческия материализъм е, както вече отбелязахме по-горе, конкретно-историческият подход към явленията. Абстрактно-догматичният подход към явленията умъртвява историческия материализъм, притъпява революционното му острие. Принципът на конкретно-историческия подход изисква творческо развитие на историческия материализъм.

Историята на обществото, общественият живот е най-изменящият се, подвижният предмет на научното изследване. Поради това дори такава общотеоретическа наука като историческия материализъм, която изучава най-общите закони на развитието на обществото, не може да стои и не стои на едно място, а се развива. Както и марксизмът като цяло, тя се обогатява с нови открития, обобщения въз основа на изучаването на новите явления, на новите събития. Както общофилософският материализъм се развива и обогатява във връзка с великите открития, които правят епоха в природознанието, така и историческият материализъм се развива във връзка с развитието на обществените науки, чиито данни той обобщава, във връзка с великите исторически събития, които дават извънредно ценен материал за теоретически обобщения.

В епохата на Маркс и Енгелс капитализмът вървеше още по възходяща линия. В края на XIX и началото на XX в. капитализмът навлезе в стадий на низходяща линия

на развитие. Съвременният капитализъм преживява много дълбока криза, от която той вече никога няма да може да се оправи. Велики, със световноисторическо значение събития след смъртта на Маркс и Енгелс са Великата октомврийска социалистическа революция и изграждането на социализма в СССР, победата на социалистическата революция в Китай и в редица други страни в Европа и Азия, превръщането на социализма в световна система.

В. И. Ленин даде в своите гениални трудове по-нататъшно развитие и конкретизация на основните положения на историческия материализъм въз основа на анализа и обобщението на данните от епохата на империализма, въз основа на анализа на закономерностите на социалистическата революция и на първия период от развитието на съветското общество.

За развитието на марксизма-ленинизма, а следователно и на историческия материализъм, след смъртта на Ленин имат огромно теоретическо значение трудовете на учениците на Ленин, цялата теоретическа и практическа дейност на КПСС и на другите братски комунистически и работнически партии.

Гениалните трудове на Ленин бележат нов, по-висш етап в развитието на историческия материализъм. Съвременните критици на марксизма от лагера на буржоазията и ревизионистите се стремят да подчертаят, че марксизмът и историческият материализъм са създадени от Маркс в средата на миналия век, а през това време капитализмът се е изменил. От това ревизионистите правят извода, че марксизмът, историческият материализъм е „остарял“, е престанал да съответствува на действителността.

Вярно е, че капитализмът се е изменил, но не така и не в такава посока, както мислят теоретиците на буржоазията и ревизионистите на марксизма. Той се е изменил не към смекчаване на своите противоречия, а към тяхното задълбочаване и изостряне. Тези изменения бяха подложени на теоретически анализ в трудовете на Ленин и на неговите ученици. В трудовете на Ленин бяха разкриткувани буржоазните теории от епохата на империализма, възгледите на ревизионистите и догматиците. Всички събития, станали в продължение на повече от 100 години от времето на възникването на историческия материализъм, потвърдиха изцяло правотата, истинността, обективността на историческия материализъм.

Съвременните ревизионисти, изменяйки на принципите на пролетарската партийност на марксистката обществена наука, се опитват да ревизират най-важните принципи на историческия материализъм: теорията на класовата борба, учението за държавата и диктатурата на работническата класа, материалистическото разбиране на взаимоотношението между базата и надстройката, приизяват ролята на субективния фактор в развитието на обществото. Ревизионистите игнорират положението на Ленин:

„Марксизмът се отличава от всички други социалистически теории със забележителното съединяване на пълната научна трезвост в анализа на обективното положение на нещата и обективния ход на еволюцията с най-решителното признаване значението на революционната енергия, революционното творчество, революционната инициатива на масите — а също така, разбира се, на отделните личности, групи, организации, партии, които умеят да напипат и реализират връзката с тези или онези класи.“¹

Съвременните ревизионисти на марксизма се опитват да заличат границата, пропастта, която отделя марксизма, историческия материализъм от буржоазната социология. Ревизионистите твърдят, че положенията на марксистката обществена наука са получили такова широко разпространение в историческата наука, в социологията, че сега вече не можело да се говори за марксизма, за историческия материализъм като особено направление, различно от буржоазната наука. Това твърдение не отговаря на действителността. Разбира се, буржоазните теоретици, критикувайки марксизма, същевременно често пъти използват едни или други положения на Маркс, между които положението за ролята на икономическите отношения в обществения живот. Но Струве и другите „легални марксисти“ от лагера на руската и германската (Зомбарт) буржоазия също признаваха ролята на икономиката в развитието на обществото, но това не им попречи да си остават идеолози на буржоазията, противници на марксизма, на историческия материализъм. Главното, което характеризира цялата съвременна буржоазна социология, е нейната антимарксистка, антиматериалистическа насоченост. И натуралистическите, и психологическите, и открито идеалисти-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 13, стр. 24.

ческите направления на буржоазната социология така или иначе защитават капитализма, борят се против социализма, против марксизма.

Ето защо смешни и вредни са предложенията на ревизионистите да бъдат „допълнен“, „обогатен“ историческият материализъм с изводите, „придобивките“, „откритията“ на съвременната буржоазна социология. В трудовете на буржоазните историци и икономисти могат да бъдат намерени ценни изследвания по частни, конкретни въпроси. Що се отнася обаче до теорията — това е област на миогледа, на идеологията и тук не могат да не противостоят един на друг двата взаимно изключващи се възгледа: марксистко-ленинският и буржоазният, революционният и реакционният или в най-добрия случай либерално-буржоазният. За отношението на марксистите към буржоазната обществена наука Ленин пише:

„*На нито един* от тези професори, способни да дават най-ценни работи в специалните области на химията, историята, физиката, *не трябва да се вярва на нито една дума*, щом заговори за философия. Защо? По същата причина, по която *на нито един* професор по политическа икономия, способен да дава най-ценни работи в областта на фактическите, специалните изследвания, не трябва да се вярва *на нито една дума*, щом заговори за общата теория на политическата икономия. Защото тази последната е също такава *партийна* наука в съвременното общество, както и *гносеологията*. Въобще професорите-икономисти не са нищо друго освен учени слуги на капиталистическата класа, а професорите по философия — учени слуги на теолозите.

Задачата на марксистите и тук, и там е да успеят да усвоят и преработят ония завоевания, които се правят от тези „слуги“ (вие не ще можете да направите например нито крачка в областта на изучаването на новите икономически явления, ако не се ползвате от трудовете на тия слуги), и *да умеят* да отсекат тяхната реакционна тенденция, да умеят да провеждат *своята* линия и да се борят с *цялата* линия на враждебните нам сили и класи. Ето именно това и не съумяха нашите махисти, които вървят *робски* след реакционната професорска философия.“¹

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 361—362.

Това, което тук Ленин казва за махистите, се отнася изцяло до съвременните ревизионисти, които кокетират с буржоазната политическа икономия и социология. Марксистите могат и трябва да използват фактите, частните конкретни данни, които буржоазните учени привеждат, макар че те трябва да бъдат проверявани внимателно. Но в социологическите обобщения, в теорията, в учението за закономерностите на развитието на обществото марксистите трябва да провеждат своята партийна, последователно научна, т. е. диалектико-материалистическа, линия.

Както и докато беше жив Ленин, задачата на марксистите и днес е да водят борба на два фронта: против догматиците, които се стремят да превърнат историческия материализъм в мъртва схема, и против ревизионистите, които изопачават историческия материализъм в духа на буржоазната социология.

ГЛАВА XII

МАТЕРИАЛНОТО ПРОИЗВОДСТВО — ОСНОВА НА ОБЩЕСТВЕНИЯ ЖИВОТ

1. Ролята на труда във възникването и в живота на обществото

Човешкото общество, както вече отбелязахме по-горе, представлява специфична част от материалния свят, подчинена на свои особени закони на съществуване и развитие. Човекът не е създаден от някаква неизвестна, свръхестествена сила, той е произлязъл от животинското царство и поради това е част от природата, неин висш продукт. Дълъг път е изминало човечеството от първобитните каменни оръдия до най-сложните изпълнителни съвременни машини, от първобитните селища и колибите до днешните големи градове, от чергарстващите малки общини на диваците до големите нации, от оскъдните знания на древността до дълбокото научно проникване в тайните на природата. Основна и определяща сила на постъпателното развитие на обществото от първобитните времена до наши дни е трудът, материалното производство.

Производството на материални блага е главното, решаващото условие за човешкия живот. За да живеят, хората трябва да имат храна, облекло, жилище, топливо и т. н. А за да имат средства за съществуване, нужно е да ги произвеждат. Всяко общество би загинало, ако би спряла работата макар и за няколко седмици.

Хората са се отделили от животинския свят и са постигнали успехи в овладяването на природните сили и в развитието на културата именно благодарение на про-

изводството на материални блага. Животните, като ядат растения или други животни, използват средства за съществуване, които те намират готови в природата. Поради това животните се намират в пълна зависимост от околната природа. Изменения в животинския свят, докато не се е проявило преобразуващото въздействие на хората, са ставали само по силата на стихийните биологически процеси под влияние на изменението на естествените условия, в които са съществували животните. Човекът се приспособява към природата не пасивно, а въздейства върху нея активно, той овладява чрез труда природните сили и ги използва за своите цели. Хората преобразуват природните предмети, като изработват от тях оръдия на труда и средства за своето съществуване. По това човек се различава коренно от животните.

Трудът е целесъобразна дейност на хората, в процеса на която те преобразуват и приспособяват природните предмети за задоволяване на своите нужди. Необходимо условие на труда е създаването на оръдия за производство. Мравките, пчелите, бобрите извършват редица операции, външно сходни с трудовите действия на хората. Човекоподобните маймуни използват често пъти камъка или тоягата за хвърляне или удар, за да отбрулят плодове от дървото или дори да строшат черупката на кокосовия орех. Но нито едно животно никога не е създавало никакво, дори най-примитивно оръдие за производство. Създаването и употребяването на оръдия за производство е характерна особеност на човека. Човекът е животно, което прави оръдия на труда — казваше Франклин. Това определение правилно изразява тази особеност на човека, която му е дала възможност да се превърне от роб на природата в същество, което подчинява природата.

С помощта на оръдията за производство човекът един вид удължава естествените размери на своите органи, засилва тяхното действие. Свообразно изкуствено продължение и допълнение на юмрука е бил обработеният камък, на протегнатата ръка — пръчката, на зъбите и ноктите — ножовете и другите режещи оръдия, на пръстите на ръката и дланта — греблото и лопатата. Общественото производство започва именно с изработването и употребата на оръдия на труда.

Всеки производствен процес предполага следните три момента: 1) целесъобразна дейност на човека, т. е. труд; 2) предмет на труда; 3) оръдия на труда, с помощта на които човекът въздейства върху предмета на труда.

Действайки върху природата в производствения процес, преобразувайки природните предмети съобразно със своите нужди и цели, човекът усъвършенствува своите навици към труд, своя производствен опит, своето умение да овладява силите на природата, развива природните си способности. В резултат на продължителното упражняване организмът на човека се е приспособявал към трудовите операции, усъвършенствували са се неговите органи. От първобитните времена в трудовия процес ръката на човека се специализирала в различни движения, развивали се неговите физически и умствени способности, неговият мозък и сетивните му органи.

Социолозите-идеалисти твърдят, че първоначалната сила за образуването на човешкото общество бил разумът. Така например американският социолог Страус-Хюп пише: „... Съзнанието очовечава стадото и го превръща в човешко общество.“¹

Общозвестно е, че съзнанието, целесъобразността е извънредно важна особеност на човешката дейност, която я отличава от инстинктивните действия на животните. Съзнанието играе грамадна роля в живота и развитието на обществото. Но самото човешко съзнание е продукт на общественото развитие и не може да се смята за причина на възникването на обществото. Човекът е произлязъл от най-високоразвитата порода маймуноподобни прародители, но съзнанието на първобитните маймуноподобни хора е било крайно примитивно. Само в труда, в общественото производство и благодарение на производството това съзнание се е развивало, като е достигнало стъпалото, което ни възхищава и поразява.

Съвместният труд е сплотявал хората, правил е тяхното постоянно общуване жизнено необходимо. Общуването, предизвиквано от общността на трудовите процеси, породило у хората потребността да се изясняват помежду си, да си предават взаимно своите желания,

¹ R. Strausz-Hupe, *The Zone of Indifference*, N.- Y. 1952, p. 15.

намерения, цели. Общественият труд е невъзможен без съгласуваност на действията. Средство за връзка и общуване между хората е езикът. Наред с развитието на речта и заедно с нея под влияние на общественото производство се развивало човешкото мислене. Мисленето не би се развило, ако хората нямаха нужда да осмислят съвместния производствен процес, да разпознаят свойствата на нещата като предмети на труда, да обмислят, да набележат по-нататъшни трудови процеси. Непрекъснато усъвършенстващият се производствен процес поставял въпроси, задачи пред мисленето и по тоя начин го подтиквал към развитие. В животинското царство действуват инстинктът и инстинктивното приспособяване към околната природна среда. При човека в обществото решаващо значение придобива трудът, целенасочената дейност.

Появили се като продукт на общественото развитие, мисленето и езикът оказали могъщо влияние върху цялото обществено развитие. Благодарение на мисленето и речта са възможни съгласуваност на трудовите действия, предаване на производствения опит и навици, натрупване на технически постижения, усвояване от новите поколения на успехите на техните прадеди и т. н. Благодарение на тях се разширили рамките на общественото производство и на обществения живот.

Така че всички успехи в подчиняването на природата, в усъвършенстването на своите физически и умствени способности, във възникването и развитието на обществените връзки хората дължат на труда. Това дава основание да твърдим, че в известен смисъл трудът е създал самия човек и човешкото общество. От времето, когато трудът е станал източник на съществуването на хората, е започнала историята на човешкото общество. Материалната производствена дейност на хората е била основата на възникването и развитието на обществените връзки и отношения, т. е. на човешкото общество. Затова може да се каже, че трудът е очовечил стадото и го е направил човешко общество.

Материалното производство, което е основата на обществения живот, се осъществява при определени природни условия. Необходими условия за материалното производство и за развитието на обществото са: 1) заобикалящата хората природа, която представлява по-

стоянно естествено условие, за да могат те да създават средства за съществуване и средства на труда; 2) увеличение на населението, което е условие за възпроизводството на самите производители на материални блага.

2. Географската среда и развитието на обществото

Външната природа, или географската среда, представлява постоянно, вечно и необходимо условие за процеса на производството на материални блага. Доставяните от природата или извличаните от човека от природата вещества служат за предмет на труда. Производствените оръдия се изработват също от природни материали.

Природните условия в зависимост от тяхната роля в процеса на материалното производство се подразделят на два вида: 1) естествени източници на средства за живот (плодородие на почвата, изобилие на диви животни, на риба и пр.); 2) естествено богатство на средства на труда (метали, въглища, петрол, дърво, строителен камък, енергия на водата, на вятъра и пр.).

На различните стъпала на историята значението на тези два вида естествени богатства в живота и развитието на обществото се променя. В древните времена сравнително по-благоприятни за развитието на обществото били районите, богати с естествени източници на средства за живот. Плодородните области на Египет, Месопотамия, Индия, Китай, Средна Азия, Закавказието, Средиземноморския басейн били най-древните центрове на цивилизацията. С развитието на техниката, особено с появяването на машинната индустрия, за известен исторически период по-благоприятни за икономическо развитие станали районите, богати с метал, топливо, водна енергия и пр.

Така нареченото преместване на центровете на цивилизацията, предизвиквано привидно от условията на географската среда, било всъщност резултат от развитието на материалното производство. Районите на Северна Америка и Западна Европа с големи запаси на метал, каменни въглища, източници на електроенергия били някога изостанали, тъй като хората още не умеели да използват тези природни богатства. Едва с разви-

тието и усъвършенствуването на материалното производство се съживявали тези райони. Природните богатства се поставят в служба на човека с развитието на производителните сили.

Въздействието на географската среда върху развитието на обществото се изразява, първо, в това, че природата е един вид естествен склад за храна и естествен „арсенал“ на оръдия на труда (камък за удар или хвърляне, дърво и пр.). Но така е само на най-ранните стъпала в развитието на обществото. С течение на времето тази роля на естествен склад на храна и на арсенал на оръдия на труда все повече отстъпва на заден план и все по-голямо значение придобива географската среда изобщо като арена на труда, като източник на материали за създаване на все по-съвършени средства за производство.

Географската среда влияе върху разпределението и развитието на различните производствени клонове. На плодородните земи се развивало земеделието. В районите, удобни като пасбища, се разпространявало скотовъдството. Без гори не можела да се появи дървообработвателната промишленост. Без метал и гориво не можела да се създаде металургическата индустрия.

По-нататък. Природната обстановка или затруднява и забавя материалното производство, или го улеснява и ускорява и по този начин оказва влияние върху увеличаването на производителността на труда. В различни естествени условия при еднаква техническа въоръженост на труда резултатите ще бъдат различни. „Различните природни условия на труда — казва Маркс — имат за резултат обстоятелството — едно и също количество труд в различни страни да задоволява нееднакви маси потребности, следователно при сходни други условия необходимото работно време да е различно.“¹ При равни други условия онази географска среда, при която се употребява по-малко време за изработването на необходимите за живота продукти, ускорява развитието на производството, тъй като тук има повече възможности за разширяване на производството; и, обратно, в онази географска среда, при която човек е принуден да упот-

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, 1955, стр. 524.

ребява повече време и труд за поддържане на живота, производителните сили се развиват по-бавно.

Като въздействуват върху природата, хората развиват своите способности. Борбата за овладяване силите на природата закалява хората, прави ги по-изобретателни, застава ги да усъвършенствуват производствената техника. Ако хората намираха всички средства за съществуване в природата в готов вид, те не биха имали стимули за развитие. Там, където природата е прекалено щедра, например в страните с тропически климат, тя сякаш не им е дала възможност да се развият и израснат. Суровата природна среда на крайния север е била също неблагоприятна за обществения прогрес. В страните със студен климат хората са принудени да влагат твърде много труд, за да създадат най-необходимото за живота. Маркс пише: „Не абсолютното плодородие на почвата, а нейната диференцираност, разнообразието на нейните природни продукти образуват природната основа на общественото разделение на труда; благодарение на смяната на онези природни условия, в които човек трябва да води своето стопанство, това разнообразие спомага за умножаване на собствените му потребности, способности, средства и начини на труда.“¹

Върху развитието на обществото оказват влияние не само природните ресурси, но и географското положение на страната. Народите, които живеят далечно от исторически създадените се икономически и културни центрове, обикновено изостават в своето развитие. В такова положение се е намирала например Америка до откриването ѝ от европейците. И обратно — благоприятните условия за икономически и културни връзки между народите ускоряват прогреса.

Географската среда всякога оказва влияние върху развитието на обществото, но степента на това влияние в различните исторически епохи не е еднаква. В ранните периоди на човешката история развитието на производството в голяма степен е зависело от природните условия. При високо равнище на развитието на производителните сили тази зависимост става по-малко значителна. Например при капитализма израснаха промишлени центрове в райони, отдалечени от източниците на

¹ К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 523.

суровини и на потребление. За това спомагаше развитието на транспорта и на съобщителните средства, предаването на електроенергия на големи разстояния.

Колкото по-високо е равнището на развитието на производството, толкова по-всестранни и многообразни стават връзките на човека с природата. Хората поставят в своя служба все нови и нови богатства и сили на природата, които по-рано са им били недостъпни и дори неизвестни. Освобождавайки се от властта на природата, човекът не се отдалечава от нея, а все по-дълбоко я познава и все повече я използва за своите цели. В този смисъл зависимостта на човека от природните ресурси не изчезва, но господството на човека над природата неотклонно нараства. Например, когато не е имало мотори, двигатели с вътрешно горене, човекът не е бил зависим от източниците на петрол. Същевременно овладяването на тези източници на енергия и суровини даде на човечеството нови средства за покоряване на природата. Такава е диалектиката на развитието на отношението на обществото към околната природа.

Следователно географската среда може или да ускорява, или да забавя развитието на производството, но не може да бъде причина, определяща измененията на обществения живот.

В социологията едно от разпространените направления беше така нареченият географски детерминизъм. Представителите на това направление обясняваха общественото развитие и съдбата на народите със свойствата на географската среда. Особено широко се разпространи географското направление след великите географски открития. В резултат на развитието на капитализма и на разширяването на търговските връзки европейците проникнаха в различни страни в света. Пътешествениците събраха обширни сведения за климатичните и други природни условия в различните страни, за своеобразието на бита, културата и нравите на различните народи. Всичко това послужи като тласък за изследване ролята на географските условия в живота на обществото.

Учението за зависимостта на материалния и духовния живот на народите от условията на географската среда бе развивано настоятелно от известния френски философ-просветител *Монтескьо* (1689—1755). Противно на феодално-църковните представи за зависимостта на живота на хората от божественото провидение *Монтескьо* се

опитваше да обясни обществените явления преди всичко с естествени причини. „Властта на климата — пише той в своята книга „За духа на законите“ — е по-силна от всички власти.“ Монтезкьо извеждаше характера на живота на народите, техния обществен строй преди всичко от особеностите на климатичните пояси. За най-благоприятен за развитието на обществото той смяташе северния пояс. В пояса с горещ климат тялото на човека се отпусча и обезсилва. Хората от горещия климат предпочитат да понасят наказания, но да не се принуждават да вършат някаква дейност. „Малодушнето на народите от горещия климат почти винаги ги е довеждало до робство, докато мъжеството на народите от студения климат им е помагало да бъдат свободни. Всичко това са последици, които произтичат от естествена причина.“

В своя труд „История на цивилизацията в Англия“ известният английски социолог *Бокл* (1821—1862) твърдеше, че четири главни физически фактора определят живота и съдбата на човечеството, а именно: климатът, храната, почвата и ландшафтът, т. е. общият изглед на местността. В горещите страни природата според уверенията на Бокл се отличава с проявяване на страшни и опасни сили, които вдъхват на жителите страх, действуват върху тяхното въображение, заглушават техния разсъдък. Ето защо цивилизацията в тези страни се гради не на разсъдъка, а на въображението, което води до невежество, предразсъдъци и прави подобна цивилизация испълюваема. В тези страни човекът напълно е подчинен на природата. В европейските страни природните сили се проявяват по-умерено, не разпалват въображението на хората, спомагат за развитието на разсъдъка и цивилизацията. В горещите страни плодородието на почвата е по-голямо, а жителите консумират по-малко храна, поради което там се образува запас от храна и населението се размножава по-бързо. Поради евтината храна и бързия прирост на населението работната заплата в тези страни е крайно ниска. Географските фактори в горещия пояс неизбежно носели със себе си утвърждаване на робовладението. Бокл се опитваше да докаже, че в европейските страни поради особеностите на географската среда богатството се разпределя по-равномерно и разликата между класите не е толкова голяма, колкото в горещите страни.

Макар географското направление в социологията да отхвърляше богословско-идеалистическите представи за бог, за надсветовен дух като първоизточник на общественото развитие, самото то обаче не излезе извън рамките на идеалистическото разбиране на историята. Като признава за определящ такъв материален фактор като географската среда, привържениците на това направление все пак обикновено стигаха до идеалистически изводи за причините на изменението на обществения живот, тъй като се опитваха да обяснят историята на народите с особеностите на човешката психика, които били породени от свойствата на географската среда. Те считаха робство-

то, експлоатацията и потискането на едни народи от други за резултат от особените природни условия.

Главната грешка на географското обяснение на историята се състои в това, че то игнорира вътрешните закономерности в развитието на обществото, диалектиката на общественото развитие. То не забелязва, че човекът не само живее сред природата, но и активно въздейства върху нея, изменя я, създава си нови условия за съществуване. Като обяснява развитието на обществото с външен фактор — географската среда, географското направление в социологията води в крайните си изводи до фатализъм. То се оказва безсилно да разкрие действителните причини за развитието на обществото, движещите сили на социалните изменения. Географският детерминизъм не може да обясни, защо на една и съща територия, при едни и същи природни условия стават основни изменения в обществения живот? Защо при най-разнообразни географски условия в различни части на света обществото последователно преминава общо взето еднакви стъпала на икономическото развитие, на които съответствуват определени форми на общественото устройство и общественото съзнание?

Във всички страни първоначално съществувал безкласов първобитнообщинен строй. С течение на времето се появила експлоатация на човек от човека, обществото се разделило на класи. Днес много страни в различни части на света тръгнаха по пътя на социализма. При цялата грамадна разлика в географската среда на тези страни основните черти и главните етапи на преминаването към социализма при тях са сходни. Тук се забелязва обща историческа закономерност, определяна, разбира се, не от географската среда, а от социални причини, именно — от същността на новата общественоекономическа формация, която иде да смени капитализма. Дори своеобразните особености на изграждането на социализма в различните страни не могат да бъдат изведени напълно от особеностите на тяхната географска среда, тъй като тук играят несравнено по-голяма роля особеностите на историческите условия.

Докато формите на обществения живот исторически се променят в сравнително малки периоди, основните природни условия (релеф на местността, климат, растителен и животински свят) остават продължително време

повече или по-малко постоянни. Бавните и слабо забележими естествени изменения на географската среда не са могли да предизвикат толкова бързи и толкова големи изменения и преврати в обществения живот.

Привържениците на географското направление твърдяха, че народите на Китай, Индия, Индонезия, Виетнам са предразположени към робски живот по силата на природните условия. Но народите на тези страни опровергаха басните за тяхното покорство спрямо потисниците, като проявиха огромно мъжество и твърдост, неизчерпаема енергия и воля в борбата за освобождение от колониалното потисничество и експлоатация. Географската среда на Китай например малко се е изменила от времето на Монтезкьо и Бокл, а обществените порядки, съзнанието, възгледите и поведението на хората са се изменили коренно.

Най-забележимите изменения в географската среда в обзрим исторически период са предизвикани от намесата на човека. Хората са изсекли грамадни горски площи и са ги приспособили за земеделие. Трудът на хората е създавал напоителни системи и е превърнал неплодните пространства на много пустинни и полупустинни области в плодородни полета. Много животни и растения в днешните си форми са продукти не само на природата, но и на човешкия труд, изкуствения подбор и култивирането. Хората пренасят полезни растения и животни от една страна в друга и по тоя начин изменят животинския и растителния свят на цели континенти.

Дълго време хората не са могли да предвиждат далечните последици от своето въздействие върху природата. Като изкоренявали гори за орна земя, те не знаели, че това води до обезводняване на реките и до запустяване на цели области поради суша. В резултат на хищническото стопанисване орните земи поради ерозията на почвата ставали негодни за земеделие. Само прогресът на природознанието дава възможност да се предвиждат не само непосредствените резултати, но и сравнително далечните последици от намесата на обществото в естествения ход на развитието на природата.

Степента на използването на природните богатства зависи, първо, от равнището на техниката и, второ, от характера на обществения строй. Известно е, че природните богатства на Русия всякога са били големи и са

давали възможност за могъщо и бързо развитие на производителните сили. Но в условията на феодалния и капиталистическия строй природните богатства на Русия оставаха неизползувани и стопанството се развиваше тогава крайно бавно. Едва в условията на социалистическия строй и на индустриализацията на страната работниците и селяните можаха да използват ефикасно природните богатства с цел за бързо икономическо развитие.

Разбира се, и при социализма хората далеч още не управляват всички природни сили, не могат например да регулират климатическите условия, да намаляват или увеличават количеството на валежите, да отдалечават или приближават времето на тяхното падане върху големи територии. Но при социализма с течение на времето все повече се създават реални възможности да се противодействува по-добре на неблагоприятните природни явления и да се използват всеотрично природните фактори за благо на обществото.

Географското направление, което проповядва пълна зависимост на общественото развитие от природната среда, е разпространено и до днес в буржоазната социология. В периода на империализма се появи така наречената геополитика, според която политиката се определя от географските фактори. В хитлеристка Германия Хаусхофер и други глашатая на тази лъженаука обосноваваха „законността“ на грабителските войни на германските империалисти, като наричаха тези разбойнически войни борба за „жизнено пространство“. Основните идеи на американската школа на геополитиците са изложени в книгите на Хътингтън („Движещите сили на цивилизацията“) и Спикман („Американската стратегия в световната политика“, „География на мирното устройство“ и др.). В тези и подобни на тях книги историята на човечеството се представя като резултат от изменението в географската среда. Земята се разделя на зони, в центъра на които се намират „развитите“ народи, а по краищата — „примитивните“. Колониите се обявяват за неблагоприятни за умствена активност, а техните народи — за „примитивни“, „ненадарени“. Тази география „предопределя“ според геополитиците господството на „цивилизованите“ народи над „примитивните“, „ненадарените“, които живеят в „периферийните“ райони.

Марксизмът-ленинизмът доказва пълната несъстоятелност на географското направление в социологията и обоснова научното разбиране на отношението на човешкото общество към природата. Историята на всички народи потвърждава, че не географската среда, а икономическото

развитие на обществото е определящата сила на всички социални изменения.

3. Значение на увеличаването на населението в развитието на обществото

Наред с географската среда важно условие за живота и развитието на обществото е увеличението на населението. От увеличението и гъстотата на населението в една или друга степен зависи ускоряването или забавянето на темповете на общественото развитие. Там, където гъстотата на населението е незначителна, при равни други условия производителните сили се развиват по-бавно. И обратно — по-голямата гъстота на населението при равни други условия е една от важните предпоставки за бързото развитие на производството.

Но би било погрешно да се направи оттук изводът, че гъстотата на населението определя развитието на общественото производство и характера на обществения строй. Гъстотата на населението създава само известни възможности за увеличение на производството, но тези възможности не всякога се превръщат в действителност. Например при малка гъстота на населението разделението на труда се развива относително по-слабо, икономическите връзки нарастват по-бавно. И обратно — голямата гъстота на населението е предпоставка за разделението на труда, за размяната и за обобществяването на производствения процес. Но степента на разделението и на обобществяването на труда се определя не от гъстотата на населението, а от равнището на развитието и от обществената форма на производството. При феодализма дори в гъстонаселените райони разделението на труда е било незначително, а в капиталистическата промишленост дори в слабонаселените страни то неизбежно получи широко развитие.

Или да вземем още следния пример. Известно е, че развитието на средствата за съобщение при дадено равнище на производителните сили е право пропорционално на гъстотата на населението. Във всяка страна мрежата от железопътни линии и шосета или канали е повече развита в гъстонаселените райони. Но това не значи, че развитието на транспортните средства се определя от числеността

на населението. В азиатските страни с многобройно население съобщителните средства са по-слабо развити в сравнение с европейските страни, където равнището на производството е много по-високо. Следователно развитието на съобщителните средства се определя не от числеността на населението, а от степента на развитието на материалното производство. Историята знае доста примери на гъстонаселени страни, които са изоставали в своето развитие от страни с малка гъстота на населението.

Въпросът за ролята на населението в развитието на обществото занимава обществената мисъл още през периода на разлагането на феодализма и утвърждаването на буржоазното общество. Между защитниците на феодалната аристокрация и идеолозите на буржоазията се разгоряха тогава ожесточени спорове по този въпрос.

Идеолозите на възходящата буржоазия твърдяха, че гъстотата на населението е решаващо условие за развитието на обществото, че обществото се развива толкова по-бързо, колкото по-бързо се увеличава населението. Това направление в социологията беше тясно свързано с теорията за трудовата стойност, издигната от буржоазните икономисти. Признавайки, че стойността на стоките се определя от количеството труд, изразходван за тяхното производство, представителите на тази теория учеха, че благосъстоянието на обществото ще е толкова по-голямо, колкото повече труд се влага в производството на стоки. Английският икономист от XVII в. *Уилям Пети* смяташе, че увеличението на населението е основа на всички богатства. Рядкото население — пише той — е истинска бедност; нация от осем милиона души е двойно по-богатата от нация, която върху също такава площ възлиза само на четири милиона души.

Това учение имаше по онова време прогресивно значение, то изразяваше идеологията на буржоазията в нейната борба против „непроизводителните съсловия“ — аристокрацията и духовенството, против аристократическата монархия с нейните чиновници и нейните многобройни слуги. Идеолозите на буржоазията ратуваха за прогрес на науката, промишлеността и земеделието. Те заявяваха, че подобряването на производствената техника може да осигури получаване на все по-голямо количество продукти за потребление. Френският философ от XVIII в. *Кондорсе* в своята книга „Ескиз на историческата картина на прогреса на човешкия разум“ пише: „И така, не само една и съща площ земя ще може да изхрани по-голям брой хора, но и всеки от тях, зает с по-малко тежък труд, ще се храни по-целесъобразно и ще може да задоволява по-добре своите потребности.“

Буржоазията, която тогава се домогваше до властта и се стареше да привлече на оная страна масите, обви-

няваше поземлената аристокрация, че е довела населението до мизерия и е неспособна да повиши благосъстоянието му. Идеолозите на поземлената аристокрация, оправдавайки господството на земевладелците, се опитваха, напротив, да докажат, че за мизерията на населението са виновни самите маси, тъй като се размножават много бързо. Появи се школа в социологията, която смяташе увеличението на населението за зло, което води към мизерия и към всякакви бедствия в обществения живот. Това антинаучно и реакционно гледище бе развивано от някои икономисти от XVIII в. и особено ревностно бе проповядвано от английския икономист поп *Малтус*.

В своята книга „Есе върху закона за населението“ Малтус твърдеше, че средствата за съществуване се увеличават в аритметична прогресия, а населението се увеличава в геометрична прогресия. Нарастването на населението свръх намиращите се на негово разположение средства за съществуване е според Малтус причина за мизерията и за всички недъзи. „Главната и непрекъсната причина за бедността — уверява Малтус — малко или съвсем не зависи от начина на управление или от неравномерното разпределение на имуществото; богатите не са в състояние да доставят на бедните работа и препитание; ето защо бедните поради самата същност на нещата нямат право да искат от тях работа и препитание.“ Книгата на Малтус, излязла в 1798 г., беше предназначена да служи за идейно оръжие против народното негодувание, нараснало под влияние на френската революция. Отстоявайки интересите на аристокрацията, Малтус същевременно даваше идейно оръжие на буржоазията против надигащото се работническо движение. Малтусианската теория обясняваше с „естествени“ причини увеличението на бедността на трудещите се, което всъщност е последица от капиталистическия строй. Поради това буржоазията използва тази теория като свое идеологическо оръжие.

Маркс доказва пълната несъстоятелност на малтусианската теория. Той доказва, че така нареченото свръхнаселение съвсем не е някакъв естествен закон на природата, че то се поражда от определени исторически условия, а именно: от капиталистическите производствени условия. Прекомерното интензифициране на труда заедно с развитието на машините и разширяването на експлоатацията на женския и детския труд направиха „излишна“ значителна част от работническата класа.

Капиталистическото производство създава изкуствено свръхнаселение. Това става не защото производителната сила на труда се намалява, а защото тя се увеличава

и поради това част от работното население при капитализма става излишно. Работата е там, че с увеличението на производителността на труда постоянно нарастващата маса на средствата за производство може да се привежда в движение чрез все по-малко и по-малко изразходване на човешка сила. Този закон при капитализма, където производството е подчинено не на интересите за задоволяването на потребностите на населението, а на интересите за увеличаването на капиталистическата печалба, води към безработица, към образуване на излишно работно население. Колкото по-голяма е производителността на труда, толкова по-малко работници са нужни за производството на дадено количество продукция, толкова по-голям брой работници се изхвърлят от капитализма в резервната армия, която постоянно му доставя готов човешки материал за експлоатация.

Грижейки се само за умножаване на своите печалби, за увеличаване на нормата на печалбата, капиталистите не се съобразяват с обществените потребности. На времето си Енгелс каза, че при капитализма размерите на производството се определят не от броя на гладните стомаси, а от броя на платежоспособните кесии.

Марксизмът доказва, че *на всеки исторически определен начин на производство са свойствени негови особенни, имащи исторически характер закони за населението.* Привидното свръхнаселение, което през различните периоди на историята се е явявало в различни форми, е обусловено не от ограничеността на природните ресурси, а от свойствата на исторически сменящите се начини на производство. Недостиг на средства за съществуване за по-значителна или по-незначителна част от населението е имало и преди стотици, и преди хиляди години, когато числеността на населението е била десетки и стотици пъти по-малка от днешната. Да обясняваме недостига на средства за съществуване с ограничеността на природните ресурси — значи да твърдим, че земята е била свръхнаселена още през първобитните времена, когато диваците често са умъртвявали болните и старците, а в отделни случаи поради глад са прибегвали и до човекоядство.

В древните държави, например в Гърция и Рим, „свръхнаселението“ е водело до това, че част от населението е емигрирала в други страни и е организирвала там колонии. Това се обяснява с обстоятелството, че недо-

статъчното развитие на производителните сили е поставяло граници на увеличаването на населението. Единствен изход за част от населението е била принудителната емиграция.

Същият „излишък“ от население, който е бил резултат от слабото развитие на производителните сили, е заставил чергарите от платата на Азия да нахлуват в древните културни държави и е предизвиквал „преселение на народите“. Начинът на производство на овчарските племена е изнисквал обширни пространства. Ето защо излишното население е било принудено да се впуска в онези странствувания, които били наречени „велико преселение на народите“.

В докапиталистическите обществени формации увеличението на населението упражнявало натиск върху производителните сили. Недостигът на средства за съществуване бил обусловен от ниското равнище на развитието на производителните сили. В буржоазното общество, напротив, увеличението на производителните сили упражнява натиск върху населението, при което значителна част от него става излишна, не намира приложение в производството и е лишена от средства за съществуване. При капитализма относителният излишък на население се създава не от недостатъчното развитие на производителните сили, а от тяхното увеличение. Капитализмът насочва великите постижения в развитието на производителните сили против човечеството, така че прогресът на техниката носи не облекчение на труда и на живота на народните маси, а увеличение на безработицата и мизерията.

В епохата на империализма, когато се засили извънредно много потисничеството на капитала върху труда, когато заедно с това се надигнаха високо вълните на освободителното движение на народните маси, идеолозите на буржоазията започнаха усилено да разпространяват реакционните теории за населението, за да оправдаят капитализма и империалистическата експанзия. Буржоазията се старее да внуши на трудещите се, че увеличението на мизерията е естествен и неизбежен закон на живота, че мизерията не е резултат от капиталистическата експлоатация, а последица от бързото размножаване на населението.

Появиха се трактати, които проповядват реакционните теории на малтусианството. Такива са излезлите през последните години в САЩ книги: „Световният глад“ от Пирсън и Харпер, „Пътят към

спасението“ от В. Фогт, „Човешката плодовитост — съвременна дилема“ от Г. Кук, „Неудържимото увеличение на населението“ от Е. Пендел и др. В тези съчинения се „доказва“ необходимостта населението да бъде намалено повече от два пъти. В неомалтусианските трактати се възпяват като благотворни фактори войната, гладът, епидемните и други бедствия, които водят към гибелта на милиони хора.

В своята книга В. Фогт изказва съжаление, че разрушителната световна война, фашистките зверства и недояждането на милиони хора през военните и следвоенните години не са прекратили увеличението на населението в Европа и Азия. Този малтусианец твърди, че намалението на смъртността на населението е страшна трагедия за Китай, че гладът в Китай е не само желателен, но и необходим. Фогт е готов да приветствува всички бедствия и катастрофи, стига те да доведат до рязко намаление на населението.

Проповедникът на малтусианството Пендел уверява, че поради „прекомерното размножение“ по-голямата част от населението се състои от „непълноценни“, „евтини“ хора. Като най-важна мярка за осигуряване на „щастлив живот“ Пендел смята намаляването на сегашното население със 700 милиона души. За най-добър, „демократичен“ метод за намаляване на населението той обявява масовата стерилизация. Предимството на стерилизацията като метод за намаляване на населението Пендел вижда в това, че тя дава възможност да се извършва социален подбор — да се намалява броят на „евтините“, т. е. на бедните, хора и да се увеличава броят на „скъпите“, т. е. на богатите, хора.¹

Неомалтусианците проповядват не въобще намаление на населението, а намаление на масата на нежелателното за империалистите население. Те ратуват най-вече за намаление на числеността на „низшите“ слоеве в империалистическите страни, както и за изстребление на населението на страните в Азия, Африка и Латинска Америка, обявявайки го за източник на сегашните и бъдещите сътресения.

Някои буржоазни учени усилено разпространяват теорията за „намаляващото плодородие на почвата“, която е разновидност на малтусианските измислици. Тази реакционна теория твърди, че допълнителни вложения на труд и капитал в почвата не можели да водят до прогресивно увеличаване продуктивността на земята, че естествената ограниченост на площта на обработваемата земя е непреодолимо препятствие за увеличаване производството на хранителни продукти. Но практиката показва, че с прогреса на селскостопанската наука и техника така на-

¹ *Elmer Pendell, Population on the Loose, N.-Y. 1951, Foreword, pp. XI, XII, p. 324.*

речените най-лоши земи могат да дават по-добри реколти от тия, които по-рано са давали най-хубавите земи. Например киселите подзолисти почви, които бяха счигани за лоши, при варуване и торене с органически торове дават високи добиви. Същия ефект дава гипсуването на солончаковите почви. Разобличавайки несъстоятелността и реакционността на „закона за намаляващото плодородие“, Ленин пише:

„Буржоазният апологет се стреми естествено да игнорира обществените и историческите причини за изостаналостта на земеделието, стоварвайки вината върху „консервативността на природните сили“ и върху „закона за намаляващото плодородие“. Нищо освен апологетика и тъпоумие не се съдържа в този прословут закон.“¹

Добросъвестните изследователи на проблемите за населението неизбежно стигат до извода, че земята има почти безкрайна способност да повишава своята производителност при съответни технически и обществени условия. Запасите от минерални богатства и енергетичските ресурси в по-голямата си част още не са използвани.

В своите изследвания бразилският учен Жозуе де Кастро доказва, че милиони хора преживяват трагедията на недояждането и гладни поради недъзите на обществения строй. По данните, приведени в трудовете на де Кастро, човечеството може да обработва около 6,5 милиарда хектара земя. В днешно време площта на орната земя е по-малка от 800 милиона хектара, т. е. 8 пъти по-малка, отколкото това е възможно.

Известният специалист по продоволствената проблема Джон Бойд Ор заявява: „Ако биха били взети мерки за увеличаване площта на обработваемата земя чрез напояване, разчистване на земите от храсти и провеждане на други мероприятия, земята може да осигури продоволствие на 6 милиарда души.“²

Въз основа на внимателни пресмятания известният статистик Р. Кучински стигна до извода, че земята може да изхрани 10—11 милиарда души.³

Убедителни пресмятания, които оборват малтусианците, са приведени в книгата на видния американски геолог К. Ф. Модер „Достатъчно и дори предостатъчно“. Авторът съобщава данните за възобновяемите ресурси на животинското и растителното царство, както и за хидроенергията и невъзобновяемите ресурси на миве-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 13, стр. 180.

² John Boyd Orr, *The White Man's Dilemma*, London 1953, p.79

³ R. R. Kuczynski, *The World's Future Population*. „Population“ (Lectures on the Harris Foundation), 1929, p. 236.

ралното царство. Съгласно заглавието на книгата той доказва: „Земята е достатъчна и дори предостатъчна.“

Природните условия не поставят непреодолими прегради на увеличаването и прогресивното развитие на човечеството. Материалното благосъстояние на хората зависи не от биологичните закони на размножението, а от строя на обществения живот.

Наред с малтусианската проповед за намаляване на населението в съвременната буржоазна социология в редица страни в Европа и САЩ продължава да се разпространява теорията, че увеличението на населението обуславя развитието на производството и на всички страни на обществения живот. Привържениците на тази теория се обявяват за увеличаване растежа на населението в някои страни (Франция, Западна Германия, САЩ), изразявайки гледището на онези кръгове на буржоазията, които виждат в бързия прираст на населението средство за разширяване на пазарите за пласиране на стоки, източник на евтина работна сила и на пушечно месо за агресивни войни.¹

Социологическите теории, които обясняват развитието на обществото с биологическите закони на размножението, не издържат научна критика и се оборват от самия живот. Нито с бързото, нито със забавеното увеличение на населението може да се обясни защо даден обществен строй се сменява именно от такъв и такъв нов обществен строй, защо първобитният общинен строй е бил сменен от робовладелския строй, робовладелският — от феодалния, феодалният — от буржоазния, а не от някакъв друг строй.

Ако увеличението на населението беше определяща сила на развитието на обществото, то от гъстотата на населението би зависел типът на обществения строй, равнището на развитието на обществото. Но фактите показват, че равнището на развитието на обществото, формите на обществения живот не се определят от гъстотата на населението. Например гъстотата на населението в страните на Западна Европа е много по-голяма, откол-

¹ Така например американският професор Спигел в своята книга „Текущи икономически проблеми“ се старее да докаже, че колкото по-голямо е населението, толкова по-широк е пазарът за пласиране на стоки и толкова по-евтина е работната сила.

кото в СССР, но там все още господствува капиталистическият строй, а в СССР капитализмът отдавна е унищожен, изградено е социалистическо общество и се извършва постепенният преход от социализма към комунизма.

Буржоазните теории за населението не са в състояние да обяснят защо в различните страни темповете на увеличение и гъстотата на населението са нееднакви и от какво се определя увеличението на населението. Историческият материализъм дава ясен отговор и на този въпрос, като показва, че увеличението на населението зависи не само от законите на природата, но и от характера на обществения строй, от социалните условия. При империализма, когато се засилват разорението и мизерията на масите, когато войните и кризите изострят неосигуреността и неустойчивостта на тяхното съществуване, увеличението на населението в буржоазните страни се забавя.

В слаборазвитите страни и в епохата на империализма се проявява натискът на увеличението на населението върху производителните сили, ниското равнище на икономическото развитие довежда до относително свръхнаселение. Империалистическите държави, ограбвайки колонните и зависимите страни, разорявайки традиционното дребно производство и спъвайки същевременно индустриализацията на тези страни, създават в тях масова явна и скрита безработица. В тези условия увеличението на производството на глава от населението и още повече увеличението на онази част от националния доход, която отива за потреблението на широките маси, изостава от прираста на населението. С това се обяснява нарастването на „излишното“ население в слаборазвитите страни.

С преминаването от капитализма към социалистическото общество законите за населението се изменят. Увеличението на работоспособното население в социалистическото общество не може да води към безработица: работната сила може да намери разумно приложение в непрекъснато нарастващото производство. Поради това при социализма губи сила свойственият на капитализма закон за относителното свръхнаселение.

Разбира се, при преминаването от капитализма към социализма не във всички страни се установява бързо съответствие между равнището на развитието на производството и количеството на работоспособното население.

ние. В СССР в преходния период във връзка с недостатъчното развитие на промишлеността в течение на редица години още съществуваше безработица. В течение на известен период и в европейските страни с народна демокрация не цялото работоспособно население беше напълно заето в производството. Това още повече се наблюдава при преминаването към социализма на слаборазвитите в икономическо отношение страни в Азия. Поради недостига на средства за производство в тези страни не е възможно цялото работоспособно население да бъде веднага заето с производителен труд. Вследствие на това тук още се проявява натискът на увеличението на населението върху производителните сили, следователно продължава да съществува известна част „излишно“ население. При тези условия известно разумно провеждано ограничение на раждаемостта може да бъде едно от средствата за разрешаване на исторически създалото се противоречие между числеността на населението и равнището на икономическото развитие¹. Но основно средство за премахване на това противоречие е развитието на со-

¹ Например в Китай за закрила на майките и децата, за подобряване условията на възпитанието на младото поколение и за по-бързо повишаване на благосъстоянието на населението се води пропаганда за известно ограничаване на раждаемостта в гъсто населените райони. Буржоазните социолози побързаха да обявят шумно тази пропаганда за израз и потвърждение на неомалтуснизма. Но китайските другари опровергаха тези измислици на буржоазната социология. Неомалтусниците изхождат от това, че природните ресурси са ограничени, че увеличението на средствата за съществуване изостава от увеличението на населението. А това не отговаря на действителността, включително и в Китай. Днес в Китай се обработват 1,600 милиона му земя, а целини има почти още толкова (1,500 милиона му). След освобождението на страната годишният прираст на промишлената продукция е приблизително 10%, на селскостопанската — 5%, а прирастът на населението достига приблизително 2.2% годишно. Следователно темпото на увеличението на средствата за съществуване надминава увеличението на населението. Съществуващото още несъответствие между числеността на работната сила и количеството на средствата за производство, известните трудности в живота на населението се обясняват не със „законите на природата“, а с наследената икономическа изостаналост на страната, породена от господството на едрите земевладелци, компрадорския капитал и чуждестранните империалисти в стария Китай. Тези трудности се преодоляват успешно чрез бързо увеличение на социалистическото производство и развитие на културата.

циалистическото производство, което може да осигури грамадно увеличение на средствата за съществуване за цялата маса на населението.

Следователно не увеличението на населението определя развитието на обществото и характера на обществения строй, а, обратно, от характера на обществения строй до голяма степен зависи увеличението на населението.

4. Начин на производство на материални блага. Производителни сили и производствени отношения

Външната природа и увеличението на населението са само предпоставки за развитието на обществото. Но първопричина, източник на всички изменения в обществения живот в последна сметка е увеличението на обществените производителни сили. Ленин изтъкваше, че развитието на производителните сили е основният критерий на обществения прогрес¹. Но какво представляват производителните сили? Кои са техните съставни елементи?

В производителните сили влизат средствата на труда и работната сила. Маркс отбелязва, че от всички средства на труда определящо значение имат механическите средства, т. е. оръдията за производство, съвкупността от които може да се нарече костна и мускулна система на производството. Средството или оръдието на труда е неща или комплекс от неща, които човек поставя между себе си и предмета на труда и които служат за въздействие върху предмета на труда. Използувайки механическите, физическите и химическите свойства на нещата, човекът ги заставя да действуват като оръдия на неговата власт над природата. Съвременните производствени оръдия са всевъзможните машини, механизми, различните прибори, инструменти и пр.

За производството са необходими не само оръдия на труда, но и хора, които умеят да произвеждат тези оръдия и да се ползват от тях. Средствата на труда във всеки исторически период са резултат от предшестващата производствена дейност на хората. Като производителна сила наред със средствата на труда и с производствените

¹ Виж В. И. Ленин, Съч., т. 13, стр. 244; т. 32, стр. 236.

оръдия хората, производителите на материалните блага, трудещите се маси са решаващата, главната производителна сила. Маркс отбелязва, че „най-голяма производителна сила представлява самата революционна класа“¹. Същата тази идея е изразена в знаменитите думи на Ленин: „Първата производителна сила на цялото човечество е работникът, трудещият се.“²

В марксистко-ленинското разбиране на производителните сили е положена основата на извънредно важното положение на историческия материализъм, че народните маси, производителите на материалните блага, са творците на историята. Оръдията за производство, техниката са велика сила, но без хората тя е мъртва. При цялото грамадно значение на оръдията за производство активна роля в производствения процес играе само живият труд. Характеризирайки ролята на средствата за производство и на човешкия труд в производствения процес, Маркс отбелязва: „Машина, която не служи в трудовия процес, е безполезна. Освен това тя е подложена на разрушителното действие на естествената обмяна на веществата. Желязото ръждясва, дървото изгнива. Прежда, която не се изтъче или изплете, е развален памук. Живият труд трябва да обхване тези неща, да ги възкреси от мъртвите, да ги превърне от само възможни в действителни и действущи потребителни стойности.“³

Живият труд съхранява и пренася върху произвежданата продукция изразходван минал труд, овеществен в средствата за производство. Например в автомобила се съдържа не само трудът на работниците от автомобилния завод, но и трудът, вложен преди това в добиването на рудата, изливането на стоманата, както и в създаването на машините, с помощта на които се изработват и сглобяват частите на автомобила. В производствения процес към миналия, овеществения труд се прибавя нов, жив труд, който се въплътява в произведените продукти.

Следователно обществените производителни сили са създадените от обществото средства на труда, оръдия за производство, както и хората, които имат известен произ-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. 4, стр. 183.

² В. И. Ленин, Съч., т. 29, стр. 358.

³ К. Маркс, Капиталът, т. I, 1955, стр. 210.

водствен опит и навици за труд и осъществяват производството на материални блага.¹

Социалдемократическите теоретици изопачиха марксистското разбиране на производителните сили. Те смесиха постоянно нарастващите, развиващите се производителни сили на обществото с естествените сили на природата, които в течение на дълго време малко се изменят. Така например *Г. Кунов* отнасяше към обществените производителни сили всички природни сили, прилагани в обществения производствен процес, между които например слънчевата топлина. По същия начин тълкуваше производителните сили *К. Кауцки*, който включи в понятието обществени производителни сили залежите на каменни въглища, петрол, желязо, стадата от диви животни, растенията и пр.

Като смесиха обществените производителни сили с естествените богатства, социалдемократическите теоретици объркаха въпроса за отношението на обществото към природата, за главния, определящия източник на общественото развитие. В процеса на производството на материални блага хората използват естествени сили и предмети на природата. Но дадените от природата предмети на труда, които съществуват без всякакво съдействие от страна на човека, например рудата, каменните въглища, петролът в недрата на земята, рибата във водохранилищата, дърветата в гората, енергията на слъцето, на вятъра, на водопадите и пр., не могат да служат като мерило за равнището на развитието на обществените производителни сили. Това са необходими постоянни, относително неизменни условия на производството, но сами по себе си те не могат да определят развитието на обществото, да бъдат критерий на обществения прогрес. От равнището на обществените производителни сили зависи количеството на изследваните естествени ресурси за производство и тихото използване. С развитието на производството се откриват нови източници на естествени богатства, а някои естествени условия могат да станат по-малко производителни, например при хищническо унищожение на гори, изчерпване на рудници и пр.

Производителните сили са само едната страна на начина на производство. Те изразяват отношението на хората към предметите и силите на природата, които се използват от обществото за производство на материални блага. Но в производствения процес хората влизат в опре-

¹ В понятието производителни сили понякога включват наред с работната сила, с оръдията на труда също и предмета на труда. В икономико-географската литература под производителни сили на определени райони, области и страни се разбират както обществените производителни сили, така и „естествените производителни сили“, т. е. природните ресурси. Но това не дава основание за смесване на социалните и природните явления и на съответстващите им понятия.

делени отношения не само към природата, но и едни спрямо други. Тези взаимни отношения на хората в производствения процес, които Маркс нарече *производствени отношения*, са другата страна на начина на производство.

Производителните сили и производствените отношения, взети в тяхното единство, съставляват начина на производство.

„В производството — пише Маркс — хората влизат в отношение не само към природата. Те не могат да произвеждат, ако не се съединяват по известен начин за съвместна дейност и за взаимна обмяна на своята дейност. За да произвеждат, хората влизат в определени връзки и отношения и само в рамките на тези обществени връзки и отношения съществува тяхното отношение към природата, има производство.“¹

Хората произвеждат материални блага не поотделно, не изолирано едни от други. Вън от обществото, без производствени връзки между хората не може да има производство. В най-древни времена хората са живеели на общини и са се трудили заедно. Възникването на частната собственост върху средствата за производство сложило край на първобитнообщинното производство, но същевременно направило икономическите връзки между производителите по-разнострани. Дори дребното стопанство на селянина и занаятчията, което изглежда на пръв поглед като нещо затворено, обособено, фактически е включено в общественото производство. Оръдията за производство, от които се ползват селяните и занаятчиите, са създадени не от тях, а от хората, които са добивали желязната руда, превръщали са я в желязо и стомана и са изработвали селскостопанския инвентар и занаятчийските инструменти. Селяните и занаятчиите са можели да купят тези оръдия за производство само чрез размяна срещу продукти на своя труд.

Понятието *производствени отношения* в широкия смисъл на думата обхваща всички форми на икономическите отношения между хората. Такива отношения са например общественото разделение на труда между хората, заети в различните отрасли на производството, по-специално в добиващата и обработващата промишленост. Определена област на икономическите, производствените отно-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Соч., т. 6, 1957, стр. 441.

шения съставляват също така разделението на труда между града и селото и формите на икономическите връзки между тях. Отношението на размяна, покупка и продажба — това са също производствени отношения. Начините на разпределение на дохода са също така една от страните на производствените отношения.

Така че производствените отношения в широкия смисъл на думата обхващат отношенията на производството, размяната и разпределението на материалните блага. В по-тесен смисъл Маркс употребява това понятие, когато отделя отношенията, които се създават непосредствено в производствения процес, и показва, че отношенията на размяната и разпределението представляват тяхната обратна страна.

Зад движението на материалите и нещата в стоково-капиталистическото общество трябва да виждаме отношенията и връзките на хората. При изясняването на същността на производствените отношения е необходимо да разкрием положението на различните социални групи в производството и техните взаимоотношения.

В цялата съвкупност на производствените отношения основно, определящо всички други отношения е отношението на хората към средствата за производство, формите на съединяване на производителите със средствата за производство, следователно формите на собственост. Същността на дяден тип производствени отношения се характеризира преди всичко с формата на собствеността върху средствата за производство, т. е. с това, в чие владение се намират средствата за производство (земята и подземните богатства, горите, суровите материали, оръдията за производство и пр.).

Съществуват две основни форми на собственост: частна и обществена. В зависимост от формите на собственост, от това, кой разполага със средствата за производство — дали цялото общество или отделни лица, групи, класи, — различаваме две основни форми на производствени отношения. Ако средствата за производство са в ръцете на една част от обществото, а другата част на обществото не притежава такива — отношенията между хората са отношения на господство и подчинение, на експлоатация и потисничество. Ако средствата за производство са обществена собственост — отношенията между

хората се изграждат върху основата на сътрудничеството и взаимопомощта. Защо става така?

Когато средствата за производство стават частна собственост, отношението на всички хора към тях не може да остава еднакво, възниква неравенство: едни хора притежават повече, други по-малко средства за производство, а трети съвсем не притежават такива. Но тъй като без средства за производство не може да се произвежда, хората, които не притежават такива или притежават неосновни средства за производство, изпадат в зависимост от притежателите на основните средства за производство. Например при капитализма работниците, лишени от всякакви средства за производство, са принудени да работят за капиталистите, а малоимотните селяни — за земевладелците и богатите селяни. Когато средствата за производство са обществена собственост, работниците непосредствено са съединени със средствата за производство и всички хора имат възможност да работят и получават според труда си.

Много важна черта на всеки начин на производство е формата на разпределение на средствата за производство между хората, които участвуват в производството, а следователно и определеният начин на съединяване на работниците със средствата за производство. „Каквито и да са обществените форми на производството — изтъква Маркс, — работниците и средствата за производство винаги остават негови фактори. Но намирайки се в състояние на отделеност едни от други, и едните, и другите са негови фактори само като възможност. За да произвеждат изобщо, те трябва да се съединят. Особеният характер и начин, по който се осъществява това съединение, отличава отделните икономически епохи на обществения строй.“¹

Ако средствата за производство и работниците са съединени по такъв начин, че и едните, и другите са пълна собственост на господаря-робовладелец — това е робовладелски начин на производство. Ако съединяването на средствата за производство с работниците се постига с това, че притежателят на средствата за производство купува чрез наемане работната сила — това е капиталистически начин на производство.

¹ К. Маркс, Капиталът, т. II, 1954, стр. 38.

Отношението на хората към средствата за производство определя всички други отношения в обществото: положението и мястото на хората и различните социални групи в производството и техните взаимоотношения, формите на обмяна на дейност между тях, начините на разпределение на продуктите. Например капиталистите, които притежават средствата за производство, се разпореждат с цялата произведена в техните предприятия продукция, а създалите я работници получават само стойността на своята работна сила (и то обикновено не напълно) във вид на работна заплата. При социализма, където е осъществена обществена собственост върху средствата за производство, е изключена експлоатацията на човек от човека, а разпределението се извършва според труда.

Социолозите-идеалисти твърдят, че икономическите отношения се създават по доброволно съгласие: хората са се условили да превърнат земята в частна собственост — и са се появили земевладелците; земевладелецът се е договорил със селяните, че той ще им даде по парче земя, а те ще работят срещу това в неговото стопанство или ще му плащат оброк, т. е. ще станат крепостни; капиталистът се е договорил с работниците, че срещу определена заплата те ще работят в неговата фабрика — така си възникнали капиталистическите предприятия.

Но защо, пити се, между хората се установяват именно такива, а не други отношения? Определя ли се това от желанието на хората?

Производствените отношения не могат да се установяват произволно — това са обективни, материални отношения, които не зависят от волята на хората. Хората не са свободни в избора на своите производителни сили, а от равнището на развитието на производителните сили зависят производствените отношения. При съвременните средства за производство капиталистическият предприемач не може да се върне към крепостната стопанска система. Също така феодалът не е можел по свое усмотрение да прибегне към капиталистическата стопанска система, тъй като при средновековните оръдия за производство е било немислимо да се води едро стопанство, като се прилага наемен труд; крепостният работник не би могъл да работи с машини, които изискват по-културен и повече заинтересован да се труди работник. Едва то-

гава, когато крепостният труд в резултат на развитието на производителните сили започнал да отживява времето си, латифундиите започнали да се заменят с капиталистически стопанства.

Жизнената необходимост заставя хората да произвеждат средства за своето съществуване, а тъй като те винаги произвеждат при определени, независещи от волята и желанието им обективни условия, то и отношенията между хората, които се създават в производствения процес, не се установяват от тях по собствено усмотрение. Нещо повече, встъпвайки в тези отношения, хората могат дори да не съзнават, че се намират помежду си в обществени производствени отношения. Например обикновено не е съзнавал това селянинът, който е започнал да изкарва зърнените си храни на пазара и се оказал в зависимост от пазарната стихия.

Всяко поколение заварва определен начин на производство и се подчинява на законите на неговото развитие, докато този начин бъде преобразуван. Преобразуването на начина на производство става не произволно, а закономерно, в зависимост от развитието на производителните сили.

5. Определящата роля на начина на производство в изменението на формите на обществения живот

Изучаването на развитието на производителните сили и на производствените отношения дава ключ за обясняване строежа на обществото и за разбиране причините на сменяването на една обществена икономическа формация от друга.

Всяка обществено-икономическа формация представлява определено стъпало в прогресивното развитие на човечеството. Историята на човечеството е история на развитието и сменяването на обществено-икономическите формации: *първобитнообщинната* формация била сменена от *робовладелската*, която пък била сменена от *феодализма*; феодалният строй е трябвало да отстъпи място на *капиталистическия*, а капиталистическият строй днес вече е заменен в редица страни от *социалистическия* строй, който представлява първата фаза на комунистическата фор-

мация. В основата на това последователно сменяване на общественно-икономическите формации лежи сменяване на начините на производство. Когато старият начин на производство бива сменен от нов — това влече след себе си изменение на целия обществен строй, от долу до горе. Съществуването на всяка обществена формация исторически е оправдано дотогава, докато тя спомага за прогресивното развитие на обществото. А когато съществуващият обществен строй се превръща в спънка на развитието, неговата гибел става неизбежна.

В зависимост от начина на производство се намира и вътрешният строеж на всяка общественно-икономическа формация. Историята показва, че строят на обществения живот, класовият състав на обществото, политическите, правните, етическите и другите възгледи и съответстващите на тях учреждения се определят в последна сметка от начина на производство. Сравняването на различните общественно-икономически формации показва, че разделението на обществото на класи, експлоатацията на човек от човека, политическото потисничество и безправие на масите са свързани с исторически определени начини на производство, основани на частната собственост върху средствата за производство. При първобитнообщинния строй, където е господствувала общинната собственост върху средствата за производство, нямало класи и експлоатация на човек от човека. С появяването на частното производство и на частната собственост върху средствата за производство обществото се разделя на класи и между хората се създават отношения на експлоатация, господство и подчинение. Тези отношения са характерни за робовладелския строй, феодализма и капитализма. „Робството — изтъква Енгелс — е първата, присъща на античния свят, форма на експлоатация; след него идват: крепостното право в средните векове, наемният труд в ново време. Такива са трите велики форми на потисничество, характерни за трите велики епохи на цивилизацията.“¹

Едва с унищожаването на начините на производство, основани на частната собственост върху средствата за производство, с възникването и утвърждаването на со-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани произведения, т. II, 1956, стр. 368.

циалистическия начин на производство се променя основно целият строй на обществения живот, ликвидират се експлоататорските класи, унищожават се експлоатацията на човек от човека, утвърждават се нови политически и правни възгледи и учреждения, които изразяват интересите на трудещите се.

С изменението на начините на производство е ставало и изменение на родовите и семейните отношения.

При първобитнообщинния строй нямало моногамно семейство. Основна стопанска ядка тогава била родовата община. На ранните стъпала на първобитното общество съществувал груповият брак, а след това е възникнал бракът на двама. Господствувало положение в родовата община отначало заемали жените, в зависимост от тяхното място в производството. Жените, занимавайки се със събиране на растителна храна и водейки домашното стопанство, положили началото на първобитното земеделие, което имало решаващо значение за добиването на средства за съществуване. Ловът, който бил работа на мъжа, не можел да служи като сигурен източник на съществуване. Поради това жените заели по-високо положение в сравнение с мъжете. С преминаването от лова към скотовъдството, а след това от мотиковото към орното или раловото земеделие мъжете добили господствувало положение в обществения живот. Матриархатът бил сменен от патриархата. Докато по-рано произходът на децата и наследяването на имуществото се определяло по женска линия, по майка — сега това става по мъжка линия, по баща. Така възниква моногамното семейство начело с мъжа, със свое, частно стопанство. Частната собственост е неразривно свързана с възникването на такова обособено моногамно семейство, което станало стопанска ядка на обществото.

През цялата история на експлоататорското общество жените са се намирили в принижено, безправно положение. Строят на частната собственост заробил жената, тя самата станала собственост на мъжа. Едва с развитието на едрата промишленост и с въвлечането на жените в производството за тях се открил път към освобождение. Жените-работнички станали активна сила в борбата против експлоататорите. „... Едрата промишленост — изтъква Маркс — чрез решаващата роля, която тя възлага на жените, младежите и децата от двата пола в обществе-

но-организирания производствен процес във от сферата на домашното огнище — създава новата икономическа основа за една по-висша форма на семейството и на отношенията между двата пола.¹

Но едва с унищожаването на частната собственост върху средствата за производство се създават условия за пълно равнопоставяне на жените с мъжете. При социализма жената заема равно с мъжете място в производството, в обществено-политическия и културния живот. С това се развиват предпоставки за равенство между мъжа и жената в семейството. Докато частната собственост върху средствата за производство обезобразяваше семейните отношения, социалистическата собственост служи като основа за укрепване на здрави семейни отношения.

Зависимостта на формите на обществения живот от начините на производство може да се види и при разглеждането на възникването и развитието на такива етнически и исторически форми на общност на хората като *племе, народност, нация*.

В първобитното общество хората не са се делили на нации, населението се е деляло на родове и стопанския живот се е затварял в пределите на рода. С развитието на производството стопанските връзки са се разпрострели върху племената и племенните съюзи. Но племенните обединения не били устойчива общност. Връзката между племената ту се е зякчавала, ту отново е отслабвала, докато развитието на производителните сили и укрепването на икономическите връзки сплотило хората в по-големи и постоянни обединения.

Държавата, възникнала в резултат на разлагането на първобитнообщинните отношения и разделянето на обществото на класи, знаменувала разделението на хората не по родствени групи, а по териториален признак. Делението на населението по териториален признак и преминаването на главните функции на рода към държавата сложили край на стария племенен бит. Но като разрушили племенната общност, възникналите държави още не създали национална общност. В робовладелското и феодалното общество населението се деляло на народности. И макар още в средните векове различните народности да имали такива предпоставки за образуване на нации като

¹ К. Маркс, *Капиталът*, т. I, стр. 502.

общност на езика и територията и да са възниквали елементи на културна общност, без общност на икономическия живот, без здрави и трайни икономически връзки между районите и областите на страната не било възможно съединяване на хората в нация.

Развитието на капиталистическия начин на производство сложило край на феодалната раздробеност и затвореност, разширило икономическите връзки и довело до създаването на национални държави, до ликвидирането на обособените феодални княжества.

Ленинизмът разкри несъстоятелността на измислиците на народниците и на други противници на марксизма, че националните връзки представляват продължение на родовите връзки. Сливането на обособените земи в едно цяло и обединяването на хората в нации са предизвикани не от развитието на родовите отношения, а от засилването на размяната между областите, от развитието на стоковото обръщение, от установяването на тесни икономически връзки между населението на дадена територия.

Следователно икономическото развитие е послужило като основа, върху която е възникнала такава исторически устойчива общност на хора като нацията. Нациите възникват върху основата на развитието на производителните сили, на заякчаването на икономическите връзки между хората, които населяват общата територия и говорят един език.

Идеалистическата социология откъсва националния въпрос от икономическата почва, разглежда нациите откъснато от условията на стопанския обществен живот, изхожда само от психологията или езиковата общност на хората. А всъщност става обратното: националният характер, психическите черти, общи за една или друга група хора, са резултат от условията на техния икономически живот.

Марксизмът-ленинизмът учи, че *нацията* не е племенна, нито расова, а исторически създала се общност от хора, възникнала върху основата на общността на езика, територията, икономическия живот и психическия строй, който се проявява в особеностите на националната култура.

Развитието на капитализма доведе до образуването на буржоазните нации и буржоазните национални държави. Но капитализмът донесе също така неравенство и поти-

сничество на нациите. Световната капиталистическа стопанска система е създадена не чрез доброволно споразумение на нациите на взаимно изгодни начала, а чрез икономическо заробване и насилствено подчиняване на народи, чрез завоевания, анексии, колониални заграбвания.

Само социализмът носи унищожение на националното потисничество и установяване на пълно равноправие на нациите. Унищожаването на частната собственост върху средствата за производство, ликвидирането на експлоататорските класи, организирането на социалистическо народно стопанство са основата на братското сътрудничество между народите. На базата на социалистическите производствени отношения възникват социалистическите нации, укрепва дружбата между народите, разцъфтява националната държавност и култура.

И така измененията в общественно-политическия строй и в духовния живот на хората се обуславят от измененията в начина на производство. Изменението на обществения строй, на обществените идеи, на политическите и правните учреждения, на формите на семейството вследствие развитието на начина на производство е закон на развитието на обществото.

Ето защо историята на човечеството е преди всичко история на развитието на производството, история на развитието на производителните сили и производствените отношения. Изучаването на законите на развитието на производството, на законите на развитието на производителните сили и производствените отношения е ключ за научното познаване на историческия процес на развитието на човешкото общество.

ГЛАВА XIII

ДИАЛЕКТИКА НА ПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ СИЛИ И ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

1. Зависимост на производствените отношения от характера на производителните сили

Изясниме, че степента на развитието на производството на материални блага, начинът на производство определя строежа на обществото. Изменението на начина на производство води до изменение на структурата на обществото, до основни социални преобразования. Във връзка с това придобива огромно значение въпросът: *а от какво се определя изменението на начина на производство?*

Обществената наука трябва да даде отговор не само на въпроса, кое определя физиономията, характера на обществото във всеки даден исторически момент, но и на въпроса, от какво се определя в последна сметка динамиката на обществото, неговото развитие.

Начинът на производство, както вече казахме, е единство на производителните сили и производствените отношения. А коя от тези две страни на производството е водеща, определяща, какво е тяхното влияние една върху друга?

Водеща, определяща страна в развитието на начините на производство са производителните сили. Те са най-подвижният, най-„непокойният“, непрестанно развиващият се елемент на материалния живот на обществото. Това е обусловено от самата същност на процеса на материалното производство, от това, че той се извършва непрекъсна-

то, тъй като хората не могат да съществуват без материални блага. Производителните сили са най-революционният елемент на производството. Именно от тяхното развитие се обуславя изменението на производствените отношения.

Развитието на производителните сили е съдържанието на производствения процес, а производствените отношения са обществената му форма. Диалектико-материалистическото положение за закономерното развитие на съдържанието и формата ни помагат да разберем диалектиката на развитието на производителните сили и производствените отношения. Производителните сили, които представляват съдържанието на производствения процес, определят характера на производствените отношения, онази икономическа форма, в която се осъществява производственият процес.

В процеса на развитието на общественото производство отначало се изменят производителните сили и преди всичко оръдията за производство, а след тях се изменят производствените отношения на хората.

Оръдията на труда, както изтъква Маркс, са не само мерило за развитието на човешката работна сила, но и показател за обществените отношения, при които се извършва трудът. „Останките от старите средства на труда имат също такова важно значение за изучаването на изчезналите общественно-икономически формации, каквото има строежът на изкопаемите кости за изучаването на телесната конструкция на изчезналите животински видове.“¹

Историята показва, че превратите в техниката на производството рано или късно довеждат до основни изменения в обществения живот. Така например преминаването от каменните оръдия към металните е довело в края на краищата до разрушаването на първобитнообщинния строй и възникването на класовото общество. В първобитното общество производителните сили са били толкова перипетични, че всичко произведено се е консумирало без остатък. Още не е имало никакъв излишък от продукти, който да е можел да бъде присвоен от отделни хора като частна собственост.

¹ К. Маркс. Капиталът, т. I, стр. 206.

Изработването на оръдия на труда от метал, и особено от желязо, довело до значително повишаване на производителността на труда. Прилагането на желязната брадва и лопата, на ралото с железен палешник, движено от животинска сила, открило широки възможности за развитието на земеделието. Появяването на металните инструменти тласнало напред занаятчийското производство и строителството.

С развитието на производителните сили човекът започнал да произвежда повече, отколкото му е нужно за непосредствено потребление. Появил се известен излишък — принадлеен продукт, а заедно с него и възможността за присвояване продукти на чужд труд; тогава именно възниква частната собственост, а с нея и имущественото неравенство. Работата е там, че с развитието на производителните сили в производствения процес все повече е прониквало разделението на труда, което е подкопавало общинното производство и общинното присвояване на произведените продукти. С разделението на труда се е появила размяната на продуктите на производството първоначално между общините, а след това между отделните производители. Появяването на частното производство е означавало възникване на частната собственост върху средствата за производство. Върху основата на частната собственост е възникнала експлоатацията на човек от човека.

Докато всеки човек е можел да произвежда само толкова, колкото е било нужно за неговата прехрана, принадлеен продукт не е имало, не е била възможна и експлоатация; военнопленниците бивали или убивани, или превръщани в равноправни членове на общината. Въпросът за военнопленниците придобил съвсем друго обществено значение, когато се увеличила производителността на труда и се появил принадленият продукт. При тези условия станало изгодно пленниците да бъдат превръщани в роби. В робство и зависимост поради дългове почнали да изпадат разорили се членове на общината. Възникнала експлоатацията на човек от човека, изменила се структурата на обществото. Такива са били последиците от изменението на оръдията за производство и от повишаването на производителността на труда.

Какво влияние има изменението на оръдията на труда върху производствените отношения, се вижда и от след-

ния пример. Преминаването от занаята и ръчния труд към машинното производство довело до победата на капиталистическата стопанска система над феодализма. Още в недра на феодализма почнали да се появяват сравнително големи работилници, организирани от търговци-закупчици, лихвари, забогатели майстори. Като не издържали конкуренцията с едрите работилници, занаятчиите и дребните домашни производители се разорявали и ставали наемни работници. С развитието на общественото разделение на труда и на стоковото производство се извършвало разслоение на селяните, разпадането им на селска буржоазия и селски пролетариат. Но пълно преобразуване на феодалния начин на производство в капиталистически е станало едва с появяването на машините и на новото, техническо разделение на труда в самата фабрика, с масовото използване на наемен труд.

Изобретяването на механичния тъкачен стан, на предачната машина и парния двигател, а заедно с тях появяването на нов тип работник са предизвикали цяла промишлена революция. Опирайки се на новите производителни сили, буржоазията сложи край на феодалната организация на стопанството. Приложението на машини дало на капиталиста граматни предимства пред дребното производство. Във връзка с това се засили разорението на дребното стопанство, отделянето на производителите от средствата за производство и създаването на армия от наемни работници. Пред капиталистическото едро производство, въоръжено с машинна техника, не можеше да устои нито дребното производство на занаятчиите и селяните, нито пазадничавото стопанство на земевладелеца, основано на труда на крепостните.

Буржоазните социолози се опитват да опровергават марксистката теза за зависимостта на производствените отношения от развитието на производителните сили, като се позовават на това, че преминаването от капитализма към социализма не е свързано с някакъв пречуп и развитието на оръдията за производство. Но този аргумент е неистински. Всеки нов начин на производство изхожда от онези производителни сили, които са се появили в недра на старото общество и които вече не се побират в рамките на отживяващите производствени отношения, сковавачи развитието на производството. Капиталистическите производствени отношения първоначално се опираха на занаятчииските оръдия за производство, на базата на които се създаваха големите работилници и машинофактурите. Зараждането на капиталистическите производствени отношения предшествуваше промишления преврат, който сложи на-

чалото на грамадното развитие на техниката. Но в зависимост от развитието на техниката се извършваше процес на разрушаване и изтласкване на феодалните производствени отношения и на утвърждаване и разпространяване на буржоазните производствени отношения. Равнището на производителните сили, появили се в недра на феодализма и послужили като основа за зараждането на капиталистическите производствени отношения, беше такова, че за тях феодалните производствени отношения бяха станали вече тесни. Това бе доказано от всички антифеодални революции и от повсеместната победа на капиталистическите отношения в една европейска страна след друга. След това този процес обхваща и страните от Азия.

Социалистическият начин на производство първоначално изхожда от онези производителни сили, които са създадени от капитализма. Развивайки най-новите постижения на техниката, осъществявайки електрификация на цялото народно стопанство, социалистическото общество върви по пътя на създаване на по-висока материално-производствена база от онази, която капитализмът може да осигури. Социализмът откри възможността за създаване на качествено нова материално-производствена база, основана на пълен автоматизация на производството, на широко използване на химията, на атомната енергия и другите постижения на науката и техниката. Тези постижения ще бъдат техническата основа на комунизма.

И така, с развитието на производителните сили, в зависимост от това развитие се изменят и производствените отношения.

Производството може да се развива безпрепятствено само при условие, че производствените отношения на хората се намират в съответствие с характера на производителните сили. Но между тях не винаги има съответствие.

Производителните сили и производствените отношения се развиват неравномерно и се изменят неедновременно. Производителните сили нарастват и се изменят непрестанно, а производствените отношения, формите на собственост не се изменят всекидневно; производствените отношения като форма имат тенденция да изостават и изостава от своето съдържание, от развитието на производителните сили. Поради това съответствието на производствените отношения на характера на производителните сили се нарушава, създава се противоречие: производствените отношения стават спънка, влизат в противоречие, в класовото общество — в конфликт, с развитието на производителните сили. Но възникналото по този начин несъответствие между производителните

сили и производствените отношения рано или късно трябва да бъде премахнато, това се налага от жизнената необходимост на развитието на обществото. Необходимостта да се разреши това противоречие заставя обществото да привежда своите производствени отношения в съответствие с характера, равнището и потребностите на развитието на производителните сили.

Законът за съответствието на производствените отношения на характера на производителните сили изразява необходимата връзка и взаимната зависимост между двете страни на производството, зависимостта на производствените отношения като обществена форма на производството от производителните сили. Това е обективен икономически закон на развитието на общественото производство.

Обществените форми на производство (производствените отношения на хората) са исторически преходни, те взаимно се сменят в хода на икономическото развитие. „Когато достигне известна степен на зрялост, дадената историческа форма — изтъква Маркс — се сваля и отстъпва място на друга, по-висша.“¹ Следователно начинът на производство се развива и изменя чрез преодоляване на възникващите противоречия.

Във всички досоциалистически обществени формации производителните сили и производствените отношения с течение на времето са влизали в непримиримо противоречие, което в края на краищата се е разрешавало чрез социална революция, чрез ликвидиране на отживелите производствени отношения, станали спънка за общественото развитие. Отстраняването на конфликта между производителните сили и производствените отношения открива нови възможности за развитие на производството.

2. Въздействие на производствените отношения върху развитието на производителните сили

Производствените отношения се изменят в зависимост от развитието на производителните сили. А от какво зависи развитието на самите производителни сили?

¹ К. Маркс, Капиталът, т. III, 1953, стр. 899.

При решаването на този въпрос много теоретици на II Интернационал допускаха отстъпление от марксизма. Някои от тях смятаха, че развитието на производителните сили, което е крайна причина на развитието на обществото, се обуславя на свой ред от свойствата на географската среда. Подобни изказвания има например в отделни трудове на Г. В. Плеханов. Но както вече отбелязахме в XII глава, географската среда, оказвайки голямо влияние върху характера и темповете на развитието на материалното производство, не е определяща причина за развитието на производителните сили.

Ревизионистът А. А. Богданов се опитваше да обясни развитието на производителните сили с увеличаването на населението. Но това обяснение, както вече изтъкнахме в предишната глава, е също неправилно. Увеличението на населението е важно условие за развитието на производителните сили, но не може да определя това развитие. Населението в много други страни на Азия се е увеличавало по-бързо от населението на европейските страни, а развитието на производителните сили в азиатските страни през последните 150—200 години е било крайно бавно. Това се обяснява с господството на чуждия капитал и с феодалните производствени отношения, които бяха поддържани от колонизаторите.

Сред една част от марксистите беше разпространено убеждението, че развитието на производителните сили се обуславя от увеличаването на потребностите на хората. Безспорно увеличаването на потребностите на хората оказва огромно влияние върху развитието на производителните сили, стимулира развитието на производството, увеличава търсенето на предмети за потребление. Но самото увеличаване на потребностите се определя от развитието на материалното производство. Производството създава не само предмети за потребление, но и начини на потребление, обуславя разнообразието и равнището на потребностите и на потреблението. В зависимост от развитието на общественото производство и от изменението на социалния строй се изменят и потребностите на хората. Така например руският селянин при буржоазно-помещическия строй имаше твърде ограничени потребности, които поколения наред почти не претърпяваха изменение. Но достатъчно бе да се ликвидира отживелият социален строй, да се изменят условията на живот на селянина — и неговите потребности започнаха бързо да нарастват. Това нарастване на потребностите, разбира се, стимулира развитието на социалистическото производство, но преди да стане причина, то самото е било следствие от развитието на производството.

Някои от теоретичните на II Интернационал се опитваха да намерят определящата причина на развитието на производителните сили в растежа на познанието, в развитието на науката. На такава гледище стоеше К. Кауцки. Това идеалистическо разбиране на причините за развитието на производителните сили е широко разпространено и в съвременната буржоазна социология. Идеолозите на буржоазията представят забележителните научни открития през последните десетилетия като „доказателство“ за първенството на духа над материята, на мисълта над практическата дейност.

Безспорно науката играе огромна и постоянно нарастваща роля в развитието на производителните сили. Но самата наука се дви-

жи напред съвсем не от някакви потенции на духа, както твърдят идеалистите, а в последна сметка от нуждите на материалното производство. Производствената и — по-широко — обществената практика е онази плодородна почва, върху която изникват всички разклонения на научното познание.

От своя страна постиженията на науката, възникнали от потребностите на материалното производство, помагат за развиването на производителните сили, като съдействуват за усъвършенствването на оръдията за производство и за повишаването на квалификацията на работниците. Промисленото производство не би могло да излезе от стадия на занаята без развитието на физиката и химията. Без науката нямаше да има съвременния воден, железопътен и въздушен транспорт, нямаше да има съвременните съобщителни средства.

В продължение на векове селското стопанство беше в застой. Широкото приложение на машините и електричеството, както и на биологията и химията открива извънредно богати възможности за развитие на селскостопанското производство.

Най-забележително постижение на съвременната наука е откриването и прилагането на атомната енергия. Тези успехи блежат величави изменения в развитието на енергетиката и на производствената техника. При ядреното деление на един тон уран—235 се отделя приблизително толкова енергия, колкото при изгарянето на 2 милиона тона каменни въглища. При термоядрените реакции, които се извършват в процеса на синтеза на ядрата на водорода и на превръщането им в ядра на хелия, се отделя енергия, многократно по-голяма, отколкото при разлагането на урана. Овладяването на начините на регулиране на термоядрените процеси ще даде на човечеството неизчерпаеми запаси от евтина енергия.

Но възможностите за използване на научните открития за развитие на производителните сили зависят от характера на производствените отношения, от обществения строй. Капиталистическият начин на производство даде могъщ тласък на прилагането на природознанието към промишлеността, транспорта и селското стопанство. Поради конкуренцията и надпреварването във въоръжаването в редица капиталистически страни и сега научно-техническият прогрес в отделни области на производството върви с много бързи темпове. Но прилагането на научните открития за мирни цели винаги се натъква на пречки, поставяни от користните интереси на монополистичния капитал, който използва постиженията на науката и техниката преди всичко за производство на средства за разрушение. Използването на най-голямото откритие на науката — атомната енергия — от империалистите преди всичко за подготовка на война, която може да доведе до унищожаването на много милиони хора, градове и села, фабрики и заводи, е доказателство, че от прогресивна сила капитализмът се е превърнал в сила, която разрушава постиженията на цивилизацията. И науката капитализмът също така превръща от творческа сила, призвана да служи за благо на човечеството, за увеличаване на неговата власт над природата, в сила, враждебна на прогреса и човечеството.

В социалистическото общество постиженията на науката се използват в интерес на трудещите се. Социалистическите производствени отношения създават благоприятни условия за техническия

прогрес на всички отрасли на стопанството, за развитие на производителните сили въз основа на прилагането на науката.

И така, от характера на производствените отношения зависи как се използват научните открития, по-специално откритието на атомната енергия: за създаване на средства за разрушение или за развитие на производителните сили.

Върху развитието на производителните сили оказват влияние много фактори: географската среда и гъстотата на населението, растежът на потребностите на хората, успехите на научното познание и т. н. Но нито един от тези фактори не е основна, главна причина за развитието на производството. Главно условие за развитието на производството са вече създадените от обществото производителни сили и главните източници на развитието на производството трябва да се търсят преди всичко в самото производство, а не вън от него. Тези източници са диалектичното взаимодействие между елементите на производството, по-специално между елементите на производителните сили, техните вътрешни противоречия и главно взаимодействието между производителните сили и производствените отношения.

Както вече казахме, в производствения процес хората въздействуват върху заобикалящата ги природа и я изменят, а същевременно изменят и самите себе си. В трудовия процес се извършва непрестанно взаимодействие между елементите на производителните сили — оръдията за производство и хората. Развивайки своите трудови навици, натрупвайки производствен опит, хората заедно с това усъвършенствуват и оръдията за производство. А новите, по-съвършените оръдия за производство стават причина за изменение на квалификацията на хората, за по-нататъшно развитие на самите производствени работници. Така че в производствения процес, тъй като той представлява процес на взаимодействие между човека и природата, са заложили подбудителните причини за развитието на производителните сили. Към тези причини спада и стремежът на хората да облекчат труда си, да увеличат средствата за съществуване чрез усъвършенствуване на оръдията на труда.

Но тези стимули действуват различно в зависимост от това, в каква обществена форма се осъществява материалното производство. В различните общественно-икономически формации, в различните стадии на историче-

ския процес производителните сили се развиват с твърде различни темпове. Решаващо влияние върху темповете и характера на развитието на производителните сили оказват производствените отношения. От характера на производствените отношения зависят специфичните икономически закони, по които се извършва развитието на производителните сили във всяка общественно-икономическа формация, движещите сили, които тласкат това развитие напред.

Производствените отношения като обществена форма на производството могат да откриват повече или по-малко широк простор за развитието на производството или, напротив, да ограничават, да сковават това развитие. Ако производствените отношения съответствуват на характера на производителните сили, те дават простор за тяхното развитие. Ако дадените производствени отношения са отживели времето си и са влезли в противоречие с производителните сили, те сковават тяхното развитие.

Например производствените отношения при първобитнообщинния строй са изиграли огромна прогресивна роля в ранните стадии от развитието на обществото. Без общинната собственост, без общинното съвместно производство хората не биха могли да преживеят и да развият своите производителни сили. Но с развитието на производителните сили, със задълбочаването на разделението на труда тази форма на производствени отношения, свързана с обособеното съществуване на малки общини, отживяла времето си, престанала да съответствува на развитието на производителните сили, задържала и спъвала това развитие. Възникналата тогава частна собственост като основа на новите производствени отношения, които откривали по-широки възможности за разделение и обобществяване на труда, повече съответствувала на нуждите на развитието на производството. Но диалектиката на развитието на частната собственост е такава, че заедно с нея са възникнали икономическото неравенство между хората и робството.

Робовладелският строй при цялата му жестокост се оказал по-високо стъпало на общественото развитие. При този строй било приложено в широки мащаби кооперирането на труда, т. е. обединяването на усилията на много работници в трудовия процес. Известно е, че обединеният труд дава възможност да се изпълнят задачи, неизпълними с разпокъсаните сили на хората. Още в далечното минало чрез комбиниран труд се осъществявали например такива задачи, като вдигането на големи тежести, строежа на големи строуди, изграждането на големи бентове, напонтелни канали, мостове, укрепления и т. н. Както съобщава Херодот, в строежа на Хеопсовата пирамида са били заети не по-малко от 100 хиляди души.

Появяването в древния свят на едри робовладелски имения, занаятчийски работилници, рудници, развитието на строителството довели до създаването на разнообразни оръдия и механични приспособления (водоподемни съоръжения, механични средства за разцепване и раздробяване на камъка и рудата, за вдигане на тежести и т. н.). Но робите не са били заинтересовани от труда, разваляли сръдната и робовладелците им давали само най-груби оръдия за производство, които не можели да бъдат счупени или разбити. Най-важните технически изобретения на Архимед се прилагали предимно за военни цели (каменохвъргачни и копнехвъргачни „машини“, съоръжения за залавяне и потопяване на неприятелски плавателни съдове посредством желязна кука и т. н.). Остроумните механични устройства на Херон Александрийски се използвали главно за придворни развлечения (театърът на движещите се автомати). Евтиният робски труд не можел да спомага за внедряване на техниката в производството. Такива са противоречията на развитието на производителните сили в условията на робството.

При феодализма възможностите за развитие на техниката се поразширили. В своето стопанство крепостните селяни се отнасяли по-грижливо към оръдията за производство, отколкото робите, но ангарията също така заглушавала заинтересоваността от усъвършенстване на техниката. През цялото средновековие главни оръдия в селското стопанство били ралото, браната, мотиката, сърпът, косата, греблото, вилата, бухалката, лопатата, брадвата. От по-сложните оръдия се прилагал колесният плуг. Широко разпространение получили водната, а след това вятърната мелница. Промисленото занаятчийско производство, което все повече се обособявало от земеделието и било сравнително по-малко свързано с феодалните окопи, постигнало редица успехи. Особено важно било откриването на преработвателния начин на получаване на желязо, появяването на високите пещи и на чугунолеярството. Но общо взето техниката при феодализма се развивала бавно.

Като прилагаше волнонаемен труд вместо крепостния труд, капитализмът извършил преврат в производствената техника и посредством машините повишил производителността на труда. През периода на своята младост капитализмът създаде неизмеримо по-мощни стимули за развитие на производителните сили в сравнение с всички предшествували форми. Ненаситната жажда за печалба, за натрупване и конкуренцията тласкаха капиталистите да усъвършенствуват непрестанно техниката. При капитализма се извърши грамадно обобществяване на производствения процес. развитието на капиталистическото производство е свързано със задълбочаване на разделението на труда и със засилване на специализацията на работниците. В епохата на империализма в резултат на възникването на извънредно едри монополистични обединения производството все повече придобива обществен характер. Но частната собственост на капиталистите върху средствата за производство поставя все по-големи и по-големи пречки пред развитието на обществените производствени сили, пречи на планомерното организиране на производството в мащаба на цялата страна и в световното стопанство. Разделението на труда при капитализма добива едностранчив, уродлив характер: работникът се специализира в една ограничена производствена операция и става

придаватък към машината в конвейерното производство. Капиталистите внедряват нови машини само тогава, когато това им обещава поголеми печалби. Те спъват прилагането на откритията и изобретенията, ако новата техника застрашава печалбата им.

При социализма се създават условия за по-бързо развитие на техниката, тъй като трудещите се маси, станали господари на производството, са кръвно заинтересовани от най-широко прилагане на машините, които не само повишават производителността на труда, но и облекчават труда на хората. Социалистическият начин на производство освобождава развитието на техниката от препятствията и противоречията, пораждани от капиталистическата стопанска система.

В съвременните условия най-високо стъпало на техническото развитие е автоматизацията на производството. Благодарение на автоматизацията един или няколко работника могат да управляват значителен брой машини и механизми. Например в днепровската водна електроцентраля девет водни турбини и редица други механизми се обслужват от смяна от шест дежурни. Приложението на автоматизацията открива перспектива за небивало увеличение на производителността на труда. В условията на социализма автоматизацията на производството става мощно средство за развитие на производствените сили и за създаване на изобилие от предмети за потребление за трудещите се.

При социализма се извършва всеотрядно обобществяване на производството и се развива рационално разделение на труда. Ако дори в робските условия простото коопериране на труда раждаше нова производителна сила -- толкова по-голямо е значението на социалистическото коопериране на труда. В обстановката на другарска взаимопомощ и социалистическо съревнование кооперирането на труда повишава многократно неговата производителност. С повишаването на културно-техническото равнище на работниците се преодоляват вредните последици от старото разделение на труда, което приковаваше за цял живот хората към изпълняването на една единствена отделна функция. Вместо уродливата частична специализация при социализма с развитието на общото и политехническото образование се развива високо производствено-техническо майсторство.

Днес една от най-действените форми на разделение и обобществяване на труда са специализацията и кооперирането в промишлеността, установяването на рационални производствени връзки между предприятията. Развитието на специализираните заводи за изработване на еднотипна продукция, стандартизирането на детайлите и изделията дават възможност да се осигури масовото им производство. В развитите капиталистически страни тези форми на повишаване производителността на труда се прилагат широко, но най-голям ефект те могат да дадат в условията на планомерно организираното социалистическо стопанство.

И така, производствените отношения оказват решаващо влияние върху развитието на оръдията за производство, върху организацията на труда, върху развитието на работната сила. Новите производствени отношения са по-благоприятни за усъвършенствуването на оръдията за производство, за прогреса на техниката, за кооперирането и разделенията на труда. Но не само в това се проявява въздействието на производствените отношения върху развитието на производителните сили. От типа на производствените отношения зависят материалните стимули, които привеждат в движение човешките маси, участващи в производството.

Характерът на производствените отношения се отразява преди всичко върху отношението на непосредствените производители към труда, върху степента на тяхната заинтересованост от повишаването на производителността на труда. Новите производствени отношения обикновено в една или друга степен засилват заинтересоваността на работниците от повишаването на производителността на труда. Крепостните селяни в сравнение с робите са били по-заинтересовани от повишаването на производителността на труда: част от времето те са работили за себе си, в своето стопанство и са се стараели да увеличат производството. Но тъй като по-голямата част от времето те са работили безплатно за земевладелеца, производителността на труда във феодалистическото общество се е увеличавала крайно бавно. Работникът при капитализма е несъмнено по-заинтересован от своя труд, отколкото крепостният селянин: наемните работници получават работна заплата, която обикновено зависи от това, което са изработили. Ето защо работниците отчасти са заинте-

ресовани от увеличаването на производителността на труда. Но тъй като при това те са експлоатирани и по-голямата част от продукта на техния труд се присвоява от капиталистите, заинтересоваността им от повишаването на производителността на труда е ограничена.

В антагонистичните обществени формации господстваща и командваща сила в системата на производствените отношения са експлоататорските класи. Поради това въздействието на производствените отношения върху развитието на производителните сили не може да се осъществява без тези класи. За развитието на общественото производство от голямо значение е в каква степен тези класи използват принадлежащия продукт за разширяване на производството и в каква степен — за свое лично потребление.

В древния свят робовладелците, в средните векове феодалите-крепостници се състезавали помежду си по богатство и разкош, стремели се да извлекат от трудещите се колкото може по-голям принадлеен продукт, като са прибегвали до най-жестоката експлоатация. Натрупването на богатствата и развитието на производителните сили са се осъществявали тогава с деспотични похвати. Но при натуралния характер на стопанството и при ниското равнище на развитието на производителните сили робовладелците, и по-късно и феодалите, изразходвали почти целия принадлеен продукт за потребление или за натрупване на средства за потребление и луксозни предмети и сравнително малко за разширяване на производството.

За капиталистите стимул на производството е извлечението на печалба, а те не могат да постигат тази цел, ако не разширяват и не усъвършенствуват производството. Това обуславя голямата историческа роля, която буржоазията игра в развитието на производителните сили. В „Манифест на комунистическата партия“ Маркс и Енгелс обявяват: „Буржоазията за по-малко от сто години на своето класово господство създаде по-многобройни и по-продължителни производителни сили, отколкото всички предшествували поколения, взети заедно.“ Ламтежът за печалба и сурьапечалба, нещепната жажда за натрупване¹, конкурентната — ето мощните стимули за разви-

¹ Свободен елава, че най-хубавото качество на парите е тяхното количество. А бавилния истини на капиталистите от всички страни е парите колкото не са прекалено много.

тието на производството, които капитализмът създаде. Тези стимули действуваха най-ефикасно дотогава, докато производителните сили надхвърлиха рамките на буржоазните производствени отношения; но те не са изчезнали и при съвременния капитализъм. Сега обаче, както ще докажем по-долу, те все повече и повече водят не само до развитие, но и до разрушение на производителните сили.

С установяването на социалистическите производствени отношения се ликвидират такива стимули за развитие на производството като ламтежа за капиталистическа печалба и конкуренцията, но се създават нови, неизмеримо по-мощни стимули. При социализма няма експлоатация, всички хора работят за себе си, за своето общество, и поради това всички са заинтересовани да се увеличава производството. Обществената заинтересованост на работниците от общото повишаване производителността на труда се съчетава хармонично с личната им заинтересованост, която произтича от социалистическия принцип на разпределение според труда.

Следователно с основното изменение на производствените отношения се изменят обществените условия за развитие на производителните сили, изменят се законите на това развитие, специфични за всяка общественно-икономическа формация. Ликвидирането на старите и установяването на нови производствени отношения откриват по-голям простор за развитие на производителните сили, създават нови стимули, движещи сили, които ускоряват развитието.

Това може да се види от историята на всяка страна. В САЩ до средата на XIX в. съществуваше робство. Американските плантатори експлоатираха безпощадно негрите-роби, обричаха робите на изтощителен труд. Но във века на машинната индустрия робовладелските порядки се превърнаха в пречка за развитието на производството, в препятствие за техническия прогрес. В процеса на гражданската война в САЩ робството беше общо взето унищожено, което освободи производителните сили от оковите на плантаторската система и откри широк простор за тяхното развитие.

Действието на закона за съответствието на производствените отношения на характера на производителните сили се прояви още по-нагледно в Русия. През XIX в.

поради угнетяващия натиск на отживелите крепостнически порядки върху икономическото ѝ развитие Русия се оказа много по-назад от редица европейски страни в технико-икономическо отношение. След отменяването на крепостното право икономическото развитие на страната се ускори, появи се едра, висококонцентрирана промишленост. Но отживелиците на феодализма в съчетание с гнета на монополистичния капитал спъваха развитието на страната и я обричаха на по-нагаташно изоставане от по-развитите капиталистически страни. Социалистическата революция ликвидира тези прегради, създаде нови, социалистически производствени отношения и откри неограничен простор за развитието на производителните сили.

Социализмът крие в себе си неизчерпаеми възможности за научно-технически прогрес. Не е случайно, че САЩ — главната, ръководната капиталистическа страна — първи употребиха атомното оръжие, като хвърлиха атомни бомби върху мирното население на японските градове Хиросима и Нагазаки, а Съветският съюз — социалистическа страна — стана родина на първата в света атомна електроцентрала. В това се проявява една историческа закономерност. Показател за достигнатото стъпало на научно-техническото развитие на Съветския съюз са първите в света изкуствени спътници на Земята. Всичко това е най-ярък израз на огромните предимства на социалистическия начин на производство.

Да разгледаме по-подробно диалектичното взаимодействие на производителните сили и производствените отношения в развитието на капиталистическия и социалистическия начин на производство.

3. Развитие на противоречията между производителните сили и производствените отношения при капитализма

Основа на производствените отношения при капитализма е капиталистическата частна собственост върху средствата за производство, използвана за експлоатация на наемните работници. За разлика от натуралното стопанство на феодалното общество капитализмът е стоково производство, и то в най-високия стадий на неговото развитие, когато и работната сила става стока. Меж-

ду работниците и средствата за производство стои собственикът на капиталистическото предприятие. Производителят, преди да пусне своята работна сила в ход, е принуден да я продаде на собственика на средствата за производство — на капиталиста.

Преминаването от феодалия строй към капиталистическите производствени отношения беше исторически прогресивно. Капитализмът откри по-широки възможности за развитие на производителните сили, отколкото феодализмът, концентрира производството в големи предприятия, тласна по-нататък развитието на техниката. развитието на стоковото производство разруши свойствената на натуралното стопанство обособеност и затвореност на стопанствата и на икономическите райони, съедини местните пазари в единен национален, а след това и световен пазар.

При капитализма производството все повече придобива обществен характер, но средствата за производство си остават частна собственост. Поради това възникна противоречието между обществения характер на производството и частнособственическата форма на присвояване. При дребното производство притежателят на средствата за производство присвояваше продукта на собствения си труд, при капитализма собственикът на средствата за производство присвоява продукта на чужд труд. Предишната, частната форма на присвояване, която имаше за предпоставка частното производство на отделните производители, бе запазена при растящото обобществяване на производството; в това несъответствие е главното противоречие на капитализма. Това противоречие вече прерасна в конфликт между производителните сили и цялата съвкупност от капиталистическите отношения на производството, размяната и разпределението.

В ламтежа за увеличаване на печалбата капиталистите разширяват производството на стоки, прилагат нови машини, увеличават интензивността на труда. При това неизбежно се изостря противоречието между безграничния стремеж на капиталистите към разширяване на производството и ограниченото потребление на народните маси поради увеличаващата се тяхна експлоатация и неосигуреност. Като последица от това периодично се образува излишък от стоки, докато масата на населението изпитва остър недостиг на такива. Капитализмът поражда

икономически кризи на свръхпроизводство, масова безработица, което води до огромно прахосване на производителните сили. Затворените поради кризи фабрики и заводи и уволнените работници излизат от строя на действащите производителни сили. Икономическите кризи са само временно разрешение на противоречията, които се натрупват и след това се проявяват с нова сила. Кризите водят до прахосване на грамадни производителни сили и същевременно дават тласък за по-нататъшно развитие на техниката, за развитие на производството и обобществяване на труда.

В епохата на империализма основното противоречие на капитализма — противоречието между обществения характер на производството и капиталистическия начин на присвояване — се изостри още повече. Основна икономическа особеност на империализма е господството на монополистичните съюзи на най-едрите собственици на капиталистически предприятия. Тези капиталистически съюзи съсредоточават в ръцете си производството и пласмента на стоките в цял промишлен клон или дори в редица сродни клонове и заемат монополно положение. Монополистичните обединения израснаха от концентрацията на производството, породена от свободната капиталистическа конкуренция, в резултат на разоряването на маса дребни и средни собственици на капиталистически предприятия. В САЩ притежателите на дребни и средни предприятия заедно с работоспособните членове на своите семейства през 1870 г. бяха 40·4% от цялото работоспособно население, а през 1954 г. — 13·3%. Там 250 гигантски корпорации на капиталисти съсредоточават в свои ръце около 2/3 от цялата производствена мощност на страната, стомнодобивната компания притежава 3/4 от всички запаси на желязо, 16 фирми контролират повече от 83% от всички запаси на мед. По силата на монополното си, т. е. господстващо, всевластно, положение в производството и на пазара капиталистическите обединения диктуват цените на суровите материали и на готовите стоки, определят равнището на работната заплата, разпореждат се с техническите открития и изобретения. Грамадни печалби монополистите получават от колонните и зависимите страни, от своите капиталовложения в чужбина. Особено често и бързо капиталистите трупат печалби от надпрева-

рата във въоръжаването. Десетки милиарди долари непрекъснато се стичат в джобовете на оръдейните, авиационните, химическите, атомните, корабостроителните и тем подобни „крале“ на капиталистическата промишленост. По такива начини капиталистите се стремят да получават максимално високи печалби.

Монополистичните обединения на капиталистите, изразявайки по-нататъшното обобществяване на производството върху капиталистическа основа, имат явни предимства пред обособените собственици на капиталистически предприятия. Монополите имат възможност да влагат огромни капитали в строежа на гигантски предприятия, в техническото превъоръжаване на промишлеността. Но същевременно монополите спъват техническия прогрес; те закупуват новите патенти за изобретения и много от тях погребват в огнеупорните си каси. Монополите въвеждат нова техника само тогава, когато се надяват да получат свръхпечалба.

Развитието на производителните сили при капитализма се извършва в условия на изостряне на антагонистичните противоречия и води към засилване на експлоатацията на трудещите се. Машината, която притежава чудесната сила да съкратява, да облекчава и да прави по-плодотворен човешкия труд, при капиталистическите отношения става средство за влошаване положението на работниците. Конвейерното производство, което предизвика небивало увеличение на производителността на труда, се използва от капиталистите за чудовищно ускоряване ритъма на работата, при който за кратко време биват изтощавани всички физически и духовни сили на работника.

През последните 50 години развитието на производителните сили на човечеството се ознаменува с гигантско развитие на електрификацията на всички отрасли на стопанството, с успехи на авиацията, радиотехниката, с появяването на радиолокацията, на телемеханиката, с откриването на атомната енергия. Но в условията на капитализма техниката често става враждебна на трудещия се човек сила. Капитализмът насочва научните открития и техническите изобретения към заробване на хората на труда, към подготовка и провеждане на изстребителни войни. Не случайно на Запад стана модна и злободневна проблемата за „човека и техниката“. Чуват се даже гла-

сове, че техниката е зло. Техниката се намира в ръцете на капиталистите — ето где е злото. При грамадното развитие на техниката капиталистическата стопанска система не е в състояние да задоволи минималните жизнени нужди на милиони и милиони трудещи се дори и в най-развитите капиталистически страни.

Бившият председател на Международната социологическа асоциация — американският професор Л. Вирт, заяви на първия конгрес на тази асоциация: „Хората осъществиха най-смелите си мечти в областта на господството над природата... Промислеността и селското стопанство разполагат със средства за масово производство, които биха могли при универсалното им приложение да освободят хората от повечето уморителни грижи, които са ги обременявали досега. Хората се научиха да побеждават болестите... Техническият прогрес в областта на транспорта, съобщенията, авиацията, радиото, киното, телевизията практически премахна разстоянието. Но в същото време способността на човека за разрушение се увеличи в гигантски размери. Милиони човешки същества още не умеят да четат и пишат, използват примитивна техника, страдат от глад, служат като пионки във военните замисли и са лишени от най-елементарните човешки права.“¹

Широко разгръщащият се днес преврат в развитието на техниката, предизвикан от автоматизацията на производството, а в перспектива — от все по-широкото и по-широкото приложение на атомната енергия, ще бъде по-радикален и дълбок по своите последици, отколкото промишлената революция, свързана с появяването на съвременната фабрика и на парната машина. Този преврат още повече задълбочава противоречията на капиталистическото общество и го поставя пред нови, неразрешими за него проблеми.

Автоматизацията на капиталистическото производство прави излишна грамадна част от заетата по-преди работна сила и създава опасност от небивала масова безработица. Пред широки работнически слоеве се възправя като призрак опасността да бъдат изтласкани от съвременните машини, какъвто беше случаят със занаятчиите при появяването на парната машина. Разпространението на уредите и механизмите за автоматично управление и контрол в производството, на електронносметачните машини ще доведе до рязко намаляване на техническия персонал и на

¹ Bulletin International des Sciences Sociales, vol. III, № 2, 1951, p. 213.

канцеларските служаци, ще постави остро проблемата за безработицата сред тези слоеве на интелигенцията.

Прилагането на постиженията на науката и техниката в селското стопанство предизвика в капиталистически развитите селскостопански райони бързо увеличение на производството. Свързаното с това спадане на цените на едро на селскостопанската продукция още повече влоши положението на изостапалите селскостопански райони, изостри нуждата и мизерията на трудовото население. Техническият прогрес в селското стопанство засили концентрацията на производството и разоренето на дребните производители. От 1940 до 1954 г. в САЩ броят на фермите намаля от 6,097,000 на 4,782,000, т. е. почти с 20%.

При господството на монополите се засилва неравномерността в развитието на промишлените отрасли, както и на капиталистическите страни. Отделни промишлени отрасли се развиват по-бързо, едни страни напредват, други изостават.

В условията на монополистичния капитализъм техническият прогрес има крайно противоречив характер. Тъй като в известни рамки се установяват монополни цени и се ограничава конкуренцията, подбудителните мотиви за технически прогрес изчезват и се проявява тенденция към застои и загниване. Но капиталистическите монополи не могат напълно да премахнат конкуренцията на вътрешния и външния пазар. Тъй като продължава да съществува възможността за намаляване на производствените разходи на стоките и за увеличаване на печалбата чрез прилагане на нова техника, запазва се и тенденцията към технически прогрес. Трябва да се вземе под внимание и обстоятелството, че икономическото съревнование с развиващата се световна социалистическа стопанска система приуждава капиталистите да ускоряват прилагането на техническите изобретения.

Общата криза на капитализма не означава пълен застои и спиране на развитието на производството, прекратяване на техническия прогрес. „Ще бъде погрешно да се мисли — пише Ленин, — че тази тенденция към загниване изключва бързото развитие на капитализма; не, отделни клонове на промишлеността, отделни слоеве на буржоазията, отделни страни проявяват в епохата на импе-

риализма с по-голяма или по-малка сила ту една, ту друга от тия тенденции.“¹

Техническият прогрес изостря противоречието между обществения характер на производството и частнособственческата форма на присвояване. Развитието на промишлеността на базата на атомната енергия изисква грамадни капиталовложения и по-висока концентрация на производството. Всичко това поставя проблемата за по-нататъшно обобществяване на производството, а частната собственост пречи на това. Електрификацията на стопанството вече се натъква на тесните рамки на капиталистическата собственост, която пречи да се използват рационално енергетичните ресурси в мащаба на цялата страна, а още повече на редица страни. Пред развитието на атомната промишленост за мирни цели капиталистическата собственост поставя още по-големи пречки.

В условията на съвременния капитализъм се наблюдава тенденция стихийната игра на икономическите сили да се замени с регулиране на стопанството от страна на държавата. Това се изразява в опитите за „планиране“ на икономиката и дори в национализирането на отделни промишлени отрасли. Частностопанският капитализъм все повече се заменя с държавномонополистичен капитализъм. Създават се международни държавномонополистични обединения от рода на „Европейското обединение за въглища и стомана“, „Общ европейски пазар“, „Евратом“. Въз основа на това буржоазните икономисти и социалреформисти твърдят, че съвременният капитализъм е плано-организиран капитализъм, който бил преодолял анархията в производството.

Но капитализмът не е създал и не може да създаде планомерно организирано стопанство, тъй като това е не-съвместимо с частната собственост върху средствата за производство. Мероприятията по държавното регулиране на стопанството показват, че социализмът чука на вратата на всички капиталистически страни. Монополистични обединения на капиталисти във вид на картели, търгове и банки, опити за държавно регулиране на стопанството, национализация на някои отрасли или предприятия — всичко това е принудително признаване на общест-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 22, стр. 312.

вения характер на производството. При това капиталистическите монополи, възниквайки от конкуренцията, не премахват конкуренцията, а съществуват заедно с нея, като по този начин пораждаат особено остри противоречия, търкания и конфликти. Всичко това показва, че времето на капиталистическата собственост е вече минало, че преминаването към социализма, към обществена собственост върху средствата за производство е станало жизнена необходимост на икономическото развитие.

В съвременния стадий капитализмът не е в състояние да приведе в действие, полезно за обществото, милиони работни ръце и огромна маса средства за производство. Това показва нагледно, че капиталистическата стопанска система вече не съответствува на характера на съвременното производство.

В капиталистическите страни процентът на населението, заето с производителен труд в промишлеността и селското стопанство, намалява и, обратно, все повече се увеличава масата на хората в областта на търговията, на търговската реклама, в състава на домашната прислуга в буржоазните семейства и особено в армията и полицейско-чиновническия апарат. Този процес на относително намаляване на производителното население се проявява особено рязко в САЩ. В американския печат бяха публикувани следните данни за изменението на процентното разпределение на работната сила в САЩ:

	1870 г.	1940 г.	1950 г.
Производство, включително строителството. . .	75·8	51·4	46·8
Обслужване, включително разпределението . . .	24·2	48·6	53·2

Така че над половината от работещото население е заето в непроизводствената сфера. Производителността на труда се е увеличила многократно, но нарастващият припаден продукт, създаван от производителните работници, се пиее от монополистите за собствено паразитично потребление и за издръжка на обслужващите ги групи от населението. Паразитизмът и загниването на капитализма намират израз в появяването на цял слой паразити — рентниери, които живеят от рязане на купони.

Буржоазните социолози представят видоизменението на капиталистическата собственост във връзка с растежа на акционерните компании като изчезване на частната собственост върху средствата за производство и на експлоатацията на трудещите се от страна на капитала. Тези социолози твърдят, че собствеността на акционерните компании и на монополистичните обединения — това вече не е частна собственост, а колективна собственост, контролирана от обществото. В действителност акционерните дружества и монополистичните обединения не променят същността на капиталистическите производствени отношения. Основа на тези отношения си остава експлоатацията на наемния труд. Акционерната форма на собствеността не променя, а само маскира капиталистическата собственост върху средствата за производство: с тях се разпореждат онези, които държат решаващата част от акциите, т. е. притежателите на капитала.

Концентрацията на средствата за производство в ръцете на капиталистическите монополи води не само до засилване на експлоатацията и потискането на трудещите се в самите капиталистически страни, но и до насилие и агресия в международните отношения. В ламтежа за печалба монополистичният капитал и послушните нему буржоазни правителства разпалват грабителски войни, които причиняват народни бедствия и грамадно разрушение на производителни сили. Вече на два пъти империалистите хвърляха човечеството в световни войни, в неизброими бедствия и страдания.

Капитализмът развива производителните сили не само чрез експлоатация на трудещите се в самите капиталистически страни, но и чрез ограбване и заробване на изостаналите и слаборазвитите страни. Цели векове капиталистическите държави експлоатираха и потискаха народите на колониите. Колониалните капиталистически държави забавиха със стотици години икономическото развитие на Китай, Индия, Индонезия и други страни в Азия, както и на страните в Африка и Латинска Америка.

Противоречието между съвременните производителни сили и капиталистическите производствени отношения поражда историческата необходимост от преминаване на обществото от капитализма към социализъм. В световен мащаб основна и най-обща закономерност на съвременната епоха е преминаването от създадите се в продължение на векове форми на обществения живот, основани на частната собственост, към социалистическата стопанска система. Тяй като производството все повече придобива

обществен характер и производителните сили могат да се прилагат най-резултатно само като обществени сили, ясно е, че производствените отношения трябва да бъдат изменени съобразно с това. Характерът на съвременните производителни сили е такъв, че изисква обществена собственост върху средствата за производство.

4. Взаимна връзка между производителните сили и производствените отношения при социализма

Основа на производствените отношения при социализма е обществената социалистическа собственост върху средствата за производство. При капитализма средствата за производство са отделени от хората на труда чрез бариерата на частната собственост, ето защо съединяването на работната сила със средствата за производство става на базата на интересите на собствениците и неизбежно има антагонистичен характер. При социализма съединяването на личните и веществените фактори на производството става на базата на обществената собственост върху средствата за производство. Работната сила престава да бъде стока. При социализма няма и не може да има експлоатация на човек от човека, отношения на господство и подчинение; взаимните отношения между хората в производствения процес се изразяват в другарско сътрудничество и взаимопомощ на свободни от експлоатация труженици.

Маркс разясни, че за прогреса на обществото всякога е необходим труд, който да създава продукт свръх количеството, нужно за потребностите на самите производители. Но при капитализма този труд създава принадена стойност, която се присвоява от капиталиста. При социализма тази част от труда отива за увеличаване индивидуалното потребление на трудещите се и за обществени нужди. Така че трудът при социализма е труд за себе си и за обществото на трудещите се.

Обществената собственост при социализма има или форма на държавна собственост (всенародно достойние), или форма на кооперативно-колхозна собственост (собственост на отделните колхозни и на другите кооперативни обединения). В държавните социалистически предприятия средствата за производство и произвежданата продукция представляват всенародна собственост. Това е най-висша

и развита форма на социалистическата собственост, обобществяване на средствата за производство и на труда в мащаба на цялата страна.

Реформистките идеолози и ревизионистите на марксизма отправят нападки срещу държавната форма на социалистическата собственост. Те твърдят, че социалистическата национализация на основните средства за производство не избавя работниците от експлоатацията и води до стесняване на демокрацията. Ревизионистките теории проповядват, че социалистическото общество трябва да се изгражда не върху държавната, а изключително върху груповата собственост.

Марксизмът-ленинизмът смята, че противопоставянето на груповата социалистическа собственост и държавната социалистическа собственост е несъстоятелно и обективно уврежда делото на социализма. Груповата (кооперативната) собственост е важна икономическа форма при социализма за преобразуване на дребното производство. Тя има широко разпространение в селското стопанство и също представлява форма за преобразуване на дребното разпокъсано производство в социалистическо. При социализма обаче главна е общонародната държавна собственост. Да се раздробява и разпокъсва едрата социалистическа индустрия, като предприятията се раздават на дребни колективи — това значи да се откажем от основните предимства на едрото, социалистически организирано производство.

Разбира се, в управлението на стопанството трябва да има максимална гъвкавост, която да почива на принципа на демократическия централизъм. Форма на управление на социалистическата икономика трябва да бъде разумното съчетаване на централизацията и на инициативата по места, което на свой ред се определя от общото равнище на развитието на промишлеността и от наличието на достатъчно квалифицирани технически и административни кадри.

Твърдението на ревизионистите, че при държавната социалистическа собственост върху средствата за производство може да има експлоатация, е абсурдно. Експлоатацията на човек от човека се характеризира с присвояването на принадлежния продукт от определена класа, която притежава средствата за производство. При социализма няма такова положение, при което едни класи да са ли-

шени от средства за производство, а други класи да ги експлоатират по силата на монополно притежаване на средствата за производство. В социалистическото общество всички средства за производство са обществена собственост. Те принадлежат на самите трудещи се. Тук е осъществен принципът „който не работи — не трябва да яде“. Целият принадлеен продукт, създаван в общонародния държавен сектор на производството, отива в полза на цялото общество изобщо, а не на шепа експлоататори, както е при капитализма.

Държавната и кооперативната собственост са две форми на развитието на един и същ, а именно на социалистическия начин на производство. И едната, и другата форма на собственост са социалистически, и едната, и другата служат на интересите на народа, и двете водят към една цел — изграждането на комунистическото общество. Разликата е само в това, че общонародната собственост има по-високо равнище на обобществяване, а колхозната собственост — по-ниско. Разбира се, колхозната форма на собственост не стои на едно място, тя се развива.

Възникването на двете форми на социалистическа собственост отразява особеностите на преминаването на работническата класа и дребните производители — трудещите се селяни и занаятчиите — към социализма. Социалистическото преустройство на едрото капиталистическо стопанство и на дребното стоково производство не може да бъде осъществено по еднакъв начин, тъй като те се различават едно от друго по характера на собствеността, по степента на обобществяването на производството и на развитието на производителните сили. Дребното производство се опира на собственост, основана на личен труд. Едрото капиталистическо стопанство е създадено чрез експлоатация на чужд труд и разполага с по-развити средства за производство, отколкото дребното стоково стопанство. Дребностоковото стопанство е разпокъсано, едрото капиталистическо производство е достигнало висока степен на концентрация.

Държавната социалистическа собственост възниква в резултат на обобществяването на капиталистическите предприятия, на социалистическата национализация на средствата за производство, които принадлежат на експлоататорските класи. Кооперативно-колхозната социа-

листическа собственост възникна в резултат на доброволното обединяване на дребните производители — селяни и занаятчии.

В изработената от В. И. Ленин програма за комунистическо строителство наред с плана за индустриализация и електрификация на страната много важно място заема кооперативният план, който посочи единствено правилния път за привличане на многомилionните маси на трудещите се селяни в изграждането на социализма, пътя към създаване на едро механизирано социалистическо селско стопанство.

Индустриализацията на страната не само тласна в огромна степен напред развитието на производителните сили на Съветския съюз, но и беше израз на разширеното възпроизводство на социалистическите производствени отношения. Развитието на социалистическата индустрия спомогаше за социалистическото преустройство и техническото превъоръжаване на селското стопанство, тъй като то осигури снабдяването на селото с трактори и други съвременни машини.

В Съветския съюз социалистическото производство в селското стопанство се утвърди главно в колхозна форма. Това беше обусловено от обстоятелството, че в селото преобладаваше дребностоковата стопанска система. Само върху част от национализираната земя, отнета от помещиците, бяха създадени държавни стопанства — совхози. Относителният дял на совхозите в селското стопанство на страната значително се увеличи, особено във връзка с разработването на целините и на запустелите земи, които принадлежат на държавата.

В създаването и укрепването на колхозния строй огромна историческа роля изиграха машинно-тракторните станции, които в първите етапи на изграждането на колхози бяха най-целесъобразната форма на държавна помощ за колхозите.

Национализацията на капиталистическата промишленост, развитието на мощна социалистическа индустрия и социалистическото преустройство на дребното стопанство на селяните и занаятчиите доведоха до пълна победа на социалистическите производствени отношения, до пълно унищожаване на експлоатацията на човек от човека. Така че противоречието между общественния характер на производството и частнокапиталистическата собственост вър-

ху средствата за производство, което е основно и неизлечимо противоречие на капитализма, водещо го към гибел, в СССР бе ликвидирано.

Изграждането на социалистическа стопанска система във всички страни е подчинено на общи закони. Същевременно в различните страни изграждането на социализма има и свои особености, които произтичат от своеобразието на социално-историческите условия.

В Китайската народна република тези особености произтичат от това, че Китай дълго време бе полуколониална, полуфеодална, икономически изостанала страна, в която преобладаваше дребното разпокъсано стоково производство. Там се създадоха своеобразни отношения — съюз на пролетариата и селяните с националната буржоазия против империализма, компрадорската буржоазия, едрите земевладелци и другите реакционни сили. В тези условия социалистическата държава национализира предприятията на компрадорската буржоазия, но не прибегна до конфискуване на капиталистическата собственост на националната буржоазия, която подкрепя народнодемократическия строй, а осъществи социалистическо преустройство на нейните предприятия чрез редица преходни мерки, по-специално чрез създаване на смесени, държавнокапиталистически предприятия, които се намират под контрола на социалистическата държава. Бившите собственици на промишлени и търговски капиталистически предприятия са днес участници в смесените държавно-частни предприятия и получават определен лихвен процент от капитала.

В европейските страни с народна демокрация национализацията на едрата и средната капиталистическа промишленост и на търговията се извърши на няколко пъти и трая по-дълго време, отколкото в Съветска Русия.

Във всички страни с народна демокрация, за разлика от социалистическата революция в Русия, аграрните преобразования не включваха национализация на цялата земя. При това се вземаше под внимание, че частнособственическите традиции у селяните в тези страни са по-силни, отколкото в Русия. От особеностите на аграрните преобразования произтича известно своеобразие във формите на коопериране на селското стопанство. В страните с народна демокрация има производителни кооперации от различни типове: има производителни кооперации от типа

на колхозите, в които оръдията за производство и земята са обобществени, а доходите се разпределят според труда; има и такива производителни кооперации, в които са обобществени оръдията за производство и трудът, а земята е обединена в единен масив, но си остава собственост на членовете на кооперацията; в тези кооперации по-голямата част от дохода се разпределя според труда, а по-малката част — съобразно с вноса от члена на кооперацията дял земя. Като преходна форма към социализма в Китай широко се прилагаха полусоциалистически форми на коопериране на селското стопанство.

Социалистическите производствени отношения са могъщ двигател на развитието на производителните сили. Помещическо-буржоазна Русия изоставаше от напредналите страни в света. В трудните условия на капиталистическото обкръжение социалистическият Съветски съюз за кратък исторически срок се превърна в могъща индустриално-колхозна държава и по обема на промишленото си производство излезе на първо място в Европа. В Китайската народна република и във всички страни с народна демокрация благодарение на социалистическите производствени отношения също тъй многократно се ускори темповете на развитието на производството.

Основа на общественото развитие при социализма е растежът на производителните сили и преди всичко умножаването и усъвършенствването на оръдията за производство. Тежката промишленост, която създава средства за производство, е фундаментът на цялото народно стопанство, на техническия прогрес, източникът на заможния и културен живот на трудещите се. Комунизмът, казване В. И. Ленин, е съветска власт плюс електрификация на цялата страна. При социалистическата власт на работническата класа планомерно и последователно се разгръща електрификация на страната, която означава поставяне на цялото народно стопанство върху най-нова техническа база. Основно условие за по-нататъшно развитие на производителните сили е техническият прогрес във всички отрасли на народното стопанство.

Развитието на социалистическите производителни сили се придружава от неотклонно повишаване на културно-техническото равнище на всички трудещи се. Това спомага за разгръщане на творческите способности на трудещите се, което се проявява ярко в бурното увеличаване на броя на

изобретенията и на рационализаторските предложения, които имат за цел усъвършенствването на производството.

Мощен източник за развитието на производителните сили при социализма е социалистическото съревнование, което е израз на новите производствени отношения между хората. В буржоазното общество съревнованието се свежда до хищническо съперничество за печалба, до ожесточена конкурентна борба в името на частните интереси. Движещ мотив на социалистическото съревнование е стремежът да се постигне общ подем на производството с цел да бъдат задоволени материалните и културните потребности на всички трудещи се.

При социализма, както и при всеки друг начин на производство, производителните сили са по-подвижни, променят се по-бързо, отколкото производствените отношения. Ето защо противоречия между производителните сили и производствените отношения възникват и в социалистическото общество. Съответствието на производствените отношения на характера на производителните сили и при социализма не е абсолютно, не е неизменно, а е подвижно, противоречиво. Неправилно би било да се смята, че на един определен стадий на общественото развитие се установява някакво абсолютно съответствие на производствените отношения и производителните сили. Това би означавало край на икономическото развитие на обществото. „... Пълно съответствие (в смисъл на липса на противоречия. — *Ред.*) — изтъква Ленин — няма дори в най-простите явления в природата.“¹ Ленин разяснява, че такова съответствие „не ще има никога, че не може да го има в развитието на природата, както и в развитието на обществото“².

Но при социализма няма антагонистични класи, ето защо средствата за производство вече не противостоят на трудещите се като враждебна сила, а са обществена собственост. В социалистическото общество растежът на производителните сили води до укрепване и развитие на социалистическите производствени отношения.

Във всички класови обществени формации изменението на производствените отношения означава преминаване

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 21, стр. 147.

² В. И. Ленин, Съч., т. 27, стр. 338; виж също т. 32, стр. 351.

ни средствата за производство от ръцете на една класа и ръцете на друга класа, което става при най-остра класова борба. При социализма развитието на производителните сили не довежда до конфликт с производствените отношения, тъй като няма експлоататорски класи, заинтересовани от запазване на старите производствени отношения. Тук господари на средствата за производство са трудещите се маси, кръвно заинтересовани от непрекъснато усъвършенствуване на обществените форми на производство. *Противоречията, които възникват в процеса на развитието на социалистическото общество, се преодоляват на базата на обществената собственост, в обстановката на морално-политическото единство на народа.* Противоречията при социализма не са антагонистични. При правилно ръководене на народното стопанство тези противоречия могат да бъдат своевременно разкрити и разрешени и поради това не прерастват в конфликт.

Например дребните колхозни, възникнали в условия на слабо развитата механизация на селското стопанство, станяха с течение на времето икономически неизгодни и спъваха по-нататъшното развитие на селскостопанското производство. Когато социалистическото селско стопанство получи мощна съвременна техника, дребните колхозни престанаха да съответствуват на нарасналите производителни сили, тъй като в тях не могат да бъдат използвани резултатно мощните съвременни трактори и комбайни, да бъде внедрявана комплексна механизация в селското стопанство.

Комунистическата партия и съветското правителство е подкрепата на колхозните селяни уедриха колхозите, което създаде възможност за по-резултатно използване на съвременната техника, за развиване на комплексна механизация на селскостопанското производство, за подобряване организацията на труда, за подобряване на агротехниката.

Така бе разрешено противоречието между нарасналите производителни сили и дребните колхозни, създали се на базата на недостатъчно висока техника. Уедряването на колхозите означаваше развитие на социалистическите производствени отношения в селското стопанство. Колхозните средства за производство преминаха от ръцете на дребните артели, които обединяваха малка група кол-

хозници, в ръцете на едрите артели, които обединяват по-голям брой колхозници. Този преход се извърши без каквито и да било конфликти или сблъсквания, тъй като тук нямаше експроприация и сменяване на собствеността на средствата за производство.

Опитът на Съветския съюз и на страните с народна демокрация показва, че разкриването и разрешаването на противоречията между отделни страни на социалистическите производствени отношения, както и между отделни елементи на политическата надстройка и растежа на производителните сили е непременно условие за ускорено развитие на производството.

В това отношение показателна е проведената в СССР през 1957 г. реорганизация на управлението на промишлеността и строителството. Централизираната система на управление по стопански отрасли чрез министерствата, която изигра голяма положителна роля в стопанското строителство, престана да съответствува на грамадните мащаби на производството и строителството; ведомствените бариери бяха започнали да пречат на по-нататъшното развитие на специализацията и кооперирането на предприятията в промишлеността, на използването на резервите и на природните богатства. Създаването на совнархози (съвети на народното стопанство) и премахването на промишлените и строителните министерства и ведомства означаваха изменение на структурата на държавните органи, т. е. изменение на някои елементи на надстройката. Заедно с това стават известни изменения и в икономическите връзки и отношения. Разбира се, това означава не изменение на формата на собствеността, а само развитие на нови форми на вътрешнорайонно и междурайонно коопериране на производствата, на нови форми на връзки между предприятията и икономическите райони, следователно установяване на някои нови връзки между хората, производителите на материални блага, в рамките и върху основата на общонародната държавна собственост.

Голяма и изключително важна крачка в развитието на социалистическите производствени отношения са мероприятията по реорганизирането на МТС и по по-нататъшното укрепване на колхозния строй. Съществуващата до 1958 г. форма на производствени отношения между държавата и колхозите, която се изразяваше в

производствено-техническо обслужване на колхозите чрез МТС, бе престанала да съответствува на потребностите на по-нататъшното развитие на производителните сили на селското стопанство. Колхозите бяха закрепнали и се бяха заздравили като социалистически стопанства, в тях бяха създадени опитни кадри. Колхозите са в състояние да правят големи капиталовложения в своето производство, да се обзавеждат със сложна техника и да осигурят правилно използване на тази техника. А сложната селскостопанска техника беше съсредоточена в МТС, които извършваха голяма част от полските работи в колхозите. Поради това основната производителна сила в селското стопанство — работната сила в колхозите — беше сякаш отстранена от такива оръдия за производство като трактори и други машини. Съществуването на двама стопани (колхоза и МТС) беше започнало да спъва ефикасното използване на работната сила и на техниката в селското стопанство.

Продаването на тракторите и другите селскостопански машини на колхозите засилва непосредствените икономически връзки на промишлеността със селското стопанство. При това в колхозното производство се съединяват в едно и под единно ръководство на базата на развитието на социалистическите производствени отношения принадлежащата на държавата и дадена за вечни времена на колхозите земя, съвременната машинна техника и работната сила на колхозите.

Продаването на машините на колхозите укрепва материално-техническата база на колхозите, спомага за развиване на обществената собственост на колхозите, за увеличаване на неделимите им фондове, които са един от основните източници на силата и здравината на колхозния строй. Укрепването и развитието на колхозната собственост означава засилване на цялата социалистическа стопанска система.

В резултат на развитието на социалистическото селско стопанство на СССР колхозната собственост значително се измени в качествено отношение в сравнение с началния период на изграждането на колхозите. На първо време колхозната собственост представляваше просто сбора от обобществените средства за производство на селските стопанства. Днешната собственост на колхозите е създадена от колективния труд на колхозни-

ците под ръководството и с активното участие на работническата класа, с участието на целия съветски народ. В машините, които колхозите притежават, в производствените постройки на колхозите, в развитието на тяхното земеделие, животновъдство, овощарство е вложен трудът на колхозника, на работника, на учения. В днешните условия неделимите фондове на колхозите по същество се приближават до общонародната собственост.

По-нататък с нарастването на общественото богатство на колхозите колхозната собственост все повече ще се издига до равнището на общонародната собственост. Ще се увеличават неделимите фондове на колхозите, ще се повишава равнището на обобществяването на колхозното производство, ще нарастват междуколхозните връзки. Колкото по-бързо се развиват производителните сили на социалистическото селско стопанство, толкова по-бързо ще настъпи моментът, когато по същество ще изчезне разликата между общонародната и колхозната собственост.

Противоречията между производителните сили и производствените отношения при социализма не се свеждат само до противоречия между развитието на техниката и исторически определените форми на собственост. Те засягат и такива страни на производствените отношения като отношението на разпределението и размяната. С развитието на производителните сили някои форми на разпределение остаряват, което води до нарушаване на принципа на материалната заинтересованост на работниците. А нарушаването на принципа на материалната заинтересованост спъва развитието на производителните сили, както нагледно показва наблюдаваното до неотдавна в СССР и в някои страни с народна демокрация известно изоставане на редица отрасли на селското стопанство, по-специално на животновъдството.

Следователно противоречията между производителните сили и производствените отношения могат да се усложняват поради недостатъци и грешки в провеждането на икономическата политика. Например в практиката на разпределението при социализма се срещат факти на уравниловка, при които по-добросъвестният и квалифициран труд не се поощрява. От друга страна, понякога се допуска неоправдано голяма разлика в размерите на заплатите на работници от различни категории. И едното,

и другото противоречи на социалистическия принцип на разпределение според качеството и количеството на труда. В интерес на развитието на производството комунистическата партия и социалистическата държава премахват тези недостатъци и усъвършенствуват системата на разпределение.

Отношенията на размяна при социализма също могат да влизат в противоречие с интересите на развитието на производителните сили. Прекомерно понижените или прекомерно повишените цени на отделни видове продукция, недостигът или излишъкът на някои стоки в продажба пречат да се осъществява последователно социалистическият принцип на разпределение според труда, следователно спъват увеличаването на производителността на труда.

Усъвършенствването на обществените форми на производството, разпределението и размяната помага да се преодоляват по-бързо противоречията и трудностите в растежа, свързани с бързото повдигане на социалистическата икономика, с развитието на материалните и културните потребности на народа. Само при непрестанно развитие на производството могат да се преодоляват успешно противоречията между растящите потребности на членовете на социалистическото общество и още недостатъчната материално-техническа база за тяхното задоволяване.

Особеност на икономическото развитие при социализма не е това, че то не се било подчинявало на обективните икономически закони, а това, че при него няма стихийно развитие на общественото производство. Тук е ликвидирано господството на продуктите над производителите, анархията на общественото производство е заменена с планомерната му организация. Като имаше предвид социализма, Енгелс изтъкваше, че когато обществото вземе средствата за производство в свое владение, хората ще бъдат господари на условията на обществения живот. „Хората вече с пълно познаване прилагат, а с това и подчиняват на своята собствена обществена дейност законите, които досега са им противостояли като чужди, господстващи над тях природни закони.“¹

¹ Ф. Енгелс, Анти-Дюринг, 1954, стр. 313.

В социалистическото общество е изключена възможността за икономически кризи на свръхпроизводство, тъй като развитието на социалистическото производство води до повишаване на материалното благосъстояние и културното равнище на трудещите се. Разширяването на производството тук се придружава от разширяване на потреблението. Развитието на потребностите непрестанно тласка напред развитието на производството.

Социализмът не е неизменна и крайна форма на общественения живот. И при социализма обществото се развива диалектически. Социализмът е първата, или низшата, фаза на комунистическата обществена формация. На този стадий се създават условия за преминаване към по-високо стъпало на общественото развитие, към комунизма. При социализма производителността на труда още не е достигнала такава висота, при която да е възможно да се осигури изобилие на предмети за потребление, и те се разпределят не според потребностите на членовете на обществото, а според труда. Ето защо в стадия на социализма между хората още продължава да съществува известно икономическо неравенство, тъй като хората имат различна квалификация, различен състав на семейството и получават следователно неравни доходи за задоволяване на личните си потребности. При социализма още съществуват класови различия между работниците и селяните, има съществени различия между града и селото, между умствения и физическия труд. Културно-техническото равнище на работниците и селяните още не се е издигнало до равнището на инженерно-техническия персонал. Същевременно все повече и повече се преодолява наследеното от капитализма различие между града и селото, наблюдава се общо повдигане на културно-техническото равнище на целия народ.

При комунизма, към който постепенно върви социалистическото общество, ще изчезнат всякакви следи на имуществено неравенство и остатъци от класови различия. Развитието на социалистическото производство с течение на времето ще доведе до това, че двете форми на социалистическата собственост ще се слейт в една всенародна собственост, която ще обхваща всички производствени отрасли. Автоматизацията на производството, повишаването на производителността на труда, намаляването на работния ден, културното развитие на труде-

щите се ще осигурят всестранно развитие на всички техни способности, благодарение на което ще отпадне необходимостта всеки работник да бъде прикрепван към една определена професия. Всеобщото политехническо обучение ще даде възможност на хората да избират свободно работата си съобразно със своите склонности.

Прерастването на социализма в комунизъм се извършва постепенно, но това прерастване предполага бурно развитие на производителните сили и на културата, наистина революционни скокове в развитието на производството, науката и техниката. Постепенното прерастване на социализма в комунизъм означава, първо, че това е повече или по-малко продължителен процес на подготовка на материалните условия и духовните предпоставки за преминаване от низшата фаза на комунизма към висшата му фаза; второ, че това преминаване се осъществява не чрез насилствено сменяване на един обществен строй с друг, а чрез органическо развитие към по-високи стъпала на същата основа на обществото — обществената собственост върху средствата за производство. В процеса на преминаването от социализма към комунизма все по-бързо ще нараства материалното благосъстояние на трудещите се върху основата на развитието на производството. Преминаването към висшата фаза на комунизма ще се извърши тогава, когато трудът стане най-първа жизнена необходимост, когато бъде създадено изобилие на всички материални и духовни блага. Тогава обществото ще стигне до пълно осъществяване на комунистическия принцип „от всекиго — според способностите, на всекиго — според потребностите“.

Революционното преминаване към социализма, а след това постепенното прерастване на социализма в комунизъм — това е общ път на развитие за всички страни. При наличността на световната социалистическа система се откри възможността за движение към комунизма в общ фронт. Основа на това съвместно развитие са отношенията на сътрудничество и взаимопомощ между социалистическите страни, подпомагането на по-слаборазвитите държави от страна на по-развитите. Това е нова историческа закономерност.

ГЛАВА XIV

БАЗА И НАДСТРОЙКА НА ОБЩЕСТВОТО

В предшествувашите глави изтъкнахме, че Маркс разкри закономерността, повтаряемостта в историята на обществото, отделяйки от цялата съвкупност на обществените отношения производствените, икономическите отношения като първични. Производствените отношения са едната от двете страни на начина на производство, формата на развитието на производителните сили на обществото. Същевременно те са икономическата база, върху която израстват обществените идеи и учреждения.

В тази глава ще разгледаме в общи черти връзката на политическите, правните, философските, религиозните, естетическите, моралните идеи и съответстващите на тях учреждения с икономическите отношения; ще изясним защо историческият материализъм разглежда съвкупността на производствените отношения като база на обществото, а политическите, правните, идеологическите форми и отношения (държава, право, морал, религия, философия, изкуство) — като надстройка; какви са функциите на базата и надстройката, какво е взаимодействието между тях.

1. Понятие за базата и надстройката на обществото. Определящата роля на базата по отношение на надстройката

Понятията „база“ и „надстройка“ изразяват реалната връзка, отношението между икономическия строй на об-

ществото и неговите идеи и учреждения, както и законите, по които последните се изменят. Като употребява понятията база и надстройка, Маркс като че ли оприличава обществото на здание: в обществото съществува основа, фундамент, върху който се издига надстройката от обществени идеи и съответстващите на тях учреждения. Но взаимоотношението между базата и надстройката в обществото далеч не е тъй просто, както между различните части на едно обикновено здание.

Икономическите отношения в реалния живот са тясно преплетени с политическите, правните, битовите, семейните, националните, религиозните, моралните и други отношения. Да вземем например нацията или семейството. За нацията е характерна общността на езика, икономическия живот, територията, психическия строй, културата. Нациите в буржоазното общество се състоят от противоположни класи — буржоазия и пролетариат. В семейството ние намираме елементи на стопанско-битови, трудови, правни, морални и други отношения между неговите членове. Нужна е била огромна сила на научната абстракция, за да може в цялата сложна мрежа на обществените отношения производствените, икономическите отношения да бъдат изтъкнати като първични, основни и да бъде установено, че идеологическите отношения се намират в зависимост от тях.

Базата на обществото включва цялата съвкупност на икономическите отношения между хората, които се създават в процеса на материалното производство и на възпроизводството на техния живот; тук влизат преди всичко отношенията на собственост върху средствата за производство, икономическите отношения между различните социални групи и класи, формите на разпределение и размяна, които зависят от отношенията на собственост върху средствата за производство.

Производствените отношения на хората, които съставляват икономическата база на обществото, са материални; те съществуват обективно, във и независимо от съзнанието и волята на хората; те се създават в процеса на материалното производство и се изменят непосредствено под влияние на развитието на производителните сили. Икономическите отношения, представлявайки форми на развитието на производителните сили, се определят от тях, но същевременно сами определят цялата над-

стройка. „Икономическата структура на обществото на всяка дадена епоха — пише Енгелс — образува реалната основа, от която при последна сметка трябва да бъде обяснена цялата надстройка на правните и политическите институции, както и на религиозните, философските и други възгледи на всеки даден исторически период.“¹ Обществената надстройка се явява като идеологическа и политическо-правна форма на икономическото съдържание на обществения живот.

Към надстройката на обществото се отнасят всички обществени идеи и съответстващите на тях учреждения: държавата, правото, политическите партии, политическите идеи, моралът, изкуството, философията, религията, църквата и т. н. Всички тези различни обществени явления имат това общо помежду си, че изникват на базата на икономическия строй на дадено общество, обусловени са от този строй, представляват негов продукт и отражение, което дава основание да бъдат разглеждани като единна взаимно свързана система от обществени явления, подчиняващи се на някои общи закони на развитието.

Същевременно всяко от тези надстроечни явления има свои специфични закономерности на развитие, своя относителна самостоятелност в рамките на тяхната обща зависимост от базата. Различните части на надстройката — държавата, правото, разните форми на идеологията (философия, морал, изкуство, религия) са свързани по различен начин с базата и помежду си, намират се в постоянно взаимодействие. Някои части на надстройката, например държавата и правото, политическите организации и политическата идеология, са свързани с икономическия строй на обществото непосредствено и пряко, други, например философията, изкуството, религията, са по-отдалечени от базата и са свързани с нея опосредствено.

Въпреки тези различия всички части на надстройката отразяват икономическия строй на обществото и се изменят под неговото определящо влияние.

Например държавата, както ще изтъкнем подробно в XV глава, се създава от господстващата класа на обществото и служи за защита на интересите на тази класа

¹ Ф. Енгелс, Анти-Дюринг, 1954, стр. 28.

и за потискане на враждебните класи. Но класите, а следователно и държавата са продукт на икономическото развитие на обществото. Отношенията на разните класи на обществото и на техните партии към държавната власт като към оръдие на господстващата класа са политически отношения. Политическият строй е произведен от икономическия строй, той е политическата надстройка на обществото. При капитализма икономически господстващата класа е буржоазията. За защита на капиталистическия икономически строй тя създава своя буржоазна държава, изработва и налага на обществото своята политическа и друга идеология и по този начин става господстващата класа и в политическата област, и в духовната, идеологическата област. Работническата класа, трудещите се експлоатирани маси в буржоазното общество са потискани не само икономически, но и политически и идеологически.

Да вземем правото, правните отношения, или юридическата надстройка. Правото, което господства във всяко общество, закрепя преди всичко отношенията на собствеността. Такава е ролята на имущественото право, или на правото на собственост. Държавното право и правото на собственост закрепяват икономическото и политическото господство на дадена класа чрез установяване на закони и правни норми, задължителни за цялото общество. Като използва държавната власт, господстващата класа установява свои закони и порядки, създава учреждения или организации (военни, съдебни, наказателни, идеологически), които стоят на стража на законите и порядките, изгодни за тази класа. Правото е възведената в закон воля на господстващата класа, осъществявана с помощта на принудителната сила на държавата.

Идеолозите на експлоататорските класи, намирайки се във властта на своите илюзии, твърдят, че разработваните и защитаваните от тях закони, правни норми изразяват интересите на цялото общество, на цялата нация и са единствено справедливи. Тези неправилни възгледи и илюзии са обусловени от икономическото положение на експлоататорските класи и от произтичащите от тях класови интереси. Но обществената практика, борбата на класите и историята на сменяването на правните форми, на конституциите, на правните институции по-

казват, че правните форми, както и теориите, които ги защитават, са класови: те служат на интересите на класата, която господства икономически в обществото.

И така, в основата на политическите и правните отношения лежат материалните, икономическите отношения на хората. Създавайки своите политически, държавни и правни, културни, идеологически учреждения, обществените класи се ръководят от определени интереси, цели, идеи (политически, правни, морални, философски, художествени и т. н.). А тези цели, идеи, интереси се определят от икономическия строй на обществото. Обществени идеи и идеологическите учреждения представляват идеологическата надстройка на обществото.

Отношенията на хората в политическите, юридическите, религиозните, културните учреждения и организации имат идеологически характер. Да вземем например политическата партия. Партията е челната част на класата, тя защитава нейните интереси; хората влизат в партиите, ръководейки се от интересите, идеите и целите на определени класи, породени от икономическия строй на обществото. Така например комунистическата партия, челната част на работническата класа, има за своя идеологическа основа марксистко-ленинското учение; тя е обединена от единна програма, теория и тактика, от единство на волята и действието; отношенията между партийните членове имат идеологически характер, но комунистическата партия не би могла да възникне, да съществува и да се бори, ако нямаше работническа класа, а работническата класа е породена от икономическия строй на капитализма.

Основната идея на историческия материализъм в обяснението на цялата съвкупност на обществените отношения се състои в това, пише Ленин, че „обществените отношения се делят на материални и идеологически. Последните са само надстройка над първите, които се формират независимо от волята и съзнанието на човека като (резултат) форма на дейността на човека, насочена към поддържане на неговото съществуване.“¹ Материалните отношения са първични, определящи, а идеологическите отношения са отражение на материалните, производни от тях, надстроечни.

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 1, стр. 147.

Идеалистите се опитват да опровергават положението на марксизма за първичността на икономическата база и за производния характер на обществените идеи, на политическите и правните учреждения. Идеалистическата социология разглежда всъщност идеите, съзнанието, духовния и политическия живот на обществото като основа, а икономическия живот — като производно от духовния и политическия живот. В съзнанието на социолога-идеалист действителните отношения на обществения живот се явяват в обърнат вид, както във фотокамерата. Други, еkleктично мислещи, социолози разглеждат икономиката, политиката и идеологията като самостоятелни и равнозначни фактори, които взаимодействуват помежду си, при което нито един от тях не бил основен и определящ. Като еkleктици те избягват да отговарят на въпроса — кое е основа на взаимодействието между различните страни на живота на обществото.

Така например американският професор по социология Р. Енджъл твърди, че решаваща сила на всички социални изменения е моралът. Същевременно той смята, че неговата теория избавя социологията от „догматичната позиция относно това, дали в историята първичен е материалният фактор или пък идеалният фактор“. Но с такива разсъждения Енджъл оборва не марксизма, а самия себе си. Защото, като разглежда морала като решаваща сила на всички социални изменения, той вече е признал морала — несъмнено идеален фактор — за първичен и определящ. Като отхвърля и нарича „догматична“ позицията, която изисква да се посочи кой фактор е първичен, определящ, Енджъл издига еkleктичната теория за взаимодействието на различните причини, или фактори, които влияят върху морала: а) естествени фактори; б) развитие на технологията; в) морален натиск върху дадено общество от страна на други общества; г) взаимодействие на самите морални ценности.

Разбира се, някои от посочените от Енджъл причини упражняват едно или друго влияние върху морала на хората. Но всички привеждани от него фактори не могат да обяснят защо моралните норми, които господствуват в различните епохи, са различни и дори противоположни. Защо например в САЩ проповядването на ято̀ни и друга война се счита за напълно морален акт и управляващите кръгове не само не наказват проповед-

ниците на война, а ги тачат, докато в социалистическото общество проповядването на война се счита за престъпление и, безусловно, за антиморално деяние? Защо дискриминацията спрямо негрите и дори линчуването им в САЩ имат вековна традиция, а в социалистическото общество всички нации и раси са равноправни?

Идеалистическите теории още по-малко могат да обяснят защо в едно и също общество, например в капиталистическото, наред с малкото общопризнати морални норми фактически съществуват и противостоят взаимно два морала, две нравствености: това, което капиталистите считат за справедливо и естествено — се счита от трудещите се за несправедливо и противоестествено. Буржоазният морал оправдава и защитава капиталистическата собственост, експлоатацията на работниците, локаутите, намалението на работната заплата, но осъжда стачките на работниците. Пролетарският, комунистическият морал, напротив, отрича капиталистическата собственост върху средствата за производство, експлоатацията на човек от човека. Причините за това трябва да се търсят не в идеите, а в положението на буржоазията и пролетариата, в икономическия строй на капитализма. А идеалистическите теории и еkleктичeската „теория за факторите“ заобикалят и замазват отговорите на тези основни въпроси на социологията.

Идеалистическата социология твърди, че правото твори икономическите отношения, определя развитието на обществото, социалните изменения, а законодателите, съдиите и администраторите са съзнателни или несъзнателни творци на тези изменения, тъй като те благодарение на своята власт могат и да съставят, и да използват законите без санкцията на по-голямата част от обществото.

Но, първо, защо законодателите във феодално-крепостническото общество създаваха закони, които обричаха крепостните селяни на безправие? Защо те считаха тези закони за справедливи, а в хода на всички буржоазни революции съсловно-феодалните закони бяха отменени като несправедливи? Защо в социалистическото общество законите на буржоазното общество са замесени с нови, социалистически закони? На всички тези въпроси идеалистическата социология не може да даде научно обоснован отговор.

Правото и политическата власт имат исторически характер. Те не винаги са съществували и не винаги ще съществуват в обществото. Държавната власт и правото да се съставят и тълкуват законите без санкцията на мнозинството от населението фактически са се осъществявали и се осъществяват от господстващите експлоататорски класи и в робовладелското, и във феодаалното, и в буржоазното общество. Тези класи са продукт на определен икономически строй на обществото. Следователно силата, която определя характера на обществото, не е правото, а икономическият строй, а правото е само продукт, отражение на икономическия строй. Това не значи, че правото не може да въздейства върху своята икономическа база и да играе активна роля в социалните изменения и преобразования.

Основната причина за измененията, които се извършват в надстройката, е изменението на икономическия строй на обществото, което става тогава, когато парасналите при дадени производствени отношения производителни сили влизат в противоречие с цялата система на тези отношения. Това предизвиква сменяване на една икономическа база на обществото с друга, поради което повече или по-малко бързо се извършва основно изменение, преврат в цялата граматна надстройка на обществото. При това новата икономика не ражда надстройката автоматично. Както икономическите отношения, така и съответстващата на тях надстройка се създават от дейността на хората, от борбата на класите. Икономиката определя основната насока, в която закономерно се развива цялата надстройка и нейните отделни елементи в дадена епоха.

Крайна движеща сила на всички основни изменения, които се извършват в обществото, е развитието на производителните сили. Но това развитие се отразява върху измененията в надстройката не непосредствено, а чрез измененията, които стават в икономическия строй на обществото. Влиянието на производството, на техниката върху съзнанието на хората и върху цялата надстройка на обществото е опосредствувано от икономическите отношения. Развитието на надстройката се определя от развитието на материалното производство само в крайна сметка. Измененията в техниката и в технологията на материалното производство се отразяват върху развитието на държавата, правото, идеологията не непосредствено, а

чрез изменението на икономическия строй, чрез борбата на класите. Не можем да разберем идейното съдържание на учението на френските материалисти и атеисти от XVIII в. само въз основа на анализа на производството и техниката на съвременната на тях Франция, без да изясним класовата структура на обществото, положението на различните класи, тяхната борба, както и ролята на феодалната държава и на правото, църквата и религията, влиянието на науката, литературата, изкуството, морала върху тези учения.

Надстройката се изменя в резултат на измененията, които стават в базата. Сменяването на робовладелския икономически строй от феодалния доведе до сменяването на отживялата надстройка на робовладелското общество от надстройката на феодалното общество — от феодалната държава, феодалното право, феодалната идеология. По-късно, когато феодалният икономически строй исторически отживя времето си и през XVII—XIX в. в една страна след друга започна да го заменя капитализмът, непосредствено след икономическия преврат се извърши и преврат в надстройката на обществото. Върху икономическата база на капитализма израсна нова политическа, юридическа и идеологическа надстройка: буржоазна държава и право, буржоазна демокрация с парламенти, с политически партии, буржоазен морал, литература, изкуство, философия, които защитават буржоазния строй със своите специфични средства.

Надстройката, т. е. обществените идеи, политическите, правните и други институции, отразява икономиката на дадено общество. В капиталистическото общество икономическите отношения са преди всичко отношенията на господство и подчинение между буржоазията и пролетариата. Съобразно с това и надстройката отразява тези отношения на антагонизъм на класите.

Противоположно на буржоазните учреждения и идеи работническата класа създава своя политическа партия, свои профсъюзи, културни организации, социалистическа идеология, свой печат, литература, изкуство, морал, които ѝ помагат в борбата за освобождение от игото на капитализма, за победа на социализма. Социалистическата идеология, политическата партия, профсъюзите и другите организации на пролетариата възникват като отражение

на икономическите условия на живота и борбата на работническата класа в буржоазното общество.

Ако на икономиката, на базата са присъщи отношения на антагонизъм и обусловената от тях борба на класите — може ли надстройката, която представлява идеологическите отношения на класите, да не отразява тази борба? Разбира се, не може. Господстващо място в надстройката на такова общество заемат организациите и идеите на господстващата класа — нейната държава, нейното право, нейната идеология, които охраняват, защитават съществуващия строй, потискайки трудещите се класи. Характерът, обликът на надстройката на всяка класова общественно-икономическа формация се определят именно от тези организации и идеи. Именно тях имат предвид класиците на марксизма-ленинизма, когато говорят например за буржоазната надстройка на капиталистическото общество. Но в условията на капитализма възникват идеи и организации на потиснатата класа, които също спадат към областта на надстройката. За разлика от господстващите буржоазни идеи и учреждения идеите и организациите на работническата класа не защитават капиталистическата база, а се борят против нея, противостоят ѝ, просвещават, организират и мобилизират работническата класа за борба против капиталистическия строй. Политическата и идеологическата борба в антагонистичното общество е отражение на антагонизма в икономиката и следователно представлява явление от надстроечно естество.

Също така например надстройката на феодалното общество се образува от идеите и учрежденията на духовните и светските феодали и от идеите на потиснатите класи. Но господстващи в обществото идеи са идеите на икономически господстващата класа: във феодалното общество — идеите и учрежденията на едрите земевладелци, в капиталистическото общество — буржоазните идеи и учреждения. А противостоящите им идеи на потиснатите класи биват потискани по всякакъв начин.

Идеите и учрежденията на господстващата класа, нейната държава, нейното право, нейната идеология защитават, охраняват дадения строй. И когато марксистите казват, че революционната класа унищожава надстройката, която защитава отживялата база — става дума, разбира се, за реакционните учреждения и идеи на

отживяващата времето си реакционна класа и преди всичко за нейната държава и право. Що се отнася до прогресивните идеи, до прогресивното, великото изкуство, до литературата, създадени в миналите формации върху основата на техните бази — те се наследяват от новото общество и се запазват. Това велико изкуство на миналото придобива в новите условия друго значение, играе особена роля.

В обществения живот на всяка страна обикновено се запазват остатъци от старата база и съответстващи на нея елементи на старата надстройка и възникват зародиши, елементи или предпоставки на нови икономически отношения, както и нови идеи, елементи на новата надстройка. Историк, който изучава икономическия и политическия строй, духовната култура на определена страна в една или друга епоха, не може да игнорира това сложно преплитане и борбата между старото и новото в базата и надстройката на изучаваните от него страни. Образци на такова конкретно изследване дават трудовете на основоположниците на марксизма. В книгата „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“ Маркс не се ограничава с анализ на капиталистическите икономически отношения и на съответстващите на тях идеи и учреждения във Франция през 1848—1850 г., а показва наред с това и остатъците от миналото в икономическия и политическия строй на Франция, в миросгледа на различните класи, на различните слоеве на аристокрацията, буржоазията, дребната буржоазия, както и новите, прогресивните идеи на пролетариата. Той конкретно разкрива как „над различните форми на собствеността, над социалните условия на съществуване се издига цяла надстройка от различни и своеобразни чувства, илюзии, начини на мислене и миросглед“¹.

Особено сложно преплитане и борба между старото и новото в икономическата база и в надстройката на обществото се наблюдават в епоха на социална революция, когато в недра на старото общество са се появили нови производителни сили и революционни класи и когато настъпва период на решително рушене на старите и утвърждаване на новите производствени отношения и на израстващата върху тяхната основа надстройка.

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани произведения в два тома, т. I, 1950, стр. 302.

И така, всяка обществена формация има своя база и съответстваща на нея надстройка. Каквата е базата на обществото, такава е и неговата надстройка.

Но това не означава, че между надстройките на различните общества не може да има нищо общо. На базите на антагонистичните обществени формации са присъщи някои общи черти: частна собственост върху средствата за производство, експлоатация и потискане на трудещото се мнозинство на обществото от експлоататорското малцинство. Ето защо и в надстройката на тези формации има нещо общо: идеологиите и на робовладелците, и на феодалите, и на буржоазията се стремят да оправдаят и защитят частната собственост, експлоатацията на човек от човека, господството на експлоататорското малцинство над трудещото се мнозинство. Господстващите класи на тези общества създават, използват и усъвършенствуват потисническия апарат на експлоататорската държава — полицията, жандармерията, армията, затворите, съдилищата, църквата и пр. Така например буржоазията ликвидира абсолютната монархия и феодално-крепостническото право. Но събаряйки феодалната държава и феодалното право, установявайки буржоазнодемократически порядки и учреждения, тя все пак не отхвърли напълно потисническия апарат на феодалната държава — предишната армия, полицията, чиновничеството, църквата, а използва и усъвършенствува целия този апарат за угнетяване и потискане на масите. Така че на общите и особените черти на базите на антагонистичните формации съответствуват някои общи и особени черти в техните надстройки.

Съответствието на надстройката на базата не бива да се схваща метафизично, като абсолютно и неизменно. То не изключва несъответствия и противоречия, неизбежни във всеки сложен развиващ се процес. Развитие на икономическия строй довежда до противоречие между различните елементи на надстройката, до нарушение на нейното съответствие на базата.

Надстройката отразява икономическия строй, неговите изменения, но тя се изменя не отведнаж, не автоматично непосредствено след измененията в икономическия строй. В класовото общество тя се изменя чрез борбата между различните обществени класи и групи.

Да вземем такава политическа надстройка като царизма в Русия. Тя все повече и повече противоречеше на

интересите на капиталистическото развитие на Русия. За да защити интересите на класата на помещиците от опасността от селска революция, царизмът правеше разни отстъпки на капитализма, като откриваше възможности за неговото развитие за сметка на селските маси. Във връзка с това царизмът направи редица крачки по пътя на превръщането в буржоазна монархия (като се почне от реформата в 1861 г. и особено след революцията през 1905 г.). Той беше принуден да прави отстъпки в интерес на засилващия се руски и чуждестранен монополистичен капитал. Но въпреки това царизмът запази основната си социална природа и си остана власт на крепостниците-помещици. Изостаналостта на тази политическа надстройка ставаше все по-сериозна спънка за икономическото развитие на Русия. Крахът ѝ беше неизбежен и, както е известно, той дойде в 1917 г.

Противоречия между базата и надстройката може да има и в рамките на една и съща общественно-икономическа формация. Например преминаването на капиталистическата икономика от монополистичния стадий в стадия на монополистичния капитализъм (империализма) породя противоречие между изменилата се база и някои предишни елементи на надстройката на буржоазното общество. На епохата на свободната конкуренция в капиталистическата икономика съответствуваше буржоазната демокрация, идеологията на свобода на търговията, на либерализъм и пацифизъм, идеите за суверенитет на нациите и т. н. Монополистичният капитал се стреми не към свобода на търговията и конкуренция, а към монополно господство, към заробване на други страни и народи. Върху тази икономическа почва се засили пропагандата на расизма, шовинизма, милитаризма, на идеологията на агресия и грабителски войни. Империалистическата буржоазия се стреми да окастри демократическите права и свободи, завоювани от трудещите се маси в упоритата борба, да установи своя военна терористична диктатура (например във форма на фашизъм). Тя подчинява — пряко или косвено — държавния апарат чрез установяване на пряка връзка на буржоазните правителства с монополистичните обединения на капитала или чрез различни форми на подкупване на министри, депутати в парламентите, на ръководителите на генералии щабове, на ведомства, на буржоазните партии, както и на отделни дейци на ра-

ботническото движение, откъснали се от масите и изменили им за лични изгоди. Буржоазната демокрация и идеологията на буржоазния либерализъм в тези нови условия преживяват дълбока криза.

В тази обстановка и работническата класа е принудена да променя формите и методите на своята организация и борба, да създава бойни революционни партии от нов тип, непримирими към опортюнизма, умеещи да съчетават легалната борба с нелегална в условията на засилващия се буржоазен терор, да разобличават империалистическата идеология и да ръководят борбата на масите за социализъм и демокрация. Така в противоположност на реакционните стремежи на империалистическата буржоазия се засилва борбата на масите за демократични права и свободи¹.

Както ще посочим по-нататък, надстройката не се приспособява пасивно към базата, а въздействува активно върху нея.

2. Преврат в базата и в надстройката на обществото

Трябва да се прави разлика между постепенните изменения в базата и в надстройката в рамките на дадена обществена формация и превратите, революционните преобразования на базата и надстройката в периода на сменяването на една формация от друга. Преминването на капитализма от домонополистичния стадий в стадия на монополистичния капитализъм означаваше качествени изменения на някои страни на икономическата база и надстройката. Но тези изменения не унищожаваха буржоазния характер на базата, държавата, правото и господстващата идеология, а само ги видоизменяха, като им придаваха нови черти и свойства.

Превратът в икономическата база на обществото означава ликвидиране на старите, отживели производствени отношения и форми на собственост, които сковават производителните сили, създаване и утвърждаване на но-

¹ За противоречията между икономическата база на монополистичния капитализъм и буржоазната демокрация като една от формите на политическата надстройка виж статията на Ленин „За карикатурата на марксизма и за „империалистическия икономизъм““ (Съч., т. 23, стр. 34—41).

ви производствени отношения, на нови форми на собственост, които дават простор на развитието на производителните сили и се явяват като главен техен двигател. Превратът в икономическата база, т. е. ликвидирането на старата база и създаването на нова база на обществото, съвсем не изключва приемствеността в развитието на икономиката и използването на някои стари икономически форми за създаване на нова икономическа база. Социалистическият икономически строй използва например до самата висша фаза на комунизма такива стари икономически форми като стока, търговия, еквивалентна размяна, стойностни отношения, пари, цени, които обаче придобиват ново съдържание и нови функции.

Превратът в надстройката в периода на социалната революция означава: а) събаряне на политическото господство на отживяващите класи, събаряне на старата власт; б) установяване на политическо господство на новата класа, създаване на нова държавна власт; в) повече или по-малко решително разрушаване на старата система на политически и юридически институции и създаване на нова система на политически и юридически институции; г) преодоляване на господствувалата преди идеология, развиване и утвърждаване на новата идеология като господстваща в обществото; д) преобразуване и използване на някои елементи на старата надстройка.

Както показва опитът на социалистическите революции, превратът в надстройката не завършва със събарянето на старата власт и с установяването на нова власт и с формалното създаване на учреждения на новата надстройка. Същността на преврата в надстройката се състои в коренното изменение на класовото съдържание на работата на всички учреждения на надстройката, а това съдържание се изменя само на базата на преобразуването на социално-икономическия строй. Социалистическата революция означава събаряне господството на експлоататорските класи, властта на буржоазията, установяване власт на трудещите се — на работниците и селяните, — използване на тази власт като лост за осъществяване на икономически и културен преврат, преврат в базата и надстройката.

Социалистическият преврат в надстройката започва със събарянето на властта на буржоазията и установя-

ването на диктатура на пролетариата, с разрушаването на буржоазния държавен апарат¹, със създаване на нов, пролетарски, социалистически държавен апарат. Политическата партия на пролетариата, която организира победата на социалистическата революция, става управляваща партия, ръководната и направляващата сила на социалистическата държава и на изграждането на новото общество. В състава на социалистическата надстройка влизат освен социалистическата държава и партията на работническата класа и другите организации на трудещите се: профсъюзите на работниците и служащите, младежките, женските, културно-просветните и другите организации — както възникналите в условията на капитализма, така и новосъздадените. При това организациите на трудещите се, които са съществували при капитализма, получават нови функции, тъй като те сега се развиват върху нова икономическа база, в условията на социализма, и трябва да решават нови задачи. Така например профсъюзите от органи за борба против капиталистическите собственици на предприятия и тяхната държавна власт, от организатори на стачки се превръщат в опора на новата държавна власт, в школа за управление на новата държавна и стопанството, школа за възпитание на масите, школи за комунизъм.

Процесът, който се извършва през периода на социалистическата революция в идеологическата надстройка, изисква повече време, отколкото политическият и

¹ При известни благоприятни условия представителните учреждения, създадени от буржоазната демокрация, например парламентарите, могат да бъдат основно демократизирани и преобразувани коренно и в хода на мирното развитие на революцията; но и в такива случаи пролетариатът трябва решително и радикално да разруши и отсече този военно-полицейски бюрократичен и паразитичен апарат на буржоазната държавна машина, който е бил специално приспособен (и по своята структура, и по класовия състав на своето ръководно ядро) за потискане и угнетяване на народните маси. Иначе (както доказва поражението на революцията през 1918 г. в Германия и през 1919 г. в Унгария) враждбите на социална класа много лесно и лопко използват опитните си елементи на стария, потиснически държавен апарат, проникват в апарата на държавната власт на новия, демократичен строй за установяване на връзка на вътрешната контрареволуция с международния империализъм, за подготвяне и организиране на предателство, диверсии и контрареволуция с цел да бъде реставриран капитализмът.

икономическият преврат. Той означава основно изменение на класовото идейно съдържание и на направлението в работата на всички културни учреждения и основно изменение на съзнанието на хората.

Например старото училище, което целеше да подготви и възпита покорни служаци и слуги на класата на земевладелците и капиталистите, трябва да бъде преустроено в ново училище, което да има за своя цел подготовката на съзнателни и активни строители на комунистическото общество. А това не може да бъде постигнато изведнаж, само с декрети и административни нареждания на новата, революционната власт. Това се осъществява в течение на продължително време, паралелно с превъзпитаването на старите учители и създаването на нова, социалистическа интелигенция.

Социалистическата революция преобразува дейността на предишните културно-просветни, научни, литературни, художествени учреждения и организации, поставя я в служба на трудещите се, на изграждането на социалистическото стопанство и култура. Всички тези изменения в надстройката се извършват на базата на икономическия преврат, в процес на остра политическа и идеологическа класова борба, на продължителна и сложна работа по социалистическото преустройство на съзнанието на милиони хора.

По-горе изтъкнахме, че към идеологическата надстройка се отнасят различните форми на общественото съзнание: философията, изкуството, моралът и др. Всяка от формите на съзнанието през периодите, които предшествуват революционния преврат в обществото, и през време на този преврат претърпява изменения. В областта на изкуството, философията, морала побеждават новите велики идеи, принципи, родени върху основата на конфликта между новите производителни сили и отживяващите производствени отношения. В този смисъл марксистите говорят за преврат във формите на общественото съзнание. При това в изкуството, във философията наред с отричането на всичко реакционно се запазва приемственост в областта на идеите, на великите културни ценности, на произведенията на изкуството и литературата. В условията на социалистическото общество ние ценим и се възхищаваме от творенията на Ари-

стофан и Праксител, Шекспир и Рафаел, Пушкин и Толстой.

Епохата на загниващия капитализъм застрашава великите културни постижения на народите, произведенията на класическото изкуство. Те се предават на забравата. Вместо великото класическо реалистично изкуство реакционната буржоазия превъзнася израждащото се, декадентското изкуство (абстракционизъм, конструктивизъм и пр.).

Социалистическата революция и работническата класа по същество спасяват и опазват всички действително велики произведения на изкуството. При социализма те за пръв път в историята стават достояние на целия народ. Комунистическата партия е водила и води сурова борба против нихилистичното, анархистичното отношение към съкровищата на световната култура.

В буржоазните революции създаването на нов, капиталистически стопански строй предшества политическия преврат; буржоазната революция само закрепя стихийно осъществилия се икономически преврат, станал в лоното на старото, феодаалното общество, и осигурява с помощта на буржоазната държава и буржоазното право условия за развитие на капиталистическата база. Другояче стоят нещата в периода на социалистическата революция. И тук конфликтът между новите производителни сили и отживелите капиталистически производствени отношения предшества политическия преврат, възникването на нови държавни и правни институции. Но социалистическият стопански строй не може да се формира в недрата на капитализма, защото за него е нужно ликвидиране на капиталистическата частна собственост върху средствата за производство, а това е невъзможно без ликвидиране на властта на буржоазията и установяване на диктатура на работническата класа. Възникването на социалистическата база се предшества от политическата революция на пролетариата.

Противниците на марксизма виждат тук противоречие, отстъпление от историческия материализъм: политическата революция на пролетариата е условие за икономическия преврат. Те не желаят да разберат, че политическата пролетарска революция е предизвикана преди всичко от икономически причини и потребности. Са-

мият носител на тази революция — работническата класа — е продукт на цялото предшествуващо икономическо развитие на капитализма; ако не беше тя, нямаше да има и социалистическа революция. По-нататък, без материалните предпоставки, създадени от икономическото развитие на капитализма, без гигантското обобществяване на труда социализмът би бил невъзможен.

Социалистическата надстройка се създава не изведнаж непосредствено след политическия преврат, тя се формира и развива върху основата на изменението на икономическия строй и същевременно служи за формиране, развитие и защита на социалистическата икономика. Изменят се задачите, функциите, съдържанието и формите на работа на различните учреждения на надстройката съобразно с развитието на икономическата база. Като пример за зависимостта на социалистическата надстройка от развитието на социалистическата база може да служи изменението на функциите и формата на съветската социалистическа държава след създаването на икономическата база на социализма.

И така, и при преминаването към социализма надстройката се изменя и развива под определящото влияние на икономическия строй. Своеобразието тук е в това, че социалистическата надстройка е лост и оръдие на икономическия преврат.

Общите закони, открити от марксизма, естествено, се проявяват различно в различните исторически условия. Това видоизменение не отменя закона за базата и надстройката, а го конкретизира и потвърждава.

Тъй като икономическата база от един и същ тип може да има особености в зависимост от историческите условия на нейното възникване в различните страни, от националните и международните отношения, географските условия и т. н., то и сменяването ѝ от друга база наред с общите черти съдържа и не може да не съдържа много своеобразни елементи във всяка страна. В развитието на базата на капитализма в различните страни има голямо разнообразие. Не по-малко разнообразие показва и развитието на икономическата база на социализма на пример в СССР, в Китай и в другите страни с народна демокрация. Някои народи преминаха към феодализма, като прескочиха робовладелския начин на производство; много народи се оказаха в световната капиталистиче-

ска система, като прескочиха робовладелския и феодалния строй, наистина като колониални и зависими страни. Някои народи преминават към социализма, като прескачат капитализма напълно или в основни линии.

На своеобразието в развитието на базата съответствуват и особености в развитието на надстройката. Като политическа надстройка на робовладелското общество в различните страни и в различно време се е явявала ту робовладелската монархия (деспотичните монархии в древния свят), ту аристократическата, ту демократическата робовладелска република (древна Гърция). Като политическа надстройка на съвременния капитализъм в различните страни се явява ту конституционната парламентарна монархия (Англия, Швеция, Холандия, Белгия), ту буржоазнодемократическата парламентарна република (Франция, САЩ), ту фашистката диктатура (например хитлеристка Германия). А и всяка от тези форми на политическата надстройка има свои особености в различните страни. Така например Франция и САЩ са буржоазни републики, но между тях има и някои различия, които отразяват особеностите на икономическите строеве и съотношението на класовите сили в тези страни.

3. Активна роля на надстройката

Буржоазните критици на марксизма казват, че марксизмът давал „едностранчиво“, икономическо обяснение на историята с помощта само на „икономическия фактор“, отричайки влиянието и ролята на всички други фактори — политически, идеологически, психологически, религиозни, културни и т. н. Подобна критика на марксизма свидетелствува за невежеството на критиците.

Като установи и докажа, че идеологическите форми и отношения са отражение на материалните, икономическите отношения, като разкрива определящата роля на базата по отношение на надстройката, историческият материализъм съвсем не отрича активната роля на надстройката, нейното обратно въздействие върху базата, не отрича, а задължително изисква да се взема под внимание взаимодействието между базата и надстройката в процеса на развитието на обществото.

Като установява примата на базата, историческият материализъм за разлика от вулгарния икономически материализъм същевременно подчертава и разкрива активната роля на надстройката, нейното обратно въздействие върху базата. Но взаимодействието между базата и надстройката не е взаимодействие между два независими един от друг и равнозначни „фактора“: надстройката е отражение на базата, производна от нея. Взаимодействието между базата и надстройката става върху основата на икономическата база, която, извиквайки на живот определена надстройка, определя насоката на нейното развитие.

Надстройката не е пасивно следствие от базата или нещо като външно украшение на зданието на обществото. Ако експлоататорските класи в продължение на много векове са създавали и укрепвали своите политически и юридически институции, ако те са поддържали религията и църквата и са развивали и патрапвали на масите своята идеология — те са постъпвали така, защото са намирали в това средства да укрепват своето господство над трудещите се маси, над мнозинството на обществото. Ако експлоатираните класи се стремят да унищожат потискащите ги учреждения на господстващите експлоататорски класи и създават свои организации, своя идеология — това се обяснява с потребностите на тяхната борба за освобождение. Ако марксистите смятаха, че надстройката не играе активна роля в историята — то за какво биха призовавали работниците на борба против буржоазното господство и реакционната буржоазна политика и идеология, за победа на диктатурата на пролетариата и на социалистическата идеология?

Държавата е най-силното оръдие на господстващата класа. Тя концентрира в себе си икономическата и политическата мощ на дадена класа. Социалистическата държава концентрира в ръцете си цялата икономическа и политическа мощ на народа.

Държавата може да действа прогресивно, ускорявайки и улеснявайки икономическото развитие, а може с мероприятията си да спъва икономическото развитие, при което в този случай тя подкопава своята икономическа основа и политиката ѝ неизбежно ще претърпи крах. Буржоазната надстройка на съвременния, загниващ ка-

питализъм играе ултрареакционна роля, като задушва стремежа на работническата класа да унищожи капиталистическите производствени отношения, станали окови за развитието на производителните сили.

Активно въздействие върху икономическата база оказва и правото, с помощта на което управляващата класа утвърждава икономическите порядки, върху които се крепи нейното господство. Господстващата класа въздействува върху икономическото развитие чрез държавното законодателство за собствеността, за труда, за наследяването, за кредита, за задълженията, за промишлеността, търговията, изобретенията и т. н.

Значи ли това, че държавата и правото могат да определят развитието на икономиката и да го движат в каквото си искат направление, да отменят действието на икономическите закони? Съвсем не. Колкото и да се опитват например буржоазните правителства да „планират“ развитието на капиталистическото стопанство, да унищожат цикличността на производството, кризите на свръхпроизводство — те никога не могат да постигнат това. Самохвалните изказвания и пророчества на буржоазните идеолози и политици за процъфтяване на капитализма, за „планов капитализъм“ неизбежно се провалят с всяка нова икономическа криза на свръхпроизводство. Икономическите закони, открити от Маркс, не могат да бъдат отменени с крясъци, че „марксизмът е опроверган“. Подобни крясъци и пророчества през последните сто години имаше много, а законите на икономическото развитие, открити от Маркс, продължават да действуват с неумолима сила.

Държавата и правото могат, разбира се, да отслабят и до някъде да ограничават сферата на действие на едни икономически тенденции и да засилват действието на други тенденции, присъщи на даден икономически строй¹. При това трябва да се взема под внимание цялата сложност на механизма на надстройката и на нейното действие. Буржоазната държава и буржоазното право на-

¹ Така например милитаризацията на икономиката, провеждана от капиталистическите монополи и тяхната държава, упражнява известно ограничено влияние върху движението на циклите на капиталистическото производство. Но капиталистическата икономика не може да служи дълго време само на целите на войната. Ранс или късно това ще доведе до нейния крах.

пример, изразявайки и защитавайки интересите на господстващата класа, срещат противодействие и съпротива от страна на потиснатите класи, които защитават своите интереси и се борят за едни или други отстъпки, реформи, водейки същевременно борба за своите крайни цели. Управляващите партии на буржоазията, които се сменят една друга на кормилото на властта, защитавайки общите интереси на буржоазията против трудещите се, същевременно отстояват интересите и привилегиите на една част от своята класа понякога за сметка на друга част и, естествено, срещат съпротива от страна на тази последната.

И така, надстройката следва икономическото развитие съвсем не пасивно, както твърдят привържениците на „теорията на стихийността“, също и привържениците на „икономическия“ материализъм. Оказвайки обратно въздействие върху базата, надстройката като цяло или отделни нейни части често влизат в противоречие с базата и отделни нейни страни. Както посочихме по-горе, в период на социална революция старата надстройка влиза в конфликт с новите производствени отношения и с потребностите на развитието на производителните сили. Новата надстройка, водейки борба против остатъците на старата база, съдействува за тяхното ликвидиране и ускорява развитието на производителните сили.

Особено голяма е активната, преобразуващата, творческата роля на социалистическата надстройка (на социалистическата държава и право, на социалистическата идеология) в революционното преустройство на капиталистическото общество и в създаването и защитата на социалистическото общество. Дейността на комунистическите партии на социалистическите страни е ярко потвърждение за великата преобразуваща роля на социалистическата надстройка в развитието на обществото. Комунистическите партии на социалистическите страни са ръководна и направляваща сила на социалистическите държави. Идеологията и политиката на марксистката партия вдъхновява, организира и направлява не само дейността на учрежденията на новата надстройка, ръководна част от която е тя самата, но и стопанското строителство, цялото историческо творчество на народните маси. В своята дейност марксистката партия се ръ-

ководи от знанието на законите за развитието на обществото. Тя грижливо изучава измененията, които стават в икономическата база на обществото, и гради своята дейност, като взема под внимание тези изменения.

Положението на историческия материализъм за определящата роля на базата по отношение на надстройката и за обратното въздействие на надстройката върху базата, за активната роля на надстройката напълно запазва своята сила и в периода на прехода на обществото от капитализма към социализма и в социалистическото общество. При това ролята на надстройката се засилва, тъй като социалистическата икономика се развива не стихийно, а се изгражда планомерно, съзнателно под ръководството на комунистическата партия и социалистическата държава, които в своята дейност се опират на марксистката наука за обективните закони на развитието на обществото, за законите на изграждането на социализма и комунизма. Комунистическата партия изпълнява ръководна и направляваща роля в изграждането и развитието на социалистическата икономика и на издигащата се над нея социалистическа надстройка. Тя ръководи работата на всички учреждения по комунистическото възпитание на трудещите се, по преодоляването на отживелиците на капитализма в съзнанието на хората. Тя развива социалистическата идеология, насочва развитието на социалистическото изкуство, възпитава масите в духа на комунистическия морал.

Определящата роля на базата по отношение на различните части и елементи на надстройката, ролята на отделните части на надстройката, основните закони на развитието на отделните елементи на надстройката се разглеждат в следващите глави.

ГЛАВА XV

КЛАСИ, КЛАСОВА БОРБА, ДЪРЖАВА

За разлика от общите закономерности на развитието, свойствени на всички общественно-икономически формации, борбата на класите представлява закономерност на развитието не на всички, а на определени формации, при които обществото е разделено на антагонистични класи. От първобитнообщинния строй, който не познава класово деление, човечеството върви през класовите формации към комунистическия строй, при който завинаги ще изчезнат класовите различия. Защо на определени стъпала на своето развитие обществото се дели на класи? Какво представляват класите? Как са възникнали те?

Правилният отговор на тези въпроси дава възможност да разберем и същността на държавата, нейния произход и ролята ѝ в класовата борба.

1. Определение на класите

Да започнем с разглеждане на същността на класовото деление на обществото. Ако сравним помежду им хора, които принадлежат към различни класи, например към класите на буржоата и пролетариите в капиталистическото общество — можем да видим, че те се различават и по условията на своя живот, и по вида

на занятията си, и по своите възгледи, навици и стремежи. Кое е главното, което определя всички различия между класите? По какви основни признаци трябва да различаваме класите и къде трябва да търсим причината на тези различия?

Делението на обществото на класи не може да се обяснява с биологични, расови причини, с различието на природата на хората, както правят мнозина защитници на класовото потисничество.

В стремежа си да оправдаят делението на обществото на класи с „неотменимите закони на природата“ буржоазните социолози (от рода на германския социолог от края на XIX в. Ото Амон, френския социолог Лапуж и др.) често подменят социалните различия между класите с биологичните, расовите различия между индивидите. Но противно на твърденията на привържениците на такъв възглед няма биологически различия между хората от различните класи. Нима фабрикантът и работникът в капиталистическите страни непременно са представители на различни раси? Нима фактите не показват, че в рамките на една и съща раса — и в Европа, и в Азия, и в Америка — съществува деление на обществени класи?

За разлика от расовите различия класовите различия са породени от специални, а не от естествени причини. Делението на обществото на класи не е вечно, то ще бъде премахнато в хода на по-нататъшното социално-историческо развитие със същата необходимост, с каквато е възникнало на времето.

Също тъй несъстоятелни са и всички опити класовите различия да бъдат изведени от различието на индивидуалните способности на хората. „Последната основа, на която почива наличността на класите, са индивидуалните различия на способностите“¹ — твърди съвременният американски икономист и социолог И. Шумпетер. В действителност различията между фабриканта и работник не са различия в техните индивидуални способности, а различия в тяхното обществено положение. За да определим правилно понятията „капиталист“ и „работник“, трябва да оставим настрана като неотносящи се към въпроса всички индивидуални различия между хората, включително и различията в способностите на отделните лица. Работата е там, че възможността за отделни лица

¹ I. A. Schumpeter, *Imperialism and Social Classes*, N.-Y. 1951, p. 210.

да развият своите способности се определя от принадлежността към една или друга класа, а не обратно, както излиза при буржоазните социолози от рода на Шумпетер. Известно е, че повечето от господата капиталистите съвсем не принадлежат към най-способните хора. За да заемат своето място в живота, достатъчно им е да притежават капитал; като имат капитал, те могат да купят да поставят в служба на себе си талантите и способностите на други хора.

Основата на класовите различия трябва да се търси в материалните, икономическите условия на живота на хората, а не в тяхното съзнание, както правят привържениците на *психологическото направление* в буржоазната социология. Колкото и важно да е да се имат предвид различията в психологията, възгледите, мирогледа на хората, принадлежащи към различни класи — не от тях се определя съществуването на класите. Класите съществуват обективно, независимо от това, дали хората съзнават това или не; тяхното класово съзнание е само повече или по-малко ясно отражение на условията на тяхното обществено битие, на тяхното икономическо положение.

Какви именно икономически отношения определят различията между класите? В последната, останала незавършена глава от III том на „Капиталът“ Маркс отбелязва, че на пръв поглед може да се стори, че класата се образува от общността на източниците на нейния доход. Според *разпределителната* теория за класите, наемните работници, капиталистите и поземлените собственици се отличават едни от други по това, че първите получават работна заплата, вторите — печалба, третите — поземлена рента. Но само по този признак не могат да бъдат определени класите, да бъдат те обособени от множеството обществени прослойки и групи, които също могат да получават своя доход от различни източници. Така например при капитализма са различни източниците на доход на чиновниците, които получават заплата от държавата, и на лекарите, които получават хонорар от частни лица за лекуването им. Но няма това дава основание да бъдат смятани те за различни класи? Съществуват различия според източниците или размерите на доходите и между различните групи в самите класи: поземлените собственици се разпадат на притежатели на

лозя, орна земя, гори, рудници и т. н., но те не образуват различни класи.

Различие между класите по начина на получаването на обществен доход и по неговия размер, разбира се, съществува, но това различие не е определящ признак на класовото деление. Лесно е да се убедим в това, ако си поставим въпроса: защо има различни източници на доходи и следователно защо се възпроизвеждат различните класи? Защо например пролетариите са обречени да прекарват целия си живот с оскъдня доход, който те получават, като продават работната си сила? Това очевидно се обяснява с обстоятелството, че те са лишени от собственост върху средства за производство.

Така че различието в начините на получаване и в размерите на опази част от общественото богатство, с която разполагат класите, произтича от тяхното *отношение към средствата за производство*, от тяхното положение в общественото производство. Следователно не начинът на разпределение на продуктите, а начинът на производство обуславя разделението на обществото на класи и определя различията между тях.

От разпределителната теория следва, че борбата между класите се свежда само до борба за изменение на начина на разпределението, за по-голям дял от обществения доход, т. е. за отделни реформи, а не за изменение на целия обществен строй. Не случайно проповедници на тази теория бяха и продължават да бъдат реформистите (на времето К. Кауцки, Е. Беришайн и др., а днес — някои от лидерите на десните социалисти и на профсъюзите като Д. Дубински в САЩ). Но противно на твърденията на реформистите с никакво изменение на отношенията на разпределение не може да бъде премахната експлоатацията, тъй като основата ѝ лежи не в начина на разпределение, а в начина на производство, във формата на собствеността върху средствата за производство.

Между немарксистките теории за класите има и такива, които признават, че основното различие между класите трябва да се търси в областта на производството, но не в отношението към средствата за производство, а в различните функции в организацията на общественото производство. *Организационната теория*, един от авторите на която е А. Богданов, твърди, че класите са се появили в резултат на разделянето на хората на „организатори“ и изпълнители. И тази теория, както и разпределителната, дава възможност да се проповядва веч-

ността на класите и тяхното примирение. Тя довежда до извода, че производството задължително предполага съществуването на различни класи, които изпълняват различни функции в производствения процес и по този начин взаимно се допълват.

Различията между класите по тяхната роля в организацията на обществения труд наистина съществуват, но и те произтичат от различното отношение към средствата за производство. Едрото машинно производство изисква организаторска дейност, управление на производството, но оттук не следва, че с управлението трябва да се заемат хора, които не принадлежат към класата на непосредствените производители. Маркс отбелязва: „Капиталистът е капиталист не защото ръководи промишлено предприятие — напротив, той става ръководител на промишлеността, защото е капиталист. Висшата власт в промишлеността става атрибут на капитала, също както във феодалната епоха висшата власт във военното дело и в съда е била атрибут на поземлената собственост.“¹

Когато едни или други производствени отношения отживяват времето си и стават пречка за развитието на производителните сили — променя се и ролята на господстващата класа в обществената организация на труда: тя губи своята организаторска роля в производството и се изражда в паразитичен оток върху тялото на обществото. Така стана на времето със земевладелската аристокрация, а сега с буржоазията, в средата на която растат слоевете на рентнерите, които живеят от доходите от ценни книжа, от „рязане на купони“. Растящият паразитизъм на буржоазията показва, че тази класа е отживяла времето си, че тя не само не е нужна за производството, но и непосредствено пречи на неговото развитие и следователно трябва да бъде премахната.

Нито различията в източниците на дохода, нито различната роля в организацията на производството определят сами по себе си класите. Различията между класите се определят преди всичко от тяхното отношение към средствата за производство и поради това от различното място, което всяка от тях заема в исторически определена система на общественото производство. Както знаем, производствените отношения в антагонистичното класово общество са отношения на експлоатация, господство и подчинение. Това се обяснява с обстоятелството, че господстващата класа има монопол върху

¹ К. Маркс, *Капиталът*, т. I, стр. 354.

средствата за производство, т. е. тя притежава всички или поне най-важните средства за производство, докато потиснатата класа е лишена от тези средства за производство. Навсякъде, където една част от обществото владее монополно средствата за производство, работникът е принуден освен работното време, необходимо за собствената му издръжка, да работи и принадлежно работно време за издръжка на собственика на средствата за производство. От *различното отношение към средствата за производство* като основен, решаващ признак произтичат всички останали признаци на класите, включително и тяхната роля в обществената организация на труда, както и различието в размерите и източниците на техния доход. Всички тези черти и признаци, които характеризират същността на класовото деление на обществото, са обобщени от Ленин в следното определение:

„Класи се наричат големи групи от хора, които се различават по своето място в исторически определената система на общественото производство, по своето отношение (най-често закрепено и оформено в законите) към средствата за производство, по своята роля в обществената организация на труда, а следователно по начините на получаване и по размерите на оная част от общественото богатство, с която те разполагат. Класите са такива групи от хора, една от които може да си присвоява труда на друга благодарение на разликата в мястото, което те заемат в определения строй на общественото стопанство.“¹

Класовото деление на обществото има основата си в икономическия строй на обществото, но то се отразява и в неговия политически строй, и в духовния живот. Ето защо основоположниците на марксизма-ленинизма разглеждаха класата не само като икономическа, но и като по-широка социална категория. Те отбелязваха например, че противоположността между пролетариата и буржоазията, присъща на производствените отношения на капитализма, се проявява в целия социален живот: и в условията на бита на тези класи, и в техните семейни отношения, и в това, че работниците имат други идеи и представи, правни и нравствени принципи, водят друга политика в сравнение с буржоазията.

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 29, стр. 415.

2. Възникване на класите. **Класова структура** **на обществото и нейната зависимост от начина** **на производство**

Основа на класовите различия е различното отношение на различните групи хора към средствата за производство. А как е възникнало това различие? Защо една част от обществото е могла да съсредоточи в ръцете си най-важните средства за производство, а другата част от обществото е лишена от тях? Може би това се обяснява с обстоятелството, че едни хора са успели чрез насилие да отнемат средствата за производство от другите? Така твърдят някои буржоазни социолози, които търсят причините за разделението на обществото на класи в политически фактори, например в насилието, в покоряването на едни хора или народи от други. Върху позицията на теорията за насилието стояха например Дюринг, Гумплович, а също и Карл Кауцки в последните си трудове.

Разбира се, преминаването от безкласовото общество към класовото не е ставало без насилие. Но насилието само е ускорявало и задълбочавало имущественото неравенство, а не го е създавало. С насилието не може да бъде обяснено възникването на класите, както не може да бъде обяснено с грабежа възникването на частната собственост. Работата е там, че грабежът може да предаде имуществото на един собственик в ръцете на друг, но не може да създаде частната собственост като такава. Въоръжени сблъсквания между племена, стълкновения заради ловни райони и т. н. са ставали дълго време преди да се появят класите, но те не са довеждали до възникване на робството, докато то не е било подготвено от икономическото развитие на обществото.

В първобитното общество, както вече отбелязахме в XIII глава, военнопленниците най-често бивали убивани, понякога били пускани на свобода или приемани в собствения род, но не били превръщани в роби, тъй като поради крайно ниското развитие на производителните сили техният труд не можел да създаде никакъв припаден продукт. Но по-късно положението се променило. В древния египетски език думата „военнопленник“ буквално означавала „жив убит“: пленниците, първоначално обречени на смърт, бивали оставяни живи и превръщани в роби.

Класите не са могли да възникнат, докато в резултат на нарастването на производителността на обществения

труд не се появил принадлежният продукт. Но с това била създадена само възможност за разделение на обществото на класи, а непосредствена причина за разделянето на обществото на антагонистични класи било възникването на частната собственост върху средствата за производство. Развитието на производителните сили довело до обществено разделение на труда и до размяната на продукти. А с разделението на труда и с размяната се развивала и частната собственост върху средствата за производство. Благодарение на създаването на по-съвършени оръдия на труда (например благодарение на преминаването от каменните оръдия към металните) общият труд престанал да бъде необходимост; икономически изгодно станало производството със силите на отделните семейства, които са започнали да водят свое, обособено стопанство и да разменят продуктите на своя труд.

Колкото повече общинната собственост отстъпвала място на частната собственост върху средствата за производство, толкова повече се развивало икономическото неравенство между родовете и отделните семейства. Обособявала се родова аристокрация: старейшините, военачалниците, жреците и други лица, които заемали обществени длъжности в родовата община, забогатявали, заграбвали част от общинната собственост и подчинявали обеднелите членове на общината. Забогатяването на родовата аристокрация се ускорявало от зачестилите военни сблъсквания между общините. Войните станали постоянно запятие. Военачалникът и неговата дружина започнали да гледат на войната и грабежа като на по-почетно дело, отколкото труда. По думите на римския писател Тацит, който описал в I в. живота на древните германци, дружинниците „по-лесно могат да бъдат убедени да извикват на бой врага и да получават рани, отколкото да орат земята и да чакат реколта; дори нещо повече — те считат за леност и малодушие да придобиват с пот това, което може да бъде добито с кръв“. При всички тези условия постепенно вътре в общината се развивало имуществено неравенство и класово разслоение.

Образуването на класите ставало по два начина: първо, чрез обособяване вътре в общината на експлоататорска върхушка, която първоначално се състояла от родовата аристокрация, а по-късно — от по-широк слой богати хора; второ, посредством обръщане в роб-

ство отначало на хора от чужди племена, взети в плен, а след това и на обеднели едноплеменници, изпадали в робство за дългове.

Първата форма на робство възникнала в недрата на патриархалната родова община. Това било домашно, или патриархално, робство, при което броят на робите бил сравнително малък: те работели заедно със свободните членове на рода или семейството под надзора на най-стария в рода или на главата на семейството.

В резултат от по-нататъшното развитие на производителните сили, частната собственост и размяната патриархалното робство, което още съжителствувало с родовите отношения, било сменено от нова форма на робство: основните работи почнали да се изпълняват от робите, върху които било стоварено цялото бреме на производителния труд. Значително се развила търговията с роби.

Икономическата основа на образуването на класи е една и съща при всички народи, но конкретните форми и продължителността на този процес са твърде различни. Най-рано — в IV хилядолетие преди н. е. — класово общество възникнало в долината на Нил, в Египет, както и в долината на реките Ефрат и Тигър, във Вавилония и Асирия, по-късно — през III и II хилядолетия преди н. е. — в Индия, Китай и други страни.

На Изток — в Египет, Вавилония, Асирия — дълго време се запазвали много отживелици на първобитнообщинните отношения. На това се дължали сравнително примитивните форми на робството и бавните темпове на неговото развитие. Необходимостта да се поддържат чрез колективен труд напоителните съоръжения (напоителни канали, бентове и т. н.) спомагала тук за запазване на общината, забавяла развитието на частната собственост върху земята. Земята ставала собственост на държавата, която се създавала във вид на робовладелска деспотия.

Другояче протичал — през I хилядолетие преди н. е. — процесът на разлагането на първобитнообщинния строй в Гърция, а след това в древния Рим и други страни. Тук с развитието на частната собственост върху средствата за производство и с появата на робството колективният труд престанал да играе значителна роля в производството, което ускорило разлагането на общината. Остатъците от първобитнообщинните отношения били унищожени в Гърция и Рим в резултат от борбата на свободното население против родовата аристокрация, която използвала отживелиците на родовия строй за прикриване на експлоатацията на едноплеменниците; унищожението на тези отживелици открило път за по-бързо, отколкото на Изток, развитие на робовладелските отношения.

Разделението на обществото на класи било в последна сметка резултат от развитието на производителните

сили и на общественото разделение на труда, което довело до възникването на противоположността между града и селото, между умствения и физическия труд. Както противоположността между града и селото, така и противоположността между умствения и физическия труд преминава през цялата история на класовото общество.

В продължение на многовековната история са се сменяли общественно-икономически формации, слизали са от сцената на обществения живот едни класи и са се зараждали други, изменяли са се взаимоотношенията между класите и вътре във формациите. Основната причина на всички тези изменения се е състояла в измененията, които са ставали в начина на производство, в производителните сили и производствените отношения. При сменяването на един начин на производство с друг се изменяло разпределението на средствата за производство между членовете на обществото, а в зависимост от това се изменяла класовата структура на обществото. Историята на класовото общество показва три форми на класово заробване: робство, крепостничество, наемен труд. Последователното сменяване на тези начини на експлоатация, обусловено от развитието на производителните сили, означавало постепенно заменяване на личната зависимост на работника с икономическата му зависимост.

При робовладелския начин на производство робовладелецът е бил собственик не само на средствата за производство, но и на работника в производството, на когото се е гледало като на просто оръдие за производство. В своя трактат за селското стопанство римският писател Варон дели оръдията, с които се обработват нивите, на три категории: „говорещи оръдия“, оръдия, които „издават нечленоразделни звуци... и неми оръдия... Към говорещите спадат робите, към издаващите нечленоразделни звуци — воловете, към немите — колите“. Робството е най-грубата и жестока форма на експлоатация.

С изменението на начина на производство робовладелската форма на експлоатация била сменена от феодалната. При феодалния начин на производство селянинът разполагал с малко стопанство, с някои оръдия за производство. Но феодалът бил собственик на главното средство за производство — земята, което му давало възможност да присвоява принадлежащия труд на селянина. Крепостният се отличавал от роба: той не бил смятан за пълна собственост на феодала, последният можел да го купи, да го продаде, но (според закона) не можел да го убие. Феодалите присвоявали принадлежащия продукт, произведен от селяните, или във форма на отработъчна рента (ангария), или във форма на рента в продукти (оброк), или във форма на парична рента (когато селянинът внасял на земевладелеца определена сума пари). Тези фор-

ми на присвояване се сменяли последователно на различните стъпала на развитието на феодализма на производство.

В робовладелското и феодализма общество производителите на материални блага — робите и крепостните селяни — били юридически непълноправни и лично зависели от собственика на средствата за производство. В тези общества класовите различия с помощта на държавната власт юридически се закрепявали в *съсловно* деление на населението. За всяко съсловие със закон се установявало особено място в държавата, един или други права и задължения. Ето защо класите на робовладелското и феодализма-крепостническото общество били също и особени съсловия¹. Капиталистическият начин на производство опрости класовото деление на обществото, премахна съсловните привилегии. При капитализма непосредствените производители — работниците — станали юридически свободни. Но те са лишени от собственост върху средствата за производство и се намират в икономическа зависимост от капиталистите. Маркс и Енгелс нарекоха капиталистическият начин на експлоатация система на наемно робство.

Така че от характера на антагонистическите начини на производство произтичат различните начини на експлоатация, а заедно с това и различното деление на об-

¹ Делението на съсловия имало своите особености на различните стъпала на развитие на обществото и в различните страни и често не съвпадало напълно с делението на класи. В редица страни на Изтока съсловният строй съществувал във форма на кастова система. Например в древна Индия свободното население се делило на 4 варни (касти): брахмани (знатни жречески родове), кшатри (военна аристокрация), вайши (основната маса на свободните общинници), шудри (низшият слой на обществото — хора, които не били членове на общината, отлъчилите се от своето племе, и т. н.), по-ниско от тях стояли робите. Делението на варни се закрепявало от робовладелската държава и се освещавало от религията (последната учела, че бог Брахма е сътворил брахманите от устата си, кшатрите — от ръцете си, вайшите — от бедрата си, а шудрите — от стъпалата си). В древния Рим имало деление на патриции и плебен, които се подразделяли от времето на конституцията на Сервий Тулий на няколко категории по имуществен признак. Във феодализма Европа имало три съсловия: за висши съсловия били считани духовенството и аристокрацията, които за разлика от третото, низшето съсловие се ползували с привилегии (например били освобождавани от данъци, не подлежали на телесни наказания, можели да бъдат съдени само от свой съловен съд, имали право да притежават имения с крепостни селяни и т. н.).

ществото на класи. На всеки антагонистичен начин на производство е свойствено особено разделение на обществото на класи: на робовладелския начин на производство — разделение на робовладелци и роби, на феодалния — разделение на феодали и крепостни, на капиталистическия — разделение на капиталисти и пролетарии.

Това са *основните* класи на съответните общественоекономически формации. Основните класи във всяка формация са две. Тяхното съществуване произтича непосредствено от начина на производство, върху който е основана дадена обществена формация. Във взаимоотношенията и борбата на тези класи се изразява основното противоречие на дадения начин на производство и на цялото общество.

Наред с господстващия начин на производство в обществото могат да се запазят и остатъци от предишни начини на производство или да възникват зародиши на нов начин на производство във вид на особени стопански системи. Поради това наред с основните класи обикновено има и *неосновни*, или *пребходни*, класи.

Така например в робовладелските общества е имало дребни свободни земеделци-селяни, както и занаятчии. Във феодалното общество с развитието на градовете се развивали нови обществени слоеве: занаятчии, организирани в цехове и корпорации, търговци и т. н. В градовете на късното средновековие цеховите майстори се превърнали в слой експлоататори, а калфите — в експлоатираната маса работници. Обособявали се капиталистически елементи и от върхушката на селячеството.

В капиталистическото общество дълго време са съществували, а в онези страни, в които са се запазили значителни остатъци от феодализма, и до днес съществуват като неосновна класа помешчици — едри земевладелци, които прилагат наред с капиталистическите и докапиталистически начини на експлоатация на селяните.

В повечето капиталистически страни има многобройни слоеве дребна буржоазия: дребни селяни, занаятчии, дребни търговци и т. н. Икономическа основа на тяхното съществуване е простото стоково производство. Те заемат междинно положение между буржоазията и пролетариата. С буржоазията ги сближава това, че са частни собственици (макар че за разлика от нетрудовата, частнокапиталистическата собственост това е трудова собственост, основана на личен труд); с пролетариата ги сбли-

жава това, че са труженици и биват подлагани на капиталистическа експлоатация.

С развитието на капитализма дребната буржоазия се разслоява, диференцира се: малка част от нея забогатява, превръща се в капиталисти, експлоататори, а по-голямата част се разорява, изпада в положение на полупролетарии или пролетарии. Това е закономерен процес, който произтича от предимствата на едрото производство пред дребното, от открития от Маркс закон за концентрацията и централизацията на капитала. Но този процес не довежда до пълно изтласкване на дребните производители. Дори и в развитите капиталистически страни има доста многоброен слой дребни производители, а в слабо развитите в капиталистическо отношение страни те са преобладаващата маса — около 60—70% от населението.

От този факт противниците на марксизма правят извода, че дребното производство, по-специално селското стопанство, притежавало „устойчивост“ и било способно да противостои на натиска на капитала. Английският икономист лейбъристът Джордж Коул, френският десен социалист Жюл Мок и др. се опитват да докажат, че в днешната епоха дялът на дохода на средните слоеве на населението се увеличава. А оттук те заключават, че откритата от Маркс тенденция към пролетаризиране на средните слоеве на населението и към задълбочаване на класовите различия била загубила сила. В своята книга „Съпоставяния“ (1952) Жюл Мок обосновава този извод, като се позовава на техническия прогрес: през XIX в. разпространението на парния двигател, който се отличава с големи размери и стойност, водело до концентрация на производството и разорение на дребните производители, а през XX в. разпространението на електрическите двигатели, които могат да бъдат и малки, води до възраждане на дребните работилници, способни да конкурират с едрите предприятия.

Но в действителност техническият прогрес в капиталистическото общество разорява дребните производители. Темповете на техническия прогрес, бързото морално износване (остаряването) на техниката и необходимостта от периодичното ѝ заменяване с нова, за да се устои в конкурентната борба, поставят дребния производител в крайно неизгодно положение в сравнение с едрия. В съвременното производство все по-широко се прилагат автоматизацията и телемеханиката, които изискват сложни и скъпи машини и съоръжения, недостъпни за дребните собственици на предприятия. Интензификацията на производствените процеси, внедряването на конвейерни методи и увеличаващата се специализация на производството предполагат увеличение обема на производството и умножават икономическите предимства на едрите предприятия пред дребните. Що се отнася до подчертаваната от Мок икономическа ефективност на електродвигателя — тя съвсем не доказва изгодността на дребните предприятия. Едрите предприятия разполагат с много по-големи възможности за използване изгодите на електро-

двигателите както с голям, така и с малък размер, съобразно с изискванията на производствения процес.

Противно на твърденията на Мок във всички капиталистически страни се извършва концентрация на производството и централизация на капитала. Към края на Втората световна война от всеки трима работници в САЩ двама са били заети в едри предприятия. Концентрация на производството се извършва и в селското стопанство. При общо намаление на броя на фермите в САЩ (виж глава: XIII, стр. 532) едрите ферми (с площ 1.000 акра и повече) са обработвали през 1920 г. 23% от цялата фермерска площ, през 1940 г. — 34·3, а през 1950 г. — 42·6%¹.

Съществуването в капиталистическите страни на голям брой дребни и средни предприятия, особено в леката промишленост, търговията и селското стопанство, не може да бъде довод против марксистката теория за концентрацията на производството, първо, защото броят на тези предприятия и обемът на тяхната дейност постепенно се намалява (например във Франция от 1947 до 1955 г. обемът на работите, изпълнявани от занаятчиите, е намалял с една трета); второ, защото тези дребни предприятия изпадат във все по-голяма зависимост от едрите, от монополистичния капитал.

Марксистите никога не са твърдели, че тенденцията към пролетаризиране на средните слоеве трябва да доведе до пълното им изчезване. Монополистичният капитализъм не преустройва докрай икономиката, не унищожава основите на стария капитализъм, свързан и с докапиталистическите стопански форми. Както отбелязваше Ленин, икономическото развитие протича противоречиво: „Капитализмът неминуемо създава отново цяла редица „средни слоеве“ (придатък към фабриката, работа в къщи, дребни работилници, разпръснати по цялата страна с оглед на нуждите на едрата, например велосипедната и автомобилната индустрия и т. н.). Тия нови дребни производители също така неминуемо се изхвърлят отново в редовете на пролетариата.“² Наред с пролетаризирането на средните слоеве, изтласквани от производството, се извършва и процес на увеличаване на непроизводителните междинни слоеве (чиновничеството, административния персонал в промишлеността, търговията, кредитните организации и т. н.), което е свързано със загиването на капитализма.

Към средните слоеве на обществото спада в мнозинството си и *интелигенцията*, която представлява обществена прослойка, обхващаща хората, които професионално се занимават с умствен труд. Освен лекарите, адвокатите, дейците на изкуството и други лица от така наречените „свободни професии“, тя включва и инженерите, техниците и други представители на техническия персонал, дейците на науката и просветата, значителна част от служащите и т. н.

¹ Виж също данните за концентрацията в селското стопанство на САЩ в работата на асоциацията по изследване проблемите на труда „Апологеты монополий“, М. 1955, стр. 18.

² В. И. Ленин, Съч., т. 15, стр. 27—28.

Интелигенцията никога не е била и не може да бъде особена класа. Това се обяснява преди всичко с обстоятелството, че тя не заема самостоятелно място в производството на материални блага. Голяма част от нея (с изключение на техническата интелигенция) е заета извън сферата на производството на материални блага. При това интелигенцията не е класово еднородна, тя се рекрутира от различни класи и обелужва различни класи. Съобразно с това интелигенцията в капиталистическото общество се дели на буржоазна, дребнобуржоазна и пролетарска. Според образния израз на В. Воровски интелигенцията „наподобява на идеен парламент, където представителите на различните класи влизат във всевъзможни групировки според както се групират интересите на изпратилите ги класи. Ето защо няма никакво основание да се говори за класови черти на интелигенцията като цяло.“¹ Интелигенцията играе значителна роля в живота на съвременното общество. Въпросът за привличане на колкото се може по-широки слоеве от интелигенцията на своя страна има съществено значение за борците се класи. Условието на живота в капиталистическото общество принуждават масата на интелигенцията да служи на господстващите експлоататорски класи. В същото време съвременният капитализъм не е способен да осигури на широките кръгове на интелигенцията условия за прилагане на нейните творчески сили. Част от буржоазната интелигенция, осъзнала гнилостта на капитализма, преминава на страната на работническата класа. Работническата класа създава и своя, пролетарска интелигенция, сравнително малобройна, тъй като капитализмът затруднява извънредно много достъпа на работниците до образованието и умствения труд.

Виждаме, че класовият състав на обществото се отличава с голяма сложност: освен основните класи могат да съществуват неосновни класи и различни междинни слоеве, различни прослойки. Често в обществото има и повече или по-малко многобройни декласирани елементи, които се състоят от хора, загубили връзката със своята класа, нямащи определени занятия, паднали „на дъното“ (така например при капитализма лумпенпроле-

¹ В. В. Воровский, Представляет ли интеллигенция общественный класс? Соц., т. II, Соцэкгиз, 1931, стр. 14.

гариатът: просяците, проститутките, крадците, мошениците и т. н.).

Буржоазните социолози често използват сложността на класовия състав на обществото, за да прикрият основното деление на капиталистическото общество на класи. Те го подменят с деление на социални слоеве („страта“ — термин, заимствуван от геологията, оттук „социална стратификация“ — учение за социалните слоеве, напластявания и т. н.). Буржоазните социолози наброяват множество такива „слоеве“, а след това правят извода, че в съвременното общество границите между всички тях са подвижни. Американският философ и икономист Ст. Чейз заявява, че в САЩ „класите се намират в постоянно движение: хората, които влизат в тях, се качват и слизат като асансьори в учреждение“.

Но въпреки че класовото положение на отделните лица може да се променя, с това не се премахва разликата между класите като големи групи хора, които образуват класовата структура на обществото. И колкото и да твърдят Чейз и нему подобните, че в САЩ хората могат свободно да променят своето класово положение, например, че всеки ваксаджия можел да стане милионер — този път е затворен за милиони хора. Всякакви размествания, изменения в социалното положение на масите ги водят само надолу. Разоряването на дребните собственици на предприятия, пролетаризирането на селяните и занаятчиите, изпадането на част от работниците в положение на безработни и лумпенпролетарии само задълбочават противоположността между основните класи на капиталистическото общество. Нагоре по социалната стълба могат да се изкачат само единици.

В различните страни, които се намират на стъпалото на една и съща формация, по силата на особеностите на тяхното социално-икономическо развитие класовият състав на населението не е напълно еднакъв: различно е например относителното тегло на работниците, на дребнобуржоазните слоеве в града и селото и т. н. Само като взема под внимание особеностите на съотношението на класовите сили в дадена страна и нейните връзки с другите страни, партията на работническата класа може да изработи правилна стратегия и тактика на класовата борба.

3. Класови интереси и класова борба.

Класи и партии

Цялата история на обществото от времето на разпадането на първобитната община е история на борбата между класите. „Свободният и робът, патрицият и плебейт, земевладелецът и крепостният, майсторът¹ и кал-

¹ Тук се има предвид превърналният се в експлоататор цехов майстор от късното средновековие. — *Ред.*

фата, накратко, потискащият и потиснатият са били във вечен антагонизъм помежду си, водили са непрекъсната, ту скрита, ту явна борба, която винаги е завършвала с революционно преустройство на цялото общество или с обща гибел на борещите се класи“¹ — така Маркс и Енгелс характеризират в „Манифеста на комунистическата партия“ основните фази на класовата борба до възникването на капитализма. Епохата на капитализма донесе по-нататъшно изостряне на класовата борба, като раздели обществото на два големи лагера, на две големи класи — буржоазия и пролетариат.

Но за какво се води борбата между класите? Исторически неизбежна ли е тя? Буржоазните историци и социолози твърдят, че тя е резултат от „недоразумение, взаимно неразбиране на класите“, от неумелата политика на управляващите върхове на обществото, от „подстрекателството на злонамерени елემанти“ и т. н.

Много публицистични произведения, философски и социологически съчинения, издавани в капиталистическите страни, призовават към сътрудничество на класите. Авторите на тези произведения предлагат да бъдат открити такива „морални ценности“, такива идеи, които да могат да обединят враждуващите класи. А когато животът разкрие безплодността на тези опити, те казват, че трябвало да се изработят по-добри, по-принемливи за всички класи идеали.

Но въпросът, разбира се, не е в това, че те не могат да намерят подходящи идеи. Да се мисли, че класите с непримирими, антагонистични интереси могат да бъдат сплотени посредством най-„хубави“ идеи или „морални ценности“, значи да се подхожда към въпроса от неправилните позиции на идеалистическото разбиране на историята. В действителност не може да има здраво политическо и духовно единство в едно общество, в което класите са противопоставени една на друга от условията на своето икономическо битие, от коренната противоположност на своите интереси.

Класовата борба се поражда от противоположността на икономическото положение и противоречието в интересите на различните класи. А щом интересите са про-

¹ „Обща гибел на борещите се класи“, за която говорят Маркс и Енгелс, е имало при крушението на робовладелския строй, в който класовата борба на робите не довела до тяхната победа, макар и да нанесла смъртоносен удар на робовладелския строй. Крушението на робовладелския строй под ударите на варварските племена отвън и на въстаналите роби отвътре довело в края на краищата до изчезване както на робите, така и на робовладелците, вместо място заели класите на феодалното общество.

тивоположни — всички опити да бъдат обединени класите чрез проповядване на общ морал ще претърпят провал.

Какво представляват класовите интереси, от какво са обусловени те? Понякога се твърди, че класовият интерес се определя от съзнанието на членовете на дадена класа. Но това твърдение е неправилно. Работническата класа в една или друга капиталистическа страна може да не съзнава своите жизнени интереси и да се ограничава в даден период с борба за едни или други частични интереси (например за увеличаване на работната заплата, намаляване на работния ден и др. подобни). Но това не значи, че нейният класов интерес се свежда до увеличаването на работната заплата и до подобряването на трудовите условия. По своето обективно положение, по жизнените си условия работническата класа е заинтересована да се освободи от капиталистическата експлоатация, да унищожи капитализма.

Класовият интерес се определя не от съзнанието на класата, а от нейното положение в системата на общественото производство. Тъй като пролетариатът е лишен от собственост върху средствата за производство и е подложен на капиталистическа експлоатация — по обективното си положение той е заинтересован от унищожаването на капитализма и е революционна класа. Напротив, буржоазията е заинтересована от увековечаването на капиталистическия строй. Буржоата и пролетариите са антагонистични класи, тъй като техните интереси са противоположни и непримирими. Също такива антагонистични класи са били основните класи на предшествуващите капитализма формации: робовладелците и робите, феодалите и крепостните. Ето защо класовата борба между тях е исторически неизбежна.

Антагонистични могат да бъдат отношенията не само между противоположните класи на една общественно-икономическа формация, но и между класите на различни формации, сменящи се една друга. Такива са например отношенията между буржоазията и феодалите в епохата, когато буржоазните методи на експлоатация влизат в конфликт с феодалните. Но тъй като и едната, и другата класа са експлоататорски, те можаха да се обединят. В икономиката на редица страни феодалните методи на експлоатация се срастваха с буржоазните, а в областта на политиката буржоазията и феодалите често се съюзяваха, особено тогава, когато пред тях се появяваше общ противник — народните маси начело с пролетариата.

Докато противоположността или различието в интересите на класите са почва за борба между тях, то съвпадението на интересите на различните класи създава възможност те да действуват съвместно. В условията на съвременния капитализъм има обективни условия за съвместни действия на пролетариата, основните маси на селячеството и градската дребна буржоазия, потискани от монополите. В капиталистическите страни трудещото се селячество все повече се експлоатира от страна на монополите и банките, които омотават селяните с мрежите на дълговата зависимост. Макар селячеството да е класа на дребните частни собственици, то също както и работническата класа е заинтересовано да се освободи от потисничеството на капитала, който разорява селото, изсмуква жизнените му сокове. Общността на интересите определя възможността за създаване на траен съюз между пролетариата и селячеството, както и другите слоеве на трудещите се. В този съюз пролетариатът, като най-революционна, организирана и сплотена класа, има ръководната роля.

В класовата борба са възможни временни съвпадения на интересите на дълбоко различни по своята социална природа класи, когато пред тях стои общ противник. Така общонационалните задачи, например борбата за национална независимост в колоните и полуколониите, могат да бъдат почва за обединени действия на трудещите се маси (работническата класа, селячеството, градската дребна буржоазия) и националната буржоазия.

Вътре в класата съществуват слоеве, групи, които понякога могат да влизат в противоречие помежду си или с основните интереси на цялата класа. Така например сред класата на капиталистите има промишлена буржоазия, финансисти, търговци и т. н. В средата на пролетариата има работници от различни отрасли на промишлеността, от разни места, неквалифицирани и квалифицирани и т. н. със свои професионални или групови интереси.

Противниците на марксизма използват понякога съществуването на групи вътре в класите, за да докажат, че класите „се разпадат“. Така например в проектопрограмата на Австрийската социалистическа партия, представена на нейния конгрес през ноември 1957 г., се казва, че съвременното общество се развивало съвсем другояче в сравнение с това, което Маркс и Енгелс предсказвали в „Комунистическия манифест“: вместо деление на обществото на пролетарии и капиталисти се образували множество

класи и групи от населението с разнообразни интереси, които могат да се съчетават по различен начин. Аналогичен възглед прокарва един от теоретичните на френските социалисти, А. Филип, в своята книга „Предаденият социализъм“ (1957). Единството на работническата класа, за което говореше Маркс в средата на XIX в., днес е „... само романтична химера — твърди А. Филип. — Вместо две класи, намиращи се на противоположни полюси, ние имаме пред себе си множество групи с най-противоречиви интереси...“. Подобен възглед, от една страна, води до преувеличаване на противоречията между интересите на различните групи вътре в класите, от друга страна, заглажда противоречията между интересите на противоположните класи. Но интересите на различните групи вътре в класите са временни, частични, докато общокласовият интерес е траен, основен интерес. Поради това груповите интереси в периоди на изостряне на класовата борба отстъпват на заден план в сравнение с общокласовите. Единството на работническата класа, за което А. Филип говори като за „романтична химера“, се изковава на дело в хода на класовата борба.

Основните интереси на класите определят тяхното отношение към господстващия начин на производство, към съществуващия обществен и държавен строй. В последна сметка антагонистичните класи водят помежду си борба за запазване или унищожаване на съществуващия строй и на лежащия в основата му начин на производство. Чрез непримиримата борба между антагонистичните класи се осъществява прогресивното движение на обществото, смяната на едни обществени формации от други, по-висши.

Буржоазните социолози и привържениците на реформизма, идеолозите на десните социалисти отричат закономерността на класовата борба и твърдят, че двигател на прогреса е „сътрудничеството между класите“, че развитието на обществото върви напред тогава, когато всички класи осъзнават „несъвършенството“ на едно или друго учреждение и със солидарните си действия го променят. Реформистите виждат в революционната класова борба проява на „ненужни“ сблъсквания, които могат само да върнат обществото назад. А всъщност двигател на развитието на антагонистичните общества е революционната борба между класите. Тя и само тя води до унищожаване на отживелите учреждения, до ликвидиране на остарелите форми на икономическия живот, които пречат на развитието на обществото, и следователно движи историята напред. Както знаем, марксистката диалектика откри източника на всяко развитие в борбата между противоположните сили и тенденции. В класовото

общество този закон на диалектиката проявява своето действие в борбата между класите.

Класовата борба се проявява във всички сфери на живота на обществото. Класите се борят за своите икономически интереси — за роля и място в областта на производството и разпределението на материалните блага. А тъй като интересите на господстващите класи се защищават от тяхната държава, а икономическите интереси намират своя концентриран израз в политиката, в политическите интереси на класите, то борбата между тях, която се води отначало в областта на икономиката, се пренася и в областта на политиката, прераства в борба за политическата власт. Измененията на формите на държавата, на политическите режими са всякога резултат от изменението на съотношението на класовите сили, което се създава в хода на тяхната борба. И в областта на духовния живот на класовото общество — в борбата между нравствените, религиозните, политическите и други идеи — всякога в последна сметка се отразява положението на едни или други класи, отразяват се техните икономически интереси.

Борбата между класите намира своя най-оформен израз в борбата между политическите партии. Политическите партии изразяват интересите на класите и ръководят тяхната борба. По своя състав партията представлява част от класата, при това най-активната.

Буржоазните социолози и политици и влаещите се след тях ревизионисти на марксизма се стараят да прикрият връзката между партиите и класите; те разглеждат партията само като идейно обединение на хора, които се придържат към еднакви политически възгледи, без оглед на тяхната класова принадлежност. Такъв възглед се прокарваше например в редица доклади на Международния конгрес на политическите науки, състоял се в Стокхолм през август 1955 г. „Принадлежността към една или друга партия няма никакво отношение към класата — твърдеше в своя доклад американският социолог С. Б. Макферсън, — партиите имат семеен, традиционен, социален или религиозен характер.“ За потвърждение на този възглед Макферсън се позоваваше на двупартийната система в САЩ, която според него служи не на господството на буржоазията, а има за функция „да смекчава и съдържа сблъскванията на класовите интереси“. Привидната борба между буржоазните партии в САЩ — демократите и републиканците, — както неволно призна това и Макферсън, служи, за да отклони трудещите се от класовата борба за настоящите си интереси. Разликата между партиите на демократите и републиканците в САЩ е нищожна, те се борят заради десетостепенни въпроси, а най-вече за подялба на топлите местенца в държавния апарат. Това се обяснява именно с обстоятелството, че и двете партии служат на интересите на монополистичния капитал. Така че двупартийната система в САЩ не опровергава, а, напротив, потвърждава положението на марксизма за зависимостта на партиите от класите и техните интереси. Това положение не се опровергава също и от обстоятелството, че в редовете на партиите,

които защитават интересите на дадена класа, има повече или по-малко значителен брой членове, произхождащи от други класи.

Партиите се различават от класите по това, че те 1) никога не обхващат цялата класа, а са само част от класата (самата дума партия произлиза от латинската дума *pars* — част); 2) са резултат от съзнателното обединяване на най-активните представители на дадена класа в името на определени политически класови цели, докато класите възникват стихийно, в резултат на икономическото развитие на обществото. Ето защо партията възниква по-късно, след формирането на класите. Благодарение на партията класата осъзнава основните си интереси, политически се организира и консолидира, а това има решаващо значение за по-нататъшното развитие на класовата борба.

Не всички политически партии се признават открито за защитници на интересите на класата. Докато революционната партия на пролетариата действа открито, без да има нужда да крие интересите на коя класа тя защитава — реакционните партии, които служат на експлоататорските класи, грижливо маскират, крият класовото си лице. Обикновено враговете на социализма наричат себе си социалисти и демократи; продажните наемници на капитала се обявяват за безкористни защитници на труда; някои партии, които предават националните интереси, се наричат национални партии. Ленин учеше трудещите се да не се оставят да бъдат мамени с подобни лъжливи уверения, учеше ги да разкриват истинското класово лице на буржоазните и дребнобуржоазните партии, да проверяват партиите не по техните думи и декларации, лозунги и резолюции, а по делата им. В хода на класовата борба се разкрива истинското лице на всяка партия. „Делението на всяко общество на политически партии изпъква най-ясно във време на дълбоки, разтърсващи цялата страна кризи... — пише Ленин. — Сериозната борба отхвърля настрана всякакви фрази, всичко дребно, случайно; партиите напрягат всичките си сили, обръщайки се към *масите* на народа, а масите, ръководени от верния си инстинкт, научени от опита на откритата борба, вървят след ония партии, които изразяват интересите на тази или онази класа.“¹

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 18, стр. 30.

Класовата борба е закономерност и движеща сила на развитието на класовите общества. Откритият от Маркс и Енгелс велик закон на историческото движение на класите на обществата се състои в това, че „всяка историческа борба — независимо от това, дали се води в политическа, религиозна, философска или друга някоя идеологическа област — в действителност е само повече или по-малко ясен израз на борбата на обществените класи, а съществуването на тези класи и заедно с това и стълкновенията помежду им от своя страна са обусловени от степента на развитието на тяхното икономическо положение, от характера и начина на тяхното производство и от определяния от него обмен“¹. Този закон по думите на Енгелс има същото значение за историческата наука, за разбирането на развитието на класовото общество, каквото законът за превръщането на енергията има за природознанието.

Изхождайки от този закон, Маркс и Енгелс разкриха същността на *държавата* като орган на класовото господство и показаха, че класовата борба на пролетариата води по необходимост до събарянето на политическото господство на експлоататорските класи и до установяването на политическото господство на пролетариата, на неговата революционна диктатура, която осигурява преминаването към безкласовото общество.

4. Държавата като продукт на непримиримостта на класите и като орган на класово господство

Експлоататорските класи са незначително малцинство от населението, но те господствуват над грамадното мнозинство. Как обаче малцинството от обществото успява да държи в своя зависимост мнозинството и да господствува над него?

Основа на господството на експлоататорите е тяхното икономическо могъщество. Собствеността на феодала върху най-важното във феодалната епоха средство за производство — земята, собствеността на капиталиста върху фабриките, заводите, рудниците, железниците,

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани произведения, т. I, 1950, стр. 271.

банките — ето кое им дава възможност да поставят в своя зависимост трудещите се маси.

Но само икономическото могъщество на експлоататорите още не е достатъчно, за да се запазва господството на малцинството над мнозинството. Необходима е и организирана сила, за да бъде смазана съпротивата на потиснатите, за да бъдат държани те в подчинение. Такава сила е държавата.

Държавата е класова организация на политическата власт, която охранява и закрепя икономическите устои на господството на една или друга класа. Тя разполага със средствата на властта: армията, полицията, жандармерията, съдебните органи, затворите и пр., за да осигурява политическото господство на икономически господстващата класа и за да смазва съпротивата на другите класи.

Вече от това следва, че държавата не съвпада и не може да съвпада с обществото. Хората винаги са живели в общество, но обществото не всякога е било организирано в държава. Държавата съществува не на всички стъпала на историята, а само тогава, когато обществото се дели на класи.

При първобитнообщинния строй не е имало държава, т. е. организация на политическата власт. Населението е било организирано тогава по признака на кръвното родство: хората са се обединявали в родове, често пътн няколко рода са образували фратрия, няколко фратрии — племе. Начело на родовете стоели старейшините; племето се е управлявало, например при гърците, от съвет, който се състоял от старейшините на родовете, а по-късно — от специални избраници, от народно събрание, в което участвували всички възрастни мъже, и от военачалник. Висшата власт принадлежала на народното събрание. Военачалникът първоначално нямал управителна власт в същинския смисъл на думата; въоръжени сили, отделени от народа, не е имало, всички възрастни мъже имали оръжие и в случай на нужда действували против враждебните племена.

С разделението на обществото на класи картината се променя. Развитието на производството, разделението на труда, разрастването на търговията, увеличението на населението разрушили предишното единство на рода и племето. Разселвайки се в зависимост от своите занятия, членовете на различните родове и племена се смесили помежду си. С развитието на занаята и търговията се появили градовете, в които се заселили много пришълци, които не принадлежали към даден род или племе. Вместо родово деление населението почнало да се разделя по териториален признак и в съвета на племето влезли вече не представителите на родовете, а

представителите на свободното население, което живеело на дадена територия. При това робите, чийто брой често надминавал числеността на свободното население, не се ползували с никакви права, не участвували в решаването на обществените работи.

Със задълбочаването на класовото разслоение и с изострянето на отношенията между богатите и бедните, между робовладелците и робите икономически господстващата класа на робовладелците почувствувала нужда от специални органи на въоръжена власт, отделени от масата на населението. Първобитнообщинният строй не познавал отделена от народа армия, полиция и т. п. В класовото общество тези средства се оказали необходими. За да бъде държана в подчинение постоянно увеличаващата се маса на потиснатите, изникнала нуждата от специална сила за потискане и като такава сила се явила държавата. Възникнали специални отряди от въоръжени хора, апарат на властта, а за издръжката му се оказали необходими данъци, каквито по-рано обществото не познавало.

Най-важните белези на държавата са: 1) замяна на родовото деление на населението с териториално, 2) специални отряди от въоръжени хора, специална власт, която не съвпада с населението, а принадлежи на една или друга класа.

Би било неправилно да виждаме отличителния белег на държавата в органите на управлението или на принудителната власт. Принудителна власт, отбелязва Ленин, има във всяко човешко общество — имало я е и в родовото устройство, има я и в семейството, но това не е държава. Белег на държавата е наличието на специална категория лица, в чиито ръце се съсредоточава властта над обществото. Държавата се появява тогава, когато властта се отделя от масата на населението и се оказва съсредоточена в ръцете на една или друга класа, която разполага с въоръжена сила, със специални отряди от въоръжени хора.

Но защо се е оказало необходимо отделянето на властта от цялата маса на населението? Защото обществото се е оказало разделено на непримирими, антагонистични класи. Ако в класовото общество цялото население би било въоръжено, както това е било при първобитнообщинния строй, то, първо, би станало невъзможно да се запазят и закрепят условията на експлоатация на една класа от друга, и, второ, класите биха се изтощили в непрекъснатата взаимна въоръжена борба.

Появяването на държавата показва, че класовите противоречия са станали непримирими. Борбата между класите е придобила такава острота, че за експлоататорите е станало вече невъзможно да държат в подчинение експлоатираните без такова средство, каквото е политическата власт. Следователно държавата е продукт на класо-

ното общество, на непримиримостта на класовите противоречия.

При робовладелския, феодалния и капиталистическия строй обществото се състои от различни класи, а държавата е политическа организация на една, именно на икономически господстващата класа. Тъй като притежава държавната власт, тази класа става и политически господстваща сила. Външно държавата се явява като представител на цялото общество, но фактически всички средства на властта — армията, полицията, жандармерията, разузнаването и т. н. — защитават интересите на господстващата класа.

За защитата на интересите на господстващата класа служи и *правото*, т. е. съвкупността от задължителните за цялото население закони, норми на поведение, установени или санкционирани от държавната власт. Докато при първобитнообщинния строй поведението на хората се регулирало от обичая — в класовото общество силата на обичая, силата на традицията се оказала недостатъчна. Появили се закони, чието спазване се осигурява от принудителната власт на държавата, от таква нейни органи като съда, прокуратурата, полицията, затворите и т. н.

Правото, също както и държавата, всякога има класов характер. То изразява възведената в закон воля на господстващата класа. Отразявайки икономическите отношения, правото ги закрепва и съдействува за тяхното развитие в интерес на господстващата класа. Така непосредствено след зараждането на частната собственост върху средствата за производство, която била основа на разделението на обществото на класи, се появили и нечувано жестоки закони, които охранявали тази собственост. Законите на XII-те таблици при римляните (451—450 г. преди н. е.) предписвали: който нощем тайно окоси или нахрани добитък с култури, отгледани с помощта на плуг — се наказва със смърт; който запали житни снопи — се наказва с бой с пръчки и с изгаряне на клада. Върху главите на нарушителите на чужда собственост религията изсипвала страшни проклетия. За да се внуши на хората уважение към зараждащата се частна собственост, станал необходим, както отбелязва П. Лафарг, целият авторитет на боговете и на закона¹.

Освен вътрешни отношения — между класите, — в класовото общество съществуват и външни отношения — между държавите. Съобразно с това държавата изпъл-

¹ Виж П. Лафарг, *Происхождение и развитие собственности*, М. 1925, стр. 63.

нява две функции: вътрешна и външна. Вътрешната функция на държавата в робовладелското, феодаалното и капиталистическото общество се състои в това, да държи в подчинение потиснатите класи, да осигурява господството на експлоататорските класи; външната функция има за предназначение да защитава територията и интересите на дадена държава срещу други държави или да я разширява за сметка на други държави и народи. От тези функции на държавата главна, определяща е вътрешната функция, тъй като именно от нея е извикана на живот държавата и тя непосредствено произтича от класовата структура на обществото. В зависимост от класовата природа на държавата, както и от конкретно-историческите условия се намира и нейната външна политика.

Със смяната на общественно-икономическите формации, с основното изменение на класовата структура на обществото се изменя и типът на държавата. Така например робовладелската държава е била сменена от феодаалната, феодаалната — от буржоазната. Характерните черти на всеки тип държава се определят от икономическия строй на обществото. Държавата, както посочихме в XIV глава, е политическата надстройка над икономическата база на дадено общество, тъй както правото е юридическата част на надстройката.

На икономическата раздробеност на феодаалното общество е съответствувала неговата политическа раздробеност. Всеки едър феодаал е бил в своето имение владетел: той е имал свои войски, ходел е на война със свои полкове, правораздавал, понякога дори сечел свои монети. На едрния феодаал се подчинявали дребните феодаали — васалите, които му плащали данък, а самият той от своя страна бил васал на по-могъщите феодаали. Кралят бил в онова време само най-едрият от феодаалите; извън пределите на собствените латифундии властта му, особено в периода на ранния феодаализъм, била само номинална.

Този строй на държавата влязъл с течение на времето в противоречие с потребностите на икономическото развитие. В недра на феодаалното общество се разраствали градовете, развивала се търговията, зараждали се капиталистически отношения. Икономическата и политическата раздробеност на феодаалното общество пречела на развитието на търговията, на създаването на единен пазар: на границите на всяко феодаално херцогство, княжество, графство търговецът трябвало да плаща мито. Назряла нуждата от централизиране на държавната власт. Опирайки се на подкрепата на развиващата се буржоазия, кралската власт сломила сепаратистките тенденции на отделните феодаали. В периода на късния феодаализъм се създава абсолютистичната държава, в която владетелят се ползувал

вече с неограничена власт. Но тази държава още си оставала паразител и защитник на интересите на класата на феодалите. Когато буржоазията икономически се заемила и вече не се нуждала от покровителството на абсолютната монархия, тя започнала да се домогва до политическата власт. В резултат на буржоазните революционни абсолютизми в редица страни бил съборен и мястото му било заето от буржоазната държава. При това в страните, където в епохата на абсолютизма бил създаден грамаден апарат на изпълнителната власт (полиция, жандармерия, чиновничество и т. н.), буржоазията го запазила и го поставила в служба на себе си.

В зависимост от особеностите на развитието на различните страни, от формите на преминаването от феодализма към капитализма, от съотношението на класовите сили буржоазната държава вземала разни форми: конституционна монархия, в която глава на държавата е кралят; парламентарна република, при която наред с избран парламент има избран глава на държавата — президент; република, в която президентът съсредоточава в ръцете си значителна власт, явявайки се едновременно и глава на държавата, и глава на правителството. Въпреки всички тези и други различия във формите на буржоазната държава същността ѝ си остава една и съща: тя е политическо господство на буржоазията, нейна диктатура.

Буржоазната държава, както и феодалната, отразява в себе си характерните черги на икономическия строй, на базата на който тя е възникнала. Капиталистическото общество е общество на стокoprитежатели, в което отношенията на експлоатация на работника от страна на капиталиста са прикрити с формалното им равенство. В акта на покупко-продажбата на работната сила капиталистът и наемният работник външно се явяват като равноправни стокoprитежатели. Също такъв формален характер има и буржоазната демокрация, която провъзгласява правното равенство на хората, зад което се крие тяхното най-дълбоко икономическо неравенство. Формалният характер на буржоазното правно равенство е характеризиран сполучливо с ироничната забележка на френския писател Анатол Франс: „В своята величава справедливост законът еднакво забранява както на богатите, така и на бедните да сият под моста, да просят милостиня на улицата и да крадат хляб.“

В сравнение с феодалната държава възникването на буржоазнодемократичната държава беше значителен

исторически прогрес. Мястото на наследствената абсолютна монархия бе заето в повечето капиталистически страни от представителната държава, чиито органи на властта биват избирани периодично с по-голямо или по-малко ограничение на правата на населението (ценз). При феодализма трудещите се маси нямаха политически права, при строя на буржоазната демокрация те получиха възможност да участвуват в избирането на органите на властта, да създават свои икономически и политически организации и т. н. Всичко това откри по-широки възможности за потиснатата класа да се бори за своите интереси.

Но буржоазната демокрация си остава и не може да не остава тясна, ограничена: тя е демокрация само за експлоатиращото малцинство. Докато се запазва частната собственост върху средствата за производство, изтъква Ленин, и най-демократичната буржоазна република неизбежно си остава диктатура на буржоазията, машина за потискане на мнозинството. Тази машина е устроена така, че тя отстранява трудещите се маси от решаващо участие в политическия живот, от управлението на държавата. Многобройните избирателни цензове преграждат достъпа на трудещите се до избирателните урни.

Например в различните щати на САЩ, дори според официални данни, има повече от 50 различни ограничения на избирателното право. Във всички щати е установен цензът на постоянното местожителство, който отстранява от участие в изборите безработните и сезонните работници, които в търсене на работа са принудени да променят местожителството си. В 13 щата са лишени от право да гласуват лицата, които получават помощи от държавата; в 29 щата — войниците и моряците; в 19 щата има ценз за грамотност, който служи като предлог за лишаване от избирателни права на значителен брой негри; в редица щати е установен имуществен ценз, който не допуска до избори хората, които имат имущество на стойност по-малко от 300 долара.

Като не се задоволява с подобни ограничения на избирателните права на трудещите се, господстващата буржоазия в редица страни, особено там, където тя чувства, че я застрашава опасност поради засилващата се активност на масите, се стреми да бъдат приети такива избирателни закони, които ограничават представителството на прогресивните партии в парламента (на това служи например така наречената мажоритарна избирателна система).

Дори и в онези капиталистически страни, където формално всички се ползват с еднакви права и свободи, възможностите за тяхното използване са твърде раз-

лични за богатите и бедните. Със свобода на словото, печата и т. н. фактически се ползват само онези, които имат в ръцете си здания за събрания, печатници и хартия за издаване на вестници, т. е. преди всичко притежателите на капитал. В парламентите обикновено преобладаващата част от депутатските места принадлежи не на онези, които представляват мнозинството на нацията, а на онези, които представляват капитала. Между 531 члена на сегашния конгрес на САЩ няма нито един работник, нито един обикновен фермер. Една четвърт от местата в конгреса се заемат от фабриканти и банкери, а повече от половината от членовете на конгреса са юристи, които са в служба на монополите. Що се отнася до правителството на САЩ — не току тъй то е получило прозвището „правителство на милионери“: през 1953 г. в него влязоха 17 милионери.

Всички тези факти показват пълната несъстоятелност на твърденията на идеолозите на буржоазията, че с възникването на демократичната република държавата загубвала класовия си характер и ставала представител на цялото общество. Проповедниците на подобни възгледи се стремят да скрият класовата експлоататорска същност на съвременната буржоазна държава.

На същата позиция стоят и идеолозите на десните социалисти. Някои от тях твърдят, че съвременният капитализъм се е превърнал в „стейтизъм“ (от английската дума „стейт“ — държава), т. е. в такова общество, където няма господство на никоя класа, а държавата действувала в интерес на цялото общество. В своята книга „Капитализмът в съвременния свят“ Д. Коул — един от теоретиките на десните лейбъристи в Англия — твърди, че съвременните буржоазни държави станали до известна степен оръдие за защита на интересите на трудещите се и се превърнали в „държави на всеобщото благополучие“. Друг идеолог на лейбъристката партия — Д. Стречи, автор на книгата „Съвременният капитализъм“ — вижда противоречието между увеличаващата се в капиталистическите страни концентрация на икономическата мощ и все по-голямата „дифузия на политическата власт“, която е според него същността на демокрацията. Но в действителност концентрацията на икономическата мощ не означава нищо друго, освен господството на капиталистическите монополи в икономиката, което Стречи отрича, подменяйки понятието монопол с по-малко неприятния за слуха на буржоазията термин „олигопол“, който означава съсредоточаване на производството в ръцете на малцина. А господството на монополистите в икономиката не може да не се отразява в политическата надстройка. Като увеличават своята икономическа мощ, капиталистическите монополи засилват и своето влияние върху политическия живот, все повече подчиняват държавния апа-

рат. „Дифузията на политическата власт“ в условията на буржоазната демокрация е празна измислица, тъй като трудещите се маси, дори и да участвуват в изборите, не придобиват никаква реална власт.

Демократическата система на изборите сама по себе си не променя класовата същност на държавата, не я превръща в оръдие на властта на мнозинството. Щом средствата за производство са в ръцете на капиталистите, щом те запазват своето икономическо и политическо могъщество, то всякакви закони, дори и опези, които са приети под натиска на трудещите се, могат да бъдат насочени против техните интереси¹. Каквито и да са законите, господстващото малцинство на буржоазното общество осигурява своите интереси чрез апарата на изпълнителната власт, която фактически е независима от парламента, избран от населението. Апаратът на изпълнителната власт се състои от чиновници, които не дават отчет пред избирателите и които образуват привилегирована каста, която с всички условия на своя живот е свързана с буржоазията. Този чиновнически и военен апарат се занимава с държавните работи, докато парламентът обикновено се изражда в празна „говорилня“.

Изострянето на класовите противоречия вътре в страната, на икономическата и военната конкуренция между държавите подбужда буржоазията да засилва по всякакъв начин своята военно-бюрократическа държавна машина. Особено характерно е това за епохата на империализма, когато в много капиталистически страни военно-бюрократическата държавна машина се разраства до чудовищни размери.

Преминаването от свободната конкуренция към господството на монополите намира своето отражение и в политическата надстройка: от буржоазната демокрация се извършва завой към политическата реакция. Монополистичният капитал се стреми към експанзия, към заграбване на пазарите, на териториите на слабите страни, към нова подялба на света чрез война. Империалистическата

¹ Показателна е например съдбата на „антитръстовите“ закони, приети в САЩ за успокоение на общественото мнение, възмутено от произвола на монополите. Тези закони не попречиха на засилването на капиталистическите монополи и на тяхното надмощие в икономиката на САЩ. Но затова пък сега те се използват за борба против профсъюзите, обвинявани от буржоазните политици, че били установили „монопол“ върху работната сила.

държава служи като оръдие на тази политика. Във вътрешната политика също се извършва завой на буржоазията към реакцията. Нарастването на организираността и силата на работническата класа поражда у буржоазията страх от демокрацията, стремеж да се избави от нея. Тя разкъсва рамките на създадената от самата нея законност и преминава към открито задушаване на работническото движение. Това намери най-ярък израз във фашизма.

Фашизмът за разлика от буржоазната демокрация представлява открит терористическа форма на диктатурата на империалистическата буржоазия. Неговото възникване е свързано неразривно с епохата на общата криза на капитализма; това е опят да бъдат закрепени разклатените устои на капитализма чрез методите на терора и насилието. Не случайно фашистки режим бе установен от буржоазията преди всичко в онези страни, в които устоите на капитализма бяха особено разклатени, или там, където буржоазията особено активно осъществяваше подготовка за нова световна война (в Италия, Германия, Япония). Но фашистките тенденции получиха развитие не само в тези страни. Навсякъде, където това е възможно, реакционната буржоазия ограничава демокрацията, страхувайки се от активността на народните маси. Показателни са например призивите на реакционните кръгове да бъде установено президентско правителство, независимо от парламента. Подобни призови се чуват особено настойчиво в онези страни, в които работническото движение се е засилило.

Империализмът ограничава по всякакъв начин демокрацията, но това предизвиква противодействие от страна на масите и засилва техните демократически стремежи. Оттук произтичат две противоположни тенденции, които с по-голяма или по-малка сила се проявяват в капиталистическите страни: буржоазните правителства, ограничавайки демокрацията, подчиняват своята политика на интересите на монополите, а трудещите се маси се стремят да запазят и разширят демократическите си завоевания.

Докато в периода на домонополистичния капитализъм буржоазната държава представляваше комитет, който управлява общите работи на цялата капиталистическа класа — в епохата на империализма тя действа като оръдие на финансовата олигархия. Най-едрите монополи използват държавата не само за защита на общите интереси на капиталистическата класа, но и за борба против своите конкуренти. Наред с косвените методи на подчиняване на държавния апарат (подкупване на чиновници,

депутати, министри и т. н.) капиталистическите монополи действуват и непосредствено: заграбват ключовите позиции в държавния апарат. Едри капиталисти, директори на банки и на акционерни дружества заемат постове на министри, на ръководители на ведомства и осигуряват провеждане на политика, угодна на монополите, помагат им да увеличават своите печалби чрез предоставяне на изгодни поръчки, доставки, субсидии и т. н.

В САЩ, Англия, Франция държавата иззема от наследнието чрез данъци почти една трета от националния доход и го преразпределя чрез държавния бюджет в интерес на монополите. Държавата все повече се намесва в стопанския живот: прави (пак в интерес на монополите) значителни капиталовложения в редица отрасли на стопанството, понякога (особено в периоди на войни или на подготовка за такива) контролира цените на някои стоки, регулира разпределението на някои видове суровини и т. н.

Засилването на държавно-монополистичния капитализъм се разглежда от много буржоазни икономисти като „революция“ във функциите на държавата. „Държавата се е превърнала от помощник в позитивна икономическа сила“ — заявява американският икономист Д. М. Кларк. „...Тя поема ролята на икономически ръководител и на обществен служител“ — му приглася американският икономист Л. Л. Лорвил. Но това, което те наричат засилване на организиращата роля на държавата като „икономически ръководител и обществен служител“, в действителност означава само засилване на капиталистическите монополи, които подчиняват държавния апарат и го използват за своето обогатяване.

Буржоазната държава не е способна да управлява икономическото развитие, тъй като за това пречат частната собственост върху средствата за производство и стихийният характер на развитието на капитализма. Не държавата управлява капиталистическите монополи, а, обратно, те управляват държавата. Но като отхвърляме твърденията на апологетите на капитализма за определящата роля на държавата в капиталистическото народно стопанство, би било неправилно да подценяваме влиянието на съвременната държава върху развитието на икономиката и да смятаме, че областта на стопанството не засяга държавата, както е било в епохата на домонополистичния капитализъм. Буржоазната държава не е в състояние например да премахне икономическите кризи, но като се намесва в икономическия живот, тя може понякога да отдалечи тяхното настъпване чрез милитаризиране на икономиката и други подобни мерки.

Колкото и прогнили да са икономическите устои на капитализма, той няма да рухне сам, тъй като го защитава буржоазната държава. Ето защо класовата борба на пролетариата се насочва не само против икономическите основи на капитализма, но и против защитаващата ги политическа власт.

5. Форми на класовата борба и на класовата организация на пролетариата

Своята борба против капитализма пролетариатът води в три главни форми: икономическа, политическа, идеологическа.

Икономическата борба е исторически първата форма на класовата борба на пролетариата. Във всички страни работниците повеждат борба най-напред в защита на своите икономически интереси. В тази борба са възникнали и първите организации на пролетариата — професионалните съюзи, които са станали за него школа за класова борба¹. Икономическата борба има за непосредствена своя задача защитата на всекидневните интереси на работниците: увеличаване на работната заплата, намаляване на работния ден, подобряване на трудовите условия и т. н. В зависимост от конкретните условия икономическата борба може да бъде твърде многообразна. Най-важно средство на икономическата борба са стачките — частични и общи. В някои страни, например в Италия, в отговор на опитите на работодателите да намалят производството или да закрийт предприятията работниците понякога прилагат „стачки наопаки“: заемат фабриките и вземат управлението на производството в свои ръце, за да накарат собствениците да не спират работата на предприятията.

Икономическата борба за всекидневните нужди има за работническата класа жизнено важно значение. Но тази борба не може да донесе на работническата класа избавление от експлоатацията, нуждата, неосигуреността.

Всеобщият закон на капиталистическото натрупване води към относително и абсолютно обедняване на работническата класа. Относителното обедняване на работническата класа се изразява в това, че се намалява дялът на работниците в националния доход и, обратно, увеличава се дялът на капиталистите. Абсолютното обедняване означава изоставане на жизненото равнище на работническата класа от увеличението на екзистенц-минимума.

Разбира се, процесът на абсолютно обедняване на работническата класа не протича еднакво във всички страни, не означава, че във всяка капиталистическа страна жизненото равнище на ра-

¹ За разрастване на професионалните съюзи свидетелствуват следните данни: през 1914 г. в целия свят е имало около 132 милиона членове на профсъюзи, през 1939 г. — приблизително 45 милиона, а през 1957 г. — повече от 160 милиона.

ботника днес във всяко отношение е по-ниско, отколкото вчера. Както и много други закони на капитализма, този закон действува като господстваща тенденция.

Както доказва Маркс, в основата на работната заплата лежи стойността на работната сила. Но за разлика от другите стоки цената на работната сила (т. е. работната заплата на работника) обикновено се отклонява под нейната стойност. Капиталистите се стремят да не заплащат напълно на работника стойността на работната му сила, като използват за тази цел безработицата и конкурсицията сред работниците. Всеки икономически босе против капитала, пролетариатът, организиран в професионални съюзи, при правилно, класово издържано ръководство е способен да даде отпор на грабителските посегателства на фабрикантите върху жизненото му равнище. Ето защо законът за стойността на работната сила се реализира в хода на класовата борба на пролетариата. Фактичното равнище на работната заплата, степента на нейното отклонение от стойността на работната сила зависи от съпротивата на работническата класа, от нейната организирана борба. Пролетариатът не може да отмени действието на закона за обедняването, но със своята класова борба може да отслаби неговите пагубни последици и да извоюва някои икономически отстъпки от буржоазията¹.

Идеолозите на капитализма твърдят, че класовата борба на пролетариата губела смисъл, тъй като неговото положение постоянно се подобрявало и печалбите на монополите „капка по капка се просмукват надолу“, във всички слоеве на обществото. Но в действителност увеличаването на работната заплата изостава от повишаването на цените и производителността на труда, поради което нормата на експлоатацията системно нараства². През последните години производителността на труда на работниците в промишлеността на основните капиталистически страни се е увеличила с 10—25%, а реалната работна заплата в редица капиталистически страни е под довоенната.

Всичко, което работническата класа в капиталистическите страни успя да постигне през следвоенните годи-

¹ Виж *Морис Торез*, Новые данные об обнищании трудящихся Франции, Госполитиздат, 1956.

² За нормата на експлоатацията може да се съди по следните примери: през 1955 г. американската фирма „Дженеръл моторс“ печелеше по 1 долар и 22 цента на всеки долар, получаван от работниците във вид на работна заплата. В 1939 г. фирмата „Юнайтед стейтс стийл корпорейшън“ получи печалби от всеки работник на час 13 цента, през 1947 г. — 42.6 цента, през 1957 г. (първото тримесечие) — 1.8 долара. За десет години — от 1947 до 1957 г., капиталистическите печалби от всеки зает работник се увеличили с повече от 400%.

ни в смисъл на подобряване на своето положение, се свежда до повече или по-малко успешно забавяне на процеса на обедняването. Реформистите, идеализирайки капитализма, превъзнасят социалното законодателство, въведено в някои капиталистически страни, но крият при това, че известни отстъпки работническата класа е изтръгнала от капиталистите в резултат на засилване на своята борба, а не са плод на „добрата воля“ на монополите. През десетте следвоенни години (1945—1954 г.) в 11 страни (САЩ, Англия, Франция, Западна Германия, Япония, Канада, Австралия, Швеция, Белгия, Холандия, Аржентина) броят на стачките се е увеличил в сравнение с десетте предвоенни години от 67 хиляди на 101 хиляди, броят на участниците в стачките — от 21 милиона на 73 милиона, броят на загубените поради стачките работни дни — от 240 милиона на 672 милиона. Капиталистите са принудени да правят някои отстъпки пред исканията на работниците и от страх от социалистическа революция. Наличността на световната социалистическа система и постиженията на социалистическите страни увеличават многократно силите на пролетариата в капиталистическите страни. Прав беше американският писател Теодор Драйзер, когато във връзка с появяването през 30-те години на социално законодателство в САЩ отбеляза: „За всичко това аз *благодаря* на Маркс и на червена Русия.“

Икономическата борба не само противодействува на процеса на обедняването на пролетариата, но и подпомага неговото организиране за решаване на по-широки революционни задачи. Без борбата против хищническите стремежи на капитала работниците по израза на Маркс биха се превърнали в безразлична маса измъчени, обречени на гибел бедняци. „Ако в своите всекидневни конфликти с капитала работниците биха страхливо отстъпвали, те сами биха се лишили от способността да предприемат каквото и да било по-голямо движение.“¹

Икономическата борба на работническата класа закономерно прераста в *политическа* борба. Дори борбата за частични икономически искания, например за намаляване на работния ден, за установяване на гарантиран минимум работна заплата, за въвеждане на обществено осигуряване и т. н., тласка пролетариата по

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани произведения, т. I, 1950, стр. 511.

пътя на политическите действия. В съвременните условия защитата на икономическите интереси на трудещите се до голяма степен зависи от решаването на политическите задачи — от успехите на борбата против нова световна война, против надпреварата във въоръжаването. Поради това стачната борба често придобива политическо значение, свързва се тясно с борбата против подготовката на нова война от страна на империалистите, за мир, демокрация и национална независимост на страните, заробвани от империализма на САЩ.

Въпреки голямото значение на икономическата борба тя не е достатъчна, за да бъде премахната капиталистическата експлоатация. За тази цел е необходима *политическа борба* на пролетариата. В Англия повече от един век вече пролетариатът се бори за увеличаване на работната заплата, за подобряване на своите трудови условия и т. н., но това не го доведе до освобождение от експлоатацията. В Русия, където пролетариатът, ръководен от комунистическата партия, разгърна грандиозна политическа борба, която се увенча със събаряне на буржоазията и установяване на диктатура на пролетариата, е осъществено пълно освобождение на трудещите се. Само чрез политически действия работниците могат да се борят не само за подобряване на условията за продаването на своята работна сила, но и за унищожаването на самите икономически отношения, които ги принуждават да продават своята работна сила на капиталистите. Ето защо политическата борба е главната, решаващата форма на класовата борба на пролетариата.

Политическата борба е многообразна: от участие в изборите за държавните органи до масови демонстрации, от мирно използване на парламентарната трибуна до революционна борба за власт. Главната задача на политическата борба на пролетариата е събаряне властта на капиталистическата класа и установяване на своя власт, диктатура на работническата класа, а след като властта бъде завоювана — укрепването ѝ като оръдие за изграждане на комунистическо общество.

Какви са особеностите на политическата борба в сравнение с икономическата? Защо и в какъв смисъл политическата борба има приоритет пред икономическата?

Исторически политическата борба се е развивала непосредствено след икономическата, но тя има приоритет

по значение, тъй като е по-висша форма на класовата борба.

1) В икономическата борба могат да действуват против своите експлоататори отделни отряди на работническата класа. В политическата борба противостоят една на друга работническата класа и класата на капиталистите като цяло.

В „Манифеста на комунистическата партия“ Маркс и Енгелс пишат: „Всяка класова борба е политическа борба.“ Това, разбира се, не означава, че действията на работниците от едно отделно предприятие, които искат увеличение на работната заплата, представляват политическа борба. Такива действия още не са класова борба в истинския смисъл на тази дума, тъй като в тях участва само малка частица от класата. А ако в движението се въвлеча цялата или почти цялата работническа класа, ръководена от революционната партия — то неизбежно се превръща в политическа борба, тъй като противопоставя работническата класа на целия буржоазен строй и на държавата, която защитава интересите на капиталистическата класа.

2) В икономическата борба работниците отстояват непосредствените, всекидневните си интереси, често пъти частичните интереси на отделни групи от работническата класа, а в политическата борба — основните, общокласовите си интереси.

На опортюнистите е свойствено да противопоставят непосредствените, временните интереси на работниците на основните, да се отричат от общокласовите интереси в името на частичните интереси на отделни групи работници. Ето защо те поставят на първо място икономическата борба и се опитват да сведат класовата борба на пролетариата до икономическа борба. Един от идеолозите на „икономизма“ — опортюнистическо течение в руското работническо движение — твърдеше, че щом икономическите интереси на класите играят решаваща роля в историята, то следователно икономическата борба на пролетариата трябва да има първостепенно значение за неговото класово развитие и освобождение. Ленин отбелязва по този повод: „Това „следователно“ е съвършено неуместно. От това, че икономическите интереси играят решаваща роля, *съвсем не следва* никакъв извод за първостепенното значение на икономическата (= професионалната) борба, защото най-съществените, „решаващите“ интереси на класите могат да бъдат задоволени *само* с коренни *политически* преобразования изобщо; в частност, основният икономически интерес на пролетариата може да бъде задоволен само чрез политическа революция, която да замени диктатурата на буржоазията с диктатурата на пролета-

риата.“¹ Поради това марксистите — противоположно на опортюнистите — довеждат признаването на класовата борба до признаването, че е необходимо пролетариатът да завладее политическата власт.

3) В икономическата борба, ако тя се води откъснато от политическата, у работниците се изработва само трейдионистко съзнание, т. е. разбиране на своите професионални интереси. В политическата борба под ръководството на марксистката партия у работническата класа се изработва действително класово пролетарско съзнание, разбиране на своите основни общокласови интереси, на своята историческа мисия, на своите революционни задачи.

4) Икономическата борба прави необходимо организирането на пролетариата в професионални съюзи. Политическата борба изисква създаването на марксистка политическа партия, която е висша форма на класовата организация на пролетариата.

В своето развитие работническата класа преминава различни стадии на класова организация. Разрастването на едрата капиталистическа промишленост води по необходимост до концентрация на работническата класа, спомага за нейното сплотяване и организиране. Но за да бъде способен да събори капитализма, пролетариатът трябва не само обективно да се оформи като класа, но и да осъзнае основните си класови интереси. Той трябва по израза на Маркс и Енгелс да се превърне от класа „в себе си“ в класа „за себе си“. А превръщането на пролетариата в класа „за себе си“ предполага организирането му в политическа партия.

Наред с икономическата и политическата извънредно важна форма на класовата борба на пролетариата е и *идеологическата борба*. Идеологическата борба има за задача да освободи работниците от буржоазните идеи и предразсъдъци, да внесе социалистическата идеология сред масите на пролетариата. Тази форма на класовата борба е също толкова необходима за освобождението на пролетариата, за неговата окончателна победа, както и другите форми на класовата борба.

За да бъде вдигната работническата класа на широка икономическа и особено политическа борба, необходимо

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 5, стр. 406.

е тя да бъде просветена, да ѝ се помогне да осъзнае своите класови интереси, задачи и цели. Тази задача изпълнява марксистката теория на научния социализъм.

Без революционна теория не може да има революционно движение. Революционната теория е сигурен компас, пътеводна звезда в борбата на пролетариата за собственото му освобождение и за създаването на ново общество. Благодарение на това, че идеите на социализма овладяват съзнанието на широките маси на пролетариата, *стихийната* класова борба на работниците се превръща в *съзнателна* борба.

Стихийното работническо движение само по себе си не може да породи теория на социализма; явявайки се стихийно, то неизбежно върви по пътя на трейдюнионизма, т. е. ограничава се с борбата за професионалните интереси на работниците. От друга страна, теорията на социализма, несвързана с практиката на работническото движение, е безсилна и не може да бъде претворена в действителност. Необходимо е теорията на научния социализъм да бъде съединена с работническото движение.

Въплъщение на това съединяване е именно марксистката партия, която внася социалистическата идеология в движението на масите, озарява го със светлината на революционната теория. Само под ръководството на своята марксистка политическа партия работническата класа може да действа като единна организирана сила.

6. Ролята на марксистката партия в класовата борба на пролетариата

Както вече казахме в § 3 на тази глава, в класовата борба ръководна роля играят политическите партии. Пролетариатът, както и другите класи на капиталистическото общество, създава своя политическа партия. По своите цели, организация и роля тази партия се различава принципино, основно от всички други партии. Партията на пролетариата се гради на базата на принципите на марксизма-ленинизма, които са нейната непоклатима идеологическа основа. Тя е последователно революционна партия, която смело и докрай защитава интересите на работническата класа, интересите на освобождението на всички трудещи се от класово и национално потисниче-

ство. Насочвайки и организирайки борбата на широките маси на народа, партията на пролетариата става велика преобразуваща сила в развитието на обществото, колосално ускорява хода на историческото развитие. Марксистката партия е ръководната организация на пролетариата, тя е главното му оръжие в борбата за революционното преобразуване на капиталистическото общество в комунистическо.

Защо работническото движение не може да се ръководи от никоя друга организация на пролетариата освен от политическата партия?

Партията на работническата класа, както и всяка политическа партия, е част от класата. Но това не е просто част от класата, а нейната челна, политически организирана и активна част, нейният авангард. В средата на работническата класа има различни слоеве. Мнозинството от работниците, притиснати от тежкия гнет на експлоатацията, не може в условията на капитализма да се издигне до онова равнище на класова съзнателност, с което се отличава челната част, партията; дори професионалната организация, по-проста, по-достъпна за съзнанието на неразвитите работнически слоеве, не обхваща целия пролетариат. Ето защо не може, без да се изпада в илюзии, да се мисли, че в условията на капитализма (и дори в условията на преминаването от капитализма към комунизма) може да изчезне границата между челната част на работническата класа и цялата класа. Тази граница ще се заличи едва когато комунизмът победи окончателно.

Всички други организации на пролетариата — неговите професионални съюзи, кооперациите, културно-просветните обединения и пр. — му служат като необходими средства в класовата борба, но не могат да разрешат нейната основна задача — ликвидиране на капиталистическите порядки и провеждане на социалистическа революция. Само политическата партия, която е висша форма на класовата организация на пролетариата, е способна да обедини дейността на всички пролетарски организации, да я насочи към една цел — към социалистическа революция.

Историческият опит учи, че работническата класа не може да одържи победа над буржоазията, да установи своя власт и още повече да я задържи без ръководство-

то на опитна и закалена марксистка партия. Работническата класа без марксистка политическа партия е, така да се каже, туловище без глава. Работническата класа може да води успешна борба само ако я ръководи, я циментира, ако я сплотява и организира челният отряд, в който са събрани нейните най-добри, най-съзнателни и мъжествени бойци, свързани в единния боеви съюз на едномишленици-комунисти.

Силата на комунистическата партия се състои в това, че тя е челният отряд на работническата класа, въоръжен с научна революционна теория и по силата на това стоящ по своята съзнателност по-горе от масите. Марксистката партия обединява в своите редове всичко най-будно, смело, героично и самоотвержено в работническата класа. Говорейки за партията на болшевиките, станала образец на революционна партия на работническата класа, В. И. Ленин каза малко преди Великата октомврийска социалистическа революция, че тя възплъщава в себе си ума, честта и съвестта на нашата епоха.

Представлявайки чели отряд на работническата класа, партията същевременно е най-тясно свързана с цялата класа. Тя е силна и непобедима само при условие, че е неразривно свързана с масите, че никога не се откъсва от тях и всекидневно умножава своите връзки с всички трудещи се.

Силата на комунистическата партия се състои и в нейното организационно единство, в това, че тя е споена чрез единството на мисълта и действието, чрез единната дисциплина, задължителна за всички партийни членове. Основен организационен принцип на изграждането на пролетарската партия е принципът на демократическия централизъм. Този принцип обективно е обусловен от самата природа на пролетарската партия и от условията на нейната борба. Той съчетава централизираното ръководство с вътрешнопартийната демокрация, желязната партийна дисциплина с активността и самодейността на партийните маси, с широкото развитие на критиката и самокритиката. Изработените от Ленин норми на партийния живот и принципи на колективното партийно ръководство осигуряват боеспособността на партията.

Марксистката партия като боева организация на революционния пролетариат не търпи в своите редове фракционност — тя се чисти от опортюнистическите елементи,

които се опитват да разложат партията отвътре. Опортюнистите са проводници на буржоазната идеология в редовете на работническото движение. Те могат да бъдат сравнени с разузнавачите на врага, които проникват в крепостта на работническата класа, за да отворят вратите ѝ за врага. Ето защо необходимо условие за укрепването на пролетарската партия е борбата против опортюнизма във всички негови прояви.

Опортюнизмът не е случайно явление в работническото движение. Той има социални корени и е резултат от натиска на буржоазията върху неустойчивите слоеве на работниците. По-горе вече отбелязахме, че работническата класа е нееднородна: наред с кадровите, така да се каже потомствени, пролетарии в нейната среда има и хора, излезли неотдавна от дребната буржоазия, както и връхни слоеве на „работническата аристокрация“. Всеки поврат в развитието на класовата борба засилва различията във възгледите и стремежите на тези слоеве, като предизвиква появяване на различни — „леви“ или „десни“ — уклони и течения в работническото движение.

В съвременния етап, както подчерта Съвещанието на представители на комунистическите и работническите партии на социалистическите страни, което се състоя през ноември 1957 г., важно значение придобива засилването на борбата против опортюнистическите течения. Комунистическите и работническите партии се борят както против догматизма и сектантството, така и против ревизионизма, който днес е главната опасност в работническото и комунистическото движение.

Съвременният ревизионизъм, както и ревизионизмът в миналото представлява международно явление. Въпреки особеностите на неговото проявление в различните страни, за него са характерни някои общи черти. Това са: проповядване, че най-важните принципи на марксизма били „остарели“, отричане на историческата необходимост на диктатурата на пролетариата при преминаването от капитализма към социализма, отричане на ръководната роля на пролетарската партия, отказване от принципите на пролетарския интернационализъм и изпадане на позициите на буржоазния национализъм, отказване от основните ленински принципи на изграждане на партията и преди всичко от демократическия централизъм. Ревизионистите се стремят да превърнат марксистката партия от

боева класова политическа организация на пролетариата в културно-просветна организация, в някакво подобие на дискуссионен клуб. Ревизионизмът, т. е. десният опортюнизм, е в съвременните условия главната опасност, защото той капитулира пред империализма и му дава възможност да разгърне идеологически атаки против социализма.

Работническата класа и нейната партия трябва да водят борба против буржоазията не само на попрището на икономическия и политическия, но и на попрището на духовния живот. В тази борба най-сигурно и изпитано оръжие на работническата класа е революционната теория — марксизмът-ленинизмът. Това идейно оръжие трябва постоянно да се изостря, да се усъвършенствува, да се чисти от ръждата на ревизионизма и догматизма, да се защитава срещу буржоазната идеология.

Развитието на работническото движение във всички капиталистически страни нагледно показва колко необходимо е за марксистката партия да се стреми към най-тясно съчетаване на икономическата, политическата и идеологическата борба. Ако работническото движение не се ръководи от революционната теория, ако пролетариатът не е осъзнал основните си интереси и голяма част от него още се намира под влиянието на буржоазната и дребнобуржоазната идеология — той не може да смъкне от себе си ярема на капитала. Слабостта на работническото движение в САЩ и в някои други капиталистически страни се състои в това, че там мнозинството работници още не са се освободили от идеологическото и политическото влияние на буржоазията, не са осъзнали положението, което пролетариатът заема в капиталистическото общество. Тази идеологическа слабост на работническото движение се обяснява с много причини, и особено с по-високото равнище на материалното положение на работническата класа в тези страни в сравнение с останалите капиталистически страни, с наличността на значителна прослойка „работническа аристокрация“ и т. н.¹ Но неравномерността на политическото и идейното съзряване на работническата класа в различните страни не унищожават общия закон за нарастването на революционната борба на работническата класа.

¹ Виж за това в книгата на Уилям З. Фостър „Залезът на световния капитализъм“, 1950, стр. 98—101.

С неизбежното изостряне на класовата борба в капиталистическите страни расте и влиянието на комунистическите партии. През последните десетилетия те израснаха в могъща сила, която обединява в своите редове най-съзнателната част на работническата класа. Комунистическите партии, които преди Втората световна война наброяваха приблизително 4·2 милиона души в целия свят, обединяват днес в своите редове повече от 33 милиона членове. Но наред с комунистите с още значително, а в някои страни с преобладаващо влияние сред работническата класа се ползват десносоциалистическите партии. Тези партии наброяват днес около 12 милиона членове (в това число повече от 6 милиона в Англия) и се ползват с подкрепата на много милиони избиратели. Следователно налице е разцепление на работническата класа между различните политически организации.

Нарушено е единството и на профсъюзното движение. Световната федерация на професионалните съюзи обхваща повече от 92 милиона членове. В редица капиталистически страни в Европа комунистите спечелиха на своя страна широките маси на организирани в профсъюзите работници. Но значителна част от профсъюзите се намира под влиянието на реформистите. Международната конфедерация на така наречените „свободни“ профсъюзи, която се намира под влиянието на американските и английските реформистки лидери, обединява повече от 54·5 милиона души.

С какво се обяснява обстоятелството, че работническата класа в капиталистическите страни има няколко партии? С част от колосалните печалби, получавани чрез ограбването на колониите и на икономически зависимите страни и чрез установяването на високи монополни цени, империалистическата буржоазия подкупва и развращава върхушката на пролетариата, създава слоя на така наречената „работническа аристокрация“, която именно става почвата, върху която намира условия за развитие опортюнизмът в работническото движение. Социалдемократическите партии, създали се в работническата класа в края на XIX и началото на XX в., се оказаха заразени от червоядината на опортюнизма, тръгнаха по пътя на съгласателството с буржоазията и на отказването от революционната борба. Поради това революционното крило на работническото движение се оформи в самостоятелни, независими от опортюнистите марксистки комунистически партии.

Много лидери на партиите на десните социалисти, както и на профсъюзите представляват по израза на Ленин „обуржоазили се работници“. По своя начин на живот и по своя мироглед те са се сблизили с буржоазията. Тези лидери на работниците почти винаги провалят стачките, сключват зад гърба на работниците изгодни за капиталистите сделки, помагат на реакционната буржоа-

зия в провеждането на нейната вътрешна и външна политика, в нападките против комунизма. Дейността на бившия председател на Американската федерация на труда (АФТ) Грийн се оказва толкова изгодна за капиталистите, че те го наградиха със златен медал с надпис: „За успешно сътрудничество с промишленците“.

В условията на задълбочаващата се обща криза на капитализма, която води към намаление на прослойката на „работническата аристокрация“, неизбежно се увеличава различието между десносоциалистическите лидери, които по собственото им признание се стремят да бъдат „ревностни администратори на капитализма“, и обикновените работници, членове на социалистическите партии, стремящи се към революционна борба. Натискът на работническите маси може да оказва и оказва въздействие върху поведението на някои лидери на социалистическите партии.

Историческият опит показва, че разцеплението на работническата класа дава възможност на буржоазията да нанесе поражения на работническото движение. Ето защо навярно потребност на работническото движение е единството. „... Единството — изтъква Ленин — е безкрайно скъпо, безкрайно важно за работническата класа. Разединените работници са нищо. Обединените работници са всичко.“¹

В съвременната епоха общата заинтересованост на широките маси от предотвратяването на нова световна война, от отслабването на международното напрежение, от защитата на демократическите права, на националната независимост, от отстояването на всекидневните икономически нужди на трудещите се създава възможности за единодействие на комунистическите и социалистическите партии, въпреки техните различия в областта на идеологията. Комунистическите партии призовават към създаване на единен фронт на всички организации на работническата класа, които на дело искат да бранят мира и демокрацията, да се борят против империалистическото потисничество, да защитават независимостта и националните интереси на своите народи.

В епохата на империализма се създават икономически основи за широко обединяване на революционните сили против капитала. Като подчиняват развитието на производството на осигуряването на високи монополни печалби, магнатите на капитала засил-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 19, стр. 518.

ват експлоатацията на работническата класа и на трудещите се в собствените си страни. Това създава почва за обединяване на широките маси на работниците, селяните и други слоеве на трудещите се против монополистичния капитал. Ламтежът на монополите за високи печалби е движещата сила на надпреварата във въоръжаването, на милитаризацията на народното стопанство, на подготовката на нови войни. Това тласка всички демократични сили, заинтересовани от предотвратяването на нова война, към обединение против империализма.

В „Декларацията на Съвещанието на представители на комунистическите и работническите партии на социалистическите страни“, което се състоя в Москва през ноември 1957 г., се отбелязва: „Работническата класа и народните маси, борейки се против опасността от война, за своите жизнени интереси, все повече насочват острието на тази борба против едрите монополистични групи на капитала като главни виновници за надпреварата във въоръжаването, като организатори и вдъхновители на плановете за подготовка на нова световна война, като опора на агресията и реакцията. Интересите и политиката на тази ограничена група монополи все повече влизат в противоречие с интересите не само на работническата класа, но и на всички останали слоеве на капиталистическото общество — селячеството, интелигенцията, дребната и средната градска буржоазия. В онези капиталистически страни, които американските монополи се опитват да подчинят под своето влияние, и в страните, които страдат от американската политика на икономическа и военна експанзия, се създават обективни предпоставки за обединяване под ръководството на работническата класа и на нейните революционни партии на най-широките слоеве на населението за борба за мир, в защита на националната независимост и демократичните свободи, за подобряване на жизнените условия на трудещите се, за провеждане на радикални аграрни реформи, за събаряне на всевластието на монополите, които предават националните интереси.“

Извънредно важен принцип на дейността на марксистката партия е пролетарският интернационализъм. За разлика от борбата на всички предшествувачи потиснати класи класовата борба на пролетариата придобива интернационален характер. Робите никога, а селяните сравнително рядко са се издигали до обединяване на своите усилия дори в мащаба на отделна страна. Пролетариатът се обединява не само в национален, но и в интерна-

ционален мащаб. Обективните условия за такова обединяване се пораждат от капитализма, който създава световния пазар и вместо предишната местна и национална затвореност установява всеобща връзка между народите. Развитието на капитализма създава във всички страни пролетариат, на който противостои общ враг — буржоазията. Освобождението на работническата класа и на всички трудещи се от капиталистическата експлоатация може да бъде постигнато само с обединените усилия на пролетариата от всички нации. Оттук произтича единството на интересите на пролетариата от различните нации, което е и изразено в бойния лозунг, провъзгласен от Маркс и Енгелс преди повече от сто години: *„Пролетарии от всички страни, съединявайте се!“*

Интернационализмът е присъща черта на идеологията на работническата класа; той противостои на буржоазния национализъм. Буржоазията и нейните опортюнистически лакеи използват национализма, за да прикрият противоположността между интересите на пролетариата и буржоазията вътре в нацията, да задушат класовата борба на пролетариата и да разпалят междунационална борба. Националната вражда отвлича вниманието на трудещите се от борбата против техните потисници, раздробява и отслабва работническото движение. Онези, които действително защитава интересите на трудещите се, делото на освобождението на нациите, не може да не се стреми към интернационално единство на работническото движение и към премахване на националната вражда. Патриотичните стремежи и националните чувства на народите не противоречат на интернационалното единство на трудещите се, а, напротив, се съчетават с него, тъй като истинският патриотизъм се състои в това, да се стремим към освобождение на своята страна и на своя народ от всякакво класово и национално потисничество.

В своята стратегия и тактика комунистическите партии изхождат от това, че законите на развитието на капитализма и законите на преминаването от капитализма към социализма са еднакви за всички страни, но във всяка страна тяхното действие се проявява с известни особености поради различието на историческите и социално-икономическите условия. Отричането на общността на тези закони, преувеличаването на специфичните особености на развитието на капитализма в отделните страни

(например твърденията за „изключителността“ на капиталистическото развитие в САЩ, което не било подчинено на общите закони на капитализма) води до опортюнистически грешки и до забравяне на принципите на пролетарския интернационализъм. Игнорирането на своеобразието на действието на тези закони и на националните особености на всяка отделна страна поражда сектантски грешки, води до национален нихилизъм, също несъвместим с пролетарския интернационализъм. „Докато съществуват национални и държавни различия между народите и страните — подчертава Ленин, — а тези различия ще се държат още твърде и твърде дълго даже след осъществяване диктатурата на пролетариата в световен мащаб, — единството на интернационалната тактика на комунистическото работническо движение във всички страни изисква не премахване на разнообразието, не унищожаване на националните различия (за сегашния момент това е празна мечта), а такова прилагане на *основните* принципи на комунизма . . . което *правилно да видоизменя* тези принципи в *подробностите*, правилно да ги приспособява, да ги прилага към националните и национално-държавни различия.“¹

В зависимост от конкретно-историческите условия се променят организационните форми на сътрудничеството и връзката между работническите партии в различните страни. Това се потвърждава от историята на трите интернационала и от историята на международното работническо движение през последните десетилетия. Но каквито и да са тези форми, най-тясното сътрудничество между комунистическите и работническите партии в различните страни е необходимо за успешната борба за събаряне на капитализма и за победа на комунизма.

7. Необходимост от унищожаване на класите. Световноисторическата мисия на пролетариата

Крайна цел на класовата борба на пролетариата е унищожението на капиталистическото общество, основано на антагонизма между класите, и създаването на

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 1, стр. 80.

безкласово комунистическо общество. Тази цел станя осъществима в епохата на упадъка на капитализма.

Съзнание за несправедливостта на класовия строй и призови за унищожаване на експлоатацията са се появили много по-рано, още в зората на капитализма. Още в някои селски движения против феодализма, например в изказвания на Томас Мюнцер в Германия през XVI в., е било издигано искането да бъде създадено общество, в което да няма експлоатация на човек от човека. Но в миналото всички освободителни движения са довеждали в най-добрия случай до изменение на формата на експлоатация, но не са могли да унищожат експлоатацията. Това се обяснява с обстоятелството, че призивите за унищожаване на класовите различия са били тогава в противоречие с изискванията на икономическия прогрес. Икономическите условия за унищожаване на класите по онова време още не са били узрели. В предшествуващите капитализма епохи и в периода на възходящото развитие на капиталистическата формация обществото не е могло да развива своите производителни сили и своята култура по друг начин, освен в условията на частна собственост, на отделяне на физическия труд от умствения и на експлоатацията на мнозинството от малцинството.

Но делението на обществото на класи на експлоататори и експлоатирани било исторически необходимо само дотогава, докато производителността на обществения труд била относително неразвита, докато общественият труд не можел да задоволява насъщните нужди на всички членове на обществото. В епохата на развития капитализъм могъщото нарастване на производителните сили създаде условия „отменяването на класовите различия да стане действителен прогрес, да бъде то трайно и да не причини застой или дори упадък в обществения начин на производство“¹. В тази епоха за пръв път призивите за унищожаване на класовите различия и на класовото неравенство съвпаднаха с изискванията на икономическия прогрес, с обективната необходимост. Съвременните производителни сили изискват унищожаване на частната собственост и установяване на обществена собственост върху средствата за производство. А това е основното условие за ликвидиране на експлоатацията на човек от човека.

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Соч., т. XV, 1933, стр. 252—253.

Икономическият прогрес изисква преодоляване на старите форми на разделение на труда, с които е свързано съществуването на класите: на противоположността между града и селото, между умствения и физическия труд. Противоположността между града и селото обрича селото на изоставане от града в икономическо, политическо и културно отношение, превръща селото при капитализма в обект на експлоатация и ограбване от страна на града. Преодоляването на тази противоположност дава възможност да се сложи край на изостаналостта на селското стопанство, да се използват по-добре природните ресурси и да се разпределят рационално производителните сили на територията на страната. Премахването на противоположността, а след това и на същественото различие между града и селото „е не само възможно — то е станало пряка необходимост за самото промишлено производство, както е станало необходимост и за селскостопанското производство, а освен това и за общественото здравеопазване“¹. Икономическият и културният подем на селото приобщава многомилionenното селско население към активно участие в обществения живот и по този начин ускорява историческото развитие.

Непосредствена необходимост става в нашата епоха унищожението на противоположността, а по-нататък и на същественото различие между умствения и физическия труд. При съвременното равнище на производителните сили има пълна възможност да се осигури свободно развитие вече не само на малцинството, но и на всички членове на обществото. А това значително ще ускори развитието на обществото, тъй като отговаря на потребностите на развитието на производството. Заменяването на частичния работник, превърнат от капитализма в придатък към машината, с всеотдайно развит работник, намиращ се на високо културно-техническо равнище, ще даде възможност да се увеличи значително производителността на труда.

Така че развитието на обществото е създавало материалните предпоставки за унищожаване на старите форми на разделение на труда и на свързаното с тях деление на обществото на класи, направило е това унищожение необходимо. Както на времето възникването на класите е

¹ Ф. Енгелс, Анти-Дюринг, стр. 329.

било прогресивно явление, така в днешно време унищожаването на класите стана условие за историческия прогрес. Унищожаването на класите се извършва върху основата на унищожаването на частната собственост върху средствата за производство и носи със себе си социално-икономическо и нравствено обновление на обществото, тъй като слага край на жаждата за натрупване на богатства, на враждата, на егоизма и на другите недъзи на класовото общество.

Икономическото развитие на обществото не само е направило необходимо унищожаването на класите, но е и породило онази обществена сила, която е способна да осъществи тази историческа задача. Тази сила е пролетариатът. Неговата световноисторическа мисия се състои в това — да събори капитализма и да доведе обществото до комунизъм.

От всички потиснати класи, борили се някога за своето освобождение, работническата класа е единствената класа, способна да сложи край на разделението на обществото на класи. Робите можеха да се освободят, унищожавайки от всички форми на частната собственост и на експлоатацията само отношенията на робството. Селяните, освобождавайки се от крепостното право, ставаха собственици на свои парчета земя. А пролетариатът не може да се освободи по друг начин, освен като унищожи частната собственост върху средствата за производство изобщо и като ликвидира всички форми на експлоатация на човек от човека. Ето защо чрез своята революционна класова борба пролетариатът избавя от потисничеството не само себе си, но и всички трудещи се.

Пролетариатът е най-революционната класа не защото той е най-бедната и страдаща класа. Капитализмът обрича на мизерия и страдания милиони дребни селяни и градска беднота, много хиляди лумпенпролетарии, които често страдат не по-малко, а повече от пролетариите, но това не ги прави по-революционни. Последователната революционност на пролетариата се определя не само от това, че той е експлоатирана класа, заинтересована от събарянето на капитализма, но и от това, че той е носител на нов, по-висш от капиталистическия начин на производство. По това той се отличава от другите експлоатирани класи, например от селячеството. Селячеството е свързано с най-изостаналата стопанска форма — дребно-

то производство — и с развитието на капитализма то се разслюява, разпада се като класа. Пролетариатът е свързан с едрото машинно производство и расте, развива се, консолидира се като класа заедно с развитието на капитализма. Той се обединява, приучва се на дисциплина и организираност от самите условия на своя труд в едрото производство и поради това повече от която и да било друга от трудещите се класи е способен за сплотени, съзнателни, организирани действия.

Марксистите изтъкват пролетариата като единствена последователно революционна класа не за да го противопоставят на останалите трудещи се, а за да покажат неговата роля на хегемон (т. е. ръководител, вожд) на всички трудещи се. Маркс решително отхвърля твърденията на Ласал, че в сравнение с пролетариата всички останали класи били „компактна реакционна маса“. Тезата на Ласал е неправилна и политически вредна, тя обрича пролетариата на изолираност и следователно на неизбежно поражение в борбата против капитализма.

За да извоюва победа над капитала, пролетариатът трябва да привлече на своя страна широките маси на трудещите се, преди всичко на селячеството, както и средните слоеве на обществото. Капитализмът носи разорение на средните слоеве, на дребното и средното селячество, обрича на безработица значителна част от интелигенцията, застрашава народите с бедствията на милитаризма и войната, с гибелта на завоеванията на културата. Ето защо в съвременната епоха има възможности на страната на пролетариата да бъдат спечелени все по-широки и по-широки непролетарски маси. Само с тяхната подкрепа пролетариатът може да осъществи своята историческа мисия.

Противниците на марксизма атакуват учението за историческата мисия на пролетариата от различни страни. Едни от тях (например френският социолог Арон и др.) уверяват, че работниците не мислят за своята историческа мисия, а се стремят да станат буржоа, да постигнат материална осигуреност, намаление на работния ден, повишение в службата, ликвидиране на безработицата и т. н.

Но работата съвсем не е в това, какво мисли отделният пролетарий, който, разбира се, може и да не съзнава историческата мисия на своята класа. Работата е там,

че пролетариатът по своето обективно положение, съобразно с което той е принуден да действа, е заинтересован от унищожаването на капитализма. Условието, при които живее пролетариатът в капиталистическото общество, го тласкат въпреки идейното влияние на буржоазията по пътя на революционната борба. И тази тенденция на историческото развитие все повече си проправя път. Тя се проявява в макар и неравномерното засилване на стачната борба във всички капиталистически страни, в увеличаването на влиянието на комунистическите партии, в стремежа на работниците към единство и т. н.

Заедно с буржоазните социолози и някои лидери на десните социалисти отхвърлят учението за историческата мисия на пролетариата. Те обявяват за остарял тезиса на Маркс и Енгелс, че в революцията пролетариатът няма какво да загуби освен своите вериги. В съвременните условия, заявяват те, пролетариатът няма какво да загуби — той притежава такива завоевания като общественото осигуряване, гарантиран минимум на работната заплата и т. н. Онези, които се боят от революцията, биха искали пролетариатът да се задоволява с трохи от трапезата на капиталистите и да не посяга върху основите на капиталистическия строй. Но как може пролетариатът да се задоволи с тези трохи? Нима той е престанал да бъде класа, лишена от средства за производство? Нима условията на неговия материален и духовен живот не принадлежат на класата на капиталистите? Нима съвременната държава не е вече оръдие за неговото потискане? За да престане пролетариатът да бъде класа на наемните роби на капитала, онеправдана класа, необходимо е основно преустройство на капиталистическото общество, революционното му превръщане в комунистическо общество.

Разделението на обществото на антагонистични класи не може да бъде унищожено при запазване на основите на капитализма. Съществуването на антагонистичните класи има за своя предпоставка частната собственост върху средствата за производство, която довежда до най-дълбоко икономическо неравенство между членовете на обществото. Значи унищожаването на класите предполага ликвидиране на частната собственост и установяване на обществена собственост върху средствата за производство, в резултат на което всички членове на обществото ще бъдат поставени в еднакво отношение към средствата за произ-

водство. Ето защо в „Манифеста на комунистическата партия“ Маркс и Енгелс провъзгласиха, че комунистите могат да изразят своята теория с едно положение: унищожаване на частната собственост.

Някои съвременни критици на марксизма и десни социалисти, които ревизират марксизма, се опитват да оспорят това положение. Те доказват, че класовите различия могат да бъдат унищожени и без революционно преустройство на обществото, че те вече са изчезнали или изчезват при съвременния капитализъм, който бил станал „народен капитализъм“. Появяват се книги, брошури, статии, чинто автори твърдят, че в САЩ, Англия и някои други капиталистически страни вече има безкласово общество, че там е изчезнало делението на хората на капиталисти и работници. Едни от авторите на тези съчинения (например известният американски капиталист Е. Джонстън) заявяват, че всички са станали капиталисти, други (например бившият председател на Конгреса на производствените профсъюзи в САЩ Ф. Мъри), напротив, обявяват всички за работници.

За да се докаже тезата, че всички са станали капиталисти, обикновено се използва така наречената теория за „демократизирането на капитала“. Заменяването на отделния собственик на предприятие с акционерно дружество и издаването на множество дребни акции се преценяват от привържениците на тази теория като зараждане на „народен капитализъм“, при който работниците и служащите стават „съпритежатели на предприятията“. И ето че работниците биват съветвани: да не се борят против капитала, а да купуват акции, да се включват в числото на „собствениците на капитал“. Но, разбира се, този съвет — да се превърнат всички в капиталисти — е толкова осъществим, колкото и обещанието да бъдат направени всички крале или римски папи. Работник или служащ, който има една-две акции, не става от това капиталист, дистанцията между него и действителните собственици на предприятие ни най-малко не се намалява. Според пресмятанията на статистическото бюро при Мичиганския университет едните държатели на акции, които са около 1% от американските семейства, имат $\frac{2}{3}$ от общия брой на акциите, голяма част от останалата една трета от акциите принадлежи на средните държатели, които също са около 1% от семействата. Така че малка част от семействата в САЩ —

около 2% — държи в ръцете си почти всички акции. В Англия през 1952 г. ценни книжа са притежавали само 6% от семействата. Повече от половината от тях са дребни акционери, които получават от своите акции доход, достатъчен само за покриване разходите за отпуск или текущ ремонт на жилището. От друга страна, малката група най-едри държатели на акции, която е около 1% от общия брой на акционерите, притежава една трета от всички издадени акции¹.

Фактически собственици на предприятието остават малка група най-едри акционери, които използват издаването на дребни акции за засилване на финансовата олигархия. Като продават дребни акции на работниците и служащите, те ни най-малко не раздробяват капитала, а само укрепват позициите на едрия капитал, който получава възможност да се разпорежда дори с малките спестявания на трудещите се. Що се отнася до дребните акционери, които биват уверявани, че са „съпритежатели“ на предприятието — тези мними „съпритежатели“ не придобиват с акциите никакви права. Характерно е, че най-едрият монопол в американската черна металургия „Юнайтед стейтс стийл корпорейшън“, когато продава акции на работниците, си запазва правото да ги анулира, без да плаща дивиденди или проценти, ако работникът напусне работата, ако бъде уволнен заради някаква простъпка или ако прекрати временно работата без съгласие на администрацията, т. е. ако участва в стачка. И ето че се предлагат подобни „акционери“, които губят акциите си при всеки конфликт, да бъдат смятани за „капиталисти“!

Не са по-убедителни и доводите на онези, които обявяват класите в капиталистическите страни за унищожени на основание на това, че всички били станали „работници“. Вместо капитализъм, заявяват проповедниците на този възглед, в САЩ се е установил „мянъджеризъм“ (от думата „мянъджър“ — управляващ). Мястото на капиталистическите собственици е заето от управляващите, от „стопанските ръководители“. Извършила се революция в промишлеността, която довела до това, че капиталистът изчезнал и отстъпил мястото си на управляващия. Тази теория, развита от идеолога на американския капи-

¹ Виж С. Ааронович, Британский монополистический капитал, М., 1956, стр. 150.

тализъм Д. Бърнхам в книгата „Ера на организаторите“, бе подхваната след това от лидерите на френските десни социалисти и на английските лейбъристи. „Преминаването на капитализма към режима на организаторите ще бъде революция на организаторите, обявена на света вместо социалистическа революция“ — писа Л. Блум.

В кривото огледало на тази теория се е отразил, макар и съвсем превратно, един действителен факт, а именно, че значителна част от капиталистите са загубили организаторската си функция в производството и са се превърнали в рентиери, в паразитичен израстък върху тялото на обществото. От този факт още веднаж следва изводът, че е назряла необходимостта да бъде ликвидирана тази паразитична класа. Но оттук съвсем не следва, че капиталистът е престанал да съществува, че той „е изчезнал от съзнанието на повечето хора“, както твърдеше лидерът на австрийските десни социалисти К. Ренер.

В действителност никаква „революция на управляващите“ не е станала и капиталистите не са престанали да бъдат господари на производството. Най-едрите акционери не само се разпорещдат със собствения си капитал, но и контролират непринадлежащите им средства, вложени в акционерните дружества. А що се отнася до „управляващите“ — това са или самите едри акционери, които се ползват с привилегиите, свързани с постове на директори, на членове на управителните съвети на дружествата, или агенти на капиталистите, изпълняващи тяхната воля.

За да изчезне действително — и то не от съзнанието, а от самия обществен живот, — капиталистът трябва да бъде лишен от собствеността върху средствата за производство.

- Противно на твърденията на апологетите на капитализма неговото развитие води не към заличаване на класовите различия, а, напротив, към тяхното задълбочаване. В процеса на капиталистическото възпроизводство се възпроизвеждат не само производителните сили, но и капиталистическите производствени отношения с присъщия им антагонизъм между класите. Капиталистическият начин на производство постоянно пресъздава и задълбочава противоположността между капиталистите, притежатели на средствата за производство, и пролетариите, лишени от средства за производство. Само социалистическата рево-

люция на пролетариата ликвидира този начин на производство, заменя го със социалистически начин на производство и с това премахва делението на обществото на антагонистични класи.

Възникването на класите е било резултат от стихийното развитие на обществото, което е довело до появяването на частната собственост и на икономическото неравенство между хората. И обратно, унищожението на класите може да бъде резултат само от съзнателната класова борба на пролетариата, която води към установяване на неговото политическо господство. Класовото господство на пролетариата е необходим преходен стадий към премахването на всякакви класови различия. За разлика от всички предшествувачи господстващи класи пролетариатът взема в ръцете си политическата власт не за да закрепим своето класово господство завинаги, а за да унищожи всяко деление на обществото на класи и да осъществи прехода към пълен комунизъм, към общество без държава.

Тази историческа задача се решава от социалистическата революция, която установява нов тип държава — социалистическата държава, служеща като оръдие за преобразуване на капиталистическото общество в комунистическо.

ГЛАВА XVI

СОЦИАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ КАТО ЗАКОНОМЕРНОСТ НА СМЯНАТА НА ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ФОРМАЦИИ

1. Социалните революции, техните причини и значение в историята на обществото

В предишната глава изяснихме причините и значението на класовата борба в историята. Висш израз на класовата борба са социалните революции. Революционните епохи са преломни епохи в развитието на обществото, когато се преминава от една общественно-икономическа формация в друга.

Преминаването от една общественно-икономическа формация в друга се подготвя от развитието на производителните сили на обществото и от изменението на другите страни на обществения живот, извършващо се в недрата на стария строй. Тези процеси още не изменят съществуващото качествено състояние на обществото като цяло и поради това трябва да бъдат характеризирани като еволюционни спрямо него. Те подготвят социалната революция и тя ги завършва, увенчава ги. За разлика от еволюцията тя се извършва не върху основата на запазването на стария строй, а унищожава този строй и го заменя с нов, т. е. коренно изменя състоянието на обществото.

Най-дълбоката причина за социалните революции се крие в конфликта между новите производителни сили и отживелите производствени отношения. В знаменития предговор към „Към критиката на политическата икономия“ Маркс изтъква, че на известен етап на своето развитие производителните сили влизат в конфликт с

производствените отношения, които се превръщат в окови за тяхното развитие. Тогава настъпва епохата на социалната революция.

Развитието на производителните сили оказва революционизиращо влияние върху развитието на цялото общество. Но техническите преврати могат да не съвпадат с периодите на социални революции, те могат да стават и преди, и след революциите. Например промишленият преврат в Англия, Франция и някои други страни се е извършил след победата на буржоазните революции, които разчиства почвата за свободното развитие на производителните сили на капиталистическото общество. В наше време напредва велика техническа революция, свързана с използването на атомната енергия в производството и с автоматизацията му. Обаче капиталистическите производствени отношения пречат за нейното осъществяване. Като игнорират това, реформистите съчиниха теорията за „втора промишлена революция“, която автоматически, без социалистическа революция щяла да преустрои капитализма в социализъм (такъв възглед проповядваше например на конгреса на западногерманската социалдемократическа партия през 1956 г. К. Шмид). Но всъщност техническият прогрес при капитализма само изостря социалните противоречия и засилва настоящата необходимост да се премине към социализма, тъй като създава нови производствени сили, които не се вменват вече в рамките на капитализма.

В недрата на стария строй обикновено се зараждат и нови производствени отношения, които съответствуват на характера на тези производствени сили (изключение тук са социалистическите производствени отношения, за което ще говорим по-долу). Така например в недрата на първобитнообщинния строй са се зародили частната собственост върху средствата за производство и експлоатацията на човек от човека, които са разложили този строй. През последния период от съществуването на робовладелското общество в Рим е възникнал колонатът, който подготвял преминаването към крепостническите отношения. В недрата на феодалното общество са се развили значително капиталистическите отношения: появили са се манифактурата, търговските предприятия и банките.

Развитието на новите икономически отношения подкопава отживяващия икономически строй. Обаче старият икономически строй не изчезва сам, тъй като зад старите производствени отношения стоят отживяващите класи, които с всички сили се стараят да запазят своите позиции. Например, колкото и да е бил подкопан от развитието на капиталистическата икономика феодалният

строй във Франция в края на XVIII в. или в Русия в средата на XIX в., все пак класата на помещиците, която е имала грамадни владения от земи, привилегии и политическа власт, с всички средства се стремяла да запази стария строй. Необходима беше социална революция, за да помете стария политически и икономически строй, който пречеше на развитието на новите производителни сили.

Конфликтът между производителните сили и производствените отношения довежда до сблъскване между класите. Едни класи защитават отживелите производствени отношения и възникналия върху тяхната основа социално-политически строй, а други се стремят да ги ликвидират. Революционните класи унищожават остарялата политическа и правна надстройка, ликвидират старата държавна власт и създават нова. Те използват тази власт, за да довършат рушенето на старите производствени отношения и затвърдят новите производствени отношения. Така например буржоазната революция във Франция през 1789—1794 г. ликвидира феодалната собственост върху земята, съсловните привилегии и различити почвата за свободното развитие на капиталистическите отношения, които през този период играеха прогресивна роля. Следователно социалната революция е не само политически преврат, който унищожава старата политическа надстройка; тя разрешава икономическия конфликт между новите производителни сили и отживелите производствени отношения, както и социалния конфликт между обществените класи.

В политическата област главен белег на революцията е преминаването на държавната власт от ръцете на една класа в ръцете на друга класа. Именно по това преди всичко се различава революцията от всевъзможните преврати във върховете, които не засягат основите на господство на една или друга класа. В епохата на абсолютизма е имало много дворцови преврати в различни страни (например в Русия Екатерина II заграби властта чрез дворецов преврат). В зависимите от империализма страни често се извършват политически преврати, организирани от съперничащи си империалистически клики. Подобни преврати не могат да бъдат наречени революции, защото в тях липсва основният белег на революцията: те не изменят класовата същност

на властта, а само заменят отделни групи или лица, които са на власт.

Обаче не всяко преминаване на властта от ръцете на една класа в ръцете на друга класа може да се нарече революция. Ако на власт отново идва една отживяваща класа, която успява за известно време да възстанови своето господство — това не е революция, а контрареволюция. *Социалната революция* е такъв обществен преврат, при който се събаря властта на отживяващите класи и се установява властта на прогресивните, революционните класи.

Понятието революция не е тъждествено и с понятията „въоръжено въстание“, „гражданска война“. Повечето от революциите са били свързани с въоръжени сблъсквания на класите, но в историята е имало и такива въоръжени въстания и граждански войни (например войната на Червената и Бялата роза в Англия), които не могат да бъдат наречени революции, тъй като тяхната задача не е била установяването на нов социално-икономически строй. От друга страна, както ще бъде посочено това по-долу, възможни са и такива революции, които се извършват без въоръжено въстание, без гражданска война.

Съдържание на социалната революция, в каквата и форма да се извършва тя, винаги е унищожаването на отживелия социално-икономически и политически строй и заменяването му с нов строй. Историята познава различни типове революции, различаващи се една от друга по своя характер и движещи сили.

Характерът на революцията, нейното основно съдържание се определя от това, какви социални противоречия разрешава тя, до установяването на какъв строй води. Например защо руската революция от 1905—1907 г. по характера си беше буржоазна, макар че нейн ръководител беше пролетариатът, а не буржоазията? Защото пред нея стояха задачите да се събори самодържавието и да се ликвидират остатъците от феодално-крепостническите производствени отношения, които задача е призвана да разрешава буржоазната революция.

Движещи сили на революцията са онези класи, които извършват революцията, движат я напред, преодолявайки съпротивата на отживяващите класи. Историческата необходимост се реализира не от само себе си, а чрез

дейността на хората. В класовото общество исторически намерените задачи се разрешават от прогресивните класи. А степента на способността на различните класи да решават тези задачи е твърде различна. В историята са известни примери старият строй икономически да е отживял времето си, но в недрата му да не се е появила още такава революционна класа, която да може да създаде нов икономически строй¹. В такива случаи преминаването от стария обществен строй в нов взема твърде продължителна, затегната, мъчителна форма. Например в Западна Европа преминаването от робството към феодализма е траяло няколко столетия.

Движещите сили на революцията зависят не само от нейния характер, но и от конкретно-историческите условия, при които тя се извършва. Често еднотипните революции, които са еднакви по своя характер, но се извършват при различни исторически условия, се различават дълбоко по своите движещи сили. Например движеща сила на буржоазните революции през XVII—XVIII в. в западноевропейските страни бяха селяните, плебейските слоеве от градското население, зараждащата се работническа класа, градската дребна буржоазия и буржоазията. Буржоазията беше не само движеща сила, но и хегемон, вожд на тези революции. А в буржоазната революция от 1905—1907 г. и Февруарската революция от 1917 г. в Русия буржоазията не само че не беше вожд на революцията, но не беше и една от нейните движещи сили. Движещи сили на буржоазната революция в Русия бяха пролетариатът и селяните при хегемонията на пролетариата. Това изменение на ролята на буржоазията в революцията се обяснява с обстоятелството, че в условията на монополистичния капитализъм буржоазията в капиталистическите страни загуби революционността си и не е в състояние да се бори решително против помещиците, страхувайки се от революционността на пролетариата: тя се бои, че атаката на народните маси срещу феодалната собственост може да се

¹ В историята на робовладелското общество е имало многобройни въстания на робите, които са подкопавали извътре отживелия строй. Обаче робите не са могли да победят и да установят нов строй не само поради своята изостаналост и разединеност, но и поради това, че не са били носители на нов, по-висш начин на производство.

окаже пролог към атака срещу капиталистическата собственост.

Социалните революции ускоряват колосално развитието на обществото. За няколко години или дори месеци революциите извършват по-значителни, по-коренни изменения в обществения живот, отколкото мирното еволюционно развитие извършва за много десетилетия. Не напразно Маркс наричаше революциите локомотиви на историята.

Социалните революции изпълняват тази роля на локомотиви на историята, ускоряващи развитието на обществото, първо, защото те разрушават до основи отживелия строй, събарят старите класи, които пречат на развитието на обществото; второ, защото те вдигат за съзнателно историческо творчество нови класи, повече или по-малко широки народни маси.

Без революционното събаряне на отживелия строй са невъзможни нито безпрепятственото икономическо развитие, нито бързият прогрес в духовния живот на обществото.

Идеолозите на буржоазията обявяват за „нормален“ път на развитие на обществото мирното еволюционно движение; за тях революциите са отклонение от „нормалния“ път, насилие над естествения ход на нещата. Немските буржоазни историци наричаха 1848 г. в Германия „безумна година“. Идеологът на руската либерална буржоазия П. Струве говореше за „стихията на безумие“, обхванала Русия през 1905 г. Великият пролетарски писател М. Горки разкри духовното нищожество на подобни идеолози на буржоазния либерализъм в разсъжденията на Клим Самгин: „Русия има нужда не от революция, а от реформи. Революцията не бива да бъде разбираана другояче освен като болест, като възпаление на обществения организъм.“

Съвременните буржоазни реакционери се опитват да обявят за „незакономерни“ революциите, които се извършиха в Русия, а след това в Китай и другите народнодемократични страни. Реакционерите не искат и не могат да разберат, че и Русия, и Китай, и другите страни, където се извършиха социалистически революции, именно имаха нужда от революция, за да тръгнат с кралимарковски крачки по пътя на историческия прогрес. Само една велика народна революция можеше да помете като очистителна буря отживелия социален строй и да открие пътя за свободното развитие на народите.

Епохите на социалните революции са истински празници в историята, когато народните маси, в нормално време потиснати от класово робство, се вдигат на съзнателна борба за нов, прогресивен обществен строй. Колкото революционният преврат е по-дълбок, толкова по-широки народни маси се включват в активна борба. И

обратно — колкото по-големи народни маси се включват в революционните действия, толкова по-дълбоки и по-съществени са преобразованията, които тези маси извършват. Народните маси тласкат напред развитието на революцията, като се стремят да доведат докрай разрешаването на нейните задачи. Такава роля играеха например въстанията на революционните селяни и на плебейските елементи от градовете в буржоазните революции през XVII в. в Англия и XVIII в. във Франция. Тези революции, особено френската, благодарение на активното участие на трудещите се маси, отиваха по-далеч от това, към което се стремеше буржоазията, и именно затова по-радикално разрешаваха задачите за унищожаване на отживелия феодален строй. В редица буржоазни революции народните маси издигаха свои самостоятелни искания и със своята борба слагаха дълбок отпечатък върху целия развой на събитията; такива революции се наричат буржоазнодемократически. Те се различават от другите буржоазни революции не по характера си, а по степента на въвличане на народните маси в активна самостоятелна борба.

Революционните периоди се отличават с по-голяма широта и богатство на обществения живот, с по-голяма съзнателност, смелост и яркост на историческото творчество на масите в сравнение с периодите на еволюционно развитие. Това са периоди, когато стихийното развитие на производителните сили и производствените отношения отстъпва място на съзнателната борба на прогресивните обществени сили за извършване на коренен преврат в начина на производството и в целия обществен строй.

За да се вдигнат масите на революционна борба, те трябва да осъзнаят необходимостта от събаряне на стария строй и невъзможността да живеят по старому. През революционните периоди особено голямо значение придобиват новите идеи, в които се отразяват назрелите исторически задачи. Новите, революционните идеи помагат за мобилизиране на масите, за сплотяването им в политическа армия, способна да сломи съпротивата на отживяващите класи на обществото. Поради това политическият преврат се предшества обикновено от идеен преврат, от дълбок прелом в съзнанието, в настроението на масите.

Социалните революции не се правят „по поръчка“, те не могат да бъдат предизвикани във всеки момент от някоя революционна група или партия по нейно усмотрение, както мислеха например бланкистите, които подменяха социалната революция с метежа, с преврата на заговорници. Освен една обща основна причина за социалната революция — конфликта между производителните сили и производствените отношения — за революцията са необходими конкретни исторически условия, които се наричат *революционна ситуация*.

Настъпването на революционна ситуация не зависи от волята и желанието не само на отделни групи или партии, но и на цели класи. Революционната ситуация се характеризира, първо, с криза във „върховете“, с криза в политиката на господстващите класи, с това, че те вече не могат да запазят своето господство в предишния му вид, не могат да управляват по старому; второ, с изостряне на нищетата и бедствията на потиснатите класи, а вследствие на това и със засилване на тяхната активност.

В труда си „„Левичарството“ — детската болест на комунизма“ Ленин определя условията за победа на социалната революция по следния начин: „Само тогава, когато „низините“ не искат старото и когато „върховете“ не могат по старому, само тогава революцията може да победи. Другояче тази истина се изразява с думите: революцията е невъзможна без общонационална (засягаща и експлоатираните, и експлоататорите) криза.“¹ Именно тази социална криза се разрешава от революцията. През периодите на социални революции се разрешават многобройните противоречия, които бавно се натрупват през периодите на еволюционно развитие.

Без обективни условия, без революционна ситуация революция не може да избухне. Но за да избухне революция и още повече за да се увенчае тя с победа, само обективните условия са недостатъчни. Както отбелязва Ленин, революционна ситуация имаше в Русия и в 1859—1861 г., и в 1879—1880 г., но революции не избухнаха през тези години. Революционна ситуация имаше в Русия и в 1905 г., но въпреки това революцията претърпя поражение. Защо? Защото за победата на револю-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 31, стр. 72.

цията е необходимо да са назрели не само обективните условия, но и *субективният фактор*. Необходимо е революционната класа да бъде толкова съзнателна и организирана, способна да поведе след себе си съюзниците в революционната борба, че да развие революционни действия, достатъчно силни, за да съборят властта на отживяващите класи. А тази организираност и съзнателност се възпитават у работническата класа от нейния авангард — марксистко-ленинската партия. Само при условие, че има опитна, закалена в битките партия, тясно свързана с широките революционни маси, ползваща се с доверието и подкрепата им, е възможна победоносна социалистическа революция, умело използване на обективните условия и законите на революцията.

Опитът от историята на революционното работническо движение ни учи, че победата на социалистическата революция е невъзможна дори тогава, когато са палице обективни условия, революционна ситуация, масово работническо движение, но липсва ръководство на марксистка партия. Доказателство за това са и поуките от поемврийската революция през 1918 г. в Германия.

Възниква въпросът: задължителна ли е революцията за разрешаване на назрелите социални противоречия? Не могат ли да се разрешат противоречията чрез *реформи*, частични отстъпки от страна на господстващите класи, чрез постепенни преобразования? Противниците на революцията гледат на реформите като на спасение от революцията. Така например през 1944 г. защитникът на реформизма английският десен социалист Х. Ласки писа в книгата си „Размишления за революцията в наше време“ следното: „Срещу заплахата от революция исторически е известен само един отговор: реформите, които вдъхват надежда и бодрост у онези, към които в противен случай революционерите се обръщат с непреодолимо искане.“¹

Но въпреки надеждите на реформистите реформите не разрешават коренните социални противоречия, а само отлагат тяхното разрешение. Историческият опит показва, че преминаването от една обществено-икономическа формация в друга по същността си винаги представлява революция, макар че може да се извършва в нееднакви

¹ H. Laski, Reflections on the Revolution of Our Time, London 1944, p. 24.

форми и да разрешава своите задачи повече или по-малко решително. Така например буржоазната революция в Англия завърши с компромис между буржоазията и феодалите, докато във Франция феодализмът беше пометен с революционен шурм. В Русия заменянето на феодално-крепостническите отношения с капиталистически продължи дълго време, като господстващите класи се опитваха с реформи да приспособят феодалните учреждения към развитието на капитализма. Но никакви реформи не спасиха и не можеха да спасят самодържавието в Русия — то беше пометено от могъщата народна революция през февруари 1917 г.

Щом реформите се използват от защитниците на стария строй, за да го затвърдят, за да предотвратят неговата гибел, значи ли това, че революционерите трябва да бъдат противници на всякакви реформи? Разбира се, не. От реформа до реформа има разлика. Реформистите противопоставят реформите на революцията и ги разглеждат като самоцел, опитват се с реформи да отклонят потиснатите от класовата борба, да разложат силите на революцията. Революционерите гледат на реформите в условията на капитализма като на страничен продукт на революционната борба и ги използват за развиване и разширяване на класовата борба, подчиняват реформите на разрешаването на основните революционни задачи. Реформите съвсем не са резултат от общото съгласие, от „солидарността“ на всички класи; както твърдят реформистите. Именно със своята революционна борба прогресивните класи принуждават потисниците да се съгласят на реформи, на частични отстъпки.

След победата на социалната революция отношението между реформите и революцията, както посочва Ленин, съществено се изменя. Победилата революционна класа използва за разрешаване на стоящите пред нея задачи не само революционните методи, но и реформите. Когато се налага от обстановката, реформите ѝ служат, за да маневрира, да се задържи, да спечели време, да получи кратък отдих, за да се подготви за настъпление, за да разложи лагера на противниците на революцията, да привлече на своя страна и да неутрализира колебаещите се.

Докато преди завземането на властта революционната класа разрешава своите задачи чрез действия „от-

долу“, като организира борбата против господстващата класа, след победата на революцията тя осъществява своите задачи и чрез действие „от горе“, като използва за тази цел новата държавна власт. Тези действия могат да имат както характер на отделни реформи, така и характер на дълбоки революционни преустройства на икономическия строй, на социалните отношения. Пример за такива революционни преустройства са аграрните преобразования в Съветския съюз и в народнодемократичните страни, ликвидирването на кулачеството въз основа на колективизацията на селското стопанство в СССР.

Ние изяснихме причините, които предизвикват социалните революции и ги превръщат в историческа необходимост. Това дава възможност да се отговори на въпроса: винаги ли ще има революции?

Развитието на обществото, както и развитието на природата, е подчинено на диалектическия закон за преминаването на количествените изменения в качествени, по силата на който еволюцията подготвя революцията. Социалната революция представлява специфична форма на качествен скок, присъщ на класовото общество. Законът за социалната революция е също такъв исторически закон, какъвто е и законът за класовата борба. Както не са вечни класите, класовата борба и държавата, така не винаги развитието на обществото трябва да протича чрез социални революции. В условията на социализма противоречията между производителните сили и производствените отношения не вземат неизбежно формата на конфликт, защото вътре в обществото още няма класови антагонизми и всички социални групи са заинтересовани от укрепването и развитието на социалистическите производствени отношения, а политическата надстройка изразява и защитава техните общи интереси. Ето защо възникващите в социалистическото общество противоречия могат да се разрешават без социална революция. Това, разбира се, не изключва качествените скокове, революционните преврати в науката и техниката, в развитието на производителните сили на обществото; такива непременно ще има. Но те вече няма да доведат до социални революции.

2. Разлика между социалистическата революция и другите революции. Социалистическа революция и диктатура на пролетариата

По характера си социалистическата революция коренно се различава от всички предишни революции, които само са заменяли една форма на експлоатация с друга. Тя има за задача не да измени формите на екс-

плоатация, а напълно да унищожи експлоатацията на човек от човека, поставя началото на преминаването от класовото общество в безкласово. Ето защо тя е най-дълбокият преврат в историята на човечеството.

Такъв дълбок преврат не може да бъде извършен, без да бъдат привлечени за активно историческо творчество най-широките народни маси. Социалистическата революция раздвижва такива гигантски народни маси, каквито не е раздвижвала нито една от революциите в миналото. Движещи сили на социалистическата революция са пролетариатът, който е вожд на революцията, и многобройните слоеве на трудещите се и експлоатирани маси.

Буржоазията, възглавявайки през XVII—XVIII в. антифеодалните революции, не можа да сплоти около себе си за по-дълго време широките трудещи се маси, защото на известен етап нейните интереси неизбежно влизат в непримиримо противоречие с интересите на масите. Напротив, пролетариатът, възглавявайки в съвременната епоха както революционндемократическите, така и социалистическите преобразования, установява здрав съюз с най-широките народни маси, особено с трудещите се селяни, поради общността на техните коренни интереси.

Задачите на социалистическата революция не могат да бъдат разрешени, без да бъде установена диктатура на пролетариата, която е нова, висша форма на демокрацията, истинско народовластие, възглавявано от работническата класа. Всяка революция трябва да преодолява съпротивата на съборените от нея реакционни класи, поради което и в революциите от миналото новата класа е трябвало да установява своя диктатура, за да разреши задачите на революцията. Така е било например при френската буржоазна революция в края на XVIII в. Пролетарската революция се сблъсква с невиджана по-рано съпротива на всички сили на стария свят, защото тя унищожава всяка експлоатация.

Необходимостта от диктатура на пролетариата, нейното историческо предназначение се определят преди всичко от това, че социалистическата революция трябва да преодолява съпротивата на всички експлоататорски класи вътре в страната и да се защитава от враждебните действия на експлоататорските държави, Междуна-

родният империализъм подкрепя съборените от революцията експлоататорски класи и започва агресивни действия против страните на социалистическата революция, опитва се да реставрира капиталистическите порядки в тях.

Политическата власт на пролетариата е оръжие в неговата класова борба против съборените експлоататорски класи вътре в страната и против нападението на експлоататорските държави отвън.

Това означава, че пролетарската държава, както и всяка друга държава, има своя насилствена страна. Но в противоположност на всички други държави насилствената страна не е главната в социалистическата държава и е насочена не против по-голямата част от населението, а против малцинството (експлоататорите).

Диктатурата на пролетариата не е обикновена, а съвсем нова държава. Тя защитава интересите на народа, служи не на експлоататорите, а на експлоатираните, не на имотното малцинство, а на трудещото се мнозинство. Нейната задача е не да затвърдява експлоатацията на човек от човека, а напротив — да я унищожи завинаги.

Според враговете на марксизма признаването на диктатурата на пролетариата било в противоречие със задачата за унищожаване на класите. „Работническата класа се стреми да унищожи всички класи, а не да господствува над другите класи“ — заявяват например съставителите на програмата на Австрийската социалистическа партия. Такова противопоставяне е несъстоятелно. Именно защото работническата класа се стреми да унищожи всяко разделяне на обществото на класи, тя трябва да установи свое политическо господство над експлоататорските класи. Политическото господство на една класа — на пролетариата — е необходим преходен етап към общество без класи, където няма да има изобщо политическа власт.

Отричайки диктатурата на пролетариата, десните социалисти противопоставят на нея „чистата“ демокрация. „Няма друг път от класовото общество към безкласовото общество освен пътя през демокрацията“ — се казва в проектопрограмата на Германската социалдемократическа партия, представена на конгреса ѝ през май 1958 г. Авторите на програмата имат предвид „чистата“, извънкласова демокрация, каквато не е имало

и не може да има в живота, докато в обществото има класи. Демокрацията може да бъде или пролетарска, социалистическа (диктатура на пролетариата), или буржоазна, представляваща диктатура на буржоазията. Авторите на програмата на германската социалдемократия и другите десни социалисти разглеждат диктатурата на пролетариата като отричане на демокрацията. Те скриват факта, че по същността си всяка държава е диктатура на една или друга класа. Цялата работа е там — против кого или над кого се осъществява диктатурата и за кого, за кои класи съществува демокрацията. Като форма на държавата демокрацията има класов характер и е демокрация за определена класа, което съвсем не изключва, а обратно — предполага диктатура над враждебните на нея класи в обществото.

В противоположност на експлоататорските държави, които представляват диктатура на експлоататорското малцинство над трудещото се мнозинство в обществото, пролетарската диктатура е държава на трудещото се мнозинство, възглавявано от работническата класа. Това е диктатура на многомилionenна класа, която се ползува с доверието на целия трудов народ и е призвана да смени на власт отживяващата времето си буржоазия. Диктатура над експлоататорите, демокрация за трудещите се — такава е властта на работническата класа, която осъществява държавно ръководство на обществото. Поради това установяването на диктатура на пролетариата означава огромно разширяване на демокрацията, заместване на ограничената и формална буржоазна демокрация с пролетарска демокрация, която осигурява на широките маси действителни политически права и реална власт.

Политическата власт на пролетариата е необходима не само за смазване съпротивата на експлоататорските класи, но и за държавно ръководене на най-широките непролетарски трудещи се маси от работническата класа.

Победилният пролетариат използва своята политическа власт, за да откъсне всички непролетарски маси (занаятчии и кустари, трудещи се селяни и т. н.) от буржоазията и да ги привлече на своя страна, за да ги въвлече постепенно в социалистическото строителство и да ги превъзпита в социалистически дух. Тази задача се разрешава не чрез насилие, а чрез убеждение, органи-

виране на пример и икономическа помощ. Ето защо на-силствената страна не е единствената и дори не е главната страна на диктатурата на пролетариата.

Като власт на работническата класа диктатурата на пролетариата е същевременно особена форма на класов съюз между пролетариата, авангарда на трудещите се, и многобройните непролетарски слоеве на трудещите се. Това според израза на Ленин е особен вид съюз между нееднакви икономически, политически, социално и духовно класи. Оказва се, че такъв съюз е възможен, защото пролетариатът със своята борба против капитализма изразява интересите на всички трудещи се, заинтересовани от освобождаването от експлоатацията.

Трудещите се маси могат да се освободят от капиталистическия гнет и да стигнат до социализма само под ръководството на пролетариата, само при условие, че се ръководят държавно от пролетариата, а пролетариатът може да задържи своята власт и да доведе народа до социализма само с подкрепата на непролетарските трудещи се маси, в съюз с тези маси. Ето защо висш принцип на диктатурата на пролетариата е съюзът на работническата класа със селяните, съюзът, в който работническата класа е ръководител.

Диктатурата на работническата класа е необходима и за да се преустрои икономически и културно обществото.

В противоположност на буржоазните революции, които са започвали при наличието на капиталистическа стопанска система, стихийно възникнала в недрата на феодалното общество, социалистическата революция не получава готова социалистическа система. Макар че развитието на производителните сили на капиталистическото общество подготвя всеобщо и вече е подготвило в световен мащаб материалните предпоставки за революционното преминаване към социалистическите производствени отношения, социалистическата икономика не може да се зароди в недрата на капиталистическото общество.

След като завземе политическата власт, работническата класа я използва, за да извърши икономически преврат и да преустрои капиталистическата икономика в социалистическа. Ето защо социалистическата революция не завършва, а започва със завземането на по-

литическата власт. Социалистическата икономика не може да се заражда и да се развива стихийно. Поради това държавата на работническата класа е организатор на социалистическото стопанство.

Реформистите се страхуват от революцията и проповядват идеята за постепенно „врастване“ на капитализма в социализма. Те твърдят, че държавномонополистичният капитализъм не е вече капитализъм и че може да бъде наречен „държавен социализъм“. При това те се аргументират с национализацията на отделните стопански отрасли, която превръщала капиталистическата икономика в „смесена икономика“, състояща се от социалистически и капиталистически предприятия. Но извършваната от буржоазната държава национализация не ликвидира капиталистическата собственост, а само изменя нейната форма, не премахва капиталистическата експлоатация. Някои от съвременните ревизионисти твърдят, че наред с революционното преустройство на капиталистическото общество в социалистическо се извършва и процес на еволюционно преминаване към социализма. Те разглеждат засилването на държавно-капиталистическите тенденции в империалистическите страни като показател, че тези страни също вървят по пътя на социализма. За тях буржоазната държава е всъщност надкласова организация, ограничаваща стремежите не само на работническата класа, но и на частния капитал. А в действителност намесата на държавата в икономиката в никакъв случай не ограничава мощта на капиталистическите монополи, а, напротив, дава им в ръцете допълнителни средства за засилване на експлоатацията на работниците, за подчиняване на дребните и средните капиталисти, за отстраняване на конкурентите и т. и. Държавно-монополистичният капитализъм съвсем не е тъждествен на социализма. Той само подготвя неговите материални предпоставки. „„Близостта“ на такъв капитализъм до социализма — пише Ленин — трябва да бъде за действителните представители на пролетариата доказателство за близостта, леснината, осъществимостта, неотложността на социалистическата революция, а съвсем не доказателство за търпимото отношение към отричането на тая революция и към украсяването на капитализма, с каквото се занимават всички реформисти.“¹ За да се превърне държавният капитализъм в социализъм, трябва, както учи Ленин, да се премахне капиталистическата върхушка. Тази исторически назряла задача се разрешава от социалистическата революция.

Социалистическата революция изменя коренно не само политическия и икономическия живот на обществото, но и неговата култура и идеология. Превратът в духовната култура на цялото общество е по-продължителен. Той завършва след политическия и икономическия преврат.

За разлика от буржоазията, която като имотна, богатата класа е имала възможност още преди завземането

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 25, стр. 469.

на политическата власт да създаде своя култура и многобройни кадри от своя интелигенция, пролетариатът като експлоатирана класа при капитализма е лишен от такава възможност. Наистина при условията на капитализма той създава елементите на социалистическата култура, излъчва от своята среда един малък слой от пролетарска интелигенция.¹ Но той може да разреши задачата за създаване на социалистическа култура и социалистическа интелигенция едва след завземането на властта. Поради това пред диктатурата на пролетариата се поставят гигантски задачи в областта на създаването на нова култура, за подготовка на кадри от интелигенция и комунистическо възпитание на широките маси.

Всеки социален строй създава особена, свойствена на него обществена дисциплина, трудова дисциплина. Както изтъква Ленин, при феодализма трудовата дисциплина е дисциплината на пръчката, при капитализма организацията на труда се крепи върху дисциплината на глада, а социализмът изисква съзнателна, другарска дисциплина на работниците, които са господари на производството. При възпитаването на социалистическа дисциплина — трудова, обществена и държавна — главна роля играе убеждението. Но при ръководенето на държавата и обществото работническата класа използва и принудата — против безделниците, тунеядците, крадците, мошенниците и другите злостни носители на традициите на капитализма. Тази принуда се провежда в интерес на целия народ с помощта на държавната власт и установените от нея закони, правни норми, в основата на които лежат социалистическите принципи на разпределение според труда и по правилото „който не работи, не трябва да яде“. Така че държавната власт на пролетариата става оръжие в неговата борба против силите и традициите на капитализма не само в политическата и стопанската област, но и в идейно-възпитателната.

¹ Загниването и кризата на капитализма и чудовишните злодеяния на империализма против народите и човечността довеждат неизбежно най-честните, мъжествени и мислещи представители на интелигенцията от капиталистическите страни на страната на работническата класа, на страната на комунизма. Такива са Теодор Драйзер в САЩ, Ромен Ролан, Анатол Франс, Пол Ланжевен, Жюлио-Кюри във Франция, Джон Бернал в Англия, Мартин Андерсен Нексъ в Дания и други.

Както е ясно от казаното дотук, диктатурата на пролетариата е инструмент за разрешаване на основните задачи на социалистическата революция. Диктатурата на пролетариата има три основни страни: 1) спрямо експлоататорските класи вътре в страната тя е инструмент за смазване на тяхната съпротива, а спрямо експлоататорските държави извън страната — инструмент за защита на завоеванията на революцията срещу външни нападения; 2) спрямо селяните, занаятчии, близката до народните маси интелигенция и другите непролетарски слоеве на трудещите се тя е инструмент за държавно ръководене от страна на работническата класа; 3) спрямо цялото общество тя е инструмент за социалистическо преустройство на неговата икономика и култура, инструмент за изграждане на безкласово общество.

Всички тези страни на диктатурата на пролетариата са неразривно свързани помежду си, но на различните етапи от нейното развитие може да изпъква на първо място ту една, ту друга от тези страни. С укрепването на новия обществен строй все по-голям относителен дял в дейността на социалистическата държава вътре в страната придобива работата по организирането на стопанството и културата, нейната възпитателна страна, докато насилствената страна след ликвидирането на експлоататорските класи все повече изостава на заден план.

3. Условия за социалистическа революция през епохата на империализма

Необходимостта от социалистическа революция беше всестранно обоснована и доказана от Маркс и Енгелс и потвърдена от цялото последвало историческо развитие. Днес вече значителна част от човечеството се освободи от капиталистическото робство и тръгна по пътя на социализма. Най-великият прелом в световната история бе Великата октомврийска социалистическа революция в Русия, която откри епохата на социалистическите и национално-колониалните революции. Тази революция нанесе извънредно силен удар на световния капитализъм, който се оказа хвърлен в дълбока обща криза. В резултат на по-нататъшното задълбочаване на тази криза от системата на империализма отпаднаха редица страни от

Европа и Азия, в които е установен народнодемократически строй и се изгражда социализмът.

В стремежа си да подценят значението на тези велики исторически изменения и да отслабят идейното влияние на марксизма неговите противници твърдят, че революции са се извършили не там, където те трябвало да станат според Маркс.

Френският социолог Жан Маршал в книгата си „Два очерка за марксизма“ (1955), канадският професор Г. Мейо в книгата си „Демокрация и марксизъм“ (1955), лекторът от Оксфордския университет Джон Пламенец, автор на книгата „Немският марксизъм и руският комунизъм“ (1954), и други буржоазни социолози заявяват, че Маркс очаквал социалистическа революция в индустриалните страни, а революции станали, „противно на Маркс“, в селски страни — Русия и Китай. Всички тези господа отначало се опитват да припишат на марксизма догматичното твърдение, че революциите трябвало да се извършват по веднаж завинаги установен ред, а след това с лека ръка опровергават тази измислена от самите тях теза.

В действителност Маркс допускаше, че материалните предпоставки за социалистическата революция, за преминаването към социализма назряват най-рано в най-развитите капиталистически страни. Но нито Маркс, нито неговите ученици някога са смятали, че може предварително да се установи за всички времена в каква последователност трябва да се извършва социалистическият преврат в различните страни. Това изцяло зависи от конкретно-историческите условия.¹

В епохата на домонополистичния капитализъм Маркс и Енгелс формулираха положението, че социалистическа революция може да се извърши едновременно във всички капиталистически страни или най-малкото в Англия, САЩ, Франция и Германия. Към това положение, формулирано от Енгелс в труда му „Принципите на комунизма“ в 1847 г., Маркс и Енгелс добавиха по-късно указанията, че революцията може да започне в отделни страни. Но тъй като през този период капитализмът се развиваше по възходяща линия, Маркс и Енгелс смятаха, че победата на социалистическата революция в една отделно взета страна е невъзможна, защото революцията ще

¹ За сведение на господа критиците на ленинизма в средата на XIX в. Маркс допускаше, че е възможна социалистическа революция в Германия, ако тя бъде подкрепена там от „второ издание на селската война“.

бъде смазана от обединените удари на капиталистическите страни.

В епохата на низходящото движение на капитализма положението се измени. Опирайки се на основните положения на марксизма и обобщавайки новия исторически опит, Ленин създаде нова теория за социалистическата революция, която е по-нататъшно творческо развитие на марксизма съобразно с условията на епохата на империализма и пролетарските революции. Както изтъква Ленин, в епохата на империализма отделните страни са звена на световната империалистическа система, а техните вътрешни противоречия са част от общите противоречия на империализма. Поради това въпросът за назряването на условията, на предпоставките за социалистическа революция в една или друга страна трябва да се разглежда не само от гледище на нейното вътрешно развитие, а и от гледище на мястото ѝ в общата система на империализма. Революцията се извършва преди всичко в онези страни, които се оказват най-слабо звено и възлова точка на противоречията на световния империализъм. При това те могат и да не са от най-развитите капиталистически страни. Тъй като империалистическата система като цяло е назряла за социалистическа революция, наличието в тази система на по-малко развити страни не е пречка за преминаване към социализма.

Както изтъква Ленин, неравномерните темпове на икономическото и политическото развитие на капиталистическите страни се изострят в епохата на империализма до крайност. В икономическата област неравномерността се изразява в това, че едни страни изпреварват други и при това не като плавно, еволюционно, а като скокообразно развитие. В политическата област неравномерността води до това, че политическите предпоставки за социалистическа революция не назряват едновременно във всички капиталистически страни. Както вече споменахме в XV глава, в някои най-развити капиталистически страни назряването на силите за социалистическа революция се забавя, защото буржоазията успява да разедини работническото движение, като създава слой на „работническа аристокрация“. А в някои по-малко развити капиталистически страни, където работническата класа и другите трудещи се са под двойно и тройно иго, класовите противоречия и класовата борба получават

по-остри форми, вследствие на което тези страни политически по-бързо съзряват за революция.

Неравномерното развитие на капитализма довежда до изостряне на противоречията между империалистическите страни, до борба за преразделяне на света и до империалистически войни. Вземайки под внимание изменлилата се историческа обстановка, изострянето на противоречията между империалистическите страни, както и между метрополните и колонните, между труда и капитала, в 1915 г. Ленин направи извода, че в епохата на империализма е станало възможно социалистическата революция да победи първоначално в няколко и дори в една отделно взета страна и че е невъзможно тя да победи едновременно във всички капиталистически страни. Това гениално предвиждане се потвърди. Отслабването на устоите на световния капитализъм даде възможност на революционните сили да разкъсат фронта на империализма най-напред в Русия, а след това в редица други страни в Европа и Азия.

Следователно в епохата на империализма от капитализма към социализма се преминава не чрез едновременно загиване на капиталистическата система във всички страни, а чрез отпадане на отделни страни от тази система. Социалистическата революция се извършва най-рано в онези страни, където вътрешните противоречия са най-остри; поради това те се оказват най-слабите звена в общата верига на империализма. Можем ли да кажем, че слаби звена трябва да бъдат преди всичко страните с най-високо или, обратно, страните с най-ниско развитие на капитализма? Разбира се, известно развитие на капиталистическите отношения и съществуване на работническа класа са необходима предпоставка за социалистическата революция. Но не може да се установи последователност на революцията в различните страни в зависимост от равнището на икономическото им развитие. Коя страна може да се окаже в даден исторически период най-слабото звено във веригата на империализма — това зависи от цялата съвкупност на вътрешните и външните условия на развитието на всяка страна, от остротата на социалните противоречия и от съотношението на класовите сили.

След като фронтът на империализма в една или още повече в няколко страни бъде разкъсан, условията за со-

циалистическа революция в останалите страни се изменят съществено. Съществуването на страната на социализма (и още повече на световната система на социалистическите страни) означава отслабване на капиталистическата система и е опора за размаха на освободителното движение в другите страни. За революционните сили от новите страни, които ще тръгнат по пътя на социализма, ще бъде по-лесно да устоят в борбата против силите на реакцията не само защото империалистическата система е отслабена, но и защото те ще могат да се опрат на подкрепата на социалистическите страни. На новите страни вече не се налага да вървят към социализма по неизвестен път, те имат възможност да използват опита на социалистическите страни.

Съществуването на социалистическия лагер открива възможност за социалистически преустройства и в такива малки страни, които поотделно не биха имали за това достатъчно сили. С подкрепата на социалистическите страни става възможно да се премине непосредствено от феодалните и полуфеодалните отношения към социализма, като се прескочи капиталистическият стадий (това се потвърждава например от развитието на Монголската народна република).

Революционното преустройство на капиталистическото общество в социалистическо не става изведнаж, това е цяла историческа епоха. Световното освободително движение, насочено против империализма, се създава от сливането в един поток на твърде разнородни по своята социална същност революционни движения: и на социалистически революции на пролетариата, и на антифеодални демократически революции, които прерастват в социалистически, и на националноосвободителни движения, и на колониални антиимпериалистически революции.

При това съставна част на световната социалистическа революция се оказват и такива освободителни (например национални) революционни движения, които нямат непосредствено социалистически характер. До Първата световна война и социалистическата революция в Русия националноосвободителните движения бяха съставна част от буржоазнодемократическите революции, насочени против феодализма и остатъците от него. След като победата на социалистическата революция в Русия сложи началото на гибелта на империализма, тези движения ста-

наха част от общата световна антиимпериалистическа революционна борба на социалистическия пролетариат.

Ленин неведнаж е подчертавал, че е утопия да се разчита, че империализмът ще рухне в резултат на една „чиста“ социалистическа революция във всички страни. Загиването на световната империалистическа система ще бъде резултат от съчетаването на разнородни революционни процеси. Целият ход на националноосвободителните движения през ХХ в., особено през последните три-четири десетилетия, потвърди напълно учението на ленинизма за ролята на тези движения в борбата против империалистическата система. Разнородността на революционните движения в съвременната епоха се обяснява с разнородността на самата световна империалистическа система, която се създаде в резултат на развитието на капитализма в империалистическите страни в Европа, Америка, Азия и на подчиняването на другите страни от тях, много от които се намираха още в докапиталистически стадий. Поради това в нея влязоха тогава и такива високоразвити капиталистически страни като Англия, САЩ, Германия, Франция, Япония и страни със средно равнище на капитализма (каквато беше царска Русия, където наред с капиталистическите отношения се запазваха и значителни остатъци от феодалните отношения), и колонии и полуколониални страни, каквито бяха в миналото Индия и Китай и си остават и досега много страни, където господствуват феодалните и полуфеодалните отношения, и най-после най-изостаналите колонии (например някои райони в Централна Африка), където още са се запазили в една или друга степен първобитнообщинните отношения.

Както бе отбелязано в програмата на Коминтерна, приета на неговия VI конгрес в 1928 г., високоразвитите капиталистически страни се намират непосредствено пред социалистическа революция; в страните със средно равнище на развитието на капитализма са предстоящи или социалистически революции, които пътят със своите главни социалистически задачи разрешават останалите неразрешени задачи на буржоазнодемократическата революция, или буржоазнодемократически революции, които по-бързо или по-бавно прерастват в социалистически революции; в колониите, полуколониите и зависимите страни може да се премине към диктатура на пролетариата

само в резултат на един цял период на прерастване на буржоазнодемократическата революция в социалистическа; най-после в още по-изостаналите страни, които не са преминали през капиталистическия стадий, победоносното национално въстание открива пътя към социализма при условие, че социалистическата революция, победила в по-развитите страни, му окаже помощ.

Характерът на революционните процеси във всяка страна се определя в края на краищата от равнището на икономическото ѝ развитие. Но предстоящите задачи, съотношението и характерът на отделните етапи в развитието на революцията (например съотношението между демократическите и социалистическите преобразования) зависят също в решаваща степен от политическата обстановка, която може съществено да се изменя през различните исторически периоди (виж за това в т. 4 от тази глава).

Главно съдържание на съвременната епоха е преминаването от капитализма към социализма, започнато от Великата октомврийска социалистическа революция в Русия — се подчертава в Декларацията на съвещанието на представители на комунистическите и работническите партии на социалистическите страни. Общата насока на историческото развитие в съвременната епоха е еднаква за всички страни: тя води към загиване на империалистическата система и възтържествуване на социализма. Но процесът на освобождаване на народите от империалистическото робство, както предвиждаше Ленин, се извършва в различни исторически срокове и в разнообразни форми.

„Всички нации ще дойдат до социализма, това е неизбежно — подчертава Ленин, — но всички ще дойдат не съвсем еднакво, всяка ще внесе разнообразие в една или друга форма на демокрацията, в една или друга разновидност на диктатурата на пролетариата, в едно или друго темпо на социалистическите преобразования на различните страни на общественния живот. Няма нищо по-мизерно теоретически и по-смешно практически от това, „в името на историческия материализъм“ да се рисува бъдещето в *това* отношение в едноцветна сивичка краска: това би било суздалска цапаница, нищо повече.“¹

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 23, стр. 66—67.

4. Съотношението между демократическите и социалистическите преобразования в епохата на империализма и пролетарските революции

В епохата на империализма и особено през периода на общата криза на капитализма разпределението на класовите сили в капиталистическите страни съществено се измени. В резултат на това в страните, където още не са извършени буржоазнодемократически революции и са се запазили феодалните или полуфеодалните отношения, демократическите и социалистическите преобразования се приближиха, а във връзка с това социалната база на социалистическата революция се разшири.

В доимпериалистическата епоха демократическите преобразования бяха отделени от социалистическите с цял един исторически период. В най-развитите капиталистически страни демократическите преобразования (ликвидирането на крепостничеството, установяването на буржоазната демокрация, извоюването на национална независимост) бяха извършени още през XVIII—XIX в., а социалистическите преобразования (ликвидирането на капитализма, установяването на социалистическата демокрация) в тези страни не са извършени и до днес.

Още Маркс и Енгелс показаха, че в онези страни, където провеждането на демократическите преобразования се забавя, а капиталистическите отношения вече са се развили, е възможно направо да се премине от демократическите преобразования към социалистически — чрез непрекъснатата революция. Така в 1848 г. Маркс и Енгелс допускаха, че е възможно буржоазнодемократическата революция в Германия да прерасне в социалистическа революция. Те свързваха победата на социалистическата революция с подкрепянето на тази революция от „селския хор“, без който пролетарското соло неизбежно ще се пречърпе в лебедова песен.

През епохата на империализма непосредственото преминаване от демократическите преобразования към социалистически, което по-рано можеше да се разглежда като изключение, става типично за онези страни, където тези демократически преобразования тепърва ще бъдат извършени.

Новото съотношение между демократическите и социалистическите преобразования в епохата на империализма бе анализирано от Ленин през първата руска революция. В тази революция хегемонията принадлежеше вече не на буржоазията, а на пролетариата. Хегемонията на пролетариата е едно от най-важните условия за прерастването на буржоазнодемократическата революция в социалистическа. Движеща сила на развитието в революцията е съюзът на работническата класа и селяните под ръководството на работническата класа. Но този съюз не остава постоянен, неговото класово съдържание се изменя съответно с етапите, през които минава революцията. Анализирайки разпределението на класовите сили в Русия, Ленин стигна до извода, че в буржоазнодемократическата революция съюзник на работническата класа е цялото селячество, всички негови слоеве, а в социалистическата революция работническата класа се опира на най-бедните селяни, води борба за събаряне на капитализма в съюз с полупролетарските слоеве от града и селото. При това хегемонията на пролетариата обединява, свързва помежду им и двата етапа на революцията. Прерастването на буржоазнодемократическата революция в социалистическа се отразява и в политическата надстройка: установената в първия етап на революцията демократическа диктатура на пролетариата и селяните преминава в социалистическа диктатура на пролетариата.

Следователно Ленин показва, че пролетариатът извършва не само буржоазнодемократическата, но и социалистическата революция не сам, а заедно със своите класови съюзници. С това бе опровергана тезата на опортюнистическите водачи на II Интернационал, които отричаха идеята за хегемония на пролетариата и твърдяха, че пролетариатът бил в социалистическата революция сам, без съюзници. Заедно с това беше опровергана и произтичащата от тази теза представа, че социалистическата революция била възможна само тогава, когато пролетариатът стане мнозинство от населението. Както посочва Ленин, социалистическата революция е напълно възможна и в такива страни, където пролетариатът е малцинство от населението, но има съюзници в лицето на трудещите се и експлоатирани маси, в лицето на полупролетарските слоеве от градското и селското население. Това предвиждане на

Ленин беше потвърдено от победата на социалистическата революция в Русия, а след това и в други страни.

Сближаването на демократическите и социалистическите преобразования в съвременната епоха и разширяването на социалната база на пролетарската революция се вижда и от опита на европейските страни с народна демокрация. Повечето от тези страни преди народнодемократическата революция бяха предимно аграрни страни със средно равнище на развитие на капитализма (с изключение на Германската демократична република и Чехословакия). В редица страни имаше още значителни остатъци от феодалните отношения. През периода на Втората световна война тези страни загубиха своята национална независимост и бяха или окупирани (Полша, Чехословакия и др.), или се оказаха в положението на сателити на фашизма и пред тях се поставиха на преден план общодемократически задачи. Върхушката на господстващите класи в тези страни (помещниците и едрата буржоазия) тръгна по пътя на националното предателство и сътрудничеството с фашизма. Поради това националноосвободителната борба против фашистките окупатори се преплете с класовата борба против вътрешните реакционни сили.

Ръководна сила в националноосвободителната борба беше работническата класа, заедно с която в единен народен фронт се бореха селяните, градската дребна буржоазия, интелигенцията и дори част от националната буржоазия. В резултат на разгромяването на фашизма и освобождаването на тези страни реакционните класи, които сътрудничаха с фашизма — помещниците и едрата буржоазия, — бяха смъкнати от власт и народният революционен фронт начело с работническата класа създаде народнодемократическия строй.

В борбата за създаване на народна демокрация широките социални сили се обединяваха около разрешаването на общодемократическите, антиимпериалистическите и антифашистките задачи (възстановяване на националната независимост, демократизиране на политическия строй и т. н.). В повечето страни към тези задачи се прибавяха и значителни по своя обем антифеодални задачи (с изключение на България, където вече почти нямаше феодално земевладение, тъй като помещниците бяха изгонени още по време на Руско-турската война през 1877—1878 г., а също и на Чехословакия, където преди установяването на народнодемократическия режим в селското стопанство господствуваше аграрната буржоазия). Наред с демократическите преобразования със самото възникване на строя на народната демокрация се осъществяваха и редица социалистически преобразования (например частичната национализация на едрата промишленост, банките, транспорта и т. н.). Обаче социалистическите задачи бяха поставени в пълния им обем на преден план при по-нататъшното развитие на революцията. При това революционните преобразования във всяка от народнодемократичните страни имаха много особености, които ги различаваха една от друга.

Поради създалата се историческа обстановка социалната база на революцията в народнодемократичните страни се оказа твърде широка. Дори след като в европейските страни с народна демокрация буржоазията се отдръпна

от народния фронт, той си остана широко обединение на различни социални сили. По-рано марксистите мислеха, че трябва да се води борба най-малкото за неутрализиране на градската дребна буржоазия, средните селяни и другите слоеве, които се намират под влиянието на буржоазията. А в новата обстановка се оказа, че е възможно те да бъдат привлечени непосредствено на страната на социалистическата революция.

Основните задачи на социалистическата революция във всички страни се разрешават от пролетариата в борба против буржоазията. Но както показва опитът, позициите на различните слоеве от буржоазията не са еднакви навсякъде. В Китай например на етапа на антиимпериалистическата, антифеодалната революция беше създаден единният народнодемократически фронт, който включваше и националната буржоазия. Пред общите антиимпериалистически и антифеодални задачи противоречията между работническата класа и националната буржоазия отстъпваха тогава на заден план. За разлика от европейските страни с народна демокрация китайската работническа класа запази съюза си с националната буржоазия и в етапа на социалистическата революция. При това голяма част от националната буржоазия беше принудена да приеме социалистическите преобразования. Това стана възможно преди всичко, защото Китай, който преди беше полуколониална страна, се освободи от империалистическия гнет под ръководството на работническата класа и можа да осигури своята национална независимост само по пътя на социализма. Това се обяснява и със слабостта на китайската национална буржоазия, на чието развитие пречеше надмощието на чуждестранния империализъм. За позицията на националната буржоазия оказваха решаващо влияние масовите народни движения против контрареволуционерите, против „трите злоупотребления“ и „петте злоупотребления“, упоритата класова борба на социалистическата държава за ограничаване на капиталистическия сектор. Но макар че националната буржоазия беше принудена да се подчини на народната воля, социалистическата революция все пак коренно противоречи на нейната същност и възжелания. Поради това разрешаването на задачите на социалистическата революция е неизбежно свързано с повече или по-малко остра класова борба. Работническата класа преодолява съпротивата на онези слоеве от бур-

жоазията, които упорито отстояват капиталистическия път на развитие.

Опитът от социалистическата революция в Китай показва бъдещето на много колониални и полуколониални страни, които се освобождават от империалистическия гнет. В условията на общата криза на капитализма, когато фронтът на световния капитализъм е вече пробит и се е създала световната социалистическа система, работническата класа в тези страни има възможност да сплоти около себе си огромното мнозинство от нацията за извършване както на общодемократически, така и на социалистически преобразования.

Опитът от Великата октомврийска социалистическа революция показва, че пролетариатът в съюз с останалите трудещи се маси, като осъществяваше социалистическите преобразования, пътят разреши и общодемократическите задачи, които не можа да осъществи февруарската буржоазнодемократическа революция. Очевидно тази историческа закономерност ще се проявява и в хода на социалистическите революции в другите страни.

Умиращият капитализъм все повече разкрива своята враждебност спрямо демокрацията. Поради това широките социални слоеве, заинтересовани от запазването и разширяването на демократическите завоевания, се отдръпват от господстващата монополистическа буржоазия и се присъединяват към пролетариата. Разрастването на държавномонополистическия капитализъм също води до прегрупиране на класовите сили в капиталистическите страни. Засилва се експлоатацията на работническата класа и същевременно в редица капиталистически страни „работническата аристокрация“ относително намалява (това се дължи, от една страна, на намаляването на относителния дял на прослойката от висококвалифицирани работници вследствие на механизацията и автоматизацията на капиталистическото производство и, от друга страна, на отслабването на капитализма, на разпадането на колониалната система). Гнетът на банките и монополите, който тежи над селяните, ги тласка към съюз с работническата класа. Тъй като в много страни селяните биват експлоатирани вече не само от помещиците, но главно от банките и капиталистическите монополи, икономическа основа на техния съюз с работническата класа става общата им заинтересованост да се освободят от го-

сподств'ято на монополите. Недоволството на градската дребна буржоазия, на интелигенцията и дори на известна част от буржоазията (на нейните низши и средни слоеве) от господството на монополите също води до разширяване на базата на демократическото, антимонополистическото движение. А борбата за разрешаване на демократическите задачи, независимо от това, какви цели си поставят участниците в нея, обективно все повече и повече се насочва против капитализма. В съвременната епоха никакви сериозни демократически преобразования не могат да засилят капитализма, както беше в миналото, когато буржоазията се бореше против феодализма, а, напротив, навреждат на икономическите и политическите позиции на монополистическата буржоазия.

За социалистическия пролетариат борбата за демокрация е подчинена на борбата за социализъм. Това обаче не изключва възможността в известни исторически етапи пролетариатът да издига на първо място борбата за демокрация като главна задача на деня, без да изпуска същевременно никога изпредвид перспективата за разрешаване на социалистическите задачи.

5. Съотношение между въоръжената борба и мирните форми на борбата за власт. Многообразие на формите на диктатурата на пролетариата

Във връзка с изменението на историческите условия се изменят не само онези социални сили, на които работническата класа може да се опре в борбата за социалистически преобразования, но и методите на извършване на тези преобразования, по-специално съотношението между въоръжената борба и мирните форми на борбата за власт.

За марксистите въоръжената борба не е самоцел. Комunistите съвсем не са привърженици на използването на оръжието винаги и при всички случаи. Маркс нарече образно насилието акушерка на всеки нов обществен строй. Но насилието изпълняваше тази си роля не защото революционните класи се стремят непременно да прибегнат до него, а защото отживяващите класи си служат с насилие, за да запазят своите богатства и привилегии.

В проекта за „Манифест на Комунистическата партия“ Ф. Енгелс постави въпроса: възможно ли е унищожаването на частната собственост по мирен начин? „Бихме желали да бъде така и комунистите ще бъдат, разбира се, последните, които биха се противопоставили на това . . . Но заедно с това те виждат, че почти във всички цивилизовани страни развитието на пролетариата насилствено се потиока и че с това самите противници на комунистите с всички сили работят за революцията. Ако в края на краищата всичко това подтикне угнетения пролетариат към революция — ние, комунистите, ще защитаваме тогава каузата на пролетариата с дела, и то не по зле, отколкото сега с думи.“¹

Класиците на марксизма-ленинизма неведнаж подчертават, че работническата класа би предпочела да вземе властта в своите ръце по мирен начин, за да преустрои капиталистическото общество в комунистическо. Тя е заинтересована от мирното извършване на революцията, защото такъв начин намалява броя на жертвите и дава възможност да се избягва разрушаването на производителните сили, което е неизбежно в гражданската война. Гражданската война и в Съветска Русия през 1918—1920 г., и в Китай през 1946—1949 г. беше подпалена не от работническата класа и не от селяните, а от капиталистите и помещиците. Използването на средствата на въоръжената борба от работническата класа зависи не от нейното желание, а от степента на съпротивата на експлоататорските класи, които първи грабват оръжието. Тъй като отживяващите класи не отстъпват доброволно своята власт, събарянето на тяхното господство става по насилствен начин. Като установиха това общо положение, класиците на марксизма-ленинизма не изключваха обаче възможността в някои страни властта да премине в ръцете на работническата класа по мирен начин. На митинга в Амстердам през 1872 г. Маркс подчерта, че комунистите никога не са твърдели, че пролетариатът трябва да завзема властта с еднакви средства във всички страни. Пролетариатът не може да не държи сметка за учрежденията, правите и традициите на различните страни. Маркс допускаше, че по онова време в САЩ и

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. 4, стр. 330.

Англия, а вероятно и в Холандия, работниците могат да постигнат своята цел с мирни средства.¹

Условията и методите на завземането на властта от пролетариата могат да бъдат нееднакви и в една и съща страна през различните периоди на нейното развитие. Например в Русия през периода след Февруарската революция и до юлските дни на 1917 г. имаше реална възможност за мирно преминаване на властта в ръцете на Съветите. Преди събарянето на самодържавието такава възможност в Русия нямаше. Тази възможност изчезна след юлските дни на 1917 г., когато завърши двувластието и буржоазното Временно правителство установи своето единовластие. Поради това пролетарската революция в Русия победи чрез въоръжено въстание.²

А какво трябва да разбираме под мирно преминаване на властта в ръцете на работническата класа и при какви условия е възможен мирният път на революцията? На пръв поглед може да изглежда, че мирното преминаване на властта в ръцете на работническата класа е такова преминаване, което се извършва без революция. Но тази представа е неправилна. Завземането на властта от работническата класа е винаги революция, независимо от това, дали то се извършва по мирен начин или чрез въоръжено въстание. Необходимостта от социалистическа революция е общ закон на преминаването от капитализма към социализма.

Неправилно би било също да си представяме, че мирното преминаване на властта в ръцете на работническата класа изключва борбата на класите. Не, без класова борба, а следователно и без преодоляване на съпротивата на класовите врагове на пролетариата социалистически преобразования не могат да бъдат извършени. Мирното преминаване на властта в ръцете на работническата класа изключва само такава форма на класовата борба и организираното насилие като въоръженото въстание и гражданската война. Това е преминаване, кое-

¹ Виж *К. Маркс и Ф. Енгелс*, Соч., т. XIII, ч. II, стр. 669.

² Фактически Октомврийската революция, макар и извършена чрез въоръжено въстание, беше почти безкръвна революция. Не завземането на властта от пролетариата, а подпадената след неговата победа от съборените класи с подкрепата на чуждите империалисти гражданска война взе много жертви.

то се извършва без въоръжено събаряне на съществуващата власт.

Класиците на марксизма-ленинизма смятаха, че мирният начин на революция е възможен при следните условия. Първо, ако в дадената страна няма силна военно-бюрократическа буржоазна държавна машина. През 70-те години на XIX в., когато Маркс изказа предположението за възможността пролетариатът в САЩ и Англия да завземе властта по мирен начин, в тези страни имаше развита буржоазна демокрация и нямаше многобройна армия, чиновничество и т. н. Второ, мирното преминаване на властта в ръцете на работническата класа е възможно тогава, когато по-голямата част от работническата класа се сплоти около и под ръководството на марксистката партия под социалистически лозунги, когато работническата класа е организирана и е извоювала повече или по-малко широки демократически права и когато господстващите класи не упражняват насилие срещу нея. Това, че нямаше насилие над народа и че той имаше в ръцете си оръжие — ето кое обуславяше възможността за мирното развитие на революцията в Русия през периода от февруари до юли 1917 г.

Възможностите за мирно развитие на социалистическата революция могат да се намаляват или, обратно, да се разширяват поради изменение на историческите условия, на съотношението на класовите сили. Тези възможности се създават от преобладаващото превъзходство на силите на страната на работническата класа и нейните съюзници, което в редица случаи може да принуди буржоазията при известни условия (например при частично изкупване от нея на средствата за производство) да се подчини на волята на народа. Могат да съществуват и такива исторически обстоятелства, когато въоръжената борба в първия етап от революцията подготвя условията за сравнително мирно развитие на революцията в следващите етапи (така беше например в Китай при прерастването на демократическата революция в социалистическа).

В съвременната епоха възможностите за използване в редица страни на мирните средства в борбата за власт на пролетариата се разшириха. Това се обяснява със следните причини: а) с укрепването на позициите на социализма на световната арена, което улеснява освобож-

даването на народите от капиталистическия и колониалния гнет и извършването на социалистически преобразования; б) с отслабването на позициите на капитализма и засилването на позициите на работническата класа; в редица страни капиталистическата система се оказва все по-малко способна да се крепи без помощ отвън, от страна на по-силните капиталистически държави¹; в) с приближаването на демократическите и социалистическите преобразования, което създава възможност за работническата класа да сплоти около себе си значително по-широки слоеве от населението, отколкото преди.

При мирното развитие на революцията в някои страни ще се окаже възможно да се използва за разрешаване на нейните задачи *парламентът*. Във всички случаи се налага парламентарната борба да се съчетава с широко извънпарламентарно народно движение.

По-рано марксистите използват парламента като трибуна за издигане исканията на работническата класа, за критикуване на буржоазния строй и за обръщане към широките трудещи се маси. Като отстояваха в борбата против анархистите използването на парламентарната борба, същевременно марксистите се обявяваха против „парламентарните илюзии“ на реформистите, че по парламентарен път можело да се разрешат задачите за социалистическото преустройство на обществото. И марксистите бяха прави, защото по онова време, преди общата криза на капитализма, буржоазията разполагаше със сили, за да провали всички неугодни на нея мероприятия, които трудещите се маси биха се опитали да прокарат чрез парламента.

Сега капитализмът преживява обща криза, силите на буржоазията са значително подкопани, а силите на работническата класа пораснаха. Поради това парламентът, възникнал като инструмент на господството на буржоазията и за укрепване на капиталистическия строй, при известни условия може да стане средство за социалистическо преустройство на обществото. Необходимо условие за това е мощно извънпарламентарно движение на

¹ От друга страна, трябва да се има предвид съюзът на международната буржоазия, насочен срещу освободителната борба на работническата класа. Една от целите на агресивния Североатлантически блок (НАТО) е да се води борба против революционната работническа класа и националноосвободителното движение.

масите, възглавявано от партията на работническата класа, широко развитие на класовата борба на работниците, селските маси и средните градски слоеве против едрия монополистичен капитал, против реакцията, за мир и социализъм. За да се разреши тази задача, налага се да се отстрани разцеплението и да се постигне единство на работническото движение, да се обединят демократичните и патриотичните сили в народен фронт. Както се казва в резолюцията на XX конгрес на КПСС, „работническата класа, като обединява около себе си трудещите се селяни, широките кръгове на интелигенцията, всички патриотични сили и дава решителен отпор на опортюнистическите елементи, неспособни да се откажат от политиката на съглашателство с капиталистите и помещиците, има възможност да нанесе поражение на реакционните, антинародните сили, да осигури здраво мнозинство в парламента и да го превърне от орган на буржоазна демокрация в оръжие на действителната народна воля“.

Значи ли това, че във всички капиталистически страни се е появила възможност за мирно преминаване на властта в ръцете на работническата класа чрез спечелване на мнозинство в парламента? Не, в страните, в които капитализмът разполага с мощен военно-полицейски апарат, работническата класа неизбежно ще се натъкне на ожесточена въоръжена съпротива от страна на реакционните сили и това ще ѝ наложи да извършва преминаването към социализма не по мирен начин. Експлоататорските класи не отстъпват властта доброволно.

Съвременните ревизионисти обявяват мирния начин за единствен и всеобщ начин на преминаване от капитализма към социализма; освен това те гледат на него като на такъв начин, при който може да се мине без класова борба и без диктатура на пролетариата. А в действителност, както правилно се подчертава в „Декларацията на Съвещанието на представители на комунистическите и работническите партии на социалистическите страни“, наред с възможността за мирно завземане на властта трябва да се има предвид и другата възможност — за немирно преминаване към социализма. Във всяка отделна страна реалната възможност за единия или другия начин на преминаване към социализма се определя от конкретните исторически условия.

Не бива да се смята също, че в онези страни, в които се открива реална възможност за мирно преминаване към социализма, тази възможност непременно ще се осъществи. В някои страни е напълно възможен и такъв развой на събитията; при който, след като завладее по мирен, парламентарен път властта, работническата класа ще се натъкне след това на ожесточена съпротива от страна на експлоататорските класи, които ще ѝ наложат гражданска война.

XX конгрес на КПСС подчерта, че колкото повече нови и нови страни тръгват по пътя на социализма, толкова повече формите на преминаване към социализма ще стават все по-разнообразни. Но при всички форми на преминаване към социализма необходимо, решаващо условие за осъществяването му е политическото ръководство на работническата класа, възглавявана от нейната челна част, диктатурата на пролетариата, ръководен от марксистката партия. Без държавно ръководство на обществото от страна на работническата класа, възглавявана от марксистката партия, преминаването към социализма е невъзможно.

Общ закон на социалистическата революция е ликвидирането на стария апарат на властта и заменянето му с нов апарат. В това се състои една от отликите на социалистическата революция от буржоазната. Последната не разрушаваше онзи огромен апарат на изпълнителната власт, който се бе създал в епохата на абсолютизма, а го запази и усъвършенствува. Но пролетарската революция не може да запази стария апарат, приспособен за потискане на народа (полиция, жандармерия, старата армия, чиновничество и т. н.), а трябва да го разруши и замени с нов. Това заменяне — в зависимост от начина на извършване на революцията — може да се извърши в различни форми: или изведнаж, както беше в Съветска Русия, или постепенно. Но при всички начини на завладяване на властта от пролетариата необходимо условие за установяване на неговата диктатура е ликвидирането на старата военно-бюрократична държавна машина. Пролетарската революция обновява коренно целия държавен апарат, като привлича в управлението на държавата хора от народа, трудещите се.

От разнообразието на формите на преминаването на властта в ръцете на работническата класа, както и от

различието на конкретните исторически условия в различните страни произтича и разнообразието на формите на диктатурата на пролетариата. Ленин пише: „Формите на буржоазните държави са извънредно разнообразни, но тяхната същност е една: всички тия държави така или иначе, в края на краищата са непременно *диктатура на буржоазията*. Преминаването от капитализма към комунизма, разбира се, не може да не дава грамадно изобилие и разнообразие на политическите форми, но същността ще бъде при това неизбежно една: *диктатура на пролетариата*.“¹

В историята са известни такива форми на диктатура на пролетариата като Парижката комуна през 1871 г., като родените от опита на работническата класа в Русия и утвърдили се в 1917 г. съвети, като народнодемократичните републики. Използването на парламентарния път към социализма може да доведе до създаването на нови форми на диктатура на пролетариата, при които преустройеният в хода на революционната борба парламент ще стане изразител на волята на мнозинството от народа.

По класовото си съдържание всички форми на диктатурата на пролетариата са единни. Те се характеризират също и с редица общи особености в организирането на властта: превръщането на представителните органи в действително работещи органи на властта (за разлика от буржоазния парламентаризъм, който почти винаги определя за парламента ролята на обикновена „говорилня“); обединяването в ръцете на представителите на народа на законодателната и на изпълнителната власт; създаването на единна система на народно представителство — от върховните до местните органи на властта и т. н. Същевременно всяка една от формите на диктатурата на пролетариата има и свои специфични особености.

Особеностите на народнодемократичната форма на диктатурата на пролетариата, които я отличават от съветската власт, произтичат от условията, при които тя възниква. Страните с народна демокрация трябваше да започнат своето движение към социализма не сами. Те получиха държавната подкрепа на първата социалистическа страна. Това съществено измени в тях съотношението на класовите сили в полза на работническата класа.

За Съветска Русия Ленин казва: „Наложени са да осъществяваме диктатурата на пролетариата в нейната най-сурова фор-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 25, стр. 436.

ма.¹ В обстановката на остра класова борба, започнала в Русия след победата на Великата октомврийска социалистическа революция, се оказа, че е необходимо експлоататорите (помещиците, капиталистите, кулаците и т. н.) и най-злостните представители на стария режим (бившите жандарми и т. н.) да бъдат лишени от избирателни права. Но тази мярка съвсем не е задължителна при всички условия. Както показва опитът на народнодемократичните страни, съпротивата на съборените експлоататори може да бъде смазвана и без да бъдат лишавани те от избирателни права.

Строят на народната демокрация възникна от антифашистката народноосвободителна борба, в хода на която в народния (национален или отечествен) фронт под ръководството на пролетариата и неговата партия върху общата платформа на борбата против фашистките завоеватели, за национално освобождение се обединиха различни партии, включително и дребнобуржоазните и някои буржоазни. Наред с другите причини това доведе дотам, че в народнодемократичните страни се оказа възможна многопартийната система, каквато в Съветска Русия фактически нямаше.

В процеса на развитието на класовата борба в европейските страни с народна демокрация буржоазните и съглашателските партии, които тръгнаха по пътя на борба против трудещите се, банкрутираха и слязоха от сцената. Затова пък още повече се заякчи ръководната роля на марксистката партия на работническата класа, която партия обедини около себе си мнозинството от народа. Обединението на комунистическите партии с лявото крило на социалдемократическите партии върху идейната база на марксизма-ленинизма сложи край на разединението на работническата класа и засили ръководната ѝ роля в политическия живот на своите страни, което е едно от най-важните условия за диктатурата на работническата класа. И в условията на диктатурата на пролетариата в редица народнодемократични страни наред с марксистката партия — признатия ръководител на народа — се запазват и другите демократични партии, които взимат участие в управлението на държавата. Поради това народнодемократичните правителства се създават на коалиционна основа. Това също отличава режима на народната демокрация от съветската власт, която не беше изградена върху коалицията на различни партии (ако не се смята кратковременният блок на комунистите с „левите“ есери, които само половин година след установяването на съветската власт вдигнаха метеж против нея и преминаха в лагера на контрареволюцията).

Масовата база на режима на народната демокрация е такава обществено-политическа организация като народния фронт. Комунистическите и работническите партии в народнодемократичните страни в Европа и Азия провеждат политика на разширяване и укрепване на народния фронт. Китайската комунистическа партия провъзгласи курс на продължително съвместно съществуване и сътрудничество на комунистическата партия с демократическите партии и групи и на взаимен техен контрол в интерес на народа, в интерес на изграждането на социализма.

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 28, стр. 206.

Различията между държавните форми на диктатурата на пролетариата засягат не най-главното; те не засягат нейната класова същност и целта ѝ. Диктатурата на пролетариата във всичките ѝ форми служи на една обща цел — извършването на прехода към социализма и комунизма.

6. Преходен период от капитализма към социализма

Социалистическата революция разрешава задачите на политическото, социално-икономическото и културното преустройство на обществото през преходния период от капитализма към социализма. Преходният период започва с установяването на политическата власт на пролетариата и завършва с победата на социалистическата икономика и ликвидирането на всички експлоататорски класи, т. е. с изграждането на социалистическото общество — първата фаза на комунизма.

Икономическата структура на обществото през преходния период се характеризира със съществуването на много стопански системи. Диктатурата на пролетариата национализира едрата промишленост, банките, транспорта и така създава социалистическата стопанска система, която в началото не е още преобладаваща в цялото народно стопанство. Наред с нея продължават да съществуват остатъци от капиталистическата стопанска система, дребно стоково производство на занаятчии, кустари, селяни, а някъде и патриархално натурално селско стопанство. През преходния период се преминава от многосистемната икономика към монолитна социалистическа икономика. Ръководна сила през този период е диктатурата на пролетариата, осъществяваща непрекъснато разширяване на социалистическата система и въвличане на масите в изграждането на социализма.

Зад различните стопански системи стоят класите. *Класовата структура* на обществото през преходния период от капитализма към социализма се характеризира със съществуването на три класи: работническата класа, трудещите се селяни и буржоазията. Основни класи през преходния период са работническата класа и трудещите се селяни: взаимоотношенията между тези класи определят развитието на обществото, неговото движение към социализма.

Що се отнася до буржоазията, след национализацията на най-важните средства за производство тя се изтласква до положението на неосновна, второстепенна класа, която в процеса на изграждането на социализма се ликвидира напълно.

Работническата класа в резултат на победата на социалистическата революция става господстваща класа, която осъществява държавното ръководство на обществото. В социалистическите предприятия тя е освободена от експлоатацията. Но дотогава, докато съществува частнокапиталистически начин на стопанство, известна част от работниците, и в града, и в селото, биват експлоатирани, макар и в ограничен от законите на социалистическата държава мащаб.

Трудещите се селяни в преходния период от капитализма към социализма е класа на дребните частни собственици, освободени от експлоатацията на помещиците, но още не напълно освободени от експлоатацията на кулаците и търговците. Закономерност за всички страни, които вървят към социализма, е първоначалното увеличаване на относителния дял на средните селяни. В резултат на аграрните преобразования и ликвидирането на помещическата класа (а в СССР и на частичната експроприация на кулачеството през периода на комитетите на беднотата през 1918 г.), в резултат на помощта, оказвана от социалистическата държава на бедните селяни, техният брой намалява, много бедни селяни се издигат до положението на средни селяни, селото се „осреднява“. Същевременно през преходния период още продължава процесът на класова диференциация, на разслояване на селяните. Но поради изменението на обективните икономически условия и поради политиката на пролетарската държава диференциацията се забавя и вече не води до „подмиване“ на средните селяни.

За работническата класа трудещите се селяни са не класов противник, както твърдяха троцкистите, а съюзник. И двете тези класи работят, потискани са от капитализма и са заинтересовани от унищожаването на класовия гнет и от победата на социализма. Ръководна сила в съюза на работниците и селяните е работническата класа. Съюзът на работническата класа и селяните има за цел не увековечаването на класовите различия, а унищожаването им, социалистическото превъзпи-

тание на селяните чрез производствената кооперация. Поради това въвличането на селяните по пътя на кооперирането в известен етап от социалистическото строителство става необходимо условие за заякчаване на съюза на работническата класа и селяните.

За разлика от трудещите се селяни и занаятчииите, които като съюзници на работническата класа тръгват доброволно с нейната другарска помощ по пътя на социалистическото коопериране, *буржоазната класа* (индустриалците и търговците в града и кулаците в селото) е експлоататорска класа и подлежи на унищожение. Ликвидирането на експлоататорските класи в различните страни се извършва в различни срокове и в различни форми.

В Съветския съюз класите на помещиците и на едрата буржоазия бяха ликвидирани още през първия период на съветската власт в резултат на национализацията на земята, банките, едрата и средната промишленост и транспорта. Най-силният удар на кулачеството беше нанесен през втората половина на 1918 г., когато от него беше отнета и дадена на бедните селяни значителна част от земята и оръдията за производство. Но и с това задачата за ликвидиране на всички експлоататорски класи не беше още разрешена. Запазилите се и появили се донякъде през първите години на непа капиталистически елементи („непмани“ в промишлеността и търговията и кулаци в селото) бяха ограничавани и изтласквани в процеса на социалистическото строителство; те бяха окончателно ликвидирани в началото на 30-те години. При това „непманската“ буржоазия, която нямаше своя производствена база и бе сравнително малобройна, беше общо взето изтласкана с икономически средства — с развитието на социалистическата промишленост и търговия, а също и с данъчната политика на социалистическата държава. Кулачеството в СССР беше най-многобройната експлоататорска класа, която разполагаше със сериозна производствена база в селото. То бе ликвидирано въз основа на масовата колективизация на селското стопанство и се наложи да бъдат употребени най-сериозни мерки за извънекономическа принуда.

Би било грешка да се абсолютизират и смятат за всеобщи едни или други методи на ликвидиране на експлоататорските класи. Прилагането на едни или други

методи зависи от конкретно-историческите условия. Ожесточената съпротива на капиталистите, саботажът на бившите собственици на предприятия и на върхушката на инженерно-техническия персонал принудиха съветската власт да ускори национализацията на промишлеността и да я извърши в най-пълна и решителна форма — чрез конфискуване на предприятията без всякакъв откуп и обезщетение на предишните собственици. Но това не означава, че такива мерки трябва задължително да се прилагат във всички страни. Още Маркс и Енгелс предвиждаха, че експроприацията на едрите собственици — земевладелци и фабриканти — може да бъде извършена в различни форми. „Дали ще се извърши тази експроприация с откуп или без такъв — пише Енгелс, — ще зависи в повечето случаи не от нас, а от обстоятелствата, при които ние ще дойдем на власт, а също така по-специално и от поведението на самите господа едри земевладелци. Ние съвсем не смятаме, че откупът е недопустим при каквито и да било обстоятелства; Маркс ми е изказвал (и колко често!) мнението си, че най-евтино би било за нас, ако бихме могли да се откупим от цялата тази банда.“¹

За разлика от съветска Русия, където собствеността на помещиците и капиталистите беше напълно конфискувана, в европейските страни с народна демокрация бяха конфискувани земите и предприятията на фашистките окупатори и на техните помагачи. По отношение на другите категории собственици частично се допускаше обезщетение, макар че фактически то се използваше в твърде ограничен размер. В Китайската народна република бяха конфискувани всички предприятия на бюрократическия компрадорски капитал, господствувал порано в икономиката на страната. Така възникна държавният социалистически стопански сектор, който започна неотклонно да се разраства. Що се отнася до предприятията на националната буржоазия, с която китайската работническа класа и в условията на изграждането на социализма запази съюза си, те преминаха в социалистическа собственост не чрез насилствена експроприация, а по мирен начин — чрез превръщането им в смесени държавно-частни предприятия, чрез държавния капитализъм.

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани произведения, т. 2, стр. 503.

Ленин разглеждаше държавния капитализъм в условията на диктатурата на работническата класа като стъпало към социализма, като форма на ограничаване на частния капитализъм, която пролетарската власт може да използва, за да подчини дребнобуржоазната стихия и да внедри плановото начало в стопанството. В СССР държавният капитализъм не получи широко развитие поради съпротивата на капиталистите, които се надяваха, че съветската власт ще бъде съборена. В Китай държавният капитализъм стана форма на постепенното преустройство на частнокапиталистическата промишленост и търговия в социалистическа. Чрез тази форма се провежда пролетарската политика на използване, ограничаване и социалистическо преустройство на капиталистическата промишленост и търговия.

Опитът от социалистическото строителство в Китай показва, че с укрепването на позициите на социализма в световен мащаб се откриват по-широки възможности за използване от страна на пролетарската държава на максимално гъвкави форми за социалистическо преустройство на икономиката, за икономическо въздействие върху капиталистическата стопанска система, за да бъде преустроена тя в социалистическа система.

Социалистическата революция не може да не води до разгръщане на класовата борба между трудещите се маси и експлоататорите. Но методите на насилствено смазване на съпротивата на експлоататорите могат да се съчетаят с методите на използване на буржоазията, на нейните знания за изграждането на социалистическото стопанство. Ленин гледаше на такова „използване“ на буржоазията като на една от формите на класовата борба на пролетариата в преходния период. Той смяташе, че е необходимо знанията и опитът на представителите на буржоазията и на буржоазните специалисти да бъдат поставени в служба на социалистическото строителство.

Непримиримата класова борба между зараждащия се социализъм и загиващия капитализъм е закономерност и движеща сила на преминаването от капитализма към социализма. В известни етапи от преходния период, когато се решава въпросът „кой — кого“, тази борба неизбежно се изостря. В Съветския съюз класовата борба се изостри особено през първите години на революцията, когато се решаваше въпросът за политическа победа на

социализма, а след това — през годините на настъпление срещу капиталистическите елементи от града и селото, когато се решаваше въпросът за победа на социализма в икономиката. Марксизмът-ленинизмът решително отхвърля опортюнистическите теории за „заглъхване“ на класовата борба и за мирно „врастване“ на капиталистическите елементи в социализма, които се проповядваха в СССР от бухаринци, а в страните с народна демокрация се проповядват от различни ревизионистки и националистически елементи. С подобни теории се цели да се притъпи бдителността на трудещите се и да бъдат обезоръжени те в борбата с класовите врагове. Както учи Ленин, диктатурата на пролетариата означава не завършване на класовата борба, а продължаването ѝ в нови форми.

Класовата борба в преходния период от капитализма към социализма е неизбежна, но степента на остротата и формите на тази борба могат да бъдат твърде различни както през отделните периоди от развитието на дадена страна, така и в различните страни, които преминават към социализма. Както отбелязва Ленин, съборената буржоазия още дълго време остава силна със своите международни връзки, с натрупаните си богатства, с големия си опит и знания. Източник на нейната сила е и дребното стоково производство, което постоянно ражда капитализъм. Много от тези фактори продължават да действуват и в онези страни, които тръгват по пътя на социализма по-късно. Но в тези страни, тъй като те се развиват в състава на световната социалистическа система, съотношението между класовите сили става по-благоприятно за работническата класа. Поради това формите на класовата борба в тези страни могат да бъдат и са по-малко остри.

Развитието на европейските страни с народна демокрация нагледно показва това. Съществуването на Съветския съюз ги предпази от чуждестранна военна интервенция и попречи на буржоазията да подпали гражданска война. Насилствената страна на диктатурата на пролетариата в тези страни се оказа не толкова рязко изразена, както през първия период от съществуването на диктатурата на пролетариата в Съветска Русия. Но от това своеобразие на развитието на страните с народна демокрация не бива да се прави извод, че можем да се откажем от насилствената страна на диктатурата на пролетариата. Не трябва да се забравя, че съществува капиталистически свят, че империалистите не се отказват от опитите си да реставрират капиталистическия строй.

Тези опити доведоха до трагичните събития в края на октомври 1956 г. в Унгария, където външните и вътрешните контрареволуционни сили използваха недоволството на масите от грешките на партийното ръководство на трудещите се и организираха въоръжена борба против социализма.

От историческия опит на социалистическата революция се учат не само трудещите се, но и техните класови противници. Поради това в народнодемократичните страни, след като основните сили на реакцията бяха разгромени, все повече хора, които в миналото са принадлежали към експлоататорските класи, както и представители на буржоазната интелигенция, започват да съзнават, че за тях е по-изгодно да преминат на позицията на лоялно отношение към народната власт, отколкото да продължават съпротивата и да бъдат напълно разгромени. Животът учи също, че в случай на отслабване на диктатурата на работническата класа, на възникване на вътрешни трудности или на намеса на външната империалистическа реакция остатъците от съборените класи правят опити да възстановят буржоазния строй. Нагледно показаха това споменатите по-горе събития в Унгария. От тези събития комунистическите и работническите партии във всички социалистически страни направиха извода за необходимостта да се повиши бдителността спрямо коварните замисли на класовите врагове и да се заздрави социалистическата държава.

Социалистическата държава е най-важният инструмент за изграждането на социализма и за защита на завоеванията на работниците и селяните. В преходния период от капитализма към социализма главните ѝ функции са смазването на съпротивата на съборените класи и защитата на страната от нападение отвън. Държавата пази устоите на зараждащото се социалистическо общество и преди всичко неговата икономическа основа — обществената собственост върху средствата за производство. Тя е организатор на икономическото и културното строителство. Стопанско-организаторската и културно-възпитателната работа заемат важно място в дейността на социалистическата държава още в преходния период и получават най-широк размах с победата на социализма.

7. Класите и държавата при социализма

В условията на социализма *класовата структура на обществото* се изменя коренно, вследствие на което се изменя и постановката на въпроса за класовата борба.

С победата на социализма в СССР експлоататорските класи престанаха да съществуват. Напълно е ликвидирана експлоатацията на човек от човека, унищожена е главната особеност на класовото общество — разделението на хората на такива групи, една от които може да си присвоява труда на другата вследствие на различните места, които те заемат в системата на общественото стопанство. Изменянето на класовата структура на СССР се изрази и в това, че се измени обликът на самите трудещи се. Днес населението на СССР почти изцяло (с изключение на една малка прослойка от селяните-частници и некооперирани занаятчии, съставляващи около 0·5%) е свързано със социалистическите форми на стопанство. В 1956 г. работниците и служащите съставляваха 59·5% от населението на СССР, а колхозниците и кооперирани занаятчии — 40%.

Работническата класа работи в социалистическите предприятия, които са общонародна собственост. Заедно с целия народ тя владее средствата за производство и следователно не е вече пролетариат — класа, лишена от средства за производство. Работническата класа и при социализма си остава най-челната класа. Тя осъществява държавното ръководство на обществото.

Селяните при социализма престанаха да бъдат дребни стокотпроизводители — те се превърнаха в колхозници и съществуването им почива върху социалистическата собственост и колективния труд. Докато за работническата класа е характерна социалистическата тенденция, у селяните се проявяваше преди всичко стокоткапиталистическата тенденция. А сега и работническата класа, и селяните изграждат своя живот върху единната социалистическа стопанска система, която се затвърди и в града, и в селото. Различията между тези класи се определят от съществуването на двете форми на социалистическа собственост: държавна (общонародна) и кооперативно-колхозна (групова). Оттук произтича ненапълно еднаквото отношение на работниците и селяните към средствата за производство, ненапълно еднаквата им роля в

организирането на обществения труд и различието във формите на получаване на доход.

Обаче работниците и селяните не само се различават едни от други, но и са свързани помежду си със съвместния труд в социалистическото стопанство, е обичайната целта за изграждане на комунизма. Съвместният труд в социалистическото стопанство е главното, което определя техните взаимоотношения. Икономическа основа на съюза на работническата класа и селяните в социалистическото общество са тясната производствена връзка и широката обмяна на продукти между социалистическата промишленост, която е общонародна собственост, и колхозите. Съюзът на работническата класа и на селяните се заздравява върху базата на всеотрасловото развитие както на общонародната, така и на кооперативно-колхозната собственост. С нарастването на производителните сили на селското стопанство и увеличаването на общественото богатство на колхозите колхозната собственост ще се издига до равнището на общонародна собственост, а върху тази основа различията между работници и селяни ще изчезват, ще се заличават. Съюзът между тези класи в условията на социализма е израз не само на единството на техните жизнено интереси и на дейността им, но и на все по-голямото им сближение в икономическо, политическо и културно отношение.

С работниците и селяните в процеса на социалистическото строителство се сближи и интелигенцията. Докато в старото общество тя се набираше главно от имотните класи, при социализма по състава си тя стана работническо-селска интелигенция, основната ѝ маса са хора от средите на работническата класа, селяните и другите слоеве на трудещите се. Измени се и се облагодари характерът на дейността на интелигенцията. Докато при капитализма основната ѝ част е принудена да обслужва потисниците на народа, защото стопанството и държавният апарат принадлежат на буржоазията, при социализма интелигенцията служи на народа.

В резултат на ликвидирането на експлоататорските класи и поради другите изменения в класовата структура на съветското общество се създаде неговото морално-политическо единство. В социалистическото общество няма вече антагонистични класи, то се освободи от класовите сблъсквания. Отношенията между работническата

класа и колхозните селяни, както и отношенията между тези социалистически класи и съветската интелигенция са отношения на дружба и на здрав нерушим съюз, ръководен от работническата класа.

Във връзка с това не може да се смята за правилна известната формула на Сталин, че с нарастването на силите на социализма класовата борба все повече и повече ще се изостря. Тази формула, която Сталин издигна на преден план през 1937 г., когато социализмът беше вече победил в СССР, а експлоататорските класи и тяхната икономическа база бяха ликвидирани, навреди на социалистическото строителство, допринасяше за нарушенията на социалистическата законност и за необоснованите репресии, които се допускаха по онова време.

Ликвидирането на експлоататорските класи и установяването на морално-политическо единство на обществото означават, че цялата острота на класовата борба за СССР се прехвърли на международната арена, където се води съревнование между двете системи — социалистическата и капиталистическата. В самата социалистическа страна се запазват още елементи, остатъци от класовата борба, необходима е още борбата против враждебните елементи и против изпращаните отвън агенти на капиталистическия свят, което изисква зорка революционна бдителност от всички трудещи се. Запазва се също и необходимостта да се води борба против идейното влияние на капиталистическия свят, против бюрократизма, против остатъците от старите възгледи, запазили се в съзнанието на част от хората, против такива извънредно вредни отживелици на капитализма като кражбите, спекулата, недобросъвестното отношение към труда, разхищението и т. н., против антиобществените и антипатриотичните постъпки на отделни хора. Тази борба се води от прогресивните хора от всички социални групи на съветското общество и тя още повече укрепва неговото морално-политическо единство. Борбата на КПСС против ревизионизма, против закостенелите, консервативните елементи, оказващи съпротива на политиката на комунистическата партия при изграждането на комунизма — това са елементи, остатъци от класовата борба.

С победата на социализма и изменянето на класовата структура на обществото се изменят *функциите* и *формите* на социалистическата държава. Най-важното из-

менение във функциите на социалистическата държава след победата на социализма е, че отмря, отпадна функцията на потискане на експлоататорските класи в самата страна, тъй като тези класи са ликвидирани. При тези условия армията, наказателните органи и разузнаването се насочват с острието си против външните врагове. Главно място в дейността на социалистическата държава вътре в страната заема стопанско-организаторската и културно-възпитателната работа. Като политическа организация на социалистическото общество и като изразител на общонародната воля държавата ръководи планомерното стопанско развитие на страната, упражнява в интерес на трудещите се контрол върху мярата на труда и потреблението, осигурява разцвет на културата и всеобщо възпитание на народа, култивиране в масите на ново, комунистическо отношение към труда.

Отмирането на функцията на военно потискане вътре в страната не означава изчезване на необходимостта от държавна власт. Социалистическата държава се запазва и след като бъдат ликвидирани експлоататорските класи. Необходимостта от държавата произтича както от външните, така и от вътрешните условия на развитието на социалистическото общество. Съществуването на капиталистическия свят създава опасност от военно нападение отвън. Поради това при социализма (дотогава, докато той не победи във всички или поне в повечето страни) държавата изпълнява функцията на военна защита от външно нападение; а за това са нужни такива органи като армията, разузнаването и т. н. Докато спрямо капиталистическите страни капиталистическата държава е инструмент за защита завоеванията на социализма, в социалистическия лагер тя е инструмент за политическа, икономическа и културна взаимопомощ между страните.

Както изтъква Ленин в книгата си „Държавата и революцията“, при социализма държавата е необходима за осъществяване функциите на опазването на социалистическата собственост от крадците и разхитителите, както и да упражнява контрол над нормата на труда и нормата на потреблението, за осъществяване на социалистическия принцип на разпределение според труда. При първата фаза на комунизма трудът още не се е превърнал за всички членове на обществото в първа жизнена потребност и съзнанието на хората не е достигнало такова

равнище, когато всички спазват доброволно правилата на социалистическото общежитие. Държавата прилага принудата спрямо отделни лица, които бягат от работа и от обществения контрол. Без държавно ръководство на обществото от страна на работническата класа не може да има нормално функциониране на социалистическото общество и преминаване към комунизма.

След окончателната победа на комунизма, когато политическата надстройка, изразяваща отношенията между класите, отмре, управляването на хората ще бъде заменено, по изказа на Енгелс, с управлението на нещата и ръководенето на производствените процеси. Тогава ръководенето на стопанския и културния живот на обществото няма да има политически характер и ще се осъществява без държавата. А при социализма това ръководство има политически характер, то е функция на държавата и служи за осъществяване политиката на работническата класа, насочена към укрепване на социалистическия строй, на съюза на работническата класа и селяните, на братското сътрудничество между тези класи и интелигенцията, на дружбата между народите, към изграждане на комунизма. Стопанско-организаторската и културно-възпитателната работа на органите на социалистическата държава се провежда в борба с остатъците на капитализма, което също ѝ придава политически характер.

И така, през първата фаза на комунизма държавата е жизнено необходима. Интересите на изграждането на комунизма налагат тя непрекъснато да се укрепва.

Марксизмът-ленинизмът винаги е водил борба против дребнобуржоазните, анархосиндикалистките теории, които третирали политическата организация и всяка държавна власт като зло и отричат значението и необходимостта на централизираното ръководство на стопанския и политическия живот на обществото. Ленин подчертава, че изграждането на комунизма предполага преодоляване на разединеността на работниците и раздробеността им — професионална и местна, — които бяха един от източниците на силата на капитала и безсилието на труда. Същевременно социализмът и комунизмът изискват умело да се съчетава общото ръководство от страна на държавата с разгръщането на най-широка инициатива отдолу. Демократическият централизъм в икономиката

произтича от самата същност на едрото социалистическо стопанство, от обществената собственост върху средствата за производство.

Съвременните ревизионисти се опълчват против централизираното управление на икономиката, отъждествявайки го с бюрократическите методи на управление. А между бюрократическия централизъм, който пречи на развитието на инициативата на масите, и демократическия централизъм има принципно различие. Последният изисква да се привличат милионните маси на трудещите се в управлението на държавното и стопанското строителство и да се взема всеотдайно под внимание местният опит и творческата инициатива на масите.

Социализмът е резултат от творчеството на самите народни маси, резултат от тяхната съзнателна преобразователна дейност. Вдъхновител и организатор на тази творческа дейност на масите са комунистическата партия и социалистическата държава. Социалистическата демокрация откри безкраен простор за творческата активност на масите във всички области на обществения живот.

Демокрацията в социалистическото общество е нов тип демокрация, неизмеримо по-висша от буржоазната демокрация. Това се определя преди всичко от икономическия строй на социалистическото общество, политическа надстройка над който е социалистическата демокрация. Социалистическата демокрация ликвидира несъответствието между провъзгласяването на демократически свободи и права и реалното им осъществяване. В противоположност на формалната буржоазна демокрация тя не само провъзгласява, но и фактически осигурява на всички членове на обществото правото на труд, на образование и почивка, избирателни права и участие в управлението на държавата и народното стопанство, свобода на словото и печата, свобода на съвестта, както и реална възможност за развитие на личните им способности. С победата на социализма в СССР бяха отстранени всички временни ограничения на демокрацията, които бяха неизбежни през преходния период. В 1936 г. бе приета новата конституция на СССР и въведено всеобщо, пряко и равно избирателно право при тайно гласуване¹.

¹ В противоположност на буржоазната социалистическата демокрация осигурява действителна всеобщност на изборите. А в буржоазните страни значителна част от населението, дори и такава,

Колкото повече се приближаваме към комунизма, толкова повече се развива и социалистическата демокрация. Това е закономерен процес, защото изграждането на комунизма е неразривно свързано с по-нататъшното повишаване на активността на масите във всички области на стопанския, държавния и културния живот на обществото.

За засилването на творческата инициатива и активността на всички съветски хора допринасят взетите през последните години мерки за още по-голямо разширяване правата на съюзните републики в стопанското и културното строителство, премахването на прекомерната централизация при планирането на промишленото и селскостопанското производство, преустройството на системата на управление на промишлеността и строителството. Широк простор за активно, творческо участие на колхозните селяни в изграждането на комунизма открива реорганизирането на МТС и даването на колхозите възможност да съсредоточат в свои ръце цялата основна селскостопанска техника. Мероприятията на комунистическата партия за разгръщане на инициативата по места, за по-нататъшното усъвършенствуване на формите на управление, на промишлеността и селското стопанство представляват огромна крачка в развитието на социалистическата демокрация.

Социалистическата демокрация създава най-благоприятни условия за привличане на широките трудещи се

която има изборително право, фактически не участвува в гласуването. Така например в САЩ при последните избори за конгрес в гласуването участваха само 57·3 на сто от изборителите, в Англия в парламентарните избори не участваха почти една четвърт от изборителите. Идеолозите на американската буржоазия смятат факта на неучастие на почти половината от изборителите в изборите за конгрес за достойнство, за белег на „истинска демокрация и свобода“, а почти 100-процентното участие на изборителите в социалистическите страни в избирането на своите държавни органи — за минус, за недостатък на демократизма. В това се разкрива лицемерието и фалшът на защитниците на буржоазната демокрация. Пасивността на изборителите в буржоазните страни до голяма степен се обяснява с обстоятелството, че тяхното право е ограничено от възможността да избират кой именно от представителите на господстващите класи ще ги представлява и потиска в парламента. Напротив, в социалистическата държава единодушното участие в изборите на повече от 99·9% от изборителите говори, че те са жизнено заинтересовани от работата на съветите като органи на народната власт, представляващи техните собствени интереси.

маси към постоянно и всекидневно участие в разрешаването на обществените и държавните дела. Изграждането на комунизма налага да се разгръща още повече социалистическият демократизъм по всички линии: усиляване ролята на съветите, повишаване активността на профсъюзите и участието им в управлението на производството, действителен контрол от страна на широките маси върху дейността на държавните органи и длъжностните лица, повишаване значението на общественото мнение във всички области на живота на съветското общество. В бъдеще още по-голямото развитие на самодейността и политическата активност на масите ще доведе до това, че редица функции, изпълнявани сега от държавните органи, ще бъдат поети от обществените организации. Този процес на разширяване ролята и функциите на обществените организации се наблюдава вече и днес.

Разширяването на социалистическата демокрация укрепва държавната власт и същевременно подготвя условията за нейното отмиране, за преминаването към такъв обществен строй, при който функциите на общественото управление ще се изпълняват без специален апарат на политическата власт, без принудата на държавата.

Някои противници на марксизма обвиняват комунистите, че те вземали мерки за укрепване на социалистическата държава, вместо да съдействуват за по-скорошното ѝ отмиране. На тях им пригласят съвременните ревизионисти, които твърдят, че въпросът за отмирането на държавата бил главният и основен въпрос, от разрешаването на който зависело бъдещето на социализма. Те заплашват, че социализмът ще се изроди, ще се бюрократизира, ако не се осигури най-бързо отмиране на държавата.

Марксистите винаги са смятали за необходимо социалистическата държава да изкоренява бюрократизма като остатък от досоциалистическите методи на управление. Главно средство за разрешаване на тази задача е привличането на широките народни маси в управлението на държавата. А да се призовава под формата на борба с бюрократизма към по-скорошно отмиране на държавата, да се провъзгласява необходимостта да се откажем от държавата в условията на социализма, докато още съществува капиталистически свят и още повече в условията на преходния период от капитализма към социализма —

това значи да се обезоръжават трудещите се пред лицето на техните класови врагове. Процесът на отмиране на държавата не може да бъде ускорен с никакви изкуствени мерки. Държавата не ще бъде отменена от никого, тя постепенно ще отмре вследствие на това, че ще отпадне необходимостта от политическата власт. Това ще стане възможно тогава, когато социалистическата държава изпълни своите исторически задачи, а за разрешаването на тези задачи е нужно да се укрепва народната власт. Поради това грижата за укрепване на социалистическата държава не бива да се противопоставя на перспективите за нейното отмиране; това са двете страни на един и същ медал.

„Ленин учеше, че за да отмре напълно държавата, е нужен пълен комунизъм, че държавата ще отмре напълно едва тогава, когато настъпи висшата фаза на комунизма, когато обществото ще осъществи принципа: „От всекиго според способностите, всекиму според нуждите“, когато на базата на високата производителност на труда ще бъде създадено пълно изобилие на всички продукти, а трудът ще стане първата жизнена необходимост и хората ще се трудят доброволно според способностите си.“¹

Бързината на протичането на процеса на отмиране на държавата ще зависи, първо, от това, доколко успешно ще се преодоляват отживелиците на капитализма в съзнанието на хората и ще се изживяват антиобществените явления в самата страна, второ, от това доколко сериозно ще се изменя международната обстановка в смисъл на отслабване и пълно отстраняване на опасността от нападение отвън. Когато изчезнат всички следи на класово делене на обществото, когато комунизмът победи окончателно и силите на стария свят, който се съпротивява на комунизма, слязат от сцената — тогава и необходимостта от държавата ще отпадне. Обществото вече няма да има нужда от специални отряди, от въоръжени хора, за да осигурява обществения ред и дисциплина. И тогава, както се изразява Енгелс, то ще може да предаде държавната машина в археологичния музей, като я постави наред с чекръка и бронзовата брадва.

¹ Н. С. Хрущов, 40 години Велика октомврийска социалистическа революция, стр. 52—53.

8. Комунистическата партия — ръководна сила в системата на диктатурата на работническата класа

Необходимо условие за построяването на социализма и комунизма е ръководството на марксистката партия. Както взче споменахме по-горе, без опитна, закалена в битките марксистка партия пролетариатът не може да смъкне от себе си ярема на капитализма и да установи своя политическа власт. Значението на партията на пролетариата пораста още повече след завземането на държавната власт от него.

Ленин отбелязва, че в историята на революциите е имало примери, когато революционните сили са вземали в свои ръце държавната власт, но не са знаели какво да правят с нея и това е допринасяло за тяхното поражение. Едно от огромните предимства на пролетарската революция в сравнение с тези революции е това, че пролетариатът знае как да затвърди своята победа, как да използва своята държавна власт за окончателно възтържествуване на комунизма. С това знание го въоръжава марксистката партия. „Диктатурата на пролетариата — учи Ленин — е невъзможна иначе освен чрез комунистическата партия.“¹

След победата на социалистическата революция пред пролетариата изпъква задачата да заздрави завоюваната власт, да смаже съпротивата на съборените класи и да защити пролетарската диктатура от посегателствата на външните врагове. Пролетариатът трябва да преодолее колебанията на неустойчивите дребнобуржоазни слоеве, да поведе след себе си широките трудещи се маси, да ги въвлече в социалистическото строителство, да разгърне работа за преустройство на икономическия строй на обществото и да организира изграждането на новата, социалистическата икономика и култура. За да се разрешат успешно тези задачи и се води победоносна борба против силите и традициите на старото общество, нужни са огромна съзнателност, твърдост, сплотеност и организираност на пролетариата. „Без партия, желязна и закалена в борбата, без партия, ползваща се с доверието на всичко честно в дадената класа, без партия, способна да следи

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 32, стр. 197.

за настроението на масата и да влияе върху него, е невъзможно да се води успешно такава борба.¹

Партията внася в масите дух на дисциплина и организираност, обединява различните отряди на трудещите се в името на една обща цел, играе ролята на ръководеща и направляваща сила на диктатурата на пролетариата.

Историческият опит на социалистическата революция от Парижката комуна през 1871 г. до наши дни е неоспоримо доказателство, че решаващо условие за извоюването, развитието и укрепването на диктатурата на пролетариата, в каквато и форма да се осъществява тя, е ръководството на пролетарската партия. Това е закономерност на развитието на социалистическата революция, която важи за всички страни, тръгващи по пътя на социализма.

Комунистическата партия осъществява своята ръководна роля в системата на диктатурата на работническата класа чрез цялата система от държавни и обществени организации, свързващи я с широките трудещи се маси. Към тях спадат преди всичко такива държавни организации като Съветите на депутатите на трудещите се, които са политическата основа на СССР и обединяват всички трудещи се (както и аналогичните държавни организации в другите социалистически страни, например народните съвети в България, националните комитети в Чехословакия и т. н.). Важно място в системата на диктатурата на работническата класа заемат също и професионалните съюзи, кооперацията, младежките съюзи и другите обществени организации. В народнодемократичните страни огромна роля играят организациите на националния (или народния) фронт, които сплотяват в широк съюз народните маси начело с работническата класа.

Чрез всички тези организации най-различните слоеве на трудещите се изразяват своите стремежи и своята воля. На тези организации се опира партията на работническата класа при разрешаване на своите задачи. „Получава се, общо взето, един формално некомунистически гъвкав и сравнително широк, твърде могъщ пролетарски апарат, посредством който партията е тясно свързана с класата и с масата и посредством който, при ръковод-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 31, стр. 30.

ството на партията, се осъществява *диктатурата на класата*¹ — пише В. И. Ленин.

Всички тези държавни и обществени организации могат да функционират успешно само под ръководството на комунистическата партия, която изработва правилната политическа линия и определя посоката на практическата им дейност. Като ръководна и направляваща сила на диктатурата на работническата класа марксистката партия обединява работата на всички организации на трудещите се. Само партия, която изразява интересите на целия народ, възплъщава неговия колективен разум и обединява в своите редици най-добрите представители на народа, е способна и призвана да контролира работата на всички организации и органи на властта. Ръководството на партията осигурява разрешаването на всички държавни въпроси от позициите на общонародните, а не на ведомствените или груповите интереси. Поради това всички опити да се обособи дейността на едни или други държавни органи или обществени организации от партийното ръководство, да се изплъзнат те от контрола на партията са дълбоко вредни и противоречат на интересите на народа. Изплъзването от партийния контрол неизбежно води до провали в работата и до откъсване от масите. Източникът на силата на всички органи на социалистическата държава е в партийното ръководство и в неразривната връзка с масите.

Партията ръководи всички държавни и обществени организации чрез своите членове, които работят в тези организации и влизат в техните ръководни органи. Но партията, разбира се, не подменя тези организации, а обратно — с всички средства развива тяхната инициатива и самодейност и осигурява демократичния характер на дейността им.

Идеолозите на буржоазията често твърдят, че ръководната роля на комунистическата партия в системата на диктатурата на работническата класа била несъвместима с демокрацията. Те заявяват, че демокрацията непременно предполага съществуването на многопартийна система и на това основание отказват да признаят демократичния характер на съветския строй.

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 31, стр. 33.

Напълно естествено е, че в страните, където има антагонистични класи, се образуват голям брой политически партии, които представляват интересите на различните класи. Обаче това не е истинско мерило и гаранция за демокрацията. Наличието на много партии не попречи на империалистически правителства да подпалят против волята на народа световната война в 1914 г. Също така в навечерието на Втората световна война правителствата на Англия, Франция и САЩ не се съобразиха с волята на народите, отхвърлиха предложенията за организиране на колективен отпор срещу хитлеристката агресия и по такъв начин развързаха ръцете на фашистките агресори.

Степента на демократизма се определя съвсем не от броя на партиите в страната, а от това, в ръцете на коя класа са средствата за производство, коя класа е на власт, каква политика провежда дадената държавна власт. Социалистическата държава, ръководена от комунистическата партия, доказва на практика своя истински демократизъм и способността си да защитава жизнените и всекидневни интереси на народните маси.

Марксизмът-ленинизмът не отхвърля по принцип възможността през периода на преминаването от капитализма към социализма да има няколко партии. В зависимост от конкретно-историческите условия на развитие на една или друга страна в нея може да има или една партия на работническата класа, или наред с нея и други политически партии, които признават ръководната роля на комунистическата партия, както е например в редица народнодемократични страни. При това обща закономерност за всички страни, които изграждат социализма, е ръководната роля на партията на работническата класа в системата на нейната диктатура. Именно тази ръководна роля осигурява истинска демокрация, защото дава възможност най-точно да се отрази и прояви народната воля в дейността на органите на държавата.

В условията на съветското социалистическо общество, в което липсват антагонистични класи и се установи морално-политическо единство на народа, няма почва за съществуване на други партии освен комунистическата. Комунистическата партия на Съветския съюз обединява в своите редици прогресивните представители на работническата класа, трудещите се селяни и интелигенцията, тя е член отряд на трудещите се. Партията внимателно се

вслушва в гласа на масите, изразява техните стремежи, отразява в своите решения намерените въпроси за развитието на обществото. Показателно е например, че въпросите за преустройството на управлението на промишлеността и строителството, за реорганизирането на МТС и по-пата-тъшното укрепване на колхозния строй, които бяха за съветското общество напълно назряла задача, бяха поставени на всенародно обсъждане и разрешени именно по инициатива на Централния комитет на КПСС. Единството на комунистическата партия и народа е въплъщение на най-дълбокия демократизъм на съветския строй.

В условията на диктатурата на работническата класа, когато комунистическата партия е управляваща партия, значението на единството на нейните редици пораста още повече. Единството на партията и желязната дисциплина в нейните редици са жизнено необходими, за да може работническата класа да задържи и укрепи властта си. В книгата си „„Левичарството“—детската болест на комунизма“ Ленин с всички сили подчерта значението на единството на партията и особено опасността от фракционност в нейните редици: „Който отслабва макар и най-малко желязната дисциплина на партията на пролетариата (особено във време на неговата диктатура), той фактически помага на буржоазията против пролетариата.“¹

Съвременните ревизионисти отричат или подценяват ръководната роля на комунистическата партия в системата на диктатурата на работническата класа. Те определят на партията ролята на политико-просветна организация, като заявяват, че тя е призвана да бъде само „идеологически фактор“, но не и „фактор на властта“. Обявявайки ръководната роля на партията за вреден „монополизъм“, ревизионистите противопоставят на партията другите организации — профсъюзите, работническите съвети и т. н. Но какво значи да се издигат на преден план безпартийните организации и да се ограничава ролята на марксистката партия? Това значи да се смъкваш на позициите на анархо-синдикализма, демагогски да се приспособяваш към по-несъзнателните слоеве на трудещите се и да подценяваш значението на авангарда на работническата класа. „А това е равносилно на пълно разоръжаване на пролетариата в полза на буржоазията — учи Ленин. —

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 31, стр. 30.

Това е равносилно именно на онази дребнобуржоазна разпокъсаност, неустойчивост, неспособност за издръжливост, за обединение, за стройно действие, която неминуемо ще погуби всяко пролетарско революционно движение, ако тя бъде насърчена.“¹

Теоретическата база на най-новите ревизионистки атаки срещу партията на работническата класа е проповядването на отдавна известната и разкритикувана от марксизма-ленинизма „теория на стихийността“. Представата, че новото общество възниквало като развитие на „социалистическата стихия“, на която трябва само да се даде пълен простор, е опровергана от целия опит на изграждането на социализма както в СССР, така и в страните с народна демокрация. В действителност социализмът побеждава в борба със стихийно развиващия се капиталистически начин на стопанство, в процеса на социалистическото преустройство на дребностоковия начин на стопанство. Социализмът се гради със съзнателните усилия на милионните трудещи се маси, ръководени от комунистическата партия.

В процеса на изграждането на социализма и комунизма ролята на комунистическата партия не се намалява, както твърдят ревизионистите, а, напротив, расте. Тя расте, защото все по-голямо значение придобива субективният фактор, защото обществото взема в свои ръце управлението на икономическите процеси, които по-рано, при капитализма, протичаха стихийно. Тя пораства и затова, защото все по-широки народни маси се включват в изграждането на новото общество. А колкото по-широк е размахът на това строителство, толкова по-голямо значение придобива ръководството на масите от страна на партията, която е организатор на творческата им активност. Засилването на ролята на партията е свързано най-после и с това, че с прерастването на социализма в комунизъм, с повдигането на материалното благосъстояние и културното равнище на трудещите се, с повишаването на тяхната съзнателност постепенно сферата на прилагане на средствата на принудата, на средствата на административното въздействие ще се стеснява, а значението на убеждението, на идейното въздействие ще се разширява. А именно от тези морални фактори черпи своята сила ко-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 31, стр. 29.

мунистическата партия, която е боеви съюз на единомишленици-комунисти, свързани помежду си с единството на убежденията, волята и организацията.

9. Съвместно съществуване на социализма и капитализма и неизбежност на победата на социализма във всички страни

За цялата история преди социализма е характерно неравномерното развитие на различните страни и народи. Различнето в историческите и географските условия е довело до това, че производителните сили в различните страни са се развивали с нееднакви темпове и във връзка с това те са преминавали през едни и същи степени на историческото развитие в различно време. Например, докато в Египет, Гърция, Рим и редица други страни се е бил формирал робовладелският строй, в повечето страни още е съществувал първобитнообщинният строй. В средните векове на по-голяма част от територията на Европа и Азия е имало феодален строй, а на територията на Африка, Америка и Австралия са се запазвали робовладелските и първобитнообщинните отношения. Капиталистическият строй възтържествува при повече народи, отколкото робовладелският строй и феодалният строй, но и при господството на капитализма останаха страни, в които се запазиха феодалните и дофеодалните отношения. Така че закономерност на историческото развитие е не само последователната смяна на общественно-икономическите формации, но и съвместното им съществуване в известни периоди.

За известно време исторически неизбежно е и съвместното съществуване на социализма и капитализма. Както вече отбелязахме в т. 3, неравномерността на икономическото и политическото развитие на капиталистическите страни особено се изостря и получава нов характер в епохата на империализма. Вследствие на това социалистическите революции в различните страни не се извършват едновременно. Нужна е цяла историческа епоха, в течение на която все нови и нови страни отпадат от империалистическата система и тръгват по пътя на социализма.

За разлика от докапиталистическите формации, които не разпростираха господството си върху всички страни в света, капитализмът, след като узря, се превърна в световна система и свърза целия свят в единна световна стопанска система, въввлече всички страни в орбитата на капиталистическата експлоатация. Възникването на социалистическата система означава, че на смяна на капитализма е дошла и расте нова световна система, изградена не на експлоатацията и не на колониалното господство, а на принципно други начала — на сътрудничеството и взаимопомощта на освободените от всякакво потисничество народи.

От победата на социализма в една страна до образуването на световната социалистическа ситема, обхващаща отначало редица страни, а след това всички страни — такава е закономерността на формирането на социалистическата обществено-икономическа формация. Преди Втората световна война, когато Съветският съюз беше единствената социалистическа страна, на него се падаха 17% от територията, около 9% от населението на земното кълбо и около една десета част от световната промишлена продукция. Днес страните от социалистическия лагер заемат вече 26% от територията на земното кълбо, където живее около 35% от населението на света и се произвежда около една трета от световната промишлена продукция.

Възникването и развитието на капитализма доведе до образуването на колониалната система. Възникването и развитието на социализма съдействува за ликвидирането на колониализма в целия свят. Под ударите на растящото националноосвободително движение колониалната система на империализма се разпада. Все нови и нови страни получават национална независимост, като едни страни се освобождават под ръководството на работническата класа, а други — като Индия, Индонезия, Бирма и Египет — извоюваха националната си независимост при хегемония на националната буржоазия. През последните десет години от колониална и полуколониална политическа зависимост се освободиха към 1 милиард и 300 милиона души, но в оковите на колониализма остават още около 150 милиона души. Не трябва да се забравя също, че на народите, които извоюваха *политическа* независимост, им предстои още да водят упорита борба за своето

освобождение от *икономическото* заробване от по-развитите капиталистически страни. В интерес на защитата на своята независимост от империализма, на развитието на националната икономика и запазването на мира тези страни се стремят към сътрудничество със страните от социалистическия лагер. Макар повечето от освободилите се от колониалния гнет страни да не са социалистически, извоюването на национална независимост от тях допринася за разпадането на империалистическата система, напаса извънредно силен удар върху империализма откъм тила.

Преди социализма победата на новия обществен строй при прогресивните народи засилваше неравномерността на историческото развитие, тъй като изостаналите народи ставаха обект на експлоатация от страна на господстващите класи в напредналите страни. По по-друг принцип се изграждат взаимоотношенията между социалистическите страни и несоциалистическите изостанали страни. Социалистическите страни помагат на тези страни да преодолеят своята изостаналост и да настигнат в технико-икономическото и културното развитие напредналите страни. Това отслабва неравномерността на историческия процес и води до ликвидиране на изостаналостта на народите. А що се отнася до отношенията между самите социалистически страни, тези страни са обединени в един общ лагер от общия им път към социализма, от общата класова същност на социално-икономическия строй и държавната власт, от необходимостта от взаимна подкрепа и помощ, от общността на интересите и целите в борбата против империализма, за победа на социализма и комунизма, от общата за всички идеология на марксизма-ленинизма. Така че взаимоотношенията между социалистическите страни не се изчерпват с принципите на пълно равноправие, зачитане териториалната цялост, държавната независимост и суверенитета и непамеса във вътрешните работи. Неотменна част на техните взаимоотношения е и братската взаимопомощ, в която намира своята действена проява принципът на социалистическия интернационализъм.

Социалистическият лагер включва страни, които се намират на различно равнище на икономическо и културно развитие. Но тези различия постепенно се преодоляват чрез икономическото и културното сътрудничество и

взаимопомощта между социалистическите държави. На социализма като общество, което се развива планомерно, пропорционално, съвсем не е свойствена — по природата му — неравномерност; напротив, наследената от капиталистическото общество неравномерност на развитието постепенно се преодолява. Поради това дълбоко погрешни са опитите на ревизионистите да пренесат върху социализма закономерностите на капитализма, включително и неравномерността на развитието на различните страни със свойствените ѝ конфликти в отношенията между страните, със стремежите към господство, към хегемония на едни страни над други. Социализмът ликвидира подобни отношения, като установява принципите на равноправие и братска взаимопомощ в общността на всички социалистически страни.

Един от основните пороци на съвременния ревизионизъм е този, че той не вижда или не иска да види главното противоречие в нашата епоха — противоречието между растящата световна социалистическа система и загниващата капиталистическа система. Взаимоотношението между тези две системи определя целия ход на съвременната световна история.

В процеса на прехода от капитализма към социализма, започнат от Великата октомврийска социалистическа революция, съотношението на силите между двете световни системи се изменя. Когато Октомврийската революция в Русия сложи началото на новия, социалистически свят, той беше още слаб. Но по-нататъшното развитие на събитията и преди всичко победата на социализма в СССР, разгромяването на фашизма във Втората световна война, в което разгромяване решаваща роля изигра Съветският съюз, последвалите веднага след това големи революционни преобразования в редица страни в Европа и Азия съществено измениха в полза на социализма общото съотношение на силите между двете системи в световен мащаб. Както образно се изрази Мао Цзе-дун, сега не вятърът от Запада надделява над вятъра от Изтока, а вятърът от Изтока надделява над вятъра от Запада.

Взаимоотношенията между социалистическата и капиталистическата система са отношения на борба, на историческо съревнование. В това съревнование още в първите десетилетия от съществуването на социалисти-

ческият строй явно се проявиха неговите предимства. Не случайно империализмът не можа да победи Съветския съюз чрез война. Възниква въпросът: какви ще бъдат по-нататък формите на това съревнование? Непременно ли то трябва да взема формата на военни сблъсквания? Може ли социализмът да победи капитализма без войни?

Идеолозите на империализма често твърдят, че признаването на неизбежността на победата на социализма във всички страни от марксистите изключва възможността за мирно съвместно съществуване на социалистическите и капиталистическите страни. Те клеветят марксизма и приписват на комунистите стремежа да „изнасят“ революция, насилствено да натрапят социалистическият строй на всички народи.

Марксистите по принцип отхвърлят опитите да се натрапи отвън на народите един или друг, па бил той и най-прогресивният, строй. Марксистите смятат, че народите сами творят своята история по силата на обективните закони на развитието на обществото. Буржоазният мит за износ на революция противоречи на историческия материализъм и на принципите на пролетарския интернационализъм, който изисква да се зачита правото на всички народи свободно да изграждат обществения си живот.

Социализмът ще победи във всички страни не защото може да бъде насилствено натрапен на народите, а защото отговаря на потребностите на развитието на обществото. Маркс и Енгелс предвидиха, че победата на социализма в развитите страни ще даде такъв пример на изостаналите в своето развитие народи, че те сами ще последват напредналите народи, тръгнали по пътя на социализма: „... За това ще се погрижат вече самите икономически потребности... Безспорно е само едно: победоносният пролетариат не може да натрапва на никой чужд народ никакво ошастливяване, без да подкопава с това своята собствена победа.“¹ Комунистите строго се придържат към този възглед на основоположниците на марксизма. Победилата в една или в няколко страни работническа класа оказва морална, братска подкрепа на трудещите се от другите страни, които се борят за своето освобождение, но не може да им нат-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Соч., т. XXVII, 1935, стр. 239.

рапва социалистически преобразования. Опитите да бъде „подтикната“ революцията откън биха били също така безсмислени, както опитите да бъде ускорен растежът на растението, като се дърпа върхът му нагоре.

Критикувайки бухаринците и троцкистите, които предлагаха да се подпали пожарът на световната социалистическа революция, като се обяви революционна война на капиталистическите страни, Ленин нарича позицията им „страйна и чудовищна“. В статията си „Страшно и чудовищно“ Ленин пише: „Може би авторите мислят, че интересите на международната революция изискват нейното подтикване, а такова подтикване може да бъде само войната, но съвсем не мирът... Подобна „теория“ би се намирала в пълен разрез с марксизма, който винаги е отричал „подтикването“ на революциите, които се развиват съразмерно с иззяването на остротата на класовите противоречия, които пораждат революциите.“¹

„Износът“ на революция е глупава измислица на враговете на марксизма. Революции не се извършват по заповед откън, тъй както и по усмотрение на партия или на шепя заговорници. Както подчертава Ленин, капитализмът се руши не защото някой иска да заграби властта. Капитализмът нямаше да претърпи крушение, ако към това не водеше изострянето на икономическите и политическите му противоречия, ако не беше го подкопала и подровила собствената му история.

Марксистите никога не са смятали и не смятат, че социалните революции задължително се раждат от войната. Имало е революции, настъпването на които се е ускорявало от изостряне на класовите противоречия, предизвикано от войни. Самите войни често са били разпалвани от империалистите с надежда да задушат нарастването на революционното движение, а фактически са пораждали революционна криза. Но революционните ситуации не са свързани непременно с войните.

Като си поставят за задача подготовката на социалистическа революция, марксистите същевременно с това винаги са се борили и се борят против империалистическите, несправедливите, грабителските войни, пораждани от капиталистическия строй. Социалистическата революция в Русия се роди под лозунга за мир и още в първия ден на своето съществуване съветската власт се обърна към воюващите страни с апел да се сключи примирие. Осигуряването на мира е главната задача на

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 27, стр. 54.

цялата външна политика на съветската държава. Теоретическа основа на политиката на мир, която социалистическата държава провежда, е положението на Ленин за възможността за *мирно съвместно съществуване* на социалистическите и капиталистическите държави.

Идеолозите на империализма оспорват възможността за мирно съвместно съществуване на капиталистическата и социалистическата система. Много буржоазни социолози пишат и говорят, че различието между социалната природа на държавите и техните идеологии прави неизбежни военните конфликти между тях. Но историческият опит опровергава тези измислици и показва, че са възможни войни между държави с еднакъв социален строй и еднаква идеология (такива са войните между империалистическите държави) и, обратно, възможно е мирно сътрудничество между държави с различен социален строй и идеология (такова е например сътрудничеството на СССР с редица капиталистически държави).

Възможността за мирно съвместно съществуване на държавите с различен социален строй в нашата епоха произтича, първо, от това, че има държави, незаинтересовани от войната. Такива са преди всичко социалистическите държави. В социалистическото общество няма класи или социални групи, заинтересовани от войната. Тук няма фабриканти на оръжие, заинтересовани от надпревара във въоръжаването, която увеличава печалбите им, няма капиталистически монополи, стремящи се към разширяване на пазарите за пласмент на стоки и към завладяване на територии за влагане на своите капитали. Развитието на производството при социализма е подчинено на задоволяването на материалните и културните потребности на цялото общество и войната не може да спомага за осъществяването на тази цел. Тя само пречи на това. Интересите на изграждането на комунизма и интересите на осигуряването на продължителен и траен мир напълно съвпадат.

От войната не са заинтересовани и много несоциалистически държави. Такива са например държавите, които се освободиха от колониалния и полуколониалния гнет и извоюваха националната си независимост (Индия, Индонезия, Бирма, Обединената арабска република и

др.). Войната може само да създаде опасност за тяхната независимост и да попречи на развитието на националната им икономика. Тези държави заедно със социалистическите държави отстояват мирното съвместно съществуване и ненамесата във вътрешните работи на другите държави.

Възможността за мирно съвместно съществуване на държавите с различен социален строй произтича, второ, от това, че агресивните империалистически сили, заинтересовани от войната, не винаги могат да я подпалят, защото им пречат и миролюбивите държави, и противодействието на народните маси в самите империалистически страни, и, най-после, противоречията между капиталистическите държави и между различните слоеве на самата буржоазия.

В лагера на капитализма има две тенденции: едната тенденция изразява интересите на най-реакционните и агресивни слоеве на империалистическата буржоазия, които се стремят да организират военно нападение срещу страните от социалистическия лагер, за да разрешат за тяхна сметка противоречията на капитализма; другата тенденция изразява интересите на онези слоеве от буржоазията, които се стремят да поддържат и развиват мирни търговски връзки със страните от социалистическия лагер.

Съществуването на двете световни системи — на социализма и капитализма — не премахна международното разделение на труда, което прави взаимноизгодна търговията между капиталистическите и социалистическите страни. Нуждата от икономически връзки е една от обективните основи за мирното съвместно съществуване на тези страни. „Има сила по-голяма от желанието, волята и решението на всяко от враждебните правителства или класи — пише Ленин в 1921 г., — тази сила са общите икономически световни отношения, които ги заставят да тръгнат по този път на сношение с нас.“¹

От само себе си се разбира, че от всичко казано дотук се определя само възможността за мирно съвместно съществуване, а превръщането на тази възможност в действителност зависи от съотношението на миролюбивите и агресивните сили, от активната борба на народ-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 33, стр. 142.

ните маси против подпалвачите на война, за запазване на мира.

В съвременната епоха съществуват условия, които създават реална възможност да се предотвратят войните. Както изтъкна XX конгрес на КПСС, днес войните не са фатална неизбежност. Положението на марксизма-ленинизма за неизбежността на войните в епохата на империализма никога не е било разбирано от марксистите в духа на фатализма, който смята борбата против империалистическите войни за безсмислена. Но в миналото, когато империализмът беше всеобхващаща световна система, когато обществените сили, незаинтересовани от войната, бяха недостатъчно организирани и поради това слаби, те за съжаление не можеха да попречат на империалистите да подпалват войни.

Войните се коренят в икономическия строй на обществото, но те не се пораждат автоматично от икономиката. Войните преследват политически цели и са продължение на политиката. А политиката изразява отношенията между класите и държавите, по-специално съотношението на силите, борещи се за мир, и агресивните сили. Докато икономическите фактори, които пораждат войната, се развиват стихийно, самата война не избухва стихийно — тя се подготвя съзнателно от определени класи и от техните държави, въпреки противодействието на другите класи и държави. От съотношението на политическите сили зависи дали империалистите ще могат да подпалят война или обратно — привържениците на мира ще успеят да предотвратят войната и заздравят мира.

Икономическите причини, които пораждат войните, се запазват и при съвременните условия. Тези причини не могат да изчезнат дотогава, докато съществува империализъм, защото те произтичат от закономерностите на неговото развитие. Но сферата на действие на тези закономерности сега е стеснена, тъй като империализмът вече не е всеобхващаща световна система. Ако на световната арена действуваха само силите на империализма, войната щеше да бъде неизбежна. Но сега на тези сили противостоят мощни обществени и политически сили, които се борят против войната.

Възможността да се предотвратяват войните при съвременните условия произтича преди всичко от обстоятелството, че каузата на мира има здрава опора. Тази

опора е световната социалистическа система. Със самото си съществуване и със своята миролюбива политика и активна борба против войната социалистическите държави пречат на империалистите да подпалват войни. Заедно с другите миролюбиви държави от Европа и Азия социалистическите държави образуват обширна *зона на мира*, която обхваща голяма част от населението на земното кълбо. Това означава, че миролюбивите сили разполагат не само с идейни, но и с мощни материални средства за предотвратяване на войната.

Агресивните кръгове, които се стремят да подпалят война, са принудени да се съобразяват с факта, че социалистическите страни разполагат със съвършена военна техника, а при съвременната техника войната е опасна не само за нападнатата страна, но и за нападащата страна. Възможността да се предотврати войната и да се провалят плановете на агресорите произтича също от обстоятелството, че активността, организираността и мощта на обществените сили, които се борят против войната, пораснаха. По-силно от когато и да било в миналото работническото движение в капиталистическите страни в своята борба против войната сега се опира на подкрепата на невиджано широкото движение на привържениците на мира, което обедини стотици милиони хора от най-различни социални слоеве. При такива условия както войните в самия лагер на империализма — между капиталистическите държави, — така и войната между империалистическия и социалистическия лагер не са фатално неизбежни. В *„Манифеста на мира“*, приет през ноември 1957 г. от Съвещанието на представители на комунистическите и работническите партии, се казва: „Войната не е неизбежна, войната може да не се допусне, мирът може да бъде защитен и заздравен.“

Мирното съвместно съществуване на социализма и капитализма съвсем не означава прекратяване на борбата между тях. Старият строй никога не отстъпва място на новия без борба. Но тази борба не приема задължително характер на военни сблъсквания, тя се води и в икономическата, и в политическата, и в идеологическата област. Нейният изход се решава от икономическите, социално-политическите и идейните предимства на новия строй. В историческото съревнование между различните общественно-икономически формации в края на краища-

та побеждава прогресивният строй. В нашата епоха такъв строй е социализмът. Източниците на неговото превъзходство над стария строй се коренят в това, че той осигурява ускорен прогрес на обществото, по-бързо развитие на производителните сили, дава възможност да се създаде по-висока производителност на труда. Социализмът откри широк простор за творчество на народните маси, за всестранното им развитие.

След като опитите на империализма да унищожи Съветския съюз чрез война претърпяха крах, Ленин изтъкваше, че страната на социализма ще оказва въздействие върху международната обстановка и хода на световната история — и с течение на времето все по-силно и по-силно, главно с успехите в стопанското строителство. Именно разрешаването на икономическите задачи (развитието на производството, увеличаването на производителността на труда, нарастването на материалното благосъстояние на трудещите се) осигури на социализма окончателната победа в международен мащаб. Поради това международното освободително движение е дълбоко заинтересовано от успехите на социалистическите страни. А социалистическите страни са кръвно заинтересовани от развитието на освободителната борба против империализма, тъй като тази борба ще доведе до гибелта на империализма във всички страни и ще освободи социалистическите страни от заплахата на военно нападение отвън.

В съвременната епоха революционното движение във всяка отделна страна не е изолирано, а е част от световния процес на преминаване от капитализма към социализма. Интернационалната солидарност на трудещите се е задължително условие за успеха на международното социалистическо движение.

Империализмът прави опити не само да смаже революционното движение с въоръжена сила, но и да го разложи отвътре. С тази цел враговете на социализма разединяват работническото движение, тровят съзнанието на масите с реформистката идеология, проповядват идеите за „национален комунизъм“, за национално обособяване на различните отряди на работническото движение. Ето защо интернационалната солидарност е жизнено необходима за трудещите се.

Законите на социалистическата революция и развитието на социализма са еднакви за всички народи, така както са еднакви и основните закони на развитието на капитализма във всички страни. Поради това опитите да се игнорират общите закони на социализма и да се докаже възможността отделните страни да вървят към социализма по някакви особени закони, различни от законите, проверени от опита на Съветския съюз и другите социалистически страни, са несъстоятелни. Както се подчертава в „Декларацията на Съвещанието на представители на комунистическите и работническите партии на социалистическите страни“, „опитът на СССР и на другите социалистически страни потвърди напълно правилността на принципа на марксистко-ленинската теория, че процесите на социалистическата революция и социалистическото строителство се основават на редица главни закономерности, присъщи на всички страни, които тръгват по пътя на социализма. Тези закономерности се проявяват навсякъде при наличието на голямо разнообразие на исторически създали се национални особености и традиции, за които непременно трябва да се държи сметка.

Такива общи закономерности са: ръководене на трудещите се маси от страна на работническата класа, чие то ядро е марксистко-ленинската партия, в осъществяването на пролетарската революция в една или друга форма и в установяването на диктатура на пролетариата в една или друга форма; съюз на работническата класа с основната маса от селячеството и с другите слоеве на трудещите се; ликвидиране на капиталистическата собственост и установяване на обществена собственост върху основните средства за производство; постепенно социалистическо преустройство на селското стопанство; планомерно развитие на народното стопанство към построяване на социализма и комунизма, към повишаване на жизненото равнище на трудещите се; осъществяване на социалистическа революция в областта на идеологията и културата и създаване на многобройна интелигенция, предана на работническата класа, на трудовия народ, на делото на социализма; ликвидиране на националното потисничество и установяване на равноправие и братска дружба между народите; защита на завоеванията на социализма от посегателствата на външ-

ните и вътрешните врагове; солидарност на работническата класа на дадена страна с работническата класа на другите страни — пролетарски интернационализъм.“¹

Марксизмът-ленинизмът води непримирима борба както против съвременния ревизионизъм, който преувеличава значението на националните особености и ги противопоставя на общите закономерности на социалистическата революция, така и против догматизма и сектанството, които игнорират националните особености.

Както подчертава Ленин, „при общата закономерност на развитие в цялата световна история никак не се изключват, а, напротив, се предполагат отделни фази на развитието, които представляват своеобразност или на формата, или на реда на това развитие“². Тези особености трябва да се взимат предвид, но те не отменят основните общи закономерности на социалистическата революция, които определят историческата неизбежност на гибелта на капитализма и възтържествуването на социализма в целия свят.

¹ „Документи на съвещанията на представители на комунистическите и работнически партии, състояли се в Москва през ноември 1957 г.“, стр. 12—13.

² В. И. Ленин, Съч., т. 33, стр. 477.

Г Л А В А XVII

ОБЩЕСТВЕНО СЪЗНАНИЕ И НЕГОВАТА РОЛЯ В ЖИВОТА НА ОБЩЕСТВОТО

1. Общественото съзнание — отражение на общественото битие. Класовият характер на идеологията

Общественото съзнание е отражение на общественото битие на хората. Съобразно с това, какви страни или моменти от общественото битие на хората се отразяват в тяхното съзнание, какъв е характерът или начинът на това отражение, общественото съзнание се дели на отделни специфични форми на съзнанието (идеологически форми): обществени теории и възгледи (включително политическата и правната идеология), религия, философия, наука¹, изкуство, морал (нравственост). Всяка форма на съзнанието изпълнява своя обществена функция. В понятието обществено съзнание влизат не само споменатите идеологически форми, но и социалните чувства, настроенията, преживяванията, навиците и правите на хората, които в своята съвкупност образуват, за разлика

¹ Природните науки (физиката, химията, биологията и др.) имат за обект на познанието не общественото битие на хората, а външната природа. В този смисъл тяхното основно съдържание не принадлежи към идеологическите форми. Обаче границата между природознанието и обществените науки не бива да се преувеличава. Развитието на природните науки, както и на обществените, се налага от потребностите на общественото битие на хората. Те възникват върху почвата на даден икономически строй, обслужват този строй и социалните сили, които се пораждат от него. Върху природните науки влияе общият мироглед на една или друга класа. В този смисъл те не се различават от другите форми на общественото съзнание. В тази глава ще се говори главно за обществените идеи и теории.

ст идеологията, обществената психология на хората от дадено общество или класа. Към обществената психология спадат също и особеностите на психическото устройство на нацията и народността.

Общественото битие съществува независимо от общественото съзнание. Общественото съзнание на хората се поражда и обуславя от общественото битие, то го отразява. Поради това източникът на обществените идеи трябва да се търси не в самите идеи, а в материалния живот на обществото, преди всичко в икономическите отношения между хората. С изменението на икономическите отношения по-бързо или по-бавно се изменят политическите, юридическите, философските, правствените и другите обществени идеи, теории, възгледи и съответстващите на тях учреждения.

Известно е например, че хората от първобитното общество не са имали ясно изразени понятия за „мое“ и „твое“, но у тях е било развито съзнанието за колективност, за единство на индивида със своята община. Това съзнание се е определяло от условията на материалния живот на първобитното общество: това общество не е познавало още частната собственост върху средствата за производство; тогава хората общо са добивали и общо са потреблявали средствата за съществуване. Всичко е принадлежало на всички. Човекът напълно е зависел от общината, от състоянието на нейното общо стопанство, от нейните успехи и несполуки. Хората не са могли и не са се стремили да живеят за сметка на другите. Каквито са били условията на живот на хората, каквото е било тяхното обществено битие, такова е било и тяхното съзнание.

В епохата на робовладелското общество картината рязко се променя. В произведенията на прогресивните мислители в античното общество ние срещаме оплаквания от жаждата за обогатяване, обхващала върхушката на обществото, където хората

С кръвта на съгражданите си състояния трупат,
с камари от убийства богатствата си множат
и с радост ехидна след умрелия си брат вървят.¹

Може ли да се появи жаждата за имущество в общество без частна собственост? Разбира се, не. Исто-

¹ Лукреций, О природе вещей, Изд. АН СССР, 1946, стр. 147.

рията показва, че стремежът за забогатяване за сметка на другите е характерен само за обществото, основано върху частната собственост и експлоатацията на човек от човека.

Както показва практиката на Съветския съюз и страните с народна демокрация, с преустройството на обществото върху базата на обществената собственост върху средствата за производство, с унищожаването на експлоатацията на човек от човека хората постепенно загубват чертите, породени от господството на частната собственост, и отново, но вече в по-висок смисъл, се проникват от съзнанието за колективизъм, от духа на сътрудничество и взаимопомощ, макар остатъците от собственическите нрави да се проявяват още дълго време.

Историята показва, че и при преминаването от една класова формация в друга съзнанието на хората е претърпявало дълбоки изменения. Известно е, че дори прогресивните мислители в античния свят, например Аристотел, са смятали робството за естествен и необходим институт. Това е било не защото на тези мислители е било чуждо чувството на състрадание и човеколюбие. Не. Обществото тогава се е крепяло и е могло да се крепи икономически само върху робския труд. А когато робският труд е престанал да отговаря на потребностите на икономическото развитие и е започнал да се заменя с по-производителния труд на крепостните селяни, тогава и в съзнанието на хората станали сериозни изменения: робството започнало да се подлага на критика като несправедливо и искащо унищожение. Също така във връзка с упадъка на феодализма и нарастването на буржоазните отношения у хората е растяло съзнанието за неразумността и несправедливостта на феодално-крепостническия строй.

Социолозите-идеалисти не виждат зависимостта на общественото съзнание на хората от общественото битие, от икономическите отношения. Смятайки идеите, чувствата, възгледите за движеща сила на историята, те обикновено не си поставят въпроса, от какво зависят идеите, защо се променят те, и то се променят в определена насока. Когато например трябва да се обясни защо е паднал феодално-крепостният строй и е бил заменен от буржоазното общество, те казват, че в съзнанието на хората възникнали идеите за свобода, равенство и брат-

ство и одържали връх над старите идеи за съсловно неравенство, което и довело до преустройството на обществения живот. Но като се изхожда от идеалистическото разбиране на историята, не е възможно да се отговори на въпроса, защо в съзнанието на хората са се появили идеите за свобода и равенство и защо те са одържали връх над старите идеи.

За да разберем защо се появяват нови идеи, трябва да се обърнем към онези реални процеси, които стават в икономиката на обществото. Антифеодалните идеи са възникнали върху почвата на новите, създавали се в недра на феодалното общество буржоазни икономически отношения. Идеите за свобода и равенство са били идеологическо отражение на тези нови отношения и оръжие на прогресивната буржоазия, която е възглавявала борбата на народните маси. Именно защото тези идеи са изразявали една назряла историческа потребност, те са могли да изиграят голяма (макар и неопределяща) роля в разрушаването на крепостното общество и в победата на новия, буржоазен строй.

Също така, за да разберем защо в ХХ в. капитализмът се сменя от социализма, не е достатъчно да се позовем на появата на теорията на научния социализъм. Трябва да отговорим на въпроса — защо пък се е появила самата тази теория и вследствие на какво е получила такова широко разпространение? А на тези въпроси може да се отговори само като се насочи поглед към икономическото развитие на обществото и към взаимоотношенията на класите в капиталистическото общество. Теорията на научния социализъм не можеше да се появи през средните векове, във феодалното общество. Тя се появи в епохата на капитализма, чийто развитие подготвяше материалните предпоставки за социализма. В самия капитализъм възникнаха неразрешими за него противоречия и се създаде пролетариатът, който е носител на новия, социалистическия начин на производство. Именно във връзка с това се появява теорията на научния социализъм.

Идеалистите извеждат обществените явления или от човешките идеи и мнения, или от някаква си „обективна“, „абсолютна“, „световна“ идея, която е всъщност съзнанието, откъснато от човека и обожествено. Несъстоятелността на идеалистическите възгледи беше напълно раз-

крита от Маркс и Енгелс (виж глава III). Съвременният идеализъм при обяснението на обществените явления често се проявява в замаскирана форма. Така например разпространената във Франция социология на Дюркхайм и неговите ученици предлага да се заловим за „позитивното“ изучаване на социалните факти: учрежденията, законите, правите и т. н., в тяхната еволюция. Но привържениците на тази школа извеждат в края на краищата всички материални изменения в обществото, всички социални факти от „колективното съзнание“, което в такъв случай приема мистичен вид, а историята на обществото се разглежда като реализиране на стремежите, които били заложени в човешкото съзнание. Защо „колективното съзнание“ се развива така, а не иначе, защото е различно при различните класи на обществото — привържениците на този възглед не могат да обяснят това, защото те игнорират реалната основа на обществото: общественото производство, икономиката на обществото и борбата на класите.

Привържениците на психологическото направление в съвременната буржоазна социология се опитват например да обяснят разликата между капиталистическата идеология и социалистическата идеология със склонността на хората от „западния свят“ към индивидуализъм, а на хората от „източния свят“ — към колективизъм. Тези различни склонности били заложени от памтивека в психиката на хората от Запада и Изтока. Но вярно ли е това противопоставяне? Разбира се, не. Родината на социалистическата идеология е Западът. Нейни творци бяха вождовете на германската работническа класа — Маркс и Енгелс. Всеки опит да се разделя идеологията на хората на „западна“ и „източна“ и да се търсят корените и на едната, и на другата във вечните особености на човешката психика у хората от различните континенти не издържа критика. Как ще се обясни, че „психиката“ на хората, които живеят в една и съща страна, е различна? Защо и на Запад, и на Изток има хора, които се придържат към диаметрално противоположни идеологически позиции, и в обществото се води идеологическа борба? Достатъчно е да поставим този въпрос, за да се убедим, че не съществуват никакви вечни особености на психиката, които били делели хората на отделни идеологически направления. Има особености на психическото устройство на хората, принадлежащи към различни нации, но тези особености не определят тяхната идеология. Във всяка част на земното кълбо на буржоазните производствени отношения съответствува буржоазната идеология и психология, а на социалистическите производствени отношения — социалистическата идеология. Както буржоазната идеология се породил още в недра на феодалното общество във връзка с развитието на буржоазните икономически отношения, така и социалистическата идеология на пролетариата възниква в недра на бур-

жоазното общество във връзка с антагонистичния характер на капиталистическия начин на производство и борбата на работническата класа против капитализма, за ново, социалистическо общество.

В съвременната буржоазна социология и до днес е разпространена тезата за тъждеството на общественото битие и общественото съзнание. Чрез това отъждествяване буржоазните социолози се стремят да замажат борбата между материализма и идеализма. Критикувайки този антинаучен възглед, издигнат на времето от махиста Богданов, В. И. Ленин пише: „Общественото битие и общественото съзнание не са тъждествени — точно така, както не са тъждествени битието изобщо и съзнанието изобщо. От това, че хората, като влизат в общуване, влизат в него като съзнателни същества, по никакъв начин *не следва*, че общественото съзнание трябва да бъде тъждествено с общественото битие. Влизайки в общуване, хората във всички що-годе сложни обществени формации — и особено в капиталистическата обществена формация — *не съзнават* какви обществени отношения при това се създават, по какви закони те се развиват и т. н.“¹

Общественото съзнание не може да бъде тъждествено с битието — то е вторично, производно от битието. То не може да отразява каквито и да било изменения в общественото битие, преди те да са се появили в самия живот. Като отражение на битието съзнанието обикновено изостава от развитието на същото. Теоретическото съзнание, разбира се, може да открие законите на измененията на битието, да предвиди общата насока на общественото развитие и така да служи на хората като ръководство за действие. Но при това то се опира на фактите на самия живот, на реалните изменения в условията на общественото битие, които то може да обхване само в главното, в основното.

Марксизмът води борба не само против идеализма, но и против вулгарноматериалистическия възглед за отношението между общественото битие и общественото съзнание. Привържениците на този възглед твърдят, че във всички обществени идеи, възгледи, теории, художествени произведения и т. н. трябва да се вижда прякото и непосредствено отражение на икономическите отноше-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 14, стр. 340—341.

ния. А всъщност икономическите отношения най-често се отразяват в идеологията не непосредствено, а само в крайна сметка. За философията от миналите епохи Енгелс пише, че тук връзката на представите с техните материални условия е особено объркана и замъглена от промеждутъчни звена. „Но все пак тази връзка съществува. Както цялата епоха на възраждането, като се започне от средата на XV в., така и пробудилата се наново оттогава философия са били по същество продукт на развитието на градовете, т. е. на бюргерството. Философията само по своему е изразявала онези мисли, които са отговаряли на развитието на дребното и вредното бюргерство в едра буржоазия. Това ясно личи у англичаните и французите от миналия век...“¹

Същото важи и за изкуството. Откакто то стана самостоятелен клон на духовната дейност, неговата връзка с материалния живот на обществото стана далеч не така непосредствена, както в първобитното общество. За да разберем например смисъла на изображението на животни или растения в живописата на първобитните хора по скалите, достатъчно е да знаем каква роля са играели тези животни и растения в стопанския живот на тогавашните хора. А ако вземем образа на „Зарзаватчицката“, създаден от знаменития френски художник от края на XVIII и началото на XIX в. Ж. Л. Давид, в него няма да намерим непосредствено отражение на стопанската дейност на хората, на техните обществено-икономически отношения. В образа на парижката търговка на зеленчук художникът е създал обобщен тип на хората от третото съсловие, вдигнали се на революция и осъзнали своята историческа роля. В този образ е намерила своето отражение психологията на народните маси от революционната епоха, повишаването на тяхното самосъзнание. Но за да разберем историческия смисъл на борбата на народа, породила това революционно самосъзнание, в края на краищата ние трябва да се насочим към анализиране на икономическите отношения в тогавашна Франция.

Общественото съзнание във всичките му форми в класовото общество има винаги класов характер. Всяка об-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани произведения, т. II, стр. 450—451.

ществена класа си изработва свои възгледи, идеи и теории. Нейните социални чувства, настроения и навици, идеи и възгледи се пораждат от условията на живота ѝ и отговарят на класовите ѝ интереси. Ленин учи да виждаме, да разкриваме зад всички нравствени, религиозни, политически, социални фрази, декларации и обещания интересите на едни или други класи.

Идеологията в класовото общество е съвкупност от обществените (политическите, философските, религиозните, художествените и др.) възгледи на определена класа, изразяващи нейното положение и нейните интереси. Идеологията се изработва от образованите представители на тази класа, от нейните идеолози: философи, социолози, юристи, икономисти, писатели, поети и т. н. Идеолози на тази класа могат да бъдат не само членовете на същата класа, но и хора от други класи. В зората на буржоазното общество буржоазната идеология се е разработвала не само от хора, свързани по произхода си с буржоазията, но и от такива, които са произхождали от дворянството. Създателите на пролетарската идеология са произхождали от буржоазната интелигенция. Изобщо между идеолозите на класата и нейните обикновени членове може да има значителна разлика по образование и лично положение. Маркс пише, че идеолозите на дребната буржоазия не са непременно бакали или поклонници на бакалите. „Представители на дребния буржоа ги прави обстоятелството, че тяхната мисъл не може да прекрачи границите, които не прекрачва животът на дребните буржоа, и поради това теоретически те стигат до същите задачи и решения, до които материалният интерес и общественото положение на дребния буржоа го довеждат практически. Такова е изобщо отношението между *политическите* и *литературните представители* на класата и онази класа, която те представляват.“¹

В класовото общество господстващи идеи са идеите на господстващата класа. Потиснатите маси често възприемат в разрез със своите интереси политическите, правните и моралните възгледи на господстващата класа, нейния мироглед. Защо става това? Защото, първо, класата, която се разпорежда със средствата на ма-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Соч., т. 8, 1957, стр. 148.

териалното производство, се разпорежда по силата на това и със средствата на духовното производство; второ, от цялата обстановка, от условията на живот се натрапват на потиснатите класи заедно с господстващите икономически отношения също и господстващите идеи, представи, възгледи. Целият сложен идеологически апарат на господстващите класи защитава и пропагандира тяхната идеология. Но пълното господство на идеите на една или друга класа се запазва само дотогава, докато икономическите основи на господството на тази класа се запазват сравнително здрави. Когато дадени икономически отношения се превръщат в спирачка на развитието на производителните сили, когато в старото общество възникват материалните предпоставки или елементите на новото общество, тогава се появяват нови идеи, които служат като оръжие на прогресивните обществени сили в борбата им за ново общество.

Новите идеи отразяват назрели исторически задачи. По думите на Маркс „човечеството си поставя винаги само такива задачи, които то може да реши, защото при по-внимателно разглеждане винаги ще се окаже, че самата задача възниква само там, където материалните условия за нейното разрешаване са вече налице или най-малко се намират в процес на образуване“.¹

Всички съществували досега класи са виждали в своята идеология израз на общите интереси на цялото общество. Класата, която се е борила за своето освобождение, в специфичните условия на това освобождение е виждала общите условия за спасяване на цялото общество. Историческите условия на борбата са правили прогресивната класа поне за известно време изразител на интересите на цялото общество, на целия народ. Например с това се обяснява фактът, че идеолозите на френската буржоазия през XVIII в., борейки се против феодализма в името на свободата, равенството, разума и справедливостта, искрено са смятали себе си за защитници на интересите на цялото човечество. Победата на буржоазната революция показва какво означаваха всъщност исканията на великите просветители от XVIII в. Свободата се оказва свобода за експлоатация и конкуренция, равенството и справедливостта се въплътниха във фалшиво-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани произведения, т. I, стр. 409.

то, формално равенство на правата, в буржоазното правосъдие, което охранява класовите интереси на богатите против бедните. Следователно исканията и лозунгите на просветителите до голяма степен бяха илюзия. Причината за тази илюзия бе, че противоречията на новото, младо и развиващо се буржоазно общество бяха още в началния си стадий. В илюзорна форма тези искания изразяваха прогресивно съдържание — реалните обществени потребности на борбата против отживелия феодален строй, против неговата идеология и неговите учреждения. В тази борба представителите на революционната буржоазия изиграха много голяма роля. Те идеологически подготвиха буржоазната революция. Издигайки прогресивните, макар и ограничени класови искания на буржоазията до равнището на общонародни искания, просветителите от XVIII в. допринасяха за повишаване на ентузиазма и енергията на масите, които пометоха отживелия феодални устои.

Класовият характер на идеологията не винаги изключва палиативното в нея на общочовешко, общонародно съдържание. Великите произведения на класическото изкуство, създадени от представители на господстващите класи, в една или друга степен изразяват и общонародно съдържание, защото техните създатели са могли да се издигнат над ограничените интереси на своята класа и насочвайки се към живите извори на народната мъдрост и народното творчество, са могли да отразят в своите произведения жизнената правда и интересите на народните маси.

Съвременната буржоазия в развитите капиталистически страни, която отдавна е станала реакционна и антинародна сила, продължава обаче да представя своите егоистични класови интереси за общонародни и своята политика и идеология — за общонационални. Нейните идеолози лицемерно възхваляват капиталистическия строй и буржоазната държава, създават теории и митове, които оправдават властта на „избраните“ над народа или прикриват класовите антагонизми. Лицемерието на господстващите класи в политическата и идейната област става все по-голямо, колкото повече основите на тяхното господство се разклащат и колкото повече техните интереси се сблъскват с интересите на народа, на обществото. Съвременната буржоазия прибегва до фалшивите фрази за свобода и равенство, морал и демокрация, хуманизъм и прогрес, за да замаскира реалното господство на капиталистическите монополи в обществения жи-

вот на своите страни и колониализма във външната политика.

От всички класи само пролетариатът няма нужда нито от илюзии, нито от лицемерие, защото условията за неговото освобождение като класа са същевременно действителни условия за освобождаване на цялото общество от експлоатацията и класовите антагонизми. Именно защото пролетарската социалистическа идеология изразява интересите на една класа, призвана да премахне завинаги експлоатацията и класовия антагонизъм, по своята същност тя е идеология на цялото бъдещо човечество. Тя не само се отказва от превратните религиозни и идеалистически схващания за действителността, но и намира обяснението на тези схващания в икономическите отношения на старото общество. Пролетарската идеология е истински научна идеология. Възникнала в условията на капиталистическото общество като оръжие в революционната борба на работническата класа с капитала, тя се развива по-нататък и най-всестранно след победата на работническата класа, в процеса на изграждането на новото общество върху основата на нарастването и затвърдяването на социалистическите производствени отношения.

И така, общественото съзнание се определя от общественото битие, то е негово отражение. Но общественото битие, както отбелязахме по-горе, се отразява в общественото съзнание в различни форми: религия, философия, изкуство, морал и т. н. Как да обясним многообразието на формите на общественото съзнание и какво е отношението между тях?

2. Форми на общественото съзнание

В ранните стадии от развитието на обществото не е имало онова диференциране на общественото съзнание, което е характерно за класовото общество. Обаче още в първобитното общество в процеса на борбата с природата хората се натрупват елементарни знания за природните явления, за начините за добиване на храна и т. н., формиран се и се предават от поколение на поколение нрави и обичаи, които са образували морала на първобитното общество. В определен стадий от развитието на това об-

щество възникват религиозните представи на хората, вярата в свръхестествени сили. Към първобитното общество се отнасят също и ранните зачатъци на изкуството (рисунката, песента, танцът и т. н.), които са възпроизвеждали едни или други моменти от живота и дейността на хората. На примитивното обществено битие на хората от онова време, на крайно ниското равнище на производителните сили е съответствувало и примитивно съзнание, което още някак си се е вплитало в материалното производство и почти не се е диференцирало в отделни форми. Първоначални сведения за околния свят, обичаи, зачатъци на изкуство, а по-късно и религиозни представи — всички тия неща в най-древните паметници на духовната култура (в изображенията по скали, в обредите и вярванията, запазили се у изостаналите племена) обикновено са съществували заедно, без да са се отделяли едно от друго. Тогава още не е имало такива форми на съзнанието като философията, науката, политическата и правната идеология.

Едва с развитието на производството и с появата на разделението на труда на умствен и физически общественото съзнание все повече и повече се диференцира на самостоятелни области или форми на съзнанието.

С появата на класите възниква държавата и правото, а във връзка с това се появява и *политическата и правната идеология*, изразяваща възгледите на господстващата класа за политическото устройство на обществото, за природата и функциите на държавата и правото, по въпросите на войната и мира и т. н. Тази идеология се разработва от специални групи от хора в специални трудове по теория на държавата и правото, в програмите на политическите партии, конституциите и т. н. Противно на идеологията на господстващите експлоататорски класи в процеса на класовата борба у потиснатите класи възникват техни собствени политически и правни възгледи. Така на политическата идеология на буржоазията в капиталистическото общество противостои политическата идеология на работническата класа, изразена в теорията, програмата и другите документи на марксистката партия, която се бори за социализъм. Политическата идеология влияе върху всички други форми на съзнанието: философията, морала, изкуството и т. н. Възникването на научните знания за природата, както изтъкнахме вече, е било

овързано с потребностите на развитието на производствената дейност и размяната. По-късно възниква такава специална форма на общественото съзнание като *философията*. Тя възниква като антипод на религиозния мироглед (материализъм) или като логическа обосновка и защита на религията (идеализъм). Доста дълго време философията е включвала в себе си цялата съвкупност от знания за околния свят. Трябвало е да минат векове на патрупване и систематизиране на знанията, за да почнат да се обособяват от философията отделните клонове на *науката* със своите специфични предмети на изследване; при това в основата на процеса на развитието и диференцирането на научните знания в края на краищата лежи развитието на производството, развитието на цялата обществена практика.

Философията и науката отразяват света в понятия и закони. Като открива законите на природата и обществото и проверява истинността на своите открития чрез практиката, науката оказва голямо влияние върху практическата дейност на хората. Тя им дава възможност да предвиждат явленията и събитията и да влияят върху обективния ход на тяхното развитие. Известно е значението на гениалните открития и предвиждания на Маркс и Ленин за борбата на работническата класа за своето освобождение, за изграждането на комунизма. Известно е значението на гениалните открития на Д. И. Менделеев за развитието на химическата наука и промишлеността, значението на откритията на Ч. Дарвин за биологията и селскостопанската практика и т. н. Науката открива все нови и нови източници на енергия, създава изкуствени вещества, каквито няма в природата (но, разбира се, от материалите на самата природа и въз основа на нейните закони). Велико завоевание на науката в наше време са създаването и пускането на изкуствени спътници на земята, осъществени за пръв път от съветските учени, инженери и работници.

В зависимост от характера на икономическите отношения резултатите от научните изследвания се използват или в интерес на експлоататорската класа, или в интерес на целия народ (в социалистическото общество). В историята са известни също много примери, когато научните изследвания както в областта на природознанието, така и в областта на обществената наука са били

забъранияни, а учените — гонени, тъй като тези изследвания са противоречили на класовите интереси и на предразсъдъците на експлоататорските класи. Научните открития и резултатите от изследванията често биват тълкувани неправилно поради влиянието на една или друга реакционна философска школа върху учените. Това значи, че за да се развива плодотворно, науката се нуждае от правилна философия, каквато в наше време е марксистката философия. Социализмът поставя науката в служба на народа и я освобождава от всички вериги, които при капитализма спъват нейното развитие.

Изкуството, както казахме по-горе, се е появило още в ранните стадии от развитието на първобитното общество в тясна връзка с трудовия процес, с развитието на обществената практика на хората.

Хората са създали изкуството, защото им е било действително необходимо, то е отговаряло на нуждите на борбата с природата, сплотявало е техния колектив, извиквало е у тях полезни емоции. В колективния труд са се формирали естетическите вкусове и потребности на хората, представите им за прекрасно.

Известно е, че първите следи на изкуството датират от онези период, когато човекът вече е умеел да произвежда оръдия от камък, кост и рог, владее е членоразделната реч, ходел е колективно на лов за едър дивеч, когато в общественото производство вече е съществувало първоначалното разделение на труда между мъжа и жената. От тази епоха са се запазили изображения върху скали и в пещери, произведения от камък, кост и рог. Пак тогава са се появили пантомимата, танците и примитивната музика.

На първо време изкуството е било съставна част на още недиференцираното познание на човека за околния свят. С развитието на труда и изменението на формите на обществения живот изкуството все повече се отделя в особена форма на духовната дейност. Изкуството, както и науката, е преминало продължителен процес на историческо развитие, обособявайки се на отделни видове (архитектура, живопис, скулптура, музика, танц, литература и т. н.).

За разлика от философията и науката, които отразяват света във формата на понятия и закони, изкуството отразява действителността в живата конкретно-сетивна форма

на художествените образи. В тези образи намират израз даденото положение на хората, техните възгледи, стремежи, идеали и мечти.

Във всяка епоха от развитието на класовото общество изкуството е отразявало интересите на борещите се класи, било е идейно оръжие в тяхната борба.

Произведенията на изкуството, които отразяват правдиво действителността (преди всичко живота на човека, обществения живот) и са проникнати от прогресивни идеи, имат голямо познавателно значение и могат да оказват грамадно идейно и правствено влияние върху хората, да формират техните мисли и чувства, да подтикват хората към определени действия и да ги възпитават. Такива са били например в античното общество произведенията на Фидий, Есхил, Софокъл, Еврипид и други, в епохата на Възраждането произведенията на Данте, Рафаел, Леонардо да Винчи и др., в епохата на буржоазните революции — творчеството на Шекспир, Рембранд, Давид и др.

Съвременното буржоазно изкуство скъсва с прогресивното наследство от миналото и е проводник на безидейността, формализма и антихуманистичните идеи. Против това изкуство се опълчват прогресивните писатели и художници от всички страни в света и преди всичко писателите и художниците, свързани със социалистическото движение на работническата класа. Социалистическото изкуство продължава традициите на прогресивното изкуство от миналото, усвоява и творчески преработва постиженията на това изкуство, необходими за създаването на нова, високохудожествена култура, социалистическа по съдържанието си и национална по формата си.

Марксизмът-ленинизмът разкри народността на великите произведения на изкуството и обоснова принципа на партийността в изкуството и литературата като основополагащ принцип на изкуството на социалистическия реализъм, който правдиво отразява живота, борбата и творчеството на трудещите се маси и открива пред художника широк път за свободно творчество в интерес на народа. Социалистическото изкуство се развива под идейното ръководство на комунистическата партия и е могъщо средство за възпитаване на народа в духа на борбата за комунизъм. В. И. Ленин казва: „Изкуството принадлежи на народа. То трябва да пуска своите най-дълбоки корени в самите недра на широките трудещи се

маси. То трябва да бъде понятно за тях и обичано от тях. То трябва да обединява чувството, мисълта и волята на тези маси, да ги повдига. То трябва да пробужда в тях художници и да ги развива.“¹

Моралът, както и изкуството, е една от най-ранните форми на общественото съзнание. Теолозите и идеалистите често се позовават на „вечния морал“, за да докажат независимостта на съзнанието на хората от общественото им битие. Те извеждат морала или от заповедите на бога, или от някакви други външноисторически източници (абсолютния разум, абстрактното самосъзнание и т. н.). Този морал, както твърдят неговите проповедници, не е свързан с реалните потребности и интереси на хората от определена епоха. Нещо повече, той е противоположен на тези интереси, тъй както вечното на временното, възвишеното — на долното, небесното — на земното.

Марксистите действително отричат такова схващане на морала, смятайки го за антинаучно и годно само за заблуждаване на масите. „Ние отричаме всяка такава нравственост, взета от извънчовешкото, извънкласовото понятие“ — казва В. И. Ленин. „Ние казваме, че това е лъжа, че това е измамничество и затъпяване умовете на работниците и селяните в интерес на помещиците и капиталистите.“²

В съвременната буржоазна етика съществуват различни етични „школи“ от позитивистки тип (логически позитивизъм, семантика, прагматизъм и др.), които свеждат нравствените норми и оценки само до израз на субективните чувства, емоции, желания и вкусове на личността или на определена група. Така например представителите на логическия позитивизъм (Карнап, Айер, Стивънсън и др.) твърдят, че при наличието на две противоположни оценки на една и съща постъпка ние не можем да решим коя от тези оценки е справедлива и коя — несправедлива, защото според тях няма никакъв обективен критерий за разрешаване на този въпрос. Изборът на поведението и неговата нравствена оценка е въпрос на личен вкус и интерес. Привържениците на прагматизма свеждат този критерий до ползата или изгодата от взетото от субекта решение при определена ситуация. Това значи, че от гледище на позитивистката етика всяко действие, всеки произвол и аморализъм могат да бъдат оправдани с интересите на субекта, с неговата изгода и т. н.

Субективизмът и релативизмът по въпросите на морала намиращи ярък израз и в етиката на екзистенциализма. Представите-

¹ Цитирано по книгата: К. Цеткин, Спомени за Ленин, стр. 15.

² В. И. Ленин, Съч., т. 31, стр. 288.

лите на тази школа (Ж. П. Сартр, Ясперс и др.) твърдят, че „моралните ценности“ са абсолютно независими от икономическите и социалните условия на развитието на обществото. Изолираната личност „свободно“ твори света, създава своята същност, включително и „моралните ценности“, за които тя единствено носи пълна отговорност. Те свеждат моралните ценности до онези индивидуални решения, които личността взема във всяка уникална ситуация, опирайки се само на собственото си съзнание. Поради това те категорично отричат, че съществуват нравствени норми и принципи, които имат значение на обективна истина. Допускането на такива нравствени норми и принципи според тях би било потискане на „свободата“ на личността. Подобно на позитивистката етика етиката на екзистенциалистите оправдава крайния индивидуализъм и дори аморализма в поведението и е израз на кризата в съвременната буржоазна етическа мисъл.

Моралът възниква от потребността на обществото от правила, регулиращи поведението на хората. Още в ранните стадии от развитието на обществото е имало прави и обичаи, с които са се регулирали отношенията на хората помежду им, а също и отношенията към своите съплеменници или към другите племена. В класовото общество моралът израства като сложна система от принципи, правила и норми на поведение, изразяващи икономическото, общественото положение и интересите на определена класа. В светлината на тези правила се дава оценка на поведението на хората, на техните морални качества и т. н. в категориите добро и зло. Принципите, нормите и правилата на поведение имат характер на обществени (в класовото общество — на класови) изисквания към поведението на човека, към неговите постъпки спрямо другия човек, а също и спрямо обществото, спрямо своята или спрямо враждебната класа, спрямо държавата, родината и т. н. Моралът въздейства върху обществения живот посредством тези изисквания, които се поддържат от общественото мнение (на цялото общество или на определена класа), одобряващо или порицаващо едни или други постъпки на хората. Възпитаният в духа на определен морал човек постоянно сам дава оценка на своите постъпки, като изпитва угризение на съвестта при нарушаване на общоприетите (за кръга на определена класа и на цялото общество) нравствени норми.

Господстващ морал в класовото общество е моралът на господстващата класа, който (както и правото) охранява устоите, върху които се изгражда даденото общество. Господстващият морал се пази и защитава от общественото мнение на господстващата класа, от нейна-

та възпитателна система. Моралът на експлоататорските класи се поддържа от авторитета на религията, която представя моралните искания на господстващата класа като перушими заповеди на бога. Този морал се натрапва от господстващите класи на цялото общество чрез църквата, училището, печата, както и от жизнените условия на потиснатите класи. Но тъкмо защото положението на потиснатите класи и положението на потискащите класи са противоположни, потиснатите класи са изработвали в противоположност на господстващия морал на експлоататорите и свои отделни нравствени принципи, свои разбирания за добро и зло, справедливо и несправедливо, хубаво и лошо. Теоретическата разработка на въпросите на морала (етиката) в класовото общество стана дело на философията.

Историята на обществото показва, че нравствените правила, представите на хората за добро и зло „така силно са се променяли у разните народи и в разните епохи, че често направо са си противоречили една на друга“¹. Дори онези нравствени правила, които — би могло да се помисли — преминават в „неизменен“ вид от една епоха в друга, фактически са исторически обусловени, т. е. съвсем не са вечни. Например нравствената заповед „не кради“, която уж сам бог бил дал на хората за вечни времена, може да съществува само дотогава, докато съществува кражбата — явление, свързано със съществуването на частната собственост върху средствата за производство и икономическото неравенство (и която остава като отживелица и след унищожаването на обществото, основано върху частната собственост). В комунистическото общество, където на базата на обществената собственост върху средствата за производство ще бъде осигурено изобилие от предмети за потребление, където хората ще получават всичко необходимо за живота според потребностите си, кражбата ще изчезне напълно. А това значи, че няма да има никаква пужда и от посочената нравствена норма.

В съвременното общество на двете основни класи съответствуват две основни системи на морала: буржоазната и пролетарската (комунистическата). Ако разгледаме главните принципи, характерни и за едната, и за друга-

¹ Ф. Енгелс, „Анти-Дюринг“, стр. 100.

та, ще видим, че характерен за господстващия морал в буржоазното общество е принципът на индивидуализма, а за пролетарския, комунистическия морал — принципът на колективизма. Първият от тези принципи отговаря на такива отношения в обществото, при които всеки гледа на другия предимно като на обект за използване и разглежда всички други хора и всички обществени връзки като средство за постигане на своите частни цели. Вторият принцип произтича от условията на борбата на работническата класа за ново общество — борба, която изисква солидарност, взаимопомощ, грижи за общите интереси, подчиняване личните интереси на обществените интереси, на комунистическия идеал. Този принцип съответствува на същността на новия обществен строй, при който производствените отношения между хората са отношения на сътрудничество и взаимопомощ на работници, освободени от експлоатация. Борбата за този нов строй, борбата за укрепване и окончателно изграждане на комунизма е *висш критерий за нравственото поведение* на хората от великата епоха на формиране на новото общество. Именно тя извика на живот новите нравствени принципи и норми на поведение, противоположни на принципите на старото общество. Буржоазният принцип на индивидуализма е антисоциален, тъй като той изразява враждебното отношение на човека към обществените интереси; той е антихуманистичен, тъй като изразява враждебното отношение на човека към човека¹. Напротив, принципът на колективизма, на солидарността на борците за нов строй е дълбоко социален и хуманистичен: той свързва органически предаността към общото дело с грижата за благо на всеки труженник.

Индивидуализмът и егоизмът се проявяват неизбежно в поведението на хората в обществото, основано върху частната собственост, и се изразяват в многото широко разпространени в буржоазното общество правила: „човек за човека е вълк“, „всеки обича себе си най-много“, „това не се отнася до мене“ и други подобни. Тези пра-

¹ Индивидуализмът е имал прогресивно, хуманистично съдържание, когато е изразявал протеста на личността против скованите я феодални вериги. Той стана реакционен принцип, когато с него започна да се изразява само стремението към лично трупане на печалби, към карьера, към забогатяване за сметка на другите, към поробване на другите.

вила съставляват всекидневния „морал“, който хората реално следват в своето поведение. Но господстващата класа има нужда интересите на всеки собственик да бъдат защитавани от посегателства от страна на бедните, а също и общите интереси на господстващата класа да бъдат защитавани от потиснатите маси. Поради това на нея ѝ е нужен морал, който да възпитава зачитане на частната собственост, на съществуващата власт, на буржоазното „отечество“ и неговите закони. Ролята на морален наставник на хората в класовото общество, от както то съществува, се изпълнява от религията. В религиозните заповеди, които бог бил дал за всички хора и за вечни времена, наред с провъзгласяването на някои елементарни норми на общежитие, морално се осветават основните устои на господството на една или друга експлоататорска класа.

Както в старите времена, така и в съвременното буржоазно общество религиозният морал претендира, че „обуздава индивидуализма“, че възпитава „социални чувства“ и съгласува личните интереси с „обществените“. Но тези претенции са необосновани. Главната идея на всеки религиозен морал — идеята за личното спасение — е своеобразен израз на индивидуализма и егоизма, характерен за старото общество. Що се отнася до религиозната проповед за братство между хората, за любов към ближния и т. н., тази проповед само прикрива този егоизъм и заблуждава масите с утопичната мечта за братство и любов между експлоататорите и експлоатираните, без ни най-малко да подпомага борбата против пороците на буржоазното общество, които произтичат от страстта за лесни печалби.

Комунистическият морал като морал на класата, която унищожава частната собственост и създава общество на базата на обществената собственост върху средствата за производство, е могъща сила в борбата против индивидуализма и егоизма. В новото общество върху основата на отношенията на другарско сътрудничество и взаимопомощ, върху основата на борбата на свободно обединилите се хора за общото дело частнособственическите, индивидуалистическите остатъци в съзнанието и поведението на хората се преодоляват, формират се нови хора, които захвърлят старото житейско правило на буржоазното общество „всеки за себе си, бог за всички“ и

утвърждават в живота правило, подходящо за труженниците на социалистическото общество: „Всички за един, един за всички.“ В труда за благо на обществото, в борбата за общото щастие, за щастието на народа те свикват да виждат главното условие за своето лично щастие, в общите интереси — своя главен личен интерес.

Комунистическият морал затова е и могъща сила за формиране на хората, защото той съдействува на обективния процес за преустройство на „природата на човека“ при новите социални условия, защото той поддържа онова ново в отношенията между хората, което расте в живота. Той изпълва нравствените чувства на хората, техните представи за добро и зло и т. н. с ново, дълбоко обществено съдържание. Той черпи съдържанието на нравствените понятия и чувства не от „вечните заповеди“ на бога, а от обективно назрелите потребности на борбата за ново общество, за най-възвишените и справедливи идеали на нашата епоха, за щастието на трудещите се, за мир между народите. От условията и потребностите на тази борба произтичат задълженията на борците, техният *дълг*, в нея се формира тяхната съвест, т. е. съзнанието, чувството за морална отговорност за съдбата на другите хора, за съдбата на родината и човечеството, за своето поведение. Съзнателните борци за комунизъм гледат на своите задължения и на своята отговорност за тяхното изпълнение не като на нещо наложено отвън, а като на дело на своя живот, дело на вътрешното убеждение, т. е. като на свой *морален дълг*, като дело на своята *съвест*.

Комунистическият морал изисква добросъвестно отношение към труда, отношение на загриженост за обществената собственост. „Комунизмът започва там — пише В. И. Ленин, — където се появява самоотвержената, преодоляваща тежкия труд грижа на *обикновените работници* за увеличение производителността на труда, за охрана на *всеки пуд зърнени храни, каменни възлища и желязо* и други продукти, които служат не лично на работещите и не на техните „близки“, а на „далечните“, т. е. на цялото общество.“¹ Именно в грижата не за себе си и не за „близкия си“ само (както учи например старият християнски морал), а за „далечния“, т. е. в грижата за целия народ, за обществените интереси, се състои нравствен-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 29, стр. 422.

ното съдържание на комунистическото отношение към труда, към обществената собственост, към трудовата дисциплина и т. н. В тази загриженост е дълбоката основа на цялата комунистическа нравственост.

Комунистическият морал изисква солидарност и взаимопомощ в труда между работниците, съревнование за по-добри резултати от труда за благо на обществото. Той възпитава у всекиго уважение към всякакъв вид полезен труд, чувство за чест, за гордост на колектива, за трудовите успехи, които спомагат за движение на обществото напред. „Ние трябва да уредим така всеки труд, колкото и да е черен и тежък, че всеки работник и селянин да гледа на себе си тъй: аз съм част от великата армия на свободния труд и ще съумея да изградя своя живот сам, без помещиците и капиталистите, ще съумея да установя комунистическия ред.“¹ Това ново самосъзнание на тружениците, които се чувствуват като членове на великата армия на труда, господари и строители на новото общество, е и чувството за чест и достойнство на хората от социалистическото общество. То, това чувство, се проявява не само в труда, но и в битките с враговете при защитата на социалистическото отечество. Полагайки клетва, съветският воин се задължава да защитава родината „мъжествено, умело, с достойнство и чест, без да щади кръвта си и живота си за пълната победа над враговете“.

Комунистическият морал учи любовта към родината да се съчетава със зачитане на другите народи и постиженията на тяхната култура и затова се бори решително против всякакви прояви на национално възгордяване, на високомерие, на пренебрежително отношение към хората от другите нации и т. н. Основоположиците на марксизма посочваха пряката връзка на буржоазния национализъм и космополитизъм с индивидуалистичния, егоистичен принцип, върху който се изгражда буржоазното общество. Реакционният национализъм е проява на егоизма на нацията спрямо другите народи, стремеж на реакционната буржоазия от една нация да се противопостави на другите нации и да ги подчини. Патриотизмът на борците за социалистическо общество е органически свързан с техния интернационализъм, с интересите на световното

¹ В. И. Ленин, Соч., т. 31, стр. 297.

работническо движение, с борбата на народните маси за мир, демокрация и национална независимост, с укрепването на единството на социалистическите страни и на братските отношения между народите на тези страни.

Комунистическият морал изисква човекът да се уважава като най-ценния капитал в света и да се полагат грижи за него. Той е непримиримо враждебен на всички форми на потискане на човека, на всичко онова, което унижава човешкото достойнство — пошлостта, лицемерието, фалша, хулиганството, клеветата и т. н. Той е хуманистичен в най-висшия смисъл на тази дума, защото изразява отношенията на такъв обществен строй, при който понятието човек еднакво се употребява и за мъжа, и за жената, за хората от всяка нация, от всяка професия, от всеки цвят на кожата и т. н., при който обществото полага грижи за човека, за подобряване условията на неговия труд и бит, за развитието на всичките му способности и таланти, при който то полага грижи за развитието на истински човешки отношения между хората както в труда, така и в семейството.

В социалистическото общество жената стана свободен и пълноправен член на обществото. Наравно с мъжа тя има достъп до всички видове дейност. Опирайки се на изискванията на комунистическия морал, хората от социалистическите страни се борят решително против остатъците от буржоазните нрави в отношенията между половете, против несериозното отношение към любовта, към брака и семейството. „Революцията — казва В. И. Ленин в беседа с К. Цеткин — изисква от масите, от личността да съсредоточат, да напрегнат силите си... Невъздържаността в половия живот е буржоазна: тя е признак на разложение. Пролетариатът е възходяща класа. Той няма нужда от опиянение, което да го зашеметява или възбужда. Не му е нужно нито опиянение чрез полова несдържаност, нито опиянение чрез алкохол... Самообладанието и самодисциплината не са робство; те са необходими и в любовта.“¹

Комунистическият морал решително отхвърля така наречената „свободна любов“ в буржоазния смисъл на тази дума, т. е. мимолетна любов, която смята „брачните вери-

¹ Цитирано по книгата: „К. Цеткин. Спомени за Ленин“, стр. 55--56.

ги“ за ограничаващи свободата, оправдава съпругеските измени и т. н. На тази „свободна любов“ социалистическият строй противопоставя „брака по любов“, т. е. здравия брак, изграден върху нравствената чистота на отношенията между съпрузите, който предполага грижи за децата, за тяхното възпитаване като достойни синове и дъщери на социалистическото общество.

Това значи, че хората от социалистическите страни не могат да откъсват своя домашен бит от общонародните интереси. Социалистическата общественост осъжда сурово опитите да се оправдават лекомисленото отношение към семейството, развратът, многоженството и т. н. с аргумента, че битът е „частна работа“. Този стремеж да се откъсва домашният бит от обществения живот, от обществения контрол е остатък от буржоазния възглед за „личния живот“. Социалистическото общество не може да гледа така на нещата. Социалистическата общественост, като осъжда нарушаването на нормите на комунистическия морал в бита, се бори с проявите на морална неустойчивост, защото такава неустойчивост наврежда сериозно и на самия работник, и на околните му, и на обществените интереси. Същевременно социалистическото общество отхвърля дребнавата намеса в личния живот. Опитът показва, че гласът на социалистическата общественост и моралната сила на общественото мнение спасяват много хора от морално разложение в бита и ги връщат в редиците на борците за великото дело на комунизма.

Буржоазните идеолози често казват, че комунистическият морал е отричане на целия предишен морал, че марксистите отричали всякаква приемственост в развитието на морала, отричали моралния прогрес, натрупването на общочовешки морални „ценности“. Това, разбира се, не е така. Марксизмът поддържа, че в морала на прогресивните класи, в техните етични системи, които изразявали в една или друга степен потребностите на общественото развитие, т. е. интересите на народните маси, е имало положително съдържание, което не се е ликвидирало и в по-късните епохи, а се е развивало от новите прогресивни обществени сили. Народът е творец на най-добрите морални ценности на човечеството. Той ги е творил в процеса на упорития труд и в борбата за своето освобождение. Честност, правдивост, трудолюбие, уважение към старците — тези и други качества са се изработвали

у трудещите се в течение на векове. В миналите исторически епохи общочовешкото съдържание на морала особено ярко се е проявявало през период на подем на масовите народни движения за свобода, когато хората са живеели с широки обществени интереси и са подчинявали всичко лично на тези интереси. В такива епохи са се формирали най-добрите морални качества на хората — тяхната вяроност към общото дело, взаимопомощ, мъжество, героизъм, самопожертвувателност и т. н. Най-важната закономерност в развитието на морала се състои в органическата връзка на моралния прогрес на обществото с историята на народните маси, на техния труд и на тяхната борба за освобождение.

Това именно положително съдържание на нравствените норми, възгледи и теории е златният фонд на човечеството. Реакционната буржоазия в нашата епоха потъпква дори общопризнатите елементарни нравствени норми. Буржоазията става цинична, аморална, жестока, безчовечна. Това е особено характерно за идеологията и практиката на фашизма.

Като най-висше стъпало в моралния прогрес на обществото комунистическият морал развива още повече цялото прогресивно съдържание на възгледите за морала и нормите на поведение, създадени от народите в течение на векове трудов живот и героична борба против експлоататорите. Комунистическият морал е морал на работническата класа, която завинаги освобождава човечеството от експлоатацията и всички видове потисничество. Поради това по своята *същност* той е общочовешки морал.

Религията, както и другите форми на общественото съзнание, е породена от определени условия на общественото битие на хората. Въпреки твърденията на теолозите и идеалистите отдавна вече е доказано, че идеята за бога не е вродена идея и че изобщо никакви вродени идеи — нито религиозни, нито нравствени, нито философски, нито други — не съществуват.

Както показват историческите изследвания, религията не е вечна. В ранните стадии от развитието на първобитното общество не е имало религия. Представите на първобитните хора още не са излизали извън рамките на най-непосредственото отразяване на техните отношения към природата и към членовете на първобитната община. Из-

вънредно оуровните условия на живот, безсилието в борбата с природата, отрахът пред нейните стихийни и страшни сили, от които е зависел животът на първобитните хора, невежеството, незнанието на действителните причини на явленията са породили религията — фантастичните представи за овръхестествени същества, управляващи съдбата на хората, вярата в богове и кланянето на тези богове.

С възникването на класовото общество и на неговите противоречия към природните сили, които са господствували над хората, се прибавят не по-малко страшните социални сили, които причиняват на хората още по-големи бедствия от наводненията, земетресенията, епидемиите и т. н. Тези социални сили са били за хората също така тайнствени и загадъчни, както и господстващите над тях стихийни природни сили. В класовото общество главни корени на религията стават отношенията на експлоатация и социално потисничество. Господстващите експлоататорски класи използват религията и църквата като духовно оръдие за затвърдяване на класовото потисничество и експлоатацията. „Роби, подчинявайте се на своите господари“. Тази религиозна заповед е заповед на всички потисници.

Историята на религията показва, че представите на хората за боговете при различните стъпала на общественото развитие са били различни. В родовото общество е съществувала такава форма на религията като тотемизма, т. е. вярата на хората в родството им с определени животни или растения и кланянето на тези животни. Тази ранна форма на религията е изразявала фантастично отношението на хората към силези животни и растения, които са играели известна роля в живота и дейността на родовата община. Първобитният човек е пренасял кръвните родствени отношения вътре в рода и върху околната природа, върху животните и растенията.

При по-късните стадии на родовия строй, в периода на неговото разложение и на образуването на класите, се създава култът към племенните богове като фантастично отражение на новите условия на общественото битие. Племенните богове не са били нито единни, нито всемогъщи, тяхното почитане се е ограничавало в рамките на даденото племе.

В процеса на образуването на племенните съюзи и ранните държави от племенните богове се отделя върховното божество с подчинени нему други божества. Съответно на обществената иерархия се създава иерархия на боговете, деленето им на по-могъщи и по-малко могъщи. Но още дълго време по начина на своя живот боговете се смятат за същества сравнително близки до хората. Омировите богове, населяващи Олимп, като обикновени смъртни хора пируват, карат се, любят се, сражават се, устройват интриги един

срещу друг, перчат се със своите победи и т. н. Те са силни, но не са всемогъщи и се различават от хората само по своето безсмъртие.

В големите източни деспотични монархии вместо многобройни богове се създава култът към единния бог, върху когото се пренасят атрибутите на другите богове; бог се обявява за единен и всемогъщ. По думите на Енгелс „единният бог никога нямаше да бъде осъществен без *единния цар*... единството на бога, контролиращ многобройните природни явления и обединяващ противоположните природни сили, е само копие на единния източен деспот, който външно или в действителност обединява сблъскващите се в своите интереси хора.“¹

Но и в монотеистичните религии (монотеизъм — единобожие) се запазват като правило чертите на политеизма (многобожието). В християнската религия, възникнала през I век на повата ера, в епохата на упадъка на Римската империя, единният бог е представен в три лица. Наред с него се почитат божията майка, ангелите, апостолите, светните и т. н. Митичният образ на главния християнски бог Христос от възникването на християнството досега е претърпял също твърде сериозни изменения. Различните социални класи и групи са принасяли върху този образ своите представи за божеството. По думите на Калтхоф „образът на Христос разкрива ту чертите на гръцкия мислител, ту на римския цезар, след това той придобива чертите на феодалния сеньор, на цеховия майстор, на измъчения крепостен селянин и на свободния гражданин“².

Религията продължава да съществува и в капиталистическото общество с неговата високоразвита техника, защото капиталистическото общество съвсем не премахва, а дори засилва социалните причини за съществуването на религията. Ленин пише за социалните корени на религията в капиталистическото общество следното: „Социалната потиснатост на трудещите се маси, пълната им наглед безпомощност пред слепите сили на капитализма, който причинява всекидневни и всекичасно хиляди пъти повече най-ужасни страдания, най-диви мъчения на обикновените трудови хора, отколкото всички извънредни

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, т. XXI, 1932, стр. 45.

² Цитирано по книгата на К. Кауцки „Происхождение христианства“, Соч., т. X, М.—Л. 1930, стр. 29.

събития като войни, земетресения и т. н. — ето къде е най-дълбокият съвременен корен на религията. „Страхът е създал боговете.“¹ Ето този корен на съвременната религия преди всичко трябва да има предвид материалистът.

Религията в капиталистическото общество се използва от експлоататорските класи като средство за духовното заробване на масите. Религията утешава потиснатите маси, примирява ги с господството на експлоататорите, внушава на потиснатите смирение, послушание и покорност пред своите господари, пренебрежение към земните блага в името на „вечното блаженство“ на небето. Проповядвайки на масите отричане от земните блага, религията изисква от господарите само евтина благотворителност, която по израза на един стар социалист „с лъжички връща на отделните хора онова, което заграбва с цели лопати от масите“.

Религията не допуска свободно размишление. Тя изисква безпрекословно подчинение на волята на бога. Първият грях, който според библейското предание е бил извършен от човека, е този, че той, човекът, вкусил от плодовете на забраненото дърво на познанието, т. е. започнал да размишлява. По такъв начин той нарушил волята на бога. От древни времена тълкуватели на волята на бога са били жреците или свещениците — служители на църквата. Така че подчиняването на волята на бога е подчиняване на догмите на църквата, в която господстващите класи винаги са виждали средство за защита на своите класови интереси. А когато потиснатите маси започнали да тълкуват „волята на бога“ по своему, влагайки в нея своите представи, господстващата църква свирепо преследвала тези тълкувания като ерес. В средните векове тя учредила таен съд (инквизиция) за борба против „еретиките“ и изгоряла на клада много хиляди хора, включително и много видни мислители, както и техните произведения.

И в наше време религията и църквата продължават да си остават непримирими врагове на научното познание — нещо, което обаче не пречи на Ватикана и на другите религиозни организации да кокетират с науката, да „примиряват“ нейните открития с религиозните догми.

Църквата е освещавала робството и крепостничеството, анатемосвала е всички, които са се стремели към унищожаване на социалното потисничество. Тя оправдава строя на капиталистическото робство. В 1931 г. тогавашният ръководител на католическата църква папа Пий XI в своята енциклика обяви капитализма и наемния труд за съответстващи на волята на бога. „Работниците да приемат без злоба мястото, което им е показано от божественото провидение“ — се казва в тази енциклика. В 1949 г. с декрет Ва-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 15, стр. 412.

тиканът отлъчи от църквата всички, които симпатизират на комунизма и сътрудничат с комунистите. Ватиканът е мощна, разклонена политическа организация с огромни капитали, движими и недвижими имоти. Ватиканът е акционерна компания, корпорация за духовното заробване и социалната експлоатация на много народи. Ватиканът поддържаше фашистките режими и поддържа всяка реакция. Той е вдъхновител на реакционните заговори. Но не само Ватиканът и католичеството, а и другите религии и църкви са изпълнявали и изпълняват ролята на духовна сопа в ръцете на господстващите експлоататорски класи. Ватиканът е само най-организираната отла. Чрез християнските и католическите партии и другите организации Ватиканът провежда своята реакционна политика. За засилване на влиянието си върху работниците и за борба с комунизма църквата издигна фалшивата идея за така наречения „християнски социализъм“.

Прогресивната философска и научна мисъл е започнала борба против религията още от древни времена. В делото на освобождаването на съзнанието на хората от религиозните предразсъдъци внесоха значителен принос философите-материалисти от древността, особено Демокрит, Епикур и Лукреций Кар, които отхвърлиха религиозната идея за сътворяването на света от бог, намесата на боговете в живота на природата и на хората, безсмъртието на душата и т. н. Техните традиции бяха продължени от материалистите от ново време, особено от Спиноза и френските материалисти от XVIII в. Последните, както вече споменахме по-горе, бяха най-решителните борци против религията и църквата и направиха особено много за освобождаването на умовете от властта на религиозните предразсъдъци. Но критиката на религията от страна на старите материалисти не се опираше още на материалистическото разбиране на историята. Те виждаха източника на религията главно в невежеството на хората и в заблуждаването им от църковните служители. Те не разбираха, че религията има дълбоки обективни причини, коренящи се в обществения бит на хората, и смятаха, че религията може да бъде преодоляна единствено чрез просвета.

Марксизмът пое знамето на войнстващия атеизъм на старите материалисти. Но той показа, че борбата против религията в класовото общество не може да бъде сведена единствено до просветата. Борбата против религията трябва да бъде преди всичко борба против социалните условия, които пораждат религията, против социал-

ните сили, които я поддържат, за да заздравят своето господство и за да потискат масите.

Макар условията на капиталистическото общество да спомагат за запазването на религиозните предразсъдъци (защото се запазват социалните корени на религията), макар господстващата класа да поддържа и култивира тези предразсъдъци, все пак днес на религията и в капиталистическите страни са нанесени мощни удари от борбата на работническата класа и от успехите в развитието на науката. Научно-атеистическата пропаганда, която прогресивните философи и учени водят, допринася за освобождаване съзнанието на трудещите се от религиозните предразсъдъци.

В СССР, където социализмът вече победи, където няма експлоататорски класи и нищета на масите, социалните корени на религията са подкопани. По-голямата част от трудещите се се освободиха от религиозните предразсъдъци. Но все пак тези предразсъдъци продължават да живеят в съзнанието на много хора. Те живеят поради вкоренил се навик, като отживелици, останали от старото общество. Освен това и в условията на социализма зависимостта на хората от стихийните природни сили (суша, неплодородие, земетресения и т. н.) още се запазва до известна степен. Заплахата от война от страна на империалистическите държави влияе донякъде върху известна част от населението: с войната са свързани бедствията и страданията, а страданието винаги е подхранвало религията.

В СССР има пълна свобода на съвестта: свобода за изпълняване на религиозен култ и свобода на научно-атеистическата пропаганда.

Тъй като социалните корени на религията са подкопани, основна форма на борбата с религията е идеологическата борба, т. е. научно-атеистичната пропаганда, разясняването на масите вредата от религиозните отживелици. Разбира се, научно-атеистичната пропаганда трябва да бъде тясно свързана с цялата работа за по-нататъшното развитие на нашето общество.

Растежът и укрепването на социализма, издигането на материалното и културното равнище на трудещите се, системната и умела (такава, която не внася в борбата против религията никакво оскърбление на религиозното чувство) научно-атеистична пропаганда постепенно, стъп-

ка по стъпка ще доведат до пълно преодоляване на религиозните предразсъдъци.

Когато разглеждахме различните форми на общественото съзнание, ние показахме, че тези форми са извикани на живот от определени обществени условия и се различават помежду си в зависимост от това, на каква именно обществена необходимост те служат, както и в зависимост от това, каква област или страна на общественото битие те отразяват (през призмата на определени интереси и т. н.), какъв е начинът на това отразяване и какъв е начинът на въздействие върху обществения живот, върху съзнанието на хората.

В различните исторически епохи на преден план са били издигани различни идеологически форми. Във феодалното общество е господствувала религията, като с подчинявала философията, правото, морала, природознанието и т. н. В това общество икономическите и всички други обществени институции са се представяли от господстващите класи за създадени от бога, за вечни и неизменни.

В капиталистическото общество на преден план се издигната политическата и правната идеология. Всички обществени отношения се разглеждат от господстващата буржоазна идеология като създадени от държавата и основани на „човешкото“ или „естественото“ право. Развитието на стокообмена и на кредита в условията на конкуренцията изисква сложни договорни взаимоотношения и следователно детайлна разработка на правните норми. Тъй като тази разработка се извършва по инициатива и под въздействието на държавата, създава се представата, че правните норми дължат възникването си не на икономическите отношения, а на държавата, на нейните учреждения.

Превръщането на държавата и на правото в самостоятелни същности е една от проявите на свойствения на буржоазния мироглед фетишизъм. В социалистическото общество най-важната форма на общественото съзнание е науката — марксистко-ленинският научен мироглед и конкретните, специалните науки за природата и обществото. Целият общественно-политически и стопански живот в социалистическото общество е изграден върху познанието и съзнателното използване на законите на природата и обществото. Същевременно такива форми на

общественото съзнание като изкуството и морала играят и ще играят огромна и все по-голяма роля в живота на социалистическото общество, в комунистическото възпитание на хората.

3. Обществена психология и идеология. Обществено и индивидуално съзнание

Дотук ние говорихме предимно за обществената идеология и за нейните форми. Но в понятието обществено съзнание наред с идеологията, която има различни форми, влизат, както казахме по-горе, и обществената психология на хората от дадено общество или дадена класа, особеностите на психичния строеж на дадена нация и т. н.

Обществената психология е съвкупност на социалните чувства, настроения, преживявания, навици, мисли, илюзии и т. н., които се изработват стихийно и възникват у хората непосредствено под влияние на всекидневните условия на техния живот. Материалните и политическите условия на живот в този случай още не са осмислени като условия на съществуването на дадено общество или класа, мислите за тях още не са изразени в шо-годе обобщен вид. Тези условия се изразяват в класовите симпатии и антипатии, в омразата към едни социални групи и в доверието към други и т. н. Социалните чувства и мисли на хората, породени от условията на съществуване на дадена класа, не могат да нямат класов характер. Ние различаваме например пролетарска психология и буржоазна психология, говорим, че една или друга класа има свой собствен класов усет, класов „инстинкт“ (който, разбира се, не бива да се отъждествява с естествените инстинкти) и т. н.

Трябва да се прави разлика между психология на класите и национални особености на психиката, общи за всички класи в дадена нация. Това са особености на характера, на вкуса, на емоционалността и т. н., създали се под влияние на редица общи условия на историческото развитие на дадена нация. Те се отличават с много голяма устойчивост¹ и слагат своя отпечатък, националния

¹ Това не значи, че те не се изменят. Големите изменения в историческите условия на живота на нациите, в техния бит и т. н. изменят и националната психика, националния характер.

колорит върху цялата област на общественото съзнание, върху различните форми на идеологията. Така например, говорейки за разликата между френския материализъм от XVIII в. и английския материализъм от XVII в., Маркс пише: „Разликата между *френския* и *английския* материализъм съответствува на разликата между тези нации. Французите дадоха на английския материализъм остроумие, плът и кръв, красноречие. Те му придадоха липсващите му още темперамент и грация. Те го *цивилизоваха*.“¹ В съвременната философия на „инструментализма“ (разновидност на субективния идеализъм — прагматизма) не е трудно да открием не само печата на буржоазния ѝ произход, но и специфични американски черти. Психическите особености на нацията се проявяват особено ярко в изкуството, което винаги изразява особеностите на художественото възприемане на действителността, исторически изработилите се естетически вкусове и т. н. Тези особености, които слагат отпечатък на националното своеобразие върху произведенията на изкуството, спадат главно към *националната форма*, в която се проявява идеологията и изобщо културата в съвременното общество, а не към идейното съдържание. В класовото общество това съдържание е класово.

Класовата психология, т. е. чувствата, мислите и настроенията на класата, възникнали стихийно, поради условията на нейното съществуване, може да намира обобщен израз в обществените теории, създавани от идеолозите на класата. В теоретическите построения на идеолозите на дребнобуржоазните партии е отразена противоречивата същност на дребната буржоазия, нейната психология, колебанията ѝ между буржоазията и пролетариата.

Огромно влияние върху идеологията, върху всичките ѝ форми оказват преобладаващите в дадена класа социални настроения, които имат повече или по-малко устойчив характер. За възходящите класи са характерни настроенията на бодрост, оптимизъм, вяра в бъдещето. За класите, които слизат от историческата сцена, напротив, са характерни песимизмът, отчаянието, бягството от живота и т. н. Отражението на тези настроения не е трудно да се види например в областта на изкуството.

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. 2, стр. 140.

В епохи на подем на обществените движения в произведенията на изкуството страстно звучат граждански мотиви, изразяващи бодрите настроения, чувствата и мислите на масите, които се борят за своето освобождение. В епоха на упадък на определен обществен строй изкуството на господстващата експлоататорска класа има песимистичен тон, съсредоточава вниманието си върху тясно лични преживявания, изпълва се с еротични мотиви, дава голяма дан на формалистични увлечения. Почти същото положение имаме и в областта на философията. Философските системи, създадени от идеолозите на възходящата буржоазия, са изпълнени с оптимизъм, с бодрост, жизнерадостно свободомислие, докато у идеолозите на реакционната буржоазия (Ницше, Шопенхауер, Шпенглер, Кроче, Тойнби, Сантаяна) ясно са изразени, обратно, настроения на упадък, песимизъм и омраза към прогресивните сили на обществото.

Всичко казано показва, че за да се разбере идеологията на определена класа през един или друг исторически период, не е достатъчно да се знаят икономическите отношения. Необходимо е да се познава и *обществената психология* на дадената класа, преобладаващите в нея настроения. По думите на Плеханов, без да се разбира обществената психология, „не може да се направи нито крачка в историята на литературата, изкуството, философията и пр.“¹

Обществената идеология на класата възниква не като обобщение на психологията на класата, не като просто систематизиране на онова, което има в главите на членовете на тази класа. Възниквайки като отражение на определени обществени отношения, идеологията на една или друга класа се опира на предишното развитие на дадена идеологическа област, на предишния идеологически материал, който се видоизменя съобразно с икономическото положение и интересите на дадената класа, във връзка със състоянието на борбата на класите. Идеологията предполага осмисляне на реалните обществени отношения, на социалните процеси, на борбата на класите.

Значи ли това, че между идеологията на пролетариата и неговата психология няма връзка? Не, не значи. Науч-

¹ Г. В. Плеханов, Избрани философски произведения, т. II, 1956, стр. 248.

ната идеология на пролетариата ясно изразява онова, което пролетариатът чувства смътно и неясно, онова, към което той се стреми стихийно. *Условие* за възникването на пролетарската идеология беше развитието на стихийното движение на работническата класа, излизането ѝ със свои искания, в които вече имаше проблясъци на класово съзнание. Докато това са само проблясъци, предчувствия, а не ясно знание, не дълбоко разбиране на целите на движението, докато това е предимно *психология*, работническата класа идейно още се намира до голяма степен в плен на буржоазната идеология. Историята показва, че докато нямаше своя идеология, разработена от Маркс и Енгелс, своя партия, която внася социалистическа идеология в нейните редици, работническата класа във всички страни се намираше под идейно-политическото влияние на буржоазната. С появата на марксистката партия, с разпространението на научния социализъм работническата класа все повече осъзнава своите класови интереси и се освобождава от властта на буржоазните идеи. Психологията на работниците, особено на напредничавата част от тях, под влияние на социалистическата идеология получава чертите на по-голяма зрялост и осъзнатост. Стихийното, „инстинктивно“ влечение на работниците към социализма се издига до равнището на социалистическата съзнателност. Но, разбира се, необходима е революционна борба, необходимо е коренно да се изменят условията на живот на работническата класа, за да може тя изцяло да се освободи от влиянието на буржоазната психология и идеология.

Задачата за пълното и окончателно освобождаване на психологията на работниците от старите навици и традиции може да бъде разрешена едва след събарянето на властта на капитала, само върху основата на социалистическата диктатура на работническата класа. Това толкова повече важи за непролетарските слоеве на трудещите се, най-силно заразени от предразсъдъците на старото, буржоазното общество. По отношение на непролетарските слоеве на обществото работническата класа и нейната комунистическа партия играят ролята на организатор и възпитател. Едва след социалистическата революция може да стане напълно „осъществимо просветяването, възпитаването, организирането на най-широките трудещи се и експлоатирани маси около пролетариата, под неговото

влияние и ръководство, избавянето им от егоизма, раздробеността, пороците, слабостта, пораждани от частната собственост, превръщането им в свободен съюз на свободни работници“¹.

Като ръководи борбата на работническата класа и широките маси на трудещите се, марксистката партия не може да не държи сметка за разликата в психологията на различните класи и социални групи, както и за измененията в психологията, които стават под влияние на измененията в общественото битие, под влияние на големите исторически събития. Ленин неведнаж отбелязва разликата в психологията на работниците и дребните собственици, говори за влиянието на дребнобуржоазната психология върху работниците и посочва голямата опасност от това влияние. Дребните стокотроизводители, пише Ленин в 1920 г., „окръжават пролетариата от всички страни с дребнобуржоазна стихия, просмукват го с нея, развърщават го с нея, постоянно предизвикват в самия пролетариат рецидиви на дребнобуржоазна безхарактерност, разпокъсаност, индивидуализъм, преминаване от увлечение към униние“².

Дори след като бъде разрешена задачата за преустройването на селското стопанство в социалистическо, остатъците от дребнобуржоазната психология продължават да съществуват поради изоставането на съзнанието на хората от тяхното битие. „В артела не се завършва, а едва започва работата по създаване на нова обществена дисциплина, работата по обучаване на селяните в социалистическо строителство — предупреждаваше XVI конгрес на ВКП (б). — В колхозите селяните окончателно ще изживеят дребнособственическата психология, жаждата за частностопанско натрупване, наследена от поколения дребни частни собственици, само в резултат на упоритата работа години наред за поставяне на колхозите на базата на едрото механизизирано стопанство, на упоритата работа за създаване на кадри измежду колхозниците и на културен подем на цялата колхозна маса.“

В този сложен процес на преустройване на психологията и идеологията на цели класи се проявяват, доколкото става въпрос за отделни хора, принадлежащи към

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 31, стр. 177.

² Пак там т. 31, стр. 29.

тези класи, и особеностите на тяхното индивидуално съзнание. А в какво съотношение се намират помежду си общественото и индивидуалното съзнание?

Ясно е, че не може да се разкъсва индивидуалното съзнание (съзнанието на личността) и общественото съзнание, както правят това буржоазните социолози. Общественото съзнание съществува не извън отделните индивиди, а в техните глави. Индивидуалното съзнание е съзнание на индивида, който живее в обществото и е свързан с определена класа, и поради това по своята същност и по идейното си съдържание то е израз на общественото, класовото съзнание.

Във всяка класа има различни слоеве и всеки от тях наред с общите има и свои, специфични особености на съзнанието, които ще бъде неправилно да се свеждат към „индивидуалното“ съзнание. Но това не значи, че хората от една или друга класа или определена социална група нямат индивидуални особености на съзнанието, произтичащи от конкретните условия на живота на всеки човек: особеностите на възпитанието, различните политически и идеологически влияния, които един човек изпитва през живота си при общуването си с другите хора, при четенето на книги и т. н. Известно е, че хората от една класа не еднакво преживяват в частностите, в подробностите социалната действителност и различно реагират на историческите събития. Както не може индивидуалното съзнание да се извежда само от условията на живота на дадено лице (като се игнорира главното — общественото битие на класата, борбата на класите и т. н.), така е невъзможно да се игнорират и особеностите на индивидуалното съзнание, макар те и да нямат решаващо значение. Иначе не могат да бъдат обяснени много неща например в начина на мислене и в постъпките на едни или други лица, когато последните влизат в конфликт със своята класа.

В образа на Тома Гордеев Горки е показал човек, на когото е станало „тясно“ в рамките на своята класа и който хвърля в лицето на търговското съсловие правдиви думи за страшния живот, който то живее. Тома е могъл да каже много малко за това, как е стигнал до този протест: „Живях... Гледах... Сърцето ми се късаше. И ето — гнойникът се пукна...“ Разбира се, тук решаващо значение е имало влиянието на общественото битие, на обществените противоречия. Но как са се отразили те в съзнанието на Тома Гордеев, защо именно той се е осмелил да протестира — то-

ва е свързано с особеностите на неговото индивидуално битие и съзнание, разкрити в романа на Горки.

В период на изостряне на социалните противоречия известна част от членовете на господстващата класа, най-добрата част от нейната интелигенция, се отрича от нея и преминава на позициите на революционната класа. Това явление има своите социални причини. То отразява приближаващата се гибел на стария строй. Обаче непосредствените причини за това преминаване на отделни хора могат да бъдат твърде различни и свързани именно с особеностите на тяхното индивидуално битие и съзнание.

В своето отношение към интелигенцията в капиталистическото общество марксистката партия не може да не взема под внимание тези особености. Като привлича интелигенцията на страната на работническата класа, тя държи сметка за твърде разнообразните пътища, по които отделните учени, инженери, хора на изкуството и т. н. стигат до социализма. Някои от тях стигат до социализма чрез прякото си участие в борбата на работническата класа, други вървят към него чрез данните на своята наука, които, за да бъдат осмислени, се нуждаят от правилен мироглед; трети, да се изразим с думите на Маяковски, се хвърлят в комунизма „от небесата на поезията“, защото комунизмът дава изход на хуманистичните им чувства; четвърти в ранно детство се сблъскват лице с лице с проявите на социална несправедливост и т. н. Вземайки под внимание различните условия (често твърде разнообразни и индивидуални), които тласкат представителите на буржоазната интелигенция към сближение със социалистическото движение на работническата класа, марксистката партия ги привлича под своето знаме.

В борбата с отживелиците на капитализма в съзнанието на хората в социалистическото общество също трябва да се държи сметка за особеностите на индивидуалното съзнание на едни или други хора. Съществуването на тези отживелици, тяхната устойчивост се обясняват с редица причини, за които ще говорим по-нататък. Но обстоятелството защо една или друга отживелица се среща именно у тези, а не у други хора от същата обществена група, прослойка, професия и т. н., може да се обясни само като се вземат под внимание особеностите на тяхното индивидуално битие и съзнание. Ето защо пужна е диференцирана

работа по комунистическото възпитание на трудещите се не само с оглед на особеностите на отделните групи, но и на особеностите на отделните хора, на особеностите на тяхното индивидуално съзнание и поведение.

В теоретическата работа в областта на обществените науки и в политическата дейност също не може да не се държи сметка за индивидуалните особености на съзнанието. Докато при социологическите обобщения (при характеристиката на идеологията на класите и т. н.) можем да се абстрахираме от тях, в историческата наука при изясняване ролята на едни или други исторически дейци не може да не се взимат под внимание индивидуалните особености на съзнанието, характерът на тези дейци, тъй като тези особености слагат определен отпечатък върху развоя на историческите събития. За тези особености трябва да се държи сметка и при подбирането и разпределението на кадрите за практическа дейност.

Проблемата за общественото и индивидуалното съзнание винаги стои пред художника, защото в произведенията на изкуството всичко типично се разкрива чрез индивидуализирани образи, които могат да бъдат предмет на непосредствено възприемане.

4. Относителна самостоятелност на развитието на обществените идеи

От обстоятелството, че общественото съзнание се определя от общественото битие, съвсем не следва, че то няма никаква самостоятелност в развитието си. Не, въпросът е много по-сложен. Самият факт, че съзнанието е отражение на битието и се изменя *след* изменението на общественото битие, говори, че съзнанието може да изостава от битието и следователно може известно време да не съответствува на изменилото се битие на хората.

Старите обществени идеи и теории, представи и чувства са много устойчиви и се запазват доста време, след като породилите ги материални условия са се изменили коренно. Освен със силата на привычката тяхната устойчивост се обяснява и със заинтересоваността на определени обществени сили те да бъдат запазени.

Но съзнанието може не само да изостава от общественото битие. То може и да изпреварва практическата дей-

ност на хората и по такъв начин да съдействува за изменението на общественото битие. Това става възможно тогава, когато видни дейци на науката и изкуството откриват още скритите зад повърхността на явленията тенденции, виждат посоката на общественото развитие или най-малкото повече или по-малко ясно осъзнават потребностите на своето време. Тогава те получават възможност да поставят пред обществото, пред прогресивната класа на зрелите въпроси на обществения живот, да предугаждат или предвиждат бъдещето. В обществените теории на видните идеолози на буржоазията (например „Обществения договор“ на Русо), както казва Маркс, в своеобразна форма се предугаждаше буржоазното общество. Картините на бъдещото социалистическо общество, нарисувани от великите утописти от XIX в., са възникнали „от първия изпълнен с предчувствие порив на пролетариата за общо преустройство на обществото“. Като откри законите на развитието на обществото, марксизмът направи възможно научното предвиждане в обществените науки. Опирайки се на познаването на тези закони, класиците на марксизма-ленинизма доказаха научно неизбежността и необходимостта от преминаването от капитализма към социализма и многообразието на форми на това преминаване. Историята на развитието на обществото и особено през последните 50 години показва убедително дълбоката жизненост на научните предвиждания на Маркс, Енгелс, Ленин и комунистическата партия.

Относителната самостоятелност на развитието на обществените идеи се състои по-нататък в това, че тези идеи във всяка нова историческа епоха имат приемствена връзка с идеите от миналите епохи. Образованите представители на определена класа при разработването на нейната идеология не започват от „празно място“, а се опират на идейния материал, създаден от техните предшественици, като при това отхвърлят едни идеи и усвояват и преработват други.

Поради тази историческа приемственост невъзможно е цялото съдържание на идеологията на дадена епоха да се обясни само въз основа на дадените икономически отношения. Върху създаването на християнската религия са оказали влияние не само социално-икономическите отношения в робовладелската Римска империя, но и другите религии, по-специално религиозните митове на източни-

те народи за страдащи, умиращи и възкръсващи богове: за египетския бог Озирис, за персийския бог Митра, за чудесата в будистката религия, както и философските учения на неоплатонизма и стоицизма. В съвременната християнска религия и досега се е запазило наследеното от първобитните времена съдържание. Би било безсмислено да се търси икономическа обосновка на религиозните митове за раждането на Христос, за неговите чудеса и възкръсването му в условията на съвременното общество. Тези митове са се предавали по традиция от епоха на епоха.

Във всяка форма на идеологията приемствената връзка има свои особености. В религията, която е най-консервативната идеологическа форма, приемствеността се изразява във формата на възпроизвеждане на традициите, закостенели догми (които се приспособяват към новите условия); във философията и науката — в съзнателното използване или повече или по-малко радикалното критическо преработване и по-нататъшно развитие на рационалното съдържание на идейното наследство от предшестващите епохи и т. н. В различните исторически епохи отношението на идеолозите на различните класи към това наследство не е еднакво.

Отхвърлянето или възприемането на един или друг натрупан идеен материал зависи от историческата степен на развитие на дадено общество, от икономическото положение и интересите на дадена класа. От това се определя и посоката, в която се извършва изменението на получения в наследство идеен материал, и дълбочината на това изменение. Така например философията на френските материалисти от XVIII в., както споменахме в глава II, се опираше на философията на техните предшественици от XVII в. (Декарт), както и на английските мислители от XVII в. (Лок), като я видоизмени съобразно с условията и потребностите на класата на буржоазията от своето време. Научният социализъм на Маркс и Енгелс възникна като качествен нов етап в развитието на философската и обществената мисъл, като идеология на пролетариата въз основа на критическото усвояване и коренното преработване и преодоляване на недостатъците на великите философски, исторически, икономически и социалистическите учения от началото на XIX век.

Като взема под внимание тази приемственост в развитието на идеите, марксистката партия учи да се отнасяме грижливо към идейното наследство от миналото, учи да усвояваме критически и развиваме ценните постижения на старата култура, като отхвърляме всичко отживяло и реакционно.

В реалистичното изкуство от различните епохи съществува приемственост в развитието и непреходни ценности, които имат познавателно значение и са способни векове наред да оказват голямо идейно-естетическо влияние върху хората, да служат на прогресивните обществени сили от наше време в борбата им за светло бъдеще. „Ние трябва да овладеем цялото прекрасно литературно и художествено наследство на миналото, трябва критически да вземем от него всичко полезно като помощно средство при създаването на произведения, изградени въз основа на материали, почерпени от живота на народа в нашата епоха, в нашата страна“¹ — казва Мао Цзе-дун, обръщайки се към дейците на литературата и изкуството в своята страна.

Прогресивният морал на съвременното човечество — комунистическият морал — също критически усвоява и развива положителното съдържание, което е съществувало в морала на миналите епохи.

Всичко това означава, че в прогресивните философски и обществени теории, в изкуството и в морала на миналото, които са служели на определени класи и са носели печата на класовия произход, е имало и общочовешко съдържание. Разбира се, общочовешко съдържание е можело да има само в идеологията на прогресивните класи, които в една или друга степен са изразявали интересите на народните маси.

В социалистическата пролетарска идеология *класовото* ѝ съдържание е по своята същност същевременно и *общочовешко*, защото в лицето на пролетариата за пръв път в историята се появява класа, последователно и докрай революционна, лишена от класова ограниченост, чиято историческа мисия е да създаде безкласово общество.

Приемствеността в развитието на обществените идеи дава възможност да се разбере идейното влияние на едни страни върху други, включително и на икономически изо-

¹ Мао Цзе-дун, Избрани произведения, т. 4, стр. 118.

станалите страни върху по-развитите. Енгелс отбелязва, че икономически изостаналата в XVIII в. Франция е могла да свири във философията „първа цигулка“ например по отношение на Англия. Икономически изостаналата Германия в края на XVIII и в XIX в. е заемала в областта на философията ръководно място по отношение на Франция и Англия. В XX в. ръководна роля във философията, в по-нататъшното развитие на марксистката теория започна да играе Русия като родина на ленинизма.

За да бъде идейното влияние на една страна върху друга плодотворно, необходимо е в тази последната да има социално-икономическа почва, върху която да могат да поникнат семената на идеите, внесени отвън. През XVIII в. Франция можеше да усвоява идеите на прогресивната английска философия от XVII в. и да ги развива по-нататък, защото това налагаха интересите на борбата с феодалния строй и неговата идеология. Марксизмът започна да се разпространява в Русия едва след като в нея се създаде пролетариатът. В края на XIX в. капитализмът в Русия започна да се развива особено буйно и поради редица исторически условия центърът на международното работническо движение започна да се премества в Русия. Вследствие на това марксизмът там се разпространи особено бързо и получи ново развитие.

Но марксизмът не беше просто пренесен от Запад в Русия, щом в нея наляха необходимите за това условия. Идейното развитие в самата Русия подготвяше почвата за разпространението на марксизма. Ленин отбелязва, че в течение на половин век, приблизително от 40-те до 90-те години на XIX в., прогресивната мисъл в Русия в условията на невидан дивашки гнет на царизма жадно търсеше правилната революционна теория, като грижливо изучаваше прогресивната революционна мисъл на другите страни. „Русия чрез своята полувековна история на нечувани мъки и жертви, на невидан революционен героизъм, на невероятна енергия и беззаветност в търсенията, обучение, изпитване на практика, разочарования, проверка, съпоставяне опита на Европа, действително *изстрада* марксизма като единствено правилна революционна теория. Благодарение на наложеното от царизма емигрантство революционна Русия притежаваше през втората половина на XIX в. такова богатство от интернационални връзки,

такава превъзходна осведоменост относно световните форми и теории на революционното движение, както никоя друга страна в света.“¹

Идеите на марксизма. получиха по-нататъшното си развитие в ленинизма, който е марксизъм в новата епоха — епохата на империализма и на социалистическите революции. Марксистко-ленинските идеи станаха лътеводна звезда за работническата класа и трудещите се от всички страни в света в тяхната борба за социализъм.

Относителната самостоятелност на развитието на идеологията се изразява по-нататък в това, че идеологическите форми се намират във взаимодействие както помежду си, така и с политическата и юридическата надстройка. Всички форми на идеологията изпитват върху себе си сериозното влияние на политическата борба на класите (която самата е обусловена от икономическото развитие) и от своя страна сами влияят на политическата и юридическата надстройка. Ленин пише, че борбата на партиите във философията „в края на краищата изразява тенденциите и идеологията на враждебните класи в съвременното общество“.

С дух на партийност и с класово съдържание са изпълнени и другите форми на общественото съзнание.

Всяка форма на общественото съзнание оказва едно или друго влияние върху другите форми и изпитва върху себе си тяхното влияние. Много неща във френското изкуство от края на XVIII и началото на XIX в. не могат да бъдат разбрани, ако не се вземе под внимание влиянието на философията на просветителите върху него. Философията на средните векове не може да бъде разбрана, без да се знае ролята на религията в тази епоха. Научната материалистическа философия от ново време се създаваше в борба против религията и в тясна връзка с увеличаването на научните знания, особено на постиженията на природните науки. Марксистката философия в XX в. се издигна на нов етап на своето развитие, като се опираше на развитието на обществената практика и на постиженията на природните и обществените науки. Тя самата оказва мощно влияние върху всички области на съвременната наука.

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 31, стр. 10.

Опитите всички елементи на съдържанието на една или друга обществена теория или на произведенията на изкуството да се изведат непосредствено от икономическата база, без да се държи сметка за опосредствувашите звена, както вече казахме в XIV глава, са вулгаризация на историческия материализъм¹.

Такова изопачаване на историческия материализъм е и опитът да се изведе *развитието* на идеологията непосредствено от материалното производство, от техниката, от равнището на производителните сили. Ако например развитието на изкуството съответствуваше точно на равнището на материалното производство, изкуството на средните векове щеше да стои по-високо от античното изкуство.

Но въпросът е по-сложен. Античното изкуство, създадено в условията на сравнително ниско развитие на производителните сили, въпреки това даде високохудожествени произведения (древногръцки епос, лирика, драма, скулптура, архитектура и др.). Почва за разцвета на древногръцкото изкуство бяха развитието на робовладелската демокрация и патриотичният подем в борбата за независимост на страната. Силно влияние върху гръцкото изкуство е оказала митологията, в която действителността е била несъзнателно художествено преработена от народната фантазия. Както казва Маркс, „гръцката митология е била не само арсенал на гръцкото изкуство, но и негова почва“.

Феодалното общество беше неблагоприятно за развитието на изкуството поради господството на църквата и на религиозната идеология с нейната проповед на аскетизма, на отричането от земните радости и т. н. Това не изключваше обаче появата и през тази епоха на забележителни произведения на устното народно творчество, на занаятчийското производство, архитектурата и т. н., които бяха крачка напред в развитието на изкуството. Упадъкът на феодализма в Европа и развитието на новите икономически отношения, които предполагаха освобождава-

¹ Ще приведем още един пример. Последователят на махиста А. Богданов Шулятиков направо извеждаше философските категории „материя“ и „движение“ от взаимоотношенията между главните класи на капитализма (материя — пролетариат, движение — буржоазия). Ленин характеризира тези разсъждения като „карикатура на материализма в историята“.

не на личността от крепостническите вериги и духовната диктатура на църквата, предизвикаха огромен интерес към великите творения на класическата древност. „... В изкопаните от развалините на Рим антични статуи пред изумения Запад; застава нов свят — гръцката древност; пред нейните светли образи призраците на средновековието изчезнаха“ — пише Енгелс.

С подема на обществените движения, насочени против феодализма, а не непосредствено с развитието на техниката са свързани разцветът на изкуството през XIV—XVI в. в Италия, Испания, Франция, Англия, Германия и другите европейски страни, появата на гениалните творения на Данте, Сервантес, Рабле, Шекспир и другите велики художници на словото, които възплъгнаха особено пълно националния гений на своите народи.

Също така и блестящият разцвет на литературата и изкуството в Русия през XIX в. не може да бъде изведен направо от технико-икономическото равнище на нейното развитие. Той може да бъде разбран във връзка с разрастването на освободителното движение в Русия, насочено против крепостничеството, с издигането на националното самосъзнание на руския народ, като се взимат под внимание историческата приемственост в развитието на литературата и изкуството, идейните влияния на другите страни и т. н.

В съвременния му стадий, след като създаде висока техника, капитализмът не само не създаде благоприятни условия за развитието на изкуството, а обратно — действа разлагащо върху изкуството. Капитализмът превърна способностите и талантите на хората в „разменна стойност“, направи изкуството предмет на покупко-продажба и го постави в зависимост от капитала, т. е. от вкусовете и изискванията на буржоазната публика. Произведенията на великите западноевропейски писатели от XIX в. Стендал, Балзак, Юго, Дикенс и др. можаха да възникнат на почвата на капитализма само като пряк или косвен израз на протеста против обезличаващите условия на капиталистическото общество, против вълчия му морал, против престъпленията му спрямо хуманизма.

Всичко това показва, че е невъзможно изкуството да се извежда направо и непосредствено от равнището на техническото или икономическото развитие. развитието на всички идеологически форми се определя от развитие-

то на материалното производство и икономиката само в последна сметка. Икономиката (изменението на икономическите отношения, потребностите на икономическото развитие на обществото) определя насоката, в която се развива общественото съзнание и се изменя натрупаният идеен материал. В това се състои определящата роля на икономиката спрямо развитието на идеологията.

Оттук следва, че колкото и голямо да е значението на приемствеността, на традициите и т. н. в развитието на идеологията във всяка нейна форма, развитието на идеологията все пак не може да бъде разбрано, ако не се обърне поглед в края на краищата към икономическото развитие на обществото, към живота, към труда на народните маси, към борбата на класите за своите икономически интереси.

Също така колкото и голямо да е значението на индивидуалния гений на мислителя или художника в разработването на идеологията или в художественото творчество, нито една област на идеологията не може да бъде обявена за продукт на личната гениалност. Когато някои съвременни буржоазни теоретици в областта на естетиката твърдят, че изкуството не зависи от нищо друго освен от волята на художника, че живописиста не отразява действителния свят, а го създава, че великият художник е затворен в своя „музей на въображението“, те повтарят стари, отдавна разкритикувани идеалистически теории. Като отричат връзката на изкуството с обществения живот и проповядват безидейност на изкуството, те искат изкуството да отклонява народните маси от борбата за насъщните им интереси.

Относителната самостоятелност в развитието на общественото съзнание, на обществените идеи се изразява особено ярко в обратното въздействие на всички идеологически форми върху икономическата основа на обществото, върху развитието на целия обществен живот.

5. Роля на идеите в общественото развитие

Между противниците на марксизма е разпространено погрешното твърдение, че марксизмът отричал ролята на идеите в обществения живот и свеждал цялата история до действието само на икономиката. Всъщност

отричането на ролята на идеите е присъщо на вулгарния материализъм, а не на диалектическия.

Вулгарният, или „икономическият“, материализъм действително се ограничава с това, да констатира зависимостта на идеите от икономическите условия, при което, както видяхме по-горе, и тази зависимост той разбира крайно опростено, като извежда идеите непосредствено от икономиката или дори от техниката, или най-после от това, каква храна получават хората.

За вулгарния материалист е достатъчно да констатира, че работникът мисли по-иначе от буржоата поради разликата в материалните, икономическите условия на живот; с това неговият анализ завършва. От гледище на вулгарния материализъм икономиката автоматически, от само себе си ражда философските и другите идеи. Вулгарният материалист не може да разбере защо и как са възможни такива явления — работникът да мисли по буржоазному или отделни хора от господстващата класа да скъсват идейно с нея. Защо например Л. Н. Толстой, свързан по своя произход и положение с дворянството, създаде произведения, в които се издигна значително над интересите на своята класа, отрази положението и възгледите на патриархалното селячество, протеста му против потисничеството и експлоатацията? На тези въпроси не може да се отговори, без да се обърне поглед към сложната картина на социалната борба, по-специално на идейната борба през съответния период, без да се признае активната роля на идеите в обществения живот, тяхното влияние върху отделни хора и върху различни слоеве от населението.

Като не могат да отговорят на подобни въпроси, вулгарните материалисти откриват широки възможности за идеалистите да спекулират с „вечните идеи“, които са „независими“ от живота и определят действията на хората от всички класи. Идеализмът в обяснението на обществените явления се реваншира там, където материализмът тръгва по пътя на едностранния, опростителски, примитивен анализ на обществените явления.

А практическата вреда от вулгарния материализъм е тази, че той обрича хората на пасивност. Щом икономическите закони правят всичко сами, автоматически, а хората и тяхното съзнание не играят никаква роля, няма нужда и да се познават икономическите закони. Щом

например социализмът по необходимост трябва да замени капитализма, то според възгледите на вулгарните материалисти (и на ограничените критици на марксизма от буржоазния лагер, запознати с марксизма по слух), безполезно е да се развива социалистическото съзнание на работниците, да се правят опити да се влияе с идеологическата борба върху обективния процес на развитието на обществото към социализма. Щом икономическите закони на съвременния капитализъм пораждат войни, то от гледище на вулгарния материализъм войната е непредотвратима и е безполезно да се борим против нея. Накратко, според това вулгарно, чуждо на марксизма гледище човечеството е безсилно пред непредотвратимия, фатален ход на историята, не може да влияе върху него. То може само да съзерцава този ход.

Основният теоретически порок на вулгарния материализъм в обществените науки се състои в неразбирането на диалектиката на историческия процес. Вулгарните материалисти не разбират, първо, че историческата необходимост, законите действуват в обществото не от само себе си, а само чрез дейността на хората. Както вече отбелязахме по-горе, законите на общественото развитие са закони на дейността на хората. Докато тези закони не са открити, хората са безсилни пред тях. След като ги открият, хората получават могъщо оръжие за съзнателно изменение на действителността съобразно с наредените потребности на развитието на обществото. Хората могат да използват обективните закони в интерес на обществото, могат да предотвратят неблагоприятните действия на някои други закони. Следователно те могат да ускорят преустройството на старото общество в ново, могат съзнателно да се борят против империалистическата война и да не я допуснат и т. н. Второ, вулгарните материалисти разглеждат икономическата база на обществото и неговата надстройка от позициите на метафизически, механистически разбраната причинност: те разглеждат причината и следствието като два неизменни, противостоящи полюса и изпускат изпредвид диалектичното *взаимодействие* между тях. „Тия господа — пише Енгелс за подобни вулгаризатори — често преднамерено забравят, че щом историческото явление е извикано на живот от други, в крайна сметка икономически причи-

ни, то също въздействува на околната среда и даже може да оказва обратно действие върху породилите го причини.“¹

Историческият материализъм учи, че обществените идеи, породени от икономическото развитие, също могат да оказват сериозно въздействие върху икономическото развитие, върху политическата борба, върху целия обществен живот. „Политическото, правното, философското, религиозното, литературното, художественото и т. н. развитие — пише Енгелс — е основано на икономическото развитие. Но всички те също оказват влияние едно върху друго и върху икономическата основа.“²

Активната роля на обществените идеи е възможна именно защото самите идеи се коренят в материалната действителност. Като откъсва идеите от действителността, идеализмът прави тяхната роля мистична, неподдаваща се на разбиране. Как могат идеите да въздействуват върху реалния живот, щом те не са свързани с него и нямат нищо общо с него? Извеждайки идеите от материалния източник, историческият материализъм дава възможност правилно да бъде разбрана тяхната роля в този свят, от който те са възникнали.

Буржоазните идеолози, които твърдят, че марксизмът отрича ролята на идеите, съзнателно го клеветят.

Как може марксизмът да отрича ролята на идеите, когато основоположниците на марксизма посветиха целия си живот на изработването на революционната теория и на разпространението ѝ сред масите? Известно е, че Ленин и другите ученици на Маркс и Енгелс никога не са забравяли по-нататъшната разработка на марксистката теория дори през време на най-остри класови битки. През годините на напрегнатата борба против империалистическата война (в 1916 г.) Ленин написа теоретическия си труд за империализма като най-висок стадий на капитализма, отделяше голямо внимание на въпросите на философията, доказателство за което са неговите „Философски тетрадки“. В 1917 г., през периода на непосредствената подготовка на Октомври, Ленин написа книгата „Държавата и революцията“, която осветли отношението на социалистическата революция към буржоазната държава и същността на социалистическата държава. Тези факти показват каква висока оценка дават марксистите на активната роля на идеите.

Марксизмът учи, че има различни обществени идеи. Има прогресивни идеи, има и реакционни идеи. И ед-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани писма, стр. 516.

² Пак там, стр. 523.

ните, и другите играят активна роля в обществения живот, но тази роля е съвсем различна. Прогресивните идеи, които изразяват интересите на прогресивните обществени класи и потребностите на общественото развитие, служат на прогреса, помагат на обществото да разрешава поставените на дневен ред исторически задачи. Прогресивните идеи, когато са свладели умовете на милиони хора, ускоряват общественото развитие.

Реакционните идеи служат на интересите на силите, които се стремят да запазят старите обществени порядки; те спъват развитието на обществото. Рамо или късно противоречията между реалните потребности на живота на народа и отживелите идеи се разрешават в полза на народа, в полза на прогресивните идеи. Но преди това реакционните идеи могат да причинят и причиняват доста много вреди на народа. Поради това не трябва да се разчита на фаталната победа на новите идеи над старите. Необходимо е да се води борба за новите идеи, за новите идеали, за тяхното разпространение сред масите.

Новите обществени идеи възникват тогава, когато икономическото развитие е поставило нови задачи пред обществото. Те затова и възникват, защото без тях тези задачи не могат да бъдат разрешени. Обаче сами по себе си новите идеи не извеждат и не могат да изведат хората извън границите на старото общество. Едва след като проникнат в масите и овладеят тяхното съзнание, те стават велика движеща сила. Теорията става материална сила, когато овладее масите — учи марксизмът. С помощта на прогресивните идеи потиснатите маси осъзнават своето положение, своите жизнени интереси и под ръководството на прогресивните класи и на техните политически партии излизат на арената на съзнателното историческо творчество, тяхната стихийна борба се издига на равнището на съзнателността. Революционните периоди се отличават с най-високо равнище на съзнателността на масите, през тези периоди ролята на идеите се проявява с особена сила. След като станат достояние на масите, новите обществени идеи ги организират и мобилизират за борба и ги улесняват в събарянето на отживяващите сили, които спъват общественото развитие.

Историческата роля на новите идеи не винаги е еднаква. Тя зависи: 1) от характера на обществените отношения, върху основата на които се появяват новите идеи, 2) от историческата роля на класата, която се бори под знамето на новите идеи, 3) от степента на правилността, на точността на отразяването на напълно развитите потребности на общественото развитие в идеите, 4) от степента на тяхното разпространение сред масите и на влиянието им върху масите.

През първите векове от нашата ера, през периода на упадък на робовладелското общество, новите идеи, приемайки религиозна форма (християнството), овладели съзнанието на робите и несправданите маси в Римската империя. В новата религия, заменила древните религии, е имало протест против робството и насилието, против богатството и разкоша на властниците. Но християнството, както и всяка друга религия, не е било в състояние да посочи на масите пътя за освобождаване от робството. То е утешавало отчаяните се маси с проповедта за избавление от земните страдания във фантастичния отвъден свят, в измисленото небесно царство.

И обратно, в XVIII в. идеите на Просвещението, насочени против християнските идеи на средновековието, са изиграли дълбоко революционна роля. Те станали знаме на народните маси, сила, мобилизираща масите за събаряне на стария строй. Идейната критика на феодалния строй, на неговите учреждения и идеология е подготвила критиката на този строй със силата на оръжието, шурмуването на Бастилията. Всички големи събития на френската революция се отличават с голям идеен подем. Новите идеи са намерили израз не само в научните (философски, политически, морални и т. н.) трактати, но и в живописа, литературата и музиката. Те са въздействували върху умовете и чувствата на масите, възбуждали са гнева на народите против силите на реакцията, вдъхвали са увереност в победата.

При цялата разлика в ролята, която играят новите обществени идеи в различните исторически епохи, тяхната поява и борбата им със старите идеи винаги са били израз на дълбоките социални преврати, които са нарязавали или вече са се извършвали в обществото. „Когато древният свят вече отиваше към залез, старите рели-

гии бяха победени от християнската религия. Когато в XVIII в. идеите на Просвещението побеждаваха християнските идеи, феодалното общество водеше борба на живот и смърт с революционната тогава буржоазия.¹

Идеологията на една и съща класа може да претърпява съществени изменения в зависимост от изменението на положението на тази класа в обществото. Докато буржоазията водеше борба с феодализма, а противоречията на капиталистическия начин на производство още не бяха се развили, буржоазните идеолози бяха способни за сравнително обективно изследване на обществените явления. С идването на буржоазията на власт, със засилването на социалните противоречия ролята на буржоазната идеология се измени. „На мястото на безкористните изследвания идват препирните на платени дракчи, на мястото на безпристрастните научни изследвания — недобросъвестната, угодническа апологетика“² на капитализма. Тези думи на Маркс, характеризиращи състоянието на политическата икономия от времето на установяването на политическото господство на буржоазията, важат и за другите области на буржоазната обществена наука. С преминаването на капитализма в стадия на империализма буржоазната идеология придобива особено реакционен характер. Нейна главна задача става „унищожаването“ на научния социализъм — революционната идеология на пролетариата. Буржоазната идеология се стреми да увековечи империализма, да подчини трудещите се маси на буржоазията, да парализира волята им за борба за своето освобождение. Така буржоазната идеология влезе в непримиримо противоречие с потребностите на общественото развитие и стана сила, спъваща развитието на обществото.

Докато за идеолозите на прогресивната буржоазия беше характерна вярата в социалния прогрес и в творческите сили на човека, в неговия разум, във възтържествуването на науката над религиозните и другите предразсъдъци, във възтържествуването на свободата и равенството, на националната независимост и мира между народите, съвременната буржоазна идеология до голяма степен загуби тези черти. Идеолозите на най-реакционните кръгове от бур-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Манифест на комунистическата партия, стр. 62.

² К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 46.

жоазията вместо равенство проповядват господство на „кастата на силните“ (на висшата раса, на „елита“), вместо национална независимост — поробване на народите от капиталистическите монополи в „световна държава“, вместо мир — война. Те замениха вярата в човешкия разум с проповед на ирационализма и агностицизма, идеята за прогрес — с идеята за „стабилност“, идеята за свобода — с идеята за „ред“, идеята за човешко достойнство — с идеята за вродена поквареност на човека и т. н. Като се проникват от тези идеи, философията, обществените науки и изкуството преживяват дълбок упадък.

Развитието на капитализма поражда не само реакционни идеи, които изразяват интересите на буржоазията, но и революционни идеи, които изразяват интересите на пролетариата и на другите прогресивни сили, стремящи се да ликвидират капитализма.

Социалистическата идеология се различава от прогресивните обществени теории от миналото по това, че разкрива всички противоречия на капиталистическото общество, доказва преходния му характер и неизбежността капиталистическото общество да бъде заменено със социалистическо. Тя служи на пролетариата, *„за да може той колкото се може по-скоро и колкото се може по-лесно да ликвидира всякаква експлоатация“* (Ленин).

Присъща черта на тази идеология, произтичаща от главните условия на борбата на работническата класа, е, както вече споменахме по-горе, нейният интернационализъм, който предполага единство и солидарност на работниците от всички страни в борбата им за освобождение, съчетаване на националните интереси на работническата класа от всяка една страна със задачите на световното работническо движение.

Ако идеологията на прогресивните класи от миналото, въпреки че липсваше научно материалистическо разбиране на историята, можеше да оказва огромно преобразуващо влияние върху обществения живот и спомогаше за унищожаването на старото общество и за създаване на ново общество, толкова по-голяма сила и качествено нов характер на въздействие придобива научната идеология на прогресивната класа в съвременността — работническата класа, на която са чужди всякакви илюзии и утопизъм и която въоръжава работническата класа с ясно разбиране на условията и перспективите на нейната борба. Нейното влияние върху обществения живот

става по-могъщо от влиянието на всички предишни прогресивни идеологии. Това влияние се определя: 1) от научния характер на социалистическата идеология, от нейната истинност и правдивост, 2) от това, че тя изразява интересите на най-революционната класа, която, като освобождава себе си, освобождава и цялото общество от всички форми на експлоатация. „Непреодолимата привлекателна сила, която привлича към тази теория социалистите от всички страни, се състои в това, че тя съединява строгата и висша научност (представлявайки последна дума на обществената наука) с революционността и ги съединява не случайно, не само защото основателят на доктрината лично е съединявал в себе си качествата на учен и революционер, а ги съединява в самата теория вътрешно и неразривно. И наистина за задача на теорията, за цел на науката тук се поставя направо да окаже съдействие на класата на угнетените в нейната действително водеща се икономическа борба.“¹

Марксистката теория въоръжава борците за ново общество с последователен научен мироглед, несъвместим с никаква реакция и с никакви предразсъдъци. Той е метод за познание и изменение на действителността, научна основа на политиката на марксистката партия, на нейната стратегия и тактика, идеен фундамент на новия морал и на социалистическото изкуство. Като помага на работническата класа и на широките трудещи се да осъзнаят своите интереси, като ги организира и сплотява за борба с капитала, марксистката партия в процеса на тази борба издига по-високо идейното и правственото съзнание на трудещите се, възпитава последователни и мъжествени борци за социализъм. Тя води борба с реакционната идеология на империализма, разобличава лъжите и клеветите на буржоазната пропаганда за социализма и за комунистическото движение.

Изисквайки всеобщата истина на марксизма-ленинизма да се съчетава с конкретната практика на социалистическата революция и изграждането на социализма, т. е. творческо прилагане на марксизма-ленинизма, марксистката партия във всяка страна се бори против всякакви прояви на ревизионизъм и догматизъм в собствените си редове.

¹ В. И. Ленин, Съч., т. I, стр. 344—345.

6. Ролята на социалистическата идеология в борбата за победата на социализма

В условията на социализма ролята на прогресивните идеи, тяхното въздействие върху всички страни на общественения живот пораста повече от когато и да било в миналото. Това се обяснява преди всичко с икономическия строй на социализма и с характера на закономерностите на неговото развитие. В условията на социализма хората за пръв път получават обективна възможност — с течение на времето все по-голяма и по-голяма — съзнателно, въз основа на науката, да направляват общественото развитие.

В старото общество, основано на частната собственост върху средствата за производство, общественото развитие е протичало стихийно, т. е. извън контрола на хората. Доказателство за това са например кризите на свръхпроизводство, които при капитализма хората не са в състояние да предотвратят, тъй както не могат да предотвратят слънчевите затъмнения. Старото общество беше царство на сляпата необходимост, където стихийните сили на общественото развитие господстваха над хората и поради това изглеждаха мистични, тайнствени, което спомогаше за разпространението на религиозните суеверия, фатализма, вярата в съдбата и т. н.

Социализмът се развива по силата на нови икономически закони, които правят възможно и необходимо съзнателното, плановото ръководене на социално-икономическото развитие. Социализмът прави отношенията на хората помежду им и отношенията им с природата прозрачни и ясни, без мистична мъгла. Социализмът създава обективни условия за освобождаване съзнанието на хората от превратните, фантастичните представи за действителността, от присъщия на буржоазното съзнание фетишизъм. Съзнанието на хората става способно да отразява най-правилно социалната действителност. Това засилва в огромна степен действеността на съзнанието. Основоположниците на марксизма-ленинизма наричаха социализма царство на свободата, където хората, след като познаят закономерността, необходимостта, господствуват над нея и съзнателно изграждат своите обществени отношения.

Разбира се, и при социализма общественото съзнание не може изведнаж да отразява всички изменения в общественото битие, всички негови страни. Това важи не само за обикновеното, масовото съзнание, певъоръжено с прогресивна теория, но и за теоретическото мислене.

Колкото прозрачни и разумни да са производствените отношения на социализма, законите на тяхното развитие не се намират на повърхността на явленията, и обикновеното съзнание, което се формира стихийно под влияние на икономическите отношения, не е в състояние да открие тези закони. Те могат да бъдат открити само от теоретическо мислене, което се опира на практиката на комунистическото строителство. Марксистко-ленинската теория дава единствено научния метод на познанието. С откриването на законите на развитието на обществото тя направи възможно научното предвиждане на обществените явления.

Като се опира на марксистката теория, марксистката партия, нейното ръководно ядро — Централният комитет, изследва процесите, които стават в икономиката на обществото, открива новите тенденции и закономерности в тези процеси, разкрива назряващите противоречия на икономическото развитие, поставя народностопанските задачи и определя начините за тяхното разрешаване.

Силата на комунистическата партия се е състояла и се състои в това, че като се ръководи от марксистко-ленинската теория, на всеки нов етап от развитието тя умее да намери *главното звено*, улавяйки се за което тя може успешно да разреши всички задачи за развитието на страната напред по пътя на комунизма. Издиганите от партията идеи, призови и задачи, които изразяват правилно наредените потребности на общественото развитие, са в състояние да оказват и оказват мощно влияние върху развитието на обществото. Съвременната епоха се отличава с тази особеност, че днес марксистко-ленинската теория се превръща в живо дело, обогатява се с творческия опит на десетките и стотици милиони строители на социализма и комунизма.

Марксистката партия винаги се стреми да използва докрай огромната действена сила на прогресивната теория, грижи се за нейната чистота и за творческото ѝ развитие във връзка с развиващата се практика, бори

се срещу всички прояви на догматизма и ревизионизма. Догматизмът изразява отношение към теорията като към сбор от догми, приложими за всички случаи в живота. Той се отказва от развитието на теорията въз основа на практиката, отказва се и от обобщаването на практическия опит на масите. Ясно е, че когато човек стои на почвата на догматизма, той не може да отговори правилно на повите въпроси, които се поставят от живота, от практиката на масите. Ревизионизмът, напротив, изменя на ръководните, основните положения на марксистката теория, проверена от историческия опит, и тръгва по такъв начин по пътя на измяната на делото на работническата класа. Ето защо марксистите се борят особено непримиримо против ревизионизма, против изопачаването на принципите, на основните положения на тяхната теория. При това грешката в теорията става толкова опасна, колкото по-непосредствено тази теория (едни или други нейни положения) се прилагат на практика. Например ревизирането на марксистката теория за възпроизводството води до подкопаване на генералната линия на партията за развитие на първо място на производството на средства за производство, а без такова развитие е невъзможно непрекъснатото разширено възпроизводство, следователно и създаването на материално-техническата база на комунизма. С това се обяснява суровостта, с която партията критикува подобни отстъпления от марксистката теория.

За да се мобилизират масите за разрешаване на едни или други практически задачи, не е достатъчно идеите правилно да отразяват социалната действителност и да изразяват жизнените интереси на масите. Необходимо е тези идеи да бъдат широко разпространени и възприети от трудещите се маси и самите маси от собствен опит да са се убедили в тяхната правилност. Социалистическият строй създава всички условия за пропагандиране на марксистко-ленинските идеи сред масите. Това става възможно, защото всички средства за пропаганда са в ръцете на народа. На всеки етап от изграждането на новото общество марксистките партии в социалистическите страни помагат на масите да осъзнават историческото значение на собствените си действия, повишават съзнателността на масите, спомагат за разгръщането на тяхната творческа инициатива и самодейност. Всяка нова

крачка по пътя на социалните преобразования се извършва при все по-голям и по-голям подем на творческата инициатива на масите, на тяхната самодейност.

Източникът на силата на комунистическата партия е във връзките ѝ с най-широките трудещи се маси, в това, че тя събужда, дава простор на творческата инициатива и активността на народа.

В средата на XIX в. от мечта за бъдещето, от утопия социализмът се превърна в наука. В XX в. той става и става действителност за стотици милиони хора в редица европейски и азиатски страни. С всеки изминат ден социализмът доказва своите предимства пред капитализма. Поради това социалистическите идеи все повече завладяват съзнанието на милионите хора във всички страни и упражняват мощно влияние върху световната история.

В условията на социализма и на постепенното преминаване от социализма към комунизма огромно значение придоби работата по комунистическото възпитание на трудещите се. Буржоазното възпитание култивира у хората частнособственическа индивидуалистическа психология и морал, религиозно-идеалистически мироглед, расови и националистически предразсъдъци. Комунистическото възпитание, напротив, е призвано да помага за създаването на прогресивни хора, отърсени от частнособственическата психология, от националистическите, религиозните и други предразсъдъци. Неговата цел е да възпитава съзнателни, активни и предани строители на комунизма.

Комунистическото възпитание на трудещите се при съвременните условия е преди всичко *политическо* възпитание. То помага за укрепването на мощта на социалистическата държава, за развитието на социалистическата демокрация и за все по-голямото въвличане на масите във всекидневното управление на страната, за заздравяването на морално-политическото единство и дружбата между народите в социалистическото общество. То издига политическата съзнателност на трудещите се, дава им възможност да се ориентират правилно в съвременната международна и вътрешна обстановка.

По-нататък, комунистическото възпитание предполага въоръжаването на трудещите се, на младежта с основите на науката и с научния, марксистко-ленинския мироглед. Овладеяването на този мироглед съвсем не се све-

жда до обикновено усвояване на изводите на марксистката наука. Ленин казва, че „без работа, без борба книжното знание на комунизма. . . не струва нищо“ и че марксистката, комунистическата наука не може да бъде усвоена, „без да се усвои онзи сбор от знания, последица от които е самият комунизъм“. Марксистко-ленинският мироглед въоръжава специалистите от всички клонове на знанието с метод на познанието, той е теоретическата основа на всички науки и мощно средство за борба против религиозните предразсъдъци.

Комунистическото възпитание е също възпитание в духа на изискванията на *комунистическия морал*. В речта си на III конгрес на Комсомола в 1920 г. В. И. Ленин подчерта връзката между въпроса за комунистическата нравственост и въпроса за образованието на младежта, за овладяването на основите на науките, както и връзката на образованието и възпитанието на младежта с производителния труд на работниците и селяните¹, с тяхната борба за ново общество. „В основата на комунистическата нравственост лежи борбата за закрепване и пълно осъществяване на комунизма. Ето в това се състои и основата на комунистическото възпитание, образование и учение.“² Тези указания на Ленин служат и сега за основа на цялата работа по възпитанието на нашата младеж и на всички трудещи се в духа на комунистическата нравственост.

Комунистическото възпитание е също и *естетическо* възпитание, което има за задача да съдействува за развиването на естетически чувства, съждения и вкусове, да събужда и развива творческите и художествените способности на трудещите се. Важно място в комунистическото възпитание на младежта заема и физическото възпитание (по-специално спортът), което наред с укрепването на здравето спомага за създаването на такива качества като воля за победа, смелост, самообладание. Общо комунистическото възпитание има предвид всестран-

¹ Съставна част на комунистическото възпитание на младежта в общообразователното училище е политехническото образование, което „запознава с основните принципи на всички производствени процеси и същевременно създава у детето или юношата навици да боравят с най-простите оръдия на всички производства“ (*К. Маркс и Ф. Енгелс*, Соч., т. XIII, част I, стр. 199).

² *В. И. Ленин*, Съч., т. 31, стр. 292—293.

ното развитие на човешката личност, което е извънредно важна задача на новия обществен строй.

Социалистическият строй създаде нови хора, с нов морален и културен облик, с нови духовни интереси и потребности. Омраза към експлоатацията и всички видове потискане на човека, оптимизъм и вяра в творческите сили на човека, любов към родината и зачитане правата на другите народи, преданост към делото на мира и сътрудничеството между народите, служене на обществените интереси, всекидневно проявявано в труда, грижа за човека и зачитане на неговото достойнство, висока съзнателност, готовност да се преодоляват всички трудности в борбата за комунизъм — такива са чертите на духовния облик на новите хора, възникнали и укрепнали върху почвата на социалистическите преобразования под благотворното влияние на социалистическата идеология.

Като унищожи частната собственост върху средствата за производство и експлоатацията на човек от човек, социализмът подкопа почвата на частнособственическата психология, на буржоазнонационалистическите възгледи, на религиозните предразсъдъци и т. п. Но отживелици от миналото още съществуват в съзнанието и поведението на хората, макар те и да нямат опора в социалистическия начин на производство. Нещо повече, тези отживелици са в противоречие с него и със социалистическата идеология и поради това сериозно пречат на комунистическото строителство.

Отживелиците на капитализма в съзнанието на хората на социалистическото общество се обясняват с изоставането на съзнанието от общественото битие, както и с влиянието на капиталистическия свят, който се стреми да поддържа тези отживелици. А и в самия бит на хората, в техните икономически отношения още дълго време се запазват известни следи от старото общество. Маркс пише, че след като излезе след дълги родилни мъки от капиталистическото общество, социалистическото общество „във всяко отношение — в икономическо, правствено и умствено — още носи рождените белези на старото общество, из чиито недра то е излязло“¹.

Социализмът унищожава присъщите на старото общество антагонистични противоречия между личните и

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани произведения, т. II, стр. 16.

обществените интереси, но на първо време той още не е в състояние да премахне напълно възможностите за проявяване на частнособственическите, индивидуалистическите отживелици. В условията на едни или други трудности и противоречия в развитието на социалистическото общество тези отживелици се съживяват и могат да се разпространят значително. За запазването на частнособственическите отживелици могат да допринасят нарушенията на социалистическия принцип на заплащане според труда и на личната материална заинтересованост. Нарушенията на ленинската национална политика на равнопоставяне и дружба между народите могат да подхранват националистическите отживелици. Отслабването на болшевишката критика от долу спомага за разрастването на бюрократизма и води до нарушаване на принципите на социалистическата демокрация. Недостатъците в идейно-възпитателната работа също спомагат за запазването на всички тези отживелици на старото общество.

Работата по комунистическото възпитание на народа може да бъде успешна само тогава, когато пропагандата на социалистическата идеология и идейното настъпление срещу отживелиците на капитализма в съзнанието на хората се съединяват органически с практическата работа за изграждането на комунизма, за по-нататъшното повишаване на материалното и културното равнище на трудещите се. Анализирайки недостатъците в практическата, идеологическата и пропагандистката работа, XX конгрес на КПСС изтъкна, че „задачата на пропагандата е не само да разяснява теорията на марксизма-ленинизма, но и да спомага за практическото ѝ осъществяване в живота“.

Огромна роля в комунистическото възпитание на трудещите се играят литературата и изкуството. Като отразява в художествени образи живота на народа в цялото му многообразие, като изразява най-добрите идеи и чувства на милионите и ги разпространява сред масите, социалистическото изкуство активно участва във формирането на нова психология, на нов морал, на нови черти на характера, на високи художествени вкусове, съдейства за преодоляване в съзнанието на хората на отживелиците и предразсъдъците на миналото, които пречат за изграждането на комунизма.

Главната линия на развитие на литературата и изкуството, казва Н. С. Хрущов, „се състои в това, литературата и изкуството да бъдат винаги неразривно свързани с живота на народа, да отразяват правдиво богатството и многообразието на нашата социалистическа действителност, да показват ярко и убедително великата преобразователна дейност на съветския народ, благородството на неговите стремежи и цели, високите му морални качества. Най-високото обществено предназначение на литературата и изкуството е да вдига народа на борба за нови успехи в изграждането на комунизма.“¹

За преминаването от социализма към комунизма са необходими високо развитие на производителните сили, увеличаване на производителността на труда и такава висока съзнателност на хората, когато те доброволно ще се трудят според способностите си, когато трудът в полза на обществото и спазването на правилата на човешкото общечитие ще станат навик.

¹ Н. С. Хрущев, За тесную связь литературы и искусства с жизнью народа, Госполитиздат, 1957, стр. 20.

ГЛАВА XVIII

РОЛЯТА НА НАРОДНИТЕ МАСИ И НА ЛИЧНОСТТА В ИСТОРИЯТА

По-горе, в XI—XVII глава, разгледахме основните закономерности и движещите сили на общественото развитие, изяснихме закономерностите на развитието на производителните сили и на производствените отношения, на базата и надстройката, ролята на идеите в развитието на обществото, законите на класовата борба и революцията. Има още една проблема, без чието разглеждане не могат да бъдат разбрани правилно историческите събития и процесът на общественото развитие. Това е проблемата за взаимоотношението на народните маси, на класите, партиите и вождовете, въпросът за ролята на народните маси и на личността в историята. В предишните глави ние засягахме тази проблема от различни страни и дори частично я осветлявахме. Сега трябва да я разгледаме специално, цялостно.

Социолозите-идеалисти от субективистката и психологическата школа смятат, че главен двигател на историята са видните личности, вождовете, пълководците, кралете. Според тези социолози народът е пасивна и инертна сила. Субективистите смятат, че ролята на народа в историята е нищожна и изцяло зависи от ролята на видните личности или избрания „елит“ — аристократите на мисълта.

Историческият материализъм смята, че главната сила на историята е народът, прогресивните класи, трудещите се маси. Не личностите определят ролята на народа, а

народът определя ролята на личността. Проблемата за ролята на народните маси и на личността в историята придоби особено важно значение в съвременната епоха, когато на арената на световната история като активна сила в борбата за социализъм и в националноосвободителното движение излязоха стотици милиони хора.

1. Народните маси — решаваща сила в развитието на обществото и творец на историята

Историята се твори от хората, но не произволно, не на кого както хрумне, а по силата на обективните закони, при определени исторически обстоятелства, които обуславят волята и цялата историческа дейност на масите, класите, партиите и отделните личности. Основата, която в края на краищата определя историческата дейност на хората, са условията на производство на материалния живот. Развитието на материалното производство, изменението на начина на производство — ето главната сила, която определя характера на обществения строй и смяната на една обществена формация с друга. А главна сила и двигател на материалното производство са *трудещите се маси*. Поради това историята на обществото е преди всичко история на трудещите се маси, история на народите, а не история на кралете, царете, завоевателите и законодателите.

Народът е истинският творец на историята. Идеолозите на експлоататорските класи гледат на народните маси като на нещо аморфно, безлично, неизменно и неспособно за самостоятелно историческо творчество. Но това е клевета срещу масите, защото дори в условията на безпощадно потисничество и експлоатация именно масите са били в края на краищата главната движеща сила на историята.

В процеса на материалното производство трудещите се произвеждат и възпроизвеждат материалния живот на обществото, усъвършенствуват оръдията на производство, натрупват производствен опит и по такъв начин създават *базата* за развитието на науката, техниката и изкуството. Дори в антагонистичните формации, където трудещите се са обречени на изтощителен принудителен физически труд, където науката, техниката и културата са

монопол на експлоататорските класи, източник на усъвършенствуването на технологията на производството, на оръдията на труда е производственият опит на работниците от производството. Както отбелязва Маркс, всички усъвършенствувания и изобретения „възникват всецяло и изключително от обществения опит и наблюдения, които стават възможни и се извършват благодарение на производството, на съвкупния, на комбинирания в голям мащаб работник“¹.

Дори през периодите на бавно, еволюционно развитие, включително през периодите на политически застои и реакция, когато масите политически спят, т. е. не участват що-годе забележимо и активно в политическия живот, когато те се оставят „спокойно“ да бъдат експлоатирани, трудовата дейност на народните маси тласка напред развитието на обществото и определя развоя на историята, прогреса на цялата цивилизация.

Движеща сила на историята на класовите обществени формации е борбата на класите и преди всичко борбата на трудещите се маси за по-прогресивен обществен строй.

През период на социални революции народните маси се вдигат на съзнателна и активна историческа дейност, сломяват съпротивата на реакционните класи, които се стремят да увековечат отживелия обществен строй. Със своята борба те разрешават основните противоречия на общественото развитие, разчистват пътя на новия, по-прогресивен обществен строй и мъжествено го защитават от реакционните сили.

Народът не е нещо еднородно, неизменно, той не е абстрактна „маса“, както го представят идеолозите на експлоататорските класи. В класовото общество народът се състои от различни класи и социални групи с различни интереси. В самия народ има прогресивни и изостанали елементи, авангард и маса, има противоречия и дори се води борба между различните класи, групи и слоеве. С изменението на икономическите условия се изменя и класовият състав на народните маси.

Основното ядро на народните маси във всички епохи са трудещите се маси: робите и плебеите в робовладелското общество, зависимите или крепостните селяни и запаятчий при феодализма, работниците и селяните в усло-

¹ К. Маркс, Капиталът, т. III, стр. 88.

вията на капитализма. В антагонистичните формации трудещите се маси противостоят на господстващите експлоататорски класи и на тяхната държава като на враждебни сили. В социалистическото общество народът се състои от всички слоеве и членове на обществото: работници, селяни, интелигенция, свързани с единството на социалистическите производствени отношения и произтичащата от тях общност на основните интереси.

С развитието на обществото от низшите степени към висшите в процеса на класовата борба расте съзнателността и организираността на народните маси, а заедно с това и ролята им в развитието на обществото.

Със своята борба и с въстанията си робите подкопаха робовладелския строй, доведоха го до гибел и подготвиха условията за преминаването към феодализма. Въстанията на крепостните селяни, съчетани с борбата на буржоазията, която тогава беше потиснатата класа, доведоха до падането на феодалния строй. Но нито робите, нито крепостните селяни можаха да създадат такъв обществен строй, при който трудещите се да бъдат напълно освободени от експлоатацията и потисничеството. Тогава не съществуваха материалните условия за това; тези условия бяха създадени от капитализма. Пролетариатът е такава потисната, експлоатирана класа, която по своето положение в обществото е способна да стане вожд и организатор на всички трудещи се в борбата им за освобождение от всякакво потисничество и експлоатация и да изгради безкласовото комунистическо общество. Тази способност не е дадена от природата, а възниква исторически, от материалните условия на едрото капиталистическо производство, в което е заета работническата класа. И тя вече доказва, че е способна да стане вожд на всички трудещи се. Под нейно ръководство начело с революционния ѝ авангард в лицето на комунистическата партия трудещите се маси в СССР и в страните с народна демокрация ликвидираха потисничеството на помещиците и капиталистите, установиха своя власт върху една огромна част от земното кълбо и успешно изграждат социализма и комунизма.

„С обхвата на историческото действие ще расте следователно и обемът на масата, дело на която е то“¹ — пи-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч., т. 2, стр. 88.

ше Карл Маркс в „Светото семейство“. Това значи, че колкото по-дълбоко е революционното преустройство на обществото, толкова по-широки маси участвуват съзнателно и активно в него. Ленин нарече това положение едно от най-дълбоките историко-философски положения на марксизма¹ и разкри и другата страна на този закон: „Колкото по-дълбоко е преобразованието, което искаме да извършим, толкова повече трябва да възбудим интерес и съзнателно отношение към него, да убедим в тази необходимост нови и нови милиони и десетки милиони.“²

Практиката на социалистическата революция като най-дълбок преврат в историята на обществото нагледно показва, че със задълбочаването на тези преобразования се разширява обемът на масите, които участвуват в революционното преустройство.

В буржоазните революции главната задача на трудещите се беше да разрешат задачата за разрушаване на стария строй. В социалистическата революция потиснатите маси на трудещите се начело с пролетариата и неговата партия разрешават не само задачата за разрушаване на отживелия стар строй, но и задачата за изграждане на нов обществен строй.

Във всички антагонистични формации трудещите се маси се намират под гнета на експлоатацията. С тяхната съдба се разпореждат експлоататорските класи. С изключение на революционните периоди в историята трудещите се сякаш стоят „извън политиката“, „не се интересуват от политика“, защото се намират под гнета на материалната нужда.³ Само в епохата на социализма творческите сили на народните маси се разгръщат напълно. „Социализмът може да бъде построен само тогава — казва Ленин, — когато десеторно и стократно по-широки маси, отколкото преди започнат сами да изграждат държавата, да изграждат новия стопански живот.“⁴ Социализмът се изгражда под ръководството на ра-

¹ Виж *В. И. Ленин*, Съч., т. 2, стр. 558.

² *В. И. Ленин*, Съч., т. 31, стр. 467.

³ Това не значи, разбира се, че народните маси изобщо не участвуват в историческото движение, в борбата на класите. Тук става дума за това, че те не участвуват активно в решаващите въпроси на политиката, в управлението на държавата.

⁴ *В. И. Ленин*, Съч., т. 28, стр. 419.

ботническата класа и нейната партия от цялата маса на трудещите се, от целия народ и в интерес на народа.

Социалистическата революция вдига за активно и съзнателно историческо творчество „най-дълбоките низи на обществото“, най-широките трудещи се маси, пробужда потиснатите маси в целия свят.

„Основната причина на това грамадно ускорение на световното развитие — пише Ленин — е въвличането на нови стотици и стотици милиони хора в него.“¹ Когато се пробужда и се раздвижва по-голямата част от потиснатото, експлоатираното трудещо се човечество, това движение не може да бъде спряно и от най-мощните империалистически държави — казва Ленин.

С какво се обяснява невиджданото в историята разширяване на „обема на масите“, които активно и съзнателно участвуват в социалистическата революция, в изграждането на социализма? Преди всичко с това, че социализмът освобождава трудещите се завинаги от всякакво социално потисничество и експлоатация.

В антагонистичните общества трудещите се, като създаваха материалните блага, тласкаха напред развитието на производителните сили, но те бяха експлоатирана, потисната сила. В социалистическото общество целта на производството е максималното задоволяване на материалните и културните потребности на цялото общество, което напълно съвпада с интересите на непосредствените производители на материални блага. Тук хората работят за себе си, а не за експлоататорите. Трудът придобива непосредствено обществен характер, става въпрос за доблест, чест и геройство.

С нарастването на знанията, на опита и културата на масите се обогатява и самото *съдържание* на историческото творчество на масите. Социализмът откри възможност за непрекъснато повишаване на материалното благосъстояние и културното равнище на масите. Това е източникът на неизчерпаемата активност и творческата инициатива на трудещите се както в областта на производството, така и във всички други области на обществения живот.

Социалистическият строй създаде възможност за невиджани по-рано бързи темпове на развитие на стопанството и културата. На капитализма бяха нужни столе-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 33, стр. 346.

тия, за да победи феодалния строй в най-развитите икономически страни на Европа и Америка. И макар че в края на XIX в. капитализмът достигна най-високия си стадий и стана световна стопанска система, той не можа да преодолее остатъците от феодалните и другите докапиталистически начини на производство в по-голямата част от Азия и Африка. А на социалистическия Съветски съюз бяха нужни по-малко от две десетилетия, за да създаде първокласна социалистическа индустрия, едро механизирано социалистическо селско стопанство и да извърши културна революция. И всичко това стана в извънредно трудната обстановка на враждебното капиталистическо обкръжение. За 40-те години съветски строй, от които 18 години отидоха за отбраната на страната и за възстановяване на народното стопанство след войните, продукцията на народното стопанство на СССР се увеличи 33 пъти, а от 1929 г. до 1955 г. — повече от 20 пъти; продукцията на главните капиталистически страни през периода 1929—1955 г. се увеличи по-малко от 2 пъти. Със същите бързи темпове се развиват стопанството и културата и на другите страни от световната социалистическа система върху основата на взаимното братско сътрудничество.

Бързите темпове на развитие на социалистическото стопанство са обусловени от предимствата на социалистическия строй, а едно от тези предимства е, че социализмът открива широк простор за разгръщане на инициативата на народните маси в развитието на материалното производство. Това се обяснява с обстоятелството, че тук трудещите се работят не за експлоататорите, а за себе си, за своето общество и са кр̀в̀но заинтересовани от развитието на производството. Обществената собственост върху средствата за производство обединява, а не разединява хората, създава основа за планомерно развитие на стопанството, за обединяване и насочване волята и усилията на стотици милиони хора към една обща цел. При социализма народните маси за пр̀в̀ път в историята стават съзнателни творци на обществото.

Стъпка по стъпка социалистическият строй увлича в съзнателно историческо творчество цялото население, всички слоеве на обществото. Не всички слоеве на трудещите се могат изведнаж в еднаква степен да участвуват в изграждането на социализма. От самото начало на пре-

ходния период от капитализма към социализма тази способност в най-голяма степен притежава работническата класа. Тя е вождът и организаторът на всички трудещи се, тя постепенно сплотява, организира и въвлича в изграждането на социализма градската и селската беднота, занаятчиите, средните селяни, интелигенцията, буржоазните специалисти и т. н.

Жените — половината от човечеството — са двойно потиснати в антагонистичните формации. Социализмът ги разкрепостява, прави ги равноправни с мъжете и ги включва все по-широко във всички области на строителството.

Империализмът потиска народите, обрича ги не само на социално, но и на национално-колониално робство. Социализмът освобождава всички народи от класово и национално потисничество, прави ги равноправни. А това значи, че през периода на социализма на историческата арена като активни творци на историята, които вземат своята съдба в собствените си ръце, излизат огромен брой по-рано измъчени, безправни племена и народи.

Експлоататорската държава е враждебна на масите, потиска тяхната политическа активност и инициатива. Напротив, социалистическата държава дава максимален простор на революционната енергия, на инициативата и творческите способности на масите в политическата област и всички други области на обществения живот. Социалистическата държава се създава от самите работнически и селски маси под ръководството на комунистическата партия. „Съветската власт — казва Ленин — е път към социализма, намерен от масите на трудещите се, и затова е верен, и затова е непобедим.“¹

Ръководството на комунистическата партия е едно от решаващите условия за пълното освобождаване на трудещите се маси от всякакво класово и национално-колониално потисничество. Със своите идеи комунистическата партия внася социалистическа съзнателност и организираност сред трудещите се маси за борба за пълното освобождение и за разцвета на културата на всички народи.

Класовото антагонистично общество обрича трудещите се маси не само на икономическо и политическо, но и на

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 29, стр. 241.

духовно робство, на неграмотност и некултурност. Но въпреки това и под гнета на експлоататорите трудовият народ е създавал не само материални, но и велики духовни ценности. Основоположникът на литературата на социалистическия реализъм А. М. Горки пише:

„Народът е не само сила, която създава всички материални ценности, той е единственият и неизчерпаем извор на духовни ценности, пръв по време, красотата и гениалност на творчеството философ и поет, който е създал всички велики поеми, всички трагедии на земята и най-великата от тях — историята на световната култура.“¹ В своите приказки, песни, поеми народът е създал прекрасните художествени образи на Прометей, Херкулес, Антей, на богатири от руските легенди, на Орест и Пиллад, на Фархад и Ширий, на Дон Кихот, Фауст и Мефистофел, на героите от „Бхарата“ и „Рамаяна“, „Калевала“ и т. н. Идеите и образите на много произведения на великите художници от всички времена и страни са почерпени от съкровищницата на колективното художествено творчество на народа. Много изумителни произведения на изкуството, които се пазят в музеи, дворци, храмове и частни къщи на имотните класи, са създадени от златните ръце и гения на майстори, излезли от народа.

Историята на културата показва, че великите подвизи в развитието на духовната култура са свързани с масовите исторически движения, с освободителната борба на народите. Както отбелязахме в XVII глава, разцветът на руската обществена мисъл, литература и изкуство през XIX в. беше обусловен от борбата на народните маси против царизма и крепостничеството. Възникването и развитието на марксизма-ленинизма — най-високото постижение на световната култура — е неразривно свързано с възникването и развитието на работническата класа и нейното революционно движение.

Умът на милионите, казва Ленин, създава нещо неизмеримо по-велико от предвиждането на най-гениалния човек и при това във всички области на материалния и духовния живот на обществото. Но в класовото общество народите са потиснати от нуждата, лишени са от богатата на създаването от тях материална и духовна култура.

¹ М. Горький, Собрание сочинений, т. 24, 1953, стр. 26.

Строят на експлоатацията и потисничеството мачка, задушават и погубват милиони таланти сред народа, тровят съзнанието му с опиума на религията и т. н. Експлоаторските класи не само потискат масите, но и ги заблуждават с помощта на своята идеология, използват тяхната енергия, ентузиазъм и патриотични чувства за своите класови егоистични и реакционни интереси. Всичко това ограничава историческото творчество на народните маси. Ето защо ясно е какъв коренен прелом се извършва в положението, в размаха на историческото творчество и в ролята на народните маси при социализма.

Социализмът откри за трудещите се неограничени възможности и перспективи за творчество във всички области на обществения живот, в развитието на цялата култура. Потвърждение на това е културната революция в СССР и в страните с народна демокрация, невиджано бързият културен подем на целия народ.

За пръв път в историята трудещите се създадоха своя многобройна, истински народна социалистическа интелигенция, която заедно с целия народ създава нова, висока социалистическа култура и движи напред науката, техниката и изкуството. Не е случайно, че такива постижения на науката и техниката като пускането в действие на първата атомна електроцентраля, създаването на мощни междуконтинентални баллистични ракети, пускането на първите изкуствени спътници на Земята са постижения на страната на социализма — на Съветския съюз.

Опитът на новаторите в производството в СССР и в другите социалистически страни обогатява природознанието и техническите науки, помага за откриването на тайните на природата. Опитът на милионите строители на социализма помага да се обогатява марксистко-ленинската наука за обществото и я движи напред. Ленин отбелязва, че марксистите не претендират, че знаят пътищата за изграждане на социализма във всичките им подробности. Марксистите знаят главната, основната насока на пътя. Те знаят кои класови сили водят към социализма и че този път минава през социалистическата революция и диктатурата на пролетариата. Но как ще стане това практически, конкретно, в какви условия и форми — това те не можеха да знаят преди революцията. Това ще им покаже само опитът на милионите, когато те се заловят за

работата.¹ Опитът на десетките милиони строители на социализма в СССР даде исторически образци, на които могат да се опират всички страни, тръгнали по пътя на социализма. Същевременно изграждането на социализма в народнодемократичните страни показва, че наред с общото в главното, основното, което е присъщо на всички социалистически страни, има и нещо ново, своеобразно в изграждането на социализма в различните страни и в различната историческа обстановка. Конкретните форми на експроприация и смазване на експлоататорите, на национализиране или частично изкупуване на предприятията, формите на използване на буржоазните специалисти и на националната буржоазия, формите на обобществяване на производството в селското стопанство, формите на социалистическото съревнование и участието на работниците в управлението на производството — всичко това е подсказано на теорията от практическия опит на масите и се проверява, подбира от този опит. Усъвършенствуването на социалистическите стопански форми, на социалистическия държавен апарат, на културните учреждения — всичко това теорията черпи от практиката, от житейския опит на масите.

Успехите на народните маси в социалистическите страни оказват огромно влияние за повишаване на революционната съзнателност, организираността и историческата инициатива на народните маси в другите страни.

След Великата октомврийска социалистическа революция и победата на революцията в Китай и в другите страни с народна демокрация в колониите и зависимите страни се наблюдава мощен подем на националноосвободителното движение против колониализма. Големи размери взе невиджаното по-рано масово движение на привържениците на мира, растат демократичните организации на работниците, селяните, младежите, жените, интеллигенцията, засилва се влиянието на работническата класа, на марксистките работнически партии в тези организации. Тези демократични движения, обусловени от общата криза на капитализма и нарастването на силите на социализма, играят огромна роля в съдбата на съвременното човечество и по-специално в борбата за предотвратяване на нова световна война.

¹ Вжж В. И. Ленин, т. 27, стр. 408.

2. Ролята на личността в историята

Признанието, че народните маси са решаващата сила в историческото развитие, не означава отричане или омаловажаване ролята на личността в историята. Колкото по-активно народните маси участвуват в историческите събития и движения, толкова по-остро се поставя въпросът за ръководенето на тези движения, за ролята на вождовете, на политическите партии.

Противниците на марксизма (от народническите социолози Лавров и Михайловски, неокантианците Вишделбанд, Рижерт, Шамлер до съвременните „критици“ на марксизма) твърдят, че като признава обективната закономерност в развитието на обществото, марксизмът отрича ролята на личността в историята, превръща хората в марионетки на историческата необходимост и стига до фатализъм. Но всъщност между признаването на обективната закономерност и на ролята на личността в историята няма противоречие. Напротив, именно отричането и непознаването на обективната закономерност превръща хората в марионетки, в роби на непознатата необходимост и на различните случайности. Едва след като познаят обективните закони на историята, хората могат да действуват *съзнателно, свободно*, с познаване на работата. Само като знаят законите за развитието на обществото, хората могат да *предвиждат* хода на историята.

Ако хората не искат да държат сметка за обективните закони и обстоятелства, те търпят неуспехи или изпадат в незавидното положение на Дон Кихот, който се сражава с вятърните мелници. Народниците например искаха в разрез с обективните закони на историята да спрат развитието на капитализма, да не допуснат развитието на работническата класа и разпространението на марксизма в Русия. Но ходът на историята, развитието на капитализма, разрастването на работническото движение опровергаха теорията на народниците и доведоха до победата на марксизма.

Марксизмът не отрича ролята на личността, а изяснява научно въпросите: *защо* едни или други личности действуват в дадена епоха така, а не иначе? *Защо* стремежите на хората се сблъскват помежду си и какво се получава от това? При какви условия е осигурен успех на личността и действията ѝ няма да потънат в морето от

противоположни действия? Отговорът на тези въпроси налага да се проучи при какви обществени условия живеят и действуват дадените личности, към коя класа принадлежат те, какви са обективните условия на дейност на масите, класите, партиите и отделните личности в дадената епоха. На всички тези въпроси отговаря обществената наука, която се ръководи от историческия материализъм.

Ходът на историята се определя не от идеите и желанията на видните личности, а от развитието на начините на производство на материални блага, от борбата на класите, на народните маси.

Обективният ход на историята е по-силен от волята и желанията не само на отделните личности, но и от желанията на цели партии и класи, каквато и власт да имат те. Класите, партиите и личностите, които се опитват да спрат или забавят хода на историята, в края на краищата търпят поражение.

В какво тогава се състои ролята на личността в историята? В зависимост от това, доколко разбира условията и задачите на движението, в което участва, със своите действия личността може да ускори или забави движението, да улесни или затрудни постигането на целите на движението. Личността, която възглавява движението, може да му помогне да бъдат избягнати излишните жертви, а със своите грешки тя може да навреди на движението, да стане причина за ненужни жертви, за временни неуспехи и поражения или да ускори пораженията, ако те са исторически неизбежни.

Следователно личността може да изиграе както *прогресивна, положителна*, така и *реакционна, отрицателна* роля. Историята познава и такива дейци, чиято роля е била твърде противоречива: в едно отношение те са изиграли прогресивна роля, а в друго — реакционна. Наполеон например изигра прогресивна роля в историята на буржоазна Франция, като защитаваше завоеванията на буржоазната революция и нанасяше поражения на феодалните монарси в Европа; но в края на краищата неговата завоевателна политика доведе до поражението и националното унижение на Франция, до реставрацията на Бурбоните, до възтържествуването на реакцията.

Дейността на видните личности е подчинена на обективните закони и същевременно внася елемент на случайност в развоя на събитията. Като разкрива закономер-

ността на историческия процес, историческият материализъм не отрича ролята на случайностите. Случайностите имат свои причини и са допълнение и особена форма на проява на историческата необходимост. „Историята би имала много мистичен характер, ако „случайностите“ не играеха никаква роля — пише Маркс. — Тези случайности влизат, разбира се, само като съставна част в общия ход на развитието и се уравновесяват от другите случайности. Но ускоряването или забавянето до голяма степен зависят от тези „случайности“, между които фигурира и такъв „случай“ като характера на хората, които в началото възглавяват движението.“¹ Има случаи, когато движението, преди още да е укрепнало, се възглавява от случайни хора, чужди на това движение или отразяващи само неговата слабост и назадничавост — например Гапон начело на работниците на 9 януари 1905 г.

Обстоятелството, че буржоазно-помешчическата държава в Русия през 1917 г. се възглавяваше от умствено ограничения цар Николай II, а буржоазното временно правителство — от самохвалния и самовлюбен позьор Керенски, — е историческа случайност, която улесни победата на революцията. Начело на експлоататорските класи в Русия можеха да стоят, разбира се, и по-умни, и по-далновидни дейци, които биха затруднили победата на революцията, но в историята решаващи са не случайностите, не отделните личности, а преди всичко борбата на класите, на народните маси.

Характеризирайки ролята на личността в историята, марксизмът изхожда от диалектико-материалистическото разбиране за единството между случайност и необходимост, за тяхната връзка и взаимодействие в хода на историята. В писмо до Щаркенбург Енгелс пише: „Обстоятелството, че ето именно този велик човек се появява в дадена страна в определено време, е, разбира се, чиста случайност. Но ако отстраним този човек, появява се нужда от заменяването му и такъв заместник се намира — повече или по-малко удачен, но с течение на времето се намира. Че Наполеон, именно този корсиканец, беше онзи военен диктатор, който стана необходим на изтощената от война Френска република — това беше случайност. Но ако не беше Наполеон, ролята му щеше да изпълни друг.

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани писма, стр. 297—298.

Доказателство за това е, че винаги, когато е бил пужен такъв човек, той се е намирал: Цезар, Август, Кромвел и т. н. Ако Маркс откри материалистическото разбиране на историята, Тиери, Мирие, Гизо и всички английски историци до 1850 г. са доказателство, че към това са се стремили мнозина, а откриването на същото това разбиране от Морган показва, че времето за това беше вече на зряло и това откритие *трябваше* да бъде направено.“¹

Едновременно с Маркс това откритие направи и Енгелс. Гениалността на Маркс и Енгелс се състоеше преди всичко в това, че те дадоха отговор на големите въпроси, които бяха поставени от цялото развитие на човечеството, от човешката мисъл, от науката.

Субективните идеалисти и по-специално волунтаристите твърдят, че ако в дадено време не се била появила една или друга велика личност, историята щяла да се развива по-другояче. Подобен възглед изхожда от погрешното мнение, че появата на видните исторически личности не е обусловена от потребностите на развитието на обществото. От гледището на субективните идеалисти излиза, че ако не беше се появил Питагор и не беше открил теоремата за страните на правоъгълния триъгълник, човечеството и досега нямаше да знае тази теорема. Ако не беше се родил Колумб, и досега Америка нямаше да бъде открита от европейците. Ако не беше Нютон, човечеството и досега нямаше да познава закона за всемирното притегляне. А ако Ползунов, Уат, Стефънсън и Фултън не бяха изнамерили парната машина, парния локомотив и парахода, човечеството и досега щеше да се движи само с талиги и кораби с платна. Излиза, че историята на обществото и развитието на науката зависят изцяло от случайността на раждането или смъртта на един или друг човек. При все това тези нелепи антинаучни възгледи продължават да съществуват отчасти благодарение на „оптическата измама“, на която е жертва изследователят, когато разглежда появата и ролята на великите личности в историята абстрактно, откъснато от конкретните исторически условия на борбата на класите и на народните маси, от развитието на науката и техниката и т. н.

Тази грешка е показал добре Плеханов пак с примера на Наполеон. Явявайки се в ролята на „добра шпага“, т. е. на военен

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани писма, стр. 524.

диктатор, който спасява буржоазната френска република от нейните врагове (Бурбоните, от една страна, и революционните маси — „санкюлотите“ — от друга), „Наполеон по такъв начин лишил от тази роля всички други генерали, някои от които може би щяха да я изиграят така или почти така, както и той... Благодарение на това именно се получава оптичската измама, за която говорим. *Личната* сила на Наполеон ни се представя в крайно преувеличен вид, тъй като ние отнасяме за нейна сметка цялата *обществена сила*, която я е издигнала и поддържала. Тя ни изглежда нещо съвсем изключително, защото другите, подобни на нея сили, не са преминали от *възможност в действителност*. И когато ни казват: а какво щеше да бъде, ако нямаше Наполеон, нашето *въображение* се обърква и ни се струва, че без него не би могло да се извърши цялото това обществено движение, върху което са почивали неговата сила и влияние.“¹

Когато развитието на обществото поставя задачи в една или друга област, те привличат вниманието на много видни умове дотогава, докато задачата не бъде разрешена. Когато тя бъде разрешена, тяхното внимание се насочва към други задачи. Ако един талант умре, преди да разреши своята задача, тази задача ще бъде разрешена от други.

Дилетантите смятат, че великите научни открития се правят под влияние на случайни причини или на „гениално прозрение“, на тайнствена интуиция. Всъщност тези открития са резултат не само на забележителни способности и дарования, но и на упорит труд, плод на големи изследвания. Гениалността е не само творческа надареност, но и огромно трудолюбие, постоянство и упоритост в постигането на поставената цел. Според дилетантите Нютон открил закона за всемирното притегляне, като наблюдавал случайно падането на ябълка от дърво, а Уат изобретил парната машина, като наблюдавал капака на чайника с вряща вода. Всичко изглежда много лесно и просто! Всъщност обаче и тези, и другите велики открития, които създават епоха в науката, са резултат от развитието на практиката на много хора, на предишни изследвания, наблюдения и на тяхното обобщение и синтез. Разбира се, не всеки може да направи такива обобщения, а само големият учен, с творчески ум, който обаче непременно е овладял всички необходими знания на своята епоха. В своите изследвания ученият се опира на трудовете на своите предшественици, продължава ги и ги за-

¹ Г. В. Плеханов, Избранные философские произведения, т. II, Госполитиздат, 1956, стр. 327.

вършза, проверява критически техните теории, хипотези и догадки. В съвременната епоха над еднакви проблеми работят много учени и научно-изследователски институти, лаборатории, обзаведени с най-сложна техника. Следователно и в областта на науката не само големите, видните учени тласкат развитието напред, но и масата от обикновени учени.

В областта на изкуството също не са достатъчни само природните таланти и дарби. Нужни са обществени условия за тяхното развитие. За да твори на равнището на изискванията на своята епоха, художникът трябва да овладее майсторството, знанието, изкуството, което човечеството е създало преди него. Всички видни художници черпят вдъхновение от великата съкровищница на народното творчество, изразяват чувствата и мислите, възжеленията на народа. Именно поради това те създават велики произведения, които запазват непреходното си познавателно, художествено и възпитателно значение за следващите поколения.

Марксизмът съвсем не смята, че при комунизма всички хора трябва да бъдат равни във всяко отношение, да потребяват еднакво и да имат еднакви способности, таланти и дарби. Ленин пише: „Заради понятието равенство буржоазните професори се опитваха да ни изобличат, че сме искали да направим един човек равен на другите. В тази измислена от самите тях безсмислица те се опитваха да обвинят социалистите. Но поради невежеството си те не знаеха, че социалистите, и то именно основателите на съвременния научен социализъм Маркс и Енгелс, казваха: равенството е празна фраза, ако под равенство не се разбира унищожение на класите.“¹

Премахването на класите означава премахване на икономическото неравенство, еднакво за всички освобождение от експлоатацията, ликвидиране на монопола на имотните класи върху образованието, създаване за всеки човек еднакви условия за всестранно и свободно развитие на всичките му творчески способности. В антагонистичните обществени формации само хората от привилегированите класи имат благоприятни условия за развитие на личността. Комунизмът е такова общество, при

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 29, стр. 352.

което „свободното развитие на всеки е условие за свободното развитие на всички“.

Всяка обществена формация има своя система на обучение, възпитание и издигане на хората на ръководни постове, което, разбира се, не изключва случайните отклонения и нарушения на системата. В капиталистическото общество и в тази област действуват законите на конкуренцията, при което буржоазията издига на ръководни постове такива хора, които служат на нейните интереси. Социалистическото общество обучава и възпитава кадри с такива качества, които са нужни на народа, и ги издига на онези постове, където те могат според своите способности и подготовка да принесат най-голяма полза на обществото. Тук действуват принципите на социалистическата демокрация и на социалистическото съревнование на талантите.

А как стои въпросът с издигането на историческите личности? Може би тук действува чистата случайност? Но отдавна е забелязано, че видните, великите личности се издигат преди всичко и предимно в преломни исторически периоди, в епохи на остри поврати и на социални конфликти, на народни движения и революции. Епохата на френската буржоазна революция издигна такива дейци като Дантон, Робеспьер, Сен-Жюст, Марат и др., а в навечерието на тази революция се появиха плеяда велики просветители — материалисти и атеисти, които подготвиха умовете на французите за революция, за борба против феодализма и абсолютизма. Борбата с крепостничеството и самодържавието в Русия издигна такива големи мислители и революционери като Радищев, декабристите, Херцен, Белински, Чернишевски, Добролюбов, видни учени, писатели, художници и музиканти. Появата на революционния пролетариат на историческата арена породила такива гиганти на революционната мисъл като Маркс, Енгелс, Ленин и техните съратници, ученици и последователи в различните страни.

Всеки народ, всяка нация и всяка раса имат таланти, нужни са само условия за тяхното развитие. А тези условия се определят от характера на обществения строй. Ако феодализмът се беше задържал във Франция още 20—30 години, ние едва ли бихме знаели, че сред френската нация е имало такива таланти като Дантон, Робеспьер, Марат, Сен-Жюст, Наполеон и др., издигнали се из средата на запаятчиите, словослагателите, актьорите и бръснарите, офицерите и подофицерите. Пътят за издигането им бе открит от революцията.

Разбира се, издигането на личността се обуславя не само от потребностите на обществото, но и от способностите, от талантите и личните качества на хората, които са нужни на обществото, на класата в даден момент за разрешаване на назрелите исторически задачи. Видни исторически личности са онези личности, които по-рано, по-

ясно и по-дълбоко от другите са разбрали новата историческа обстановка, потребностите на общественото развитие и са възглавили движението на масите.

Великият човек, пише Плеханов, е „инициатор, защото той вижда *по-далеч* от другите и иска *по-силно* от другите. Той решава поставените на дневен ред от предишния ход на умственото развитие на обществото научни задачи; той посочва новите обществени нужди, създадени от дотогавашното развитие на обществените отношения; той поема инициативата за задоволяване на тези нужди. Той е герой. Герой не в смисъл, че би могъл да спре или измени естественния ход на нещата, а че неговата дейност е съзнателен и свободен израз на този необходим и несъзнателен ход. В това се състои цялото му значение, в това се състои цялата му сила. Но това е колосално значение, страшна сила.“¹ Това не е *личната* сила на отделния човек, а силата на *обективната* логика на историята, силата на общественото движение.

Историческите дейци общо взето отразяват характера на обществото и на класата, на която те служат, историческата степен на развитие на това общество и на тази класа, обстановката, в която действуват. За победата на капитализма над феодализма бяха нужни въстанията на селяните против феодалите и буржоазните революции, гражданските войни и битките на народите. Тези движения породиха велики мислители, философи и политически дейци, които издигаха прогресивните идеи за свобода, равенство и братство и вдъхновяваха народа на борба с феодалния строй, средновековието и деспотизма. Но щом буржоазното общество победи феодализма и буржоазията дойде на власт, революционните дейци бяха заменени с такива буржоазни дейци, които проявяват все по-голяма враждебност към революцията и народните маси. Загниването и кризата на капитализма още повече засилват враждебността на буржоазните дейци към народа. Съвременната буржоазия издигна например такива реакционни дейци като Мусолини, Хитлер, Макарти, Чан Кай-ши, Ли Син Ман. Те са законен продукт и олицетворение на съвременния капитализъм и на съвременната буржоазия.

Враждебността на съвременната буржоазия и на нейните идеолози към трудещите се маси се проявява и в разпространението на идеалистическата теория за „героите и тълпата“, на идеята за „технокрацията“, за ра-

¹ Г. В. Плеханов, Избрани философски произведения, т. II, стр. 333.

сизма и „елита“ и т. н. Още през XIX в. омразата на експлоататорските класи към масите се прояви цинично в реакционната философия на Ницше, който възпяваше „сврѣхчовека“, човека-звяр, погѣпкващ правата на другите и вървящ към властта и богатствата чрез насилието и убийството. Ницше се отнасяше към народа пренебрежително като към маса отпадъци от негоден материал, върху почвата на който се ражда „сврѣхчовекът“. Не е чудно, че фашизмът в Италия и Германия се върѣжи с тази реакционна идеология и я използваше за възпитаване на банди от убийци. Същата човеконенавистническа расистка теория се използва от фашистките организации на ку-клукс-клаи в САЩ.

Расовите теории на Гобино, Лапуж, Хаустън Чембърлейн, използвани от хитлеристите, представят трудещите се като низша раса, а експлоататорската върхушка на обществото като „елит“, като отбрана, чиста и висша раса на господарите. Социалните дарвинисти представят трудещите се като „сборище от неудачници“, биологически непълноценни и поради това претърпели поражение в борбата за съществуване. Сервилните историци на американския бизнес (Алън Невинс и др.) представят масите като баласт, който създава много грижи на „благодетелите“ — Рокфелеровци, Моргановци, Фордовци и другите магнати на монополистическия капитал, които в описанията на тези историци се явяват като герои на прогреса в САЩ. Много автори на книги и статии повтарят до втрѣсване антинаучните идеи, че историята на обществото била история на смяната на различни типове „елит“ (т. е. на експлоататорското малцинство), че цивилизацията прогресирала само тогава, когато масите се подчинявали на „елита“, а не тогава, когато въставали против него.

Такава е например теорията на италианския социолог Вилфредо Парето, който уверява, че появата на нов „елит“, заменящ стария, неговият подъем и упадък — такъв бил „законът на кръговото движение на историята“, който давал възможност да се разберат великите социални движения. В действителност тази теория, твърде широко разпространявана от буржоазните социолози, вижда в историята не народите, а само ограничената върхушка на управляващите класи, вместо великите събития и бури — дребните вълни и пяната на повърхността на тези бури и събития, замазва борбата на класите. Целта на тези теории е една — да оправдаят и увеличат господството на експлоататорските класи, властта на тяхната управляваща върхушка („елита“) над трудещите се маси.

Подобни идеи разпространяват и персоналистите (Брайтман, Флюелинг), прагматистите, идеолозите на „технокрацията“, социолозите от психологическата школа, които разработват „проблемата за водачеството“, и др.

Идеолозите на реакционната буржоазия пренебрежително наричат социалистическата демокрация, властта на мнозинството от трудещите се, „демокрация на количеството“, а диктатурата на монополистичния капитал, финансовата олигархия, властта на шепата милиардери представят за „демокрация на качеството“. Класовият смисъл на всички тези теории се свежда до това, че те по различен начин се опитват да обосноват и оправдаят потискането на масите, държането им настрана от политическия живот, запазването на властта в ръцете на експлоататорските класи, на тяхната върхушка.

Социалистическите революции развенчаха всички тези теории. Практиката неопровержимо доказва, че ръководени от революционната марксистка партия, трудещите се маси са способни не само да съборят господството на експлоататорите, но и да изградят новото, социалистическото общество, да управляват държавата и народното стопанство, да създават нова култура без експлоататорските класи. Под влияние на този опит най-добрите дейци измежду буржоазната интелигенция, разбрали историческата обреченост на капиталистическия строй, преминават на страната на народните маси, които се борят за мир, демокрация и социализъм.

3. Ролята на вождовете на работническата класа в революционното движение

Епохата на империализма и преминаването от капитализма към социализма постави пред работническото движение практическата задача за извършване на социалистическа революция. Във връзка с това най-остро бе поставен въпросът за ролята и задачите на партията на пролетариата и на неговите водачи в революционното движение. Основателят и вождът на революционната партия на пролетариата, който организира победата на Великата октомврийска социалистическа революция, В. И. Ленин обобщил опита от революционното движение и подробно разработил въпроса за взаимоотношението между водачи, партия, класа и маси.

Вождовете на работническата класа не са изолирани герои, а ръководители на партията на работническата класа, която е колективният вожд и организатор на трудещите се маси. Победата на работническата класа, на трудещите се маси в освободителната борба до голяма степен зависи от това, каква партия ръководи тяхната борба. Само под ръководството на боева, смела и опитна революционна партия, въоръжена с марксистката теория, работническата класа може да победи в борбата за социализъм.

Нито една класа в историята не е стигала до господство, учи Ленин, ако не е издигала свои прогресивни представители, способни да организират борбата на своята класа и да я ръководят. Това важи и за работническата класа. Работническата класа не може да се освободи без далновидни, мъдри и опитни вождове, издигани и възпитавани от партията.

Опитните вождове на работническата класа израстват и се закаляват в революционната борба на масите. Марксистката партия, нейните вождове, като обобщават опита от цялото работническо движение, от класовата борба на масите, дават на трудещите се ясна цел и перспектива на тяхната борба, показват пътя на движението към крайната цел, разработват стратегията и тактиката на борбата. Партията и нейните вождове избавят масите от грешки, които водят до поражение и до излишни жертви. Те определят момента за решаващото революционно действие въз основа на трезвия научен марксистки анализ на конкретната обстановка; изследват и разработват най-резултатните методи и форми на борба. Велики вождове на работническата класа са Маркс, Енгелс и Ленин.

Ленин разкритикува „левите комунисти“, които под знамето на критика на предателството на водачите на II Интернационал стигнаха в приказките си до анархистично противопоставяне на масите и водачите, на партията и водачите. Разяснявайки марксисткото разбиране на взаимоотношението между водачи, партия, класи и маси, в книгата си „„Левичарството“ — детската болест на комунизма“ Ленин пише: „На всички е известно, че масите се делят на класи; че маси и класи могат да се противопоставят само като се противопоставя грамадното болшинство изобщо, неразчленено по положение в обществения строй на производството, на категориите, заемащи

особено положение в общественния строй на производството; — че класите се ръководят обикновено и в повечето случаи, поне в съвременните цивилизовани страни, от политически партии; — че политическите партии като общо правило се управляват от повече или по-малко устойчиви групи от най-авторитетните, влиятелните, опитните, избирани на най-отговорните длъжности лица, наричани водачи“¹.

Пролетарските вождове ръководят масите, но те се и учат от масите, служат им, живеят с техните интереси и внимателно се вслушват в тяхната критика. Силата на вождовете на работническата класа е в тяхната връзка с масите, в силата на масовото движение. Когато ръководителите започват да се откъсват от масите, да се възгордяват или бюрократизират, партията и масите ги поправят. А когато вождовете изменят на масите, партията и масите ги лишават от своята подкрепа, свалят ги от постовете, на които са били издигнати, и ги заместват с предани на народа ръководители.

През цялата си вековна история международното работническо движение е издигнало освен Маркс, Енгелс и Ленин много талантиливи, забележителни ръководители и организатори. Комунистическите партии на Съветския съюз, Китай, Франция, Италия, Чехословакия, Полша, България и други страни издигнаха от своята среда ръководители, които умело съчетават теорията с практиката на революционното движение, прилагат принципите на марксизма-ленинизма към конкретните условия на общественото развитие на своите страни, тласкат напред теорията и практиката на марксизма-ленинизма.

От вождовете на революционната партия на пролетариата се изисква да познават законите на историята, дълбоко да разбират задачите на борбата в дадена историческа обстановка, да притежават прозорливост и далновидност, несъкрусима вяра в творческите сили на масите, революционна смелост, мъжество и безстрашие в борбата с враговете на пролетариата, непоколебима твърдост и преданост на делото на комунизма, на делото на освобождението на трудещите се.

Особено голяма и отговорна е ролята на партията и на нейните ръководители през периода на социалистичес-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 31, стр. 26.

ката революция и диктатурата на пролетариата, през периода на изграждането на социализма и комунизма. През този период върху плещите на комунистическата партия и на нейните ръководни кадри лягат гигантски организационни задачи по ръководенето на масите в социалистическото преустройство на труда, бита и живота на милионите хора в обстановката на остра класова борба. Партията ръководи масите на всички участъци на изграждането на социализма и отбива ожесточените атаки на съборените експлоататорски класи и на цялата международна реакция. Едновременно с гигантското разширяване на задачите растат и силите, на които се опира партията, защото в процеса на социалистическото строителство масите се просвещават, сплотяват и организират, издигат се десетки и стотици хиляди организатори.

Социалистическото общество се развива по план. Това засилва ролята на партията и държавата, ролята на ръководителите в изграждането и развитието на новото общество. Същевременно това повишава тяхната отговорност пред народа. От правилността на ръководството зависи успехът на дейността на милиони хора, а грешките на ръководството могат да имат сериозни последици за живота на милиони. Поради това особено значение има колективното ръководство на партията. Само колективното ръководство е в състояние да предотврати грешките, едностранните и прибързани решения. За да се осигури правилно ръководство, са необходими също и критика и самокритика, особено критика от долу, от страна на масите, разгръщане на инициативата и активността на масите в изграждането на социализма и комунизма.

Подчертавайки голямото значение на вождовете, на ръководителите на партията и на народните маси, историческият материализъм отхвърля анархисткото отричане на всякакви авторитети. Вождовете на партията, нейните ръководни кадри, техният опит, знания и авторитет се създават в дългогодишната революционна борба и са достойни на партията и работническата класа в борбата за комунизъм. Затова комунистическата партия високо цени своите ръководители. Същевременно марксизмът се бори решително против идеалистическата теория на култа към личността, против суеверното, сляпо преклонение пред авторитетите. Ленин подложи на съкрушителна критика теорията на култа към личността, която народници-

ге и есерите пропагандираха в Русия. Ленин провеждаше последователно принципите на колективното ръководство на партията и революционното движение. Той подчертаваше значението на конгресите на партията и на нейния Централен комитет като органи на колективното ръководство. ЦК на КПСС включва в своя състав най-опитните, най-далновидните, предани на народа и проверени в практическата работа ръководители в различните области на партийната, държавната, стопанската и идеологическата дейност. Демократическият централизъм в организацията на партията и в управлението на социалистическото стопанство осигурява правилни взаимоотношения между маси, партия и ръководители.

Комунистическата партия на Съветския съюз преодоля култа към личността, който възникна и се разпространи през последния период от дейността на Сталин. След смъртта на Ленин И. В. Сталин дълго време заемаше ръководно положение в състава на ЦК на КПСС и заедно с другите ръководители на партията активно се бореше за осъществяване заветите на Ленин. Огромните успехи в изграждането на социализма в СССР са постигнати в борба с класовите врагове под ръководството на партията, на нейния Централен комитет, в който ръководна роля играеше Сталин. Партията и народът ценят Сталин като голям теоретик-марксист и организатор, предан на комунизма, който заедно с другите ученици на Ленин възглавяваше борбата на партията и на народа за социализъм, против троцкистите, зиновиевците, бухаринците и буржоазните националисти. Но партията решително осъжда Сталин за грубите грешки и извращения, които той допусна през последните години от живота си и които навредиха сериозно на партията и народа. Трагедията на Сталин се състои в това, че субективно той беше предан на ленинизма, на работническата класа и народа.

„Култът към личността на Сталин възникна под влияние на особните исторически условия, при които се изграждаше социализмът в СССР (враждебното капиталистическо обкръжение и произтичащата оттук необходимост да се централизира ръководството и временно да се ограничи демокрацията и т. н.), както и на някои отрицателни лични качества на Сталин, които Ленин посочи още в 1922 г. (грубост, недоялност към другарите по работа, излишно администриране и т. н.). Култът към личността е абсолютно чужд на марксизма-ленинизма и социалистическия строй, защото той омаловажава ролята на народните маси, на партията, на нейното

колективно ръководство, възпитава масите в дух на пасивно очакване, че вместо тях всичко ще направят вождовете, а у ръководителите култът към личността поражда високомерие, възгордяване, нетърпимост към критиката и шунориране на масите, на тяхната инициатива и опит. Култът към личността води до нарушаване на правилните взаимоотношения между вождовете, партията и масите.

Последици от култа към личността на Сталин бяха нарушенията на принципа на колективното ръководство и във връзка с това някои сериозни грешки (например в ръководенето на селското стопанство и др.).

Враговете на социализма твърдят клеветнически, че култът към личността на Сталин бил породен не от временните исторически условия, които вече останаха в миналото, а от характера на съветския социалистически строй. С тези си твърдения те искат да оклеветят социалистическия строй, който всъщност е несравнено по-демократичен и от най-демократичния буржоазен строй.

Грешките на Сталин навредиха сериозно на развитието на отделни страни от живота на съветската държава, но не можеха да изменят социалистическия характер на съветския строй, същността на социалистическата държава. „Да се мисли, че една отделна личност, дори такава крупна личност като Сталин, е можела да измени нашия общественно-политически строй — това значи да се влезе в дълбоко противоречие с фактите, с марксизма, с истината, да се изпадне в идеализъм. Това би значило да се приписват на отделната личност такива извънредни, свръхестествени сили като способността да измени обществения строй, и то такъв обществен строй, в който решаваща сила са многомилיוните трудещи се маси.“¹

Силата на съветския социалистически строй е в това, че въпреки грешките на Сталин и всички трудности при изграждането на социализма в страната, която беше заобиколена от врагове, той будеше и буди мощната инициатива на народните маси, която движи успешно обществото напред, към комунизма. В това се изразява истинският демократизъм на съветския строй.

Успехите в изграждането на социализма в СССР не дойдоха от само себе си, те бяха постигнати благодарение на огромната организаторска работа на партията, която възпитава своите кадри и масите в дух на преданост към делото на комунизма. Комунистическата партия, съветското общество и държава са силни със съзнателността на масите. Дейността на комунистическата партия е насочена към максимално разгръщане на инициативата, активността и самодейността на масите във всички области на обществения живот като главно условие за социалния прогрес.

¹ „О преодолении культа личности и его последствий. Постановление Центрального Комитета КПСС“, Госполитиздат, 1956, стр. 19.

Ръководството на комунистическата партия е главното и решаващо условие за засилването на съзнателността, организираността и непобедимостта на работническата класа, на трудещите се в борбата им за мир, демокрация и социализъм. Ето защо всеки, който по един или друг начин се опитва да омаловажи, отслаби и подкопае направляващата и организиращата роля на комунистическата партия, нейното влияние сред масите, нейното монолитно единство, той съзнателно или несъзнателно помага на враговете на работническата класа и трудещите се маси, помага на враговете на социализма.

Опитите да се отслаби или подкопае ролята на комунистическата партия като ръководна сила в системата на диктатурата на пролетариата, на социалистическата демокрация, на практика означават подкопаване на ръководната роля на работническата класа като организирана политическа сила, подкопаване на нейния съюз със селяните. Затова не случайно всички врагове на комунизма — от най-яръстните империалисти до съвременните ревизионисти — воюват против ръководната роля на комунистическата партия в системата на социалистическата държава. Именно поради това обаче работническата класа, трудещите се маси трябва с всички средства да се сплотяват около своя изпитан, верен вожд, организатор и ръководител — комунистическата партия, да я защитават от всички атаки на враговете, да заздравяват нейните редици, влиянието и авторитета ѝ, защото комунистическата партия и нейното ръководство са залогът за всички успехи на трудещите се в борбата за мир, демокрация и социализъм.

ГЛАВА ХІХ

ОСНОВНИ ТЕЧЕНИЯ В СЪВРЕМЕННАТА БУРЖОАЗНА ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

В главите, посветени на основните проблеми на марксистката философия, бе направена и критика на съвременните буржоазни течения във философията и социологията. В заключение е необходимо да дадем обща характеристика на основните направления в съвременната буржоазна философия и социология, против които марксизмът-ленинизмът води идейна борба.

1. Характерни особености на съвременната буржоазна философия и социология

Векове наред духовният живот на класовото общество бе изпълнен с борбата на философския материализъм, на растящия и развиващ се научен мироглед, против различните форми на фидеизма и свързаните с религията идеалистически теории, против ученията за непознаваемостта на света.

След революционния преврат във философията, извършен от Маркс и Енгелс, философският материализъм, освободен от предишната му едностранчивост и непоследователност, се превърна в огромна сила в борбата на работническата класа за социализъм, стана средство за изграждането на комунистическото общество. Що се отнася пък до идеализма, от втората половина на ХІХ в.

нататък той непрестанно деградираше, губеше всяко положително съдържание, каквото още съществуваше в неговите класически системи.

Характерно за нашата епоха са грандиозните успехи в развитието на производителните сили, все по-голямото покоряване на стихийните природни сили и големите открития в природознанието. Тези открития нанасят все нови и нови удари по религиозно-идеалистическия мироглед, по агностицизма; те показват пълната несъстоятелност на свързаните с метафизиката и идеализма представи, вкоренили се с течение на вековете в мисленето на хората. Те потвърждават за лишен път истинността на диалектическия материализъм.

Би било неправилно обаче да се прави изводът, че успехите на съвременната наука механично премахват идеализма и по този начин правят излишна аргументираната критика и борбата против него. В действителност съвсем не е така. В най-новите постижения на науката идеалистите се стремят да намерят нови доводи за защита на своите остарели възгледи. Бързите темпове на развитие на съвременното природознание, неспирната смяна на едни природонаучни теории с други, процесът на рушене на старите понятия и изработване на нови научни понятия, които съответствуват на все по-дълбокото проникване в микросвета и на все по-широкото обхващане на макросвета — всичко това направи особено популярни сред учените от капиталистическите страни идеите за относителността на знанието, за условността на научните термини и т. н.

Така например повече от половин век сред математиците, природоизпитателите и философите-идеалисти е популярна теорията на конвенционализма, създадена още в началото на ХХ в. от френския математик Анри Пуанкаре. Според тази теория, която абсолютизира относителността на истината и отрича нейната обективност, всички основни принципи на науката са резултат на конвенция (споразумение) между учените и нямат обективно съдържание. Популярността на тази идеалистическа теория сред природоизпитателите се обяснява до голяма степен и с това, че нейните гносеологически корени лежат в особеностите на развитието на съвременното природознание. Поради незнанието на диалектиката от страна на природоизпитателите се стига до

абсолютизиране на момента на относителността в науката, до абсолютен релативизъм.

Втора характерна особеност на съвременната научна мисъл е все по-голямото развитие на математиката и на математическата физика, развитието на математическата логика. Идеализмът използва всичко това и се опитва да докаже истинността на чистата мисъл, лишена от обективно съдържание. Такива са гносеологическите корени на съвременния идеализъм. Но зад гносеологическите корени на съвременния идеализъм трябва да се виждат неговите социални, класови корени. Отделни учени, които не разбират гносеологическите корени на идеализма, могат да се заблуждават добросъвестно, правейки идеалистически изводи от данните на съвременното природознание, но съвременната идеалистическа философия като цяло е сестра и разновидност на религията, има общи корени с нея в антагонистичната природа на капитализма, в господството на стихийните обществени сили над хората. Обективното предназначение на всички идеалистически школи и школички във философията, независимо от това, какво мислят за целите им едни или други техни привърженици, е борбата против диалектико-материалистическия мироглед, защитата на религиозния мироглед и на онзи строй, чиято духовна атмосфера е философският идеализъм и религията. Важна особеност на съвременния идеализъм е подценяването на разума, антиинтелектуализмът, противопоставянето инстинкта, интуицията и уж ирационалната воля на разума.

Идеолозите на буржоазията измислят все нови и нови философски теории, които всъщност представляват само нови комбинации на старите идеи. Така се появяват новите варианти на субективно-идеалистическите системи на Беркли или Юм — опитите да се съчетае субективният и обективният идеализъм, да се възкреси идеализмът на Платон или средновековната мистика, да се направи ирационализъм знаме на духовния живот в капиталистическия свят.

Всичко това е доказателство за духовното обедняване на съвременното капиталистическо общество, за реакционността на буржоазната идеология, за нейната враждебност към научния мироглед и обществения прогрес.

Идеалистическата философия се изучава във висшите учебни заведения в капиталистическите страни. Идеалистическите теории са духовната атмосфера, в която се възпитават политическите, обществени и държавни дейци. Така че философията в капиталистическите страни се разпространява предимно сред сравнително тесен кръг хора, или съвсем чужди на нуждите и желанията на народа, или открито враждебни на народните интереси. Много буржоазни философи не крият, че техните трудове са предназначени само за „избраните“, овладели специалния жречески, „философски език“, различните условни термини и понятия, присъщи именно на дадената школичка и недостъпни за обикновения читател. Високомерното противопоставяне „философа“ на „простия човек“ е нещо обикновено за съвременния идеализъм.

В капиталистическия свят се правят упорити опити за разпространяване на различните идеалистически теории, за да се държат широките кръгове на интелигенцията в оковите на буржоазния миросглед. За тази цел „ловците на човешки души“ от лагера на буржоазните идеолози прибегват до всевъзможни хитрости и спекулации.

Докато едни от представителите на съвременната буржоазна философия (християнските спиритуалисти, екзистенциалистите) разглеждат науката като уж повърхностен възглед за света, други идеалисти (към тях спадат и официалните философи на Ватикана — неотомистите) твърдят, че те са за науката, а тяхната философия дори „помагала“ на науката да се развива по „правилен“ път. Тази „помощ“ се състои по-специално в това, че философите-идеалисти, подкопавайки самите устои на научното знание (понятието причинност, закономерност и т. н.), твърдят, че те освобождават миросгледа от несъвместимите със съвременното научно развитие представи. Други предлагат в името на науката и само на науката всъщност да ликвидираме философията, да се откажем от опитите за създаване на научен миросглед, да не поставяме и не решаваме въпроса за отношението на съзнанието към материята. Някои от тях твърдят, че от гледище на съвременната наука понятията материално и психическо са лишени от всякакъв смисъл. поради това, че спорът между двете основни направления във философ-

ската мисъл — материализма и идеализма — бил остарял. Всъщност обаче всички тези уж издигащи се над материализма и идеализма философи воюват с материализма и само с него. Всички тези буржоазни философи, които парадират със своята връзка с науката, в действителност са паразити в науката, използват трудностите в развитието на съвременното научно знание (например физическия идеализъм) в интерес на идеализма.

За да си спечелят привърженици измежду интелигенцията, много съвременни философи-идеалисти се стараят да покажат, че те се грижели за човека, че основната проблема на тяхната философия била „проблемата за човека“. Наред с гносеологическите проблеми на преден план се поставят въпросите за морала, проблемите на така наречената социална етика. В своята проповед към съвременната буржоазна интелигенция под формата на анализиране проблемите на живота на съвременния човек едни субективни идеалисти възхваляват най-грубия, вълчия индивидуализъм, култа на отделната личност, която не е свързана с нищо с обществото. Те водят своя читател по пътя на моралното и интелектуалното подивяване, защото човекът, откъснат от обществото, индивидът, противопоставен на цялото общество, престава да бъде човек. Но колкото и буржоазните философи да ласкаят индивидуалиста, отделната личност, те не са в състояние да предложат на своя герой нищо обещаващо, оптимистично. Те непрекъснато му говорят за „трагедията на битието“, за страха пред битието, пред познанието, внушават му омраза към народа, когото наричат „тълпа“. Затворен изкуствено в непропицаемата черупка на своето „аз“, човекът се спира пред „неразрешените загадки на битието“, лишава се от радостта на познанието, от радостта на плодотворната човешка дейност. Той е обречен на „мъчение“ и самото му битие се превръща в „трагическа безсмислица“. Семената на тази пропаганда падат върху почвата, разорана от съвременния империализъм. За западния интелигент, който е преживял ужасите на фашизма, който знае какво значи опасността от безработица, който изпитва страх пред кризата, „трагедията на битието“, „мъчението“ не са празни думи, те възкресяват и затвърдяват привичното му психологическо състояние, пораждамо от слепите сили на капитализма.

Други субективни идеалисти се обявяват против пасивното отношение към живота, призовават своите привърженици да действуват, дори превъзнасят действието и дейността, но свеждат творческото дерзание на човека до обикновена сполука, успех, предлагат да се гледа на всичко като на средство, инструмент за постигане на този успех, а за идеал обявяват преуспяващия бизнесмен, гешефтар.

Ако спасявайки се от този гнетящ култ на индивидуализма, аморализма и нихилизма, буржоазният интелегент бяга от школите на субективния идеализъм и се замисля над проблемите на мирозданието, очаква го друг капан: обективният идеализъм, тясно свързан с религията. На сцената излизат философите-фидеисти, които уверяват, че убежище може да се намери само във вратата в абсолюта, в бога. Предрешените като философи богослови заявяват, че те са борци против нихилизма и моралния релативизъм на субективно-идеалистическите течения, че те са за вечните истини и нравствени норми, откривани чрез „божественото откровение“. В действителност тези школи възвеличават най-лошия вид духовно робство — преклонението на човека пред „висшата свръхестествена сила“.

Пропагандирането на буржоазния индивидуализъм от различните школи на субективния идеализъм има за цел да откъсне интелигенцията от народа, да възпита един слой „избраници“, интелектуален „елит“, убедени проводници на антинародната политика на империализма. Призивите за действие в името на ползата и успеха са философската основа на политическата философия на авантюризма, на политиката от позиция на силата, според която с насилие и произвол можело по желание да се прекрояват географските карти, да се променя общественият строй на различни страни и народи, да се препречва пътя на човечеството към социализма. Школите на обективния идеализъм, които представляват съвременна разновидност на богословието, доставят философски аргументи за привържениците на „кръстоносните походи“ против комунизма, против свободомислието, социалния и културния прогрес.

Съвременните идеолози на империалистическата буржоазия възхваляват частнособственическите отношения като вечна норма на човешките отношения, участвуват

в пропагандни кампании, които имат за цел да рекламират широко капиталистическия строй като „свободен свят“, свят на „свободната инициатива“ и т. н. Те се стремят да създадат теоретическа база на баналните твърдения на буржоазната пропаганда, която обявява капитализма за строй на „социалната интеграция“, или на единството, те пренасят действителните социални конфликти в областта на съзнанието, като търсят техните корени в различното разбиране на едни и същи думи от хората.

Дори в случаите, когато буржоазните философи говорят, че е възможна друга, некапиталистическа форма на обществото, те всъщност имат предвид пак капитализма, но в идеализиран, разкрасен вид.

Разбира се, не бива да се смята, че всички привърженици на идеализма на Запад са непосредствено свързани с пропагандирането на политическата философия на съвременния империализъм. Някои от тях се стремят да скъсат с политиката на агресия и на „студена война“, застават в редиците на борците за мир и мирно съвместно съществуване, преценявайки трезво опасността от нова световна война. За съзнанието на тази група буржоазна интелигенция на Запад е характерно известно противоречие между философските основи на мирогледа и политическите изводи, които се правят от тези основи.

Идеолозите на империализма най-много се боят от това, че интелигенцията, загубила вяра в „абсолютите“ на полуфилософските, полубогословските теории и изтръгнала се от задушната атмосфера на субективно-идеалистическите школи, ще намери пътя към диалектическия материализъм — великия и всепобеждаващ мироглед на социализма. Именно затова всички съвременни идеалистически течения се надпреварват да критикуват и „опровергават“ марксизма. При това обаче за марксизъм, за съвременен философски материализъм най-често се представя един нелеп буламач, който няма нищо общо с учението на Маркс, Енгелс и Ленин. Най-новите критици на марксизма се опълчват всъщност против стария, механистически материализъм, като приписват неговите недостатъци на марксистката философия. А дори и да признават, че диалектическият материализъм се различава от предишната материалистическа философия, те обикновено отричат материалистическия характер на марксистката диалектика, като представят философията

на марксизма за разновидност на хегелианството. Така, изопачавайки до неузнаваемост основните положения на диалектическия материализъм, те одържат „победи“ над този измислен „марксизъм“. Съвременният идеализъм не води, а и не може да води що-годе сериозна и задълбочена полемика против диалектическия материализъм. Неговата критика срещу марксизма е само красноречиво доказателство за нищетата на буржоазната философия¹.

Важна особеност на нашата епоха е, че значителни групи от буржоазната и дребнобуржоазната интелигенция скъсват с идеалистическите схеми, стремят се към марксистката философия и застават под нейното прославено знаме. Във Франция, Италия, Англия много научни работници се обединяват около марксистките печатни органи (например около списание „Ла Пансе“ във Франция), водят активна борба против разложителното влияние на идеализма върху научната мисъл, разобличават идеалистическите, теоретическите предпоставки на политическия курс на реакцията. Комунистическите партии в капиталистическите страни са защитници на прогресивните традиции на западната философска мисъл, водят последователна борба против философското оправдаване на аморализма и нихилизма, против ирационализма и мистиката.

Днес буржоазната идеология, която получи толкова съкрушителни удари от най-прогресивния мироглед — диалектическия материализъм, се опитва да се бори против него не само на своя самостоятелна почва, но и под маската на марксизъм, на социализъм, проявявайки се като ревизионизъм. Като характеризираше успехите на марксизма в борбата против дребнобуржоазната идеология, преди половин век Ленин писа: „Домарксовият социализъм е разбит. Той продължава борбата вече не на своя самостоятелна почва, а върху общата почва на марксизма, като ревизионизъм.“² Опасността от ревизионизма е тази, че прикривайки се с лъжемарксистка фразеология,

¹ За да подкрепят редиците на търпещите поражение буржоазни философи-идеалисти, в похода против диалектическия материализъм днес са се включили не само римският папа, но и високопоставените държавни мъже в буржоазното общество: президенти, министър-председатели и обикновени министри, дипломати и генерали.

² В. И. Ленин, Съч., т. 15, стр. 21.

той се стреми да прокара буржоазните възгледи, да инжектира борците за по-добро бъдеще на човечеството с отровата на идеологията на гниещия капитализъм.

Идеолозите на империализма се опитват особено упорито да разпространят пропитите с идеализъм буржоазни възгледи за разбирането на историята на обществото и по този начин да попречат на работническата класа и всички трудещи се да се ориентират правилно в условията на съвременната икономическа, политическа и идейна борба. За пропагандиране на буржоазните социологически теории се хабят не малко средства и усилия.

Съвременната буржоазна социология, а също и философия, съществено се различава от предишните учения за обществото, създадени по времето, когато буржоазията беше още възходяща класа и когато нейните идеолози се опитваха да открият обективните закони на общественото развитие. Откакто буржоазията стана реакционна класа, нейните идеолози страхливо отбягват самата проблема за обществения закон.

През ХХ в. в буржоазната социология станаха особено модни различни субективно-идеалистически школки и течения, които отричат необходимостта да се поставя дори в идеалистически дух проблемата за закономерностите на общественото развитие. Волунтаризмът и субективизмът трябваше да служат за философско оправдание на авантюристичната политика на империализма. С това именно се обяснява отрицателното отношение на реакционната буржоазия към старите социалистически системи, дори към такива като системите на О. Коит и Х. Спенсер.

За цялата съвременна буржоазна социология е характерен стремежът да изклинчи от главното, същественото в социалното развитие, да отбегне анализването на основните проблеми на общественото битие, да съсредоточи вниманието си само върху второстепенното в обществения живот на хората. Едни буржоазни социолози абсолютизират някоя отделна черта на историческия процес, други представят обществото като съвкупност от различни равнозначни черти или взаимодействащи фактори, но и едните, и другите отказват да признават, че икономиката, начинът на производство имат определяща роля в обществения живот. По-голямата част от буржоазните социолози приписват такава роля

на съзнанието, на идеите, на психическите отношения между отделните хора. Ярък пример за неспособността на буржоазните социолози да отделят главното от несъщественото е така наречената социология на групите, която обявява за най-важна задача на науката за обществото изследването на отделните групи от населението (според вида на занятията, семейното положение и т. н.) в противоположност на изучаването на класовата структура на обществото.

Всички направления на буржоазната социология упорито се стремят да зачеркнат съществуването на обществени формации. Те са готови да заменят понятието обществено-икономическа формация с понятието цивилизация, култура, само и само да представят обществения процес в идеалистическа светлина. За съвременната буржоазна социология начин на производство, производителни сили и производствени отношения — тези основни понятия на обществената наука — не съществуват. Но в резултат на това социолозите са загубили обективния критерий при разглеждане явленията на обществения живот. В буржоазната социология господства в една или друга степен прословутият субективен метод.

Борбата между материализма и идеализма в разбирането на обществото се състои сега преди всичко в това, че материализмът отстоява обективната закономерност на развитието на обществото и възможността тя да бъде научно позната, а идеализмът — господстващото направление в буржоазната социология — отрича обективните закономерности на историческия процес и проповядва в различни форми субективизъм, както и открит или прикрит ирационализъм в разбирането на явленията на обществения живот.

Нищетата на философията на съвременната буржоазия се проявява и в това, че се отделя все по-малко внимание на философско-историческите концепции, тяхното съдържание става все по-негативно, свежда се до отричане на прогреса, на постъпателното развитие на човечеството, на единството на историческия процес и последователните степени на формиране на човешкото общество.

В буржоазната социология се отрича цялостта на обществения процес във всеки негов конкретен етап. Този процес изкуствено се разкъсва на отделни обособени

сфери на обществен живот, разделя се на обособени частни малки процеси или пък единството на обществото се търси в психичната дейност на човека, която определяла всички страни на човешката дейност, целия обществен живот.

Стремжът да се избегне въпросът за общите обективни закономерности на историческото развитие довежда много социолози до така наречения емпиризм, зад който се крие абстрактният метафизически подход към явленията на обществения живот.

Теориите и направленията в съвременната буржоазна социология са проникнати от политическите идеи на буржоазията и се стремят да подкрепят тези идеи теоретически.

След Великата октомврийска социалистическа революция и особено след образуването на световната социалистическа система в буржоазната литература започнаха да се срещат оплаквания от образувалия се в капиталистическия свят „вакуум на големи идеи“. Когато в битките на Втората световна война бе разгромена фашистката политическа идеология, а комунизмът одържа нови световноисторически победи, за буржоазния мироглед настъпи време на трудни изпитания.

Буржоазията не може да противопостави нищо на великите идеи на комунизма, на марксизма-ленинизма. Буржоазните идеолози започнаха да говорят, че за капиталистическия свят трябва да се състави някаква „нова“ идеологическа платформа, или — да се изразим с думите на един американски социолог — да се „преведат старите идеи с нов речник“.

Възтържествуването на марксистко-ленинската идеология във всички области на знанието, огромните успехи на материалистическото разбиране на явленията в обществения живот, широкото разпространение на идеите на научния комунизъм поставиха пред буржоазията въпроса за необходимостта тя да се превъоръжи в разгърнатата се идеологическа борба.

След войната теоретиците на буржоазията започнаха да се опитват да запълнят „идейния вакуум“, образувал се в мирогледа на буржоазията, да създадат политическа и социална философия на съвременния капитализъм, да систематизират буржоазните възгледи за социалните явления. Във връзка с това техният интерес към

социологията значително се засили, значението на тази дисциплина в капиталистическия свят порасна. Засили се идеалистическата обработка на данните за съвременните явления в обществения живот и историята на обществото, които били опровергавали (за кой ли път вече!) марксизма.

За засиленото внимание към социологията говорят например следните факти: в САЩ социология се преподава почти във всеки университет; на много лица се дават учени степени по социология и социални науки; издават се многобройни социологически списания; функционират асоциации на социолозите. В тясна връзка с идеологическата експанзия на САЩ, които претендират за хегемония в следвоенния капиталистически свят, се засили проникването на теориите на американските социолози в другите капиталистически страни, порасна тяхното влияние върху цялата буржоазна социология.

Централна задача на съвременната буржоазия е защитата на капитализма. За да запази този отживяващ строй, който обрича народните маси на експлоатация, потискане, безработица и разрушителни войни, буржоазията е в настъпление против марксистко-ленинската идеология, възхвалява капитализма, наричайки го „свободен свят“, свят на „свободната инициатива“, пропагандира буржоазния индивидуализъм, като го противопоставя на колективизма на работническата класа, и клевети комунизма.

Антикомунизмът, антимарксизмът е главната насока на политическата философия на съвременната буржоазия, която превъзнася света на частнособственическите отношения като „най-добро“ устройство на човешкото общество. Така че съвременната политическа философия на буржоазията трябва да служи за ярко боядисан рекламен щит, който прикрива ограничеността, противоречията и язвите на съвременния капитализъм. Подобни задачи се поставят и пред буржоазната социология.

Капитализмът не стои на едно място, през последните 50—60 години той се промени. Старият промишлен капитализъм се превърна в монополистичен капитализъм, в империализъм. Буржоазната и дребнобуржоазната реформистка социология се опитват да представят спомнатото изменение на капитализма като коренно измене-

ние на неговата същност. Същевременно буржоазните и реформистките социолози отказват да признаят наистина коренните изменения в обществения живот на хората, станали в резултат на социалистическата революция и на образуването на социалистическата общественно-икономическа формация.

Буржоазията се старае да покаже, че идеалистическата представа за капиталистическия свят не е измислена, а се създава от трудовете на учените, по пътя на добросъвестни изследвания на социолозите. Всъщност това не е така. Категориите на политическата философия на съвременната буржоазия не са изведени чрез научни изследвания. Напротив, тези мъртвородени категории на социалното мислене на буржоазията държат в плен огромна армия учени, в това число и честни изследователи, тласкат ги по погрешен път, объркват ги и обричат на безплодие тяхната изследователска работа. Догмите на буржоазната политическа философия осакатяват социологическите изследвания, насочват вниманието на учените към разработването на такива категории и понятия, които трябва да отразят в криво огледало действителните обществени явления. Буржоазните социолози дори и да говорят за язви на съвременния капитализъм, те приписват тези язви на абстрактната „природа на човека“, на неговата психология, на „културното наследство“ и т. н. Във връзка с това в съвременната буржоазна социология като правило постепенно изчезва всяка критика на капиталистическите порядки.

Във връзка с това в съвременната буржоазна социология се води от дълго време спор: трябва ли така или иначе да се дава оценка на социалните явления, да се говори за това, което „трябва да бъде“, или само да се описва как стои работата. Все по-голям брой буржоазни социолози смятат за необходимо под фирмата на „обективност“ и „научност“ да отбягват от всякаква критика на явленията на обществения живот. Подбирането на фактите и тяхното обяснение все повече се свеждат до обосноваването на такива социологически понятия и категории, които предопределят явното или прикрито апологетично отношение на социолога към съвременния капитализъм.

Тези общи черти на съвременната буржоазна философия и социология не изключват многообразието на

нюансите, направленията и теченията на съвременния идеализъм в подхода към природните и обществените явления.

2. Съвременният субективен и обективен идеализъм

Кой владее мислите на съвременната буржоазия, какви философски и социологически школи изразяват мнoгoгo глeдa и настроенията, характерни за господстващата класа в съвременния капиталистически свят? Отговаряйки на подобен въпрос, самите буржоазни идеолози изброяват на първо място онези школи, чиито привърженици, макар и да не се причисляват към последователите на субективния идеализъм, на дело обаче възкресяват под нови названия, които целят да дезориентират читателите, именно това направление във философията. Такива течения в съвременната буржоазна философия са преди всичко прагматизмът, неопозитивизмът и екзистенциализмът.

Като разобличава един от любимите методи на съвременните субективни идеалисти, В. И. Ленин, обръщайки се към привържениците на подобни школи, пише: „На думи вие отстранявате противоположността между физическото и психическото, между материализма (който взема за първично природата, материята) и идеализма (който взема за първично духа, съзнанието, усещането) — на дело вие веднага отново възстановявате тази противоположност, възстановявате я тайно, отстъпвайки от своята основна предпоставка!“¹

Различните съвременни школи на субективния идеализъм вървят все по този път: на думи те отстраняват противоположността между физическото и психическото, а на дело провъзгласяват примата на съзнанието, възкресяват най-грубите форми на идеализма. Така постъпват преди всичко представителите на различните направления на *прагматизма*. Лидер на това течение през последно време беше американският философ Джон Дюн (1859—1952), който нарече своята теория инструментализъм. Той ратуваше за унищожаване на разграничението между психическо и физическо, възпяваше „науката“

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 15, стр. 47.

и „научността“ в подхода към философията. Същевременно той твърдеше, че идеите, теориите са лишени от каквото и да било обективно съдържание и представляват само инструменти за извършване на полезни за индивида действия. В своята теория на познанието Дюи изхожда от опита, но тълкува този опит субективно-идеалистически. Инструментализмът не признава никакви обективни закономерности, обективна истина, дори и самата обективна реалност. Не напразно някои съвременни идеалисти търсят „аргументи в полза на инструментализма“ у епископ Беркли¹.

Философията на инструментализма се свежда до разсъждения за най-целесъобразното използване на средствата, на „инструментите“, за да се постигне „максимално приспособяване“ на средствата към целите. Дюи и неговите последователи заявяват, че средството е „истинно“, ако довежда до желаните резултати, до успех, до изпълнение на замисленото. Дюи не признава никаква онтология (учение за битието) и смята за своя заслуга „опита да преведе старите, добре известни въпроси от плоскостта на онтологията на плоскостта на изследването“². Обаче и цялото „изследване“, цялото познание инструменталистите свеждат до комбинация на условни „истини“, на условни термини. Но как от такова гледище да се отличи тогава знанието, науката от вредното заблуждение, от илюзиите? Инструментализмът заличава качествената разлика между истина и заблуждение. Разглеждайки твърдението за съществуване на духове, богове, и нематериални души, един от учениците на Дюи³ пише, че твърдението, че те съществуват, трябва да бъде разглеждано не като погрешно, а като лишено от смисъл или противоречиво. Следователно няма погрешни твърдения, непримиримо враждебни на истината, на науката, защото няма обективна истина. В най-добрия случай прагматистите признават, че има съждения, „лишени от смисъл“ или „противоречиви“. Всичко това са, разбира се, явни и открити отстъпки на фиде-

¹ *Contemporary, British Philosophy*, London, New-York, 1956, p. 373,

² *John Dewey and Arthur Bentley, Knowing and the Known*, Boston, 1949, p. 328.

³ Сидней Хук в сборника „*American Philosophers at Work*“, New-York, 1956, p. 239.

изма. През последните години от живота си Дюи проявяваше склонност да се направи известен компромис между инструментализма и друго едно субективно-идеалистическо направление, семантическата философия, която представлява видоизменение на неопозитивизма — на „новия позитивизъм“.

Привържениците на *неопозитивизма* се обединиха първоначално във Виенския кръжок, организиран в 1922 г. под ръководството на австрийския физик и философ Шлик. По-късно неопозитивизмът се разпространи между философите и природоизпитателите в много страни, особено в САЩ и Англия.

Неопозитивистите претендират да „направят философията научна“, като я очистят от всякаква „метафизика“. Но същите претенции имаха и други философи-идеалисти — махистите и позитивистите, които са сродни с неопозитивистите по своите възгледи. Особеност на неопозитивизма е мисълта за прилагане на „логически анализ“ към езика. И тази мисъл обаче те са заимствували от субективния идеалист Витгенщайн, автор на книгата „Логико-философски трактат“ (1921). Назрялата задача на „философията на науката“, както я разбират неопозитивистите, е отстраняването на философските „псевдовъпроси“, към които те причисляват основния въпрос на философията, въпроса за обективната истина, за обективните закономерности в природата и обществото, за причинните връзки на явленията и др.

Вместо тези извънредно важни научни проблеми, над чието разрешаване са работили столетия наред цели поколения бележити мислители, неопозитивистите предлагат да се ограничим с „логическия анализ“ на езика, което според тях е единствената задача на „философията на науката“. Неопозитивистът Шлик твърдеше например, че разкривайки смисъла на традиционните философски проблеми, „философията на науката“ трябва да отхвърли безсмислените въпроси, а онези, които се окажат действителни проблеми, трябва да предаде за разрешаване на представителите на конкретните науки. „Следователно — заявява Шлик — съдбата на всички философски проблеми е такава: някои от тях ще изчезнат, когато бъдат показани грешките и заблужденията, отнасящи се до нашия език, а други ще се окажат обик-

повени научни въпроси... Мисля, че тези бележки определят цялото бъдеще на философията.“¹

Като поборници за „философия на науката“, неопозитивистите на дело се стремят да ликвидират философията. Типичен образец на ликвидаторство във философията са разсъжденията на английския неопозитивист А. Айер, според когото всички знания ни се дават от специалните науки — физиката, химията, биологията и др., и затова философията не била нужна, или във всеки случай ролята на философа не била голяма. „Единственото, което той, разбира се, може да направи. — това е да действа като своеобразен интелектуален полицаи, като следи никой да не наруши границата и да премине в областта на метафизиката.“² А към областта на „метафизиката“, чиято граница е забранено да се пристъпва, спадат и въпросите за отношението на мисленето към битието, за познаваемостта на света, за причинността и т. н. Именно за тези проблеми толкова цененият от неопозитивистите субективен идеалист Витгенщайн пише: „По-голямата част от предложенията и въпросите, изказани по философските проблеми, не са погрешни, а — безсмислени... Поради това не трябва да ни учудва, че най-дълбоките проблеми всъщност съвсем не са проблеми.“³

Премахването на философските проблеми, ликвидирането на научния мироглед може да означава само връщане назад, към религията, към донаучното състояние на духовния живот на хората. На думи неопозитивистите се обявяват против „метафизиката“, за науката, а на дело се борят против научния мироглед, подкопават самите основи на научното мислене и следователно нанасят сериозна вреда именно на развитието на науката, като ѝ отказват правото и възможността да познае обективната истина. Най-новото, най-„модното“ направление на неопозитивизма е *семантичката философия*⁴. Семантичката философия отива още по-далеч от дру-

¹ Виж *L. Beck, Philosophical Inquiry*, N. Y. 1956, p. 244.

² *The Revolution in Philosophy*, London 1957, p. 78—79.

³ *L. Wittgenstein, Tractatus Logico-Philosophicus*, London 1949, p. 63.

⁴ Трябва да правим разлика между семантичката философия и семантиката като част на математическата логика, както и семантиката (семаснологията) като лингвистична дисциплина, която изучава смисловата страна на езика.

гите направления на субективния идеализъм по пътя на формализма и схоластичното разглеждане на понятията, от които се отнема всякакво обективно съдържание. В днешно време има няколко школи и школчки на семантичката философия, между които „академичната школа“ (Карнап, Тарски), школата на „Общата семантика“ (Коржибски, Хаякава), школата на Ричардс и Огден. Представителите на тези школи внасят различни нюанси в семантичката философия и се отличават един от друг по политическите си възгледи. Идеологическата същност на всички тези разновидности на семантичката философия обаче е една и съща.

Главен представител на семантичката философия е Рудолф Карнап, бивш член на неопозитивисткия Виенски кръжок, а днес един от най-видните буржоазни философи в САЩ. Карнап създаде „теорията за образуване на понятията“, според която всичко, с което борави наблюдателят, ученият, се образува чрез познавателната дейност на субекта, който изработва понятията и следователно обектите на познанието. Задачата на философията се свежда до анализиране на понятията, до отстраняване на „метафизическия“ смисъл от тях, т. е. до такова формулиране на тяхното съдържание, което да напомня не за съществуването на външния свят, тъй като признаването на този свят се нарича „метафизика“.

Подобен анализ изисква да се обръща внимание не на реалното значение на понятията, а само на формалните правила за техните словесни изрази и съчетания, „Логически синтаксис на езика“ — така е озаглавил Карнап един от своите трудове, в който с помощта на формалния метод разглежда възприетите в науката термини и техните съчетания. В книгата си „Увод в семантиката“ (1946) Р. Карнап пише: „Проблемите на философията се отнасят не до пределната природа на битието, а до семантичката структура на езика на науката, включително и теоретическата част на всекидневния език.“¹ При това представителите на семантичката философия стоят на гледището на конвенционализма; същият този Карнап заявява категорично: „Да бъде нещо реално в научен смисъл, това значи да бъде елемент на система.“²

¹ R. Carnap, Introduction to Semantics, USA, 1946, p. 250.

² Виж „Semantics and the Philosophy of Language“, USA, 1952, p. 210.

От гледище на семантичката философия съвременните научни постижения показват, че „онова, което наричаме „обекти“ или „обективно“, не е нищо друго освен просто нервни конструкции в нашия череп“¹. И така, човешкият мозък създава целия безкраен свят!

Това направление предизвика възражения дори и сред някои привърженици на идеализма, защото от гледище на семантичката философия истинското знание не може да се различи от празните или дори вредните измислици, от химерите. Човечеството, разбира се, отдавна би блуждало в мрак, ако се ръководеше от подобна философия, според която правилата на играта на карти и законите на физиката по същество по нищо не се различават едни от други. Именно така разсъждават привържениците на субективния идеализъм, които подценяват науката, отричайки нейното обективно съдържание, и представят законите на науката просто като логически изводи от условно приетите, по споразумение между учените, предпоставки. По думите на австрийския неопозитивист Шлик универсалният закон или теорията е „правило или сбор от инструкции за извеждане на едни съждения от други съждения“². Тези философи представят човешкия ум, който разгадава все нови и нови тайни на природата, който разкрива основата на основите на общественния живот и анализира самата мисъл, само като „кипящ в празно действие“, да се изразим с думите на Пушкин.

В епохата на възникването на научния мироглед прогресивните мислители отиваха на кладата и на мъчения, отстоявайки истината. Тогава буржоазията беше възходяща класа. Съвременната империалистическа буржоазия не се интересува ни най-малко от въпроса, „що е истина“. Тя не се интересува и от насоката на научното изследване, защото, както казва основателят на прагматизма Джеймс, истинно е всичко, което е полезно. А за реакционните кръгове на буржоазията например е полезно науката да се превърне от творческа сила в разрушаваща сила, сила, унищожяваща живота на земята. Прогресивното човечество обаче желае науката да се вдъхновява от великите и благородни идеи на социалисти-

¹ A. Korzybski, *Science and Sanity*, USA, 1945, p. XX.

² „Contemporary British Philosophy“, London 1956, p. 373.

чески хуманизъм, да служи на народа и на прогреса. И литлериците правеха в лагерите на Майданек научни експерименти, напълно отговарящи на правилата на логиката и на изработените инструкции. Но това беше най-голямо злодеяние. Ето защо прогресивното човечество не може да допусне науката да бъде „освободена“ от вдъхновяващия я мироглед и сведена до сбор от правила и инструкции, посочващи как да се организират опитите и как да се правят от тях логични изводи.

Марксистите се борят за наука, която да открива истината, за наука, чийто път е белязан с подвизи в служба на народа. Заедно с всички прогресивни хора марксистите се борят против превръщането на науката в оръдие за злодеяния или в занятие, подобно на спорта, на разгадаването на гатанки и т. н. С други думи, всички прогресивни сили се борят за научен мироглед, който да осветлява пътя на човечеството напред.

Съвременният субективен идеализъм сочи на човечеството път не напред, а назад. Пътят на субективния идеализъм — това е пътят на пълното отстъпление от всички завоевания на прогресивната мисъл, дори от предишните с относително прогресивно значение положения на класическите системи на идеализма, път на безгранично задълбочаване на всичко реакционно, което се е съдържало някога в идеалистическата философия. Ярка илюстрация на тази идейна деградация на съвременната буржоазна философия е съвременният ирационализъм, чиято най-известна разновидност днес е екзистенциализмът.

Отправна точка на философията на *екзистенциализма* е понятието съществуване (от лат. *exsisto*), което се разбира като „човешки-конкретно съществуване“. С други думи, според екзистенциалистите съществуването е невъзможно без възприемане, без преживяване на съществуването. Следователно то е съществуване на определен единичен субект: извън субекта било целело да се говори за съществуване. „Ако аз наричам не-аза свят — пише немският екзистенциалист Ясперс, — аз мога да разбера това не-аз само заедно с мене.“¹ В това положение няма нито зрънце ново в сравнение с онова, което писа някога епископ Беркли. „Новото“ в екзистенциалисткия субек-

¹ *K. Jaspers, Philosophie, B. I, Berlin, 1932, S. 62.*

тивен идеализъм е почти само това, че екзистенциалистите разглеждат субекта не като субект на познанието, а като страдащо, умиращо същество, изпълнено с грижи, страх и т. н. Отдавна бе казано, че философията е „епохата, схваната от мисълта“; във философията на екзистенциализма е схваната от мисълта епохата на загниващия капитализъм.

Според привържениците на екзистенциализма „съществуването“ предшества „същността“ на човека. Камъкът със самото си съществуване вече става камък и не престава да бъде такъв, докато съществува, но човекът, който започва своето „съществуване“, още не е онова, което може да бъде, той избира своята „същност“ впоследствие. Обаче лишен по волята на екзистенциалистите от битие като обществено същество, лишен от ярката светлина на обективното знание, осъден да се лута постоянно в мрак, човекът въпреки правото си „да си избира същност“, преживява постоянната „трагедия на битието“, изпитва „мъчение“. Той изгражда света по свое желание, но през цялото време си има работа с „шифри“ във формата на сетивно съзерцание, на научни понятия или религиозни вярвания, и всички тези „шифри“ му говорят, че съществува „трансцендентното“, до което той може да се приближи само интуитивно. Някои екзистенциалисти (А. Марсел) щедро въвеждат в своята философия християнското богословие, религията, която именно трябвало да освободи човека от състоянието му на „мъчение“. Други (Хайдегер, Сартър) си остават на позициите на „песимистичния атеизъм“, но и те със своето учение сочат пътя не към научното знание, а към фидензма и мистиката.

Ако първият белег за деградацията на съвременния идеализъм е широкото разпространение на различните школи и направления със субективно-идеалистически характер, вторият, не по-малко характерен белег на същия процес, е сливането на обективния идеализъм с богословието. Най-известните обективно-идеалистически направления днес са персонализмът и неотомизмът.

Персонализмът, разпространен в САЩ (Флюслинг, Хокинг, Брайтман), във Франция (Муни) и в редица други капиталистически страни, се рекламира от неговите привърженици като „философия на личността“ (лат. „персона“, оттук и названието на школата). Според персонализма вселената представлява иерархия на личности:

личности са всички тела в природата, живите същества, човекът и най-сетне абсолютната личност — бог. Обявявайки принципа на индивидуалността за космически принцип, персоналистите провъзгласяват, че „правата на човека, утвърждаването на човешката личност и свободата са крайъгълният камък на съществуването“¹. Всички тези декларации обаче са само рекламна витрина, зад която се крие диаметрално противоположно съдържание. В действителност персоналистите проповядват и осветяват робството, подценяването на човешката личност, защото над индивидите те поставят „божествената воля“, „божествената личност“, слабо отражение на която според тяхното учение е именно действителната личност. Те проповядват смирение и покорност пред „божията воля“, с което сковават волята и разума на човека.

Философията на персоналистите е пропагандиране на самоусъвършенствуването и обновяването на душата вместо на борбата за нов, достоен за човека живот. „Необходимо е да се борим не за нов свят, а за нова душа“ — пише най-откровено Флюелинг². Прежеждайки същите мисли на езика на политиката, Флюелинг заявява: „Днес опасността идва не толкова от бомбите, колкото от порочността на хората.“³ И така няма смисъл да се борим против ядреното оръжие, вместо това трябва да се заемем с преустройство на грешната човешка природа, като възпитаваме смирение и покорност пред „божествената воля“.

Същите рецепти дават персоналистите и за лекуване на социалното зло, пораждено от капитализма. Те говорят за „равенство на личностите“, но това е само равенство на „духовните същности“, равенство „пред бога“, „по дух“, а съвсем не реално равенство на реални хора. Но за такова „равенство“ говореха още Сенека и църковните отци през епохата на робовладелския Рим, като признаваха „духовното равенство“ между роба и робовладелеца. Днешните идеалисти не са измислили нищо ново за осветяване и овековечаване на капиталистическото робство.

Богословие, натруфено в пищната мантия на философската и лъженаучна терминология, е и другото най-

¹ Виж списание „Personalist“, Summer 1956, p. 233.

² Статия на Флюелинг в списание „Personalist“, Winter 1956, p. 11.

³ „Personalist“, Summer 1956, p. 234.

разпространено течение на съвременния обективен идеализъм — *неотомизмът*, който възкресява учението на католическия богослов Тома Аквински (1225—1274), провъзгласен от католическата църква за светия. По името на този средновековен схоластик е наречено и новото течение.

В труда си с характерното заглавие „Бог като функция в съвременните философски системи“¹ един от видните представители на неотомизма Колинз (САЩ) твърди, че „свети Тома проправил пътя към установяване разликата между богословската мъдрост и философската мъдрост или човешката философия“, и по-нататък пояснява мисълта си по следния начин: „Богословската мъдрост започва с разглеждането на бога и оттук преминава към изучаването на творенията, тъй като те се отнасят до бога и имат сходство с божественото“, от друга страна, „във философската мъдрост или човешката философия началото се поставя с изучаването на самите сетивни сътворени неща, които се изследват съобразно със собствените им причини, и едва накрая се стига до разбирането на бога“. Както виждаме, разликата не е голяма. Богословието започва с бога, а философията свършва с бога. Това е разликата между тях.

Една от главните идеи на неотомистката философия е идеята за „хармонията“ между вярата и знанието, т. е. между религията и науката. Неотомистите заявяват, че са успели да преодолеят противоречията между науката и религията, да ги помирят, като са установили границите на тяхната компетентност. На дело обаче неотомисткият принцип за хармонията между вярата и знанието подчинява науката на религията, защото неотомистите разглеждат религиозните догми като свръхразумни истини.

Подобно на персоналистите неотомистите заявяват, че в центъра на тяхната философия стои човекът, те говорят на широко за „ценност на личността“, като уверяват, че знаят пътя за избягване на двете „опасни крайности“ — индивидуализма и колективизма. На дело тази тяхна претенция да се издигнат над индивидуализма и колективизма се свежда до проповядване на покорност

¹ В сборника „American Philosophers at Work“, New-York 1956, p. 197.

пред „божията воля“, до пропагандиране на религиозния морал. Както се и полага на богослови, неотомистите разделят човека на тленно тяло и нетленна душа, но изнамират нови термини и понятия за това религиозно деление. Те твърдят, че човекът, от една страна, е индивид, чието битие е подчинено на физическите и историческите закони, а, от друга страна, той е личност, която се стреми към бога и която го познава. Така че Колилиз е прав до известна степен, когато твърди, че неотомизмът започва с философията, а свършва с най-обикновено богословие.

Същият метод лежи в основата на разсъжденията на неотомистите за природата. Френският неотомист Ж. Маритен написа специална книга за „философията на природата“, в която се стреми да вмести съвременните научни данни в схоластичните схеми на Тома Аквински и така да създаде метафизика на съвременното природознание, както правеха схоластиците. Неотомистите твърдят, че те се занимават със „същността на сетивното и изменящо се битие“, но при проверката се оказва, че тази „същност“ е неизменна, непознаваема и представлява някакъв духовен субстрат, който свързва в едно природата и нейния „творец“.

Занимавайки се с въпросите на мисленето, неотомистите също прикриват старите религиозни догми с най-нова фразеология, заимствувана от психологията. Те превъзнасят „самонаблюдението“, обяснявайки психологическите процеси като „вътрешно прозрение“, и стигат по такъв начин до психологическо „обосноваване“ на богословското учение за „божественото откровение“.

Неотомизмът е преди всичко философия на католическата реакция. Католическите институти и университети в Западна Европа и Америка са негови теоретични центрове, а Ватиканът насочва дейността на неотомистите. Щедрата подкрепа на империалистите и големите средства, с които разполага самата католическа църква, създават солидна материална база за широко пропагандиране на неотомизма. За да характеризираме мащаба на тази пропаганда, достатъчно е да кажем, че неотомистите издават над 20 списания, публикуват годишно стотици трудове. Неотомизмът е тясно свързан не само с църквата, но и с дейността на католическите партии, създадени след войната във Франция, Италия и Западна Германия.

В този смисъл може да се говори и за политическа програма на неотомизма, който с проповедите за „християнското“ устройство на обществото, за въвеждането на някакъв си „професионално-съсловен строй“ по подобие на феодалната иерархия се стреми да отклони трудещите се от класовата борба, да отрови съзнанието им с идеята за „класов мир“. Комунистическите партии във Франция и Италия предприеха сериозна критика на католическите теоретици, разобличават техните клеветнически нападки срещу марксизма, показват класовата същност на католическите теории като оръдия на империалистическата реакция.

3. Философия на историята на съвременната буржоазия

„Краят на XIX в. — пише френският историк на философията Брейе — беше свидетел на упадък на философията на историята. Тази философия имаше за цел да покаже съвременното положение на човечеството като фаза на някакво развитие и по този начин да обясни човека на самия него. В началото на XX в. самата история като знание за миналото стана обект на атаки...“¹

Отричането на закономерностите на общественото развитие, представянето на историческия процес като натрупване на случайности, които могат да бъдат описани, но не могат да бъдат изучени и предвидени, беше същността на всички тези атаки от страна на буржоазните идеолози.

Походът против историята като наука бе започнат от неокантианците (Рикерт, Винделбанд), които твърдяха, че историческото било винаги единично, индивидуално, не съдържало в себе си повтарящо се и поради това не допускало обобщения. Немският философ Дилтай отиде още по-далеч и обяви историческата наука само за резултат на субективното преживяване на учения-историк, който тълкува по своему известните нему мисли от миналото. От това гледище историята е само изброяване на събития, които всеки историк преценява по своему. Съвременният френски историк на социологията и крайно де-

¹ *Emile Bréhier, Transformation de la philosophie française, Paris 1950, p. 149.*

сеи публицист Р. Арон, пропагандирайки възгледите на Дилтай, заявява: „Всяка епоха, всеки колектив си възсздават миналото.“¹

Това гледище се споделя от много съвременни буржоазни историци. Така се отразиха върху техните възгледи господстващите в буржоазния мироглед от началото на ХХ в. субективно-идеалистически течения. Подобна философия на историята води до ликвидиране на историческото научно знание, тъй като наука, която изключва от ползрението си обективните закономерности, проповядва абсолютния релативизъм и отрича обективната истина, престава да бъде наука.

Историческият материализъм признава историческата класовата обусловеност на обществените и философските възгледи на историка, но същевременно учи, че е възможна обективна, достоверна, истинска историческа наука, която преодолява влиянието на преднамерените гледища и класовите предразсъдъци. Тази обществена наука се създава от идеолозите на прогресивната класа, която освобождава обществото от веригите на експлоатацията. Такава наука е марксизмът-ленинизмът. Именно поради това марксизмът-ленинизмът има възможност, анализирайки буржоазната историография, да отдели всичко онова в нея, което се обяснява с класовата ограниченост на кръгозора на буржоазния историк, от истинското завоевание на научната мисъл. Въпреки цялата си историческа, класова ограниченост идеите на френските историци от епохата на реставрацията за класите и класовата борба бяха постижение на науката, което ѝ проправяше път напред.

Буржоазните социолози и философи обаче, изхождайки от субективно-идеалистически предпоставки, твърдят по най-различни начини, че обективната истина на историческия процес не можела да бъде позната. Италианският философ Кроче твърдеше, че всяко историческо съждение почива върху практическа нужда на своето време, което диктува подбирането на историческите факти и тяхното осветляване от изследователя. Следователно, заключава той, всяка история е „съвременна история“. Почти по същия начин разсъждаваше и американският

¹ R. Aron, *La philosophie de l'histoire*. Сборник *L'activité philosophique contemporaine en France et aux Etats-Unis*, Paris 1950, vol. II, p. 327.

философ Дюи, който, подчертавайки значението на принципа на подбора на историческия материал и „подреждането“ на този материал от учения, твърдеше, че историята е „история на настоящето“, „история на онова, което се смята важно за настоящето“. Това гледище бе наречено презентизъм (от лат. *praesens* — настояще) и има много привърженици сред историците на Запад, особено в САЩ.

Без съмнение историческата наука не стои на едно място, тя се развива. Нашите знания за миналото стават позадълбочени и по-точни. Подобно на човек, който се е изкачил на висока планина, историкът в нашата епоха има възможност да види миналото по-далеч и по-дълбоко от историка през XVIII или XIX в. Безспорно е също, че класовата позиция на някои съвременни историци не им помага да разкрият действителното съдържание на историческия процес, а, напротив, кара ги да изопачават миналото, например да си затварят очите за ролята на масите, да изтъкват на преден план дейността на героите, да виждат в историята проява на духа или на „божествената воля“ и т. н. Обаче поради това, че някои буржоазни историци жертвуват истината в полза на користните класови интереси, съвсем не бива да се прави философският извод, че няма и не може да има никаква историческа истина.

Съвременната буржоазна философия на историята не се развива напред, а изостава от завоеванията на философската мисъл от XVIII—XIX в. Тя възкресява старите, отживели идеалистически възгледи за обществения процес. От примера с видния английски учен Арнолд Тойнби, посветил главния си труд на общите проблеми на философията на историята¹, виждаме какви изменения претърпяват старите философско-исторически концепции на буржоазията.

Тойнби отрича единството на историческия процес. Нахвърляйки се срещу старата философия на историята, той си служи със следното сравнение: да се конструира единен исторически процес на развитието на човешкото общество — това е все едно да се наставят бамбукови пръчки една в друга; в резултат на такава операция ще се получи една дълга пръчка, но, разбира се, никой няма да повярва, че така е расъл бамбукът. Тойнби смята, че

¹ *A. Toynbee, A Study of History.*

така постъпват, когато обединяват историята на Гърция, историята на Рим или историята на други отделни цивилизации в единен исторически процес. Според Тойнби световната история се разпада на отделни цивилизации, всяка от които си има своя история, свое раждане и смърт. Английският историк Стенли Кесън, възприел теорията на Тойнби, предлагаше световната история да бъде наречена „лаборатория за експериментални цивилизации“¹.

Тойнби създава само илюзия за единство на историческия процес с помощта на теорията за кръговрата, за цикличността. Тази теория получи широко разпространение през 20-те години на ХХ в. след излизането на книгата на немския реакционен философ Шпенглер, който предричаше „залеза на западната култура“. Според теорията на Тойнби, като достигне разцвета си, дадена цивилизация върви към упадък, умира; тя се заменя от друга цивилизация, която тръгва по същия път; така че историческият процес се извършва кръгообразно. Цивилизацията загива в резултат на разрушаването на „социалното цяло“, в резултат на нарастването на остри социални конфликти. Но според Тойнби развитието на цивилизацията зависи в края на краищата от развитието на съзнанието, на идеите. Първостепенна роля играят при това религиозните идеи. Тойнби повтаря тук старите и престари и отдавна опровергани банални положения на идеализма, без да проявява ни най-малка оригиналност.

Основният извод от теорията на Тойнби е, че ако капиталистическият строй рухне, историята ще тръгне не напред, а назад. Трябва ли след всичко това да се стремим към разрушаване на експлоататорския капиталистически строй?

Така теориите, които отричат историческия прогрес, разкриват истинския си класов лик. Целта на тези реакционни теории е да отклонят погледа на човечеството от светлото бъдеще, да лишат обществената дейност на хората от величествената перспектива за изграждането на новото общество. Участието на човечеството била да кърпи и ремонтира зданието на капитализма, под чийто покрив му било съдено вечно да живее.

¹ S. Casson, *Progress and Catastrophe*, London 1937, p. 114.

Във философско-историческите си построения Тойнби не е сам. Съвременната буржоазна философска мисъл изобщо е отхвърлила понятието социален прогрес, опълчила се е против самата идея за прогресивни изменения в обществения живот.

В книгите на историци и социолози често се срещат разсъждения, че илюзиите на старата философия на историята са изгорели в огъня на действителността, че са негодни не само старите схеми на френските просветители от XVIII в., които говореха за крайното възтържествуване на разума, но и философско-историческата схема на Хегел, защото в нея се говори за развитие.

Видният американски социолог Огборн заяви през 20-те години на нашия век, че трябва да се ликвидира с термините „прогрес“, „еволуция“, „развитие“, тъй като тези понятия почиват върху признаването на неизбежността на последователните стадии в развитието на обществото. Огборн, който искаше тези понятия да бъдат изхвърлени от съвременната социология, предложи да се придържахме към „строго научния“ термин „социални изменения“¹. В обществото стават изменения, но в каква насока вървят те, ние не сме знаели това, пък и не сме можели да знаем, и не бивало и да задаваме такъв въпрос. За буржоазната социология тази теория стана знамение на времето.

Въвеждането на понятието социално изменение в съвременната буржоазна социология и философия на историята откри широк път за идеалистическо обяснение на историческия процес. Служейки си с това понятие, учените, както пише западногерманският социолог фон Борх, превръщат огромния поток на историческото формиране „в непрекъснато течение на „социални изменения“, които се състоят от безброй много „безкрайно малки“ отделни процеси“². Това е вярна забележка: с помощта на понятието социални изменения историческият процес се раздробява на извънредно малки отделни процеси, лишава се от единство, разкъсва се на парчета. Линията на социалния прогрес се разпада на

¹ *W. Ogburn, Social Change, 1922, виж също неговата статия в „Енциклопедия на социалните науки“ Social Change (vol. 3, p. 330—334).*

² *H. von Borch, Grundlagen der Geschichtssoziologie. A. Weber, Einführung in die Soziologie, München 1955, S. 201.*

отделни точки, разхвърляни в пространството. Във връзка с това френският философ Брейе казваше, че съвременната философия на историята ни учи да не си представяме историческия момент като точка на някаква права. Ще добавим: не само на права, но и на крива, например на спирала. Въпросът тук не е в отричане на праволинейността на общественото развитие, а в отричане на самата теория за постъпателното развитие. „Разпадна се веригата на времената“, както казва Хамлет — Шекспировият герой. Но разпадна се не само веригата на времената; връзката на явленията в обществения живот се разпадна не само, тъй да се каже, вертикално, но и хоризонтално, в рамките на даден етап от историята на обществото. В съзнанието на буржоазния социолог на всяко стъпало на историческото развитие общественият живот се е разпаднал на редица безкрайно малки, самостоятелни, отделни процеси. Подобно схващане е отстъпление от научното познание за общественото развитие.

Любопитно е да се наблюдава как тези буржоазно-субективистки възгледи за процеса на общественото развитие са се отразили своеобразно в тесретическите разсъждения на съвременните ревизионисти, които отричат единните общи закономерности на преминаването от капитализма към социализма; ревизионистите разглеждат този преход като съвкупност от отделни „пътища“, по които човечеството трябвало да върви към социализма разпръснато, поотделно.

4. Теории за „факторите“ и „сферите“ на обществения живот

Още в края на XIX в. една значителна група от социолози поддържаха теорията, че факторите, които определят измененията в обществения живот, са многобройни. Социолозите от тази школа отричаха, че общественото битие определя развитието на общественото съзнание, че развитието на производителните сили и производствените отношения определя структурата на обществото и протичането на неговото развитие. Тези социолози бяха готови да признаят заслугата на марксизма, който бил разработил въпроса за значението на икономическия

фактор, но те смятаха марксизма за „едностранчив“ и се обявяваха против монизма на историческия материализъм, за „множествеността на факторите“.

На III Международен социологически конгрес, който бе посветен на проблемата за „социалните изменения“ и се състоя през 1956 г., това течение дори бе наречено „водещо“ в съвременната социология. В доклада си западногерманският социолог фон Визе заяви, че старото, характерно за средата на XIX в. „еднопричинно обяснение на историята“ е заменено днес от „многолинейната интерпретация“ на обществените явления¹. Тук обаче въпросът не е в защитата на идеята за сложността и многообразието на историческия процес, а в опита да се раздели той на отделни процеси, слабо свързани или съвсем несвързани помежду си. На обосноваването на теорията за „множественост на факторите“ бе посветен изнесеният на конгреса доклад от видния английски социолог М. Гинсберг, който твърдеше, че не можем да смятаме едни фактори за по-важни от други. „Социалните изменения — каза той — често се предизвикват от сливането или съвпадането на елементи, възникнали от различни източници, но пресичащи се в една точка.“²

Привържениците на подобен възглед за обществения живот особено много изпадат в еkleктизъм. Същевременно техните възгледи са проникнати от метафизичност, тъй като те не искат да виждат основата на историческите явления, свеждайки ги до механическа съвкупност на различни причини. Подобни теории само прикриват идеалистическия възглед на съвременните социолози за обществото.

Днес схващането за различните фактори на единния обществен процес все повече се измества от представата за отделни, обособени една от друга сфери, или процеси, на обществения живот.

Така например в Западна Германия социологът Алфред Вебер³ и други разработиха теорията за разните сфери, или системи на обществения живот: „социална, технологически-цивилизаторска и културна“. Вебер твърди, че тези сфери, или системи на обществото (или структури), по-

¹ Transactions of the Third World Congress of Sociology, vol. I, p. 5.

² Пак там, стр. 17.

³ Виж А. Weber, Einführung in die Soziologie, München 1955.

добно на сферите на гръцкия астроном Птоломей, се въртят всяка сама за себе си. Социологът, казва той, е призван да изучава точките на съвпадение, на „констелация“ на тези системи. „Очевидно на прав път са, когато разделят еволюцията, установена от Маркс, на отделни социологически сфери на битието“¹ — пише А. Вебер, твърдейки, че като се откажем от понятието обща еволюция, развитие на обществото, трябва да изучаваме отделните сфери и тяхното взаимно разположение една спрямо друга.

Така, като отхвърлиха марксисткото разделяне на явленията в обществения живот на базисни и надстроечни и нарушиха противоречивото единство на тези явления, съвременните буржоазни социолози създават най-заплетени схеми за съотношението на различните сфери на обществения живот на хората. При това общественият живот се разделя произволно на отделни процеси, или сфери, а движението на тези сфери в края на краищата се подчинява на съзнанието.

Като разделят историческия процес на отделни процеси, или сфери, и си задават въпроса за взаимните отношения на тези сфери, някои социолози изтъкват особено проблемата за развитието и ролята на техниката. Те подчертават огромното значение на различните технически усъвършенствувания и нововъведения в обществения живот на хората. Огборн вижда главната причина на социалните изменения именно в изобретенията и пише: „Механическите изобретения дават импулси за социални изобретения (нововъведения), а социалните изобретения стимулират механическите изобретения.“² Следователно той признава известна взаимозависимост между сферата на социалните явления и сферата на техниката. Но кое определя развитието на техниката, каква е ролята на социалните отношения в това развитие? На този въпрос Огборн и неговите съмишленици не отговарят. Те свеждат развитието на техниката в крайна сметка до развитието на духовните сили и способности на човека, като повтарят отдавна известни положения на идеализма.

Според Огборн своеобразен закон на обществения живот е изоставането на духовната култура от изпреварващото я развитие на техниката. Тезата на Огборн се из-

¹ A. Weber, *Das Weltbild unserer Zeit*, Nürnberg 1954, S. 125.

² Виж Elmer, *Contemporary Social Thought*, Pittsburgh 1956 p. 183.

ползува днес от много социологически теории. Подобна мисъл развива американският социолог Луис Мемфорд, който говори за „опасност“ от прекомерното развитие на техниката, за „гибелно“ увлечение по техническия прогрес.

Основният порок на това течение в социологията е това, че неговите привърженици вземат техниката извън социалните отношения, извън отношенията на собственост. Затова именно те свеждат развитието на техниката в края на краищата до развитието на духа. А всъщност никакво развитие на техниката не съществува извън социалните отношения.

Привържениците на теорията за първенството на техническия фактор, на техническите изобретения в обществения живот не могат да установят в какво се състои връзката между измененията в техниката и социалните изменения и защо има такава връзка, каква е същността на самите социални изменения. Буржоазните социолози не могат да обяснят факта, че в епохата на империализма техническият прогрес често се придружава от регрес в други области, особено в областта на духовния живот на хората, който се осакатява безжалостно от капитализма. Огборн и неговите съмишленици не виждат или не желаят да видят, че производствените отношения на капитализма са отживели времето си и че именно тук се крие обяснението на „изоставането на културата“ от техниката в съвременния капиталистически свят. Опитът на социалистическите страни показва, че там производствените отношения не са спънка за развитието на обществото и поради това измененията в областта на техниката не водят и не могат да водят до каквото и да било „трагично“ изоставане на духовната култура.

Империалистите използват атомната енергия не в интерес на човечеството, а за изготвяне на средства за масово убийство на хора. Социолозите от тази група са склонни да обвиняват за това науката, техниката, а не капитализма, който дава на развитието на техниката уродлива, противоречаща на интересите на обществото насока.

Възгледът, че техниката е специфична сфера, измененията в която изпреварват измененията в другите сфери на обществения живот, лежи в основата на социологическото направление — на така наречената *индустриална социология*. Това направление поставя въпроса за „при-

способяване“ на човека към „механическата и техническата среда“ и социолозите измислят различни средства, за да може „човекът“ (има се предвид индустриалният работник) по-добре и по-бързо „да се приспособява“ към условията на съвременното капиталистическо предприятие и да не мисли за коренно изменение на експлоататорските обществени отношения. Според тези социолози социалните конфликти се дължат на това, че хората лошо се „приспособяват“ и индустриалната социология се стреми да ускори това „приспособяване“. Представителите на това течение, един от родоначалниците на което е американският социолог Елтън Мейо, който написа съчинение за „индустриалната цивилизация“ и нейните „проблеми“, работят в различни фирми: те са консултанти на капиталистическите компании, обследват организацията на труда в заводите, изясняват причините за конфликтите и методите за тяхното уреждане, изработват препоръки за капиталистите как да „уреждат“ своите отношения с работниците.

В една от програмните статии на това течение, публикувана в „Списание за социология на обучението“ през ноември 1950 г., се казва, че „социологическото изследване в областта на промишлеността, за да има практическа стойност, трябва да даде основните принципи, които лежат в основата на приспособяването и конфликта“. Тук се говори, че трябва да възтържествува „приспособяването“ на хората към създалото се положение и по този начин конфликтите щели да бъдат ликвидирани. Авторът на статията признава, че известни среди чакат от този клоп на социологията „лек против взривовете, конфликтите и класовите антагонизми“.

Социолозите, които се занимават с въпросите за интензификацията на труда, не забравят и работническото движение. Същото списание отпечата през декември 1955 г. статия, в която предупреждаваше, че „у работниците се пробужда съзнанието, че е необходимо да участвуват най-широко в общественото развитие“, затова в профсъюзите би трябвало да се изпратят социолози-консултанти, които да просветят профсъюзните лидери и да им помогнат „да установят отношения на сътрудничество между групите на работниците и на господарите“.

С тези теории за преодоляване на „изоставането на сферата на културата от сферата на техниката“ предста-

вители на индустриалната социология се надяват, по израза на един социолог, „да познаят мрежата от условия, в които може да се заплете съвременният човек“. По-вярно би било да се каже, че с помощта на „индустриалната социология“ буржоазията се надява да заздрави мрежата на социалните отношения, в която е заплетен съвременният работник в капиталистическия свят.

Наред с „индустриалната социология“ съществуват и такива течения като „социология на градовете“ и „селска социология“, основани също така на предположението, че съществуват затворени, отделени една от друга сфери на обществения живот. Първата изследва състава на населението на градовете, въпросите на градското строителство и т. н. Втората изследва настроеността на фермерите, въпросите за организацията на техния труд и т. н. В трудовете и на двете тези течения се поставят въпросите за отношението на дадена част от обществото (населението на определен район) към околната среда — географска и социална. По примера на съответната биологическа дисциплина, която разглежда взаимното влияние на организма и околната среда, това течение в социологията често бива наричано *социална екология*. Изследователите вземат под внимание географската среда (климата, почвата и т. н.), а отчасти и икономиката на даден район, политическите учреждения, културните традиции на неговите жители и т. н. Такива комплексни изследвания могат, разбира се, да съдържат интересен фактически материал. Обаче субективният метод в подбирането на данните и материалите, липсата на обективен критерий се отразява отрицателно върху тези трудове; техните изводи често се определят не от научните данни на изследването, а от преднамерената социално-политическа философия на изследователя.

Напълно очевидно е, че различните области от живота на капиталистическото общество не могат да бъдат изучавани извън антагонистичните, класовите противоречия, каквито има във всички страни на обществения живот на експлоататорското общество, извън единството и противоположността на производствените отношения и производителните сили, което именно създава единството на обществения живот, целостта на историческия процес на даден етап и връзката му с предишната и следващата епоха. В обществения живот на хората няма и не може да има такива отделни закономерности, които да не са свързани с

основните, общите закони на развитието на дадена обществено-икономическа формация; няма никакви кътчета в обществения живот, където тези закони да не се проявяват в една или друга конкретна форма, няма никакви отделни фактори, които да не са проява на закономерностите, присъщи на тази формация.

Много социолози, които се занимават с „индустриална“, „селска“ или „градска“ социология, все повече се отдалечават от въпроса за общите закономерности. Те твърдят, че само наблюдават отделни явления и затова не се интересуват от общите проблеми. Това е така нареченото опитно, или емпирическо, направление в съвременната социология, за което ще говорим по-нататък. Друга част от социолозите, посветили трудовете си на „индустриалната“, „градската“ и „селската“ социология, образуваша школа, която изучава „взаимоотношенията на хората в промишлеността“, и се присъединиха към психологическото течение в съвременната социология, за което също ще говорим по-нататък.

5. Опитна, или емпирическа, социология

Значителна група социолози, които се занимават с отделни области на обществения живот, смятат, че социологията трябва да се изгражда само върху данните на опита и дори на експеримента. На това основание те отричат „абстрактните“ закономерности на общественото развитие, като им противопоставят отделните така наречени емпирически „закони“, изведени с помощта на произволно подбрани статистически данни. При това те свеждат опита, емпирическите данни, до „психическия опит“ на индивида, като оставят настрана обективните процеси и явления. Затова съвременните социолози разбират и статистиката по своему.

Статистиката, естествено, има голямо значение за обществените науки, но съвременните буржоазни социолози се отнасят и към нея произволно, субективно, което проличава и в подбирането на обектите за изследване, и в системата на обработване и обобщаване на данните.

Социолозите от това направление най-често стоят на философските позиции на неопозитивизма и прагматизма — разновидности на субективния идеализъм, които се

прикриват под фирмата на научното знание и парадират с думичката „опит“.

Многобройните трудове на буржоазните социолози-неопозитивисти и прагматисти, в които се установява системата на допитване до населението, разработват се въпросници и методи за обобщаване на получените отговори, показват как те разбират опита, експеримента. Да вземем например типичния за това направление труд на американския социолог Р. Елис, поместен в списание „Американски социологически преглед“ през октомври 1957 г. и посветен на социалното разслоение според данните на обследването, извършено от автора на остров Ямайка. Авторът отбелязва само мимоходом, че се е натъкнал на няколко души от обследваното население, годишният доход на които възлизал на 18,000 долара, докато другите получавали само 100 долара. Човек би помислил, че анализът на фактите, които показват отношението на различните групи на населението към средствата за производство, анализът на формите на собственост и експлоатация би трябвало да заинтересува изследвателя. Неопозитивистката социология обаче не си представя така обследването на социалното неравенство в съвременния капиталистически свят. Елис съставил въпросник, в който се съдържа въпросът, има ли социални слоеве в Ямайка и колко са те, както и за подбирането на приятели. По такъв начин в най-добрия случай могат да се получат някои данни за равнището на класовата съзнателност на различните слоеве от населението, но не може да се разчита на извличането на някакви обективни данни за класовото разслояване. Със сериозен вид авторът посочва, че един седемдесетгодишен старец отговорил отрицателно на въпроса, съществуват ли социални слоеве, други изброили три такива слоя, трети направо говорели за съществуването на класи. По-нататък, като използва различни „коэффициенти“ за статистическите изчисления, авторът стига до извода, че в Ямайка се наброяват четири класи: висша, висока средна, средна и низша средна, че там има „система на социално неравенство, подобна на американската система на статуса, определян от престижа“. Елис обаче забравя да каже какво представлява общественият престиж. Самото понятие престиж е субективно. Кой, как и с какво измерва престижа — с десетките хиляди долари годишен доход или

може би с борбата за свобода и независимост на страната, за демократически права на трудещите се? Елис не говори нищо и по въпроса, къде е изчезнала работническата класа в Ямайка. Подобни емпирически изследвания, в основата на които лежат преднамерени гледища, чужди на науката, не могат да служат на истинското познание.

За метода на прагматическата социология е характерна декларацията на американския социолог Джон Кюбер, който пише: „Онова, което отделният изследовател може да нарече „мит и предразсъдък“, но което е реално за личността, разглеждаща го като „истина“, има обективна реалност.“ Така Кюбер препоръчва да се разглеждат „културните явления“, като се остави настрана въпросът за обективната истина. Но той бърка различни неща. Предразсъдъците и заблужденията са напълно реални, за тях трябва да се държи сметка при изследванията и в идеологическата борба, но от това те съвсем не стават истина.

Прагматическият релативизъм не помага, а лишава учения от възможността да разбере явленията на идеологията и културата. Подобно на неопозитивизма и той оперира със субективни данни, с мненията и възгледите на отделните индивиди; на свой ред тези данни се обработват от изследователя отново от позициите на субективизма. „Социалните явления — пише видният американски социолог Елмер — са различни, а гледището за частните ситуации в тяхното отношение към принципите е индивидуално, може да има толкова гледища, колкото хора правят наблюдения.“¹

Субективният метод в социологията, разкритикуван от Ленин, оживява в трудовете на неопозитивистите и прагматистите. Този метод лишава социологическите трудове на емпирическото направление от най-важното качество, присъщо на научното изследване — достоверността.

6. Психологическото течение в социологията

Основното направление в цялата съвременна буржоазна социология е психологическото. В основата на изучаването на обществото се поставя или индивидуалната, или колективната психика. Съобразно с това психоло-

¹ *Elmer, Contemporary Social Thought, Pittsburgh 1956, p. 157.*

гическото течение се разделя на отделни школи или учения.

Привържениците на психологическата социология обикновено отбягват да изказват философско „верую“, като подчертават, че те се грижат не за философското, а само за „научното съдържание“ на своите трудове. Във всичките им системи обаче личат идеалистическите изходни положения. „Теоретическите основи — пише западногерманският социолог Аридт — само рядко се появяват днес открито, те обаче определят схемата на понятията, метода и терминологията.“¹

Философската основа на повечето от школите от психологическото течение в социологията е субективният идеализъм. Някои социолози, които стоят на крайни субективно-идеалистически позиции, вземат за основа психиката на индивида и стигат до твърдението, че реално съществуват само социалните ситуации, преживявани от отделния субект. Следователно обществените отношения се подменят с преживяванията на отделната личност. В този случай основни социологически понятия са „аз“ и „на мене“ (или „мене“), т. е. човешката психика „сама по себе си“ и пак тя, „обърната навън“. Представителите на това течение не стигат до пълен солипсизъм: има нещо „вън“ от съзнанието на индивида, но не е то главното за тях в обществения живот.

Според това течение социалната ситуация — това е на първо място приемането от личността на ролята, която ѝ се предписва от социалното окръжение. Така мислят американският социолог Мид и западноевропейските социолози, които се намират под влияние на философията на екзистенциализма. Понятието социална роля се употребява и от други социолози, които са привърженици на психологическото течение.

От гледището на такива социолози не съществува обективна причинност на обществените явления; те свеждат причинността до психологическите мотиви на действията на субекта.

Други социолози от психологическото направление не отиват толкова далеч. Те признават известна реалност на обществените явления и на обществените връзки. Та-

¹ *H. Arndt, Die Soziologie in den Vereinigten Staaten. Виж А. Weber, Einführung in die Soziologie, München 1955, S. 426.*

кива са например привържениците на *аналитичната социология* — американските социолози Талкът Парсънс и Флориан Знанецки.

Парсънс, който се смята за един от най-видните социолози в САЩ, пише например, че мотивът изгода, който играе такава господстваща роля, въобще не е психологическа категория. Системата на свободната инициатива в паричното и пазарното стопанство, заявява той по-нататък, създава такава ситуация, при която всички делови хора трябва да имат за цел печалбата, за да съществуват и да измерват своите успехи. Парсънс разработи теорията за „социалното действие“, при което съсредоточава вниманието не толкова върху психологическите мотиви на дейността на човека, колкото върху социалните явления, които влияят върху дейността на хората и в крайна сметка определят тяхната социална роля в обществения живот. Но в края на краищата той свежда социалните явления, които влияят върху човешката дейност, до явления на съзнанието, до представите, които господствуват в обществото и образуват определени норми на обществения живот.

Знанецки също заявява, че съвременната социология е основана върху изучаването на социалното взаимодействие между хората. Обаче, твърди той, от това взаимодействие трябва да се изключат всички действия с други обекти освен човека. Така излиза, че средствата за производство и отношението на хората към средствата за производство нямат никакво значение в социалното взаимодействие на хората. Производството е отпаднало от кръгозора на социолога, социалните отношения са „очистени“ от обременяващата ги материя, от тяхното действително съдържание. В такъв случай до какво се свежда същността на обществените отношения от гледище на привържениците на това направление?

Отговаряйки на този въпрос, американският социолог Юбенк заявява, че под термина „социално“ трябва да се разбира „такава категория явления, при която индивидуалното съзнание благодарение на взаимоотношенията с мисленето на другите става интериндивидуално съзнание“¹. Следователно „ничието съзнание“ се провъзгласява за основа на обществените връзки и отношения.

¹ Виж *Elmer, Contemporary Social Thought, Pittsburgh 1956, p. 158*

Видният американски социолог Л. Бернард, също привърженик на психологическото направление, твърди, че съвременната социология се стреми да намери „психологическата база“ на обществото. Тези думи на Бернард трябва да се разбират в смисъл, че повечето от съвременните буржоазни социологически школи смятат, че психическите отношения са основата на обществените връзки.

Всяка социална роля, пише Знапещки, се изпълнява в рамките на определен социален кръг от хора, защото те смятат отделния индивид като личност, най-подходяща за изпълнението на дадената роля. Изборът на социалната роля — „най-важният акт на вътрешногруповите отношения“ — се определя от психическите отношения, които се създават между личността и групата; възприятията на другите индивиди, които образуват едно или друго колективно мнение за индивида, се определят от неговия социален престиж.

Не е трудно да се разкрие несъстоятелността на тази теория. Работата е там, че ако приемем това гледище, ще излезе, че хората са признали Рокфелеровци за най-подходящи да изпълняват ролята, която те играят в общественния живот на САЩ, и затова именно е възникнала тази могъща монополистическа кланка. По същество идеята за престижа е възраждане на старата идеалистическа теория, че „мисленята управляват света“. А какво управлява мисленята? На този въпрос идеализмът не може да отговори.

Що се отнася до причинността на социалните явления, социолозите от това направление я свеждат в края на краищата до психически импулс, който се получава от „външната среда“ и който подтиква човека да действа. Работата не се изменя твърде много от това, че някои социолози обобщават тези психически импулси, като ги наричат общо „обществена енергия“.

Под силното въздействие на психологическото течение се намират и школите на така наречената емпирическа социология, за които споменахме по-горе.

7. Теории за „социалната стратификация“ на съвременния капитализъм

Една от най-важните проблеми на общественния живот, с които се занимават буржоазните социолози от различни-

те направления, е „стратификацията“ на съвременното общество, определянето на неговите социални слоеве (страта — термин, заемствуван от геологията) или групи. Терминът „социална група“ е влязъл здраво в речника на съвременната буржоазна социология. Теорията за социалните групи води началото си от починалия неотдавна патриарх на американската социология Едуард Рос, който въведе това понятие в началото на нашия век. Според Рос обществото представлява съвкупност от социални групи. Общественият живот на индивида — това е неговият живот в групата и участието му в междугруповите отношения. Неправилно би било обаче да се мисли, че буржоазните социолози говорят за основните социални групи в класовото общество — за обществените класи.

От позициите на субективния метод съвременното капиталистическо общество се разделя най-произволно: групите се вземат по територия, по професия, по сходство на занятията и т. н. При такава класификация например в числото на стоманолеярите попадат и кралете на стоманата, и работниците. Флоран Знанецки, който дълги години беше председател на Американската асоциация на социолозите, пише за социалния състав на американското общество, като заобикаля съществуването на класите, но отбелязва около двеста отделни религиозни групи (всяка със своя специализирана подгрупа); около 50 етнически разновидности емигранти и техни потомци с различни култури; много клубове, професионални и комерчески групи; известен брой правителствени групи; научни, литературни и артистични асоциации.

За американското висше училище бе предложено следното деление на обществото на социални групи: „Общини и техните групи; семейни групи; групи, създадени за отдих; религиозни и морални групи; групи по възпитанието; групи според вида на занятията на техните членове; културни и расови групи; граждански групи и политически организации“. Скритата цел на подобно обособяване на групи е да се култивира погрешната идея за единството, за хармонията на капиталистическото общество и да се замажат съществуващите в него класови противоречия.

Ж. Гурвич, професор от Парижкия университет, твърди, че в последна сметка обществото се състои от „микрокосмоси“, към които спадат семейните групи, групите по

възраст, професионалните, производителните и потребителските групи, приятелските обединения, религиозните, политическите, спортните асоциации и т. н. Той предлага да се изучават процесите, които се извършват в тези групи, като заявява, че с помощта на такава *микросоциология* ще бъде обяснена социалната структура на съвременното общество.

Марксистите не отричат, че в съвременното капиталистическо общество има различни социални групи, слоеве и прослойки, както и различни политически, икономически и културни организации. Но техният истински социален смисъл и значение могат да бъдат разкрити само доколкото бъдат установени мястото на тези групи в класовата структура на обществото и тяхната роля в класовата борба. Изучаването на всевъзможните реално съществуващи социални групи не отменя, а предполага класовия анализ на обществото.

При разглеждането на „вътрешногруповите“ и „междугруповите“ отношения от страна на съвременните буржоазни социолози важно място заема доста неясното понятие „социален контрол“¹. Както понятието коопериращи се „социални групи“ трябва да прикрие действителните класови антагонизми и да доведе до мисълта за „интеграция“, за единство и сплотяване като основна насока на обществения живот на капитализма, така и понятието „социален контрол“ трябва да замени научните представи за експлоатацията и за политическото насилие, господстващи в условията на капиталистическия строй, където имотното малцинство господства над мнозинството от населението, и същевременно да прикрие различните форми на идеологическо въздействие върху народните маси от страна на господстващите класи.

„Социалният контрол“ — това са „регулирущите норми“, които „групата“ внася, за да „регулира“ отношенията между своите съчленове. В понятието за такъв „контрол“ включват обичаите, нравите, влиянието на общественото мнение и обикновено едва на последно място посочват средствата, които се прилагат като открито или скрито насилие. Понятието „контрол“ трябва да обхване и съвета на старейшините при първобитнообщинния строй и... комисията по разследване на антиамериканската

¹ Виж *E. Ross, Social Control, 1901.*

дейност в САЩ. По такъв начин се прави опит представата за реалните класови отношения в областта на правото, политиката и морала да се замени с празна абстракция.

Рос, Бернард и много други социолози посветиха обемисти трудове на обосноваване на понятието „социален контрол“. Говорейки за значението на техните трудове, един от съвременните американски социолози заявява: „Социалният контрол е основната проблема и логическият край на социологията и на всички социални науки.“ Според тези възгледи първоначално огромна роля в установяването на „социален контрол“ играли религията и другите предразсъдъци, те били „санкция за социалното поведение“ и направлявали социалните действия на човека, а сега всичко това било заменено от науката и общественото мнение. Някои социолози изтъкват при това огромната роля на обработването на общественото мнение — буржоазната пропаганда, която влияе върху социалните действия на хората. Към формите на „социалния контрол“ спада също възпитанието, което дава насока на човешката дейност.

Буржоазните социолози прибягват към идеите за „социален контрол“ и тогава, когато говорят за възможността да се „планира“ производството в капиталистическото общество.

В крайна сметка идеята за „социален контрол“ изхожда от идеалистическата представа за някакво „групово“ или „междугрупово съзнание“, за „междугрупова воля“ като „регулираща“ сила в социалните отношения. Наред с другите аналогични представи на съвременната буржоазна социология тя създава погрешна, изопачена картина на капиталистическото общество като безкласово общество, като хармонична съвкупност от индивиди, а не от антагонистични класи. Като изключи класите и класовата борба от системата на социалните отношения, буржоазната социология пропагандира „социалния контрол“ като прикритие на истинския механизъм на властта и на влиянието на господстващата класа в съвременния капиталистически свят.

Да твърдиш, че експлоатацията и насилието в капиталистическото общество са „отмрели“, да не забеляваш засилилата се, а не намаляваща роля на полицията, съда, армията в империалистическата държава — това именно

значи да се занимаваш с апологетика, с оправдаване на съвременния капитализъм.

За да се докаже, че класовите антагонизми в съвременното капиталистическо общество са „изчезнали“, се фабрикуват и други социологически категории, които са подобни на „социалния контрол“ и отразяват обществения живот също тъй изопачено.

Без да отричат понятието „обществена класа“, много буржоазни социолози се стремят така да изопачат това понятие, че то да служи не като средство за познание, а като инструмент за фалшифициране на науката и разкрояване на капиталистическата действителност. Някои теоретици твърдят, че в съвременното капиталистическо общество се извършва процес на постепенно сливане на различните обществени слоеве в „единна средна класа“, че тази „единна средна класа“ поглъща всички класи. Разликата между работническата класа и дребната, както и средната буржоазия се била заличила напълно.

Подобен възглед се пропагандира особено охотно от социалдемократическите теоретици с цел да се обоснове реформизмът. Както отбелязахме вече в XV глава, реформистите изопачават до неузнаваемост марксистко-ленинската теория, заявявайки, че според марксизма средната класа вече отдавна трябвало да изчезне. Не ще и дума, че в дадения случай буржоазните социолози се сражават не с марксизма, а със собствената си измислица. Всъщност марксистите твърдят, че развитието на капиталистическото производство води към изтичане на независимите дребни стокотекстуратори и към преобладаване на едрите капиталистически форми на собственост. Дребната буржоазия се изтиква, но същевременно тя се и възпроизвежда. Известно е, че за монополистическия капитал не е изгодно да поема някои производствени функции. Монополите оставят тези функции за дребния производител, за дребния собственик на предприятие. Такива са например някои ремонтни, спомагателни работи и т. н.

По-нагатък, при империализма, както е известно, особено се разраства обслужващият персонал, който буржоазните социолози обикновено причисляват към категорията на средните класи. В тази категория те отнасят също инженерно-техническата интелигенция и административните кадри. Ако се вземе под внимание цялата разнообразност на социалните слоеве, обединявани от буржоаз-

ните социолози в понятието „средна класа“, става ясна нелепостта на твърденията, че тя поглъщала всички други класи.

Наличието на средни слоеве в обществото не премахва и не смекчава противоположността между антагонистичните класи. А и самите тези средни слоеве изпитват опречеността на монополите. Чукът на едрия капитал удря не само върху работническата класа, но и върху средните слоеве. Това създава редица общи интереси между работническата класа и средните слоеве както в областта на вътрешната, така и на външната политика. Морис Торез с право каза, че ако не бяха 150-те френски комунисти, които френският народ изпрати в парламента, отдавна щяха да бъдат приети закони, в резултат на които броят на занаятчиите и дребните търговци във Франция би се намалил вероятно наполовина. Работническата класа, комунистите защитават тези средни слоеве — дребните занаятчии и дребните търговци — от посегателствата на алчните и хищни монополи.

В съвременната епоха се създават обективни предпоставки за обединяване на най-широките слоеве на населението под ръководството на работническата класа и на нейната революционна партия за борба за мир, в защита на националната независимост и демократичните свободи, за подобряване жизнените условия на трудещите се, за ликвидиране всевластието на монополите, които предават националните интереси.

Идеолозите на съвременния империализъм и лидерите на реформистите се боят от това като от огън. От техните теории следва, че работническата класа съвсем не може да ръководи широките слоеве на населението в борбата против господството на монополите, тъй като пролетариатът сам се бил „разтворил“ в дребната и средната буржоазия. А оттук, очевидно, трябва да се направи изводът, че не революционната партия на работническата класа изразява кръвните интереси на мнозинството от населението в капиталистическите страни, а буржоазните или социалреформистките групи и партии. Последните били защитавали интересите на митичната „едина средна класа“ и поради това трябвало да стоят на авансцената на политическия живот.

Ето защо в буржоазната социология се отрежда такова място на въпроса за заличаване на класовите граници.

При това буржоазните социолози привеждат факти, които показват, че понякога дребният буржоа живее почти така, както и работникът (в смисъл на получаваните доходи и т. н.). От това, разбира се, класовата природа на дребната буржоазия не се променя.

Служейки си с фалшива методология, католическият писател Бертрап-Сере, автор на полемичен труд против марксисткото учение за класите¹, твърди, че постепенно се извършвал процес на изчезване и на самата буржоазия. Под буржоазия, разсъждава той, могат да се разбират само групи хора, които имат определен начин на живот, но подобен начин на живот е характерен и за много работници в Америка.

Върхушката на работническата класа, разбира се, се обуржоазява в такава империалистическа страна като САЩ, където капиталистически печалби се изсмукват от цял свят и където системно се подкупва върхушката на работническата класа. Но от това обстоятелство само един софист може да направи извода, че се изменя самата природа на работническата класа, че изчезва буржоазната класа.

Съвременните буржоазни социолози спекулират и с такъв факт, като пласирането на акции и облигации сред работниците от едно или друго капиталистическо предприятие. Те заявяват, че благодарение на това работниците се превръщали в „собственици“ на предприятието. Подобни обоснования на теорията за „средната класа“ са чиста мистификация. В глава XV вече говорихме, че ако работникът има няколко акции, това съвсем не го прави собственик на предприятието, защото не му дава ни най-малка възможност да влияе върху хода на работите и не довежда до действителното му участие в печалбите. Впрочем в САЩ, както изтъква американският социолог Милс, 98.6% от работниците в обработващата промишленост не притежават акции.²

Друго изопачение на буржоазните социолози при оперирането с понятието класа и класови отношения е, че тези отношения се свеждат до така наречената социална мобилност, социална подвижност на индивидите. Твърди се, че в съвременното капиталистическо общество се в

¹ R. Bertrand-Serret, *Le Mythe marxiste des „classes“*, Paris 1955.

² C. Wright Mills, *The Power Elite*, New-York 1956.

появила неограничена възможност за преминаване на хората от една класа в други, възникнали са така наречените „открити класи“, „открито общество“, че старият капитализъм, изграден върху експлоатацията на работниците, е отрял, че бил възникнал съвсем „нов“ капитализъм.

Буржоазните идеолози, които оперират с фалшивата категория „социална мобилност“, обикновено говорят, че в наше време класите в капиталистическото общество станали „открити“, докато по-рано те били „затворени“, „закрити“.

Разбира се, капитализмът представлява по-голяма мобилност, отколкото феодализмът с неговите многобройни съсловни прегради. Но класовите прегради при капитализма не изчезват, а класовите противоположности нарастват. Ако в ранните етапи на развитието на капитализма в господстващата класа са прониквали и представители на дворянството, и селски богаташи, и т. н., то сега да попаднеш в числото на монополистите в САЩ далеч не е по-леко, отколкото за еснафа да получи дворянско звание в епохата на абсолютизма.

Сегашните класи, твърдят много буржоазни социолози, са групи от хора, които се отличават помежду си само по своите „социални функции“. Капитализмът сам бил разрушил предишната класова структура, благодарение на което се възцарило общество, чието днешно название може да бъде или „народен капитализъм“, или „държава на всеобщото благосъстояние“. Но капиталистическата експлоатация е изчезнала не в капиталистическия свят, а само в писанията на буржоазните социолози.

Идеолозите на капитализма правят най-удивителни гримаси, за да си затворят очите и да не забелязват експлоатацията, съществуването на експлоататорска върхушка в съвременното буржоазно общество. Дори да признават, че в съвременното капиталистическо общество съществува неравенство, те бързат да направят уговорката, че това неравенство се отнася главно до онова, което засяга силата на духа, силата на ума. В този смисъл хората са различни по природа и на тази психологическа база на различната надареност на хората израствал горният слой на обществото, така нареченият „елит“, появявал се слой на „избраните“. Тъй като психическите отношения са обявени за основа на всички обществени отношения, за социолога става възможно да твърди, че областта на психическите отношения сама един вид тласка нагоре отделни

индивиди, които се отличават в известна степен със своята надареност.

Теорията за „елита“ има своите исторически корени в старата, отдавна разгромена от марксизма теория за „героя и тълпата“, която се проповядваше още от субективните социолози от типа на Карлайл, а след разгрома на Парижката комуна — от френския реакционен социолог Габриел Тард. Теорията за „елита“ е същевременно най-новата трансформация на хитлеро-фашистката теория за „слоя на господарите“, само че вместо биорасистското „обосноваване“ ѝ се дава „психологическа база“.

Някои социолози се мъчат да докажат, че „елитът“ на съвременния капитализъм — това е слой на директорите, управителите, инженерите, техниците. Привържениците на тази теория на технокрацията твърдят, че марксистите били изостанали, не били видели един от най-важните процеси на развитието на съвременното капиталистическо общество, в което властта се съсредоточавала в ръцете на инженерите, техниците, директорите, управителите и т. н.

Както вече говорихме в глава XV, тази теория бе широко рекламирана от американския публицист Дж. Бърнхам — един от най-старателните агенти на империалистическата реакция, както и от много други американски теоретици.

Тази теория се поддържа и от съвременните реформисти, които се стараят да ѝ дадат известна икономическа „обосновка“. Един от лейбъристките дейци на Англия — Кросман, пише, че в капиталистическото общество ръководството и икономическият контрол били преминали в ръцете на нова класа — класата на непритежаващите собственост ръководители, а класата на собствениците била загубила традиционната си капиталистическа функция.

Днес подобна теория се пропагандира от професора при Колумбийския университет (САЩ) В. Фридман, който твърди, че „в съвременното индустриално общество все повече господства не собственикът, а управителят“¹.

Разбира се, в съвременното предприятие работникът вижда инженерите, управителите, техниците, с тях той има

¹ Виж Transactions of the Third World Congress of Sociology, vol. II, p. 177.

работа. Ролята на техническата интелигенция непрестанно нараства. Но между управител и управител има разлика. Между инженерите и директорите има едри капиталисти, които разполагат с голямо количество акции и получават тангиери и дивиденди, а има инженери, които по социалното си положение са служещи. Социалреформистите се мъчат да уверят работниците, че те именно са господарите на предприятията. Те „забравят“ да кажат, че истинските господари са онези, които са се затворили в непристъпните замъци на съвременните банки, в скритите от око на обикновения човек кабинети. Тези главари на капиталистическото общество, които са се оттеглили от участие в производствения процес, са истински паразити и си присвояват лъвския пай от доходите от производството.

Чувствайки, че капиталистическата система се е дискредитирала, а притегателната сила на великите идеи на социализма е пораснала в огромна степен и продължава да расте, буржоазните теоретици се опитват да убедят народа, че капитализмът се е „променил“, стремят се да поразкрасят капитализма, като го представят за социализъм. Някои от тези теоретици заявяват, че бил намерен някакъв „среден път“ между социализма и капитализма. Подобна теория развиват неотомистите, така наречените „християнски социалисти“, редица социалдемократически теоретици, тя се поддържа и от някои ревизионисти; изобретявайки несъществуващия „трети“ път, буржоазните идеолози биха искали да скрият неопровержимия факт, че закономерният исторически процес води към краха на експлоататорския строй, към победата на социалистическите обществени отношения.

8. Някои проблеми на международните отношения в светлината на буржоазната социология

Освен проблемите, свързани с вътрешната структура на капиталистическото общество, съвременните буржоазни социолози засягат и въпроси на международните и междудържавните отношения. Господстваща идея в повечето техни трудове е идеята за създаване на „наднационална общност“ или „наднационална кооперира-

ност“. Под тези лозунги се крие политиката на създаване на военни блокове в капиталистическия свят.

За обосноваване на Атлантическия агресивен блок (НАТО) са написани редица книги, в които, въпреки фактите, напук на историята, авторите се стремят да докажат, че още в XVIII или XIX в. се е създала „атлантическата цивилизация“, „атлантическата духовна общност“. Френският историк Пирен положи тази фалшива идея в основата на своята „световна история“. При това доказва се, че центърът на цивилизацията се е преместил в САЩ, поради което икономическата, политическата и духовна зависимост на западноевропейските страни от американския капитализъм била неизбежна.

В редица социологически трудове се пропагандира експанзията на САЩ в Западна Европа и се подчертава, че „новият“, американски капитализъм, при който няма ло класови конфликти, носел „здравяване и спасение“ на „стария“, европейски капитализъм. Последният трябва да вземе поука от магнатите на Уол стрийт. Подобни идеи прокарва американският социолог Страус-Хюпе в книгата си „Зона на безразличието“. Наскоро след войната английският историк Еренберг писа за нова „епоха на възраждане“, която този път идва на опустошения от битките европейски континент не от Италия на Леонардо да Винчи и Рафаел, а от Нюйорк на Морган и Рокфелер.

Писанията на социолозите, които си поставят за цел да пропагандират империалистическата експанзия, са свързани в една или друга степен с проповядването на космополитизъм, с отричането на националния суверенитет и патриотизма. Като изопачават действителния развой на историческия процес, социолозите и историците, които поддържат подобни възгледи, твърдят, че източникът на войните и на световните конфликти не е агресивната политика на империалистическите държави, а съществуването на суверенни държави. Идеолозите на буржоазията прибегват до софистика, като твърдят, че унищожаването на суверенните държави на земята, като се запази капитализмът, ще доведе до „умиряване“, до установяване на „американски мир“ („пакс американа“), както през епохата на римската империя нейните легиони установяваха навред, където се появяха, „римски мир“ („пакс романа“).

Фалшивите идеи за остарялост и архаичност на националния суверенитет лежат и в основата на писанията на някои социолози в защита на колониализма. Такива са трудовете на американския социолог Х. Коу¹. Според тези теории националноосвободителното движение се обявява за „изминат етап“ на историческия процес, а „взаимозависимостта“ между колонизаторите и колониалните народи се провъзгласява за повеля на историческата съдба. Зависимостта от империалистическите държави се прославя като прогресивен път на „европеизация“ или „американизация“ на колоните, които ще придобият по този път всички блага на „социалната мобилност“, на „обществената хармония“ и „народния капитализъм“. Подобна пропаганда на буржоазните социологически теории, предназначена за страните от Изтока, трябва, според замислите на нейните организатори, да противодействува на антикапиталистическите настроения, които се засилват сред народите, изпитали колониалното робство.

По различни начини, открито, а често и завоалирано, се проповядва тезата, че капитализмът е социологическа норма на обществения живот, а отпадането от системата на капитализма е нарушаване на нормата, патологично явление. С помощта на „социалната психология“, на фройдизма и други подобни течения се фабрикуват най-реакционни идеи за „масови психози“ и други клеветнически измислици, насочени срещу революционното движение на трудещите се маси, срещу тяхната борба за светло бъдеще, за унищожаване на експлоатацията на човек от човека. Идеята за „социална терапия“ се проповядва, за да се обосноват репресиите на реакционните класи срещу революционното движение, за да се оправдае подготовката на интервенция против социалистическите страни или държавите от Изтока, извоювали си политическа независимост. За да се раздухва „студепата война“, широко се използваха, а и до днес се използват психорасизмът, неомалтусианството, геополитиката и някои други реакционни социологически теории.

Различни буржоазни социологически теории се използват и за оправдаване на империалистическата политика „от позиция на силата“. Философско обосноваване на тази антинародна политика се търси и намира в съвре-

¹ *H. Kohn, Nationalism. Its Meaning and History, New-York 1955.*

менния волунтаризъм и субективен идеализъм, който твърди, че колелото на историята може да бъде върнато назад.

Привържениците на този възглед виждат във войната единственото средство за разрешаване на световните проблеми и път за спасение на капитализма.

Обаче прогресивната идея за мирно съвместно съществуване на двете системи — капитализма и социализма — все пак печели умовете и на буржоазните философи и социолози. Най-далновидните от тях се изгръгват от плена на догмите на политическата философия на империализма и стигат до мисълта, че трябва да се борят против една нова война, която представлява най-голяма заплаха за човечеството.

*
* *

Проникнатите от идеализъм схващания за обществото, както се вижда от приведените примери, никога не са играли толкова вредна роля, както в нашата епоха.

Разпространявайки неправилни идеи за насоката и същността на процеса на развитието на обществото, реакционната буржоазия се стреми да отрови съзнанието на трудещите се, да убие вярата на работническата класа в нейните възможности да освободи човечеството от всички видове социален и духовен гнет. Под влияние на идеалистическите концепции по погрешен път тръгват не малко сили на интелигенцията в капиталистическите страни, в това число и много честни учени, които изучават въпросите на обществения живот. Буржоазните теории за същността и характера на обществените явления оказват влияние и върху някои неустойчиви хора в комунистическите и работническите партии, заразяват умовете с разложителния дух на ревизионизма.

Задачата на марксистите-ленинци е да се борят смело с буржоазните теории, които изопачават действителността, да изучават данните за класовите отношения в съвременното буржоазно общество и, въоръжени с конкретни знания, да разобличават господстващите все още в буржоазното общество идеалистически догми, които са теоретическо обосноваване на политическото, икономическото и духовното господство на капитала.

Марксизмът-ленинизмът е всепобеждаващо учение именно защото, отразявайки живота дълбоко и правилно, той ни дава възможност да водим успешна борба против всичко отмиращо, закостеняло, спъващо общественото развитие, помага на работническата класа и на всички трудещи се да се освободят от класовия гнет и да стигнат до победата на правото дело на комунизма, до установяването на най-справедливия обществен строй и траен мир.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ние разгледахме основните въпроси на марксистката философия. Сега да направим някои общи изводи.

1. Както беше показано в глава III, марксистката философия не възникна откъснато от главния път на развитието на философията. Тя беше закономерен резултат от цялото предшествуващо развитие на прогресивната философска и научна мисъл. В критически преработения си вид марксистката философия включи в себе си всичко ценно, научно и прогресивно, което беше постигнато в резултат на повече от две хиляди годишното развитие на философията. Същевременно възникването на диалектическия и историческия материализъм отбеляза качествен скок, най-дълбока революция в областта на философията. Марксистката философия възникна като миросглед на най-прогресивната класа на нашето време — работническата класа. Тя винаги е била и си остава в пълно съответствие с природознанието и обществените науки, тя е враждебна на всички форми на идеализма, мистиката, попщината. Марксистката философия е най-високо стъпало в развитието на философската мисъл.

През стогодишното си съществуване диалектическият и историческият материализъм, създаден от Маркс и Енгелс и развит въз основа на новите данни на науката и на новия исторически опит от Ленин и неговите ученици, доказва убедително правотата на своите основ-

ни положения, получи широко разпространение и придоби световноисторическо значение.

Като последователна материалистическа теория за обяснение на явленията и като могъщ научен метод за изследване диалектическият материализъм печели все по-здрави позиции в природознанието. През 1908 г. В. И. Ленин написва знаменитото си произведение „Материализъм и емпириокритицизъм“, в което направи гениален анализ на новите открития на науката, които ознаменуваха велика революция в природознанието. Оттогава насам развитието на науката за природата обогати извънредно много нашите знания, като показва, че няма граници за проникването на човешкия разум в тайните на вселената. Същевременно развитието на науката потвърждава на всяка крачка истинността на принципите на материалистическата диалектика, правотата на диалектико-материалистическия подход към явленията, така дълбоко и всестранно разработен в Лениновото произведение.

Колкото и сложен и криволичеен да е пътят на познанието, днес няма никакво съмнение, че единствено верен и сигурен компас по пътя на непрестанното движение на човешкото познание не са идеализмът и неговата разпобидност — позитивизмът, нито пък метафизиката, а истински научната съвременна философия — диалектическият материализъм. Тази философия предпазва науката от блуждаене и лутане при обясняване на явленията, помага да им се намери правилно теоретическо обяснение. Тя не поставя никакви граници на човешкото познание, не абсолютизира едни или други постижения на науката, а изисква непрестанно движение напред, разкриване на все нови и нови страни на процесите в заобикалящия ни свят и в обществените отношения в името на засялването на властта на човека над природата, в името на прогреса на човечеството. Теоретически мислещите учени — природоизпитателите, които наблюдават рушенето на старите понятия, ще намерят в марксистката философия и в нейното прилагане към отделните отрасли на знанието верния път за разрешаване на въпросите, които се поставят от прогресивния процес на научното познание.

2. Марксистко-ленинската философия е проверена не само в процеса на бурното развитие на днешното природознание, но и в световноисторическата практика на на-

шата велика епоха. Теорията на историческия материализъм, която Ленин наричаше най-велико завоевание на научната мисъл, откри за пръв път най-общите закони на общественото развитие и сложи край на хаоса и произвола, които царяха дотогава във възгледите за историята. Благодарение на създаването на историческия материализъм историята на обществото, изучаването на нейните общи закони, изучаването на различните видове обществени отношения, изучаването на отделните форми на общественото съзнание в тяхното историческо развитие за пръв път бяха поставени на научна основа. През изтеклото столетие буржоазните социологически теории възникваха и изчезваха безследно, неиздържали проверката на времето, на световноисторическата практика. Само диалектическият и историческият материализъм издържа тази проверка и получи пълно потвърждение на своята правота, на своята истинност.

Социализмът, превърнал се в средата на XIX в. от утопична мечта за бъдещето в научна теория, днес стана реален факт от действителността за стотици милиони хора. С Великата октомврийска социалистическа революция в Русия започна нова епоха в световната история, основно съдържание на която е преминаването от капитализма към социализма. Победата на социалистическите революции първо в Русия, а след това в редица други европейски и азиатски страни, успехите на националноосвободителното движение, което води до пълно разпадане на колониалната система на империализма — всичко това е неопровержимо доказателство за истинността, правотата и непобедимата сила на марксизма-ленинизма, който предсказва цяло столетие напред неизбежността на крушението на капитализма и победата на социализма.

3. Марксистката философия е теоретическа основа на цялата стратегия и тактика на марксистките партии. За връзката на тактиката на работническата класа с диалектико-материалистическия мироглед В. И. Ленин пише: „Основната задача на тактиката на пролетариата Маркс определя в строго съответствие с всички предпоставки на своя материалистическо-диалектически мироглед. Само обективното вземане под внимание на цялата съвкупност от взаимоотношенията на всички без изключение класи в дадено общество, а следователно и

вземането под внимание на обективната степен на развитието на това общество и вземането под внимание на взаимоотношенията между него и другите общества може да служи за опора на правилната тактика на прогресивната класа. При това всички класи и всички страни се разглеждат не в статичен, а в динамичен вид, т. е. не в неподвижно състояние, а в движение (чиито закони произтичат от икономическите условия на съществуването на всяка класа). Движението на свой ред се разглежда не само от гледна точка на миналото, но и от гледна точка на бъдещето, и то не в пошлото схващане на „еволюционистите“, които виждат само бавните изменения, а диалектически... Във всеки стадий от развитието, във всеки момент тактиката на пролетарната трябва да държи сметка за тази обективно неизбежна диалектика на човешката история.“¹

Ръководейки борбата за ново общество и изграждането на новото общество, марксистката партия, авангардът на работническата класа и на всички трудещи се, държи сметка за тази диалектика на историята. В историята на обществото тя вижда не само бавните изменения, но и качествените скокове, борбата на противоречията, отричането на старото и победата на новото. Тя ни учи да поддържаме новото, развиващото се, онова, на което принадлежи бъдещето, учи ни в живота и в политиката да гледаме напред, а не назад, учи ни не на реформистката тактика на приспособяване към капитализма, а на революционната тактика на събаряне на капитализма чрез развитие на класовата борба на пролетариата, чрез социалистическа революция. Опортюнистите виждат в историята само процес на бавни, постепенни изменения, отричат противоречието и поради това вместо класова борба проповядват класов мир, вместо революционна тактика — реформистка, като се отказват напълно от идеята за социалистическа революция и за диктатура на пролетариата. Марксистката партия се бори и против опортюнизма, и против „революционния“ авантюризм, който игнорира обективните конкретно-исторически условия на борбата и тласка партията на пролетариата към авантюри, които могат да водят само до поражение.

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 21, стр. 65, 66.

Ръководейки се от изискването за строго съобразяване с конкретно-историческите условия (съотношението на класите в национален и международен мащаб, опита на революционните движения и т. н.), марксистката партия не търпи никакво доктринерство в политиката, не се ограничава с една или друга форма на борба, а използва всички форми, целесъобразни при дадени конкретно-исторически условия.

В условията на социализма, когато милионните маси съзнателно творят историята, когато инициативата и самодейността на масите блика буйно, умението да се вижда новото и да се подкрепя то придобива особено важно значение. Силата на Комунистическата партия на Съветския съюз се състои в това, че опирайки се на дълбокото познаване закономерностите на комунистическото строителство, изучавайки внимателно живота и творчеството на масите, тя умее навреме да избира най-гъвкавите и ефикасни за всеки исторически етап форми на ръководене на икономическия, политическия и културния живот на страната, като отхвърля решително консерватизма и рутината, благодушието и самоуспокоението.

Новаторският дух, присъщ на марксистките партии, е израз на революционната диалектика, която е душа на марксисткото учение.

4. Марксистко-ленинската философия е живо учение, което не търпи застинали догми, което се проверява, попълва, обогатява и развива по-нататък върху основата на опита на масовото движение. В творческото прилагане на марксистката теория в живота, на практика се състои не само силата, но и източникът на нейното развитие. Във всички страни марксистките партии се борят против догматизма и зубрачеството, виждайки в тях спънка за развитието на марксистко-ленинската теория и за творческото ѝ прилагане към конкретните условия.

Когато буржоазните идеолози твърдят, че по своята същност марксизмът е догматично учение, те преднамерено клеветят марксизма. „Не може да има догматизъм там, където за върховен и единствен критерий на доктрината се поставя съответствието ѝ с действителния процес на обществено-икономическото развитие.“¹ По своя-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 1, стр. 310.

та същност марксизмът е враждебен на догматизма, защото най-важен принцип на марксизма е връзката на теорията с практиката, проверяването на теоретическите положения на практика, развитието на теорията въз основа на обобщаването на практическия опит на милионите. Именно връзката на теорията с практическия опит на масите прави марксизма живо, творческо учение и не го оставя да се превърне в сбор от закостенели догматични положения, които трябва само да се зазубрят и разяснят. „Ние съвсем не гледаме на Марксовата теория — нише Ленин — като на нещо завършено и неприкосновено; напротив, ние сме убедени, че тя е положила само крайъгълните камъни на онази наука, която социалистите са *длъжни* да движат по-нататък във всички посоки, ако не искат да изостанат от живота... Тази теория дава само общите *ръководни* положения, които *специално* към Англия се прилагат по-иначе, отколкото към Франция, към Франция по-иначе, отколкото към Германия, към Германия по-иначе, отколкото към Русия.“¹

Съобразно с традициите и целия дух на ленинизма комунистическите партии водеха и водят последователна и непримирима борба в политиката и теорията на два фронта: против догматизма и против ревизионизма. Групата на Маленков, Молотов, Каганович и присъединилия се към тях Шепилов — това са представители на догматизма, откъснали се от живота и от народа; тази антипартийна група дърпаше партията назад, бореше се против нейната ленинска политика, опитваше се да подкопае единството на партията, да ревизира нейните решения. От теоретична гледна точка групата на Маленков, Молотов и Каганович изменяше на диалектиката, която е живата душа на марксизма, която изисква да се държи сметка за всичко ново, възникващо в живота, конкретен подход при разрешаването на напълно въпроси.

Стремейки се да прилагат умело марксизма към конкретните условия на развитието на различните страни, комунистическите партии ни учат да пазим чистотата на марксистките принципи, които се отнасят до главните закономерности на социалистическата революция и со-

¹ В. И. Ленин, Съч., т. 4, стр. 212.

диалистическото строителство, общи за всички страни. Те се борят с всички форми на ревизиране на марксистко-ленинското учение, на неговите основи.

Ревизионизмът винаги е бил, а и днес си остава проява на буржоазната идеология в работническото и комунистическото движение, което парализира революционната енергия на работническата класа и подкопава вярата в социализма. Марксистките партии гледат на борбата против ревизионизма като на свой дълг и най-важно условие за успехите на работническото и комунистическото движение. Принципите, законите на марксистко-ленинската философия, марксисткият диалектически метод са сигурно средство против застоя на мисълта, против едностранчивостта и субективизма, характерни за ревизионизма и догматизма.

Грешките в политиката, различните отклонения от правилната политическа линия имат не само класови, но и теоретически корени. Разобличавайки различните опортюнистически уклони в работническото движение, Ленин разкриваше не само класовите, но и теоретическите корени на уклоните, като показваше, че теоретическата същност на опортюнизма се състои в подменяне на диалектиката с еkleктика или софистика, в отстъплението от диалектико-материалистическия анализ на обществените явления, който се заменя със субективизъм или с буржоазен обективизъм.

Една от най-важните задачи на комунистическите и работническите партии е прилагането на диалектическия материализъм в практическата работа, възпитаването на кадровите работници и на широките маси в духа на марксизма-ленинизма.

Марксистките партии във всички страни изискват от своите кадри дълбоко усвояване на марксистко-ленинския мироглед. Усвояването на марксистко-ленинската теория, органическото ѝ съединяване с практиката помагат да се решават по-успешно задачите по ръководенето на революционната борба и на изграждането на новото общество. Марксистките партии следват завета на Енгелс, който пише: „Социализмът, откакто стана наука, изисква да се отнасят с него като с наука, т. е. да го изучават.“¹

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Избрани произведения, т. 1, стр. 755.

Като теоретическа, философска основа на научния социализъм диалектическият и историческият материализъм дава възможност да се разберат по-дълбоко основните проблеми на социализма и комунизма.

5. Марксистката философия води непримирима борба с всички школи и течения на реакционната философия, която се стреми да отрови съзнанието на трудещите се с мистицизъм и идеализъм, да дезориентира масите, за да ги подчини на буржоазията.

Буржоазната философия и социология не са в състояние да дадат правилен отговор на основните въпроси на нашето време, които вълнуват цялото прогресивно човечество. Буржоазната теоретическа мисъл се е заплела в неразрешими за нея противоречия.

Основните проблеми, поставени от целия процес на историческото развитие — това са унищожаване на експлоатацията на човек от човека, социалния и национален гнет, безработицата, неосигуреността и мизерията на трудещите се маси, чудовищното бреме на милитаризма, международното напрежение, опасността от нови империалистически войни и осигуряването на траен мир и на братски отношения между всички народи.

Само историческият материализъм и марксизмът-ленинизмът като цяло дава научен, правилен отговор на основните въпроси на нашето време. Това е причината за растящото влияние на марксистко-ленинската философия. Затова стоустата критика срещу марксистката философия от страна на нейните врагове беше и си остава безуспешна. В огъня на критиката, в процеса на борбата марксистката философия се закалява още повече, още повече се усъвършенствува и развива.

Марксистката философия продължава традициите на войнствуващия материализъм, който не търпи лъжа и предрасъдъци, уверен в победата на истината над лъжата, на разума над предрасъдъците. Към тази борба тя привлича всички прогресивни мислители в капиталистическите страни, които се тревожат сериозно за съдбините на обществото, за съдбините на културата. Мислителите-немарксиста могат да вървят в едни редици с марксистите там, където трябва да определят отношението си към империалистическия култ на грубата сила и войната, към реакционната „философска“ проповед за презрение към човека и човешкия разум, към проповяд-

ването и практиката на потисничество във всички негови форми, било то класово, национално, расово потисничество или потискане на един пол от друг.

Хуманистичните принципи са резултат от огромния исторически опит на народите и гигантската работа на мисълта на прогресивните умове на човечеството. Те са изстрадани в многовековната история с цената на жертвите, които народите са дали в борбата за освобождението си, с мъчителните дирения на по-добри теоретически решения на задачите, които животът на народите е поставял пред мислителите.

Комунизмът е най-висше въплъщение на хуманизма. Той винаги спасява човека от интелектуалното и морално осакатяване, което е неделимо от експлоататорския строй. В името на всестранното развитие на човека и на неговото щастие социалистическите страни развиват производителните сили, като се стремят да облекчат труда на човека, да направят човека пълен господар на природата, да задоволят неговите растящи материални и културни нужди.

В социалистическото общество всички постижения на науката и културата са поставени в служба на благото на човека. Освободени от веригите на капитала, тук хората не познават никаква друга власт над себе си освен властта на собственото си обединение. Всичко това води към необикновен разцвет на човешката личност, на всички членове на обществото — нещо, което цялата по-раншна история на обществото не е познавала. Марксистко-ленинската философия служи на борбата на работническата класа, на цялото човечество за най-висшия обществен строй — за комунизма.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	8
УВОД	
<i>Глава I. ПРЕДМЕТ НА ФИЛОСОФИЯТА</i>	9
1. Основният въпрос на философията. Материализмът и идеализмът като главни направления във философията	13
2. Предмет на марксистката философия. Отношението на философията към другите науки	24
3. Диалектическият и историческият материализъм — идейно оръжие на революционния пролетариат	36
<i>Глава II. БОРБАТА МЕЖДУ МАТЕРИАЛИЗМА И ИДЕАЛИЗМА В ИСТОРИЯТА НА ФИЛОСОФИЯТА ОТ ДОМАРКСОВАТА ЕПОХА</i>	45
1. Наивният материализъм и стихийната диалектика на древните	46
2. Материализмът на XVII—XVIII век и неговата борба против религията и идеализма. Метафизическият метод	61
3. Идеалистическата диалектика на Хегел и материализмът на Фойербах	84
4. Материализмът и диалектиката на революционните демократи от XIX век	99
<i>Глава III. ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА МАРКСИСТКАТА ФИЛОСОФИЯ</i>	108
1. Историческите условия на възникването на марксистката философия. Маркс и Енгелс — велики творци на диалектическия и историческия материализъм	108

2. Същност на революционния преврат, извършен от марксизма във философията	121
3. Творческият характер на марксистката философия и нейното развитие от В. И. Ленин	129

ЧАСТ ПЪРВА

ДИАЛЕКТИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИЗЪМ

<i>Глава IV. МАТЕРИЯ И ФОРМИ НА НЕЙНОТО СЪЩЕСТВУВАНЕ</i>	141
1. Материя	141
2. Движение на материята	156
3. Пространство и време	169
4. Единство на света	186
<i>Глава V. МАТЕРИЯ И СЪЗНАНИЕ</i>	196
1. Съзнанието—свойство на високоорганизираната материя	196
2. Съзнанието — отражение на материалния свят	205
3. Критика на „теорията на символите“. Обективна истина	223
4. Реч и мислене	232
<i>Глава VI. ЗАКОНОМЕРНАТА ВРЪЗКА НА ЯВЛЕНИЯТА НА ДЕЙСТВИТЕЛНОСТТА</i>	240
1. Взаимната връзка на явленията. Причина и следствие	240
2. Законът като форма на връзката между явленията. Единично, особено и всеобщо	251
3. Необходимост и случайност	266
4. Възможност и действителност	274
<i>Глава VII. ОСНОВНИ ЗАКОНИ НА ДИАЛЕКТИКАТА. ЗАКОНЪТ ЗА ПРЕМИНАВАНЕ НА КОЛИЧЕСТВЕНИТЕ ИЗМЕНЕНИЯ В КАЧЕСТВЕНИ</i>	281
1. Диалектичката теория на развитието	281
2. Количествени и качествени изменения и тяхното преминаване един в други	287
3. Единство на еволюционната и революционната форма на развитие. Скокове	302
4. Многообразието на формите на преминаване от старото качество в ново	309
<i>Глава VIII. ЗАКОНЪТ ЗА ЕДИНСТВОТО И БОРБАТА НА ПРОТИВОПОЛОЖНОСТИТЕ</i>	316
1. Предметите и явленията като единство на противоположности. Борбата на противоположностите — източник на развитието	317
2. Вътрешни и външни противоречия	332
3. Особености на различните противоречия	338

4. Съдържание и форма, възникване и разрешаване на противоречията между тях	348
Глава IX. ЗАКОНЪТ ЗА ОТРИЦАНИЕ НА ОТРИЦАНИЕТО	356
1. Същност и роля на диалектичното отрицание в процеса на развитието	357
2. Постъпателният характер на развитието и неговите форми	364
Глава X. ДИАЛЕКТИКА НА ПРОЦЕСА НА ПОЗНАНИЕТО	376
1. Диалектиката като теория на познанието. Диалектичната и формална логика	376
2. Съотношение между сетивното и рационалното в познанието. Същност и явление	384
3. Диалектика на абстрактното и конкретното, на логическото и историческото	397
4. Форми на мисленето и тяхната роля в познанието	405
5. Практиката като основа на познанието и критерий на истината	414
6. Диалектика на абсолютната и относителната истина	421

ЧАСТ ВТОРА

ИСТОРИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИЗЪМ

Глава XI. ИСТОРИЧЕСКИЯТ МАТЕРИАЛИЗЪМ КАТО НАУКА ЗА ЗАКОНИТЕ НА РАЗВИТИЕТО НА ОБЩЕСТВОТО	435
1. Предмет на историческия материализъм	435
2. Възникването на историческия материализъм — революция в обществената наука	443
3. Характер на закономерностите на обществения живот, на развитието на обществото	453
4. Историческа закономерност и съзнателна дейност на хората. Свобода и необходимост	460
5. Партийност на историческия материализъм	465
Глава XII. МАТЕРИАЛНОТО ПРОИЗВОДСТВО — ОСНОВА НА ОБЩЕСТВЕНИЯ ЖИВОТ	477
1. Ролята на труда във възникването и в живота на обществото	477
2. Географската среда и развитието на обществото	484
3. Значение на увеличаването на населението в развитието на обществото	489
4. Начин на производство на материални блага. Производителни сили и производствени отношения	499

5. Определящата роля на начина на производство в изменението на формите на обществения живот	506
Глава XIII. ДИАЛЕКТИКА НА ПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ СИЛИ И ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ	512
1. Зависимост на производствените отношения от характера на производителните сили	512
2. Въздействие на производствените отношения върху развитието на производителните сили	517
3. Развитие на противоречията между производителните сили и производствените отношения при капитализма	527
4. Взаимна връзка между производителните сили и производствените отношения при социализма	536
Глава XIV. БАЗА И НАДСТРОЙКА НА ОБЩЕСТВОТО	550
1. Понятие за базата и надстройката на обществото. Определящата роля на базата по отношение на надстройката	550
2. Преврат в базата и в надстройката на обществото	563
3. Активна роля на надстройката	569
Глава XV. КЛАСИ, КЛАСОВА БОРБА, ДЪРЖАВА	574
1. Определение на класите	574
2. Възникване на класите. Класова структура на обществото и нейната зависимост от начина на производство	580
3. Класови интереси и класова борба. Класи и партии	589
4. Държавата като продукт на непримиримостта на класите и като орган на класово господство	596
5. Форми на класовата борба и на класовата организация на пролетарната	607
6. Ролята на марксистката партия в класовата борба на пролетарната	613
7. Необходимост от унищожаване на класите. Световноисторическата мисия на пролетарната	623
Глава XVI. СОЦИАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ КАТО ЗАКОНОМЕРНОСТ НА СМЯНАТА НА ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ФОРМАЦИИ	632
1. Социалните революции, техните причини и значение в историята на обществото	632
2. Разлика между социалистическата революция и другите революции. Социалистическа революция и диктатура на пролетарната	642
3. Условия на социалистическата революция през епохата на империализма	649
4. Съотношението между демократическите и социалистическите преобразования в епохата на империализма и пролетарските революции	656

5. Съотношение между въоръжената борба и мирните форми на борбата за власт. Многообразие на формите на диктатурата на пролетариата	661
6. Преходен период от капитализма към социализма	670
7. Класите и държавата при социализма	677
8. Комунистическата партия — ръководна сила в системата на диктатурата на работническата класа	686
9. Съвместно съществуване на социализма и капитализма и неизбежност на победата на социализма във всички страни	692
Глава XVII. ОБЩЕСТВЕНО СЪЗНАНИЕ И НЕГОВАТА РОЛЯ В ЖИВОТА НА ОБЩЕСТВОТО	705
1. Общественото съзнание — отражение на общественото битие. Класовият характер на идеологията	705
2. Форми на общественото съзнание	715
3. Обществена психология и идеология. Обществено и индивидуално съзнание	736
4. Относителна самостоятелност на развитието на обществените идеи	743
5. Роля на идеите в общественото развитие	751
6. Ролята на социалистическата идеология в борбата за победата на социализма	760
Глава XVIII. РОЛЯТА НА НАРОДНИТЕ МАСИ И НА ЛИЧНОСТТА В ИСТОРИЯТА	768
1. Народните маси — решаваща сила в развитието на обществото и творец на историята	769
2. Ролята на личността в историята	779
3. Ролята на вождовете на работническата класа в революционното движение	788
Глава XIX. ОСНОВНИ ТЕЧЕНИЯ В СЪВРЕМЕННАТА БУРЖОАЗНА ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ	795
1. Характерни особености на съвременната буржоазна философия и социология	795
2. Съвременният субективен и обективен идеализъм	808
3. Философия на историята на съвременната буржоазия	819
4. Теории за „факторите“ и „сферите“ на обществения живот	824
5. Опитна, или емпирическа, социология	830
6. Психологическо течение в социологията	832
7. Теории за „социалната стратификация“ на съвременния капитализъм	835
8. Някои проблеми на международните отношения в светлината на буржоазната социология	844
З а к л ю ч е н и е	849

Преводът и редакцията на настоящата книга са извършени от
редакторски колектив при Издателството в състав:

*Донка Данчева
Надежда Узунова
Георги Георгиев
Лазар Младенов*

*Техн. редактор: Тодор Бичваров
Худож. редактор: Тотю Данов
Коректор: Константин Колев
Корица: Стефан Христов*

Датума в производството на I. X. 1958 г. Подписана за печат на 22. XI. 1958 г.
Формат 84×108/8. Печ. коли 54. Авт. коли 81·43. Изд. коли 41·04.

Тираж 40,000 (20,001—40,000). № 2473. Л. гр. II.

Цена за книжно тяло 16·40 лв.; за подвързия № 5 — 2·30 лв., № 7 — 3·50 лв.

Цена: подв. № 5 — 18·70 лв., подв. № 7 — 19·90 лв.

*Държавен полиграфически комбинат „Ц. Благов“
Пор. № 257*